

AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

Gənc tədqiqatçıların IX respublika elmi konfransının materialları

11 mart 2026-cı il

www.au.edu.az

Azərbaycan Universiteti

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN IX RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

11 mart 2026-cı il

Bakı | AZƏRBAYCAN

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Səadət Əliyeva

Rektor, Azərbaycan Universiteti

Üzvlər

Yusif Qasimov, Azərbaycan Universiteti

Nüşabə Quliyeva, Azərbaycan Universiteti

Lətifə Ağamalıyeva, Azərbaycan Universiteti

Asif Paşayev, Azərbaycan Universiteti

Elvin Talışinski, Azərbaycan Universiteti

Səfər Məmmədov, Azərbaycan Universiteti

Arzu Quliyev - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nəriman Böyükkişi, Azərbaycan Universiteti

Nigar Şahhüseynbəyova, Azərbaycan Universiteti

Rəşad Məstəliyev, Azərbaycan Universiteti

Gülнар Rzayeva, Azərbaycan Universiteti

Aygün Qasımova, Azərbaycan Universiteti

Tural Qocayev, Azərbaycan Universiteti

Nahid Almasov, Azərbaycan Universiteti

Katib

Afiq Nadirov

MÜNDƏRİCAT

Abasdadə Fəridə	16
KONVERSİYA KOMEDİYA JANRINDA BƏDİİ PRİYOM KİMİ	
Abbasova Şəlalə	17
ALZHEİMER XƏSTƏLƏRİNƏ QAYGI GÖSTƏRƏNLƏRİN YAŞADIĞI ÇƏTİNLİKLƏR	
Abbasov Rauf	20
44 GÜNLÜK QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TOPLUMU	
Abdullayeva Khayala	22
EMOTIONAL ENCODING IN AZERBAIJANI AND ENGLISH PROVERBS: A COMPARATIVE LINGUISTIC APPROACH	
Abdulov Mətin	24
VERGİ GÜZƏŞT VƏ AZADOLMALARININ İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI VƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİ	
Abdurahmanov Tacir	25
TURİZM MARŞRUTLARINDA ELEKTRİKLİ NƏQLİYYATDAN İSTİFADƏ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİ	
Abıyeva Fidan	27
HƏRBİ MƏTNİN İNSTİTUSİONAL KONTEKSTDƏ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ ROLU	
Ağababayeva Səbinə	28
KAMAL ABDULLA YARADICILIĞINDA İNTERTEKSTUALLIQ ("Sehrbazlar Dərəsi" romanı əsasında)	
Ağayeva Mələhət, Məmmədli Nurlana	30
LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ YAYILMIŞ EFİR YAĞLI BİTKİLƏR	
Ağayeva Mələhət, Yusibova Aysu	33
LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNİN FLORASINDA YAYILMIŞ ALKALOİDLİ BİTKİLƏR	
Ağayev Fərid	36
UŞAQ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MƏZUNLARI ÜÇÜN SOSIAL XİDMƏTİN TƏŞKİLİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR	
Ağayev Tərən	38
TÜRKİYƏ CƏMİYYƏTİNDƏN KOREYA MÜHARİBƏSİNƏ REAKSİYALAR: MÜXALİFƏTİN MÜHARİBƏYƏ BAXIŞI	
Ağazadə Hacıyeva Fidan	39
ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN ƏMƏK BAZARINA İNTEQRASIYASINDA PSIXO-SOSIAL REABİLİTASIYA VƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ ASPEKTLƏRİ	
Allahverdiyeva Zülfiyyə	41
BLOOM TAKSONOMİYASI ƏSASINDA İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNDƏ KOQNİTİV DÜŞÜNME MƏRHƏLƏLƏRİNİN İNKİŞAFI	
Allahverdiyev Kənan	42
PEŞƏ TƏHSİLİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA: BACARIQLAR, ÇAĞIRIŞLAR, PERSPEKTİVLƏR	

Alqayeva Ləman	44
BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN AZƏRBAYCANDA SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU	
Aslanova Aytan, Mammadzada Nazrin	45
THE IMPACT OF THE DRYING OF THE CASPIAN SEA ON AZERBAIJAN'S ECONOMY AND REGIONAL RELATIONS	
Aslanova Gülnara	47
MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİKDƏ ASPEKT ANLAYIŞI	
Aslanov Şirxan	49
“ASAN XİDMƏT” MODELİ İCTİMAİ DİPLOMATİYA VASİTƏSİ KİMİ	
Babayeva Günay	50
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN VERGİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ	
Babayeva Nuray	52
QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI VƏ TARİXİ DRAMLARDA SEVGİ XƏTTİNİN TİPOLOJİ MÜQAYİSƏSİ	
Babazadə İnci	54
TƏHSİLDƏ MENECERİN İDARƏETMƏ SƏRİŞTƏLİLİYİ	
Baghirova Parvana	56
INDIVIDUAL MULTILINGUALISM IN CONTEXT: THE ROLE OF EXTRALINGUISTIC FACTORS	
Bağırzadə Nərminə	58
ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASI VƏ SOSİAL-PSİXOLOJİ FAKTORLAR	
Baghishov Elbrus	60
THE CONQUEST OF NORTHERN AZERBAIJAN BY THE RUSSIAN EMPIRE AND THE POLICY OF CHRISTIANIZATION	
Baxşiyev Vazeh, Əzizova Fəridə	63
ŞƏKİ DÖVLƏT TƏBİƏT YASAQLIĞININ FLORASININ TƏHLİLİ	
Baydarov Zeynəddin	65
SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ TÜRKiYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA	
Байрамова Гезель	66
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ “ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ” В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	
Bayramova Nailə	68
HİPOKSİYANIN ERİTROSİTLƏRDƏ VƏ QAN ZƏRDABINDA SUPEROKSİDDİSMUTAZA VƏ MALONDİALDEHİDİN AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ	
Bəhrəmovə Sevil	70
TARİX FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUN XƏTLƏRİ: DİDAKTİK VƏ METODOLOJİ YANAŞMA	
Cavadova Elnurə	72
MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏ VƏ İNSAN KONSEPSİYASI	
Cavadova Ülkər	74
QLOBALLAŞAN DÜNYANIN ŞƏRQ VƏ QƏRB MENTALLIĞINDA “GENDER” KONSEPTİ (Mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində)	

Cəbiyeva Aynurə.....	76
ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA FRANSIZ DİLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN METODİKİ ƏSASLARI	
Cəbraylov İlkin.....	78
KORPORATİV ŞƏBƏKƏLƏRDƏ ZERO-TRUST NETWORK ACCESS (ZTNA) MODELƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ SƏMƏRƏLİLİK ANALİZİ	
Cəbraylov Sarif.....	80
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF ANLAYIŞI VƏ ONUN MALİYYƏ TƏMİNATI MEXANİZMLƏRİ	
Cəfərli Günel.....	81
BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ UNİVERSAL DİZAYNIN TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ	
Cəfərli Müzəffər.....	83
AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINDA TİKİNTİ MATERIALLARI ÜZRƏ YERLİ İSTEHSAL ÇATIŞMAZLIĞI	
Cəfərova Raibə, Hüseynova Nurlana.....	85
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİNDƏ DÜZGÜN TƏTBİQ OLUNAN KREDİT MEXANİZMİNİN ROLU	
Джафарова Фатима.....	84
САНИТАРНО-МИКРОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДЗЕМНЫХ И ПИТЬЕВЫХ ВОД ИСМАЙЛИЙСКОГО РАЙОНА	
Cəlilova Sayal.....	89
KREATİV TURİZMİN TƏŞKİLİNDƏ ÖZƏL SEKTORUN STRATEJİ ÖNƏMİ	
Jalilova Turkan.....	90
SPECIFIC ENGLISH WORDS IN BUSINESS COMMUNICATION LANGUAGE	
Cəlilov Rəşad.....	92
MİKROSERVİS TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN HAZIRLANMASI	
Daşqınlı Ağanemət.....	93
AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ İNKİŞAFINDA TURİZM SEKTORUNUN YERİ	
Dilənova Lalə.....	95
AZƏRBAYCANIN ETNİK MÜXTƏLİFLİYİNİN SİYASİ TƏZAHÜRLƏRİ	
Dinulescu A.Ş. Alexandra-Ştefania.....	98
THE BLUE ZONE: HOW TWO SMALL STATES CAN CONQUER THE NEW ENERGY MAP	
Ehab Ismael.....	100
TWITTER (NOW X) DIPLOMACY IN MODERN FOREIGN POLICY	
Eminli Afaq.....	101
EMİLİ BRONTENİN “TUFANLI YOXUŞLAR” ROMANINDA SOSIAL ZORAKILIĞIN BƏDİİ TƏQDİMİ	
Əfəndi Lalə.....	102
SOSIAL MEDIA DİSKURSUNDA SÖZ YARADICILIĞI VƏ ONUN MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ	
Əfəndiyeva Gülnarə.....	104
SOSIAL MEDIA MƏTNLƏRİNDƏ İSPAN DİLİNƏ DAXİL OLAN İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR	

Əfəndiyeva Kəmalə.....	105
QAZAXISTAN RESPUBLİKASININ ERMƏNİSTANLA DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	
Ahmadli Sema.....	107
STUDY OF BIOMORPHOLOGICAL, ECOLOGICAL AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF CHESTNUT (CASTANEA SATIVA MILL.) SAMPLES DISTRIBUTED IN THE OGHUZ REGION	
Əhmədova Mədinə, Sadiqova Elzadə.....	109
ÜNSİYYƏTİN SOSİAL MAHİYYƏTİ VƏ EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA PRİNSİPLƏRİ	
Əhmədova Aynurə.....	110
KÖLƏLİKDƏN HÖKMDARLIĞA: ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZİN SİYASİ YÜKSƏLİŞİ VƏ ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİNİN TƏMƏLİ	
Əhmədova Günel.....	113
ŞƏRT, SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ CÜMLƏLƏRİNİN SUBORDİNATİV STRUKTURLARINA XARİCİ TƏSİRLƏR	
Əhmədova Şəms.....	115
ADAPTİV DAVRANIŞ ANALİZİ ƏSASLI ŞƏBƏKƏ MÜDAFİƏ MODELİ İLƏ DDƏS HÜCUMLARININ QARŞISININ ALINMASI	
Ahmadov Sabir.....	116
THE ROLE OF TAIWAN IN CHINA-USA RELATIONS IN THE 1970s	
Əjdərova Nazlı.....	118
SƏHİYYƏDƏ RƏQƏMSALLAŞMA VƏ İKT-NİN ƏHƏMİYYƏTİ	
Ələkbərov Sənan.....	119
UŞAQLARIN HÜQUQLARININ QORUNMASINDA SOSİAL İŞÇİLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	
Ələsgərli Nemət.....	121
QEYRİ-NEFT VƏ QEYRİ-DÖVLƏT SEKTORUNDA GƏLİR VERGİSİNİN TƏTBİQİ	
Əlisultanov Rəşad.....	123
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ	
Aliyev Ulvi, Həliyeva Ruhiyyə.....	124
THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL PAYMENTS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES (SMEs) IN AZERBAIJAN AND THE TRANSITION TO A CASHLESS ECONOMY	
Əliyeva İlahə, Əliyeva Məryəm.....	126
AZƏRBAYCANIN QƏRB ZONASINDA GENİŞ YAYILMIŞ KÖVRƏK GƏNGİZ (<i>SALSOLA</i> <i>ERICOIDES</i> M.B.) BİTKİSİNİN MORFOLOJİ VƏ ANATOMİK TƏDQIQI	
Əliyeva İlkanə, İsmayılova Təranə.....	128
KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ EHTİYATLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ UÇOT SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI	
Əliyeva Jalə, Məmmədova Mədinə.....	129
STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN RƏQABƏT MÜHİTİNƏ TƏSİRİ	
Əliyeva Əsmər, Nağıyev Cəlil.....	131
CULIAN BARNES ROMANLARINDA TARİX VƏ YADDAŞ	

Əliyeva Emiliya	133
TEKNOLOGİYA ƏSRİNDƏ ROMAN JANRI (Kristin Bruk Rouzun Tekstterminasiya (Textermination) əsəri)	
Əliyeva Həmidə	135
BASK MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ ANA TORPAQ KULTU	
Aliyeva Mehriban	137
THE FEMALE EXPERIENCE IN THE NARRATIVES OF WILLIAM BOYD, MARGARET DRABBLE AND ANITA BROOKNER: CHALLENGES, ACHIEVEMENTS AND PERSPECTIVES	
Əliyeva Turanə	138
“MÜHARİBƏ” ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ VƏ PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ	
Əliyev Murad	141
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BEYNƏLXALQ BİZNESİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏŞKİLATİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
Ализаде Эльдар	143
КУЛЬТУРА КАК ПЛАТФОРМА ДИАЛОГА: МЕХАНИЗМЫ РОССИЙСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В XXI ВЕКЕ	
Əsədova Aysun	146
SOVET DÖVRÜNDƏ SİYASİ REPRESSİYALAR	
Əsədova Vüsalə	148
“FÜYUZAT” MƏCMUƏSİNDƏ BƏDİİ NƏSRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Asadova Ziba	150
MOTIVATION AS A KEY FACTOR IN LANGUAGE LEARNING	
Asadov Məmməd	151
HUMAN RESOURCES STRATEGY IN ORGANIZATIONS AND LABOR MARKET ORIENTATION ISSUES	
Əskərli Elçin	153
SOSIAL İŞİN NƏZƏRİ ƏSASLARININ FƏLSƏFİ TƏHLİLİ VƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ	
Fəttahov Emil	155
VERGİ GƏLİRLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	
Hacıyeva MəhİRə	156
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN REALİST NƏSRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Hacıyeva Mİnaxanım	158
MƏDİA DİSKURSUNDA TƏRƏFLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR	
Hacızadə Səbinə	160
FƏRDİLƏŞMƏ VƏ SOSİALLAŞMA ARASINDA BALANS PROBLEMİNİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ	
Həsənova Aynur	162
I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN YENİ DÖVR ƏDƏBİ İDEOLOGİYANIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	
Həsənova Aysu	163
NİGAR RƏFİBƏYLİ POEZİYASINDA BƏDİİ DİL: MÖVZU VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	

Həsənova Könül.....	165
BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA LİNGVİSTİK QƏNAƏT VƏ ORFOQRAFİK TƏDQİQATLAR	
Həsənova Sadə.....	167
SƏPƏLƏNMİŞ HESABLAMA ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ ŞƏBƏKƏ HÜCUMLARININ QURULMASI ÜÇÜN “DATA MINING” METODLARININ TƏTBİQİ	
Həsənov Cahangir.....	168
TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏR ARASINDA BİRLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİ	
Həsənov Heydər.....	170
BANKLARIN VALYUTA BAZARINDAKI ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
Həzizadə Cavidan, Baxışova Ramilə.....	171
RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DAVAMLI İNKİŞAF MODELİ	
Hüseynli Aysu.....	172
“HAMLET” PYESİNİN TRANSFORMASIYASI: KLASSİK KANON VƏ MODERN İNTERPRETASIYA	
Hüseynli Vafa.....	174
IDIOMS ON NATIONS: CULTURAL STEREOTYPES AND LINGUISTIC WORLDVIEWS	
Hüseynova Fargana.....	175
RHETORICAL QUESTIONS IN HEYDAR ALIYEV’S SPEECHES	
Hüseynova Khatira.....	178
HEDGES AS EXPLICIT POLITENESS MARKERS IN BBC POLITICAL INTERVIEWS	
İbayeva Nəzrin.....	180
AZƏRBAYCANDA SACİLƏR SÜLALƏSİNİN HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ VƏ MƏRKƏZLƏŞMİŞ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU	
İbrahimli Əsmər, Cəmilova Günel.....	183
AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARINDA RƏQƏMSALLAŞMA VƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİN TRANSFORMASIYASI	
İbrahimova Sahilə.....	185
XİDMƏTƏ YÖNƏLİK LİDERLİK ÜSLUBU VƏ QADIN	
İbrahimov Fuad.....	187
KOMMERSİYA BANKLARININ İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
İlyash Gülay.....	189
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BULLİNG HALLARININ QARŞISININ ALINMASINDA SOSIAL İŞÇİ YANAŞMASI	
İsgəndərova Nəhayət.....	191
BÖHRAN VƏ SEÇİM ARASINDA: GƏNCƏDƏ MÜSTƏQİLLİK İDEYASININ SİYASİ SİNAĞI (İyun 1918-ci il)	
İslamova Nübar.....	194
SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ: 1578-1580-Cİ İLLƏR HADİSƏLƏRİ	

İsmayilov Şahismayıl, Əzizli Aydan.....	197
AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DİL FAKTORUNUN ROLU	
İsmaylova Təranə, Həsənova Günel.....	199
KOS - SUBYEKTLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
İsmaylova Nəzrin.....	201
2008-2025-Cİ İLLƏRDƏ GÜRCÜSTAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ	
Kamilli Şəms.....	203
OXU BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ƏSASINDA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI	
Kərimova Elnurə.....	205
FRANS KAFKANIN DİL KİMLİYİNDƏ YƏHUDİLİK FAKTORU: İDİŞ DİLİNİN İMPLİSİT İZLƏRİ	
Karimova Gulara.....	207
THE SPIRITUALITY AS A COMPASS: INTEGRATING CHARACTER EDUCATION FOR AZERBAIJANI YOUTH IN ACCELERATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGs)	
Kərimova Nəzrin.....	208
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA İŞTİRAKININ HÜQUQİ-SİYASİ ƏSASLARI	
Kuhi Rəhimə.....	211
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNUB SAXLANILMASI ƏSAS MEYAR KİMİ	
Mahmudova Maisə.....	212
AZƏRBAYCANDA BAXIMSIZ VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏLİ VƏZİYYƏTDƏ OLAN ŞƏXSLƏRLƏ SOSIAL SİYASƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	
Məcədova Nərgiz.....	215
QAZAX-TOVUZ İQTİSADİ RAYONUNUN TRANS-XƏZƏR BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT MARŞRUTU (ORTA DƏHLİZ) KONTEKSTİNDƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ƏMƏK BAZARINA TƏSİRLƏRİ	
Mədətova Rəqsanə.....	217
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MEDİADA İSTİFADƏSİ	
Mədətov Fərhad.....	219
SƏMƏD VURĞUNUN “KOMSOMOL” POEMASINDA KOMMUNİST İDEOLOGİYASININ İFŞASI	
Mehdiyeva Aysel.....	221
METONYMY IN MEDIA DISCOURSE AND EVERYDAY COMMUNICATION: A PRAGMATIC STUDY	
Мехтиева Фидан.....	223
РАЗРАБОТКА И ПРОВЕРКА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ УРОКОВ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	
Məhərrəmov Babək.....	225
BOURDIEUNUN NƏZƏRİYYƏSİ ƏSASINDA SOSIAL KİMLİYİN YENİDƏN İSTEHSALI	

Məmmədaliyeva Leyla.....	227
AQİL ABBASIN “DOLU” ROMANININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Məmmədli Adilə.....	229
PSIXOLOJİ TIPLƏRİN MÜƏLLİM DAVRANIŞ MODELƏRİNƏ TƏSİRİ	
Məmmədli Nərgiz.....	230
GENDERİN DİSKURS PERSPEKTİVİNDƏN QURULUŞU	
Məmmədov Zülfü, İbrahimov Yadigar.....	232
AZƏRBAYCAN ŞƏRAİTİNDƏ QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN MEYVƏÇİLİYƏ TƏSİRİ	
Məmmədov Knyaz, Niyazova Rayihə.....	234
ÜMUMİLƏŞMİŞ ÇANTA MƏSƏLƏSİNDƏ LAQRANJ TIPLİ TƏQRİBİ HƏLLİN TAPILMASI	
Məmmədova Ayşən, Kərimova İradə, Mehtiyeva Sevdə.....	236
RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYADA TRENDLƏRİN EFFEKTİVLİYİ	
Məmmədova Anara.....	238
TÜRKİYƏNİN İSRAİLİ TANIMASI: 1948-1960-CI İLLƏR ARASI CƏRƏYAN EDƏN SİYASİ PROSESLƏR	
Məmmədova Əminə.....	241
AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN ŞƏXSLƏRİN VƏ AİLƏLƏRİN YAŞADIĞI ÇƏTİNLİKLƏR	
Məmmədova Gunay.....	242
PERCEIVED GENDER IN AZERBAIJANI LITERARY TEXTS: A READER-RESPONSE STUDY	
Məmmədova Jalə.....	244
SEYFULLA ƏSƏDULLAYEVİN SOSIALİST REALİZMİ KONSEPSİYASI	
Məmmədova Nella.....	246
ŞƏMKİR TÜRK DÖVLƏTÇİLİYİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ	
Məmmədova Nərmin.....	249
ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRDƏ YARADICILIQ ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI	
Məmmədova Şəray.....	251
SƏNƏDLİ FİLM VƏ PODKASTLARIN TARİX TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ	
Məmmədov Dəniz.....	252
KİBER CİNAYƏTLƏRİN TEXNİKİ İSTİNTAQINDA RƏQƏMSAL KRİMİNALİSTİKA (DIGITAL FORENSICS) ALƏTLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ EFFEKTİVLİYİ	
Məmmədov Fərid.....	254
AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN GƏLİRƏ TƏSİRİNİN MİNCER TƏNLIYI İLƏ TƏHLİLİ	
Məmmədov Nihad.....	256
SOSIAL İŞDƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİNİN GƏNCLƏRİN PSIXOSOSIAL RİFAHINA TƏSİRİ	
Məmmədov Teymur.....	257
FİZİKİ ƏLİLLİYİ OLAN GƏNCLƏRİN KİMLİK BÖHRANININ SƏBƏBLƏRİ	
Məmmədov Vəqif.....	259
AZƏRBAYCANDA TƏHSİLƏ İNVESTİSIYA VƏ ALİ TƏHSİL GÖSTƏRİCİLƏRİ ƏSASINDA İNSAN KAPİTALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	

Mənsimova Zümrüd.....	261
AZƏRBAYCANIN XALQ ADƏTLƏRİNDƏ YAŞAYAN DƏYƏRLƏRİMİZƏ ƏCDAD KULTU KONTEKSTİNDƏ BAXIŞ	
Məstəliyev Rəşad, Cavadzadə Dilbər.....	263
MATLAB/SİMULİNK İSTİFADƏ EDƏRƏK STOXAŞTIK MÜHİTLƏRDƏ OPTİMAL QƏRAR QƏBUL ETMƏNİN SİMULYASIYA ƏSASLI TƏDQIQI	
Məstəliyev Rəşad, Hüseynova Mahirə.....	264
TƏDRİS PROSESİNDƏ STEAM YANAŞMALARININ PRAKTİK TƏTBİQİ	
Mircabbarlı Zülfiyyə.....	265
AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI	
Mirzəxanlı Qənirə.....	267
HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN FƏALİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNİN MÜHAFAZƏSİ	
Mirzəyeva Şəbnəm, Qəfərov Məmməd.....	269
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN MÜŞAHİDƏ METODU İLƏ İNTEQRASIYASI	
Mirzəzadə Məhəmməd.....	271
SOSIAL DƏYİŞİKLİK CƏMİYYƏTİN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ	
Muradov Rəhman.....	273
PROBASİYA SİSTEMİNDƏ SOSIAL İŞİN İNSTİTUSİONAL ÇƏRÇİVƏSİ VƏ NORMATİV- HÜQUQİ MƏHDUDİYYƏTLƏR	
Musalı Seyran.....	275
AZƏRBAYCANIN UCQAR RAYON VƏ KƏNDLƏRİNDƏ SOSIAL XİDMƏTLƏRİN ƏLÇATANLIQ VƏ KEYFİYYƏT PROBLEMLƏRİ	
Musayeva Aydan.....	276
AZƏRBAYCAN TURİZM SEKTORUNDA ETNOTURİZMİN YERİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ	
Mustafayev Ayxan.....	278
SÜNİ İNTELLEKTİN KİMLİK PROBLEMİ: ŞƏXSİYYƏT VƏ MƏSULİYYƏT MÜBAHİSƏSİ	
Mustafayeva Şəfəq.....	280
İMPERATOR MEİJİ VƏ TAİŞO DÖVRLƏRİNDƏ YAPONİYADA QADIN HƏRƏKATININ FORMALAŞMASI VƏ İCTİMAİ-SİYASİ TRANSFORMASIYALAR	
Mustafayev Javid.....	282
OPTIMIZATION OF BURNER DESIGN FOR THE REDUCTION OF NO _x EMISSIONS IN INDUSTRIAL FURNACES	
Mustafayev Mustafa.....	284
KİÇİK FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ İQTİSADI PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL YOLLARI	
Mustafazadə Ayşən.....	286
ALİ TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL İDARƏETMƏ VƏ İNKLÜZİV QƏRARQƏBULETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN FORMALAŞMASI	
Nadirov Afig.....	288
AHMED BEY AGHAOGLU IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF TURKIYE	

Nəbiyev Nihad	292
İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VASİTƏLƏRİNİN SINAQDAN KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN APARAT KOMPONENTLƏRİNİN VƏZİYYƏTLƏRİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ	
Nəcəfov Əmrah	293
AZƏRBAYCANDA QEYRİ-HƏYAT SİĞORTASININ İNKİŞAFINDAKI MÖVCUD TRENDLƏR	
Nəsirova Ofelya	295
ETNİK MƏNSUBİYYƏT VƏ SOSİAL SİNİF İSTEHLAKÇI DAVRANIŞININ AMİLİ KİMİ	
Nəsirov Cavad	297
AVİASIYA SEKTORUNDA KARBON EMİSSİYALARININ AZALDILMASI STRATEGİYALARI	
Nəzərova Gülnar	299
MOLLA ƏHMƏD MƏSCİDİNİN ADAPTİV İSTİFADƏ ÜSULUNUN KULTUROLOJİ TƏHLİLİ	
Orucova Ləman	300
MÜASİR HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN FORMALAŞDIRILMASININ HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ	
Orujov Elshan	302
DIGITAL AND GREEN TRADE TRENDS: POLICY CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR AZERBAIJAN	
Piriyeva Leyla	304
AŞIQ POEZİYASINDA RƏNGLƏRİN İSTİFADƏSİ	
Piriyeva Məsumə	306
EKOLOJİ MÖVZULARIN TƏDRİSİNDƏ ROLLU OYUN METODUNUN ŞAĞİRDLƏRİN QƏRARVERMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİRİ	
Poladova Günay	308
PRAQMATİK MƏNA, KONTEKST VƏ İNTERPRETASIYA PROBLEMLƏRİ	
Ponyakin Maksim	310
APPLICATION OF MODERN ANALYTICAL DETECTION OF CHEMICAL TRACES AND ISOTOPIC CHANGES IN OIL WASTES DUE TO IONIZING RADIATION	
Qasimli Rəna	312
YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARLA ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNDƏ SOSİAL REABİLİTASIYA YANAŞMALARI VƏ ALTERNATİV TƏSİR MEXANİZMLƏRİ	
Qasimov Hüseyn, Qəribzadə Ruqəyyəxanım	313
KİBERTƏHLÜKƏ ANTOLOGİYASI	
Гасимова Джамиля	315
О РАЗВИТИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В РАЗДЕЛЕННОЙ ГЕРМАНИИ	
Qasimov Nurlan	317
İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN SƏRHƏDLƏRİNİN DELİMİTASIYA VƏ DEMARKASIYA PROBLEMİ	
Qasimov Teymur	319
DİFAİ PARTİYASININ YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ TARİXİ ROLU	
Qasimxanlı Günay	321
1980-Cİ İLLƏRİN İKİNCİ YARISI - 1990-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ “KİRPİ” JURNALINDA DƏRC EDİLMİŞ KARİKATURALARDA “DAĞLIQ QARABAĞ” MÖVZUSU	

Qaziyeva Aytac	323
DİL VƏ GENDER: KİŞİ VƏ QADIN NİTQİNİN FƏRQLƏRİ	
Qəhrəmanova Nilufər	324
VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLARLA SOSIAL İŞDƏ XİDMƏTLƏRİN KOORDİNASİYASININ TƏŞKİLATI MEXANİZMLƏRİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR	
Qəmbərli Rauf	326
HƏSSAS OBYEKTLDƏ ŞƏBƏKƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI ÜSULLARI	
Qocayeva Leyla	327
POLŞA ƏDƏBİYYATINDA AVROPA ƏNƏNƏLƏRİ	
Quliyeva Nurlana	328
İQTİSADİYYATIN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ	
Quliyeva Nüşabə	330
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ MÜHİT VƏ ONUN TƏHSİL PROSESİNƏ TƏSİRİ	
Quliyeva Səyyarə	332
İNGİLİS DİLİNDƏ POLİSEMİYA VƏ KONTEKSTUAL MƏNALAR	
Quliyev Səbuhi	334
DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ ÇƏRÇİVƏDƏ DONDURULMASI: MÜHARİBƏYƏ GƏTİRİB ÇIXARAN AMİLLƏR	
Qurbanova Gülnarə	335
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS SLƏNQİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	
Qurbanova Ləman	337
RƏSSAM VÜQAR MURADOVUN YARADICILIĞINDA OBRAZLILIQ	
Rəcəbova Mələkə	339
DİNİ NORMA, İCTİMAİ TƏZYİQ VƏ QADIN TALEYİ: “AQUNA (AGUNAH)” MODELİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI İZLƏRİ	
Rəfiyev Azər, Ağamaliyeva Lətifə	340
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNTEQRASIYA OLUNMUŞ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMLƏRİNDƏ KİBERTƏHDİDLƏRİN PROAKTİV MODELLEŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ	
Rəfiyeva Rufana	341
FROM SAND TO SKYLINE: HOW ENGLISH TRANSFORMED EDUCATION IN THE ARAB GULF	
Rəhimli Aytən	342
DİALOJİ NİTQİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI	
Rashidova Fatima, Gabilova Aliya	344
<i>Dorema glabrum</i> Fisch. & C.A. Mey.: A PROMISING MEDICINAL PLANT OF PHARMACOLOGICAL INTEREST	
Rüstəmli Şəfəq	345
MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL SABİTLİK VƏ SÜLHÜN FORMALAŞMASINDA APARICI ROLU VƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ SİYASƏTİ	

Rüstəmzadə Fərhad	347
AMASIYA SÜLHÜNÜN SƏFƏVİ-OSMANLI ƏLAQƏLƏRİNDƏ YERİ	
Rzayev İbrahim, Məmmədova Nərmin, Hacıyeva Fatimə	350
DÜNYA İQTİSADİYYATI SİSTEMİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MARKETİNG SİYASƏTİ VƏ BİZNESİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ	
Rzayeva Aişə	352
TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNDƏ ETİK NORMALARIN POZULMASI HALLARI	
Rzayeva Madina	353
USAGE NORMS OF COMPLEX ABBREVIATIONS IN THE LANGUAGE OF THE PRESS	
Sadiqov Tahir, İmranzadə Ağasəlim	355
VERGİ YÜKÜ DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİK GÖSTƏRİCİSİ KİMİ	
Sadiqova Elzadə, Salahova Ceyran	357
SOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK-PARADİQMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ (Omonimlik, sinonimlik, antonimlik)	
Salamova Əzizə	359
CEYİN OSTİNİN ROMANLARINDA XƏYAL VƏ GERÇƏKLİYİN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Seidova Emma	361
DİL-MƏDƏNİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ DİLLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Səlimova Zərifə	363
İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ SƏNAYE İNKİŞAFINDA İNFRASTRUKTUR TƏMİNATININ ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ	
Seyfullayev İsa	366
SÜNİ İNTELLEKT (AI) VƏ MAŞIN ÖYRƏNMƏSİ (ML) ƏSASLI ANALİTİKA VƏ İSTİFADƏÇİ VƏ ENTİTET DAVRANIŞ ANALİTİKASI (UEBA)	
Seyfullazadə Natiq	367
AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ SEKTORLAR ÜZRƏ STRUKTUR ANALİZİ	
Sufanzadə Tural	369
ENERJİ İSTEHLAKI SİSTEMLƏRİNDƏ ANOMALİYALARIN AŞKARLANMASINDA SOFT COMPUTING YANAŞMALARININ TƏTBİQİ	
Süleymanlı Nigar	371
MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN GƏNCLƏR ARASINDA QORUNMASI PROBLEMİ	
Şabanova Gülşən	374
XX ƏSR PORTUQAL MODERNİZMDƏ FƏLSƏFİ VƏ ESTETİK PARADİQMALAR: FERNANDO PESSOA FENOMENİ	
Шабанова Хаяла	375
О СУЩНОСТИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	
Шахбазова Ляман	377
ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАБОТКЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДАННЫХ	
Shahmaliyeva Nubar	379
WAYS OF FORMATION MULTICULTURAL VALUES	

Şahverdiyeva Tomris.....	381
1950-1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ STRATEJİ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Şükürova Emilya.....	383
AZƏRBAYCANDA KONSERV SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ, PROBLEMLƏRİN VƏ İMKANLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	
Tağıyeva Aytac.....	386
YENİ COĞRAFİYA KURİKULUMUNUN MƏZMUN STANDARTLARINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI COĞRAFİYASININ YERİ	
Tağızadə İlahə.....	388
DEVİD FOSTER UOLLESİN “SONSUZ ZARAFAT” ROMANINDA FƏSLƏFİ VƏ SOSIAL PROBLEMLƏR	
Talibova Zənura.....	389
CONTEMPORARY TRENDS IN THE ORGANIZATION OF PUBLIC RELATIONS	
Talışinski Elvin.....	391
MANİPULYASIYA “YUMŞAQ” VƏ “AĞILLI” GÜCÜN BİR ELEMENTİ KİMİ	
Umarova Aytac.....	393
DÜNYA MUZEYLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALÇALARININ TƏQDİMAT STRATEGİYALARI	
Umudov İsmail.....	394
ENERGY OPTIMIZATION IN INDUSTRIAL AND TECHNOLOGICAL SYSTEMS	
Бахабова Захра.....	396
ЗАЙМСТВОВАННЫЕ АНГЛИЙСКИЕ ТЕРМИНЫ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЁТЕ	
Vahidova Fidan.....	398
CAVANŞİRİN ƏRƏB XİLAFƏTİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ TƏNZİMLƏMƏSİ	
Xanməmmədov Səbuhi.....	399
CROWDFUNDİNG VƏ KREDİTLƏŞMƏNİN İNKİŞAFI: AZƏRBAYCANDA PROBLEMLƏR VƏ HİBRİD MALİYYƏ MODELİ ƏSASINDA HƏLL YOLLARI	
Xəlilov Alqayid.....	400
ŞƏHƏR MÜHİTİNDƏ İNSTALYASIYALARIN QURULMASI NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Xəlilova Gülnar.....	402
PROTOTİP NƏZƏRİYYƏ VƏ DÜNYA DİLLƏRİNDƏ SÖZ SIRASI: TİPOLOJİ PERSPEKTİVLƏR	
Xızırzadə Məhin.....	403
KAZUO İŞİQURO YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ SEÇİM PROBLEMİ	
Zahidova Bibixanım.....	406
CULIAN BARNSIN YARADICILIĞINDA TARİXİ YADDAŞIN DEKONSTRUKSIYASI	
Zalova Səbinə.....	408
İNKLÜZİVLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN SOSIAL-MƏDƏNİ MAHİYYƏTİ	
Zeynallı Yaqut.....	409
SOYA (GLYCINE MAX) BİTKİSİNİN ABİOTİK STRESS FAKTORLARINA REAKSIYASI	

KONVERSİYA KOMEDİYA JANRINDA BƏDİİ PRİYOM KİMİ

Fəridə Abaszadə

Azərbaycan Universiteti, Bakı

farida.abaszada@au.edu.az

Dillərin tarixən keçdiyi inkişaf yolu və daxili strukturu əsasında özünəməxsus sözdüzəltmə yolları formalaşır. Sözdüzəltmə yollarından biri kimi çıxış edən konversiya, heç bir morfoloji göstərici olmadan nitq hissələrinin dəyişməsi əsasında yeni söz formalaşdırır. Semantik baxımdan isim və feillər arasında müşahidə olunan bu keçid bir çox dillərdə səmərəli üsul kimi qiymətləndirilir. Bu məsələ linqvistik ensklopedik lüğətdə belə şərh olunur: “Söz yaradıcılığında konversiya - xüsusi söz yaradan şəkilçilərdən istifadə olunmadan yeni söz yaratma üsuludur, yəni transpozisiyanın bir növüdür. Bu zaman söz heç bir maddi (formal) dəyişiklik olmadan başqa bir söz növünün funksiyasını yerinə yetirir və həmin söz növünün şəkillənmə sisteminə malik olur” [4, s.235].

Konversiya prosesində söz öz formasını saxladığı halda başqa bir söz növünə məxsus bütün qrammatik xüsusiyyətləri və formaları mənimsəyir. Beləliklə, konversiya söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi nəticəsində yeni forma və məna daşıyan leksik vahidin yaranmasına səbəb olur. Bu prosesdə yalnız sözün forması və ya leksik mənası deyil, həm də onun sintaktik funksiyası dəyişir. Nəticədə yeni məna qazanan söz əvvəlki sintaktik rolundan fərqli olaraq başqa bir sintaktik vəzifəni yerinə yetirir. “Konversiyalı nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyalı yalnız bir növü, bəzilərinin göstərdiyi kimi, təsadüfi konversiya hesab edilə bilər” [1, s.155].

Konversiya hadisəsi dildə dörd səviyyədə təzahür edir: sintaktik, morfoloji-semantik, semantik-sintaktik və semantik səviyyədə. Bu dil hadisəsi bəzən “transformasiya” termini ilə də ifadə olunur. “Transformasiya müəyyən qaydalar əsasında məna strukturlarının aşkar edilməsi məqsədilə dil vahidlərinin şəklini dəyişməsi vasitəsidir” [3, s.217].

“Konversiya” anlayışı yalnız dilçilik sahəsində deyil, digər elmi istiqamətlərdə də müxtəlif məna çalarlarında işlədilir. Məsələn, ədəbiyyat sahəsində konversiya komediya janrında dialoq əsasında formalaşan bədii priyomdur və gülüş təsiri, əsasən, sözlərin toqquşması, məna ziddiyyəti və gözlənilməz replikalar vasitəsilə yaradılır. Bu priyomda personajların nitqi təkcə informativ funksiya daşmır, eyni zamanda onların düşüncə sistemi, dünyaya baxışı və xarakter fərqləri yumoristik formada üzə çıxarılır.

Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarında konversiya bədii vasitə kimi gülüşün əsas qaynaqlarından biridir və dramaturqun realist-satirik üslubunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Axundov dialoqları təkcə hadisəni irəli aparmaq üçün deyil, eyni zamanda cəmiyyətin ziddiyyətlərini, insan düşüncəsindəki çatışmazlıqları və sosial geriliyi göstərmək üçün istifadə edir. Axundovun “Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” və “Hekayəti Müsyö Jordan Həkim-Nəbatat və dərviş Məstəli şah Cadükuni-Məşhur” kimi komediyalarında personajlar arasındakı konversiya çox vaxt məntiqsiz cavablar, yanlış anlaşılmalar və bir-birinin sözünü tamamlamayan dialoqlar üzərində qurulur. Məsələn, “Hekayəti Müsyö Jordan Həkim-Nəbatat və dərviş Məstəli şah Cadükuni-Məşhur” əsərində elmi düşüncəni təmsil edən Müsyö Jordan ilə xurafatçı simvolizə edən Dərviş Məstəli şahın dialoqları tamamilə fərqli dünyagörüşlərinin qarşılaşmasıdır. Bu komediyada konversiya elmi düşüncə ilə xurafatçı təfəkkürün bir-birini anlamaması üzərində qurulur. Müsyö Jordan bitkilərin elmi xüsusiyyətlərindən, Avropada elmin inkişafından danışır. Konversiya burada sual-cavabın məntiqi uyğunluğunun pozulması ilə özünü göstərir: Müsyö Jordan rəasional izah verir, Dərviş isə eyni mövzunu irrasional müstəviyə keçirir. Personajlar formal olaraq dialoq aparsalar da, əslində fərqli düşüncə sistemlərində danışirlar. Gülüş də məhz bu anlaşılmazlıqdan və dünyagörüşlərin toqquşmasından yaranır.

Dərviş Məstəli şah: “Çox yaxşı, indi mən bu saatda, xanım, sizin gözünüzün qabağında Parijin heykəlin bərpa edib, burda onu pozacağam. Və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Pariji yıxsınlar və on günə qədər xəbərini müsyö Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün: yaniki bir böyük xoruzu qabağında tutub adını qoyacağam müsyö Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günə qədər həqiqətdə müsyö Jordanın boynunu vursun; taki Şahbaz bəy ondan xilas olsun. İndi buyurun görüm, cənabınız Parijin xarab olmağını istərsiniz, ya müsyö Jordanın boynunun vurulmağını?” [2, s.60]. Müsyö Jordan: “Bəli, Hətəmxan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim; çünki heyifdir Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib savad oğlan firəng dilini bilməyə: mən təəhhüd edirəm ki, Parijə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub oturmaqdan bir para kəlimatı hifz edibdir” [2, s.50]. Verilmiş dialoqda konversiya bədii priyom kimi iki fərqli düşüncə və dünyagörüşünün qarşı-qarşıya qoyulması əsasında qurulur. Dərviş Məstəli şahın nitqində real hadisələr xurafat, sehr və qeyri-real qüvvələr vasitəsilə izah olunur. Paris kimi konkret və real bir məkan divlər, ifritələr və ulduzlarla əlaqələndirilir ki, bu da absurdluq yaradır. Müəllif bu yolla mövhumatçı təfəkkürü gülüş obyektinə çevirir. Bu iki obrazın nitqləri arasında yaranan mənə uyğunsuzluğu konversiya priyomunun əsasını təşkil edir. Real və qeyri-real anlayışların, elm və mövhumatın, milli və yad düşüncə tərzinin bir-birinə “çevrilməsi” komik effekt yaradır və əsərin ideya yükünü gücləndirir.

Konversiya komediya janrında həm bədii priyom kimi Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında gülüş doğuran vasitə, həm də dərin ideya-estetik və maarifçi məzmun daşıyan mühüm ifadə formasıdır. Dramaturq dialoqlar vasitəsilə personajların düşüncə səviyyəsini, dünyagörüş fərqlərini və cəmiyyətin sosial-mənəvi problemlərini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Axundovun komediyalarında konversiya bədii priyomu satiranın əsas daşıyıcısına çevrilir və müəllifin maarifçilik ideyalarının təsirli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: M.F. Axundov, konversiya, komediya janrı, transpozisiya.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. (2006). *Ümumi Dilçilik*. Bakı: Şərq-Qərb, 278.
2. Axundzadə, M.F. (2005). *Əsərləri*, üç cildə, 1-ci cild. Bakı, Şərq-Qərb, 296.
3. Горбачевский А.А. (2011). *Теория Языка*. Москва: Флинта, 279.
4. Ярцева, В.Н. (1990). *Лингвистический Энциклопедический Словарь*. Москва.

ALZHEİMER XƏSTƏLƏRİNƏ QAYĞI GÖSTƏRƏNLƏRİN YAŞADIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Şəlalə Abbasova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

slalabbasova44@gmail.com

Fərdlər həyatın müxtəlif yaş dövrlərində bir sıra sağlamlıq problemləri ilə qarşılaşırlar. Xüsusilə 60-75 yaş aralığı, eləcə də daha yuxarı yaş qruplarında demensiyanın ən geniş yayılmış forması olan alzheimer xəstəliyinə daha çox rast gəlinir [2; 5]. Xəstəlik ilkin mərhələdə yüngül yaddaş pozuntuları ilə özünü göstərsə də, zamanla daha ağır və əsas simptomla çevrilir [4; 5]. Simptomların davamlı və progressiv xarakter daşması gündəlik həyat fəaliyyətlərinin icra imkanlarını məhdudlaşdırır və nəticədə xəstələr daimi qayğıya ehtiyac duyurlar [7; 15].

2020-ci ilə dair məlumatlara əsasən, dünyada təxminən 6,9 milyon insanın alzheimer xəstəliyi ilə yaşadığı bildirilir [2]. Bu həssas qrupa qayğı göstərən şəxslər xəstələrdə müşahidə olunan şəxsiyyət və davranış dəyişikliklərini idarə etməkdə çətinlik çəkir, nəticədə emosional gərginlik, fiziki yorğunluq, psixoloji pozuntular və maliyyə çətinlikləri və s. ilə üzləşirlər [1; 7; 16].

Tədqiqat zamanı nəzəri-təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod çərçivəsində Alzheimer xəstəliyi və bu xəstələrə qayğı göstərənlərin üzləşdiyi çətinliklərlə bağlı yerli və

beynəlxalq elmi ədəbiyyat, tədqiqatlar və əldə olunan məlumatlar sistemləşdirilərək ümumiləşdirilmişdir. Müxtəlif tədqiqat nəticələri ümumiləşdirilərək alzheimer xəstələrinə qayğı göstərənlərin yaşadığı problemlərin mahiyyəti və xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir. İşin məqsədi və əhəmiyyəti göstərilən xidmətlərin sosial, psixoloji və sağlamlıq aspektlərindən qiymətləndirilməsinə, ev şəraitində baxım və qayğı proqramlarının, effektiv müdaxilə proqramlarının tətbiq edilməsinə töhfə verməkdir.

Qayğı göstərən sadəcə tibbi və fiziki yardım göstərmir, paralel olaraq sosial interaksiya, gündəlik planlaşdırma və şəxsin gündəlik yaşam fəaliyyətinin dəstəklənməsində əsas iştirakçılardandır [6; 15]. Qayğı və qulluq göstərənlər xəstənin şəxsi gigiyena, geyinmə, yemək, dərman qəbulunu tənzimləmə və tibbi görüşlərə aparma kimi rutin hallara köməklik göstərirlər [6]. İnformal qayğı göstərənlər isə əksərən ailə üzvləri və ya yaxın ətrafdan seçilən, ödəniş almadan bu xidmətləri göstərən şəxslərdir [7].

Uzunmüddətli məsuliyyət hissi, xəstə üzərində daimi nəzarət ehtiyacı və xəstəliyin gedişində baş verən dəyişikliklər qayğı göstərənlərdə xroniki stress və emosional tükənmişlik yaradır [1; 9]. Bu stress zamanla emosional tükənmişliyə, psixoloji davamlılığın zəifləməsinə və ümumi emosional resursların azalmasına səbəb olur [9; 13]. Qayğı göstərən şəxslərin şəxsi həyatı və fərdi ehtiyacları bu proses fonunda ikinci plana keçir, nəticədə onlar öz fiziki və emosional ehtiyaclarını nəzərə almamağa başlayırlar [7]. Bu isə emosional yorğunluğun artmasına, empatiyanın zəifləməsinə, ruh düşkünlüyünə və emosional kütləşməyə gətirib çıxarır [13]. Xüsusilə alzheimer xəstələrinə qulluq göstərən ailə üzvlərində kədər və ümitsizlik hisslərinin formalaşması müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi xəstəliyin geri dönməz və proqressiv xarakter daşması, simptomların zamanla daha da ağırlaşmasıdır [1; 7].

Gündəlik baxım fəaliyyətlərinin ağırlığı və daimi nəzarət zərurəti nəticəsində xroniki yorğunluq və enerji tükənməsi fiziki gərginlik formalaşdırır. Xüsusilə xəstələrin gecə oyanmaları, davranış dəyişiklikləri və müşahidə ehtiyacı qayğı göstərənlərin yuxu rejiminin pozulmasına səbəb olur [16]. Bu isə bədənin regenerasiya prosesi və mexanizmlərinin zəifləməsi ilə nəticələnir, fiziki fəaliyyət səviyyəsini azaldır [10]. Xəstələrin hərəkətililiyinə dəstək göstərilməsi, gündəlik fəaliyyətlərin icrası zamanı tətbiq edilən davamlı fiziki yük skelet-əzələ sistemi problemlərinə, xüsusilə bel, boyun və onurğa ağrılarına səbəb olur [9; 11]. Uzunmüddətli qayğı və qulluq prosesində müşahidə olunan davamlı stress fiziki sağlamlığa da mənfi təsir göstərərək immun sisteminin zəifləməsi, baş ağrıları, mədə-bağırsaq pozuntuları və ürək-damar sistemində psixosomatik simptomların formalaşması üçün zəmin yaradır [11].

Zehni fəaliyyətin və verbal bacarıqların zəifləməsi nəticəsində bu da qayğı göstərənlər üçün davamlı izah və təkrar ehtiyacını yaranır. Yaddaş pozuntuları və məlumatların ani şəkildə unudulması eyni sualların dəfələrlə təkrarlanmasına səbəb olur və bu hal xəstə ilə effektiv ünsiyyətin qurulmasını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir [8]. Xüsusilə ailə üzvləri tərəfindən qulluq göstərilən hallarda xəstələrdə aqnoziya, yəni yaxın şəxsləri tanımaqda çətinlik çəkmə halları müşahidə oluna bilər ki, bu da emosional münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Alzheimer xəstəliyinə xas olan aqressiv davranışlar, şübhəçilik və emosional qeyri-sabitlik ailə daxilində gərginliyin artmasına və qayğı göstərən şəxslərdə psixoloji yüklənməyə səbəb olur [7; 15].

Xəstəliyin uzunmüddətli xarakter daşması ailələrin maddi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır [3; 16]. Dərman vasitələrinin təmin edilməsi, tibbi xidmətlərdən istifadə və gündəlik baxım xərclərinin qarşılanması ailənin mövcud iqtisadi imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır [12; 16]. Ailələrin üzləşdiyi iqtisadi çətinliklərin artmasına sosial xidmətlərin yetərsiz olması, maddi dəstək mexanizmlərinin məhdudluğu və ya bu imkanlar barədə məlumat çatışmazlığı da təsir göstərir [3; 6]. Əgər daimi qayğı göstərən şəxs ailə üzvlərindən biri olarsa, əksər hallarda onun iş fəaliyyəti məhdudlaşır və ya tamamilə dayandırılır. Bu vəziyyət ailə büdcəsində gəlir itkisinə, maliyyə qeyri-sabitliyinə və uzunmüddətli iqtisadi risklərin yaranmasına səbəb olur [3; 7].

Alzheimer xəstəliyində anlama və qərarvermə qabiliyyətinin tədricən zəifləməsi qayğı göstərən şəxsləri ziddiyyətli etik dilemmalarla üz-üzə qoyur. Belə hallarda xəstənin narazılıq və aqressiv davranışlar nümayiş etdirməsi müşahidə olunur ki, bu da qayğı göstərən şəxslərdə

günahkarlıq hissinin formalaşmasına səbəb olur. Xüsusilə xəstənin müstəqilliyinin qorunması ilə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi arasında balansın saxlanılması ciddi etik problemlər yaradır. Bundan əlavə, ailə daxilində hüquqi səlahiyyətlərin qeyri-müəyyənliyi, xəstənin razılıqvermə qabiliyyətinin azalması və etik çərçivələr barədə kifayət qədər məlumatlılığın olmaması qərarvermə prosesini daha da mürəkkəbləşdirir və praktik çətinliklərin yaranmasına zəmin yaradır [14].

Alzheimer xəstəliyi təkcə tibbi problem deyil, həm də ailə və cəmiyyət üçün çoxölçülü sosial-psixoloji yük yaradan bir vəziyyətdir. Xəstəliyin uzunmüddətli və geri dönməz gedişi qayğı göstərən şəxslərin emosional davamlılığını zəiflədir, fiziki sağlamlıq risklərini və iqtisadi asılılığı artırır. Qayğı prosesində qarşıya çıxan ünsiyyət çətinlikləri və etik dilemmalar psixoloji gərginliyi daha da gücləndirir.

Açar sözlər: Alzheimer xəstəliyi, emosional tükənmişlik, qayğı göstərənlərin çətinlikləri.

Ədəbiyyat

1. ATrain Education (2024). Challenges for caregivers of patients with Alzheimer's disease and related dementias.
2. Centers for Disease Control and Prevention (n.d.). Alzheimer's disease.
3. <https://focusfamilycare.com/three-challenges-caregivers-face-dementia-patients/>
4. İsmayılov, F., Salayev, R., İsmayılova, A., İsmayılova, Ş. (2024). Demensiyanın diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. *Azərbaycan Daxili Xəstəliklər Dərnəyi Jurnalı*, 1, 1-14.
5. Mayo Clinic. (n.d.). Alzheimer's disease: Symptoms and causes.
6. MedlinePlus. (n.d.). Caregivers. <https://medlineplus.gov/caregivers.html>
7. National Council of Certified Dementia Practitioners. (n.d.). The impact of dementia on caregivers and family members.
8. Woodward, M. (2013). Aspects of communication in Alzheimer's disease: Clinical features and treatment options. *International Psychogeriatrics*, 25(6), 877-885.
9. <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/5/2717>
10. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26787190/>
11. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/39472223/>
12. <https://link.springer.com/article/10.1186/s13195-022-00969-x>
13. <https://academic.oup.com/psychsocgerontology/article/80/11/gbaf155/8239302>
14. <https://bpl.studentorg.berkeley.edu/docs/2021%20-%20Emotional%20and%20Cognitive%20Empathy%20in%20Caregivers%20of%20Persons%20with%20Neurodegenerative%20Disease.pdf>
15. <https://aagponline.org/patient-article/caring-for-patients-with-alzheimers-disease-related-dementias/>
16. <https://adxhealth.com/alzheimers-caregiver-challenges/>

44 GÜNLÜK QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN TOPLUMU

Rauf Abbasov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı

abbasovraufshamilovich@gmail.com

Heç bir toplum müharibədən sığortalanmamışdır. Qərbi Avropa ölkələrinin mütəfəkkirləri son dövrlərə qədər öz toplumlarının gələcəyində müharibəni hər nə qədər uzaq görsələr də, bu özlüyündə yanlış ideologiyanın aşılmasından qaynaqlanmış bir hadisədir. Demilitarizasiyanın sürətlənməsi Qərbi Avropa ölkələrinin bu düşüncəyə yiyələnmələrinə səbəb olmuşsa da, tarix hər daim bunun əksini sübut etmişdir. Centeno və Enriquez kimi alimlərə görə Qərbi Avropa toplumu müharibənin olduqca uzaq hiss oluna biləcəyi bir dövrdə yaşayır [3, s.91].

Azərbaycanda toplumun Qarabağ üçün müharibə fikrini dəstəkləməsi hələ uzun müddətdən bəri mövcud olan bir məsələ idi. Bəzən toplumlar müharibəni yox, müharibələr toplumu seçir. Yəni toptumlardan bəziləri buna məcbur qalır və bundan başqa çıxış yolu görə bilmirlər.

Azərbaycan örnəyi bir çox toplumlar arasından ayrılıb seçilən və özünə xas xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan bir toptumdur. Vətən müharibəsi dövründə az da olsa bir neçə dövlət Azərbaycanı müharibəni başlatmaqda ittiham etsə də, bir çox dövlət bunun haqlı bir mücadilə olduğunu başa düşmüşdür. Qarabağ müharibəsini araşdıran bəzi tarixçilər məsələnin həqiqətinə varid olmuş və müharibəni başlanan ölkənin də, məhz Ermənistan Respublikası olması reallığını açıq-aydın qeyd etmişlər. Azərbaycan toplumunun müharibəni seçib dəstəkləyərək, bunu çox qısa bir müddət ərzində bitirməsi dünyada, bəlkə də, analoqu olmayan hadisələrdən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Azərbaycanın müharibə vasitəsilə öz torpaqlarına yenidən sahib olması beynəlxalq siyasətdə Makiavelli vizyonunun təsdiqinə çevrildi [1, s.21]. Müəyyən edilmiş sərhəd əraziləri daxilində yaşayan və özlərini bu ərazilərlə tanımlayan millətlər, adətən, həmin torpaqlara daha çox bağlılıq nümayiş etdirirlər. Azərbaycan toplumu da öz torpaqlarına bağlılığını müharibəyə qədər daim göstərmişdi və elə müharibənin baş verməsi bu bağlılığın təzahürü idi. Xalqın tam mənada birləşərək bir bütöv təşkil etməsi tarixdə görünən azsaylı örnəklərdən biridir.

Bəzi mütəfəkkirlərə görə toplumların uğurunda yatan ən mühüm əsas onların sahib olduğu mədəniyyətlərə görədir. Professor James Lorimer dövlətin müxtəlif təsvirlərini, toplumların səviyyələr üzrə bölgüsünə əsaslanaraq ayırır [4, s.90]. Bu da toplumların hansı dərəcədə önəm daşdığını göstərir.

Müharibə, real partlayışdan əvvəl yüksək səviyyədə əməkdaşlıq və koordinasiya tələb etdiyi üçün paradoksal bir zorakılıq formasıdır. Müharibə baş verməmişdən əvvəl fərdlərin birləşib, bir başqa toplumla mübarizə aparmaları tələb olunur [3, s.10]. Milli həmrəyliyin elmi-nəzəri təməlini “azərbaycançılıq” ideologiyası təşkil edir. Müharibə dövründə xalqın vahid bir məqsəd ətrafında birləşməsi, özünü bu ideologiyanın praktiki təzahürü kimi göstərdi. Bu prosesi xalqın “özünü kəşf etməsi” kimi də qiymətləndirmək mümkündür.

Sosioloji cəhətdən mühüm tərəflərdən biri də “Ali Baş Komandan, Xalq və Ordu” üçlüyünün tam bir vəhdət təşkil etməsi idi. Döyüş zamanı ön cəbhədə döyüşən əsgərlər, arxa cəbhədə çalışan mülki şəxslər və könüllülərin hər biri özünü həmin sistemin parçası kimi hiss edirdi. Bu hal sosiologiyada sosial sistemin inteqrasiyası və tarazlığı kimi xarakterizə olunur. Bəs necə oldu ki, Azərbaycan toplumu müharibəni dəstəkləyərək uğura imza ata bildiyi halda, bir çox toplum ağır çöküşlərə məruz qaldı? Bu sual da öz növbəsində bir-birindən fərqli aspektləri əhatə etsə də, bunlardan bəziləri həyati önəm daşıyır. Azərbaycan xalqı birlik kimi hərəkət edərək aşağıdakı aspektləri özündə cəmləşdirə bildi:

- Cəmiyyətdə mövcud olan ideoloji siyasi və sosial fikir ayrılıqları minimuma endirildi;
- Toplumda müzakirə predmeti olan müxtəlif məsələlər aradan qaldırılaraq, milli həmrəyliyə keçid yolu izləndi;
- Mühit tamamilə dəstək, səbir və mənəvi təmkinlə əvəz olundu. Orduya inamda tam əminlik müşahidə edildi.

Bütün bu sadaladıqlarımız, Durkheimin mexaniki həmrəylik konsepsiyasının əsasını əks etdirir. Durkheim üçün mexaniki həmrəylik, fərqdən deyil, oxşarlıqdan irəli gələn sosial birlik formasıdır və ona görə kollektiv şüur güclü əsas təşkil edir. Cəmiyyətin adi üzvləri üçün ortaq olan inanc və hisslərin məcmusu özünəməxsus bir həyat tərzinə malik müəyyən bir sistem təşkil edir [2, s.63]. Aparılan döyüşlər toplum üçün kollektiv intizamı tətbiq etməklə daxili parçalanmanı azaldır. Centeno və Enriquez [3, s.125] görə müharibələr milliyətçilik yaradır. Bunun vasitəsilə toplumlar daxildə birlik formalaşdırır. Andersona görə isə müharibə dövlət mərkəzli millətçiliyə deyil, daha az institusional əlaqəli bir topluma güclü töhfə verir

Cəmiyyətdə birlik fəvqəladə hallarda ortaq inanclardan və emosional uyğunluqdan yaranır. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan toplumunun birliyi təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu birliyin səbəbi toplumda formalaşan bir sıra xüsusiyyətlərə görə oldu: institusional etimad, toplumda mövcud olan müxtəlif xalqın ortaq tarixi yaddaşı, hərbi məqsədin mənəvi legitimliyi, informasiya intizamı və s.

Azərbaycan toplumu 44 günlük müharibə ərzində əlbəttə ki, passiv deyildi. Bu aktivlik təkcə müharibənin gedişində deyil, müharibədən sonra da özünü göstərdi. Toplumda hər kəs əlindən gəldiyi yardım göstərməyə çalışdı. Toplumun fəaliyyəti aşağıdakı sahələri əhatə etmiş oldu:

- Könüllülük təşəbbüslərinin icrası;
- Yardım fondlarına maddi dəstəyin göstərilməsi;
- Əsgərlərə milli-mənəvi dəstək;
- Yardım kampaniyalarının veteranları və şəhid ailəsi üzvlərini əhatə etməsi;
- Simvolik jestlər və ictimai həmrəyliyin nümayişi.

Bu hərəkətlər sosial birliyi gücləndirdi və müharibənin yalnız ordu tərəfindən deyil, bütün bir toplum tərəfindən aparıldığı fikrini gücləndirdi. Bütün bunlar Azərbaycan toplumunun müharibədən sonrakı taleyinin də sabit olmasına gətirib çıxardı. Ona görə də, qələbəni sadəcə siyasi və hərbi müstəvidə deyil, həm də milli müstəvidə dəyərləndirmək daha düzgündür.

Açar sözlər: Qarabağ, sosial birlik, milli həmrəylik.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, E., Hüseynov, V. (2021). *Qarabağ Müharibəsi: Müləhizə və Nəticələr*. Bakı, 32.
2. Durkheim, E. (2013). *The Division of Labour in Society*, Bloomsbury Academic, 424.
3. Centeno, M., Enriquez, E. (2016). *War and Society*, 1st edition. Polity, 224.
4. Mazower, M. (2015). *Dünyanı Yönetmek*, 1. Alfa, 492.
5. Cornell, S.E., Mišković, D. (2025). *After Karabakh: War, Peace and the Forging of a New Caucasus*. AFPC Press, 370.

EMOTIONAL ENCODING IN AZERBAIJANI AND ENGLISH PROVERBS: A COMPARATIVE LINGUISTIC APPROACH

Khayala Abdullayeva

Mingachevir State University, Mingachevir

xayala.abdullayeva@mdu.edu.az

Proverbs are short, traditional sayings that convey wisdom, cultural values and social norms. They serve not only as linguistic expressions but also as reflections of the cultural and emotional life of a community. One of the key functions of proverbs is to express emotions, including happiness, sadness, anger, fear and surprise. These emotional expressions are often conveyed in concise, figurative language, making proverbs a rich resource for understanding how emotions are encoded in language. However, literal translations of proverbs frequently fail to convey their full emotional and cultural meaning, posing challenges for both language learners and translators [1].

This study investigates how emotions are expressed in Azerbaijani and English proverbs, with a focus on identifying patterns of similarity and difference across the two languages. Azerbaijani proverbs often employ vivid imagery and metaphorical expressions to convey feelings, whereas English proverbs may rely on succinct phrasing, moral lessons or universally understood figurative language [2]. By comparing proverbs from both languages, this research seeks to illuminate the strategies cultures use to encode emotions and to explore how these strategies impact understanding, translation and teaching.

In addition, the study considers the pedagogical implications of analyzing emotional expressions in proverbs. Understanding how emotions are conveyed in proverbs can help language learners grasp subtle nuances of meaning, improve translation accuracy and enrich classroom activities with culturally and emotionally engaging materials. This research aims to provide insights for educators, translators and learners, contributing to cross-cultural awareness and enhancing the teaching and learning of English and Azerbaijani through the study of proverbs.

This study employs a comparative-analytical approach to examine how emotions are expressed in Azerbaijani and English proverbs. A representative selection of proverbs was collected from various sources, including Azerbaijani literature, folklore and online databases, as well as English proverbs from standard dictionaries and corpora. The proverbs were chosen specifically for their emotional content, encompassing a range of feelings such as happiness, sadness, anger, fear and surprise.

Each proverb was analyzed according to four criteria: its literal meaning, figurative meaning, emotional content and cross-linguistic equivalence [3]. The literal meaning helps to identify the direct, surface-level interpretation of the proverb, while the figurative meaning reveals the deeper, culturally embedded message. Emotional content analysis allowed the researcher to classify the proverbs according to the type and intensity of the emotion conveyed. Cross-linguistic equivalence was assessed to determine whether there is a direct or approximate counterpart in the other language or whether the meaning is culture-specific and requires adaptation. For example, the Azerbaijani proverb “Gül açan yerdə sevinc olar” (Literal: “Where flowers bloom, there is joy”) expresses happiness through natural imagery. Its English counterpart, “Every cloud has a silver lining”, conveys a similar emotional effect, though the imagery differs. Another example is the Azerbaijani proverb “Qəzəb od kimidir, sönməsi çətindir” (Literal: “Anger is like fire, hard to extinguish”), which portrays anger with a vivid metaphor. The English proverb “Anger is a short madness” conveys the same emotional intensity, albeit with a more concise expression. In contrast, some Azerbaijani proverbs that reflect communal or social emotions, such as “Dost acı deyir, düşmən şirin” (Literal: “A friend speaks bitterly, an enemy sweetly”), have no direct English equivalent, highlighting the need for interpretative adaptation.

Proverbs were categorized according to the type of emotion expressed, allowing for the identification of patterns of equivalence and non-equivalence between languages. This categorization

not only facilitates comparative analysis but also provides practical insights for teaching and translation, showing how emotional meaning can be preserved or adapted across linguistic and cultural boundaries.

Analysis of the collected proverbs reveals several patterns in how emotions are expressed in Azerbaijani and English. The study categorized proverbs according to the type of emotion, such as happiness, sadness, anger, fear and surprise and identified both similarities and differences across languages:

1. *Happiness*: Azerbaijani proverb: “*Gül açan yerdə sevinc olar*” (Literal: Where flowers bloom, there is joy) English equivalent: “*Every cloud has a silver lining*”. Both proverbs convey optimism and positive emotion, although the imagery differs [4].

2. *Sadness*: Azerbaijani: “*Qəlb qırılmaqla ağırlaşar*” (Literal: The heart grows heavy with sorrow) English: “*Heavy heart*” Both use metaphor to convey emotional burden [5]. Additional example: Azerbaijani proverb: “*Düşən göz yaşını silə bilməz*” (Literal: One cannot wipe away fallen tears) English equivalent: “*Time heals all wounds*”. While the imagery differs, both express the inevitability of emotional pain and the process of overcoming it.

3. *Anger*: Azerbaijani: “*Qəzəb od kimidir, sönməsi çətindir*” (Literal: Anger is like fire, hard to extinguish) English: “*Anger is a short madness*”. Both convey the intensity and uncontrollable nature of anger [6].

4. *Fear*: Azerbaijani proverb: “*Qorxaqdan heç nə çıxmaz*” (Literal: Nothing comes from a coward) English equivalent: “*Fortune favors the brave*”. Both highlight the importance of courage, emphasizing how fear affects action and outcomes. Another Azerbaijani proverb: “*Qorxu gözləri bağlayar*” (Literal: Fear blinds the eyes) English: “*Fear makes the wolf bigger than he is*”. Both reflect the exaggerating effect of fear on perception, illustrating a psychological insight embedded in proverbs.

5. *Surprise*: Azerbaijani: “*Göydən düşən dərd bilmək olmaz*” (Literal: One cannot foresee troubles from the sky) English: “*Life is full of surprises*” Both convey unpredictability and unexpected events. Additional example: Azerbaijani proverb: “*Düşməni gözləmədən qarşıya çıxar*” (Literal: One meets an enemy unexpectedly) English equivalent: “*Out of the blue*”. Both highlight sudden, unforeseen situations, emphasizing the role of surprise in daily life.

These examples demonstrate that while many emotions are universally expressed across languages, the imagery, phrasing and cultural context often differ. Some Azerbaijani proverbs are deeply rooted in local traditions and social norms, making direct English equivalents rare or impossible. Nevertheless, the semantic intent - expressing a particular emotion - is preserved through adaptation or paraphrase.

Keywords: Proverbs, emotions, Azerbaijani, English, comparative linguistics, cultural meaning.

References

1. Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press, 304.
2. Tapanainen, P. (2010). Cross-cultural proverbs in English and Azerbaijani. *Journal of Comparative Linguistics*, 12(2), 45-58.
3. Fernando, C. (1996). *Idioms and Idiomaticity*. Oxford University, 265.
4. Cankaya, P. (2015). Comparative study of proverbs in Azerbaijani and English. *Journal of Language and Translation*, 3(2), 45-59.
5. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall, 247.
6. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge, 390.

Azərbaycan və İngilis atalar sözlərində duyğuların ifadəsi: Müqayisəli linqvistik yanaşma

Tezisdə Azərbaycan və İngilis atalar sözlərində duyğuların ifadəsi müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bəzi duyğular hər iki dildə oxşar şəkildə ifadə olunur, lakin mədəni kontekst və

metaforik təsvirlər fərqlidir. Hər iki dilin atalar sözləri emosional mənə daşıyır, lakin bəziləri yalnız izahla başa düşülə bilər. Bəzi ifadələr yalnız mədəni kontekstdə tam mənasını açıq və tərcümə zamanı xüsusi diqqət tələb edir. İşdə sinifdə emosional ifadələrin öyrədilməsində atalar sözlərindən səmərəli istifadə üçün praktik tövsiyələr təqdim edilmişdir.

VERGİ GÜZƏŞT VƏ AZADOLMALARININ İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI VƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİ

Mətin Abdulov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

abdulovmetin@gmail.com

Müasir iqtisadi şəraitdə dövlətlərin əsas strateji hədəflərindən biri iqtisadiyyatın diversifikasiyasının təmin edilməsi və fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsidir. Xüsusilə təbii resurslardan asılı olan ölkələrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı və büdcə gəlirlərinin dayanıqlı mənbələr hesabına formalaşdırılması prioritet məsələ kimi çıxış edir. Bu kontekstdə vergi güzəştləri və azadolmaları iqtisadi siyasətin mühüm fiskal alətlərindən biri hesab olunur. Vergi yükünün azaldılması yolu ilə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın təşviqi və yeni iqtisadi sahələrin inkişafı məqsədilə bu mexanizmlərdən geniş istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədilə müxtəlif sahələrdə vergi güzəştləri və azadolmaları tətbiq edilmişdir. Sənaye parkları, azad iqtisadi zonalar, aqrar sektor və innovativ fəaliyyət sahələri bu fiskal stimullardan əsas bəndəfiarlar olmuşdur. Vergi güzəştləri ilkin mərhələdə büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olsa da, uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi aktivliyin artması və vergi bazasının genişlənməsi hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması baxımından mühüm potensiala malikdir [2, s.34].

İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən, vergi güzəştləri investisiya xərclərini azaldaraq yeni istehsal güclərinin yaradılmasına və məşğulluğun artmasına şərait yaradır. Bu isə iqtisadiyyatın strukturunun dəyişməsinə, yəni diversifikasiyasına təkan verir. Diversifikasiya prosesi nəticəsində iqtisadiyyat daha dayanıqlı hala gəlir və makroiqtisadi risklər azalır. Xüsusilə ixrac yönümlü qeyri-neft sahələrinin inkişafı ölkəyə əlavə valyuta axınını təmin etməklə büdcə gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərir [3, s.303].

Vergi güzəştləri eyni zamanda “vergi xərcləri” anlayışı çərçivəsində qiymətləndirilir. Bu, dövlət büdcəsindən birbaşa xərclər olmasa da, potensial gəlirlərdən müvəqqəti imtina deməkdir. Lakin düzgün dizayn olunmuş və nəticəyönümlü tətbiq edilən vergi güzəştləri gələcək dövrlərdə dövlət büdcəsi üçün potensial gəlir rezervi formalaşdırır. Belə ki, güzəştlər hesabına yaradılan yeni müəssisələr, genişlənən biznes fəaliyyəti və artan məşğulluq sonradan daha geniş vergi bazasının yaranmasına səbəb olur [6, s.27].

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, bəzi sahələrdə tətbiq edilən vergi azadolmaları uzunmüddətli fiskal effektlər baxımından müsbət nəticələr vermişdir. Qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artması, regionlarda iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi və sahibkarlıq subyektlərinin sayının artması bunu təsdiqləyir. Bununla yanaşı, vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin ölçülməsi və onların büdcə gəlirlərinə real təsirinin qiymətləndirilməsi hələ də təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyulan sahələrdəndir [3, s.41].

Vergi güzəştlərinin sistemli və uzunmüddətli tətbiqi fiskal risklər yarada bilər. Bu səbəbdən güzəştlərin müddəti, hədəf sektoru və gözlənilən iqtisadi nəticələri əvvəlcədən dəqiq müəyyən edilməlidir. Effektiv monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi vergi güzəştlərinin həm iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, həm də büdcə gəlirlərinin artımına xidmət etməsini təmin edə bilər. Bu yanaşma vergi güzəştlərini sadəcə fiskal güzəşt deyil, strateji iqtisadi inkişaf aləti kimi qiymətləndirməyə imkan yaradır [3, s.355].

Aparılan təhlil göstərir ki, vergi güzəştləri və azadolmaları düzgün fiskal siyasət çərçivəsində tətbiq edildikdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını sürətləndirir və orta-uzunmüddətli dövrdə dövlət büdcəsi üçün dayanıqlı gəlir mənbələri yaradır. Bununla yanaşı, güzəştlərin fiskal təsirinin müntəzəm qiymətləndirilməsi və onların nəticəyönümlü tətbiqi dövlət maliyyəsinin dayanıqlılığı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Vergi güzəştləri, vergi azadolmaları, iqtisadi diversifikasiya, büdcə gəlirləri, fiskal siyasət.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Kərimov, A. (2020). *Mühasibat Uçotu, Vergilər*. Bakı, 580.
3. Kərimov, E., Osmanov, B. (2010). *İqtisadi Nəzəriyyə*. Bakı, 630.
4. Sadıqov, T.Ə. (2014). *Vergi Uçotu və Auditi*. Bakı, 680.
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2023, Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabat.
6. IMF (2019). *Fiscal Policy and Inclusive Growth*. Washington.

TURİZM MARŞRUTLARINDA ELEKTRİKLİ NƏQLİYYATDAN İSTİFADƏ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİ

Tacir Abdurahmanov

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı

abdurahmanovtacir@gmail.com

Müasir dövrdə turizm sənayesi iqtisadi artımın ən dinamik sahələrindən biri kimi qəbul edilsə də, onun ətraf mühitə mənfi təsirləri getdikcə daha çox müzakirə olunur. Turizm fəaliyyətinin ümumi global karbon izinin təxminən 8%-ni təşkil etdiyi və bu emissiyanın əksər hissəsinin nəqliyyat vasitələrindən yaranması sektorun dayanıqlılığı qarşısında əsas çətinliklərdən biridir. Nəqliyyatın turizm dəyər zəncirindəki bu ağır çəkisi, alternativ və təmiz enerji mənbələri ilə işləyən vasitələrə keçidi təcili və zəruri etmişdir. Bu kontekstdə elektrikli nəqliyyat vasitələri (ENV) - elektrikli avtomobillər, avtobuslar, velosipedlər və xüsusi turizm nəqliyyatı ən perspektivli həll kimi ortaya çıxır. İşdə turizm marşrutlarında ENV-dən istifadənin həm nəzəri, həm də praktiki aspektləri, onun səmərəlilik dərəcəsi və Azərbaycan şəraitində tətbiq imkanları hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Elektrikli nəqliyyatın turizm sahəsinə inteqrasiyası ilk növbədə onun ekoloji üstünlükləri ilə bağlıdır. İstismar zamanı birbaşa heç bir işlənmiş qaz və bərk hissəcik buraxmayan ENV, xüsusilə həssas qorunan təbiət ərazilərində, milli parklarda, həmçinin sıx məskunlaşmış tarixi şəhər mərkəzlərində ənənəvi daxili yanma mühərrikli vasitələrin yaratdığı ziyanı minimala endirir. Məsələn, Avstriya Alp regionunda fəaliyyət göstərən elektrikli servis avtobusları yerli havanın keyfiyyətinin qorunmasında və səs-küy səviyyəsinin aşağı salınmasında həlledici rol oynayır. Bu, təkcə ekologiyanın qorunması deyil, həm də turist təcrübəsinin keyfiyyətinin artırılması deməkdir. Təmiz havada və səssiz mühitdə hərəkət edən vasitə, təbiəti müşahidə etmək və şəhər mədəniyyətini hiss etmək üçün daha yüksək imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, ENV-nin enerji səmərəliliyi ənənəvi vasitələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Elektrik mühərrikinin səmərəliliyi 90%-ə yaxınlaşır, halbuki benzinli mühərriklərdə bu göstərici 20-30% həddindədir. Bu, enerji resurslarından daha səmərəli istifadə və ümumi əməliyyat xərclərinin aşağı salınması deməkdir.

Turizm marşrutlarında ENV-nin iqtisadi səmərəliliyi, əsasən, uzunmüddətli perspektivdə qiymətləndirilir. İlk kapital qoyuluşu - elektrikli avtobusun və ya mikroavtobusun alış qiyməti həqiqətən də ənənəvi dizel analoqundan 1.5-2 dəfə baha ola bilər. Lakin bu xərc, eksploatasiya dövrü ərzində əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olan enerji (elektrik) xərcləri, daha az texniki xidmət tələbi, yağ dəyişikliyi kimi müntəzəm xərclərin olmaması və aşağı amortizasiya norması ilə kompensasiya olunur. Nəticədə, vasitənin bütün ömrü dövrünə baxıldıqda, ümumi sahiblik dəyəri (TCO)

baxımından ENV tez-tez ənənəvi nəqliyyatla rəqabətə davam edir və ya onu üstələyir. Məsələn, İsveçrənin turizm mərkəzlərində istifadə olunan elektrikli poçt avtobuslarının təhlili göstərir ki, onların 7 illik istismarı dövründə yanacaq xərclərinə qənaət ilkin əlavə investisiyanı tam ödəyir. Bundan əlavə, ENV “yaşıl” brend kimi regionun və ya tur operatorunun marketinq üstünlüyünü təmin edir. Müasir turist, xüsusilə millenniallar və Z nəsli, getdikcə daha çox ekoloji məsuliyyət daşıyan şirkətləri və təklifləri seçir. Buna görə də elektrikli nəqliyyatdan istifadə təkcə xərcləri azaltmaq deyil, həm də yeni bazarlar və turist qrupları üçün cəlbediciliyi artırmaq vasitəsidir.

Beynəlxalq təcrübə ENV-nin turizm sektorunda uğurla tətbiq oluna biləcəyinin çoxsaylı nümunələri ilə zəngindir. Azərbaycan turizminin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, ölkədə ENV-nin tədricən tətbiqi üçün bir sıra potensial istiqamətlər müəyyən etmək olar. Birinci və ən real istiqamət paytaxtın şəhəriçi turizm marşrutlarıdır. İçərişəhər və Dənizkənarı Milli Park ərazisində nizamlı elektrikli şatlların fəaliyyətə başlaması, şəhər mərkəzində akustik çirklənməni və zərərli qaz emissiyasını azaltmaqla yanaşı, turistlər üçün nəqliyyat əlçatanlığını yüksəldər. Bu, həmçinin Bakının müasir və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli metropol imicini gücləndirəcəkdir. İkinci istiqamət, regional məşhur turizm marşrutları ola bilər. Şəki, Qax və Zaqatala istiqamətində elektrik enerjisi ilə işləyən avtobusların istifadəyə verilməsi, regionun ekoturizm imkanlarının genişləndirilməsi və yerli təbiət mənzərələrinin xələl gəlmədən saxlanılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada uğur birbaşa Bakıdan Şəkiyə qədər olan avtomobil yolu boyunca sürətli şarj stansiyalarının yerləşdirilməsindən asılıdır. Üçüncü istiqamət, dağ-turizm və istirahət mərkəzləridir. Qəbələ, Şahdağ, Tufandağ kimi kurortlarda elektrikli skuter, velosiped və kiçik qolfkarların kirayəsi artıq tələbatı ödəməyə hazırdır. Bu vasitələr qeyri-müərrəkliliyi fəaliyyətləri tamamlayaraq turistlərə rahat hərəkət və eyni zamanda təbiətlə ünsiyyət imkanı yaradır. Dördüncü istiqamət isə xüsusi turizm növləri üçün nəzərdə tutulan elektrikli nəqliyyat vasitələrinin tətbiqidir. Məsələn, “Böyük İpək Yolu” mədəni marşrutu boyunca elektrikli karvanların (müasir interyerli elektrikli mikroavtobusların) istifadəsi unikal və yaddaqalan turist təcrübəsi təklif edə bilər.

Beləliklə, turizm marşrutlarında elektrikli nəqliyyatdan istifadə yalnız ekoloji zərurət deyil, həm də iqtisadi səmərəlilik və rəqabət qabiliyyəti baxımından məntiqli addımdır. Onun səmərəliliyi üç əsas amillə təmin olunur: əməliyyat xərclərinin azaldılması, ekoloji təmiz brendin yaradılması və turist təcrübəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu keçidin uğuru dövlətin dəstəkləyici siyasətindən (subsidiyalar, vergi güzəştləri), şarj infrastrukturunu üçün strateji investisiyalardan və biznesin bu innovasiyaya hazır olmasından asılıdır. Azərbaycan üçün səmərəli yol mərhələli yanaşma ola bilər: əvvəlcə Bakıda pilot layihələrin həyata keçirilməsi, əsas turizm koridorları boyunca Şİ-nin qurulması, daha sonra isə regional mərkəzlərdə təşviqəddici tənzimləmələrin tətbiqi. Bu, nəinki ölkənin ekoloji göstəricilərini yaxşılaşdıracaq, həm də onu regionda dayanıqlı və innovativ turizmin mərkəzinə çevirə biləcəkdir. Gələcək tədqiqatlar Azərbaycanın iqlim şəraitində müxtəlif növ ENV batareyalarının performansının öyrənilməsinə və turistlərin bu innovasiyaya münasibətinin sosioloji sorğular əsasında araşdırılmasına yönəldilə bilər.

Açar sözlər: Elektrikli nəqliyyat, dayanıqlı turizm.

Ədəbiyyat

1. UNWTO (2023). *Climate Action in Tourism: Measuring and Reducing Transport-Related Emissions*. World Tourism Organization.
2. Region Gotland (2023). *Climate and Energy Strategy for Gotland 2045 - The Electric Island*.
3. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (2024). Dayanıqlı inkişaf və yaşıl artım milli prioritetləri.
4. Statista (2024). Sustainability in the global travel and tourism industry - Statistics & Facts.
5. <https://www.untourism.int/sustainable-development/climate-action>
6. <https://eco.gov.az/>

HƏRBİ MƏTNİN İNSTİTUSİONAL KONTEKSTDƏ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ ROLU

Fidan Abıyeva

DTX Heydər Əliyev adına Akademiya, Bakı
Hərbi-Elmi Tədqiqat İnstitutu, Milli Müdafiə Universiteti, Bakı
fidan.abiyeva24@gmail.com

Müasir global təhlükəsiz mühitdə hərbi müəssisələr dedikdə, təkcə əməliyyatlar, müdafiə fəaliyyətləri nəzərdə tutulmur, onlar həmçinin strateji doktrina, prinsip və qaydalar, müxtəlif dövlətlərin siyasət, strategiyaları, hərbi imkanlarını, prioritetlərini açıqlayan rəsmi sənədlər, əməliyyat təlimatları, bəyannamələr kimi beynəlxalq təhlükəsizlik diskursunu formalaşdıran müxtəlif növ mətnlərin “istehsalçısı”dırlar. Belə hərbi mətnlər dövlətlərin və hərbi qüvvələrin milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə fikirlərini ifadə etməyin əsas vasitəsi hesab olunurlar.

Keçmiş əməliyyatlardan çıxarılmış nəticələrin hərbi mətnlərdə öz əksini tapması belə mətnlərin öz növbəsində təlim və peşəkar inkişafda bir vasitə, istinad olunmuş təlim materialı kimi istifadə olunmasına və hərbi qüvvələr arasında ünsiyyətin formalaşdırılmasında, peşə biliyinin ötürülməsində əsas rol oynamasına zəmin yaradır. Müxtəlif əmrlər, qaydalar, təlimatlar təkcə məlumat xarakteri daşımır, onlar həmçinin hərbi qurumlar daxilində nizam-intizamın, səlahiyyətin, iyerarxiyanın maddi təzahürləri hesab olunurlar. Belə ki, bu mətnlər hərbi qurumlar, təhlükəsizlik orqanları daxilində təlimatları ötürməkdən, əmrləri çatdırmaqdan və lazımi prosedurları təsvir etməkdən əlavə, hərbiçilərin davranış standartlarını müəyyən edir və komandanlıq zəncirini qüvvətləndirərək hər bir fərddən fərqli pillələrdə gözlənilən davranış kodeksini özündə ehtiva edir. Hərbi mətnlərin standart struktura malik olmaları onların aydınlığa və dəqiq interpretasiyaya xidmət etmələrinə zəmin yaradır. Hərbi diskursun standartlaşdırılması NATO, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsində zəruri, strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi mətnlər institusional mətn janrı olaraq ünsiyyətin xüsusi formasıdır və hərbi qurumlar çərçivəsində müəyyən funksiyaları əks etdirirlər. Belə mətnlər xüsusiləşdirilmiş söz ehtiyatına, rəsmi struktura malik olur və institut normalarına əsaslanırlar. Janr nəzəriyyəsinə əsasən, “*Janr, üzvləri müəyyən ünsiyyət məqsədləri daşıyan ünsiyyət hadisələrindən ibarət sinfi əxz etdirir*” [1, s.58]. Bu tərifə əsasən, deyə bilərik ki, janrlar təsadüfən yığılmış mətnlər toplusu deyil, onlar ünsiyyət məqsədləri əsasında müəyyən institusional kontekstlərdə formalaşır və ortaq ünsiyyət məqsədlərinə malik mətnlər sinfidirlər. Hərbi mətnlər xüsusi janr normalarına riayət edir və xüsusi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşlar. “*Janrlar isə diskurs icmasının məqsəd və təcrübələri əsasında formalaşırlar*” [1, s.52-65]. Janr nəzəriyyəsinə əsasən, mətnlər daşıdıqları ünsiyyət məqsədlərinə, funksiyalarına və üslublarına görə müəyyən sinfə daxildirlər. “*Oxşar ünsiyyət və məqsədlərə malik olan bir qrup mətn eyni janra aiddir*” [2, s.13]. Bu baxımdan, hərbi mətnlər xüsusi məqsədlər üçün dil çərçivəsində institusional mətn janrı hesab olunurlar. “*Janrlar, tipik retorik hərəkətlərdir və onlar təkrarlanan hadisələrə əsaslanırlar*” [3, s.159]. Bu tərifə əsaslanaraq deyə bilərik ki, institusional mətnlər təkcə ünsiyyət formaları deyil, onlar həmçinin müəyyən mühit çərçivəsində təkrarlanan hadisələrdən qaynaqlanan sosial hərəkətlərdir. Belə mətnlər məlumat ötürməklə məhdudlaşmır, həm də sosial məqsədlərə xidmət edir və təmsil etdiyi qurumun qaydalarını əks etdirirlər. Bu prizmadan yanaşdıqda, institusional məqsədlər çərçivəsində hərbi mətnlər informativ xarakterə malik olmaqla yanaşı, həm də hərbi sistemin, təşkilati strukturun rəsmi ifadəsi, nizam-intizamın təmin olunmasında əsas vasitələrdən biridir.

Açar sözlər: Hərbi mətnlər, janr nəzəriyyəsi, institusional mətn.

Ədəbiyyat

1. Swales, J.M. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 260.

2. Bhatia, V.K. (1993). *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. London: Longman, 230.
3. Miller, C.R. (1984). Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech*, 70(2), 151-160.

KAMAL ABDULLA YARADICILIĞINDA İNTERTEKSTUALLIQ **(“Sehrbazlar Dərsi” romanı əsasında)**

Səbinə Ağababayeva

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

sagababayeva@list.ru

Kamal Abdulla çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu, dəst-xətti ilə seçilir. Onun ədəbi fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı milli ədəbi tənqidin hər zaman diqqət mərkəzindədir, əsərləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur. Bədii yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızı əvəzsiz ədəbi nümunələrlə zənginləşdirən Kamal Abdullanın əsərlərində tarix, mifologiya, folklor motivləri yeni forma qazanır və nəticədə klassik ədəbiyyatın adət etdiyimiz sərhədlərinin yox olduğu tamamilə orijinal, fərqli mətnlər meydana çıxır. Kamal Abdulla yaradıcılığında mətnlərarası əlaqə olduqca güclüdür. İntertekstuallıq demək olar ki, ədibin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Eyni hadisələr, oxşar məkanlar, eləcə də obrazların bu və ya digər şəkildə ədibin əsərlərində təkrarlanması Kamal Abdulla yaradıcılığında diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhətlərdəndir.

Postmodernizm müxtəlif ədəbiyyatlarda, mədəni mühitlərdə əsas, universal prinsipləri ilə təzahür etməsinə baxmayaraq hər bir xalqın tarixi yaddaşına, milli-mədəni dəyərlərinə söykənən xüsusiyyətləri də mənimsəmişdir. XX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən postmodernizm özünün ən önəmli, ən mühüm cəhətləri ilə yanaşı yerli ədəbi mühitin də xüsusiyyətlərini əxz etmişdir. Bu baxımdan, əminliklə qeyd etmək olar ki, Kamal Abdulla Azərbaycan postmodern nəsrinin öndə gedən simalarından biri kimi postmodernizmin qəbul edilmiş, hamıya bəlli olan əlamətlərini ənənəvi və milli komponentlərlə çox gözəl sintez etmişdir. “Kamal Abdulla yaradıcılığı bütün yeniliyi, orijinallığı, özünə məxsusluğu ilə bərabər milli ədəbiyyatın köklərindən qaynaqlanan, onu davam və inkişaf etdirəcək ədəbi şüurun yeni qatlarını açan, bununla da onun gələcək istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün növbəti bir mərhələdir” [2, s.139]. Kamal Abdulla çağdaş Azərbaycan postmodern nəsrinin yaradıcılarından biri kimi milli ədəbiyyatın kökünü, ənənəvi mühüm hesab etmiş, məhz ədəbiyyatın kökündən qaynaqlanaraq ədəbi şüurun yeni qatlarını açmağa çalışmışdır. Kamal Abdullanın yaradıcılıq nümunələri yenini, müasiri anlamaqda keçmişin, tarixi köklərin mühüm rolunun olduğu aydın şəkildə diqqətə çatdırır. Bununla belə Kamal Abdulla hesab edirdi ki, “ənənəni dağıtmayan sənətkar heç zaman dahi sənətkar ola bilməz. Dahilik eksperimentin, yəni sənətkarın yaradıcılığında tamam yeni olan cəhətin həcmindən, dərəcəsiindən asılıdır. Burda yenilik və köhnəlik nisbətinin dəqiq gözlənilməsi vacib şərtidir” [1, s.66]. Ənənəvi ədəbiyyatın sərhədlərini aşaraq tamamilə yeni, fərqli ədəbi nümunələr yaradan Kamal Abdullanın yaradıcılığında keçmişlə bağlılıq xüsusi hiss olunur. Bu mənada ədibin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı tədqiqatlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Mətnlərarası əlaqə - intertekstuallıq Kamal Abdulla yaradıcılığının özülünü təşkil edir. Ümumiyyətlə, intertekstuallıq postmodern ədəbiyyatın ən mühüm kateqoriyalarından biridir. İntertekstuallığa əsasən, mətn özündən əvvəl yazılanların izlərini daşıyır. Postmodernizmində “hər hansı bir dövrün tarixi mədəniyyəti mətnlərin, yaxud intermətnlərin məcmusu kimi təqdim edilir. Mətnin başa düşülməsi yalnız “mədəniyyətin diskurs sahəsi”ndə, yəni başqa mətnlərlə əlaqəli şəkildə mümkündür” [2, s.46]. Yalnız orijinal əsər yaratmaq barədə düşünən modern yazıçıdan fərqli olaraq postmodernistlər bu üsulla keçmişə təkrarlayırlar. Keçmişə yenidən təfsir etməyi və onunla oyun oynamağı orijinallıqdan daha üstün tuturlar. Azadlığa, sərbəstliyə önəm verən postmodernistlər ənənə vasitəsilə gələcəyi yenidən qurmaq, inşa etmək istəyirlər. Hər mətnin içərisində başqa mətnlərin “əridilməsi” ideyası R. Bart, M. Baxtin kimi tənqidçilərin nəzəriyyəsində populyarlıq qazanmışdır.

İntertekstuallıq vahid süjet xəttindən məhrum postmodern əsərlərdə mürəkkəbliyin, dağınıqlığın ən mühüm səbəbidir. Postmodern ədəbiyyatda intertekstuallıq eyni anda müxtəlif ədəbi üslublardan istifadəyə imkan verir. İntertekstuallıq termini ilk dəfə 1967-ci ildə poststrukturalist nəzəriyyəçi Yuliya Kristeva tərəfindən işlədilmişdir. Mənbələrdə intertekstuallıq anlayışının köklərinin Baxtinin dialogizm nəzəriyyəsinə söykəndiyi qeyd edilir. “1924-cü ildə alim yazırdı ki, sənətkar yaradıcılıq prosesində əvvəlki və müasir ədəbiyyatla daim dialoqdadır. Bu ideyanı R. Bartin tərəfdaşlarından Y. Kristeva mənimsəmiş, mətnlər arasında dialoqu elə intertekstuallıq adlandırmışdır” [4]. Mətnlərin ümumi xüsusiyyətlərini göstərən intertekstuallıq onlar arasındakı əlaqəyə diqqəti yönəldir. Belə ki, mətnlər və ya onların hissələri müxtəlif yollarla digər mətnlərlə açıq, yaxud da gizli şəkildə bir-birinə istinad edə bilər. İntertekstuallığa əsasən, dünya hər bir şeyin artıq deyildiyi, məlum olduğu nəhəng bir mətndir. Mətnlərarası prizmadan dünyanı nəhəng bir mətn kimi təqdim edən intertekstuallığa görə yeni şeylər təkcə kaleydoskop prinsipinə əsasən mümkündür. Belə ki, mövcud, məlum elementlərin bir-birinə qarışdırılması nəticəsində yeni nəsnələr yarana bilər.

Professor Hacıyev müxtəlif janrlı əsərlərdən (şeyr, hekayə, esse, roman, pyes, tərcümə) ibarət zəngin bir mənzərə yaratmasına baxmayaraq Kamal Abdulla yaradıcılığını elmi, eləcə də ictimai-təşkilati fəaliyyətinin də daxil olduğu bütöv bir Mətn kimi qiymətləndirir [3, s.3]. Oxşar hadisələri, əhvalatları, eyni obrazları ədibin sonrakı əsərlərində yeni forma və məzmununda görürük. “Sehrbazlar dərəsi” romanındakı əhvalat və hadisələr, eləcə də müəyyən obrazlar, xarakterlər ədibin daha əvvəlki əsərlərində də müşahidə olunur. Bu mənada romanla eyniadlı “Sehrbazlar dərəsi” şeyrini, “Qərar” hekayəsini, “Elə bir qorxa-qorxa” pyesini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. “Sehrbazlar dərəsi” romanındakı hadisələr, obrazlar sanki bu əsərlərdəki əhvalatların davamı təsirini bağışlayır. Yazıçı “Sehrbazlar dərəsi” romanının süjetini əvvəllər yazdığı mətnlər əsasında ərsəyə gətirmişdir.

“Qərar” hekayəsinin əsas motivi cəllad Məmmədqulunun taleyüklü qərarı üzərində qurulmuşdur, o qərar ki, faciəvi nəticələrə gətirib çıxarır. Karvanbaşının atasının ruhu ilə görüşməsi epizodu isə “Elə bil qorxa-qorxa” pyesinin süjetinin əsasıdır. Hekayə və pyesin bir növ bədii yekunu kimi dəyərləndirilən romanda eyni motivlər daha geniş, dramatik hadisələr fonunda, həyəcanlandırıcı əhvalat şəklində əksini tapır. “Sehrbazlar dərəsi” romanından daha öncə qələmə alınan bu əsərlər ədibin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan bəzi uydurmaların müxtəlif mətnlərdə fərqli kontekstlərdə təkrar-təkrar işləndiyini bir daha göstərir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, romandakı bəzi xarakterlərin, məkanların, anlayışların adına yazıçının digər əsərlərində də rast gəlmək olar. Buna misal olaraq Kamal Abdullanın “Hacı Mir Həsən ağa Səyyah” hekayəsini qeyd edə bilərik, hansı ki, “Sehrbazlar dərəsi” romanının əsas qəhrəmanlarından olan Səyyah Sehrbaz - Hacı Mir Həsən ağa Səyyah hekayənin baş qəhrəmanıdır. Bu hekayədə də məkan olaraq Sehrbazlar dərəsinə, zaman olaraq təkcənəlik vaxtına rast gəlirik. Ədibin “Sirlərin sərgüzəşti”, “Unutmağa kimsə yox” romanlarından motivlər “Hacı Mir Həsən ağa Səyyah” hekayəsində də müşahidə olunur.

Kamal Abdulla yaradıcılığında öz mətnlərinə yenidən müraciət aydın şəkildə özünü göstərir. Ədibin hər sonrakı əsəri özündən əvvəlki ilə üzvi bağlarla birləşir. Oxşar məkan, hadisə və obrazlar müxtəlif mətnlərdə yeni mənalar qazanır. Yazıçının yaradıcılığındakı bu xüsusiyyət postmodernizmin mətnlərarası əlaqələrə - intertekstuallığa əsaslanan yeni mənalar axtarışının göstəricisidir.

Açar sözlər: Kamal Abdulla, postmodernizm, intertekstuallıq.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (2007). *300 Azərbaycanlı*. Bakı: Mütərcim, 340.
2. Əsədova, A.İ. (2015). Təsəvvüfdə və postmodernizmdə insan və sənət problemi. Bakı, 229.
3. Hacı, A. (2010). *Kamal Abdulla: Seçimin Morfologiyası*. Bakı: Mütərcim, 132.
4. <http://may-almanac.chat.ru/num2/46samor.htm>

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ YAYILMIŞ EFİR YAĞLI BİTKİLƏR

Məlahət Ağayeva, Nurlana Məmmədli

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran

memmedli03@mail.ru

Hazırda dünya florasında efir yağlı bitkilər geniş yayılmışdır, lakin onların 200-dən çox növü sənaye miqyasında istehsal məqsədləri üçün istifadə edilir. Efiryağlı bitkilər həm həyatı formalarına (ağac, kol və ot), həm yaşama (birillik və çoxillik) müddətinə görə müxtəlifliklə xarakterizə olunurlar və onlar ən çox tropik və subtropik ərazilərdə yayılır. Bu baxımdan Lənkəran bölgəsi bir sıra efir yağlı bitkilərin geniş yayıldığı ərazilərdən biridir. Bölgədə mədəni efir yağlı bitkilərlə yanaşı sənaye əhəmiyyətli bir çox yabanı efir yağlı bitkilər də tərəfimizdən müəyyən edilmişdir və onların morfo-anatomik quruluşu öyrənilmişdir. Bitkilərin tərkibində olan bioloji aktiv maddələrin böyük bir qrupunu efir yağları təşkil edir [1].

Bitkilərin tərkibində olan efir yağları otaq temperaturunda maye halda olan, tez kristallaşa bilən, adətən, rəngsiz və ya açıq sarı rəngli, uçucu, tünd ətirli təbii maddədir. Xoş ətirli olmasına görə efir yağı adlandırılır [3]. Suda həll olmadığına və su üzərində təbəqə əmələ gətirdiyinə görə yağ olaraq adlandırılarsa da, sabit yağlardan fərqlidir. Bir çox bitkinin xarakterik ətiqləri əmələ gətirdiyi efir yağlarından qaynaqlanır. Efir yağları - bitkilər tərəfindən hasil edilən, onların xarakterik iyini formalaşdıran, tərkibləri, əsasən, terpen və terpenoidlərdən ibarət olan çoxkomponentli uçucu üzvi maddələrin qarışığıdır. Başqa sözlə efir yağları sadə alifatik və tsiklik terpenoidlərin (xüsusən, mono- və sesquiterpenlərin), onların spirtlərinin və ketonlarının benzoy turşusunun və fenilpropanın törəmələrindən ibarət olunan kimyəvi birləşmələrdir [2]. Efir yağlarının kimyəvi tərkibinin 90%-ni terpenlər təşkil edir. Terpen termini terebentindən (Turpendən) yaranmışdır. Terebentin neft yağı olaraq da tanınır. Efir yağları uçucu və ətirli xüsusiyyəti ilə əsas yağlardan fərqlənir. Bitkilərin bir çoxunda müəyyən tükcüklər vasitəsi ilə efir yağları ifraz olunur. Onlar bitkinin müxtəlif hissələrində və müxtəlif miqdarda olur. Efir yağlı bitkilərdən cəfəri, sürvə, keşniş, nanə, yarpız, ardıc, pişikotu, andız, böymədən və digərlərini qeyd edə bilərik [4].

2024-2025-ci illər ərzində Lənkəran bölgəsində aparılan tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, bitki örtüyündə geniş yayılmış efir yağlı bitkilərin növündən asılı olaraq efir yağları bitkinin müxtəlif orqanlarında əmələ gəlir. Onlar bəzən yarpaqlarda, iynəyarpaqlarda, bəzən meyvələrdə, gövdədə, qabıq hissələrdə və bitkinin digər orqanlarında təsadüf edilir. Bitki hüceyrələrində gedən maddələr mübadiləsi nəticəsində ifrazat maddələri toplanır. Adətən, bunlar maddələr mübadiləsinin son məhsullarından ibarətdir. İfrazat maddələri müəyyən hüceyrələrin daxilində və ya tədricən əmələ gələn ifrazat yerliklərində toplanır.

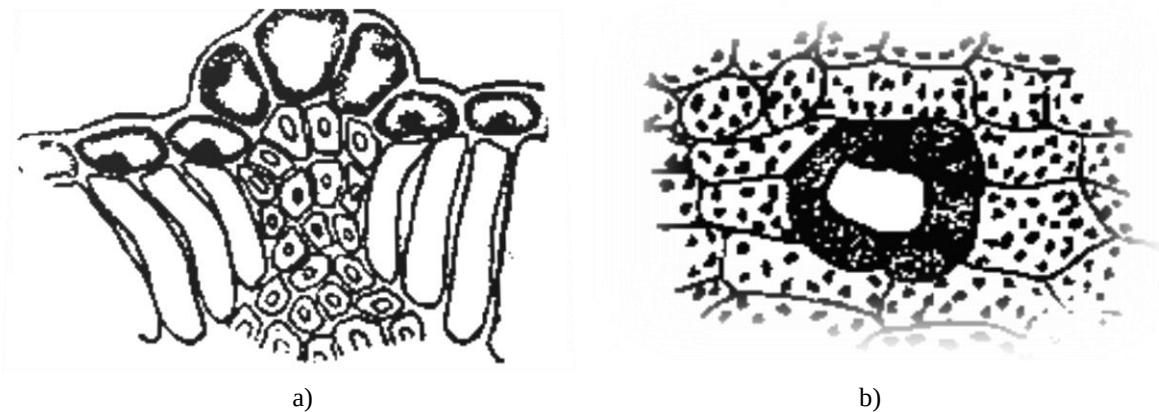
İfrazat maddələri ancaq nadir hallarda xaricə buraxılır. Bura bəzi efir yağları aiddir ki, bunlar vəzili tükcüklər və adi vəzilər vasitəsi ilə ifraz olunur. İfrazat yerliklərinin quruluşu müxtəlifdir. Adətən, vəzili tükcüklərin başcıqı olur və ifraz olunan maddələr həmin başcıqlara toplanır. Bəzi vəzili tükcüklərin başcıqı birhüceyrəli, bəzilərininki isə çoxhüceyrəli olur. Onlar bəzən vəzili tükcük, xarici vəzi, daxili vəzi, bəzən də ifrazat yolu şəklində olur. Sadə quruluşlu vəzili tükcükləri dibçəklərdə becərilən müxtəlif ətirşah və gülmərcan bitkilərinin yarpaqları və yarpaq saplaqlarında görmək olar (Şəkil 3). Vəzili tükcüklərə yarpaqların mərkəz damarı ətrafında daha çox təsadüf edilir. Adi vəzili tükcüklər çoxhüceyrəli ayaqcıqdan və kürəvi başcıq hüceyrəsindən ibarətdir. Bu başcığa toplanan maddənin miqdarı artdıqca başcıq şişir, kutikul təbəqəsi dəşilir və ifrazat maddəsi xaricə tökülür. Efir yağının tədricən buxarlanması nəticəsində ətrafa ətir yayılır. Bəzən vəzili tükcüklər çoxhüceyrəli olub bir neçə hüceyrə qatı əmələ gətirir və onlarda özlərinə məxsus ötürücü topalar olur. Bu cür tükcüklər sezalpin kolunun çiçək saplaqlarının, kasa yarpaqlarının, çiçək qrupu oxunun və ya cavan zoğlarının dəriciyində əmələ gəlir. Burada tükcüklər qollu-budaqlı və çoxhüceyrəli olub, bir neçə hüceyrə qatından ibarətdir. Vəzili tükcüklərin başcıqı da çoxlu hüceyrə qatından əmələ gəlmişdir. Başcıqın təpəsində efir yağının toplanması üçün çökək yer vardır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ifrazat

toplanan hüceyrələrin funksiyaları eyni olsa da, quruluşlarının müxtəlifliyi onlara ifrazat toxuması deyil ifrazat sistemi deyilir [5].

Şəkil 1. Portağal meyvəsinin qabığında efiryağı yerliyi

Adi ifrazat vəzilərini sitrus bitkilərindən portağalın, naringinin, limonun qabığında müşahidə edərək müəyyən etdik ki, burada ifrazat yerlikləri yarımçıq haldadır. Bu vəzilərdən ifrazat maddəsi buxarlandığı üçün meyvələrdən daima ətir iyi gəlir. İfrazat vəzilərinin epiteli hüceyrələri uzunsovdur. Bu vəziləri lizigen ifrazat yerliklərinə aid etmək olar, çünki sitrus bitkilərinin vəziləri ifrazat hüceyrələrinin həll olması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Vəzilərin içi efir yağı ilə doludur. Meyvənin qabığını yavaşca sıxdıqda ayrı-ayrı vəzilərdən efir yağı sızdığını görürük (Şəkil 1). Bəzi hallarda ifrazatın müəyyən hüceyrə qrupu daxilində toplanması nəticəsində həmin hüceyrələr ifrazat maddəsində həll olur və nəticədə ifrazat yerliyi əmələ gəlir. Bu qayda ilə əmələ gəlmiş yerliklər lizigen yerlik adlanır. Bu kimi daxili ifrazat yerliklərinə ifrazat yolları və daxili vəzilər aiddir. İfrazat yerliyini əhatə edən bir hüceyrə qatı olur. Onlar ifrazat maddələrini ifrazat yerliyinə keçirməyə xidmət edir və heyvan orqanizmlərində şirə ifraz edən müxtəlif vəzilərin işini görür. Odur ki, həmin hüceyrələr burada da epitel hüceyrələri adlanır.

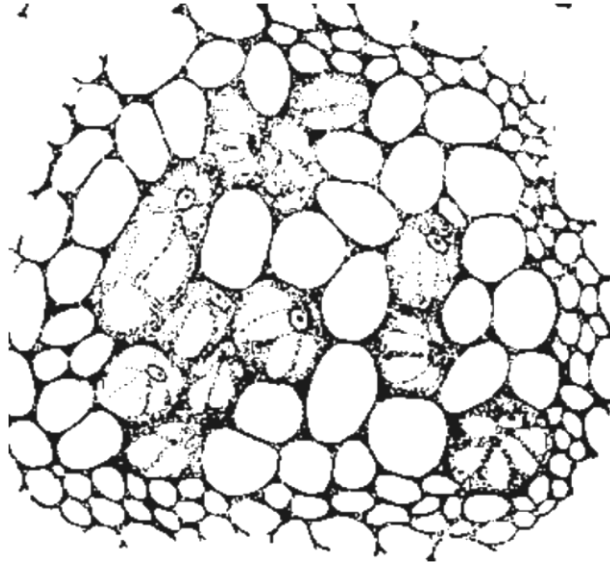

Şəkil 2. a) cəfəri bitkisinin yarpağında efir yağı xarici vəzisi; b) cəfəri bitkisinin kökündə daxili efir yağı yerliyi

Həmişəyaşıl daş sarmaşığı bitkisinin yarpaq saplığında və yarpağının iri damarlarında müşahidə zamanı efir yağı vəzilərini görmək olar.

Efir yağlı bitkilərin bəzilərinin kökünün yoğunlaşması cəfəri bitkisində olduğu kimi efir yağı yollarının və ehtiyat parenximinin kökdə inkişaf etməsinin nəticəsidir. Cəfəri bitkisinin tərkibində efir yağının olması onun istifadə olunma sahələrini ildən-ilə genişləndirir. Belə ki, toxumlarının

tərkibində 2-7%, yaşıl yarpaqlarında 0,02-0,3%, qurudulmuş kök hissəsində 0,08%-ə qədər efir yağı müəyyən edilmişdir. Tərkibindəki efir yağının əsas komponentləri apiol- $C_{12}H_{14}O_4$, pinen, miristisin $C_{11}H_{12}O_3$, fenol, stearin və palmitin, apiol turşuları, berqapten və kumarin aşkar olunmuşdur (Şəkil 2).

Şəkil 3. Ətirşah bitkisinin yarpaq saplağında efir yağı toplanan hüceyrə qrupu

Rozmarin bitkisi kserofit bitkilərdəndir. Lənkəran bölgəsində dekorativ bağçılıqda geniş tətbiq olunur. Onun yarpaqlarında ətirli efir yağı var. Rozmarin bitkisinin yarpağının eninə kəsiyini tədqiq edərkən müəyyən etdik ki, əksər kserofitlərdə olduğu kimi, burada da kutikula təbəqəsi inkişaf etmişdir, istər üst, istərsə də alt dəricik hüceyrələri arasına xeyli kutin hopmuşdur. Dəriciyin üzərini sadə və vəzili tükcüklər sıx örtmüşdür. Həmin efir yağlı tükcüklər qarışıq yerləşir, onların həm xırda təkhüceyrəli, həm də iri formaları vardır.

Açar sözlər: Efir yağı, pişikotu, ətirşah, bioloji aktiv maddələr, efiryağlı bitkilər, parenxim toxuma.

Ədəbiyyat

1. Bonaccorsi, I., Trozzi, A., Cotroneo, A., Dugo, G. (2013). Composition of industrial bergamot petitgrain produced in Calabria. *Journal of Essential Oil Research*, 25(5), 359-363.
2. Qasimov, M.Ə. (2004). *Azərbaycanın Faydalı Bitki Sərvətləri*.
3. Cəfərov, G.H. (2007). *Ümumi Fitopatologiya*. Bakı: Elm, 392.
4. Əsədov, E., Seyidov, M., Hüseynova, Ə. (2021). *Əczaçılıq Botanikası*. Bakı: Elm və Təhsil, 220.
5. İbadullayeva, S.C., Ələkbərov, R.Ə. (2013). *Dərman Bitkiləri*. Bakı: 331.

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNİN FLORASINDA YAYILMIŞ ALKALOİDLİ BİTKİLƏR

Məlahət Ağayeva, Aysu Yusibova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran

yusibovaaysu@gmail.com

Lənkəran bölgəsinin bitki örtüyü müalicəvi təsirli müxtəlif bioloji fəal maddələrlə zəngindir. Bu cəhətdən bölgədə təbii olaraq yayılmış, bioloji fəal maddələrlə zəngin bitki növlərinin morfo-anatomik quruluşunun hərtərəfli öyrənilməsi aktualdır. Bunlardan biridə alkaloidlərdir. Bu birləşmələrin adı ərəb sözü “alkali” - “əsas” və yunan “eidos” - “oxşar” sözlərindən götürülmüşdür, yəni qələviyə oxşar maddə deməkdir. Hüceyrə şirəsində həll olan mürəkkəb tərkibli azotlu, üzvi zəhərli birləşmələrdir. Alkaloidlərə əksərən zəhərli və dərman bitkilərində təsadüf olunur. Təbabətdə işlənən dərmanların böyük əksəriyyəti alkaloidlərdən alınır. Ədəbiyyat məlumatlarına istinadən alkaloidlərin bitkilərdəki miqdarı, adətən, onda bir və yüzdə bir faiz intervalında olur, nadir hallarda 10-15%-ə çatır (məsələn kinə ağacının qabığı). Kinə ağacının qabığından əldə edilən xinin alkaloidindən malyariya xəstəliyinin müalicəsində istifadə edilir. Alkaloidlərin təsnifatı akademik Orekhov tərəfindən yaradılıb və azot atomları olan heterosiklin növü və quruluşuna əsaslanır [8].

Alkaloidlərin kəşfi XIX əsrin başlanğıcında aparılmış tədqiqatlarla əlaqədardır. Alkaloidlərin bioloji fəallığı onların quruluşu ilə sıx əlaqədardır. Bitkilərdən alkaloidlərin (məsələn, morfinin) çıxarılması və quruluşunun təyin edilməsi probleminin həlli yüz illər çəkmişdir. İlk individual alkaloid - morfin ($C_{17}H_{19}O_3N$) 1804-cü ildə Fridrix Vilhelm Adam Sertürner tərəfindən tiryəkə qələvi ilə təsir etməklə alınmışdır. Alkaloidlər bitkilərin ən müxtəlif orqanlarında toplanır. Bitkilərdə alkaloidlərin əmələ gəlməsi və toplanması mühtdən, torpaqdan, bitkinin inkişafından və s. asılıdır. Bəzi bitkilərin meyvəsində və toxumunda, bəzilərinin yarpağında və kökündə. Lakin onlar bitkinin bütün hissələrində bərabər olmur. Bəzi bitkilərin yarpağında təsiredici maddə çox, kök hissələrində az, bəzən əksinə ola bilər. Alkaloidlər bitkilərin kök sistemlərinin maddələr mübadiləsi və böyümə proseslərinin tənzimləyiciləridir. Alkaloidlər bitki orqanizmindəki vacib həyati proseslərdə fəal iştirak edir. Onlar bitkilərin tənəffüsündə hormonlar və katalizatorlar rolunu oynayaraq peroksidlərə qədər oksidləşir, N-oksidlərə çevrilir, əmələ gələn fəal oksigen isə bitkilər tərəfindən digər biokimyəvi çevrilmələrə sərf edilir [1].

Aparığımız işin məqsədi Lənkəran bölgəsinin florasında yayılmış alkaloidli bitkiləri aşkar etmək və onların morfo-anatomik quruluşunu öyrənməkdir. Bölgədə yayılmış alkaloidli bitkilərin əksəriyyəti badımcançiçəklilər (Solanaceae) fəsiləsindən olan *Datura* (dəlibəng), *Hyoscyamus* (batbat) və *Atropa* (xanımotu) növləri atropin alkaloidlərinin mənbəyi kimi tanınır, xaşxaşçiçəklilər fəsiləsindən olan xaş-xaş bitkilərinin süd şirəsində - morfin, paxlalılar fəsiləsinin acı paxlada - lupin, öldürgəndə - anabazin, çay bitkisinin yarpaq və çiçəklərində - kofein və s. Araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, Lənkəran bölgəsində bitən Qafqaz xanımotunun, dəlibəngin, bat-batın yarpaqlarında atropin qrupu alkaloidlərin miqdarı digər bölgələrdə bitən eyni adlı bitkilərdən xeyli artıqdır.

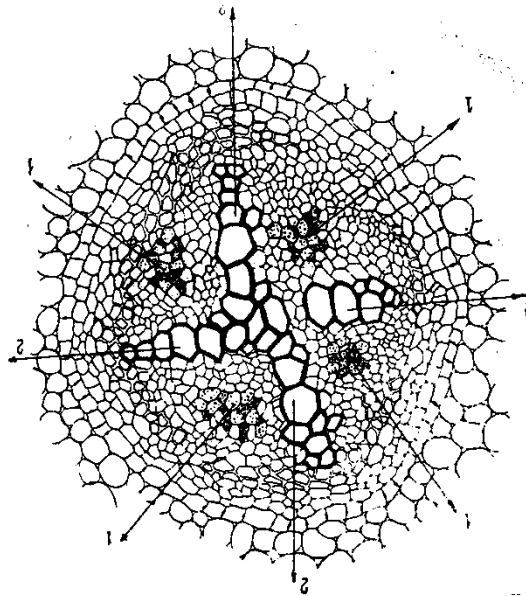
Xanımotu (*Atropa belladonna*) - badımcançiçəklilər fəsiləsinə aid olub, başlıca olaraq yarpaq və kökündə alkaloidlər (hiossiamin, atropin və skopolamin) vardır. Aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, xanımotu (*Atropa*) cinsindən Lənkəran bölgəsində yabanı halda Qafqaz xanımotu (*Atropa caucasia*) növünə aşağı və orta dağ qurşağında meşələrdə, meşə açıqlıqlarında, yolların və çayların kənarında təsadüf edilir. Ədəbiyyat məlumatlarından məlumdur ki, Qafqaz xanımotu bitkisinin yarpaqlarında alkaloidlərin ümumi miqdarı 0.7%-ə çatır. Çoxillik kökümsovlu bitkidir. Xanımotunun bütün hissələrində (kökü, yarpağı və s.) çox zəhərli alkaloidlər vardır. Xanımotundan alınan atropin alkaloidi göz xəstəliklərinin müalicəsində və ondan hazırlanan müxtəlif dərmanlar maddə xəstəliyi və s. müalicəsində işlədilir [3; 4].

Qara bat-bat (*Hyoscyamus niger*) badımcançiçəklilər fəsiləsinə aiddir, ikiillik bitkidir, üzəri yumşaq tüklüdür, gövdəsi dikdurandır, budaqlanandır, sıxyarpaqlıdır. Meyvələri yetişəndə gövdənin ucu aşağıya əyilir. Aşağı yarpaqları saplaqlıdır, gövdə üzərində yerləşən yarpaqlar qaidə hissəsi ilə gövdəni əhatə edir. Bu bitkinin yarpaqlarında atropin qruplu alkaloidlər vardır, ancaq alkaloidlərin

miqdarı xanımotuna nisbətən azdır. Lənkəran bölgəsində qara bat-batın yabanı halda çoxlu ehtiyatı vardır. Bat-bat bitkisinə demək olar ki, Lənkəran bölgəsində hər yerdə rast gəlmək mümkündür, bəzən alaq bitkisi kimi bağlarda, bostanlarda təsadüf olunur [7].

Dəlibəng (*Datura stramonium*) də badımcənçiçəklilər fəsiləsinə aiddir. Yarpaqlarında ən çox hiossiamin, qismən atropin, daturin və başqa alkaloidlər vardır. Bu bitki, əsasən, tropan alkaloidləri topladığı üçün anatomik baxımdan bu maddələrin sintezi və yığılması ilə əlaqəli toxumalar yaxşı inkişaf edib. Alkaloidlərin, əsasən, yarpaq, toxum və qabıq parenximində yığılması bitkinin yüksək toksikliyini təmin edir və onun müdafiə mexanizmi kimi çıxış edir. Bu anatomik xüsusiyyətlər dəlibəngin həm farmakoloji əhəmiyyətini, həm də zəhərli bitki kimi təhlükəliyini müəyyən edir. Dəlibəngin yarpaqlarından tənəffüs yolları və bronxial astma xəstəliyində istifadə olunur [6].

Lobel asırğalı (*verstrum lobelianum*) zanbaq fəsiləsinə daxildir, çoxillik bitkidir. Onun yoğun gövdəsi və enli yarpaqları olur, boyu 1-1.5 metrə çatır. Asırğalın kökündə 5-6 alkaloid vardır, onlardan ən əhəmiyyətli protoveratrindir. Bu ən qüvvətli alkaloid sayılır, tərkibində alkaloidin miqdarı 0,2-0,93%-dək çatır. Lənkəran bölgəsinin dağlıq hissəsində demək olar ki, hər yerdə rast gəlinir, iyul-avqust aylarında çiçəkləyir. Asırğal bitkisinin bütün hissələri zəhərlidir.

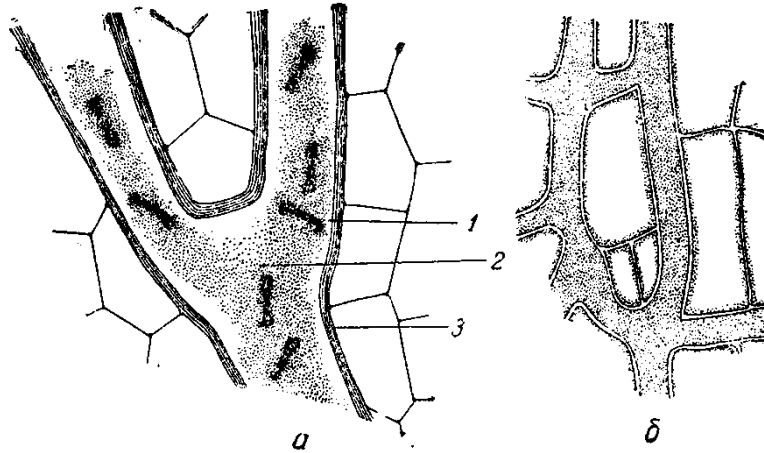
Şəkil 1. Lərgə kökünün quruluşu: 1 - floem sahəcikləri; 2 - ksilem sahəcikləri

Lərgə (*Vicia faba*) paxlalılar fəsiləsinə aiddir. Boyu 25-100 sm-dək olur, bir çox növləri var. Lərgənin zəhərliliyi onun tərkibindəki laterin alkaloidlərindən asılıdır. Bu bitkinin zəhərlilik xassəsi iqlimdən, bitkinin yetişdiyi torpaqdan, rütubətdən və xarici temperaturdan asılı olaraq dəyişə bilər. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, iqlimcə isti və quru olan rayonlarda yetişən lərgənin zəhərliliyi, rütubətli və mülayim iqlimə malik olan rayonlarda yetişən lərgənin tərkibindəki laterin alkaloidlərdən faizcə çox olur [2]. Lənkəran bölgəsində yayılmış digər alkaloidli bitkilərdən şahtərə, zirinc, öldürgəni də qeyd etmək olar.

Alkaloidli bitkilərin morfo-anatomik quruluşu onların bioloji fəallığı və müdafiə mexanizmləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Alkaloidli bitkilər həyat formalarına görə ot, kol və ağac şəklində rast gəlinir. Morfoloji baxımdan bu bitkilərdə alkaloidlərin miqdarı və paylanması orqanlara görə fərqlənir. Əksər hallarda alkaloidlər yarpaq, kök və toxumalarda çox toplanır [8]. Bu bitkilərdə örtük, əsas və ötürücü toxumaların yaxşı inkişaf etməsi alkaloidlərin sintezi, toplanması və daşınmasını təmin edir (Şəkil 1).

Bitkinin xarici örtüyünü təşkil edən epidermis hüceyrələri qalın hüceyrə divarına və kutikulaya malikdir. Bir çox alkaloidli bitkilərdə epidermisdə sadə və ya sekretor trixomlara rast gəlinir. Bu hüceyrələr alkaloidlərin sintezi və toplanmasında iştirak edə bilər. Bəzi alkaloidli bitkilərdə xüsusi sekretor hüceyrələr, kanallar və süd boruları mövcuddur (Şəkil 2). Bu strukturlar

alkoloidlərin lokal şəkildə toplanmasını və saxlanmasını təmin edir. Əsas toxumanı təşkil edən parenxima hüceyrələri alkoloidlərin əsas yığılma yeridir. Ksilem və floema alkoloidlərin bitki daxilində daşınmasında mühüm rol oynayır. Alkoloidlər çox vaxt hüceyrələrin vakuollarında həll olmuş vəziyyətdə saxlanılır. Bu hal bitkinin özünü zəhərlənmədən qorumasına imkan verir [9]. Alkaloidlərin sintezi, əsasən, yarpaqlarda baş verdiyindən, onlar floema vasitəsi ilə digər orqanlara ötürülür [5].

Şəkil 2. Süd boruları: a) üzvlü b) üzvsüz: 2-süd şirəsi

Aparılan tədqiqatlarla belə nəticəyə gəlmək olarki ki, Lənkəran bölgəsinin bitki örtüyündə alkaloidli bitkilər geniş yayılmışdır. Bu bitkilərin belə geniş yayılmasının əsas səbəbi yayıldığı torpaqdan və iqlimdən asılıdır. İqlimi isti olan rayonlarda bu bitkilərin yayılması üçün əlverişli şərait var və bununla belə alkaloidlərin miqdarı və zəhərliliyi də çox olur.

Açar sözlər: Alkaloid, azot tərkibli birləşmələr, atropin, kodein, kofein.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, E. (2009). *Dərman Bitkiləri*. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 347.
2. Əhmədov, Ə.İ. (2014). *Yeyilən Bitkilərin Müalicəvi Xassələri*. Monoqrafiya, Bakı: İqtisad Universiteti, 468.
3. Əsədov, E., Seyidov, M., Hüseynova, Ə. (2021). *Əczaçılıq Botanikası*. Bakı: Elm və Təhsil, 220.
4. Əliyev, F.Y., Hüseynov, R.İ., Qurbanov, Q.B., Tağıyev, R.M. (2016). *Bitkilər Müalicə Mənbəyidir*. Gəncə: Elm, 241.
5. Fahn, A. (1990). *Plant Anatomy*, 4th edition. Cambridge University Press, 588.
6. İbadullayeva, S.C., Ələkbərov, R.Ə. (2013). *Dərman Bitkiləri*. Bakı: Təhsil, 331.
7. Mehdiyeva, N.P. (2011). *Azərbaycanın Dərman Biomüxtəlifliyi*. Bakı, 188.
8. Orekhov, A.P. (1995). *Alkaloidlərin Kimyası*. Moskva, 10-13, 30-31.
9. Taiz, L., Zeiger, E., Moller, İ.M., Murphy, A. (2015). *Plant Physiology and Development*, 6th edition. Sunderland: Sinauer Associates, 557.

UŞAQ MÜƏSSISƏLƏRİNİN MƏZUNLARI ÜÇÜN SOSIAL XİDMƏTİN TƏŞKİLİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR

Fərid Ağayev

Azərbaycan Universiteti, Bakı

feridagayev050@gmail.com

Uşaq müəssisələri, internat tipli müəssisələr və alternativ qayğı formalarında böyüyən uşaqlar 18 yaşa çatanda məzun statusu alırlar, amma real həyatda ən ağır mərhələ çox vaxt elə bundan sonra başlayır. Müstəqil yaşama keçid yalnız evdən çıxmaq demək deyil, eyni vaxtda yaşayış yeri tapmaq, sənədləri qaydasına salmaq, təhsil və ya iş məsələsini həll etmək, sağlamlıq və psixoloji durumunu idarə etmək, sosial münasibətlər qurmaq kimi bir-birini tamamlayan problemlər deməkdir. Ailə dəstəyi zəif və ya ümumiyyətlə yoxdursa, bu keçid daha da sərtləşir. Buna görə uşaq müəssisələrinin məzunları üçün sosial xidmətin təşkili birdəfəlik maddi yardım yanaşması ilə yox, mərhələli, planlı və müşayiət əsaslı sistem kimi qurulmalıdır.

İşdə normativ sənədlərin və mövzu üzrə ədəbiyyatın təhlili, eləcə də analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Məqsəd uşaq müəssisələrinin məzunlarına yönələn sosial xidmətin mövcud təşkilati vəziyyətini ümumiləşdirmək və inkişaf perspektivlərini əsaslandırmaqdır. Təhlildə sosial işin nəzəriyyəsi, zülmə qarşı yanaşma, alternativ qayğı, fərdi işin idarə olunması və koordinasiya anlayışları əsas götürülmüşdür. Sosial iş yanaşması baxımından məzunların problemləri təkcə fərdi zəiflik kimi yox, sistem və mühitlə əlaqəli bərabərsizliklər kimi də oxunmalıdır. Yəni xidmətlər gəncin özünü günahlandırması yox, resurslara çıxışının genişlənməsi üçün qurulmalıdır [3].

Mövcud vəziyyəti qiymətləndirdikdə görünür ki, uşaq müdafiəsi və alternativ qayğı sahəsində müəyyən institusional və normativ addımlar atılıb. Azərbaycanda dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi istiqamətində hazırlanmış rəsmi hesabatda pilot rayonlarda müəssisələrdə olan uşaqların ailələrə verilməsi, uşaqlar və bioloji ailələrlə fərdi qiymətləndirmə aparılması, həmçinin ailə və uşaqlarla sosial işin təşkili üzrə qaydalar kimi normativ sənəd layihələrinin hazırlanması qeyd olunur. Bu yanaşmalar ümumən onu göstərir ki, sistemin məqsədi təkcə müəssisədaxili qayğı ilə kifayətlənməmək, ailəyə reinteqrasiya və icma əsaslı xidmətlərə keçidi gücləndirməkdir [1]. Amma məzunlarla iş məsələsində əsas risk, uşağın müəssisədə yaşadığı təminat və nəzarət mühitindən bir anda çıxıb sosial şəbəkəsiz qalmasıdır. Qayğıdan ayrılan gənclərlə bağlı beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu keçid dövründə tənhalıq hissi, qərarvermədə zəif iştirak, xidmətlərə çıxışda çətinliklər və gələcək planlamasında qeyri-müəyyənlik geniş yayılıb. SOS Children's Villages-in qayğıdan ayrılan gənclərə dair mövqeyində də məhz fərdi qiymətləndirmə dəstəyinin, yəni məzun sonrası müşayiətin sistemli şəkildə təşkilinin vacibliyi vurğulanır. Bu kontekstdə bizim reallıq üçün də ən tipik problemlər yaşayış yeri tapa bilməmək, işsiz qalmaq, təhsili yarımçıq qoymaq, borclanmaq, qeyri-rəsmi əmək münasibətlərinə düşmək və psixoloji gərginlik kimi risklərdir.

Məzunlar üçün sosial xidmətin məntiqi iki əsas dayağa söykənməlidir. Birinci dayaq, fərdi keçid planıdır və bu plan 16 yaşdan gec olmayaraq hazırlanmalı, mütəmadi yenilənməli, gəncin real ehtiyacları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Keçid planında təhsil və peşə yolu, gələcək iş hədəfi, yaşayış planı, sağlamlıq, sənədləşmə, sosial bacarıqlar və təhlükəsizlik şəbəkəsi aydın yazılmalıdır. BMT-nin Alternativ qayğı üzrə təlimatlarında dövlətlərin uşaqlar üçün planlaşdırılmış şəkildə keçid və məzun sonrası dəstək mexanizmləri qurmasının vacibliyi göstərilir [2]. İkinci dayaq, məzun sonrası müşayiətdir və bu, hal ən azı 1-2 il davam etməlidir. Sosial işçi gənci xidmətlərə yönləndirməli, sənəd işləri və qeydiyyat məsələlərində yanında olmalı, təhsil və işə düzəlmə prosesində vasitəçilik etməli, ehtiyac olduqda hüquqi və psixoloji dəstək kanallarını aktivləşdirməlidir. Burada əsas məqsəd gəncin təkbaşına sistemdə yol tapması deyil, sistemin gənci tanıyıb ona uyğun reaksiya verməsidir. Bu yanaşma təkcə sosial müavinətlə müqayisədə daha dayanıqlı nəticə verir, çünki maddi yardım gəncin həyat bacarıqlarını və sosial adaptasiyasını avtomatik qurmur.

Sosial xidmətin məzmunu minimum standart kimi bir neçə əsas istiqaməti əhatə etməlidir. Birinci istiqamət yaşayış və məişət dəstəyidir, çünki evsizlik riski məzunların ən həssas nöqtəsidir. Bu çərçivədə keçid evi modeli, yataqxana tipli müvəqqəti yerləşdirmə, kirayə dəstəyi mexanizmi və ilkin məişət ehtiyacları üçün start paketi məntiqli görünür [4]. İkinci istiqamət təhsil və peşə dəstəyidir və burada peşə kurslarına çıxış, təhsil xərclərinin qismən qarşılınması, repetitor və mentor dəstəyi kimi alətlər gəncin yarımçıq qalmamasına kömək edir. Üçüncü istiqamət məşğulluq dəstəyidir və bu sahə ən çox əmək bazarı ilə real tərəfdaşlıq tələb edir. İşəgötürənlərlə praktik razılaşmalar, təcrübə proqramları, CV və müsahibə bacarıqları üzrə təlimlər, sosial müəssisələrdə və ya bələdiyyə layihələrində ilk iş imkanları gəncin ilk əmək təcrübəsi boşluğunu bağlaya bilər. Dördüncü istiqamət sağlamlıq və psixoloji dəstəkdir. Burada travma məlumatlı psixoloji xidmət, zəruri tibbi yönləndirmə və asılılıq risklərinə qarşı profilaktika xüsusilə önəmlidir. Beşinci istiqamət hüquqi və sənədləşmə dəstəyidir, çünki bir çox gənc şəxsiyyət sənədləri, qeydiyyat, təhsil sənədləri, sosial təminat hüquqları kimi mövzularda çaşqın qalır və bu da sonradan digər xidmətlərə çıxışı bloklayır. Altıncı istiqamət sosial inteqrasiyadır, yəni həyat bacarıqları, ünsiyyət, konfliktlərin idarə edilməsi, büdcələmə, gündəlik planlama, icma həyatına qoşulma və dəstək qrupları vasitəsilə sosial bağların qurulmasıdır. UNICEF-in alternativ qayğı üzrə məlumat sistemləri və müqayisəli statistika yanaşmasında islahatların uğurlu olması üçün koordinasiya, monitoring və məlumat əsaslı idarəetmənin vacibliyi vurğulanır [5].

Perspektivlər hissəsində əsas müzakirə keçid paketi mexanizminin hüquqi statusu və maliyyələşmə modelidir. Məzun sonrası müşayiət layihədən layihəyə dəyişən qeyri-sabit yanaşma kimi yox, xidmət standartı kimi təsbit olunmalıdır. Keçid evləri və icma əsaslı dəstək şəbəkəsi genişlənməlidir, çünki xüsusən böyük şəhərlərdə kirayə qiymətləri yüksəkdir və gəncin tək qalması onun istismar və yoxsulluq riskini artırır. Məzunların nəticələrini ölçmək üçün indikatorlar müəyyən edilməlidir və bu indikatorlar yalnız yardım verildi kimi yox, təhsil davam etdi, sabit yaşayış yarandı, rəsmi iş tapıldı, xidmətlərə çıxış təmin olundu kimi nəticə yönümlü olmalıdır. Eyni zamanda proqramlar məzunların iştirakı ilə hazırlanmalıdır, çünki xidmətlər gəncin real ehtiyacına uyğunlaşmayanda kağız üzərində qalır və işlək olmur.

Uşaq müəssisələrinin məzunları üçün sosial xidmətin təşkili uşaq müdafiəsi sisteminin ən həssas və ən məsuliyyətli hissəsidir. Bu sahədə əsas hədəf məzun oldu və sistemdən çıxdı yanaşması deyil, məzun oldu, müşayiət edildi və dayanıqlı həyata keçdi yanaşması olmalıdır [5; 6; 7]. Keçid planı, uzunmüddətli iş idarəçiliyi, yaşayış və məşğulluq dəstəyi, hüquqi-sənəd işlərində kömək və psixososial xidmətlər bir paket kimi işləyəndə həm gəncin həyat keyfiyyəti artır, həm də cəmiyyət üçün risklər azalır.

Açar sözlər: Uşaq müəssisələri, sosial xidmət, alternativ qayğı, icma əsaslı xidmətlər, reinteqrasiya.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, Y. (2013). *Sosial İşin Nəzəriyyəsi və Təcrübəsi*. Bakı, 280.
2. Qəhrəmanov, E.Ə., Əhmədov, Y.P. (2014). *Sosial İşin Əsasları*. Bakı, 482.
3. Məmmədova, R.O. (2019). *Sosial İşə Giriş*. Bakı, 208.
4. Məmmədova, S.D. (2019). *Sosial Dövlət Modelləri (İnkişaf Etmiş Ölkələrin Nümunəsində)*. Bakı, 208.
5. Rəcəbli, H.M. (2012). *Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Sistemi*. Bakı, 408.
6. Şəfiyev, Ü.A. (2018). *Azərbaycanda Sosial İş və Sosial Siyasət*. Bakı: Elm və Təhsil, 696.
7. United Nations (2010). United Nations General Assembly, Guidelines for the Alternative Care of Children (A/RES/64/142). New York, 23.
8. UNICEF (2021). Children in alternative care: Comparable statistics to facilitate better policy and practice (DataCare Policy Brief). Florence: UNICEF Office of Research - Innocenti, 22.

TÜRKİYƏ CƏMİYYƏTİNDƏN KOREYA MÜHARİBƏSİNƏ REAKSİYALAR: MÜXALİFƏTİN MÜHARİBƏYƏ BAXIŞI

Tərhan Ağayev
Azərbaycan Universiteti, Bakı
terlanaghayev@au.edu.az

1950-1953-cü illərdə baş vermiş Koreya müharibəsi Türkiyənin İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşan beynəlxalq sistemdə öz yerini müəyyənləşdirməsində həlledici hadisələrdən biri olmuşdur. Demokrat Partiyasının (DP) hakimiyyətə gəlişindən qısa müddət sonra Koreyaya hərbi kontingent göndərilməsi barədə qərarın verilməsi Türkiyənin xarici siyasət kursunun Qərbi təhlükəsizlik arxitekturasına inteqrasiya istiqamətində sərtləşdiyini nümayiş etdirmiş, eyni zamanda ölkə daxilində konstitusion prosedurlar, milli maraqların tərfi, iqtisadi imkanlar və ictimai-psixoloji nəticələr ətrafında geniş polemika yaratmışdır. Ali Balcı “Demokrat Parti dönemi dış politika tartışmaları” adlı kitabında qeyd etmişdir ki, “müharibəyə qatılma qərarı NATO-ya üzvlük prosesi ilə assosiasiya olunduğundan, xarici siyasət yalnız hökumətin diplomatik seçimi kimi deyil, daxili siyasi legitimlik və demokratik nəzarət məsələsi kimi də müzakirəyə çıxarılmışdır” [1, s.28].

TBMM-də aparılan müzakirələrdə müxalifət partiyalarının (Cümhuriyyət Xalq Partiyası - CXP və Millət Partiyası - MP) ən əsas etiraz xətti qərarın Məclisin müvafiq razılığı olmadan icra edilməsi ilə bağlı idi. CXP rəhbərliyi belə bir addımın qərarvermə prosesində qanunverici orqanın rolunu zəiflətməklə icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərini genişləndirdiyini və demokratik legitimlik baxımından riskli presedent yaratdığını vurğulamışdır. “İsmet İnönünün mövqeyində xarici siyasətin fərdi/partiya iradəsi ilə deyil, milli uzlaşma və institusional məsləhətləşmə mexanizmləri əsasında yürüdülməsinin vacibliyi ön plana çəkilib” [4, s.247]. MP isə daha kəskin ritorika ilə çıxış edərək, müharibə kimi ölkəni birbaşa təhlükə mühitinə yaxınlaşdıracaq qərarların icra hakimiyyətinin sərbəst iradəsi ilə qəbul olunmasını siyasi məsuliyyətin zəifləməsi kimi qiymətləndirmişdir. TBMM stenoqramlarında konstitusion legitimlik, dövlət məsuliyyəti və beynəlxalq öhdəliklərin sərhədləri kimi anlayışların təkrarlanması müxalifətin etirazının yalnız ideoloji deyil, eyni zamanda institusional çərçivədə qurulduğunu göstərir.

Müxalifətin ikinci əsas mübahisə sahəsi müharibəyə qatılmanın NATO üzvlüyünə şərtlə diplomatik sərmayə kimi təqdim olunması idi. CXP daxilində bir sıra deputatlar NATO-nun Türkiyə üçün uzunmüddətli təhlükəsizlik çərçivəsi verə biləcəyini qəbul etsələr də, bunun Koreyaya qoşun göndərilməsi ilə sürətləndirilməsini zəruri hesab etməmiş, addımın diplomatik baxımdan tələsik və geosiyasi tarazlıqlar baxımından riskli olduğunu bildirmişlər. “CHP-nin arqumentinə görə, Türkiyənin ənənəvi xarici siyasət xətti tarazlıq və ehtiyatlılıq prinsiplərinə söykənir; Uzaq Şərqdəki münaqişəyə birbaşa hərbi iştirak isə SSRİ ilə münasibətləri gərginləşdirir, ölkəni Soyuq müharibənin ‘isti xəttinə’ çəkmə və milli təhlükəsizliyin ölçüsünü qeyri-müəyyənləşdirə bilər” [3, s.147]. MP isə bu xətti daha sərtləşdirərək, qərarı ABŞ mərkəzli təhlükəsizlik siyasətlərinə həddən artıq nişanlama göstəricisi kimi şərh etmiş, Türkiyənin xarici siyasət müstəqilliyinin zədələnməsi riskini önə çəkmişdir. Bu kontekstdə müxalifət ritorikası Türkiyənin “coğrafi maraqları ilə birbaşa əlaqəsi olmayan” münaqişədə resurs və insan itkisinə məruz qalacağını vurğulayırdı.

İqtisadi müstəvidə müxalifət, müharibənin büdcə üzərində əlavə yük yaradacağı və məhdud resursların daxili inkişaf ehtiyaclarından yayındırılacağı mövqeyini müdafiə etmişdir. 1950-ci illərin əvvəlində bərpa və infrastruktur investisiyaları fonunda dövlət maliyyəsinin həssas olduğu şəraitdə hərbi-logistik xərclərin artması, müxalifətə görə, sosial-iqtisadi sabitliyə təzyiq göstərə bilərdi. Mətbuatda, xüsusilə CXP-yə yaxın nəşrlərdə, müharibənin “maliyyə fakturası”nın ağır olacağı, müdafiə xərclərinin artmasının iqtisadi islahat və inkişaf vədlərini zəiflədə biləcəyi barədə yazılar dərc olunmuşdur. Bəzi müəlliflər bu riskin uzunmüddətdə xarici borclanmadan asılılığı artırmaq ehtimalına diqqət çəkmişlər. Sosial-psixoloji planda isə, müxalif çıxışlarda “gənclərin uzaq coğrafiyada həyatını riskə atması” ideyasının cəmiyyətdə narahatlıq yaratdığı, itkilərin ailə və ictimai rəyə təsirinin nəzərə alınmalı olduğu qeyd edilirdi.

Müharibə ətrafında formalaşan diskursun genişlənməsində mətbuatın rolu ayrıca əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1950-1951-ci illərdə qəzetlər siyasi mövqelənmələrinə uyğun olaraq müharibəni müxtəlif çərçivələrdə təqdim etmişlər: “müxalif istiqamətli nəşrlər qərarın tələsik və xarici təzyiq altında qəbul edildiyini vurğulayaraq Türkiyənin uzaq münaqişələrə sürüklənməməli olduğunu yazmış, DP-yə yaxın nəşrlər isə müharibəni antikommunist blok mübarizəsinin tələbi və Türkiyənin beynəlxalq prestiji üçün imkan kimi əsaslandırmışdır” [5, s.118]. Beləliklə, eyni hadisə həm “milli təhlükəsizlik və ittifaq məsuliyyəti”, həm də milli maraqlar və risklərin artması prizmasından şərh olunmuş, ictimai rəydə ikili mövqelənmə yaranmışdır.

Müxalifətin bir hissəsi müharibəyə qatılmanın hüquqi-siyasi legitimliyini də sorgulamışdır. BMT mandatı çərçivəsində aparılan əməliyyatların Türkiyənin milli maraqlarına avtomatik uyğun gəlmədiyi iddia edilmiş, BMT qərarının praktikada ABŞ təsiri altında icra oluna bilməsi ehtimalı ilə Türkiyənin prosesdə passiv aktora çevriləcəyi narahatlığı dilə gətirilmişdir. Geosiyasi baxımdan isə, Koreyaya qoşun göndərilməsinin Türkiyəni lazımsız hərbi riskinə açıq etdiyi və xarici siyasətdə daha müstəqil və ölçülü xəttə uzlaşmadığı vurğulanmışdır.

Ümumilikdə, Koreya müharibəsi Türkiyənin xarici siyasət seçimlərini Qərb ittifaqı istiqamətində qətiyyətləşdirən, eyni zamanda daxili siyasətdə demokratik nəzarət, milli maraqların sərhədləri və iqtisadi prioritetlər barədə mübahisələri kəskinləşdirən proses kimi çıxış etmişdir. Müxalifətin tənqidləri hökumətin qərarını yalnız taktiki addım kimi deyil, dövlətin beynəlxalq mövqelənməsi və daxili idarəçilik prinsipləri baxımından sistemli şəkildə qiymətləndirməyə yönəlmiş, TBMM və mətbuat müstəvisində alternativ arqumentlərin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: Koreya müharibəsi, Türk ictimai rəyi, müxalifət partiyaları, Demokrat Partiya, xarici siyasət.

Ədəbiyyat

1. Balcı, A. (2011). *Demokrat Parti Dönemi Dış Politika Tartışmaları*.
2. Harris, G.S. (1965). *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective*.
3. Koçak, C. (2012). *Türkiye’de Siyasal Hayat ve Muhalefet*.
4. Kunalp, S. (1997). *Turkey and the Korean War: Political and Diplomatic Aspects*.
5. TBMM Tutanakları (1950). T.B.M.M. Tutanak Dergisi (Zabıt Ceridesi), 8. Dönem, 1950 Oturumları. Ankara: TBMM Yayınları.

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN ƏMƏK BAZARINA İNTEQRASIYASINDA PSIXO-SOSIAL REABİLİTASIYA VƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ ASPEKTLƏRİ

Fidan Ağazadə Hacıyeva
Azərbaycan Universiteti, Bakı
fidan.aghazade@gmail.com

Müasir sosial siyasətdə əlillik anlayışı yalnız tibbi problem kimi deyil, sosial və psixoloji amillərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan bir hal kimi qiymətləndirilir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının Funksionallıq, Əlillik və Sağlamlığın Beynəlxalq Təsnifatı (ICF) əlilliyi fərdin sağlamlıq vəziyyəti ilə ətraf mühit amillərinin qarşılıqlı təsiri kimi izah edir [8]. Bu yanaşma əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə, xüsusilə də əmək bazarına inteqrasiyasında psixo-sosial reabilitasiyanın əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Əlilliyi olan şəxslərin əmək hüquqları beynəlxalq səviyyədə BMT-nin Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyası ilə təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya qoşularaq əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi, diskriminasiyanın aradan qaldırılması və inklüziv əmək bazarının formalaşdırılması istiqamətində hüquqi öhdəliklər götürmüşdür [5].

Psixososial reabilitasiya əlilliyi olan şəxslərin psixoloji, sosial və peşə funksiyalarının bərpasına və inkişafına yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemidir. Bu proses tibbi reabilitasiya ilə yanaşı, psixoloji dəstək, sosial adaptasiya, peşə hazırlığı və məşğulluğa yönləndirməni əhatə edir. Psixososial reabilitasiyanın əsas məqsədi əlilliyi olan şəxsin müstəqil həyat bacarıqlarını gücləndirmək və onu əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdır [2].

Azərbaycanda bu sahədə fəaliyyət göstərən əsas qurumlardan biri Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Agentliyidir. Agentlik əlilliyi olan şəxslər üçün fərdi reabilitasiya proqramları hazırlayaraq onların tibbi, sosial və peşə ehtiyaclarını müəyyən edir. Bu proqramlar əsasında peşə kurslarına yönləndirmə, işə uyğunlaşma və sosial dəstək tədbirləri həyata keçirilir [2].

Sosial iş psixososial reabilitasiya prosesində əlaqələndirici rol oynayır. Sosial işçilər əlilliyi olan şəxslərə məşğulluq imkanları barədə məlumat verir, onları dövlət proqramlarına cəlb edir, iş mühitinə uyğunlaşmada və hüquqlarının müdafiəsində dəstək göstərirlər. Eyni zamanda, sosial iş praktikası işəgötürənlərlə əməkdaşlıq edərək iş yerlərinin uyğunlaşdırılmasına və inklüziv yanaşmanın formalaşdırılmasına töhfə verir.

Əmək qanunvericiliyi əlilliyi olan şəxslərin əmək münasibətlərində əlavə sosial təminatlarla müdafiəsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə əsasən, əlilliyi olan şəxslər üçün qısaltılmış iş vaxtı, əlavə məzuniyyət və sağlamlıq vəziyyətinə uyğun iş şəraitinin yaradılması kimi hüquqlar mövcuddur [3]. Bu hüquqi mexanizmlər əlillərin əmək bazarına çıxışını asanlaşdırır və onların məşğulluq imkanlarını genişləndirir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 159 saylı Konvensiyası da əlilliyi olan şəxslərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğunun dövlət tərəfindən dəstəklənməsini vacib hesab edir. Konvensiyaya görə, əlillər üçün tətbiq olunan xüsusi tədbirlər ayrı-seçkilik deyil, bərabər imkanların yaradılması vasitəsidir [4].

Əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına integrasiyasında psixososial reabilitasiya və sosial iş mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə hüquqi baza və institusional mexanizmlər formalaşdırılsa da, praktiki icra səviyyəsinin gücləndirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır. Sosial işin təşkili, fərdi reabilitasiya proqramlarının effektivliyi və işəgötürənlərin inklüziv yanaşmaya təşviqi əlillərin məşğulluq imkanlarının artırılmasında əsas amillərdir. Psixososial reabilitasiyanın gücləndirilməsi əlilliyi olan şəxslərin iqtisadi müstəqilliyinə və sosial rifahına töhfə verir.

Açar sözlər: Əlilliyi olan şəxslər, psixososial reabilitasiya, sosial iş, inklüziv yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. (2019). *Əlillərin Hüquqlarının Müdafiəsi Sahəsində Beynəlxalq Hüquq Normaları*. Bakı.
2. Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi. Fərdi reabilitasiya proqramları.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.
4. International Labour Organization (1983). Convention No.159.
5. United Nations (2006). Convention on the rights of persons with disabilities.
6. Azərbaycan Respublikası (2018). Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları Haqqında Qanun.
7. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. Məşğulluq statistik məlumatları.
8. World Health Organization (2001). ICF.

BLOOM TAKSONOMİYASI ƏSASINDA İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNDƏ KOQNİTİV DÜŞÜNMƏ MƏRHƏLƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Zülfiyyə Allahverdiyeva
Qarabağ Universiteti, Xankəndi
zulfiyaallahverdiyeva@gmail.com

Müasir təhsil mühitində İngilis dili tədrisi (ELT) yalnız lüğət və qrammatika biliklərinin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrin yüksək səviyyəli idrak bacarıqlarının formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən edir. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin inkişafı dil biliklərinin yalnız formal səviyyədə deyil, funksional, analitik və yaradıcı müstəvidə tətbiqini zəruri edir. Bu kontekstdə Yenilənmiş Bloom Taksonomiyası (RBT) dil tədrisində idrak proseslərinin mərhələli şəkildə təşkil olunması üçün elmi və metodoloji çərçivə təqdim edir [1].

RBT-yə əsaslanan təlim modeli öyrənmə prosesini strukturlaşdıraraq tələbələrə xatırlama və anlama kimi aşağı səviyyəli idrak fəaliyyətlərindən təhlil, qiymətləndirmə və yaratma kimi yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarına doğru istiqamətləndirir. Bu model dərs məqsədlərinin ölçülə bilən və fəaliyyət yönümlü şəkildə formalaşdırılmasına, tapşırıqların mərhələli dizaynına və qiymətləndirmənin idrak səviyyələrinə uyğunlaşdırılmasına imkan yaradır. ELT kontekstində bu yanaşma tələbələrin dili yalnız struktur bilikləri kimi deyil, kommunikativ və sosial fəaliyyət vasitəsi kimi mənimsəmələrinə şərait yaradır.

Koqnitiv inkişaf konsepti konstruktivist təlim nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Konstruktivizmə görə, bilik hazır formada ötürülmür, əksinə öyrənən tərəfindən aktiv idrak fəaliyyəti nəticəsində qurulur. Bu yanaşma dil öyrənməni passiv qəbul prosesi deyil, mənanın yaradılması və biliklərin sosial qarşılıqlı əlaqə kontekstində yenidən qurulması kimi izah edir. ELT-də RBT-nin tətbiqi tələbələrin yalnız bilik əldə etməsini deyil, həm də həmin bilikləri müxtəlif kontekstlərdə tətbiq etmə və transformasiya etmə bacarığını inkişaf etdirir [5].

RBT çərçivəsində ELT tapşırıqlarının idrak səviyyələrinə uyğunlaşdırılması tələbələrin dil bacarıqlarının mərhələli və sistemli inkişafını təmin edir. Xatırlama mərhələsində tələbələr yeni lüğət vahidlərini və qrammatik strukturları mənimsəyir, anlama mərhələsində mətnlərin əsas ideyasını şərh edir, tətbiq mərhələsində dil biliklərini kommunikativ tapşırıqlarda istifadə edir, təhlil mərhələsində mətnlər arasında müqayisə aparır, qiymətləndirmə səviyyəsində arqumentləri əsaslandırır və yaradıcı mərhələdə orijinal dil məhsulları yaradır. Bu mərhələlilik tələbələrin idrak fəaliyyətini dərinləşdirir və dil öyrənməni mənalı prosesə çevirir.

Koqnitiv inkişaf modelində skafolding prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Skafolding tələbələrin idrak yükünü tədricən artıraraq onların mürəkkəb düşünmə fəaliyyətlərinə keçidini asanlaşdırır. ELT-də bu yanaşma tələbələrin tənqidi düşünmə, problem həlli və yaradıcı fəaliyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Müəllim bu prosesdə yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də öyrənmə prosesinin fasilitatoru rolunda çıxış edir.

Təhsilin ən mühüm məqsədlərindən ikisi saxlama (retention) və köçürmə (transfer) bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Köçürmənin baş verməsi mənalı öyrənmənin əsas göstəricisi hesab olunur [1]. Saxlama öyrənmənin materialı tədris zamanı təqdim edildiyi formada sonrakı dövrdə xatırlaya bilmə qabiliyyətidir. Köçürmə isə öyrənilmiş biliklərin yeni problemlərin həllində, yeni sualların cavablandırılmasında və ya yeni mövzu sahələrinin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə tətbiq olunması bacarığıdır. Başqa sözlə desək, saxlama əsasən informasiyanın yadda saxlanılmasını tələb etdiyi halda, köçürmə onun dərk olunmasını, şərh edilməsini və funksional şəkildə istifadəsini də zəruri edir.

Son onilliklərdə İngilis Dili Tədrisinin (ELT) məqsəd və metodologiyasında əsaslı dəyişikliklər müşahidə olunur. Ənənəvi dil tədris metodları, əsasən, qrammatika qaydalarının və sözlərin əzbərlənməsinə, təkrarlama və drills üzərində qurulurdu. Bu yanaşmalar tələbələrin dil strukturunu xatırlamasına şərait yaratsa da, onların dili mənalı, kontekstual və yaradıcı şəkildə tətbiq etməsi imkanlarını məhdudlaşdırır [3]. Müasir təhsil yanaşmaları isə tələbələrdən yalnız dil biliklərini

əzbərləmək deyil, həm də tənqidi düşünmək, analiz etmək, qiymətləndirmək və yaratmaq kimi yüksək səviyyəli idrak bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini tələb edir.

RBT-nin ELT-də tətbiqi bir sıra pedaqoji üstünlüklər yaradır: tələbələrin motivasiyası artır, dil biliklərinin real kontekstlərdə istifadəsi təmin olunur, kommunikativ səriştə inkişaf edir və öyrənmə prosesi daha dərin və reflektiv xarakter alır. Bununla yanaşı, bu yanaşmanın tətbiqində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Zaman məhdudiyyətləri, müəllimlərin metodiki hazırlıq səviyyəsi və ənənəvi qiymətləndirmə modelləri yüksək səviyyəli idrak tapşırıqlarının geniş tətbiqini çətinləşdirə bilər.

Yenilənmiş Bloom Taksonomiyası əsasında qurulan koqnitiv inkişaf modeli ELT-də həm dil bacarıqlarının, həm də yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarının inkişafı üçün effektiv pedaqoji mexanizm kimi çıxış edir. Bu model tələbələri mexaniki əzbərləmədən yaradıcı və funksional dil istifadəsinə doğru istiqamətləndirir və müasir dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Koqnitiv inkişaf, ELT, yüksək səviyyəli idrak, Yenilənmiş Bloom Taksonomiyası.

Ədəbiyyat

1. Anderson, L.W., Krathwohl, D.R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman.
2. Krathwohl, D.R. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into Practice*, 41(4), 212-218.
3. Richards, J.C., Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*, 3rd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ur, P. (2012). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.

PEŞƏ TƏHSİLİNDƏ RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA: BACARIQLAR, ÇAĞIRIŞLAR, PERSPEKTİVLƏR

Kənan Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Bakı

kenan.allahverdi.0@gmail.com

Tezisdə rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətindən və sosial-rəqəmsal bərabərsizliklərdən və onların gənclər üçün aktuallığından bəhs edilmiş, tədqiqat layihəsi və onun metodoloji yanaşması təqdim edilmiş, daha sonra inkişaf prosesinin müvafiq aspektləri təsvir edilmiş və konsepsiyayı əsas konturlarında təqdim edilmişdir. Bu kontekstdə rəqəmsal bacarıqlar həm texniki, həm də sosial səviyyədə başa düşülür. Həmçinin, tezisə konsepsiyanın tətbiqi təcrübələri və onun istifadəsi ilə bağlı nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Zaman keçdikcə öz inkişaf sürətini artıran rəqəmsallaşma iş mühitinə, o cümlədən təhsil sektoruna güclü təsir göstərir. Kompüter bacarıqları, xüsusilə, sənədlərin yazılması, onlayn ünsiyyət, sifarişlərin qəbul edilməsi və icrası və elektron kassa sistemləri kimi rəqəmsal bacarıqlara hakim olan kadrlara müasir əmək bazarında tələb var. Bütün sahələrdə getdikcə geniş vüsət almaqda olan rəqəmsallaşma təhsil sahəsində də tədqiqatlar aparılmasını zəruri edir. Rəqəmsal dünyadakı materiallardan istifadə gənclərə həm təhsil müddətində, həm də məzun olduqdan sonra yeni biliklərə yeyələnməsinə şərait yaradır. Buna əsasən, Şayter qeyd edir ki, təhsil müəssisələrində media səriştəsinin inkişafına üstünlük vermək lazımdır [1, s.98]. Rəqəmsallaşmanın getdikcə daha çox sahələrdə bizi əhatə etməsi, pedaqoqları təhsil prosedurunun da ona uyğun formalaşdırmağa vadar edir.

Buna görə də rəqəmsal təlim formatları getdikcə daha çox diqqət mərkəzində olur. Bundan əlavə, pedaqoqlar sosial şəbəkələr vasitəsilə dərslər ilə bağlı materialları bölüşə və tələbələrə dərslər haqqında bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyət imkanı verə bilirlər [2 s.126].

Rəqəmsal təhsil hər nə qədər müasir standartlara cavab versə də, bu sistemin boşluqlarından istifadə edən xaker hücumları təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Bunun qarşısını almaq məqsədilə Avstrya hökuməti rəqəmsal təhsili inkişaf etdirmək üçün bu hücumlara qarşı tədbirlər görmüşdür. DigComp 2.2-ə əsasən oxuma, yazma, hesablama bacarıqlarında başqa rəqəmsal bacarıqlar əsas səriştələrdən biri olaraq qəbul edildi [3, s.30]. Dünyada baş verən dəyişikləri yaxından izləyən Azərbaycandakı bir çox məktəblər də zəruri texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur.

Rəqəmsal media uşaqlar və gənclərin həyatlarının əsas bir parçasına çevrilib, bu da kiçik rəqəmsal toxunuşlarla onların asanlıqla manipulyasiya edilməsinə yol açır. Yeni nəsillərin "komputer gəncliyi" kimi ləqəblərlə anılması göstərir ki, gənclərin media səriştələrinin inkişafı olduqca vacibdir. Gənclər arasındakı mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizliklər, müasir texnologiyalardan istifadə tezliyi onların rəqəmsal bacarıqlarının bərabər olmamasına yol açır. Bundan başqa rəqəmsal savadlılıq dedikdə, sadəcə sosial media, xəbər saytları kimi məşhur saytlardan istifadə bacarığı yox, eyni zamanda dövlət müəssisələrinə onlayn şəkildə müraciət edilməsi, lazım olan məlumatların etibarlı mənbələrdən əldə edilməsi, məlumatların qorunması və s. kimi bacarıqlar da nəzərdə tutulur. Bu sahədə media bacarıqları sadəcə texniki hissədən ibarət olmayıb, həm özünün, həm də ətrafındakıların ehtiyac və tələblərini nəzərə alaraq, istifadə olunan vasitələrə tənqidi yanaşmanı və yenilikçi təkliflərin verilməsini də özünə cəmləşdirir.

Bu gün dünyada əmək bazarını həm insanların məşğulluğuna, həm də ölkənin daxili büdcəsinə fayda verəcək formada bütün insanları məşğul edəcək şəkildə qurmaq hədəflənir. Almaniyanın Hessen şəhərində bəzi layihələrin dəstəklənməsi üçün Sosial Fondlardan vəsait ayrılır. Bu vəsait ilk növbədə işsiz və ya işsiz qalma təhlükəsi olan insanların əmək bazarına tutunması üçün xərclənir. Maddi baxımdan çətinlik çəkən vətəndaşların getdikcə inkişaf edərək, daha mürəkkəb hal alan rəqəmsal bacarıqlara yiyələnərək bazarda özünə yer etmələrinə ehtiyacları var.

Texnologiyanın uzun müddət həyatımızda olmasına baxmayaraq, nə rəqəmsal səriştələrin inkişafı, nə də onlayn öyrənmə vasitələrindən istifadə hələ də iş və təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıqların qurulmasına təkan vermir.

Açar sözlər: Rəqəmsal bacarıqlar, rəqəmsallaşma, əmək bazarı.

Ədəbiyyat

1. Rojiyyah, I., Efendi, R., Wulandari, R.A. (2023). E-modul based flipped classroom learning models in vocational education. *KnE Social Sciences*, 96-105. <https://doi.org/10.18502/kss.v8i4.12886>
2. Cəbrayilova, N. (2022). *Korporativ Təhsil Mühitində Sosial Şəbəkələrin Təhlili*. Bakı, 28-33.
3. Vuorikari, R., Kluzer, S., Punie, Y. (2022). *Digcomp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens-With New Examples of Knowledge, Skills and Attitudes*.

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN AZƏRBAYCANDA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Ləman Alqayeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

lemanalqayeva@gmail.com

Azərbaycanda sosial siyasətin formalaşmasında və sosial iş sisteminin inkişafında beynəlxalq təşkilatların mühüm rolu vardır. Onların fəaliyyəti sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həssas əhali qrupları ilə işin modernləşdirilməsi və sosial müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr yaratmışdır. Qlobal standartların ölkəyə gətirilməsi və bu standartların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması sosial iş modelinin elmi, metodoloji və praktiki əsaslarının qurulmasını xeyli sürətləndirmişdir. Bu baxımdan, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti təkcə texniki dəstək deyil, həm də institusional dəyişikliklər üçün strateji baza rolunu oynamışdır [1; 2].

Sosial işin ölkədə peşə kimi təşəkkül tapmasında BMT agentliklərinin rolu xüsusilə seçilir. UNICEF, UNDP, UNFPA, UNESCO və digər beynəlxalq qurumlar sosial sahədə uzunmüddətli proqramlar vasitəsilə həm normativ-hüquqi baza, həm də praktiki müdaxilə mexanizmlərinin formalaşmasına dəstək göstərmişlər. Bu təşkilatların hazırladığı metodoloji və təlim materialları sosial iş mütəxəssislərinin bilik və bacarıqlarının artırılmasına, universitetlərdə sosial iş ixtisasının gücləndirilməsinə və müasir yanaşmaların praktikaya gətirilməsinə şərait yaratmışdır. Bununla da sosial işin inkişafı yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də real fəaliyyət müstəvisində dayanıqlı əsaslara söykənmişdir.

Uşaqların müdafiəsi sahəsi beynəlxalq təşkilatların ən çox fəaliyyət göstərdiyi istiqamətlərdən biridir. UNICEF-in dəstəyi ilə həyata keçirilən deinstitutionalizasiya prosesləri, alternativ ailə qayğısının təşviqi, uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair çoxsaylı layihələr sosial işin kompleks və peşəkar şəkildə təşkil olunmasını vacib etmişdir. Bu proqramlar nəticəsində risk qruplarının erkən müəyyən edilməsi, ailələrin sosial dəstəyə cəlb olunması, uşaqlar üçün fərdi inkişaf planlarının hazırlanması kimi fəaliyyətlər daha sistemli xarakter almışdır. Eyni zamanda sosial işçilərin uşaqla iş bacarıqları, qiymətləndirmə metodları və müdaxilə strategiyaları üzrə hazırlığı gücləndirilmişdir [5].

UNDP-nin icma inkişafı layihələri də sosial işin formalaşmasına töhfə vermişdir. Bu layihələr çərçivəsində icmaların sosial problemlərinin qiymətləndirilməsi, yerli ehtiyacların öyrənilməsi, həssas qruplarla işdə icma əsaslı yanaşmaların tətbiqi kimi fəaliyyətlər icra edilmişdir. Bunun nəticəsində sosial iş yalnız fərdlə və ya ailə ilə məhdudlaşmayan, geniş sosial mühiti nəzərə alan kompleks xidmət sahəsinə çevrilməyə başlamışdır. İcma səviyyəsində sosial aktivliyin artması, sosial problemlərin daha erkən mərhələdə müəyyənəlməsi və yerli resursların səfərbər olunması sosial müdaxilələrin effektivliyini yüksəltmişdir [6].

Dünya bankının sosial sahəyə göstərdiyi dəstək isə daha çox idarəetmə və sosial müdafiə sistemlərinin modernləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Ünvanlı sosial yardım sisteminin yenilənməsi, sosial proqramların rəqəmsallaşdırılması və sosial müdafiə strukturlarının optimallaşdırılması sosial xidmətlərin daha çevik və ehtiyac yönümlü olmasına imkan yaratmışdır. Bu dəyişikliklər sosial işçilərin informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirmiş, risk qruplarının müəyyənəldirilməsini daha dəqiq etmiş və sosial müdaxilələrin planlaşdırılmasını asanlaşdırmışdır [7].

Beynəlxalq təşkilatlar, həmçinin sosial xidmətlərin normativ çərçivəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Sosial xidmətlər haqqında qanunun təkmilləşdirilməsi, sosial işçinin səlahiyyət və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, sosial xidmət müəssisələrində fəaliyyət standartlarının tətbiqi beynəlxalq tövsiyələrə əsaslanmışdır. Bu çərçivə sosial xidmətlərin hesabatlılığını, şəffaflığını və keyfiyyətini artıraraq sosial işin institusional səviyyədə güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Sosial iş üzrə peşəkar kadr hazırlığının güclənməsi də beynəlxalq tərəfdaşların əsas prioritetlərindən biridir. Təlim proqramları, tədris materialları, beynəlxalq seminarlar və praktik bacarıqların artırılmasına yönəlmiş layihələr sayəsində sosial işçilərin bilik səviyyəsi yüksəlmiş,

müasir metod və yanaşmalar üzrə praktiki hazırlıq genişlənmişdir. Bu işə həssas qruplarla işləyən mütəxəssislərin daha peşəkar və məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsinə real təsir etmişdir.

Beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanda sosial işin inkişafında rolu çoxşaxəlidir və həm nəzəri, həm praktiki, həm də institusional sahələri əhatə edir. Onların fəaliyyəti sayəsində sosial xidmətlər daha peşəkar, daha əlçatan və daha ehtiyac yönümlü müstəviyə keçmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlığın davam etdirilməsi sosial rifahın artırılması, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial iş peşəsinin daha da gücləndirilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

Açar sözlər: Sosial iş, beynəlxalq təşkilatlar, sosial xidmət, sosial müdafiə, sosial yardım.

Ədəbiyyat

1. Alston, M., McKinnon, J. (2020). *Social Work: Fields of Practice*. Oxford University Press.
2. Banks, S. (2012). *Ethics and Values in Social Work*, 4th edition. Palgrave Macmillan.
3. Healy, L.M. (2008). *International Social Work: Professional Action in an Interdependent World*, 2nd edition. Oxford University Press.
4. Midgley, J. (2014). *Social Development: Theory and Practice*. Sage Publications.
5. United Nations Children's Fund (2019). Child protection systems strengthening in Azerbaijan.
6. United Nations Development Programme (2020). Community development and social inclusion in Azerbaijan.
7. World Bank (2018). Social protection and labor systems in Azerbaijan.
8. Azərbaycan Respublikası (2018). Sosial xidmətlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı.
9. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (2021). Sosial iş və sosial xidmətlərin inkişaf strategiyası. Bakı.
10. UNESCO (2017). Education and social development policies.

THE IMPACT OF THE DRYING OF THE CASPIAN SEA ON AZERBAIJAN'S ECONOMY AND REGIONAL RELATIONS

Aytan Aslanova, Nazrin Mammadzada

Azerbaijan University, Baku

Aytan.aslanova@student.au.edu.az, Nazrin.mammadzada@student.au.edu.az

The Caspian Sea plays a crucial role in the economic development and geopolitical positioning of Azerbaijan. It serves as a key zone for offshore oil and gas production, maritime transport, fisheries and regional trade routes connecting Central Asia with the South Caucasus and Europe. However, during the last decades, scientific observations indicate a steady decline in the water level of the Caspian Sea. According to recent climate projections, the water level may decrease by several meters by the end of the 21st century due to rising temperatures, reduced river inflow and increased evaporation [1]. This environmental change creates serious economic, ecological and political challenges for Azerbaijan.

One of the main causes of the drying of the Caspian Sea is climate change. Rising air temperatures in the Caspian basin increase evaporation rates, which leads to accelerated water loss [1]. Another significant factor is the reduction of inflow from the Volga River, which provides around 80% of the total water volume of the Caspian Sea. Hydropower dams, irrigation systems and changing precipitation patterns in Russia have considerably reduced the natural flow of water into the sea [2]. Human economic activities, including industrial development and pollution, further weaken the resilience of the Caspian ecosystem.

The economic consequences of the drying Caspian Sea for Azerbaijan are substantial. The energy sector is particularly vulnerable, as offshore oil and gas platforms were constructed based on stable sea level assumptions. Lower water levels complicate access to drilling sites, expose

underwater pipelines and increase maintenance costs [3]. Disruptions in offshore production may negatively affect national revenues, as the hydrocarbon sector remains one of the main sources of income for the Azerbaijani economy.

Fisheries also suffer from declining water levels. The Caspian Sea is historically known for its sturgeon population and caviar production. Changes in salinity, temperature and spawning habitats negatively affect fish stocks and biodiversity [4]. Coastal communities that depend on fishing face declining incomes and growing social vulnerability. In addition, environmental degradation undermines the long-term sustainability of marine resources.

Maritime transport and logistics represent another critical area of impact. Azerbaijan's role as a transit hub within the Trans-Caspian International Transport Route depends on the navigability of the Caspian Sea. Declining water levels reduce the depth of shipping lanes, increase the cost of dredging and limit cargo capacity [5]. This weakens Azerbaijan's strategic position in regional connectivity initiatives linking East and West.

The drying of the Caspian Sea also has geopolitical implications. Changes in coastlines may affect maritime boundaries and the legal regime established by the 2018 Convention on the Legal Status of the Caspian Sea [6]. Newly exposed seabed areas could become sources of disputes over natural resources. At the same time, the shared environmental challenge creates opportunities for regional cooperation in climate adaptation, environmental monitoring and sustainable resource management.

To address these challenges, Azerbaijan should adopt a comprehensive strategy that combines economic adaptation, environmental protection and diplomatic engagement. Investments in offshore infrastructure modernization, diversification of the economy beyond hydrocarbons and development of renewable energy sources are necessary. Strengthening regional cooperation mechanisms and joint scientific monitoring initiatives among Caspian littoral states can enhance collective resilience to climate change impacts. International organizations can support these efforts through technical assistance and climate finance.

Overall, the drying of the Caspian Sea represents a multidimensional risk to Azerbaijan's economy, environment and regional relations. Proactive policy responses and coordinated regional action are essential to mitigate long-term negative consequences and ensure sustainable development.

Keywords: Caspian Sea, Azerbaijan, climate change, energy sector, maritime transport, regional cooperation.

References

1. IPCC (2021). Sixth assessment report. Intergovernmental panel on climate change.
2. Shiklomanov, A.I., Lammers, R.B. (2009). Hydroclimatic trends in the Volga Basin. *Journal of Hydrology*.
3. World Bank (2018). Caspian Sea environmental assessment report.
4. FAO (2018). Caspian fisheries and aquaculture overview.
5. Asian Development Bank (2020). Central Asia regional economic cooperation transport sector report.
6. Shaffer, B. (2019). The geopolitics of the Caspian Sea. *Journal of Eurasian Studies*.

Xəzər dənizinin qurumasının Azərbaycan iqtisadiyyatına və regional əlaqələrə təsiri

Tezisdə Xəzər dənizinin qurumasının Azərbaycan iqtisadiyyatına, enerji sektoruna, balıqçılıq təsərrüfatına və regional münasibətlərə təsiri təhlil olunmuşdur. Əsas səbəblər kimi iqlim dəyişikliyi və Volqa çayından su axınının azalması göstərilmişdir. Tədqiqat nəticəsində iqtisadi uyğunlaşma tədbirlərinin və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır.

MÜQAYISƏLİ DİLÇİLİKDƏ ASPEKT ANLAYIŞI

Gülnara Aslanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə

aslanova_g1988@mail.ru

Ümumi dilçilik bütün dillərin ortaq xüsusiyyətlərini həm empirik (induktiv), həm də deduktiv şəkildə öyrənir, dilin fəaliyyətindəki ümumi tendensiyaları araşdırır, onun təhlili üçün metodlar hazırlayır və linqvistik anlayışları müəyyən edir. Ümumi dilçiliyin bir hissəsi tipologiyadır və bu elm qohumluq dərəcəsindən asılı olmayaraq müxtəlif dilləri müqayisə edir. Ümumilikdə dil haqqında nəticələr çıxarır. O, linqvistik universalları, yəni dünyanın təsvir edilən dillərinin əksəriyyəti üçün doğru olan fərziyyələri ortaya qoyur və formalaşdırır.

Xüsusi dilçilik (köhnə terminologiyada təsviri dilçilik) yalnız bir dilin təsviri ilə məhdudlaşır, lakin onun daxilində müxtəlif dil altsistemlərini ayırd edə və onlar arasındakı oxşar və fərqlərin əlaqəsini öyrənə bilər. Beləliklə, diaxron dilçilik dilin tarixindəki müxtəlif zaman kəsiklərini müqayisə edir, itkiləri və yenilikləri aşkar edir; dialektologiya onun ərazi variantlarını müqayisə edir, onların fərqli xüsusiyyətlərini aşkar edir; stilistika dilin müxtəlif funksional növlərini müqayisə edir, onlar arasındakı oxşar və fərqləri müəyyən edir və s.

Müqayisəli dilçilik dilləri bir-biri ilə müqayisə edir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

✓ Müqayisəli dilçilik (dar mənada) və ya qohum dillər arasındakı əlaqəni öyrənən müqayisəli tarixi dilçilik;

✓ Qonşu dillərin qarşılıqlı təsirini öyrənən kontaktologiya və areal dilçilik (areologiya);

✓ Dillərin oxşarlıqlarını və fərqlərini (qohumluqlarından və qonşuluqlarından asılı olmayaraq) öyrənən müqayisəli (müqayisəli, qarşıdurma) dilçilik. [3].

Müqayisəli dilçilikdə “aspekt” dil tədqiqatının müəyyən bir perspektivini, baxış bucağını və ya aspektini ifadə edir. Məsələn, müqayisələrin öyrənilməsinin linqvistik aspekti müqayisəli konstruksiyaaların sintaksisini, onların semantikasını, frazeologiyasını, funksional və stilistik xüsusiyyətlərini əhatə edir, konseptual aspekt isə linqvistik ifadələrin əsasını təşkil edən mədəni fərziyyələrə diqqət yetirir. Əsasən, bu, dilin müəyyən bir aspektinin (necə qurulduğu, necə istifadə edildiyi, nəyi əks etdirdiyi) hərtərəfli təhlili üçün, çox vaxt digər dillərlə müqayisədə təcrid olunmasıdır.

Dilçilik nəzəriyyəsi müqayisəni üç əsas elementdən ibarət bir sistem kimi təyin edir:

1) Müqayisə mövzusu (nəyin müqayisə edildiyi);

2) Müqayisə obyekt (nəyin müqayisə edildiyi ilə);

3) Müqayisə təbiəti (modul) (müqayisə edilən modellərin ümumi xüsusiyyətləri).

Qeyri-linqvistik reallıq obyektləri arasındakı müqayisəli münasibətlər əsərlərin bədii mətnində birbaşa müqayisələr şəklində əks olunur. Müqayisə obyekt və subyekt rus alimlərinin tədqiqatlarında isimlərin ən müxtəlif leksik və tematik qruplarına görə paylanmışdır [1].

Müqayisəli konstruksiyaalar ədəbi mətnə aşağıdakı formalarda təqdim olunur:

1) Şəxs adları;

2) Heyvanlar aləminin nümayəndələrinin adları;

3) Flora aləminin obyektlərinin adları;

4) Əşyaların və maddələrin (təbii və süni mənşəli) təyin edilməsi;

5) Təbii elementlərin hadisələrinin adları və s.

Müqayisə metodu, ilk növbədə, təriflərin mücərrəd formalarının verilmədiyi hərəkətləri yerinə yetirmək üçün bir vasitədir. Bədii obrazın formalaşması ilkin ideyalara, yəni elementar müşahidələrə əsaslanır və müqayisə kənardan qavranılan məlumatların təhlilinin nəticəsidir. Müqayisənin ən vacib vəzifəsi oxucuya müəllifin reallıq ideallarına mövqeyini və münasibətini çatdırmaq, bədii əsərin povestində öz fikrini bildirməkdir. Ədəbi əsərdə müqayisələrin linqvistik reallaşmasını təhlil edərkən, bu funksiyanın dar mənada tərifdən istifadə etdiyini göstərməmək səhv olardı. Əksinə, burada müqayisənin daha geniş mənada başa düşülməsindən danışırıq.

Dilçilikdə tez-tez bir tərəfdən ifadəli, digər tərəfdən isə ideoloji geniş müqayisələr aparılır. Bunlar mətndə müvafiq semantik xətti ortaya çıxarmaq üçün müəllifin mövqeyi ilə paralellik çəkməyə kömək edir. Mətndə müqayisəli dil vahidlərinin mövcudluğunun birbaşa fərqiində olmaq müəyyən xarici və daxili şərtlərlə vasitəçilik olunur. Xarici şərtlərə aşağıdakılar daxildir: [2]

- Oxşar və ya fərqləri tapmaq üçün iki obyektin, xüsusiyyətin müqayisəsi prosesini birbaşa əks etdirən xüsusi sintaktik quruluşa linqvistik elementlərin daxil edilməsi, məsələn: müqayisəli assosiasiya əyrisi və ya mürəkkəb tabeli cümlə;

- Müqayisəli semantikanı müstəqil şəkildə (sifətlərin və ya zərflərin müqayisəli dərəcələri) və ya digər, çox vaxt rəsmi dil hissələrinin vahidləri ilə (isimlərin ön söz birləşmələri) birlikdə ifadə edən qrammatik formanın əmələ gəlməsi;

- Leksemə müqayisəli məna verən müxtəlif sözdüzəldici elementlər (şəkilçilər, prefikslər, əlavələr) əlavə olunur.

Dil vahidini müqayisəli vahid kimi təyin edən daxili şərt, onun müstəqil və ya müəyyən semantik qarşıdurmanın bir hissəsi kimi özünü göstərən özünəməxsus müqayisəli semantikasına malik olmasıdır. Müxtəlif mövqelərdən davamlı linqvistik müqayisəli tədqiqatlarla əlaqədar olaraq, ifadə baxımından vahid bir təsnifatdan danışmağa ehtiyac yoxdur. Beləliklə, qeyri-ənənəvi təsnifat əsasında müqayisəni ifadə etmə üsulları aşağıdakılara bölünür:

1. Keyfiyyət təyin edən müqayisələr;

2. Keyfiyyət-kəmiyyət müqayisələri;

Bədii mətnin semantik sistemində müqayisə əvvəlcə müqayisəyə xas olan əsas funksiyaları yerinə yetirir və eyni zamanda müəllif tərəfindən təqdim edilən xüsusi ifadəlilik, obraz, fenomen xarakteri daşıyır [4].

Beləliklə, müqayisəsiz bir dili təsəvvür etmək tamamilə mümkün deyil, bu, onun zənginliyi, qeyri-müəyyənliyi, çox yönümlülüğüdür. Eyni zamanda, müqayisə o qədər fərqlidir ki, müxtəlif dövrlərin müxtəlif müəlliflərini xüsusi bir şəkildə birləşdirir. Lakin hər bir müəllif üçün müqayisə dərin fərdi bir metoddur. Hər bir yazıçının bədii mətninin fərdi üslubu təkcə onun müqayisələrinin unikal obrazlarında deyil, həm də onların bədii mətnlərində əks olunur. Beləliklə, yerli dilçilər müqayisəni bir obyekt kimi hərtərəfli araşdırmışlar. İfade forması kimi müqayisə ortaq dünyagörüşünün formalaşmasında ən vacib funksiyalardan birini yerinə yetirir.

Açar sözlər: Müqayisəli dilçilik, aspekt anlayışı, dil vahidləri, ümumi dilçilik, xüsusi dilçilik.

Ədəbiyyat

1. Atalaeva, N.K. (2015). Comparative and comparative analysis of phonetic systems of languages in contact in teaching (German, English, Russian, Dargin, Avrian). *Proceedings of the Dagestan State Pedagogical University*.
2. Dingilevskaya, E.I. (2013). Questions of comparison in the works of logicians and linguists. The world of languages: Perspective and perspective. *Materials of the IV International Scientific and Practical Conference*.
3. Gasimova, S.F. (2023). *Comparison as an Aspect of Linguistics*. Ganja.
4. Oyen, E. (2004). Living with imperfect comparisons. In *Handbook of Comparative Social Policy*, 275-291.

“ASAN XİDMƏT” MODELİ İCTİMAİ DIPLOMATİYA VASİTƏSİ KİMİ

Şirxan Aslanov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı

shirkhanaslanov@gmail.com

Tezisdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin innovasiyası olan “ASAN xidmət” modelinin dövlət xidmətlərinin inkişafı ilə yanaşı, ictimai diplomatiyada Azərbaycan Respublikasının yumşaq güc vasitəsi kimi rolu nəzərdən keçirilmişdir. Məqsəd ölkə daxilində uğur qazanmış bu institusional təcrübənin dövlətin xarici nüfuzunun artırılmasındakı əhəmiyyətini və onun ictimai diplomatiya aləti kimi fəaliyyətini öyrənməkdir.

1990-cı ildə Cozef Nayın “yumşaq güc” terminini istifadə etməsi xarici siyasətdə prioritetləri dəyişdi və ictimai diplomatiyanın inkişafı üçün zəmin yaratdı. İctimai diplomatiya bir dövlətin xarici ölkələrin xalqına və onların ictimai rəyinə təsir edərək öz milli maraqlarını təşviq etmək sənətidir. Təhsil, idman, turizm, kulinariya kimi vasitələr klassik ictimai diplomatiya vasitələri sayılsa da, institusional təcrübənin ixracı yeni vasitələr arasındadır. Artıq dövlətlər təkcə musiqisi və ya mətbəxi ilə deyil, həm də vətəndaşlarına təqdim etdiyi modern və şəffaf idarəetmə modelləri ilə dünyada rəğbət qazanmağa çalışırlar. “ASAN xidmət” mərkəzi 13 iyul 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 685 nömrəli Fərmanı ilə dövlət orqanlarında vətəndaşlara göstərilən xidmətin keyfiyyəti və şəffaflığının artırılması, onların təkmilləşdirilməsi, innovativ yanaşmaların tətbiqi, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması və rəqəmsal xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır [3]. Tək bir mərkəz və 23 dövlət xidməti ilə fəaliyyətə başlayan qurum, bu gün 400 dövlət və özəl qurumlardan olan xidmətləri əhatə edən 20 bölgədə 28 mərkəzlə ölkədə dövlət xidmətlərinin innovativ inkişafına nail olmuşdur [2]. “ASAN xidmət” modelinin sürətli inkişafı və Agentliyin apardığı uğurlu beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti cənab Prezidentin innovasiyasının ölkə xaricində qısa müddətdə maraq doğurmasına və nailiyyətlər əldə etməsinə gətirib çıxardı. Bu model artıq yalnız daxili siyasət mexanizmi deyil, həm də “yumşaq güc” vasitəsinə çevrilmişdir.

Bu gün “ASAN xidmət” modeli Avropa Parlamenti, Böyük Britaniya Parlamenti, ISESCO təşkilatı, Avropa İttifaqı və ona üzv olan ölkələr tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. 2015-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən “ASAN xidmət” modeli “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi” kateqoriyasında birinci yerə layiq görülərək mükafat almışdır [4]. 2019-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dövlət Xidmətləri Forumu Bakıda keçirilmiş və forum əsasında ASAN Beynəlxalq Assosiasiyasının yaradılması qərara alınmışdır. Daha sonra 11 noyabr 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar Agentliyi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında “ASAN xidmət”in 4 qitədə təşviq edilməsi ilə bağlı Təhfə Sazişi imzalanmışdır [1]. Bu saziş “ASAN xidmət” modelinin daha rahat ölkə xaricində yayılmasına dəstək göstərir. İctimai diplomatiyanın inkişafı birbaşa olaraq dövlət və digər ölkələrin cəmiyyətindən asılıdır. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 28 mərkəz ortalama olaraq 99.9% vətəndaş məmnunluğu ilə fəaliyyət göstərir, xarici vətəndaşların öz ölkələrində Azərbaycan brendini görməsi, ondan istifadəsi və məmnun olması onlarda Azərbaycan və onun inkişafı haqqında ilkin fikir formalaşdıracaqdır.

Artıq ölkə xaricində ASAN modeli əsasında yaradılmış xidmət mərkəzləri fəaliyyət göstərməkdədir. İndoneziya, Özbəkistan, Efiopiya, Uqanda və Əfqanıstandan sonra sayca 6-cı “ASAN xidmət” modeli əsasında fəaliyyət göstərən mərkəz 14 yanvar 2026-cı ildə Pakistanın İslamabad şəhərində fəaliyyətə başlayıb. Bunlardan əlavə olaraq 30 ölkə və beynəlxalq təşkilatla “ASAN xidmət” modelinin ixracına dair müqavilələr bağlanıb. Açılmış xidmət mərkəzlərinin bir çoxu “ASAN xidmət” adı altında fəaliyyətini davam etdirir. Hər bir ölkə xaricindəki mərkəzin daxilində və ya xaricində əcnəbi vətəndaşlar üçün Azərbaycan bayrağının əks olunduğu “ASAN

xidmət” haqqında məlumat verən lövhələr yerləşdirilmişdir. Bu proses ictimaiyyətdə Azərbaycan haqqında məlumat formalaşdırır və ölkənin xaricdəki nüfuzuna təsir edir.

ASAN modelinin onlarla beynəlxalq mükafat alması, BMT tərəfindən təşviqi, 30 fərqli qurum və ölkə ilə müqavilə bağlaması, ölkə xaricində 6 ədəd mərkəzinin açılması ictimai diplomatiyada institusional təcrübənin ixracı sahəsində uğurlu vasitə olduğunu əks etdirir. Müasir dövrümüzdə bu model Azərbaycanın uğurlu xarici siyasətinə dəstəkçi amil olaraq çıxış edir.

Açar sözlər: İctimai diplomatiya, “ASAN xidmət”, yumşaq güc.

Ədəbiyyat

1. <https://asan.gov.az/en/media/press-releases/bmt-asan-xidmet-i-4-qitede-tesviq-edecek>
2. <https://asan.gov.az/service-centers/asan-xidmetler>
3. <https://e-qanun.az/framework/23926>
4. <https://publicadministration.un.org/unpsa/innovation-hub/Winners/2015-Winners/ASAN-Service>

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN VERGİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Günay Babayeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Gunay.Babayeva@student.au.edu.az

Rəqəmsal iqtisadiyyat müasir global iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bu, rəqəmsal texnologiyaların (informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, böyük verilənlər, süni intellekt və s.) iqtisadi proseslərə inteqrasiyası ilə formalaşan yeni iqtisadi modeldir. Rəqəmsallaşma iqtisadi səmərəliliyi artırır, lakin vergi sisteminə yeni çağırışlar yaradır: vergi bazasının müəyyənləşdirilməsi, transsərhəd əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsi və şəffaflığın təmin olunması. Bu işdə rəqəmsal iqtisadiyyatın konseptual əsasları, vergi sisteminin rəqəmsallaşması və vergi siyasətinin nəzəri çərçivələri təhlil olunmuşdur.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın konseptual əsasları və vergi sisteminə təsiri. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalar əsasında formalaşan iqtisadi fəaliyyətin bir hissəsidir [4]. Bu anlayış “postindustrial cəmiyyət” və “informasiya cəmiyyəti” ideyalarından irəli gəlir. İlk dəfə 1914-cü ildə A. Kumarasvami tərəfindən istifadə olunan “postindustrial” termini, 1973-cü ildə D. Bell tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bellə görə postindustrial mərhələdə istehsal fəaliyyəti transformasiyaya uğrayır [3].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın tərfi müxtəlifdir: N. Negroponte (1995) onu informasiya texnologiyalarının təsərrüfat proseslərinə tətbiqi kimi qeyd edir [8]. L. Marqerio (1999) isə dörd dominantı ayırır: rəqəmsal məhsullar və xidmətlər, qarışıq rəqəmsal məhsullar, İT-dən asılı xidmətlər və İT-sənayesi seqmenti (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. L. Marqerionun fikrincə rəqəmsal iqtisadiyyatın dominantları

Dominant	Xarakteristika
Rəqəmsal məhsullar və xidmətlər	Rəqəmsal formada təqdim olunan məhsullar (məs., onlayn informasiya, proqram satışı).
Qarışıq rəqəmsal məhsullar və xidmətlər	Rəqəmsal texnologiyalarla göstərilən xidmətlər (məs., real malların pərakəndə satışı).
İT-dən asılı xidmətlər	İT-yə kritik asılı xidmətlər.
İT-sənayesi seqmenti	Şəbəkə avadanlıqları və İT-konsaltinq.

Mənbə: [7]

Ən qabaqcıl rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi artıq yalnız elmi sahələrlə məhdudlaşmır, həm də xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində - səhiyyə, təhsil, kənd təsərrüfatı, tikinti və s. geniş şəkildə istifadə olunur [1]. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas prinsipləri onun mahiyyətini və funksional istiqamətini müəyyənləşdirən konseptual yanaşmalar sistemidir. Bu prinsiplər rəqəmsallaşmanın iqtisadi, sosial və institusional səviyyələrdə dayanıqlı və inklüziv inkişafını təmin etməyə xidmət edir [4; 7]. İlk növbədə, rəqəmsal iqtisadiyyat hər bir vətəndaş üçün informasiya-kommunikasiya və rəqəmsal texnologiyalar əsasında təqdim edilən xidmətlərə, informasiyaya və biliklərə bərabər çıxışı təmin etməlidir. Bu, rəqəmsal bərabərliyin əsasını təşkil edir.

İkinci prinsip, gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində - səhiyyə, təhsil, məşğulluq, sahibkarlıq, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və ətraf mühitin mühafizəsi kimi istiqamətlərdə üstünlüklər yaratmağa yönəlmişdir. Bu, rəqəmsallaşmanın yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial rifahın artırılmasına xidmət etdiyini göstərir.

Üçüncü prinsip, rəqəmsal texnologiyalardan iqtisadi artımın aləti kimi istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu, fəaliyyət sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və innovativ iqtisadi mühitin yaradılmasını hədəfləyir.

Dördüncü prinsip, informasiya cəmiyyətinin və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı üçün milli və ya regional tələbatlara uyğun məzmunun yaradılmasıdır. Belə məzmun sosial, mədəni və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir və demokratiyanın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Beşinci prinsip, beynəlxalq və regional əməkdaşlığa əsaslanır. Rəqəmsal iqtisadiyyat dünya bazarına çıxışı bu əməkdaşlıq çərçivəsində təmin etməli, rəqəmsal innovasiyaların beynəlxalq miqyasda integrasiyasına şərait yaratmalıdır.

Altıncı prinsip olan standartlaşdırma rəqəmsallaşmanın əsas şərtlərindən biridir. Standartların müəyyənləşdirilməsi texnoloji uyğunluğu, keyfiyyəti və təhlükəsizliyi təmin edir, həmçinin innovasiyaların tətbiqini asanlaşdırır.

Yeddinci prinsip etimad və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması ilə bağlıdır. Kibertəhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması, şəxsi həyata hörmət və rəqəmsal hüquqların müdafiəsi rəqəmsal inkişafın dayanıqlı şəkildə aparılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Səkkizinci prinsip rəqəmsallaşmanın dövlət idarəçiliyinin kompleks və fokuslu obyekt kimi qəbul edilməsidir. Bu istiqamətdə bazar mexanizmlərinin çatışmazlıqlarının düzəldilməsi, institusional və hüquqi maneələrin aradan qaldırılması, rəqəmsal transformasiya layihələrinin həyata keçirilməsi və rəqəmsal infrastrukturun inkişafı vacibdir.

Doqquzuncu prinsip, yeni biznes modellərinin yaranması üçün alternativlərin formalaşdırılmasıdır. Bu, ikitərəfli bazarların, yəni platformalar və vasitəçilər üzərindən qarşılıqlı əlaqədə olan agentlərin - üstünlüklərindən istifadəni nəzərdə tutur.

Nəhayət, onuncu prinsip "Sənaye 4.0" modelinin tətbiqini əhatə edir. Bu model qısa istehsal dövrlərinə malik məhsulların yaradılması, dəyər zəncirlərinin qlobal integrasiyası, istehsal potensialı şəbəkələrinin formalaşması və bu proseslərin süni intellekt, avtomatlaşdırma və dezentralizasiya ilə idarə olunması istiqamətində inkişafını nəzərdə tutur.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyatın prinsipləri yalnız texnoloji yenilikləri deyil, həm də sosial bərabərliyi, təhlükəsizliyi və iqtisadi səmərəliliyi təmin edən kompleks sistem kimi çıxış edir.

Azərbaycanda vergi sistemi Vergi Məcəlləsi əsasında fəaliyyət göstərir: mənfəət vergisi, gəlir vergisi, ƏDV və s. Rəqəmsallaşma ilə vergi inzibatçılığı şəffaflaşır. Rəqəmsal platformalar vergi ödəyicilərinin virtual şəbəkəsini yaradır.

Gələcəkdə bəyannamələr avtomatik doldurulacaq və ya ləğv ediləcək. Big Data ilə mərkəzləşdirilmiş emal təmin olunur. Rəqəmsallaşma riskləri bunlardan ibarətdir: vergidən yayınma və transsərhəd çətinliklər. Azərbaycanda "ASAN xidmət", "myGov" və elektron hesab-fakturalar bu prosesi optimallaşdırır.

Petti (1664) vergi mexanizmlərini təhlil edir [9]. Lokk vahid vergi təklif edir [6]. Smit (1776) vergi prinsiplərini müəyyənləşdirir: ümumilik və mütənəsiblik, dəqiqlik, rahatlıq, iqtisadilik [10]. Rikardo vergilərin istehsalatı maneə olduğunu qeyd edir, Keyns (1936) vergiləri tənzimləmə aləti kimi görür [5].

Rəqəmsal iqtisadiyyatda “rəqəmsal iz” vergi bazasını yeniləyir. Vergi siyasəti prinsipləri: ədalətlik, şəffaflıq, səmərəlilik, dayanıqlılıq. OECD-nin İki Sütunlu Həlli beynəlxalq koordinasiyanı təmin edir. Azərbaycanda e-bəyannamələr və “Elektron kabinet” bu tendensiyalara uyğundur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat vergi sistemini transformasiya edir, səmərəliliyi artırır, lakin yeni risklər yaradır. Vergi siyasəti beynəlxalq standartlara uyğunlaşmalıdır. Azərbaycan bu prosesdə rəqəmsal islahatlarla irəliləyir, lakin daha dərin integrasiya tələb olunur.

Açar sözlər: Rəqəmsal iqtisadiyyat, vergi sistemi, rəqəmsallaşma, vergi inzibatchılığı, vergi siyasəti, iqtisadi transformasiya, süni intellekt.

Ədəbiyyat

1. Плотников, А.В., Урасова, А.А. (2019). Новые принципы концепции цифровой экономики. *Актуальные Вопросы Экономических Наук и Современного Менеджмента*, 10-16.
2. Barefoot, K., Curtis, D., Jolliff, W., Nicholson, J.R., Omohundro, R. (2018). Defining and measuring the digital economy. US Department of Commerce Bureau of Economic Analysis, Washington, DC.
3. Blaug, M. (1997). *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge University Press.
4. Bukh, R., Heeks R. (2017). Defining, conceptualising and measuring the digital economy. Global Development Institute, 26. <https://diodeweb.files.wordpress.com/2017/08/diwp68-diode.pdf>
5. Kruhlov, V., Dzhyhora, O., Trubakov, Y., Kotsur, V., Buryk, Z. (2023). The strategic role of the state in stimulating and supporting economic growth: Tools, policies and influence on the modern economic paradigm. *Economic Affairs*, 68(4), 2289-2304.
6. Locke, J. (1993). *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money: In a Letter to a Member of Parliament*. Awnsham and John Churchill.
7. Margherio, L., Henry, D., Cooke, S., Montes, S., Hughes, K. (1999). The Emerging Digital Economy. Washington: Department of Commerce. http://www.esa.doc.gov/sites/default/files/emergingdig_0.pdf
8. Negroponte, N.P. (1991). Products and services for computer networks. *Scientific American*, 265(3), 106-115.
9. Petty, W. (1899). *The Economic Writings of Sir William Petty: Introduction. A treatise of taxes and contributions. London, 1662. Verbum sapienti [1664] London, 1691. The political anatomy of Ireland [1672] London, 1691. Political arithmetick [1676] London, 1690, 1.*
10. Smith, A. (2024). 1776 An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In *Foundations of Monetary Economics*, 1, 223-295.

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI VƏ TARİXİ DRAMLARDA SEVGİ XƏTTİNİN TİPOLOJİ MÜQAYİSƏSİ

Nuray Babayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı
babayevanuray06@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyatın müəyyən inkişaf mərhələsi, özünəxas poetik xüsusiyyətləri olsa da, müxtəlif əsərlərdə onların ortaq cəhət və motivlərinin cəhətlərinin olduğu aydın şəkildə müşahidə edilir. Bəzi yazılı ədəbiyyat nümunələrində xalq ədəbiyyatı motivlərinə məqsədli şəkildə yer verildiyi halda, bəzilərinə bu təsir şüurun dərin qatlarında, təhtəşüür səviyyəsində formalaşaraq qeyri-ixtiyari şəkildə üzə çıxır. Bu hadisə yalnız ideya-mövzu qatlarında deyil, struktur-kompozisiya, poetika və digər cəhətlərdə də müşahidə edilir. Bunlardan biri də dram və dastan əlaqəsidir. Hər bir xalqın tarixində dastanlar hər şeydən əvvəl

genetik yaddaş daşıyıcısı kimi mövcuddur. Dastanları ilkin olaraq formalaşdıran yarandığı mühitin dəyərləri, adət-ənənələri və tarixidir.

Dastanlar yarandığı cəmiyyətin kütləvi düşüncə və baxışlarını özündə birləşdirməklə gələcək dövrün ümumi dəyərləri üçün baza rolunu oynayır. Hər bir hadisə ilə bağlı - ailə, məhəbbət, dostluq, düşmənçilik, xeyir, şər və s. kimi motivlər dastanın mövcud olduğu cəmiyyətin düşüncəsini əks etdirir. Hətta dastanlar sonrakı dövrlərdə köklü inanclar sistemi üçün də əsas mənbələrdən biri hesab olunur. Dastanlar kütləvi düşüncənin məhsulu olduğundan hadisələrin böyük qismi etnosun arzusuna uyğun baş verir. Bu baxımdan, Cəfər Cabbarlı “Xalq ədəbiyyatı toplanmalıdır” məqaləsində folklor nümunələrinin toplanması, ciddi tədqiq, nəşr edilməsi məsələlərini aktuallaşdırmaqla onların həllini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının prioritet məsələlərindən biri olduğunu vurğulamışdır. Onun “Od gəlini” pyesi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətli dir. “Cəfər Cabbarlı insan və zaman, şəxsiyyət və mühit problemləri həmişə dərinə düşündürmüş, zaman-zaman xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi kontekstində bu problemlərin sərt və ziddiyyətli mənzərələrini “Od gəlini” tarixi faciəsində yaratmağa nail oldu. *“Od gəlini” əsrlərdən bəri mənavi dəyərlər qatlarını bürümüş ərpimş problemlərə, soyuq munasibətlərə, donuq baxışlara od saldı, hərarət gətirdi*” [3, s.344].

Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” pyesində təqdim edilmiş obrazlar yalnız tarixi-ictimai mühitin təsiri ilə formalaşmış obrazlar deyildir, həm də xalq dünyagörüşünün, milli qəhrəman modelinin kütləvi yaddaşın daşıyıcısıdır. Bu cəhətlər sübut edir ki, sözügedən pyesdəki obrazlarla dastan qəhrəmanları arasında ortaq tipoloji cəhətlər kifayət qədərdir. Bunlar həm yazılı, həm də folklor ədəbiyyatı arasındakı əlaqənin qarşılıqlılığını və davamlılığını sübut edir. Bu baxımdan qəhrəmanların tipoloji keyfiyyətlərinin qarşılıqlı şəkildə tədqiq və təhlili “Od gəlini” pyesinin obrazlarının bədii köklərinin kifayət qədər aydın anlaşılmasında böyük rol oynayır.

Dastan poetikasının, xüsusilə qəhrəmanlıq dastanlarının tədqiqində əsasən diqqətin qəhrəmanlıq motivlərinə verilməsi daha yaygındır. Çünki, dastanların qəhrəmanlarının missiyası şəxsi tale sərhədlərini aşır, daha çox tarixi dönmənin siyasi, ictimai-ideoloji məsələlərinin həllinə nail olmaqdır. Buna görə də qəhrəman tipləri daha çox kollektiv şüurun daşıyıcısı, mənavi-əxlaqi dəyərləri yaşadan, bir sözlə, xalqın ideallaşdırdığı, arzuladığı tiplər olduğundan daha geniş və funksional tədqiqata imkan verir. Qəhrəmanlıq dastanlarında köməkçi xətt olan məhəbbət motivi isə şəxsi hisslərlə, qəhrəmanın məhz öz taleyi ilə bağlılığı və şəxsi mənafeyin kütlənin mənafeyini üstələməsi səbəbi ilə kollektiv ideallara xidmət etmədiyindən tədqiqatlarda arxa planda qalmışdır. Lakin, mühüm məsələlərdən biri odur ki, məhəbbət motivi aparıcı mövqe tutmasa da, bu xətt dastan qəhrəmanının fədakarlıq keyfiyyətlərini, kollektiv rifahı şəxsi maraqlardan üstün tutmaq öhdəliyini və sədaqət prinsipini üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” tarixi dramında kifayət qədər qəhrəmanlıq motivləri olsa da, məhəbbət xətti Elxanın fərdi hisslərindən əlavə onun qəhrəmanlıq ideyalarını tamamlayan əhəmiyyətli amildir.

Dastan qəhrəmanı öz hissləri, şəxsi taleyi ilə də oxucuya doğmalaşır, sevir, sevilir. Qəhrəman-sevgili xəttində dastan qəhrəmanı sevdiyi uğrunda da mübarizə aparır, sevgilisi yardımçı qəhrəmanlar sırasında ilk yerdə, onunla yan-yanə dayanır. Düşməne qarşı mübarizədə qəhrəman fiziki gücü, ideallarındakı qətiyyəti ilə seçildiyi kimi, sevgi xəttində də sədaqəti və vəfası ilə fərqlənir.

“Od gəlini” pyesində qəhrəman-sevgili xəttinin aparıcı qəhrəmanları Elxan və Solmazdır. Onların münasibətinin dastanlarla paralel cəhətlərini tədqiq etdikdə C. Cabbarlının sözügedən digər əsərlərindən fərqli cəhətlər ortaya çıxır.

Qəhrəman-sevgili xəttində dastan qəhrəmanı sevdiyi uğrunda mübarizə aparır, hətta bir çox dastanlarda sevgilisi yardımçı qəhrəmanlar sırasında ilk yerdə, onunla yan-yanə dayanır. Düşməne qarşı mübarizədə qəhrəman fiziki gücü, ideallarındakı qətiyyəti ilə seçildiyi kimi, sevgi xəttində də sədaqəti, vəfası ilə fərqlənir. Elxan da dastan qəhrəmanları kimi idealında sabitdir, fiziki baxımdan güclüdür, sevgilisində vəfalıdır. Elxan və Solmazın qarşılıqlı məhəbbəti dastanlarda rast gəlinən gələcək sevgililərin bir-birinə təsadüfi nəzəri ilə başlayır. Hətta dastanlarda aşiqin sevgilinin musiqili səsinə heyran olması və onu görmədən aşiq olması halları da az deyildir. Eyni motiv Elxan və Solmaz üçün də paraleldir.

Əvvəlki əsərlərin tədqiqində dastanların qadın qəhrəmanlarının gözəlliyi paralel olaraq təqdim edilmişdir. Eyni ilə Solmaz gözəlliyi ilə hamını heyran edən qadındır. Onun gözəlliyi nəinki Elxanı, Altunbayı, hətta onların timsalında bütün xalqı heyran edib. Aşıq tip kimi Elxan dastanların mərkəzi qəhrəmanı kimi sevgisi yolunda sona qədər mübarizə aparır, ölümdən qorxmur. Elxan saf sevgisinin təmsilçisidir və onun sevgisində mənəviyyat güclüdür.

Qəhrəman-sevgili xətti demək olar ki, heç bir dastanda sınaq və çətinlik olmadan xoşbəxt sonluqla bitmir. Aşıqlar daim sınaqlarla, çətinliklərlə üzləşir. Məhz “*dastanlarda haqq aşığı sınaq-təsdiq modeli əsasında reallaşır. Qəhrəman sınaqdan-sınağa haqq aşığı olduğunu təsdiqləyir. Sınaqlar get-gedə artır, çətinləşir və qəhrəman axırıncısınaqdan çıxmaqla epik dəyər əldə edilmiş olur*” [1, s.111]. Hətta əsas maneələrdən biri də rəqibin varlığıdır. Pyesdə də Altunbay və cəmiyyətdə hökm sürən zülmkarlıq, bəşəriyyətin mənəvi məhvinin davam etməsi onlar üçün böyük mane idi.

Solmaz sevgili kimi sadıq və qorxmazdır. Solmazın cəsarəti və mənəvi gücü dastan qadınlarına xas xüsusiyyətdir. O, sevgisi naminə Elxan üçün çətinliklərə hazır olsa da Elxanın həyatını məhv etmək istəmir, onun xoşbəxtliyini hər şeydən üstün sayır. Elxanı Altunbayın qəzəbindən qorumaq üçün ona bəslədiyi sevgini gizlətməyə çalışır.

Əsas məsələlərdən biri isə sonda Elxanın Solmazdan cismani imtinası və mənəvi aləmdə onunla qovuşmasına olan inamı onu bir daha ucaldır. Bu bir daha göstərir ki, əslində, Elxan Solmazın mənəviyyatını bütün bəşəriyyətin müsbət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi görür. Elxanın intiharı ilə sevgilisindən ayrı düşməsi hər nə qədər zahirən hadisələrlə barışma təsiri bağışlasa da, əslində bununla Elxan bəşəriyyətin məruz qaldığı zülm əleyhinə mübarizə apardığını və son olaraq mənəvi qələbəsini təsdiqləyir. O artıq dünyəvi arzulardan azad olduğunu, özündə ilahi gözəlliyi daşdığını təsdiqləyir. “Mənəm Allah! Mənəm yer üzündəki həyat və sülhün yaradıcısı! Mənəm göylərin dərinliyində, varlığın gözəlliyində gülümsəyən və hər mövcudata təcəssüm verən” [2, s.356].

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, “Od gəlini”, tarixi dram, dastan, məhəbbət motivi.

Ədəbiyyat

1. Bəkirqızı, P. (2015). *Mifopoetika və XX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatının Poetik Strukturu*. Bakı: Elm və Təhsil, 248.
2. Cabbarlı, C. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*, IV cild, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 359.
3. İsayeva, N. (2008). *XX Əsr Azərbaycan Hekayəçiliyi və Folklor*. Bakı: Uğur, 160.

TƏHSİLDƏ MENECERİN İDARƏETMƏ SƏRİŞTƏLİLİYİ

İnci Babazadə

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

injababazadeh94@gmail.com

Təhsil insanın fərdi keyfiyyətlərinin formalaşmasına və hərtərəfli inkişafına birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafı isə bilik və bacarıqlara malik, savadlı vətəndaşların yetişdirilməsindən asılıdır.

Hər bir sahədə idarəetməyə ehtiyac duyulur, çünki idarəetmə, menecment olmadan hər hansısa müəssisənin, qurumun, təşkilatın və bu kimi yerlərin işinin vaxtlı-vaxtında, düzgün aparılmasına nail olmaq çətindir və təhsil sahəsi də bundan kənar deyildir. Təhsilin idarəedilməsindən təhsil menecerləri məsuldur. Təhsil meneceri dedikdə, təhsil nazirliyində təhsilin idarəedilməsi sahəsi üzrə çalışan, ali təhsil müəssisələrində rektor, dekan kimi vəzifələri tutan, ümumtəhsil məktəblərinin direktorları, direktor müavinləri, kurslarda çalışan təhsil müdirləri və s. qəbildən olan şəxslər başa düşülür. Təhsil idarəçiliyi təhsil müəssisələrinin və sistemlərinin nəzəri bilik və praktiki bacarıqları real fəaliyyət prosesində məqsədyönlü, təsirli və məhsuldar şəkildə istifadə edə bilmə imkanını ifadə edir.

Təhsil menecerliyi sahəsi ölkəmizdə son illərdə ən çox diqqət ayrılan sahələrdən biridir. Belə ki, bu sahə ilə bağlı tez-tez sərgilər keçirilir, forumlar təşkil olunur. Belə tədbirlərdə təhsildə həyata keçirilən islahatlar, yeniliklər haqqında danışılır, menecerlərin innovativ fəaliyyəti, yaradıcı yanaşma müzakirə olunur. Bəs təhsil menecerlərinin əsas vəzifəsi nədir? Hər bir təhsil menecerinin ən əsas işi tədris və öyrənmənin gələcəyini formalaşdırmaq, inzibati vəzifələr və akademik mükəmməllik arasındakı boşluğu aradan qaldırmaqdan ibarətdir. O, tədris planının hazırlanması, onun institusional məqsədlərə uyğun həyata keçirilməsi üçün işçi heyəti ilə əməkdaşlıq və onlara nəzarət, öyrənmə üçün əlverişli mühitin yaradılmasına nail olmaq kimi bir çox vəzifələri yerinə yetirməkdən də məsuldur. Təhsil meneceri öz liderliyi ilə işlədiyi müəssisədəki şəxsləri, məsələn müəllimləri, tələbələri, şagirdləri və başqalarını ruhlandırır, motivasiya edir, onlara ortaq məsuliyyət hissini aşılayır. Təhsil meneceri həmçinin müəllimlərə davamlı dəstək verməkdə, resurslarla təmin etməkdə, peşəkar inkişaf imkanlarını asanlaşdırmaqda və əməkdaşlıq atmosferi yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Təhsilin düzgün idarəedilməsində birbaşa cavabdehlik daşıyan təhsil menecerləri bir sıra qabiliyyətlərə malik olmalıdırlar ki, bunlardan da ən əsası səriştəlilikdir. Hətta 2013-cü ildə cənab prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na da nəzər salsaq görürük ki, bu sənəd özündə 5 strateji istiqaməti ehtiva edir və bunlardan da birincisi səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasıdır.

Səriştəlilik elə bir bacarıqdır ki, o insanın səmərəli və yaradıcı işləməsinə imkan verir və sonda tələb olunan nəticə hasil olur. Səriştəlilik həm də nəyi necə və nə üçün edəcəyini bilmək, qeyri-standart şəraitdə qəbul edilən qərarların icrasına hazır olmaq deməkdir. *“Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir”* [1, s.4].

Səriştəli idarəetmə həyata keçirmək istəyən menecer bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq: *Özünü dərk etmək* - Təhsil meneceri yüksək liderlik keyfiyyətlərinə malik olmalı, işçilərin ona etibar edəcəyi qədər özünə inanmalıdır; *Ünsiyyət* - Təhsil menecerinin işi birbaşa insanlarla (müəllimlər, tələbələr, şagirdlər və s.) bağlı olduğundan, düzgün rabitə qurmaq bacarığı onun üçün ikiqat önəm daşıyır. Təhsil meneceri fikirlərini dəqiq, anlaşılan və təsirli şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır; *Əzmkarlıq* - Mürəkkəb vəziyyətlərdə sakit qala bilmək, çətin situasiyalarda doğru qərarlar qəbul etmək, möhkəm iradə və səy göstərərək daim təhsil müəssisəsinin inkişafına nail olmaq menecerin ən başlıca xüsusiyyətlərindəndir; *İnandırma bacarığı* - Ünsiyyəti ən yüksək dərəcədə məhsuldar edərək digərlərini mümkün olan ən yaxşı şəkildə inandırmaq bacarığı menecerlərə xas daha bir xarakterik xüsusiyyətdir. Lider kitablarla deyil, nümunə ilə rəhbərlik edir. Ona görə də təhsil meneceri öz işçilərinə nümunə olmalıdır. Belə olan təqdirdə işçilər menecerin ardınca gedərək onun addımlarını izləyəcəklər.

Təhsilin idarəedilməsi fonunda məktəb idarəetməsinə nəzər yetirdikdə idarəetmənin subyektinin direktorlar və müavinləri olduğu görünür. Onların hamısı idarəetməni və idarə olunan altsistemləri təşkil edir. *“Məktəb direktorunun işinin səmərəsi onun elmi-pedaqoji hazırlığından, rəhbərlik səriştəsindən, peşə qabiliyyətlərindən və şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır”* [2, s.58]. Lakin çağdaş ümumtəhsil məktəbinin idarəetmə mexanizmi idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsini dəyişdirir, yalnızca direktorlarını deyil, məktəb və təhsil prosesinin bütün iştirakçılarını menecer olaraq qəbul edərək onlar arasında prinsipial olaraq yeni münasibət formaları yaradır. *“Bu münasibətlərin strukturu bu şəkildədir: məktəb - xarici mühit; idarəetmə - cəmiyyət; direktor - müəllim; müəllim - müəllim; müəllim - valideyn; müəllim - şagird; şagird - şagird”* [3, s.7]. Müasir şəraitdə idarəetmə iyerarxik piramida şəklində güc sistemi kimi deyil, üfüqi təşkilati formada idarə olunan obyektin inkişafı üçün istifadə olunmalıdır. Məktəbdə konkret məqsəd və vəzifələr, metodlar və idarəetmə formaları onun təşkilati və pedaqoji strukturunun demokratikləşməsi ilə xarakterizə olunur və idarəetmənin spesifikliyi, ilk növbədə, idarəedici və idarə olunan altsistemlərin fəaliyyət dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi, menecerin öz işini planla həyata keçirərək, idarəetmə fəaliyyətinə yuxarıda sadalanan şəxsləri də cəlb etməsidir. Eyni zamanda hər kəsə məlum olduğu kimi müasir dövrdə texnologiya hər keçən gün daha da inkişaf edir. Yeniliklərlə ayaqlaşmaq və

idarəetməni daha səriştəli həyata keçirmək üçün təhsil meneceri texnologiyaya əsaslanan bacarıqlarını inkişaf etdirilməli və təhsil proqram təminatını, məlumat analitikasını və rəqəmsal kommunikasiya strategiyalarını mənimsəməyərək, bunları məktəbdə tətbiq etməlidir. Bu yanaşma məktəbdə çevik, innovativ və müasir tələblərə cavab verən idarəetmə mühitinin formalaşmasına imkan yaradır.

Beləliklə, təhsil menecerinin səriştəli fəaliyyəti təhsil müəssisələrinin effektiv idarə olunmasında, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində və davamlı inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Təhsil menecerinin liderlik, kommunikasiya və texnoloji bacarıqlara yiyələnməsi zəruridir və bununla təhsilin cəmiyyətin tələblərinə uyğun inkişafı baş tutacaqdır.

Açar sözlər: Təhsil meneceri, səriştəli idarəetmə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013, Bakı, 12.
2. İsmixanov, M., Bəxtiyarova, R. (2012). *Məktəbin İdarə Edilməsi*. Bakı, 236.
3. Шамова, Т.И., Третьяков, П.И., Капустин, Н.П. (2002). *Управление Образовательными Системами*. Москва, 214.

INDIVIDUAL MULTILINGUALISM IN CONTEXT: THE ROLE OF EXTRALINGUISTIC FACTORS

Parvana Baghirova

Azerbaijan University of Languages, Baku

parvana13baghirova@gmail.com

Individual multilingualism is understood as the ability to use two or more languages in varying proficiency levels across different contexts and situations. This phenomenon has become widespread as a result of globalization, migration and increased digital communication. There is no doubt that linguistic factors, such as structural similarity between languages, input frequency serve an important function in multilingual development. However, there exist recent researches which emphasize the central role and importance of extralinguistic factors. These factors include social, cultural, economic and institutional influences [3, p.29]. These factors contribute notably to individuals' motivation, opportunities and long-term language goals. In this study, extralinguistic factors which impact the construction of individual multilingualism have been examined from sociolinguistic, ecological and sociocultural approaches. Understanding these factors from different aspects is important for explaining variation in multilingual outcomes among individuals exposed to similar linguistic conditions.

It should be noted that family language practices can be considered one of the most important extralinguistic factors affecting the development of individual multilingualism. Here can be included: parents' language choices, their ideologies and beliefs. These factors play a crucial role in the early exposure to languages and children's linguistic repertoires [2, p.45].

Educational entities also serve a key function in the formation of individual multilingualism. In this respect, they are able to legitimize certain languages and marginalize others via language policies. By recognizing learners' existing language repertoires, education programs which aim to support the formation of multilingual competence surely help learners to develop their language skills. However, when education programs promote monolingual norms by devaluing home languages, learners experience subtractive multilingualism [1, p.29]. It means that educational institutions serve as both enabling and constraining influences in the development of multilingualism.

The economic value of languages can also be considered an important extralinguistic factor. Languages related to the employment opportunities, social mobility, global communication affect multilingual development. Therefore, individuals may prioritize economically powerful languages

over others. In this economic dimension, multilingualism is highlighted as a communicative resource, as well as a form of symbolic and material capital.

Other extralinguistic factors are related to the concept of social identity and languages attitudes. There is no doubt that language learning is closely associated with identity construction. If an individual is willing to invest in learning and maintaining certain languages, it means that those languages are connected to individuals' social identities and sense of belonging [3, p.31]. Positive language attitudes enhance individuals' motivation for learning languages. In this regard, stigma and negative language attitudes discourage multilingual practices.

Digital communication environments contribute notably to the development of individual multilingualism. There is no doubt that the excessive use of social media platforms and online communities results in the exposure of individuals to diverse linguistic practices by supporting flexible language use. Digital platforms encourage individuals to establish and maintain transnational language relationships. These settings extend the ecological space of multilingualism beyond physical boundaries by fostering the development of individual multilingual competence.

In this study, the major extralinguistic factors influencing the formation of individual multilingualism have been examined. As result, it can be stated that multilingual competence is socially constructed through a few factors, such as families, economic systems, educational institutions, the concept of language attitudes, social identity, language policies and digital environments. Recognizing these factors has significant implications for language policy, educational programs and social inclusion. Individual multilingualism is encouraged in environment where linguistic diversity is valued and social support for multilingual practices are provided.

Keywords: Individual multilingualism, sociolinguistics, extralinguistic factors, social identity.

References

1. Creese, A., Blackledge, A. (2018). *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, 29-49.
2. Curdt-Christiansen, X.L., Wang, X. (2019). *Language Ecology in Multilingual Family and Community Contexts*. Springer, 45-50.
3. Darvin, R., Norton, B. (2022). Language, identity and investment in multilingual contexts. *Annual Review of Applied Linguistics*, 42, 29-49.
4. Hult, F.M. (2017). Language ecology and language policy. In *The Oxford Handbook of Language and Society*, 436-456. Oxford University Press.
5. Pennycook, A. (2017). Language policy and local practices in superdiverse communities. In *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*. Oxford University Press.
6. Zhu, H., Li, W. (2021). Transnational multilingual practices: Ecology, space and community interaction. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 42(6), 507-520.

Fərdi çoxdillilik kontekstində ekstralingvistik amillərin rolu

Tezisdə fərdi çoxdilliliyin formalaşmasına təsir göstərən əsas ekstralingvistik amillər təhlil olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, çoxdilli kompetensiya ailə, təhsil müəssisələri, eləcə də təhsil proqramları, dil siyasəti kimi amillər və rəqəmsal mühitdə baş verən sosial qarşılıqlı təsirlər nəticəsində formalaşır. Fərdi çoxdilliliyin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolunun nəzərə alınması təhsil və dil siyasətinin formalaşdırılması, eləcə də sosial inklüzivliyin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi çoxdilliliyin dəstəklənməsi dil müxtəlifliyinə dəyər verən və çoxdilliliyin təmin edilməsi üçün institusional, eyni zamanda sosial dəstəyi özündə əks etdirən mühitin yaradılmasını zəruri edir.

ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASI VƏ SOSİAL-PSIXOLOJİ FAKTORLAR

Nərminə Bağırzadə

Azərbaycan Universiteti, Bakı

narminabaghizada@icloud.com

Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdlərin öz mədəniyyətlərinə və cəmiyyətlərinə uyğun olan münasibətləri, dəyərləri, davranışları və sosial rolları mənimsədikləri ömürlük prosesə deyilir. Bu, fərdin şəxsiyyət kimi inkişafını formalaşdıran sosial və psixoloji amillərin integrasiyasını əhatə edir.

Ailə şəxsiyyətin sosiallaşmasında ən əsas rolu oynayır [1]. Valideynlər əsas sosiallaşma amili kimi çıxış edir, emosional dəstək, rəhbərlik və rol modelləri təmin edirlər. Avtoritar, demokratik və ya liberal forma kimi valideynlik üslubları şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ailə, xüsusən də valideynlər və ya qəyyumlar, uşaqlar üçün əsas sosiallaşdırıcı vasitədir. Onlar uşaqlarının şəxsiyyətlərinin, dəyərlərinin, inanclarının və davranışlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ailənin əsas funksiyalarından biri ailə üzvlərinə emosional dəstək verməkdir. Emosional dəstək sevgi, qayğı, empatiya və anlayış göstərməyi əhatə edir. Uşaqlar valideynlərindən emosional dəstək aldıqda, onlarda təhlükəsizlik hissi yaranır ki, bu da onların ümumi rifahına töhfə verir və şəxsiyyət kimi inkişafını müsbət şəkildə formalaşdırır. Valideynlər uşağın mənəvi dünyasının əsasını təşkil edən dəyərləri, əxlaqı və ictimai normaları öyrədirlər. Valideynlərin ünsiyyət qurma və qaydaları tətbiq etmə tərzində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [3]. Valideyn-uşaq qarşılıqlı münasibətləri və bu münasibətlərinin keyfiyyəti şəxsiyyət inkişafında vacib amillərdir. Müsbət və qayğıkeş qarşılıqlı əlaqələr sağlam psixoloji inkişafı, özünəhörməti və özünəqavrayışı təşviq edir. Bağlılıq nəzəriyyəsi göstərir ki, valideyn-uşaq bağliliğının təbiəti şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərir [7]. Etibar, emosional yaxınlıq və cavabdehlik ilə xarakterizə olunan etibarlı bağlılıq uşağın təhlükəsizlik hissini və sağlam sosial qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirir. Digər tərəfdən, təhlükəli və ya qaçınqan bağlılıq kimi qeyri-sabit bağlılıqlar münasibətlərin qurulmasında çətinliklərə, aşağı özünənamə və emosional qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, ailə mühiti uşaqların sosial bacarıqları öyrənməsi və inkişaf etdirməsi üçün imkanlar yarada bilər. Bacı-qardaş münasibətləri kimi ailə qarşılıqlı əlaqələri uşaqlara vacib sosial dinamika, empatiya, əməkdaşlıq və münasibətlərin həlli bacarıqlarını öyrədir. Ailə mühitində qazanılan bu sosial bacarıqlar fərdlərin ailədən kənarda başqaları ilə necə münasibət qurmasına, onların sosial bacarıqlarını və ümumi şəxsiyyətini formalaşdırmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər [2].

Həmyaşıdlar yeniyetməlik dövründə və sonrakı dövrdə şəxsiyyətin inkişafına güclü təsir göstərir [9]. Həmyaşıdlar tərəfindən qəbul, həmyaşid münasibətləri və həmyaşıdların təzyiqi şəxsiyyətin, sosial səriştənin formalaşmasına və müəyyən davranış və münasibətlərin mənimsənilməsinə kömək edir. Həmyaşid qrupları sosial müqayisə, rol modelləri və şəxslərarası bacarıqların inkişafı üçün imkanlar yaradır [4]. Müsbət həmyaşid münasibətləri dözümlülüyü və emosional rifahı təşviq edə bilər, mənfi həmyaşid təsirləri isə normalara uyğun olmayan davranışlara səbəb ola bilər. Həmyaşıdlar tərəfindən qəbul, yəni fərdin həmyaşıdları tərəfindən nə dərəcədə bəyənilməsi şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır [6]. Həmyaşıdlar tərəfindən qəbul edilmək, mənsubiyyət və təsdiq hissi yaradır ki, bu da müsbət özünəhörmətə və sağlam mənlilik anlayışının inkişafına kömək edir. Digər tərəfdən, həmyaşıdları tərəfindən rədd edilmə və ya sosial təcrid olunma özünəhörmətə, sosial bacarıqlara və ümumi rifahı mənfi təsir göstərə bilər. Həmyaşid münasibətləri sosial müqayisə və rol modelləşdirmə üçün imkanlar yaradır. Yeniyetmələr tez-tez özlərini həmyaşıdları ilə görünüş, qabiliyyət, nailiyyətlər və sosial status baxımından müqayisə edirlər [9]. Bu sosial müqayisə prosesi fərdlərə öz şəxsiyyətlərini formalaşdırmağa, öz güclü və zəif tərəflərini anlamağa kömək edir. Bundan əlavə, həmyaşıdlar rol modelləri rolunu oynayır və yeniyetmələr həmyaşıdlarının təsirinə əsaslanaraq müəyyən davranışları, münasibətləri və dəyərləri mənimsəyə bilərlər. Həmyaşıdlar həmçinin həmyaşid təzyiqi vasitəsilə təsir göstərir ki, bu da həmyaşid qrupunun normalarına və davranışlarına uyğunlaşmağı ifadə edir. Yeniyetmələr həmyaşıdlarından

qəbul qazanmaq, rədd edilməmək üçün müəyyən fəaliyyətlərlə məşğul olmağa və ya müəyyən davranışları qəbul etməyə məcbur ola bilərlər. Həmyaşad qrupları şəxsiyyətlərarası bacarıqların və sosial səriştənin inkişafı üçün vacib kontekstlər təmin edir [5]. Həmyaşad qrupları daxilində fərdlər sosial dinamikada hərəkət etməyi, münasibətləri müzakirə etməyi və ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyi öyrənirlər [4]. Müsbət həmyaşad münasibətləri fərdlər emosional dəstək, dostluq və mənsubiyyət hissi aldıkları üçün dözümlülüyü və emosional rifahı inkişaf etdirə bilər. Digər tərəfdən, deviant həmyaşad qruplarında iştirak kimi mənfi həmyaşad təsirləri, dezavantajlı davranışlara və mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Sosial-psixoloji amillərin şəxsiyyətin sosiallaşmasına təsirində bir neçə mexanizm iştirak edir [10]. Sosial öyrənmə nəzəriyyələri fərdlərin davranışları, münasibətləri və dəyərləri müşahidə, təqlid və möhkəmləndirmə yolu ilə əldə etdiklərini irəli sürür. Koqnitiv nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafının formalaşmasında özünüdərk, özünütənzimləmə və sosial idrak kimi idrak proseslərinin rolunu vurğulayır. İnteraktivist perspektivlər sosiallaşmanın iki istiqamətli təbiətini vurğulayır, burada fərdlər ətraf mühiti fəal şəkildə formalaşdırır və onun təsirinə düşürlər. Sosial-psixoloji amillərin şəxsiyyətin sosiallaşmasına təsiri müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə təşkil olunur. Sosial öyrənmə nəzəriyyələri, məsələn Bandura'nın sosial idrak nəzəriyyəsi fərdlərin davranışları, münasibətləri və dəyərləri müşahidə, təqlid yolu ilə əldə etdiyini irəli sürür [1]. Bu nəzəriyyələrə görə, fərdlər başqalarını, xüsusən də rol modellərini müşahidə etməklə öyrənir və onların davranışlarını təqlid edirlər. Mükafat və cəza da davranışın formalaşmasında əsas rol oynayır. Məsələn, bir davranış mükafatlandırılırsa və ya müsbət nəticələrə gətirib çıxarırsa, fərdlər həmin davranışı mənimsəməyə və davam etdirməyə daha çox meyillidirlər. Koqnitiv proseslər, yəni özünüdərk, özünütənzimləmə və sosial idrak kimi idrak prosesləri də sosial-psixoloji amillərin şəxsiyyətin inkişafına təsirinə vasitəçilik edir. Özünüdərk fərdlərin öz davranışlarını necə şərh etdiklərini və onlardan daxili vəziyyətlərini və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini necə çıxarmaq üçün istifadə etdiklərini ifadə edir. Özünütənzimləmə özünə aid məlumatların emalına rəhbərlik edən mütəşəkkil bir inanc və hisslər toplusunu təşkil edir. Sosial idrak fərdlərin sosial normaları necə qavradığını, şərh etdiyini və yadda saxladığını əhatə edir. Bu idrak prosesləri fərdlərin sosial-psixoloji təsirləri necə başa düşdüyünə və daxililəşdirdiyinə və şəxsiyyətin inkişafının formalaşmasına təsir göstərir [8].

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının sosial-psixoloji amillərinin başa düşülməsi müsbət şəxsiyyət inkişafını təşviq etmək və sosial rifahı artırmağa kömək edir [10]. Ailələri, məktəbləri və icmaları hədəf alan müdaxilələr sağlam sosiallaşma proseslərini təşviq etmək üçün əvəzsiz rol oynayır. Gələcək tədqiqatlar sosial-psixoloji amillər arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri araşdırmalı, qoruyucu və risk faktorlarını müəyyən etməli və şəxsiyyətin sosiallaşmasının onun rifahına uzunmüddətli təsirlərini araşdırmalıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması, sosial-psixoloji amillərin müxtəlif səviyyələrdə təsir etdiyi dinamik bir prosesdir. Ailə, həmyaşadlar, mədəniyyət və fərdi xüsusiyyətlər şəxsiyyətin inkişafının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu amilləri və onların qarşılıqlı təsirini başa düşməklə, sağlam şəxsiyyətin sosiallaşmasını təşviq etmək və onların cəmiyyətdə rifahını artırmaq üçün müdaxilələr və strategiyalar hazırlamaq olar. Bu prosesləri və onların uzunmüddətli nəticələrini daha dərinlən başa düşmək üçün əlavə tədqiqatlara ehtiyac var.

Açar sözlər: Sosiallaşma, özünütənzimləmə, sosial idrak, fərd.

Ədəbiyyat

1. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
2. Berk, L.E. (2018). *Development Through the Lifespan*, 7th edition. Boston, MA: Pearson.
3. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Brown, B.B., Larson, J. (2009). Peer relationships in adolescence. *Handbook of Adolescent Psychology*. Hoboken, NJ: Wiley.
5. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York : Norton.
6. Hartup, W.W. (1996). The company they keep: Friendships and their developmental significance. *Child Development*, 67(1), 1-13.

7. Sroufe, L.A. (2005). Attachment and development: A prospective, longitudinal study from birth to adulthood. *Attachment & Human Development*, 7(4), 349-367.
8. Santrock, J.W. (2019). *Life-Span Development*, 17th edition. New York: McGraw-Hill.
9. Steinberg, L. (2020). *Adolescence*, 12th edition. New York: McGraw-Hill Education.
10. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

THE CONQUEST OF NORTHERN AZERBAIJAN BY THE RUSSIAN EMPIRE AND THE POLICY OF CHRISTIANIZATION

Elbrus Baghishov

Baku State University, Baku

elbrus2080@gmail.com

The Russo-Iranian wars that took place at the beginning of the 19th century left a deep mark on the fate of Azerbaijan. With the treaties of Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828), the lands of Northern Azerbaijan successively came under Russian rule. This change was not a “progressive unification”, as many Soviet authors wrote; on the contrary, it was the beginning of a long-term imperial policy aimed at a complete restructuring of local governance, religious structure and population composition. A.S. Sumbatzadeh, while studying this process, showed that the abolition of khanates, the narrowing of the powers of Sharia courts and the removal of local Muslim nobles from power were primarily the result of Russia’s desire to change the level of governance. He wrote that the measures taken under the guise of “progressive reform” actually weakened the political foundations of Azerbaijani society and ensured the complete control of the imperial bureaucracy over the region [3].

These changes in the field of governance were not limited to the legal and administrative system. Volume IV of “History of Azerbaijan” emphasizes that the land inventory conducted in the 1820s-1840s and the new tax system resulted in thousands of Muslim families losing their land ownership. In many cases, since rural communities could not prove their ownership rights, the lands were given to Russian Cossack families or newly arrived Christian settlers, thus purposefully changing the socio-economic balance [1]. This process was the initial stage of the demographic and religious policy that would be implemented later.

The interference of the Russian authorities in the religious structures of the region began to be clearly felt shortly after the occupation. The independence of the Albanian Apostolic Church was put to an end with the normative act called “Polozhenie” adopted in 1836. Historical sources indicate that with this decision, all temples and property belonging to the Albanian Church were transferred to the subordination of the Armenian-Gregorian Church. This step was not only religious in nature; The Armenianization of the Christian heritage of the Caucasus and the strengthening of the Armenian Church in the region coincided with the political interests of the empire. Such an elimination of the Albanian heritage can also be seen as a reinterpretation of the ancient Christian cultural layer of Northern Azerbaijan [2].

The most memorable and long-lasting part of the Christianization policy was the mass resettlement of Armenians to Azerbaijani lands. Article 15 of the Turkmenchay Treaty legally legitimized this process. According to Verdiyeva and Alizadeh’s research, more than 130,000 Armenian families were removed from Iranian and Ottoman territories and settled in the territories of Iravan, Nakhchivan and Karabakh in 1828-1831 [4]. These resettlement did not simply create demographic change; it shifted the political balance in the region in favor of Christian communities. Newly arrived Armenians were granted tax breaks and given priority in land distribution. Local Azerbaijanis were oppressed both economically and legally. Thus, the religious and ethnic structure of the population in Northern Azerbaijan was systematically reshaped.

One of the most prominent aspects of the Russian Empire's policy in the Caucasus was to create social bases consisting of the Christian population in the region. This policy was primarily based on the Armenians and the empire sought to shape them as its natural partners in the region. From the 1920s, Russian rule began to openly violate the traditional rights of Azerbaijani Muslim beys. For example, in 1827, the beys' administrative powers over rural communities in the Shamshad-Dil and Gazakh districts were abolished and transferred to the Armenian Archbishop Nerses. Granting administrative authority over Muslim villages to the head of the church on Azerbaijani soil was an unprecedented event for that time and this fact was considered a clear example of an attempt to artificially change the ethnic-political balance in the region. Historical sources show that the political weight of the Armenian nobility in the Caucasus was extremely small and even in the Iravan Khanate only five Armenians were allowed to wear bey robes. This also proves that their historical and social support in the region was weak. The process accelerated even more after the Iravan Khanate was occupied in 1827. This khanate, inhabited by Muslim Turks, who made up about 74 percent of its population, was reorganized in 1828 under the name "Armenian Province." In December of that year, a document called "Rules" sent by Dibich, the tsar's chief of staff, to Paskevich, explicitly advocated granting Armenians self-government. However, Velyaminov, the civil judge of the Caucasus, considered this approach dangerous, noting that the violation of the rights of Muslim rulers would both create discontent and increase resistance to Russian rule. Despite all the warnings, the empire did not back down from its policy of "Armenianizing" Yerevan.

After the Turkmenchay and Edirne treaties of 1828 and 1829, the mass resettlement of Armenians from Iranian and Ottoman territories to Azerbaijani lands became a systematic policy pursued at the state level. According to the Russian historian N.N. Shavrov, in just two years – in 1828-1830 - 40 thousand Armenians from Iran and 84 thousand from Turkey were resettled to the South Caucasus and they were mainly settled in the Iravan and Yelizavetpol governorates, where Armenians were a minority. Shavrov also notes that of the 1.3 million Armenians living in the region at the beginning of the 20th century, one million were not the original population, but were precisely those settled by the Russians. As a result of the resettlement policy, the demographic ratio in many regions changed dramatically: in 1823, Armenians in Karabakh made up only 8.4 percent of the population, but in 1832 this figure reached 34.8 percent and in 1897 it reached 53 percent. A similar change occurred in the Iravan Khanate - if before the occupation, Turks made up 75 percent of the population, then by 1834–1835 this figure had dropped to 46 percent.

As a symbolic demonstration of the Christianization policy, Tsar Nicholas I signed a special decree on November 4, 1827, on the occasion of the capture of the city of Iravan by Russian troops. By this decree, the main mosque of Iravan was transformed into an Orthodox Greek-Russian church as a symbol of the "victory over Muslims". This step went down in history as one of the most obvious indicators of the empire's policy of turning religious places into political symbols.

The ideological side of this policy was also of no small importance. Recent research by Hajar Verdiyeva proves that before the 19th century, there was never a political-geographical unit in the South Caucasus that could be called "Greater Armenia". This idea was a myth created by the Russian Empire to give a historical cloak to the policy of Christianization and Armenization of the region. Verdiyeva notes that the new resettlement is presented as a "return to historical lands", while in fact this was nothing more than a conceptual framework created by Russia for its own interests [5]. All these facts together show that the occupation of Northern Azerbaijan was not only the result of a military conflict. The Russian Empire gradually and consistently rebuilt the region politically, religiously and demographically. The political influence of the local Muslim population was weakened and its socio-economic foundations were undermined. Christian communities, on the other hand, became the leading force in the region through the church, through resettlement and through privileges in governance. As a result, by the mid-19th century, Northern Azerbaijan had become a place fully integrated with the governance model of the Russian Empire and its religious-ethnic balance had changed dramatically compared to previous periods.

The annexation of Northern Azerbaijan to the Russian Empire in the 19th century was not just a territorial loss; it was a consistent policy that radically changed the religious and social structure and demographic composition of the region. The abolition of the Albanian Church, the mass resettlement of Armenians and the restriction of the traditional rights of Muslim communities were clear manifestations of the empire's goal. The new ethnic and religious balance created by Russia became the main ground for conflicts in the region in the following decades and completely changed the course of the historical development of Northern Azerbaijan.

Keywords: Russia, empire, Caucasus, Christianization, church, Armenian, Northern Azerbaijan, occupation.

References

1. History of Azerbaijan, 2007, in seven volumes, IV: The 19th century. Baku.
2. Abdullayev, M. (2013). Some aspects of the colonial policy of the Russian Empire in Northern Azerbaijan (the first decades of the 19th century). <https://az.strategiya.az/news.php?id=1449>
3. Sumbatzadeh, A.S. (1955). *The Unification of Azerbaijan with Russia and Its Progressive Economic and Cultural Consequences*. Baku.
4. Verdiyeva, H., Alizadeh, J. (2020). *Ethnic Cleansing against Azerbaijanis in the Irevan Region: Historical and Legal Aspects*. Baku, 218.
5. Verdiyeva, H. (2023). There was no Greater Armenia in history. <https://1905.az/hecer-verdiyeva-tarixde-boyuk-ermeniyeye-olmayib>

Şimali Azərbaycanın Rusiya İmperiyası tərəfindən fəth edilməsi və xristianlaşdırma siyasəti

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələri və Gülistan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. Bu proses sovet tarixşünaslığında təqdim edildiyi kimi “proqressiv birləşmə” deyil, imperiyanın məqsədyönlü müstəmləkə siyasəti olmuşdur. Xanlıqların ləğvi, şəriət məhkəmələrinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və müsəlman zadəganların idarəçilikdən uzaqlaşdırılması yerli siyasi strukturların zəiflədilməsinə xidmət etmişdir. Torpaq siyahıyaalınması və yeni vergi sistemi minlərlə müsəlman ailəsinin torpaq mülkiyyətini itirməsinə, torpaqların xristian köçkünlərə verilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, 1836-cı il “Polojenie” aktı ilə Alban Apostol Kilsəsinin ləğvi və onun irsinin Erməni-Qriqorian kilsəsinə tabe etdirilməsi dini siyasətin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən həyata keçirilən ermənilərin kütləvi köçürülməsi bölgənin demoqrafik və dini balansını köklü şəkildə dəyişmiş, yerli azərbaycanlı əhali iqtisadi və hüquqi baxımdan sıxışdırılmışdır. Nəticə etibarilə, Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda siyasi, dini və demoqrafik yenidənqurma apararaq bölgəni imperiya idarəçilik modelinə tam şəkildə integrasiya etmişdir.

ŞƏKİ DÖVLƏT TƏBİƏT YASAQLIĞININ FLORASININ TƏHLİLİ

Vazeh Baxşiyev, Fəridə Əzizova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

baxshiyevfhs@rambler.ru

Şəki Dövlət Təbiət Yasaqlığı Əyriçayın hövzəsində, Yevlax-Şəki və Şəki-Oğuz şose yollarının arasında yerləşərək sahəsi 10350 hektar olmaqla respublika ərazisindəki yasaqlıqların ümumi sahəsinin 2,64%-ni, respublika ərazisinin isə 0,12%-ni təşkil edir [8]. Yasaqlığın relyefi Qanix-Əyriçay çökəkliyi, düzənlik və dağətəyi sahələrindən ibarət olub, ərazi üçün qışı quraq keçən mülayim isti, şimala qalxdıqca yağıntıları təxminən bərabər paylanan mülayim-isti, qışı rütubətli keçən soyuq iqlim tipləri mənsubdur [6]. Torpaq örtüyünə şabalıdı, quru kolluqların boz-qəhvəyi, qəhvəyi dağ-meşə, boz-çəmən, subasar allüvial-çəmən və çəmən-meşə torpaqları aiddir [3].

Toplanmış herbari nümunələrinin təyini əsasında və ədəbiyyat mənbələrindən “Dendrologiya” [4], “Azərbaycanın bitki örtüyü” [7], “Azərbaycanın bitki aləmi” [5], “Флора Азербайджана” [13], “Флора Кавказа” [10], “Mountain flowers & trees of Caucasus” [17] istifadə edilməklə regionun florası müəyyənləşdirilmişdir. Növlərin həyati formaları Serebryakov [12] və Raunkier [16]; ekoloji qrupları Şennikov [15]; coğrafi və arealın tip, sinifləri Qrossheyim [9, 10] və Portenier [11]; endemizmi “Флора Азербайджана” [13], “Флора Кавказа” [10], və s. tədqiqatçılara görə təsnif edilmişdir. Floranın təhlilində fəsilə, cins və növlərin adı, nomenklatur dəyişikliklər Çerepanova [14] əsasən verilmişdir.

2024-2026-cı illərdə tədqiqat sahəsində aparılan geobotaniki tədqiqat işləri, topladığımız herbari nümunələri və ədəbiyyat mənbələrinə [2, 5, 10, 13] əsaslanaraq Şəki Dövlət Təbiət Yasaqlığının florasında 57 fəsilə və 136 cinsə daxil olan 175 növ ali bitki (2 çıpaqtoxumlu, 173 örtülütoxumlu) müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da Azərbaycan florasının (5000 növ) 3,5%-ni, Alazan-Əyriçay botaniki-coğrafi rayonu florasının isə (1100 növ) 15,9%-ni təşkil edir.

Örtülütoxumlu bitkilər ərazinin ümumi florasının 98,8%-ni təşkil edir ki, onun da 25,1%-i birləpəli (44 növ), 73,7%-i isə ikiləpəli (129 növ) bitkilərin payına düşür. Digər taksonlardan çıpaqtoxumlular isə az - 2 növlə təmsil olunaraq, birlikdə 1,2% təşkil edirlər.

Fəsilələrin analizinə gəldikdə *Poaceae* (26 növ), *Rosaceae* (13 növ), *Fabaceae* (13 növ), *Asteraceae* (11 növ) və s. fəsilələri daha çox növlərlə təmsil olunaraq (86 növlə) floranın 49,7%-ni, növlərinin sayı 5-3 arasında dəyişən 9 fəsilə 32 növü (18,3%), 2-1 arasında dəyişən 41 fəsilə isə 56 növlə 32%-i təmsil edir. Cinslərin növ tərkibinə gəldikdə *Vicia* L. cinsi 5 növ 2,9%-lə üstünlük təşkil edir. Sonrakı yerləri isə *Ranunculus* L. və *Carex* L. cinsləri hər biri 4 növlə (4,6%); *Cheno-podium* L., *Geranium* L. və *Cirsium* Hill cinsləri də hər biri 3 növlə (5,1%); 2 növlə təmsil olunan 23 cins 46 növlə 27,1%, 1 növlə təmsil olunan 107 cins isə 107 növ 62%-lə təmsil olunurlar.

Həyati formalara görə təhlil edərkən regionun florasında (Raunkierə görə [16]) hemikriptofitlər daha çox, 65 növlə (37%), terofitlər 55 növlə (31,2%), fanerofitlər isə 37 növ 21%-lə təmsil olunmuşlar. Kriptofitlər 17 (10,2%), xamefitlər isə 1 növlə (0,6%), birlikdə 18 növü (10,8%); (Serebryakova görə [12]) isə çoxillik otlar 72 (41,4%) və birillik otlar isə 55 növlə (31,2%) üstünlük təşkil edirlər. Bunlar birlikdə 127 növü (72,6%) əhatə edirlər. Kollar 19 növlə 10,8%, ağaclar isə 18 növlə 10,2%-i təşkil edirlər. Digər həyati formalar: ikiillik otlar 10 növ (5,8%) və yarım-kollar isə 1 növ 0,6%-lə təmsil olunurlar.

Tədqiqat sahəsinin 8 areal tipi və 16 areal sinfinə aid olduğu müəyyənləşdirilərək [9, 10, 11] floranın formalaşmasında Boreal (69 növlə 39,3%) və Qədim Aralıq dənizi (58 növ 33,1%) areal tipli elementlər üstünlük təşkil edirlər. 21 növün isə areal tipləri müəyyən olunmamışdır ki, bu da ümumi floranın 12%-ni təşkil edir. Areal sinifləri içərisində Aralıq dənizi (42 növlə 24%), Palearktik (30 növlə 17,1%), Avropa (22 növlə 12,5%), Ön Asiya (15 növlə 8,5%), Holarktik (12 növlə 6,8%) kimi flora elementləri birlikdə floranın (121 növ) 68,9%-ni təşkil edərək ərazinin florasının formalaşmasında əsas rol oynayırlar. Digər areal sinifləri isə az növlə təmsil olunaraq, birlikdə 54 növlə 31,1%-i təşkil edirlər.

Aralıq dənizi arealında təmsil olunan növlərə: *Hordeum bulbosum* L. (Soğanaqlı arpa),

Cardaria draba (L.) Desv. (Bozalaq), *Trifolium angustifolium* L. (Ensizyarpaq yonca), *Tamarix ramo-sissima* Ledeb. (Çoxbudaq yulğun) və s.; Palearktik arealına aid bitkilərə: *Urtica dioica* L. (İkievli gicirtkən), *Stellaria media* (L.) Vill. (Cincilim), *Trifolium pratense* L. (Çəmən yoncası) və s. aiddir.

Ekoloji qruplara görə təhlil etdikdə [15] rütubətə tələbatına görə kserofitlər 88 növlə floranın 50,2%-ni təşkil edirlər. Mezokserofitlər 56 növlə (32%) ikinci yeri, Mezofitlər 17 növlə (9,8%) və Hicqrofitlər isə 14 növlə (8%) sonrakı yerləri tuturlar.

Endemiklik dərəcəsini [5, 10, 13] təhlil edərkən regionda Qafqaz ərazisi üçün 7 endemik növ (*Iris carthaliae* Fomin - Qılincyarpaq süsən, *Cardaria propinquum* (Fisch.et C.A.Mey.) N.Busch - Oxşar bozalaq, *Polygala hohenackeriana* Fisch. - Hohenaker südotu, *Primula juliae* Kusn. - Yulin novruzçiçəyi, *Nonea rosea* (Bieb.) Link - Çəhrayı nonneya, *Carduus seminudus* Bieb. - Yarımqılpaq şeytanqanqalı, *Centaurea salicifolia* Bieb. - Söyüdyarpaq güləvər) qeydə alınmışdır ki, bu da Azərbaycan florasındakı Qafqaz endemiklərinin (560 növ) 1,2%-ni, tədqiqat sahəsinin florasındakı növlərin (175 növ) isə 4%-ni təşkil edir.

Tədqiqat sahəsində Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ına [2] daxil edilən, nadir və nəsli kəsilmə təhlükəsi qarşısında qalan növ - *Primula juliae* Kusn. (Yuliya novruzçiçəyi) qeydə alınmışdır. Qlobal iqlim dəyişikliyi, antropogen təsir, ətraf mühəddə hiss ediləcək dəyişikliklər səbəbindən Şəki Dövlət Təbiət Yasaqlığının endemik, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan növlərinin biomüxtəlifliyinin qorunması Respublikanın Milli Strategiya və Fəaliyyət Planına daxil edilmişdir [1].

Açar sözlər: Şəki Dövlət Təbiət Yasaqlığı, həyati forma, areal tipləri və sinifləri, endemizm.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət planı, 2006, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 24 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2023, Nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri, üçüncü nəşr. Bakı, İmak nəşriyyatı, 508.
3. Azərbaycan torpaqlarının morfoloji-genetik profili, 2004, Elm nəşriyyatı, 202.
4. Əsədov, K.S., Mirzəyev, O.H., Məmmədov, F.M. (2014). *Dendrologiya*. Bakı, 484.
5. Əsgərov, A.M. (2016). Azərbaycanın Bitki Aləmi (Ali Bitkilər-Embriophyta). Bakı, 444.
6. Hacıyev, Q.Ə., Rəhimov, V.Ə. (1977). *Azərbaycan SSR İnzibati Rayonlarının İqlim Əciyyəsi*. Bakı, Elm, 266.
7. Qurbanov, E.M. (2024). *Azərbaycanın Bitki Örtüyü*. Bakı: Elm, 536.
8. Mirzəyev, M.Ş., Yusifova, M.M., Əliməmmədzadə, İ.M. (2020). *Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Əraziləri*. Ləman nəşriyyat poliqrafiya, 186.
9. Гроссгейм, А.А. (1936). *Анализ Флоры Кавказа*.
10. Гроссгейм, А.А. (1939-1967). *Флора Кавказа*. Баку.
11. Портениер, Н.Н. (2000). Система географических элементов флоры Кавказа. *Ботанический Журнал*, 85(9), 26-33.
12. Серебряков, И.Г. (1964). Жизненные Формы Высших Растений и их Изучение.
13. Флора Азербайджана, 1950-1961, Баку, I-VIII.
14. Черепанов, С.К. (1995). Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). Русское издание. СПб.: Мир и семья, 992.
15. Шенников, А.П. (1950). *Экология Растений*. М.: Совет. Наука, 375.
16. Raunkiaer, C. (1934). *The Life Forms of Plants and Statistical Plant Geography*. Oxford, 48-154.
17. Shetekauri, Sh., Jacoby, M. (2009). *Mountain Flowers & Trees of CAUCASIA*. İstanbul, 320.

SƏLCUQLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ TÜRKIYƏ TARİXSÜNASLIĞINDA

Zeynəddin Baydarov

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı

zeynaddin.b@gmail.com

Tezisdə Səlcuqlar dövründə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin təşkili məsələlərinin Türkiyə tarixşünaslığında necə izah edildiyi araşdırılmışdır. Türkiyə müəllifləri bölgədə mərkəzləşmə ilə yerli siyasi qurumların uzlaşdırılmasını, vergi və hərbi öhdəlik mexanizmlərini, şəhər idarəçiliyində hərbi və maliyyə institutlarının rolunu vurğulayırlar.

Səlcuqlar dövründə Azərbaycan torpaqlarında dövlət idarəçiliyinin təşkili məsələləri Türkiyə tarixşünaslığında həm regional siyasət, həm də orta əsr türk-islam dövlətçilik təcrübəsinin izahı ilə bağlı əsas mövzulardan biridir. Türkiyə müəllifləri Azərbaycanın Aran və Şirvan zonaları ilə birlikdə dəyərləndirilməsini, bölgənin Böyük Səlcuq imperiyası yürüşləri üçün arxa cəbhə və hərbi dayaq məkanı kimi rolunu, eləcə də yerli feodal dövlətlərin Səlcuq suverenliyi ilə əlaqələndirilməsini ön plana çəkir [7]. Bu yanaşmada idarəçilik təkcə sultanın iradəsi ilə qurulan formal mexanizm kimi deyil, yerli hakim zümərələrin mövcudluğu, tayfa köçləri və sərhəd təhlükəsizliyi kimi amillərlə uzlaşdırılan praktika kimi təqdim olunur [5].

Türkiyə tarixşünaslığının metodoloji xəttində iki istiqamət seçilir. Birinci istiqamət, institut tarixini mərkəzə alır və Səlcuq idarəçiliyini divanlar, mərkəz-periferiya əlaqəsi, iqta siyasəti və vilayət təşkili kimi kateqoriyalarla təsvir edir [1]. İkinci istiqamət isə mənbə tənqidinə, terminlərin tarixi kontekstinə və regional fərqlərin vurğulanmasına üstünlük verir. Bu yanaşma Səlcuq hakimiyyətinin müxtəlif ərazilərdə eyni model üzrə deyil, şəraitə uyğun idarəetmə kombinasiyaları şəklində işlədiyini göstərməyə çalışır [4]. Türkiyədə Səlcuq araşdırmalarının formalaşması da bu iki xəttin dialoqu ilə bağlıdır. Bir tərəfdən dövlət ənənəsi və siyasi institutlar vurğulanır, digər tərəfdən mənbələrin dili, janrı və etibarlılığı daha sərt şəkildə təhlil edilir [2].

Məzmun baxımından Türkiyə müəllifləri Azərbaycanda idarəetmənin qurulmasını ilk növbədə yerli siyasi qurumların Səlcuq üstünlüyünə bağlanması kimi izah edirlər. XI əsrdə Rəvvadi, Şəddadi və Şirvanşah kimi hakimiyyətlərin mövcudluğu Səlcuqların bölgədə tam mərkəzləşmiş vilayət modelini dərhal tətbiq etmədiyini göstərən əsas arqumentlərdəndir [3]. Bu çərçivədə xərac və vergi öhdəlikləri, hərbi kontingentin verilməsi, elçilik və girov praktikaları, strateji şəhərlərdə hərbi nümayəndəliklərin saxlanması kimi vasitələr siyasi nəzarətin aləti kimi izah olunur [3]. Azərbaycan tarixşünaslığında hazırlanmış müasir tədqiqatlar isə bu münasibətlərin yalnız asılılıq dili ilə deyil, həm də idarəçilik institutlarının təkamülü kimi dəyərləndirilməsinin vacibliyini göstərir və ali hakimiyyət, inzibati bölgü, şəhər idarəçiliyi və ordu quruculuğunun ayrıca araşdırılmasını təklif edir [5]. Rus dilli elmi ənənədə də Səlcuq irəliləyişi ilə bağlı vassallıq münasibətləri və sərhəd zonalarının idarəsi Qafqaz kontekstində şərh olunur, bu isə Türkiyə tarixşünaslığındakı regional oxunuşları müqayisəli etmək üçün baza yaradır [4].

İdarəçilik məsələləri Türkiyə tarixşünaslığında daha konkret şəkildə şəhər və vilayət strukturları üzərindən açılır. Böyük Səlcuqlar dövrünün şəhər idarəçiliyi haqqında tədqiqatlar siyasi-hərbi, maliyyə və dini-hüquqi idarə kimi üçlü çərçivə təklif edir və melik, vali, amid, şahna, müstəvfi, amil, qadı və muhtəsib kimi vəzifələrin funksional bölgüsünü izah edir [6]. Bu təsnifat Azərbaycan şəhərlərinə dair şərhələrdə də tətbiq olunur və mərkəzi hakimiyyətin şəhər mühitində həm asayışı, həm vergi yığımını, həm də dini-hüquqi legitimliyi paralel şəkildə təmin etməyə çalışdığı vurğulanır [6]. Ördəbil kimi mərkəzlər barədə xüsusi araşdırmalar şəhərin sərhəd qapısı və hərbi-logistika bazası funksiyasını önə çəkir, bununla da Azərbaycanda idarəetmənin yalnız mülki bürokratiya deyil, hərbi nəzarət elementləri ilə də qurulduğunu göstərir [1]. Eyni zamanda iqta bölgüsü və feodal səlahiyyətlərin genişləndirilməsi haqqında tədqiqatlar mərkəzi hakimiyyətin uzaq ərazilərdə nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün səlahiyyət paylaşımından istifadə etdiyini, lakin bu mexanizmin uzun perspektivdə siyasi parçalanma riskini artırdığını qeyd edir.

Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuqlar dövründə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin təşkili imperiya idarəetmə mexanizmləri ilə yerli siyasi reallıqların uzlaşdırılması kimi təqdim olunur. Araşdırmalar şəhər və vilayət idarəçiliyində hərbi nəzarət, maliyyə yığımı və hüquqi legitimliyin paralel işlədiyini göstərir. Bölgədə mövcud yerli hakimiyyətlərin varlığı mərkəzləşmənin mərhələli xarakter daşdığını və idarəetmənin müxtəlif alətlərlə həyata keçirildiyini əsaslandırır. İqtisadi siyasəti mərkəzin resurs və kadr bazasını genişləndirən vasitə kimi izah edilsə də, uzunmüddətli perspektivdə siyasi parçalanma riskləri ilə əlaqələndirilir. Mənbədə tənqidi yanaşmalar isə terminlərin istifadəsində regional fərqləri nəzərə almağın vacibliyini ortaya qoyur. Bu çərçivədə mövzu, Türkiyə tarixşünaslığının nəticələrini Azərbaycan və Qafqaz materialı ilə müqayisəli şəkildə dərinləşdirməyi tələb edən aktual tədqiqat sahəsi kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Səlcuqlar, dövlət idarəçiliyi, Türkiyə tarixşünaslığı, şəhər idarəsi.

Ədəbiyyat

1. Aksoy, H. (2024). Selçuklu yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya açılan kapı. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 21, 57-78.
2. Burgu, A. (2018). Feridun Nâfiz Uzluk'un Selçuklu tarihçiliğine katkıları: Türkiye tarihi Selçuklular devri. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 9, 23-33.
3. Cahen, C., Kaymaz, N. (1969). Selçuklu devri tarih yazıcılığı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(12), 193-221.
4. Həmidova, N.P. (2024). Böyük Səlcuq imperiyası dövründə Azərbaycanda dövlət idarəçilik sistemi. Dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı.
5. Keleş, N. (2019). Büyük Selçuklular devrinde şehirlerin idaresi. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(20), 292-311.
6. Soofizadeh, A. (2023). Büyük Selçuklular döneminde Azerbaycan. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 18, 53-72.
7. Solmaz, S. (2025). Sultan Melikşah'ın feodal yönetim anlayışı (nedenleri-uygulamaları-sonuçları). *Belleten*, 89(315), 367-402.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ “ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ” В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Гёзель Байрамова

Бакинский Славянский Университет, Баку

gozel.bayramova85@gmail.com

Здоровый образ жизни (ЗОЖ) в младшем школьном возрасте целесообразно понимать как устойчивый стиль поведения ребёнка, включающий регулярные повседневные практики, направленные на сохранение и укрепление физического, психического и социального благополучия. Такой подход согласуется с расширенным пониманием здоровья, закреплённым в преамбуле Конституции Всемирной организации здравоохранения [1]. Вместе с тем в научной литературе подчёркивается, что требование “полноты” благополучия носит скорее нормативно-ценностный характер и может рассматриваться как ориентир, а не как измеримый и постоянно достижимый “порог” [2]. Поэтому при работе с младшими школьниками ключевым становится не идеал “совершенного здоровья”, а формирование реалистичных, безопасных и повторяемых привычек, поддерживающих благополучие ребёнка в учебной и внеучебной жизни.

Сущность ЗОЖ как устойчивой системы проявляется в том, что ребёнок не ограничивается знанием “что полезно”, а переносит это знание в конкретные действия: соблюдает режим дня и отдыха, поддерживает двигательную активность, придерживается культуры питания и питьевого режима, выполняет гигиенические правила, бережно относится

к своему эмоциональному состоянию. На уровне школы ЗОЖ эффективнее формируется тогда, когда поддерживается не отдельными акциями, а целостной организацией образовательного процесса и школьной среды: через согласованные требования педагогов, понятные правила, безопасную инфраструктуру и постоянное взаимодействие с семьёй [3; 4].

Международные документы по подходу “Health Promoting Schools” рассматривают школу как пространство, где здоровье и обучение усиливают друг друга, а ответственность распределяется между системой образования, системой здравоохранения и местным сообществом [3]. В руководящих материалах подчёркивается необходимость институциональных механизмов: политики и ресурсы должны обеспечивать здоровье и благополучие во всех аспектах школьной жизни, включая учебный план, управление и участие родителей [4]. Для начальной школы это означает, что формирование привычек ЗОЖ нужно “встраивать” в распорядок и содержание школьного дня, а также поддерживать в школьном питании, двигательной активности и профилактике утомления.

Практико-ориентированное содержание ЗОЖ в младшем школьном возрасте можно раскрыть через пять взаимосвязанных признаков. Ценностный признак выражается в принятии здоровья как значимой личной и семейной ценности; когнитивный - в понимании простых причинно-следственных связей между поведением и самочувствием; поведенческий - в наличии реальных привычек; эмоционально-волевой - в способности к самоконтролю и удержанию правил в повседневных ситуациях; социальный - в поддержке ближайшего окружения и наличии позитивных норм. Такое разложение помогает педагогически “перевести” абстрактное понятие ЗОЖ в наблюдаемые и формируемые результаты (знания-отношение-действие).

Отдельного внимания требует системность: даже хорошо спроектированные меры не будут устойчивыми, если реализуются разрозненно. Материалы по школьному здоровью и питанию подчёркивают, что эффективные программы должны быть многокомпонентными и опираться на согласованное взаимодействие образования, здравоохранения и питания (включая безопасную среду, образовательные модули и услуги/сервисы) [5]. Обзорные исследования также показывают, что школа может выступать “идеальной площадкой” для укрепления благополучия детей при условии активного вовлечения учащихся в практические действия, а не только в пассивное информирование [6].

В национальном контексте Азербайджана актуальность формирования ЗОЖ у младших школьников усиливается тем, что образование рассматривается как стратегическая сфера развития личности, общества и государства [7]. Следовательно, развитие здоровье-ориентированных навыков в начальной школе выступает не вспомогательной задачей, а значимой составляющей качества образования, влияющей на учебную успешность, адаптацию ребёнка и его дальнейшую социализацию.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, младший школьный возраст, привычки, школьная среда, школа, содействующая здоровью, здоровье и благополучие, семейное партнёрство.

Литература

1. World Health Organization. Constitution of the World Health Organization. <https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/en/constitution-en.pdf>
2. Bickenbach, J. (2017). Definition, concepts and philosophy of health. In: *Handbook of the Philosophy of Medicine*. Springer. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/202325/mod_resource/content/1/1.%20Definition%20and%20philosophy%20of%20health.pdf
3. WHO & UNESCO. Global standards for health promoting schools: Concept note. <https://www.who.int/docs/default-source/health-promoting-schools/global-standards-for-health-promoting-schools-who-unesco.pdf>

4. World Health Organization (2021). Making every school a health-promoting school: Global standards and indicators. Geneva. <https://cdn.who.int/media/docs/default-source/health-promotion/9789240025059-eng.pdf>
5. UNICEF (2021). Stepping up effective school health and nutrition: A partnership for healthy learners and brighter futures. <https://www.unicef.org/media/94001/file/Partnership-for-Stepping-up-effective-SHN.pdf.pdf>
6. Pulimeno, M., Piscitelli, P., Colazzo, S., Colao, A., & Miani, A. (2020). School as ideal setting to promote health and wellbeing among young people. *Health Promotion Perspectives*, 10(4), 316. <https://nursing.jhu.edu/wp-content/uploads/2025/07/School-as-Ideal-Setting-to-Promote-Health-and-Wellbeing-Among-Young-People.pdf>
7. <https://www.unesco.org/en/right-education/observatory/law-education-azerbaidjan-2009-2020>

İbtidai məktəbdə “sağlam həyat təzi”nin konseptual çərçivəsi

Tezisdə ibtidai sinif yaşında “sağlam həyat təzi” anlayışının mahiyyəti açıqlanmışdır. Sağlam həyat təzi uşağın yalnız “nə faydalıdır” bilikləri kimi deyil, gündəlik həyatda davamlı şəkildə yerinə yetirilən vərdislər və davranış modelləri kimi şərh olunur. Anlayışın məzmunu beş komponent üzrə təqdim edilir: dəyər, idrak, davranış, emosional-iradi və sosial komponentlər. Sağlam həyat təzinin formalaşdırılması məktəbdə epizodik tədbirlərdən daha çox, təlim prosesi, məktəb mühiti və ailə-icma tərəfdaşlığını birləşdirən sistemli yanaşma tələb edir. İntegrativ məktəb sağlamlığı və qidalanma proqramlarının çoxkomponentli xarakteri və məktəbin uşaqların rifahının möhkəmləndirilməsi üçün əlverişli mühit olması vurğulanmışdır.

HİPOKSIYANIN ERİTROSİTLƏRDƏ VƏ QAN ZƏRDABINDA SUPEROKSİDDİSMUTAZA VƏ MALONDİALDEHİDİN AKTİVLİYİNƏ TƏSİRİ

Nailə Bayramova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

Naile.Allahverdiyeva16@gmail.com

Hipoksiya istər heyvanlarda, istərsə də insanda müxtəlif xarici və daxili amillərin təsiri ilə yaranan və orqanizmin orqan və toxumalarında baş verən oksigen aclığı vəziyyətidir. Hipoksiyanın bir sıra növləri vardır. Hipoksiyanın ağır forması olan kəskin oksigen çatışmazlığı güclü ekstremal, stressor, destruktiv amildir. Erkən postnatal ontogenezinin ayrı-ayrı mərhələlərində insan və heyvanlarda hipoksiyanın təsirinin öyrənilməsi yaş fiziologiyası və biokimyanın ən vacib problemlərindən biridir [1].

Mövcud təsəvvürlərə görə hipoksiyanın əsas bioloji təsiri oksigen çatışmazlığı səbəbindən ATF şəklində orqanizm üçün lazım olan sərbəst enerjinin istehsalının hüceyrə mitoxondrial dövriyyəsinin pozulmasıdır ki, bu da hərəkət aktivliyinə, daxili mühitin homeostazının saxlanmasına və cinsi yetkinliyə çatmamış fərdlərdə uyğunlaşma qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, məlumdur ki, sərbəst radikal proseslərin aktivləşməsi nəticəsində eritrositlərdə struktur-funksional pozulmalar hipoksiyanın mexanizmində mühüm rol oynayır. Hüceyrədə və toxumalarda peroksid məhsullarının toplanması və antioksidant müdafiə sistemindəki pozulmalar ilə xarakterizə olunan oksidləşdirici stres fenomeni orqanizmdə bir çox patoloji prosesləri müşayiət edir, lakin bu da məlumdur ki, oksidləşdirici stresin inkişafının mülayim dərəcəsi adaptasiya prosesinin işə salınmasında signal rolunu oynaya bilər.

Cədvəl 1. 3 aylıq yetkinləşməmiş dovşanlarda kəskin hipoksiyanın lipid peroksidləşməsi və antioksidant müdafiə göstəricilərinə təsiri

Eksperimental şərtlər	Göstəricilər			
	MDA		SOD	
	Zərdab (mkmol/l)	Eritrositlər (mkmol/l)	Zərdab (şərti vah.)	Eritrositlər (şərti vah.)
İntakt (kontrol)	8,68±0,78	52,25±6,61	97,8±8,3	110,5±9,8
Kəskin hipoksiyadan 1 saat sonra	10,87±0,89*	60,37±5,72*	83,0±7,2	138,1±11,6*
Kəskin hipoksiyadan 3 saat sonra	12,23±1,18**	73,13±6,07**	132,3±11,7*	143,4±13,1*
Kəskin hipoksiyadan 6 saat sonra	10,91±1,14*	84,91±7,11**	140,9±10,8**	131,9±11,2*

Tədqiqat işi 3-aylıq cinsi yetkinliyə çatmamış dovşanlar üzərində aparılmışdır. Tədqiqatlarımızda bioetik prinsiplərə əməl edilmişdir. Kəskin hipoksiya tərkibində 5% oksigen 95% azot olan qaz qarışığı ilə nəfəs alma yolu ilə verilmişdir. Belə kamerada tənəffüs edən heyvanın xaric etdiyi zərərli karbon qazı (CO_2) azaltmaqdan ötrü oraya kimyəvi uducu-natrikarbonat duzu qoyulur. Hər analiz üçün lazım olan minimal (1.5-2ml/mol) qan nümunələri dovşanların qulağının kənar vena damarından alınmışdır [2]. Lipid peroksidləşməsinin intensivliyi bu prosesin aralıq məhsulu olan malondialdehidinin (MDA) qatılığına görə qiymətləndirilib. MDA-nın qatılığı tiobarbitur turşusu (TBT) ilə reaksiyasına görə təyin edilib. Superoksiddismutaza fermentinin aktivliyi Dubinina və b. tərəfindən modifikasiya edilmiş metodika əsasında təyin edilmişdir [3]. Tədqiqatda alınan rəqəmsal materiallar parametrik üsulla Stüdent t-kriterisinin cəlb edilməsindən istifadə etməklə statistik işlənmiş, qrup göstəriciləri arasındakı fərqlər $p < 0,05$ şərtində etibarlı hesab edilmişdir.

Qan zərdabında və eritrositlərdə lipid peroksidləşməsi prosesinin intensivliyini xarakterizə edən malondialdehidinin (MDA) qatılığı və antioksidant müdafiənin ön cəbhəsində dayanan superoksiddismutaza fermentinin aktivliyi kimi göstəricilərin hipoksiyanın təsirindən 1, 3, 6 saat sonra qiymətləri intakt heyvanlarla müqayisədə göstərilir.

İntakt heyvanlara nisbətən eritrositlərdə SOD-un aktivliyi hipoksiyadan sonra 1-3-cü saatlarda tədricən 30%-ə qədər artır. Hipoksiyadan 6 saat sonra aktivliyin daha da artması müşahidə edilmir. Belə təcili antioksidant reaksiya kəskin hipoksiyanın təsiri altında qanda oksigenin aktiv formalarının, ilk növbədə superoksid radikallarının, istehsalının artdığını göstərir. Qan zərdabında hipoksiyadan sonra SOD-un aktivliyi kontrol heyvanlara nisbətən müəyyən qədər gecikmə ilə (hipoksiyadan 1 saat sonra etibarlı dəyişmə yoxdur) ~40%-ə qədər artır.

Antioksidant sistemin aktivləşməsi eritrosit membranlarının oksidləşdirici zədələnməsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün qanda artan sərbəst radikal proseslərə adaptiv cavabdır. Hipoksiyadan sonra həm eritrositlərdə, həm də zərdabda lipidlərin peroksidləşməsi prosesinin intensivləşməsi bu prosesin aralıq məhsulu olan malondialdehidin qatılığının artması ilə özünü göstərir [4]. Eritrositlərdə MDA-nın səviyyəsi davamlı olaraq təcrübə müddətində kontrolla müqayisədə 60%-ə qədər artır, lakin zərdabda MDA-nın səviyyəsi 1-ci 3 saatda 40%-ə qədər yüksələrək sonrakı saatlarda bu səviyyədə stabilləşir, baxmayaraq ki, SOD-un aktivliyi yüksəlməkdə davam edir. Nəticədə bu müddət ərzində eritrositlərdə kontrol heyvanlarla müqayisədə kifayət qədər yüksək antioksidant fəaliyyət səviyyəsinə baxmayaraq, peroksid məhsullarının əmələ gəlmə sürəti artmağa davam edir və cinsi yetkinliyə çatmamış 3 aylıq dovşanlarda müəyyən kritik nöqtədən sonra daxili mühitin tarazlığının qorunması endogen resurslar hesabına baş tutması kifayət etmir, xarici resurslara ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: Hipoksiya, superoksiddismutaza, malondialdehid, antioksidant sistem, homeostaz.

Әдәбиyyat

1. Бельченко, Л.А. (2001). Адаптация человека и животных к гипоксии разного происхождения. *Соросовский Образовательный Журнал*, 18(3), 212-215.
2. Хватова, Е.М., Сидоркина, А.Н., Миронова, Г.В. & Балишина, И.Н. (1983). Способ определения степени тяжести гипоксии мозговой ткани.
3. Chaudhary, P., Janmeda, P., Docea, A.O., Yeskaliyeva, B., Abdull Razis, A.F., Modu, B., ... & Sharifi-Rad, J. (2023). Oxidative stress, free radicals and antioxidants: Potential crosstalk in the pathophysiology of human diseases. *Frontiers in Chemistry*, 11, 1158198.
4. Halliwell, B. (2007). Biochemistry of oxidative stress. *Biochemical Society Transactions*, 35(5), 1147-1150.

TARIX FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUN XƏTLƏRİ: DİDAKTİK VƏ METODOLOJİ YANAŞMA

Sevil Bəhrəmovə

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı

sevil.behremova@baau.edu.az

Tarixin məzmun xətləri əsasında tədrisi müasir didaktikanın fundamental prinsiplərinə əsaslanan və təlim prosesinin sistemli, məqsədyönlü şəkildə qurulmasını təmin edən elmi-pedaqoji yanaşmadır. Bu yanaşma tarix fənninin mahiyyətini yalnız faktoloji məlumatların ötürülməsi ilə məhdudlaşdırmır, əksinə, tarixi biliklərin şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafına xidmət edən, onların tarixi düşünmə tərzini, analitik təhlil və ümumiləşdirmə bacarıqlarını, habelə vətəndaşlıq mövqeyini formalaşdıran mühüm vasitə kimi təqdim edir. Məzmun xətləri tarix tədrisində biliklərin sistemləşdirilməsini, tarixi hadisə və proseslərin məntiqi ardıcılıqla mənimsənilməsini təmin etməklə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Didaktik baxımdan məzmun xətləri tarix tədrisinin əsas komponentləri olan məqsəd, məzmun, metod və qiymətləndirmə arasında daxili vəhdətin yaradılmasına xidmət edir. Bu vəhdət təlim prosesinin təsadüfi deyil, əvvəlcədən planlaşdırılmış və nəticəyönlü şəkildə qurulmasını təmin edir. Məzmun xətləri vasitəsilə tarix fənninin təlim məqsədləri konkretləşdirilir, tədris materialı strukturlaşdırılır və seçilmiş metodların məqsədəuyğun tətbiqi mümkün olur. Bu isə şagirdlərin tarixi bilikləri dərk etməsinə, onları tətbiq etmə və qiymətləndirmə səviyyəsinə yüksəlməsinə imkan yaradır.

Metodoloji baxımdan isə məzmun xətləri tarix tədrisində müasir təlim yanaşmalarının tətbiqini zəruri edir. Bu yanaşma müəllimdən yalnız bilik ötürücüsü deyil, təlim prosesini istiqamətləndirən, şagirdlərin müstəqil düşünməsini təşviq edən pedaqoji rəhbər kimi çıxış etməyi tələb edir. Nəticədə tarix dərsləri şagirdlərin fəal iştirak etdiyi, problemli situasiyaların həll olunduğu və tarixi hadisələrin müxtəlif aspektlərdən təhlil edildiyi idrak mühitinə çevrilir.

Didaktik ədəbiyyatda fənnin məzmununun elmi əsaslarla strukturlaşdırılması təlimin keyfiyyətini müəyyən edən başlıca amillərdəndir [2, s.112]. Tarix fənnində məzmun xətləri məhz bu strukturlaşdırmanı təmin edən aparıcı mexanizm kimi çıxış edir. Onlar tarixi biliklərin sistemli təqdimatına, faktların ümumiləşdirilməsinə, tarixi anlayış və kateqoriyaların ardıcıl şəkildə formalaşdırılmasına şərait yaradır. Məzmun xətləri şagirdlərə tarixi hadisə və prosesləri ayrı-ayrı faktlar kimi deyil, bütöv inkişaf xətti daxilində qavramağa imkan verir.

Məzmun xətləri yanaşmasının əsas didaktik prinsiplərindən biri elmilik prinsipidir. Tarix tədrisində elmilik yalnız tarixi faktların doğruluğu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tarixi hadisələrin elmi interpretasiyasını, səbəb-nəticə əlaqələrinin obyektiv şəkildə açılmasını və müxtəlif tarixi baxışların müqayisəli təhlilini nəzərdə tutur. Məzmun xətləri tarixi biliklərin konseptual səviyyədə mənimsənilməsini təmin edir və şagirdlərin tarixi hadisələrə tənqidi yanaşma bacarığını inkişaf etdirir [5, s.63].

Digər mühüm didaktik prinsip sistemlilik və ardıcılıq prinsipidir. Bu prinsipə əsasən təlim materialı sadədən mürəkkəbə, konkretədən abstrakta doğru qurulmalıdır. Tarixin məzmun xətləri bu prinsipi reallaşdırmaqla spiralvari inkişaf modelinin tətbiqinə imkan yaradır. Eyni məzmun xətləri müxtəlif siniflərdə şagirdlərin yaş və idrak xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq daha geniş və dərin səviyyədə öyrədilir. Bu yanaşma biliklərin möhkəmlənməsini və davamlılığını təmin edir [4, s.52].

Tarixin məzmun xətləri əsasında tədrisinin didaktik əsaslarından biri də şüurluluq və fəallıq prinsipidir. Ənənəvi tarix tədrisində şagirdlər çox zaman passiv dinləyici rolunda çıxış etdikləri halda, məzmun xətləri yanaşması şagirdlərin dərslərində fəal iştirakını, tarixi material üzərində müstəqil düşünməsini və nəticə çıxarmasını tələb edir. Bu yanaşma konstruktivist təlim nəzəriyyəsinə uyğun olaraq biliklərin şagird tərəfindən fəaliyyət prosesində mənimsənilməsinə ön plana çəkir [7, s.90].

Metodoloji baxımdan məzmun xətləri tarix tədrisində fəal və interaktiv metodların tətbiqini zəruri edir. Tarixi mənbələrin və sənədlərin təhlili, xəritə və sxemlərlə iş, problemlə suallar, debatlar, layihə və tədqiqat fəaliyyəti məzmun xətləri üzrə tədrisin əsas metodik vasitələrinə çevrilir. Bu metodlar şagirdlərdə tənqidi təfəkkür, müqayisə aparma, arqumentləşdirmə və tarixi faktları interpretasiya etmə bacarıqlarını formalaşdırır [6, s.15].

Məzmun xətləri yanaşmasının metodoloji əsaslarından biri də fənlərarası inteqrasiya prinsipidir. Tarix fənni sosial elmlər sistemi daxilində coğrafiya, ədəbiyyat, vətəndaşlıq təhsili, sosiologiya və digər fənlərlə sıx əlaqədə tədris olunur. Bu inteqrasiya tarixi hadisələrin daha geniş kontekstdə mənimsənilməsinə şərait yaradır, tarix tədrisinin həyatla əlaqəsini gücləndirir və şagirdlərdə fənnə marağı artırır [8, s.134].

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil kurikulum sənədlərində məzmun xətləri tarix fənninin didaktik və metodoloji əsaslarını müəyyən edən aparıcı komponent kimi təqdim edilir. Kurikulumda tarix tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə tarixi biliklərlə yanaşı, tarixi düşünmə, analitik təhlil və qiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir [1, s.7]. Bu məqsədlərin reallaşdırılması məzmun xətləri əsasında qurulmuş təlim sistemi olmadan mümkün deyildir.

Metodoloji baxımdan məzmun xətləri yanaşması qiymətləndirmə prosesinin də yenidən qurulmasını tələb edir. Əgər ənənəvi qiymətləndirmə, əsasən, faktiki biliklərin yoxlanılmasına yönəlmişdirsə, məzmun xətləri üzrə tədrisdə qiymətləndirmə şagirdlərin təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə və tarixi nəticə çıxarma bacarıqlarını əhatə etməlidir. Bu isə formativ və summativ qiymətləndirmə mexanizmlərinin inteqrasiyasını zəruri edir [3, s.140].

Beləliklə, tarixin məzmun xətləri əsasında tədrisinin didaktik və metodoloji əsasları müasir pedaqoji nəzəriyyələrə söykənən, sistemli və məqsədyönlü yanaşma kimi tarix tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu yanaşma tarix fənninin təlim, tərbiyə və inkişafetdirici potensialının tam reallaşdırılmasına imkan yaradır və şagirdlərin tarixi şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Tarix təhsili, məzmun xətləri, didaktik prinsiplər, metodoloji yanaşma, tarixi düşünmə, kurikulum.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi (2013). Ümumtəhsil məktəbləri üçün tarix fənni üzrə kurikulum. Bakı, 120.
2. Banks, J.A. (2008). *Diversity and Citizenship Education*. San Francisco: Jossey-Bass, 304.
3. Black, P., Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education*, 5(1), 68.
4. Bruner, J. (1960). *The Process of Education*. Cambridge: Harvard University Press, 176.
5. Данилов М.А., Есипов Б.П. (1987). *Дидактика*. Москва: Педагогика, 320.
6. Seixas, P., Morton, T. (2013). *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto: Nelson Education, 232.
7. Выготский, Л.С. (1985). *Мышление и Речь*. Баку, 352.

8. Wineburg, S. (2001). *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Philadelphia: Temple University Press, 272.

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏ VƏ İNSAN KONSEPSİYASI

Elnurə Cavadova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

elnura.javadova@au.edu.az

Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi dərinliyi, dünyanı dərk etmə tərzinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bunun nəticəsidir ki, ümummillə liderimiz Əliyev şairlə bağlı danışarkən demişdir: *“Məncə, bugünkü Məmməd Araz poeziya məclisi Azərbaycanın mədəni tarixi, mədəni həyatı, ictimai həyatı baxımından böyük, qeyri-adi hadisədir. Daha doğrusu, həyəcənsiz oturma bilmirəm. Hər kəs bu cür şeylərə fərqli reaksiya verir. Şeir və musiqi mənim üçün çox önəmlidir. Bu musiqini, sözlərini və misralarını dinləyəndə bir həyəcan keçirirəm. Mədəniyyətimiz nə qədər zəngin və dərinidir! Çox vaxt özümüzü qiymətləndirməyi laqeyd edirik”* [1, s.87].

M. Arazın fəlsəfi lirikası da onun poetik dünyagörüşünün ən dərin qatlarını özündə əks etdirir. Şairin fəlsəfi lirikasında insan, zaman, həyat, ölüm, təbiət və cəmiyyət kimi fundamental mövzular bədii-fəlsəfi düşüncənin süzgecindən keçirilərək təqdim olunur. Şairin fəlsəfi lirikasında insanın öz varlığını dərk etməsi, zamana və hadisələrə münasibəti xüsusi yer tutur. Onun poetik yaradıcılığında fəlsəfi rüşeymlər hələ 50-ci illərdə görünərsə də, 70-ci illərdə fəlsəfəsi daha çox inkişaf edir:

*“Ömür bir sualdır, ömür bir cavab,
Niyələr başlanğıc, çünkilər axır.
Niyə bu dünyaya gəlib bu cavan?
Bu su hardan gəlib, haraya axır?”* [3, s.305].

M. Araz yaradıcılığında “Dünya sənin, dünya mənim” şeiri onun fəlsəfi baxışlarının ümumiləşmiş ifadəsi kimi xüsusi yer tutur. Bu əsər şairin dünya, insan taleyi, zaman və varlıq haqqında düşüncələrinin poetik manifesti təsiri bağışlayır. “Dünya sənin, dünya mənim” şeirində insan taleyinin fərdiliyi və ziddiyyətli mahiyyəti ön plana çəkilir. Şair eyni taledən çıxan insanların heç vaxt eyni yolla getmədiyini, eyni həqiqətə çatmadığını göstərir. *“Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik, Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik”* [4, s.166]. misraları insanı düşüncələrin genişliyi və dərinliyi ilə baş-başa buraxır.

Bununla yanaşı, “Mənli də, mənsiz də bu dünya vardı”, “Sual-cavab”, “Göy altında, yer üstündə”, “Bu şeytanlar”, “Dünya düzəlmir”, “Belə dünyanın” kimi şeirlər də dərin fəlsəfi məzmunu ilə seçilir və M. Araz poeziyasının ideya-məzmun sistemini tamamlayır. Bu şeirlərin bir qismi görkəmli sənətkarların xatirəsinə ithaf edilmişdir. “Belə dünyanın” şeiri Mikayıl Müşfiqə, “Dünya düzəlmir” Cəlil Məmmədqulzadəyə, “Bu şeytanlar” isə Hüseyn Cavidə həsr olunmuşdur. Bu ithaflar təsadüfi xarakter daşımır; şair həmin şəxsiyyətlərin taleyi fonunda dövrün ictimai-siyasi ədalətsizliklərini, insan faciəsini və zamanın qəddarlığını poetik şəkildə ümumiləşdirir.

“Belə dünyanın” şeirində dünya fəniliyin, ziddiyyətlərin və mənəvi aşınmanın məkanı kimi təqdim olunur. Şair dünyanın “özünü özündə itirməsi”, “toyların, yasların özülü” olması kimi metaforalarla onun mənəvi dayaqlarının sarsıldığını göstərir. Bu kontekstdə insan həm dünyanın yaradıcısı, həm də onun fəlakətlərinin səbəbkarı kimi çıxış edir. Dünyada yaxşılıq və pislik, qazanc və itki, xoşbəxtlik və bədbəxtlik qarşılıqlı ziddiyyətlər üzərində qurulur və bu ziddiyyətlərin mərkəzində insan dayanır:

*İtirib özündə özünü dünya
Toyların, yasların özülü dünya,
Əlim atəyindən üzülü dünya...*

Mən belə dünyanın nəyindən küsüm? [3, s.244].

Şeirdə işlədilən “xırsız əjdaha” obrazı həyatın, zamanın və zalım idarəetmə sistemlərinin simvolu kimi dərk olunur. Bu obraz totalitar rejimləri, 1937-ci il repressiyalarını, günahsız insanların məhvində səbəb olan amansız siyasi mexanizmi xatırladır. Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad kimi sənətkarların faciəli taleyi bu “əjdaha”nın real təəcəssümü kimi təqdim edilir. Beləliklə, M. Araz poeziyasında dünya həm mənəvi, həm də tarixi baxımdan ittiham olunur.

Şairin yaradıcılığında insan mövzusu xüsusi yer tutur. M. Araz insanı yer ilə göy arasında qalan, haqq axtarışında olan yolçu kimi təsvir edir. Onun poeziyasında insan öz taleyini tam dərk etməyən, lakin daim mənzil axtaran bir varlıqdır. “Nə göydə göyüm var, nə yerdə yerim” mısrası insanın ekzistensial vəziyyətini, mənəvi qərarlıqlığını və daxili narahatlığını ifadə edir.

M. Araz insanın daxili aləmini, mənəvi-əxlaqi problemlərini dərin psixoloji və fəlsəfi müstəvidə təhlil edir. “Tək olanda”, “Sual-cavab”, “Əgər mən özümlə üz-üzə gəlsəm” kimi şeirlərdə insanın öz mənliliyi ilə qarşılaşması əsas ideya kimi irəli sürülür. Şair insanın “ikiləşməsi” metaforası ilə onun daxili ziddiyyətlərini, vicdanla istək, həqiqətlə yalan arasında qalan mənəvi mübarizəsini açır. Burada əsas tələb insanın öz qarşısında utanmamasıdır ki, bu da yüksək əxlaqi məsuliyyət anlayışını ön plana çıxarır.

“Tək olanda” şeiri M. Arazın fəlsəfi lirikasının ən səciyyəvi nümunələrindəndir. Şeirdə tənhalıq fiziki yox, mənəvi bir hal kimi təqdim olunur. Şair tək qalmaq istəyir, lakin insanın həqiqi mənada tək qala bilmədiyini, öz daxilində belə çoxlu “mən”lərlə yaşadığını göstərir. “Mən özüm özümdə neçələşmişəm” mısrası insan psixikasının mürəkkəbliyini və çoxqatlılığını əks etdirir:

*“Ələnər başıma min sual-yağış,
Sualkeş də mənəm,
Cavabkeş də mən.
Bəzərəm Xəyyamlar cavab tapmamış
İdrak “neyçinlər”i, “niyələr”indən”* [3, s.259].

Şeirdə sual motivi əsas yer tutur. İnsan həm sual verən, həm də cavab axtaran subyekt kimi təqdim olunur. Lakin bu cavablar çox vaxt tapılmaz və bu, insan varlığının bitməyən fəlsəfi axtarışını simvolizə edir. Şairin Xəyyama müraciəti də təsadüfi deyil; bu, insan idrakının məhdudluğunu və bəzi həqiqətlərin əlçatmazlığını vurğulayır.

M. Arazın fəlsəfi lirikası insan və dünya, zaman və ömür, vətən və mənəviyyat kimi fundamental mövzular üzərində qurulmuşdur. Şair poeziyasında həyatın keçiciliyi, insanın mənəvi məsuliyyəti, daxili harmoniya axtarışı və vətən sevgisi ali dəyər kimi təqdim olunur. Onun poeziyası oxucunu düşünməyə, öz mənliliyi ilə üzləşməyə və zamanın sınaqları qarşısında mənəvi mövqeyini müəyyənləşdirməyə çağırır.

Açar sözlər: Məmməd Araz, fəlsəfi lirika, poeziya.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (1999). *Ədəbiyyatımızın Yüksək Borcu və Amalı*. Bakı, 150.
2. Məmməd, A. (2003). *Seçilmiş Əsərlər*, dörd cildə, üçüncü cild (şeirlər). Bakı, Ozan, 368.
3. Məmməd, A. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Çarşıoğlu, 384.
4. Məmməd, A. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*, iki cildə, birinci cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 224.

QLOBALLAŞAN DÜNYANIN ŞƏRQ VƏ QƏRB MENTALLIĞINDA “GENDER” KONSEPTİ (Mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstində)

Ülkər Cavadova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

ulkar.javadova@azmiu.edu.az

Məlumdur ki, “Gender” konsepti öz mahiyyəti etibarlı ilə ikili təbiətə malik olan, yəni eyni zamanda həm universal, həm də linqvokulturoloji mahiyyət kəsb edir. Bu isə ilk növbədə, gender anlayışının ümumbəşər xarakterli, metakonsept təbiətli anlayışlar toplusu olmasından qaynaqlanır. Yəni, qadın-kişi dixotomiyası bilavasitə təbiətdə mövcud olan cins qarşılığından qaynaqlandığı üçün bütün dünya dillərində mövcuddur. Linqvokulturoloji özəlliklər “Gender” konseptini fərqli dillərə nəzərən avtoxon konseptlər sırasına da daxil edir [11, s.57]. Belə qəliz təbiətli olması etibarlı ilə “Gender” konsepti həm mühafizəkarlığını qoruyur, həm də cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri (ayrı-ayrı toplumların icazə verdiyi səviyyədə) əks etdirməyə çalışır. Məsələn, hal-hazırda gender performativliyi nəzəriyyəsinin [2] təsiri ilə gender neytrallığını təmin edildiyi dilin (burada “dil” termini, təbii ki, şərti anlamda işlədilmişdir, [6]) ortaya çıxması yeni gender evfemizmlərinin meydana çıxmasına yol açmışdır. Bu qəbildən evfemizmlərin aktuallaşmasında eyni dili daşıyan fərqli toplumların münasibətinin yekcins olmaması “Gender” konseptinin müəyyən sosiokulturoloji, sosiolinqvistik şərtlənməyə malik olmasından da xəbər verir. Məsələn, müasir Böyük Britaniya linqvokulturoloji mühiti Avropa gender yenilənmələrinə nəzərən nisbətən mühafizəkar münasibət nümayiş etdirir. Lakin bununla belə, ABŞ diskursu ilə müqayisədə burada bəzi ciddi fərqliliklər nəzərə çarpır. Bu fərqliliklər sırasında onu qeyd edə bilərik ki, Britaniya anqlıkan kilsəsi Tanrıya xitabən istifadə olunan kişi cinsli “o” əvəzliyinin mütləqliyindən imtina edilməsini müzakirəyə çıxarmışdır. Bu isə bilavasitə transgender topluluğun tələbləri sayəsində və seksual azlıqlara qarşı tolerant münasibət zəminində mümkün olmuşdur [3]. ABŞ diskursunda isə uzun müddət demokratların prezident kürsüsünü əldə tuta bilməsi səbəbiylə ifrat gender neytrallığı fəaliyyətlərinə icazə verilmişdir ki, bu da son nəticədə ABŞ toplumunun daha mühafizəkar - respublikaçılar təbəqəsinin kəskin etirazına səbəb olmuşdur [1]. Vəziyyət hakimiyyətin təkrarən respublikaçı prezidentin əlinə keçməsi ilə kökündən dəyişmiş və öncəki illərdə “Gender” konseptinə daxil edilmiş bir çox transgender neologizmləri ya aktuallığını itirmiş, ya da özünün müsbət semantik yükündə neqativ konnotasiyalar qəbul etmişdir.

Analoji ortaqlıq və fərqlilik məqamlarını türk dillərində danışılan toplumlarda da izləmək mümkündür. Müasir türk dilində “Gender” konseptinin ifadə resursları ilə bağlı aparılan çoxsaylı tədqiqatlar bu semantik sahədə son iki onillikdə ciddi mütəhərrikiyin müşahidə edildiyini ortaya qoyur. Yaşın vurğuladığı kimi qlobal tendensiya gender neytrallığını şərtləndirən söz və ifadələrin tətbiqini labüd etmişdir ki, bunun da nəticəsində müqasir türk dilində son illərdə ard-arda “iş adamı” → “iş insanı” // “iş kadını”, “bilim adamı” → “bilim insanı” // “bilim kadını” kimi anlayış və ifadə yenilənmələri mümkün olmuşdur [10, s.469-482]. Məlumdur ki, bu kimi hallar, yəni ənənəvi adlandırma modellərinin yenilənməsi, ilk növbədə gender neytrallığı (*Cinsiyet tarafsızlığı* // *Gender Neutrality*) tələblərinə uyğun şəkildə icra olunur. Həmin tələblərə görə dil özünün adrosentrizmindən imtina etməli və nominasiya prosesində kişilərin üstünlüyü prizmasından çıxış etməməlidir [5]. Bilavasitə Şərq və Qərb mentallığındakı ziddiyyətlər baxımından gender anlayışının fərqli dillərdəki ifadəsi məsələsinə gəlincə, onu deyə bilərik ki, müasir Qərb cəmiyyətində bu semantik sahədə ciddi dinamika hiss edildiyi halda, Şərq mentallığının mühafizəkarlığı əhəmiyyətli dəyişikliklərə bir o qədər də geniş imkanlar tanımır. Belə ki, Qərb cəmiyyəti postmodern təfəkkür tərzinin diqtəsi ilə transgender azlıqlara fərqli imtiyazlar tanıyır və eynicinslilərin nikahına rəsmi icazə verir. Bu isə öz növbəsində bir sıra Qərb dillərində, xüsusilə ingilis dilində yeni sözlərin, anlayışların meydana gəlməsini mümkün edir. Halbuki Şərq mentallığı nikah mikrokonseptinin yalnız statik freymlər əsasında təzahür tapmasını mümkün edir. İstər Azərbaycan dilində, istər müasir Türkiyə türkcəsində

eynincinslilik, eynincinsli nikah, eşcinsellik, eşcinsel evlilik, birinci valideyn-ikinci valideyn, birinci ebeveyn-ikinci ebeveyn tipli neologizmlər konsept periferiyasında qərar tutur və bir o qədər də aktual deyil. O da maraqlıdır ki, ingilis dilində bu kimi neologizmlər əsas etibarilə “İnsan haqları”, “Azadlıq”, “İslahatlar” və s. bu kimi konseptlərin fəzası ilə kəsişən semantik sahələrdə qərar tutursa, müasir türk dilində onların qarşılığını təşkil edən sözlər “Mentalitet”, “Din”, “Əxlaq”, “Utanc/Abır/Həya” və s. konseptlərlə bağlılıqda çıxış edir. İstənilən halda, türk dilində bu söz və ifadələr sosial emosiya olan utancla əlaqələndirilir ki, bu da eyni zamanda müəyyən kinayə, tənqid, istehza, tənə və s. konnotasiyaların laylaşmasına yol açır. Müasir türk dilçiliyində bu məsələlərin tədqiqinə, ümumilikdə gender konseptinin araşdırılmasına diqqətin artdığı danılmaz faktdır [8, s.107-128; 4, s.87-125]. Bununla belə, həmin söz və ifadələrin kütləviləşməsi, fərqli diskurslarda daha yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməyə başlaması sistemli və müqayisəli araşdırmaların aparılması zərurətini doğurur. Həmin araşdırmaların ən başlıca, ən vacib missiyası isə dünya dil mənzərəsi fərqliliyinə malik Şərq-Qərb konseptlərə reallaşmalarının ortaqlarını tapmaq və bununla da mədəniyyətlərarası ünsiyyətin keyfiyyətini təmin etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Gender konsepti, linqvokulturoloji fərqliliklər, gender neytrallığı, transgender terminologiyası, Şərq-Qərb mentaliteti.

Ədəbiyyat

1. <https://www.nytimes.com/2022/07/09/opinion/letters/women-erased.html>
2. https://lauragonzalez.com/TC/BUTLER_gender_trouble.pdf
3. <https://www.theguardian.com/world/2023/feb/07/church-of-england-to-consider-use-of-gender-neutral-terms-for-god>
4. Çolak, G. (2018). Türk edebiyatında kelimelerin toplumsal cinsiyeti. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 43, 87-125.
5. Dong, J. (2021). Study on gender differences in language under the sociolinguistics. Translated by Tolga Sahin. <https://www.sosyalbilimler.org/wp-content/uploads/2021/05/Jinyu-Dong-Dildeki-Cinsiyet-Farkliliklari-Uzerine-Bir-Sosyal-Dilbilim-Calismasi.pdf>
6. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/151780/GNL_Guidelines_EN.pdf
7. Goffman, E. (1978). *Gender Advertisements: Studies in the Anthropology of Visual Communication*. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-16079-2_1
8. Kaptan, S.B., Zorlu, Ö.K. (2023). Türkçe-İngilizce çevirilerde üçüncü tekil kişi adlı, dilbilgisel cinsiyet ve cinsiyet çağrışımları. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19(2), 107-128.
9. <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/01/defending-women-from-gender-ideology-extremism-and-restoring-biological-truth-to-the-federal-government/>
10. Yaş, E. (2022). Dilbilimsel ve toplumdilbilimsel perspektiften cinsiyet. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 469-482.
11. Вежбицкая, А. (1999). *Семантические Универсалии и Описание Языков*. Языки русской культуры, 780.

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA FRANSIZ DİLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN METODİKİ ƏSASLARI

Aynurə Cəbiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

Rəqəmsal, informasiya-kommunikasiya (İKT) və multimedia texnologiyaları son illərdə ali məktəblərin təhsil sistemində sürətlə inteqrasiya olunmuşdur. Xüsusilə xarici dillərin tədrisi sahəsində bu texnologiyalar təhsilalanların müxtəlif nitq fəaliyyətinin inkişafında, kommunikativ sərişələrinin formalaşdırılmasında və tədris prosesinin interaktivliyinin artırılmasında əvəzsiz vasitəyə çevrilmişdir. Tədris prosesinə İKT-nin tətbiqi həm də müəllimlərin tədris fəaliyyətində yeni imkanlar yaradır, onların dərs materiallarını təqdim etmə üsullarını modernləşdirir, distant, qarışıq, fərdi və qrup təlim modellərinə uyğunlaşdırmanı təmin edir.

Son illərdə ali məktəblərdə elektron kurslar, interaktiv təqdimatlar və multimedia resursları tədris prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu resurslar yalnız mühazirələrin vizual dəstəklənməsi deyil, həm də tədris və subyektlərarası kommunikasiya üçün yüksək funksional imkanlar yaradır. Beləliklə, ali məktəbin elektron informasiya-təhsil mühiti İKT əsasında təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təhsilalanlara, elmi-pedaqoji işçilərə və struktur bölmələrə geniş imkanlar təqdim edən elektron vasitələr və informasiya resurslarını özündə birləşdirir. Lakin İKT-nin geniş yayılması və bu texnologiyalara əsaslanan müxtəlif təlim metodlarının ardıcıl və sürətli şəkildə ortaya çıxması elmi və təcrübi baxımdan onların effektivliyini dərindən qiymətləndirmə prosesini qabaqlayır. Nəticədə, İKT metodologiyasının yetərinə işlənməməsi müəllimlərin bu texnologiyalardan sistemli istifadə etməsinə mane olur və onları əsasən daxili hissələrinə söykənməyə məcbur edir [3]. Buna görə də, xarici dillərin tədrisi prosesində İKT-nin mahiyyətinin metodoloji təhlilinin aparılması, onların təsnifatının verilməsi və ali məktəbdə istifadəsinin didaktik prinsiplərinin müəyyənəndirilməsi aktualdır. Aparılan araşdırmanın məqsədi İKT-dən istifadə etməklə ali məktəblərdə fransız dilinin tədrisi prosesinin əsas metodoloji əsaslarını təhlil etməkdir.

Ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi obyektinin predmeti və məqsədləri dövlət təhsil standartları ilə müəyyən edilir və çoxşaxəlidir. Ali məktəbdə xarici dillərin, o cümlədən fransız dilinin tədrisi prosesi bu xüsusiyyətlərlə səciyyələnir: Xarici dil şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyət vasitəsidir. Real dil mühiti mövcud olmadıqda müxtəlif texniki və elektron vasitələrlə modelləşdirilmiş ünsiyyət təmin edilməlidir. Təlim metod və texnologiyaları yalnız tədris məqsədlərinə deyil, həm də akademik, elmi və işgüzar sahələrdə xarici dil üzrə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasına motivasiya yaratmaq qabiliyyətinə əsaslanmalıdır. Universal kompetensiyaların təhsilalanların şəxsiyyət strukturundakı rolu nəzərə alınmaqla, xarici dil tədrisinin məqsədi dünyagörüşün, ümumi mədəniyyətin və beynəlxalq proseslərin dərindən anlaşılmasını təmin etməkdir [2].

İKT texnologiyalarına həm texniki baxımdan, həm də humanist perspektivdən təriflər verilmişdir. Kompetensiya yanaşmasına əsaslanaraq, xarici dillərin tədrisində İKT distant, qarışıq, qrup və fərdiləşdirilmiş tədris prosesində kompüter və şəbəkə vasitələrinin fəal istifadəsinə əsaslanan, real xarici dilli qarşılıqlı əlaqəni modelləşdirən və təhsilalanların idrak, tədris və yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən müasir pedaqoji texnologiyalar məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

İKT-dən istifadə zamanı xarici dil tədrisinin əsas prinsipləri bunlardır: diferensial yanaşma; fərdiləşdirmə və diferensiasiya; ardıcılıq prinsipi; əyanilik; sistemlilik və komplekslik; kollektivlik; pedaqoji rəhbərliklə müstəqilliyin vəhdəti. Bu prinsiplər təhsilalanların fəal idrak fəaliyyətini təmin edir, materialın mənimsənilməsinə asanlaşdırır və kommunikativ bacarıqların effektiv formalaşmasına xidmət edir.

Ali məktəblərin ixtisas qruplarında fransız dilinin kommunikativyönümlü tədrisində İKT-nin funksional rolu bu kimi təsnif olunur: *Tədrisedici funksiya*: yeni materialın izahı, nitq bacarıqlarının inkişafı və yoxlanılması, multimedia vasitələri ilə real kommunikasiya situasiyalarının yaradılması. *Inkişafetdirici funksiya*: axtarıcı və yaradıcı fəaliyyət, kommunikativ vəzifələrin həlli ilə əqli

bacarıqların formalaşması. *Tərbiyəedici funksiya*: humanist dəyərlərin, mədəniyyətlərarası biliklərin, universal və peşəkar kompetensiyaların inkişafına yönəlir. *Motivasiyaedici funksiya*: yeni materiallara marağın artırılması, tədris prosesinin cəlbədiciliyinin təmin edilməsi. *İdraki funksiya*: təhsilənlərin daxili mədəniyyətinin zənginləşdirilməsi və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına töhfə verir [1, s.75-76].

Xarici dillərin tədrisində İKT-nin təsnifatı tarixinə nəzər salsaq, bu təsnifatı struktur-funksional, fəaliyyət və kompetensiya yanaşmaları əsasında qruplaşdırma bilərik. Xarici mənbələrə istinad edərək, təsnifatımızın tarixi 1980-ci ilə gedib çıxır. 1980-2000-ci illəri əhatə edən ən sadə texnologiyalar vasitəsilə ənənəvi dərs vəsaitlərinin elektron formatda təqdimatı aparılırdı. Növbəti bölgü 1995-2010-cu illəri əhatə edir ki, bu illərdə elektron təlim vasitələri qrup və fərdi təlim imkanlarını nəzərə alan proqramlar üzərində qurulmuşdur. 2000-ci ildən indiyədək məsafədən təlim texnologiyaları, yəni vebinarlar, onlayn kurslar, Skype üzərindən təlimlər təşkil olunmağa başladı. Eyni zamanda 2020-cu ildən bu günə qədər şəbəkə və bulud əsaslı texnologiyalar vasitəsilə yüksək səviyyədə informasiya kompetensiyası və sərhədsiz tədris imkanları yaranmışdır [1, s.95-97]. Azərbaycan təhsilində İKT-dən istifadənin daha geniş vüsət alması "Covid-19" pandemiyası dövrünə təsadüf edir. Qeyd edilən təsnifat İKT-nin müxtəlif mərhələlərdə tədris prosesinə inteqrasiyasını və onların funksional imkanlarını əhatə edir.

Ali məktəblərdə fransız dilinin tədrisi prosesi həm fənnin özünəməxsus xüsusiyyətləri, həm də onun öyrənilməsi zamanı formalaşdırılan universal kompetensiyaların təbiəti ilə şərtlənən bir sıra spesifik cəhətlərə malikdir. Öyrənilən xarici dil ünsiyyətin, şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə vasitəsidir. Real dil mühitinin olmaması modeləşdirilmiş situasiyalarda xarici dilli ünsiyyəti imitasiya etməyə imkan verən müxtəlif texniki və elektron tədris vasitələrinin bütün arsenalından istifadə etməklə kompensasiya edilməlidir. Təlim metod və texnologiyalarının seçimi yalnız tədris vəzifələrinə yönəlməklə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda onların akademik, elmi və işgüzar sahələrdə xarici dilli kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasına effektiv motivasiya yaratmaq qabiliyyəti ilə də müəyyənəşdirilməlidir. Universal kompetensiyaların şəxsiyyət strukturundakı rolu nəzərə alınmaqla, xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi dünyagörüşün, ümumi mədəniyyətin inkişafı, dünyada baş verən proses və hadisələrin daha dərinlən dərk edilməsi, özünü dərk etmə və s. üçün şəraitin yaradılması kimi müəyyənəşdirilməlidir. Bu baxımdan, İKT metodologiyasının müzakirəsi zamanı fransız dilinin tədrisi üçün yeni metodların hazırlanmasında hansı didaktik yanaşmalara istinad edə biləcəyimiz sualı meydana çıxır. Ənənəvi olaraq fransız dili dərslərində İKT-dən istifadənin nəzəri əsası kimi fəaliyyət yanaşması qəbul edilir. Lakin təlimin humanistləşdirilməsi ideyasının inkişafı, tədrisin şəxsiyyətyönümlü təhsil paradigması çərçivəsində özünüinkişaf konsepsiyasının formalaşması, dövlət təhsil standartlarının komponentində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, son illərdə yanaşmaların müəyyən kombinasiyasının dialektik tətbiqinin zəruriliyini əsaslandıran ciddi tədqiqatlar getdikcə artmaqdadır.

İKT ali məktəbdə xarici dillərin tədrisinin səmərəliliyini artıran, kommunikativ və kompetensiya yönümlü yanaşmaların reallaşmasına imkan verən mühüm pedaqoji vasitədir. İKT-nin sistemli və metodoloji əsaslara söykənən tətbiqi təhsilənlərin nitq bacarıqlarının, idrak və yaradıcı potensialının inkişafını təmin edir, tədris prosesini isə daha çevik və interaktiv edir. Beləliklə, fransız dilinin tədrisində İKT-nin məqsədyönlü istifadəsi ali təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinə və qlobal təhsil mühitinə inteqrasiyaya xidmət edir.

Açar sözlər: İKT-nin funksiyaları və təsnifatı, kommunikativ kompetensiya, dil mühiti, təlim modeli.

Ədəbiyyat

1. Guichon, N. (2022). Vers l'intégration des technologies dans l'enseignement des langues. Lyon, 148.
2. Исаева, Т.Е. Использование информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения иностранным языкам в вузе: методологический аспект. <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-informatsionno-kommunikatsionnyh-tehnologiy->

[v-protseesse-obucheniya-inostrannym-yazykam-v-vuze-metodologicheskiy-aspekt/viewer](#)

3. Семенова, И.Н., Слепухин, А.В. (2013). Классификация и проектирование методов обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий. *Образование и Наука*, 5(104), 95-113.

KORPORATİV ŞƏBƏKƏLƏRDƏ ZERO-TRUST NETWORK ACCESS (ZTNA) MODELƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ SƏMƏRƏLİLİK ANALİZİ

İlkin Cəbrayilov

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı

ilkin.cebrayilov.2003@gmail.com

Müasir korporativ şəbəkələrdə kiber təhdidlərin artması və ənənəvi perimetr əsaslı təhlükəsizlik modellərinin zəifləməsi Zero-Trust yanaşmasının tətbiqini zəruri edir. Zero-Trust Network Access (ZTNA) istifadəçi identifikasiyası və cihaz etibarlılığı əsasında dinamik giriş nəzarəti tətbiq edərək yalnız icazə verilmiş tətbiqlərə çıxışı təmin edir və şəbəkədaxili lateral hərəkət risklərini azaldır. VPN texnologiyaları ilə müqayisədə ZTNA daha çevik miqyaslanma bilmə, aşağı gecikmə və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üstünlüklərinə malikdir. Nəticə etibarilə, ZTNA korporativ şəbəkələr üçün müasir təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən effektiv və etibarlı giriş idarəetmə modeli kimi qiymətləndirilir.

Zero Trust Network Access (ZTNA) əvvəlcədən müəyyən edilmiş təhlükəsizlik siyasətlərinə əsaslanaraq tətbiqlərə və korporativ xidmətlərə təhlükəsiz uzaqdan çıxışı təmin edən müasir şəbəkə təhlükəsizliyi yanaşmasıdır. Ənənəvi VPN həllərindən fərqli olaraq, ZTNA istifadəçilərə bütöv şəbəkə mühitinə deyil, yalnız səlahiyyət verilmiş konkret resurslara giriş imkanı yaradır. Uzaqdan iş modelinin geniş yayılması şəraitində ZTNA-nın təqdim etdiyi təhlükəsizlik üstünlüklərinin və mövcud məhdudiyyətlərin təhlili təşkilatlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır [1].

Zero Trust Network Access (ZTNA) müasir bulud yönümlü iş mühiti üçün nəzərdə tutulmuş və ənənəvi perimetr əsaslı uzaqdan giriş modellərindən daha təhlükəsiz yanaşma təqdim edən texnologiyadır. İstifadəçilərin müxtəlif məkanlardan işləməsi və tətbiqlərin bulud mühitinə köçürülməsi “daxili etibarlı, xarici etibarsız” modelinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. ZTNA istifadəçi identifikasiyası, məkan amili və cihazın təhlükəsizlik vəziyyətinə əsaslanaraq giriş icazələrini dinamik şəkildə tənzimləyir və nəticədə həm yerli, həm də bulud mühitində yerləşən korporativ resurslar üçün təhlükəsiz giriş imkanını təmin edir [2].

Bulud əsaslı xidmətlərin sürətlə genişlənməsi, uzaqdan və hibrid iş modellərinin geniş tətbiqi, eləcə də idarə olunmayan cihazların korporativ şəbəkələrə integrasiyası ənənəvi perimetr əsaslı təhlükəsizlik yanaşmalarının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Mövcud şəraitdə Zero Trust Architecture (ZTA) modeli hər bir giriş sorğusunu istifadəçi identifikasiyası, cihazın təhlükəsizlik vəziyyəti və digər kontekstual amillər əsasında dinamik şəkildə qiymətləndirərək minimal icazə prinsipi ilə risklərin azaldılmasını təmin edir. Bu yanaşmanın tətbiqi hibrid, çoxbuludlu və yerli infrastruktur mühitlərində ardıcıl və dayanıqlı təhlükəsizlik nəzarətinin formalaşdırılmasına imkan yaradır və nəticə etibarilə genişlənən hücum səthinə qarşı effektiv müdafiə mexanizmi kimi çıxış edir [1].

Zero Trust Architecture (ZTA) yanaşmasının tətbiqi korporativ şəbəkələrdə təhlükəsizlik mexanizmlərinin mərhələli və sistemli şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir. Bu çərçivədə yerli və bulud əsaslı bütün informasiya aktivləri inventarlaşdırılmalı, onların dəyəri, kritikliyi və zəiflikləri qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, istifadəçilərin və cihazların identifikasiyası təmin olunmalı, çoxfaktorlu autentifikasiya və davranış analitikası vasitəsilə etibarlılıq davamlı şəkildə yoxlanılmalıdır. İstifadəçilərin resurslara çıxışı minimal icazə prinsipi əsasında müəyyənləşdirilməli, kontekstual məlumatlara əsaslanan dinamik giriş siyasətləri formalaşdırılaraq avtomatlaşdırılmalıdır. Model tətbiq edilməzdən əvvəl test olunmalı, istismara verildikdən sonra isə sistem fəaliyyəti və

istifadəçi davranışları davamlı monitoring edilməli, təhlükəsizlik mexanizmləri mütəmadi yenilənməlidir [1].

Ssenari - Uzaqdan işləyən əməkdaşların daxili resurslara təhlükəsiz çıxışı üçün ZTNA tətbiqi. Müasir şirkətlərdə hibrid və uzaqdan işləmə modelinin genişlənməsi nəticəsində daxili resurslara təhlükəsiz və nəzarətli girişə olan tələbat xeyli artmışdır. Təsəvvür edək ki, şirkətin 50 əməkdaşı müxtəlif regionlardan ev şəraitində çalışır və gündəlik olaraq ERP, CRM və sənəd idarəetmə sistemləri kimi daxili tətbiqlərə qoşulmalıdır. Ənənəvi VPN infrastrukturunu yüksək gecikmə, məhdud genişləndirəlik və istifadəçilərə şəbəkəyə tam giriş verməsi səbəbindən həm performans, həm də təhlükəsizlik baxımından ciddi problemlər yaradır. Bu vəziyyət lateral hərəkət imkanlarının genişlənməsi, kompromisləşmiş hesabların bütün şəbəkə üzrə hərəkət etməsi və təhlükəsizlik insidentlərinin aşkarlanmasının çətinləşməsi kimi riskləri artırır. Bu səbəbdən şirkət istifadəçilərə yalnız ehtiyac duyduqları tətbiqlərə giriş verən, cihaz etibarlılığını yoxlayan və identitetə əsaslanan icazə mexanizmini tətbiq edən Zero-Trust Network Access (ZTNA) modelinə keçidi nəzərdən keçirir. ZTNA tətbiqi nəticəsində əməkdaşlar şəbəkəyə deyil, birbaşa yalnız onlara aid tətbiqlərə qoşulur və giriş hər sorguda yenidən yoxlandığı üçün şirkət mühitində həm təhlükəsizlik, həm də idarəetmə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

ZTNA həllərinin təhlili (Cloudflare Zero Trust və Zscaler ZPA) - Uzaqdan işləyən əməkdaşların daxili resurslara təhlükəsiz və idarəolunan girişinin təmin edilməsi üçün şirkət müasir ZTNA platformaları arasından Cloudflare Zero Trust və Zscaler Private Access (ZPA) həllərini qiymətləndirmişdir.

Cloudflare Zero Trust - Cloudflare Zero Trust identitet əsaslı və cihaz etibarlılığının yoxlanılmasına əsaslanan tətbiq səviyyəli giriş nəzarəti modeli təqdim edir. Bu yanaşma uzaqdan çalışan istifadəçilər üçün həm yüksək təhlükəsizlik səviyyəsi, həm də stabil və optimallaşdırılmış performans təmin edir. Sistem arxitekturası Cloudflare-in qlobal *edge* şəbəkəsi üzərində qurulmuş identitetdən xəbərdar (*identity-aware proxy*) mexanizminə əsaslanır. Giriş siyasətləri istifadəçi identifikasiyası, cihazın təhlükəsizlik statusu və yerləşmə mövqeyi kimi kontekstual parametrlər əsasında dinamik şəkildə qiymətləndirilir. *Device Trust* mexanizmi əməliyyat sisteminin versiyasını, antivirus proqramlarının mövcudluğunu və təhlükəsizlik agentlərinin vəziyyətini yoxlayır. Autentifikasiya prosesi isə identifikasiya provayderi (IdP) vasitəsilə istifadəçinin doğrulanması, ardınca cihazın yoxlanılması və Cloudflare Access üzərindən müvafiq tətbiqə təhlükəsiz girişin təmin edilməsi mərhələlərindən ibarətdir [3].

Zscaler Private Access (ZPA) - ZPA şəbəkəyə tam giriş vermədən, istifadəçi ilə tətbiq arasında qısaömürlü təhlükəsiz tunel yaradan bulud əsaslı ZTNA həllidir. Arxitektura - Zscaler buludunda broker vasitəsilə tətbiqlərə birbaşa və məhdud giriş. Access siyasətləri - application-level segmentation; istifadəçi yalnız icazəli tətbiqləri görür. *Device Trust* - Client Connector cihazın təhlükəsizlik vəziyyətini davamlı qiymətləndirir [4].

Açar sözlər: Zero-Trust Network Access (ZTNA), korporativ şəbəkə təhlükəsizliyi, identitetə əsaslanan giriş nəzarəti.

Ədəbiyyat

1. <https://www.paloaltonetworks.com/cyberpedia/extending-zero-trust-to-the-endpoint>
2. <https://www.catonetworks.com/zero-trust-network-access/#:~:text=Choose%20a%20ZTNA%20Model:%20ZTNA,solution%20is%20performing%20as%20intended>
3. <https://www.cloudflare.com/zero-trust/>
4. <https://www.zscaler.com/products/zscaler-private-access>

SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF ANLAYIŞI VƏ ONUN MALİYYƏ TƏMİNATI MEXANİZMLƏRİ

Sarif Cəbrayilov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

sarifcebrayilov30@gmail.com

Müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf dövlətlərin dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əsas prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Sosial-iqtisadi inkişaf anlayışı cəmiyyətin iqtisadi potensialının genişlənməsi ilə yanaşı, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsini, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və sosial bərabərliyin təmin olunmasını əhatə edir. Bu inkişafın təmin edilməsində maliyyə resurslarının düzgün formalaşdırılması və səmərəli idarə olunması həlledici rol oynayır.

Qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya şəraitində ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi birbaşa olaraq onların maliyyə təminatı mexanizmlərinin effektivliyindən asılıdır. Sosial-iqtisadi inkişaf dedikdə, iqtisadi artımın sosial nəticələrlə uzlaşdırılması, yəni istehsalın artması ilə yanaşı, məşğulluğun yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması başa düşülür. Sosial-iqtisadi inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, eyni zamanda sosial indikatorlarla ölçülür [1].

İqtisadi inkişaf istehsal həcmi və milli gəlirin artımını ifadə etdiyi halda, sosial inkişaf bu artımın cəmiyyət üzvləri arasında ədalətli bölgüsünü və sosial təminatın gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu iki anlayışın vəhdəti sosial-iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Sosial-iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi üçün maliyyə təminatı mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizmlər dövlət büdcəsi, büdcədənəknar fondlar, vergi siyasəti, investisiya fəaliyyəti və kredit mexanizmləri vasitəsilə formalaşdırılır [2].

Dövlət büdcəsi sosial proqramların maliyyələşdirilməsində əsas alət kimi çıxış edir. Təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və infrastruktur layihələrinə ayrılan vəsaitlər sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə xidmət edir. Büdcə xərclərinin məqsədyönlü və şəffaf istifadəsi maliyyə təminatının effektivliyini artırır.

Vergi mexanizmləri də sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Proqressiv vergi sistemi sosial bərabərliyin təmin edilməsinə, vergi güzəştləri isə sahibkarlığın və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına şərait yaradır.

İnvestisiya mexanizmləri, xüsusilə də dövlət-özəl tərəfdaşlığı modeli sosial-iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsində geniş tətbiq olunur. Bu mexanizm dövlətin maliyyə yükünü azaltmaqla yanaşı, özəl sektorun iqtisadi fəallığını artırır [3].

Sosial-iqtisadi inkişafın uzunmüddətli və dayanıqlı olması maliyyə resurslarının davamlı şəkildə formalaşdırılması və məqsədyönlü istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Dayanıqlı inkişaf anlayışı yalnız qısamüddətli iqtisadi artımı deyil, gələcək nəsillərin maraqlarını nəzərə alan sosial və iqtisadi tarazlığı ifadə edir. Bu baxımdan maliyyə mexanizmləri sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyət göstəricilərinə birbaşa təsir edir.

Maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması sosial sahələrə yönəldilən xərclərin effektivliyini artırır. Təhsil və səhiyyə sahəsinə ayrılan vəsaitlər insan kapitalının inkişafına xidmət edir ki, bu da iqtisadi artımın əsas amillərindən biri hesab olunur. İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar uzunmüddətli perspektivdə əmək məhsuldarlığının artmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır [1]. Bundan əlavə, sosial müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın vacib komponentlərindən biridir. Əhalinin həssas təbəqələrinin sosial təminatının gücləndirilməsi sosial bərabərliyin təmin olunmasına və cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunmasına imkan verir. Bu məqsədlə yaradılan büdcədənəknar sosial fondlar maliyyə təminatı mexanizmlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir [2].

Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsində regional aspektlər də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Regionların inkişafına yönəlmiş maliyyə proqramları ərazi bərabərsizliyinin azaldılmasına,

regionlarda məşğulluğun artırılmasına və infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bu isə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının balanslı inkişafına müsbət təsir göstərir [3].

Sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlılığı maliyyə resurslarının düzgün bölüşdürülməsi və səmərəli idarə olunmasından asılıdır. Maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sosial sahələrin inkişafını sürətləndirir və cəmiyyətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi tərəqqisini təmin edir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə təminatı dövlətin həyata keçirdiyi strateji yol xəritələri və dövlət proqramları çərçivəsində reallaşdırılır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramları, sosial müdafiə tədbirləri və infrastruktur layihələri maliyyə mexanizmlərinin praktik tətbiqinə nümunədir. Son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş maliyyə siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu siyasət məşğulluğun artırılmasına və əhalinin gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Sosial-iqtisadi inkişaf anlayışı iqtisadi artım və sosial rifahın qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edən kompleks bir anlayışdır. Bu inkişafın davamlı və səmərəli olması üçün maliyyə təminatı mexanizmlərinin düzgün qurulması və effektiv idarə olunması zəruridir. Dövlət büdcəsi, vergi siyasəti və investisiya mexanizmləri sosial-iqtisadi inkişafın əsas maliyyə dayaqlarını təşkil edir. Azərbaycanın mövcud inkişaf strategiyaları bu mexanizmlərin praktiki tətbiqini nümayiş etdirir və ölkənin sosial-iqtisadi potensialının artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: Sosial-iqtisadi inkişaf, maliyyə təminatı, dövlət büdcəsi, vergi mexanizmi, investisiya.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, M.İ. (2019). *Sosial-İqtisadi İnkişafın Əsasları*. Bakı.
2. Əliyev, R.Q. (2020). *Maliyyə Sistemi və Dövlət Büdcəsi*. Bakı.
3. Həsənov, E.A. (2021). *İnvestisiya Siyasəti və İqtisadi İnkişaf*. Bakı.

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ UNİVERSAL DİZAYNIN TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ

Günəl Cəfərli

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı

gunelmahar@gmail.com

Tezisin əsas məqsədi dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiq olunan əlçatanlıq kodekslərini və standartlarını müqayisə edərək tədqiqat məlumatlarının ümumiləşdirilmiş toplusunu təqdim etmək və əlçatan dizayn sahəsində ən son tendensiyalar barədə elmi baxış formalaşdırmaqdır. Tikinti kodeksləri tikilmiş mühit üçün məcburi minimum texniki tələbləri müəyyən edir. Bəzi hallarda bu minimum tələblər memarlar və inşaatçılar üçün daha yüksək keyfiyyət göstəricilərinə nail olmağa imkan verən şərtlər, tövsiyələr və könüllü əlçatanlıq standartları ilə tamamlanır.

Universal dizayn, hamı üçün dizayn və inklüziv dizayn yanaşmaları cəmiyyətin bütün üzvlərinin ehtiyaclarını nəzərə alan layihələndirməni təşviq edən əsas prinsiplər kimi çıxış edir. Bu prinsiplər istifadə qabiliyyətindən asılı olmayaraq mümkün olan ən geniş istifadəçi kütləsi üçün yararlı mühitin yaradılmasına yönəlmişdir. Sözügedən dizayn prinsiplərinin tətbiqi tikinti kodeksləri və standartlarında nəzərdə tutulan tələblərlə müqayisədə daha yüksək funksionallıq və effektivlik səviyyəsinin əldə olunmasına şərait yaradır.

Universal dizayn prinsiplərinin təhsildə tətbiqi tədris proqramlarının və təlim prosesinin inkişafına yeni yanaşma təqdim edir, həmçinin hər bir tələbənin öz peşəkar kompetensiyalarının formalaşdırılması prosesində tamhüquqlu iştirakçıya çevrilməsini təmin etmək məqsədilə onların ali təhsil müəssisələrində tədris prosesinə cəlb olunması yollarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Bu yanaşmada əsas vurğu həll yollarının müxtəlifliyinə yönəldilir və hər kəs üçün bərabər təhsil imkanları elan edilir [1].

Universal dizayn konsepsiyası əsasında bir sıra elmi cəhətdən əsaslandırılmış təhsil metodologiyaları hazırlanmışdır. Bunlara Tədris üçün Universal Dizayn, Öyrənmə üçün Universal Dizayn və Təlimat üçün Universal Dizayn daxildir. Terminoloji fərqlərə baxmayaraq, bütün bu metodologiyalar təhsildə universal dizayn prinsiplərinin tətbiqinə əsaslanır; onlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir və rəqabət aparmır. Elmi ədəbiyyatda və tədqiqat işlərində bu anlayışlar tez-tez bir-birinin əvəzinə istifadə olunsun da, bəzi mənbələrdə onların arasında mövcud fərqlər də təsvir edilmişdir.

Hər üç təhsil modeli universal dizayn prinsiplərinə uyğun çevik tədris proqramlarının və pedaqoji texnikaların tətbiqinə yönəlmişdir. Bu yanaşma dərslərin məqsədlərindən və materiallarından başlayaraq tədris metodlarına və qiymətləndirmə mexanizmlərinə qədər tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını təmin etməyə imkan verir. Əvvəlki empirik tədqiqatlar göstərir ki, təhsildə universal dizayn prinsiplərinin tətbiqi həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün müsbət nəticələr vermişdir [1].

Öyrənmə üçün Universal Dizayn yanaşması öyrənmə prosesinin elə təşkilini təklif edir ki, təqdimat materiallarının, fəaliyyət və özünüifadə formalarının, eləcə də iştirak imkanlarının müxtəlifliyi təmin olunsun. Bu müxtəliflik tələbələrin fərqli öyrənmə strategiyalarına və əvvəlki təcrübələrinə uyğunlaşdırılır.

Tələbəyönümlü ali təhsildə tələbə müxtəlifliyinin təlim prosesində necə təzahür etdiyini müəyyənləşdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son 40-50 il ərzində təhsil elmi sahəsində fərqlərin öyrənmə üslublarını araşdırmaq məqsədilə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır; lakin alimlər bu məsələ ilə bağlı hələ də vahid nəticəyə gələ bilməmişlər [2]. 2000-ci ildən etibarən əlçatanlıq və universal dizayn sahəsində dünya üzrə müxtəlif kodekslər və standartlar arasında müqayisələr aparılmağa başlanmışdır. Bu müqayisələr çərçivəsində Kanada, Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin, Yaponiya, Avstraliya, Skandinaviya ölkələri və Fici kimi regionların əlçatanlıq tələbləri və standartları təhlil edilmişdir.

Analiz zamanı həm binalar, həm də landşaftlar üzrə universal dizayn prinsiplərinə uyğun ən yaxşı təcrübələr müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, fərqli regionlarda istifadə edilən texniki göstəricilər, məhsul nümunələri, xərclər və əlçatanlıq səviyyəsi ilə bağlı məlumatlar qiymətləndirilmişdir. Bu müqayisələr nəticəsində əlçatan dizayn prinsiplərinin tətbiqi üçün universal yanaşmaların inkişaf etdirilməsi və regionların spesifik şərtlərinə uyğun texniki həllərin formalaşdırılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Həmçinin, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan standart və praktikaların araşdırılması, əlçatan mühitin yaradılmasında daha çevik və inklüziv strategiyaların işlənib hazırlanmasına imkan verir [3].

Dünya üzrə ən azı bir növ əlilliyi olan insanların sayı sürətlə artmaqdadır. Bu artım müxtəlif amillərlə izah olunur: təbii və texnogen fəlakətlər, səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi, əlilliklə doğulan körpələrin sağqalma göstəricilərinin artması, eləcə də yeni tibbi prosedurların ağır travmalar almış insanların həyatını xilas etməsi. Əhəlinin qocalması və tibbi texnologiyaların inkişafı fonunda dünya əhalisinin getdikcə daha böyük hissəsi müstəqil həyat tərzini sürür ki, bu da əlçatan mühitə ehtiyac duyan insanların sayının artması ilə müşayiət olunur.

Qlobal Texnologiya və Əlçatanlıq üzrə Beynəlxalq Komissiya. Texnologiya və Əlçatanlıq üzrə Beynəlxalq Komissiya (International Commission on Technology and Accessibility - ICTA Global) beynəlxalq qeyri-kommersiya və qeyri-hökumət təşkilatı olan *Rehabilitation International*-in himayəsi altında fəaliyyət göstərən bir qurumdur. ICTA əlçatanlığın bütün istiqamətləri ilə məşğul olur; bu istiqamətlərə ilk növbədə yaşayış mühiti, nəqliyyat və kommunikasiya, yardımçı texnologiyalar və əlçatan veb dizayn daxildir. Texnologiya və Əlçatanlıq üzrə Beynəlxalq Komissiya (ICTA Global) dünya miqyasında “Universal dizayn - inklüziv dizayn hamı üçün dizayn” yanaşmalarının dəstəklənməsi və təşviq edilməsində aparıcı rol oynayır [3].

Universal dizayn sahəsində ən yaxşı təcrübələr universal dizayn prinsiplərinə uyğun olan, eyni zamanda obyektlərdən istifadə edən mümkün qədər geniş insan qrupunun ehtiyaclarını qarşılayan və iqtisadi baxımdan əlçatan layihələndirmə yanaşmalarını təmin edən tikinti praktikaları və prosedurları kimi müəyyən edilir. Bütün ən yaxşı təcrübələr hər bir vəziyyətə eyni dərəcədə tətbiq edilə bilmədiyindən, bütün texniki spesifikasiyalar yerli hakimiyyət orqanları, memarlar və bina sahibləri ilə birlikdə diqqətlə nəzərdən keçirilməli və müzakirə olunmalıdır [4].

Vahid bir ən yaxşı təcrübə nümunəsi dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar üçün hər zaman uyğun olmaya bilər. Bu səbəbdən, həm coğrafi, həm də siyasi şərtləri nəzərə alan yerli standartların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən “ən yaxşı təcrübələr” yerli ekspertiza ilə birlikdə istifadə edilməli olan istiqamətləndirici tövsiyələr xarakteri daşıyır. Onlar ictimaiyyətin əlçatanlıq problemləri barədə məlumatlılığını artırmaq məqsədi ilə təqdim olunur və zərurət yarandıqda digər milli və ya yerli standartların hazırlanmasında resurs kimi istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Universal dizayn, əlçatanlıq standartları, inklüziv mühit, tikinti kodeksləri, dizayn prinsipləri.

Ədəbiyyat

1. Americans with Disabilities Act Standards for Accessible Design (2010). U.S. Department of Justice. <https://www.ada.gov>
2. Burgstahler, S. (2008). *Universal Design in Higher Education: From Principles to Practice*. Harvard Education Press.
3. Center for Universal Design (1997). *The Principles of Universal Design*. North Carolina State University.
4. Edyburn, D. (2011). Universal design for learning: Evidence, theory and practice. *Assistive Technology Outcomes and Benefits*, 7(1), 21-35.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TİKİNTİ MATERIALLARI ÜZRƏ YERLİ İSTEHSAL ÇATIŞMAZLIĞI

Müəffər Cəfərli

Nazim Hüseynov adına Alpoud kənd orta məktəbi, Bərdə
muzeffer.ceferli98@gmail.com

Tikinti sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı və dinamik sahələrdən biri kimi çıxış edərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi yer tutur. Bu sektor təkcə ümumi daxili məhsulun formalaşmasına töhfə vermir, eyni zamanda məşğulluğun artırılmasında, regionların inkişafında və infrastrukturun müasirləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət və özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən tikinti layihələri şəhərsalma proseslərinin sürətlənməsinə, nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələrinin genişlənməsinə, sosial obyektlərin - məktəblərin, xəstəxanaların, mədəniyyət və idman qurğularının inşasına şərait yaradır.

Son illərdə ölkədə həyata keçirilən genişmiqyaslı infrastruktur layihələri, o cümlədən yol-nəqliyyat sisteminin yenilənməsi, enerji və su təchizatı obyektlərinin tikintisi, sənaye parklarının və logistika mərkəzlərinin yaradılması tikinti sektorunun həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bununla yanaşı, yaşayış və qeyri-yasayış obyektlərinin intensiv şəkildə inşa olunması, urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi və əhəlinin artan mənzil tələbatı tikinti materiallarına olan ehtiyacı daha da yüksəlmişdir. Xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə aparılan genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri qısa müddətdə böyük həcmdə tikinti materiallarının tələb olunmasına səbəb olmuşdur [4, s.34].

Artan tələbatın qarşılanmasında yerli istehsalın rolu olduqca mühümdür, çünki daxili istehsal tikinti proseslərinin fasiləsizliyini təmin etməklə yanaşı, xərclərin optimallaşdırılmasına və milli sənaye potensialının inkişafına xidmət edir. Lakin mövcud vəziyyət göstərir ki, bir sıra tikinti materialları üzrə yerli istehsal imkanları hələ də kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Xüsusilə yüksək keyfiyyətli izolyasiya materialları, müasir bitirmə məhsulları, metal konstruksiyalar və bəzi texnoloji komponentlər üzrə daxili istehsal tələbatı tam ödəyə bilmir [1, s.66]. Bu çatışmazlıq ölkə iqtisadiyyatının müəyyən tikinti materialları üzrə idxaldan asılı vəziyyətdə qalmasına gətirib çıxarır. İdxaldan asılılıq isə tikinti xərclərinin artmasına, xarici bazarlardakı qiymət dalğalanmalarının daxili bazara ötürülməsinə və valyuta axınının yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, idxalın artması

makroiqtisadi tarazlığa təsir göstərərək xarici ticarət balansında əlavə gərginlik yaradır. Belə bir şəraitdə tikinti materialları üzrə yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi yalnız sektorun deyil, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda tikinti materialları bazarı sement, armatur, kərpic, qum-çınqıl, mərmər, keramika məmulatları, izolyasiya materialları və digər məhsulları əhatə edir. Son illərdə sement və armatur istehsalı sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilsə də, yüksək keyfiyyətli izolyasiya materialları, bəzi növ bitirmə materialları, metal konstruksiyalar və müasir kompozit məhsullar üzrə yerli istehsal hələ də kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu boşluq, əsasən, idxal hesabına doldurulur ki, bu da tikinti sektorunda maya dəyərinin artmasına səbəb olur.

Yerli istehsalın məhdud olmasının əsas səbəblərindən biri texnoloji gerilik və istehsal bazasının yetərinə modernləşdirilməməsidir. Bir sıra müəssisələr köhnə avadanlıqlarla fəaliyyət göstərir və bu, məhsulun keyfiyyətinə və rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir edir. Digər mühüm amil investisiya mühitinin bəzi sahələrdə kifayət qədər cəlbədic olmamasıdır. Yüksək ilkin kapital tələbi, uzunmüddətli geri dönüş dövrü və bazar riskləri yerli və xarici investorların tikinti materialları sənayesinə marağını azalda bilər [3, s.67].

Xammal bazasından səmərəli istifadə olunmaması da problemlər sırasındadır. Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara malik olsa da, bəzi xammal növlərinin emalı və dərin istehsalı sahəsində potensial tam reallaşdırılmır. Logistika və nəqliyyat xərclərinin yüksək olması, regionlarda sənaye infrastrukturunun yetərinə inkişaf etməməsi də istehsalın genişlənməsini məhdudlaşdıran amillər kimi çıxış edir.

Tikinti materialları üzrə idxaldan asılılıq ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sıra mənfi nəticələr yaradır. İlk növbədə, idxal məhsullarının qiymət dəyişkənliyi daxili bazarda tikinti xərclərinin artmasına səbəb olur. Valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər idxal olunan materialların qiymətinə birbaşa təsir göstərir və bu da tikinti layihələrinin büdcəsini risk altında qoyur. Eyni zamanda, idxalın artması xarici ticarət balansına mənfi təsir göstərir və valyuta axınının ölkədən kənara çıxmasına səbəb olur. Bundan əlavə, yerli istehsalın zəif inkişafı məşğulluq imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Tikinti materialları sənayesinin inkişafı regionlarda yeni iş yerlərinin açılmasına və sənayeləşmənin dərinləşməsinə töhfə verə biləcəyi halda, idxaldan asılılıq bu potensialın reallaşmasına mane olur [2, s.25].

Tikinti materialları üzrə yerli istehsalın artırılması üçün kompleks və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. İlk növbədə, sənaye müəssisələrinin texnoloji modernləşdirilməsi və innovativ istehsal texnologiyalarının tətbiqi stimullaşdırılmalıdır. Dövlət tərəfindən vergi güzəştləri, subsidiyalar və güzəştli kredit mexanizmlərinin genişləndirilməsi investorların bu sahəyə marağını artırma bilər.

Sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür zonalarda infrastrukturun hazır olması istehsal xərclərini azaldır və müəssisələrin fəaliyyətini asanlaşdırır. Eyni zamanda, yerli xammal bazasının səmərəli istifadəsi və dərin emal sahələrinin yaradılması idxaldan asılılığın azaldılmasına kömək edir [5, s.46]. Kadr hazırlığı və ixtisaslaşmış təlim proqramlarının təşkili də diqqət mərkəzində olmalıdır. Mühəndis-texniki kadrların və peşəkar işçi qüvvəsinin hazırlanması yerli istehsalın keyfiyyətini və davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında tikinti materialları üzrə yerli istehsalın çatışmazlığı həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan mühüm problemlər yaradır. Artan tikinti tələbatı fonunda idxaldan asılılığın davam etməsi istehsal xərclərinin yüksəlməsinə, valyuta axınının artmasına və sənayeləşmə potensialının tam reallaşmamasına səbəb olur. Bu baxımdan, yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış etməlidir. Texnoloji modernləşmə, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sənaye infrastrukturunun inkişafı sayəsində tikinti materialları sektorunda daxili istehsalın gücləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: Tikinti sektoru, tikinti materialları, yerli istehsal, idxaldan asılılıq, sənaye inkişafı, Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Azərbaycan Respublikasında tikinti və sənaye göstəriciləri. Bakı.
2. İqtisadiyyat Nazirliyi (2022). Azərbaycan Respublikasında sənaye inkişafının əsas istiqamətləri. Bakı.
3. Əliyev, R.Ə. (2018). *Sənaye İqtisadiyyatının Əsasları*. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Məmmədov, F.H. (2021). Tikinti sektorunun iqtisadiyyatda rolu və inkişaf meyilləri. *Azərbaycanın İqtisadi Problemləri*, 3, 34-41.
5. World Bank (2020). Azerbaijan: Building a competitive economy. Washington.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİNDƏ DÜZGÜN TƏTBİQ OLUNAN KREDİT MEXANİZMİNİN ROLU

Raibə Cəfərova, Nurlana Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
raibacafarova@mail.ru

Müasir şəraitdə düzgün qurulmuş innovasiya yönümlü investisiya siyasəti olmadan kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafa və ixrac yönümlü keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olunması qeyri-mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqi sürətləndirilməlidir. Bu məqsədlə, istehsalda dayanıqlı inkişaf meylliliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiyaların tətbiqi sisteminin formalaşması hələ də öz həllini gözləyir.

İnnovasiya prosesinin uğurlu maliyyələşməsi sisteminin müasir elmi-texniki nailiyyətlərə yönəldilməsi ilk növbədə ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmının artması, əhalinin rifahının və həyat standartlarının yüksəlməsinə, iqtisadi inkişafın məqsədli istiqamətlənməsinə, innovasiya və investisiya fəaliyyətinin vahid idarəetmədə birləşdirilməsi ideyasına əsaslanır.

Maliyyə bazarları inkişaf etmiş ölkələrdə ümumilikdə investisiya qoyuluşunun əsas mənbələrindən biridir. Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi ölkənin inkişaf səviyyəsinin əsas barometridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin, əmanətlərin investisiyaya transformasiyasında rolunun araşdırılması eyni zamanda kənd təsərrüfatında innovasiyalı investisiya prosesində maliyyə mənbəyi kimi iştirak etmək imkanlarını araşdırmağa şərait yaradır.

Qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçısı hazırda dövlətdir. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında dövlətin mütləq üstünlüyü o deməkdir ki, onsuzda məhdud olan maliyyə vəsaitlərinin yığılması iqtisadiyyata, o cümlədən kənd təsərrüfatına, investisiya qoyuluşlarına transformasiyası əvəzinə büdcə kəsirinin bağlanması yönəlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiya qoyuluşunda maliyyə bazarlarının rolu çox böyükdür. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı zəif, bank sistemi isə nisbətən geniş inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında xırda təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsi onların maliyyə bazarlarında iştirakını sıfıra endirir. Amma maliyyə bazarlarından investisiya mənbəyi kimi ancaq iri təsərrüfatlar səmərəli istifadə edə bilərlər.

Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatında iri təsərrüfatların yaradılması aqroparklar sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Aqro və texnoparkların yaradılmasının əsas məqsədlərindən biri də onları kənd təsərrüfatında innovasiya sisteminin əsasına çevirməkdir. İnnovasiya infrastrukturuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada olan aqro və texnopark qurumları onun strukturunun mərkəzi həlqəsinə çevrilməlidir. Onlar kənd təsərrüfatında innovasiyaların yaradılmasını, təcrübədə mənimsənilməsinə, transferini və geniş tətbiqini təmin etməlidirlər. 2023-cü ilədək Azərbaycanın otuz iki rayonunda 51 aqropark yaradılmışdır. Onların ümumi layihə dəyəri 2,4 milyard manat, ərazisi isə cəmi 239,3 min hektardır. Onlardan otuz dördü bitkiçilik, on dördü bitkiçilik və heyvandarlıq, biri

heyvandarlıq və ikisi çeşidləmə, qablaşdırma, emal və logistika sahəsində ixtisaslaşblar. Son zamana qədər aqroparkların inkişafına 1,3 milyard manat özəl investisiyalar yatırılıb. Bundan başqa dövlət aqroparklara dəstək tədbirləri həyata keçirir. 51 aqroparkdan 27-si investisiya təşviqi sənədi almışdır. Onlardan iyirmi altı aqroparka ölkəyə texnoloji avadanlıq, texnika gətirmək üçün 44 milyon manata yaxın dəyərdə güzəşt tədbiq olunmuşdur, iyirmi beş aqroparkın yaradılması və genişləndirilməsi üçün 184 milyon dəyərində güzəştli kredit ayrılmışdır [4, s.12]. Bundan başqa aqroparkların infrastruktur təminatı dövlət vəsaiti hesabına reallaşdırılır. Lakin bunlara baxmayaraq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının hələ də dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti aşağıdır.

Kiçik və orta təsərrüfatlara gəldikdə isə bank kreditləri kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində həlledici rol oynaya bilər. İnvestisiya kreditləri aqrar biznesin innovativ inkişafı üçün zəmin yaradır. Lakin bu zaman paradoksal bir vəziyyət yaranır. Bir tərəfdən banklar kredit verməkdə maraqlıdırlar, digər tərəfdən isə aqrar müəssisələrin investisiyalara ehtiyacı var. Amma aqrar sektorda risklərin yüksək səviyyəsi səbəbindən banklar bu sahəyə kredit ayırmaqda maraqlı deyillər. Çünki, investisiyaların qayıtmaması təhlükəsi var, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları isə kredit götürməyə ehtiyat edirlər. Çünki, hazırkı iqtisadi şəraitdə artan faizlər onlar üçün ciddi problemə çevrilir. Bundan başqa innovasiya yönümlü investisiyaların özü də risklidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlərin həlli əhəmiyyətli dərəcədə dövlət dəstəyindən və dövlətin aqrar sahənin inkişafına dair proqramlardan asılıdır. Dövlət dəstəyi ümumiyyətlə aqrar sahənin innovativ inkişafına qoyulan investisiyaların inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətidir. Çünki, maliyyə resurslarının məhdud olduğu sahədə dövlət başlıca investora çevrilir. Bu baxımdan ən ümdə məsələ investisiya kreditləridir. Lakin Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əksəriyyəti üçün əlçatan olmur. Bu səbəbdən də, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi güzəştli şərtlərlə həyata keçirilir. İnnovasiya yönümlü investisiyalar böyük məbləğlər tələb edir və bu baxımdan mikro kreditlər investisiyanın bu növü üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Maliyyə bazarları kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun mühüm mənbələrdən biridir. Bu gün aqrar sahənin inkişafında başlıca məsələlərdən biri innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün mövcud maliyyə resurslarını məhz prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirmək və optimal nəticəyə nail olmaqdan ibarətdir. İnnovasiyaların köməyi ilə ənənəvi texnologiyalar bazasında fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatından innovativ üsullarla kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən aqrar sahəyə keçidi həyata keçirmək mümkündür.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, investisiya qoyuluşu, innovasiya, fermer, ÜDM.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı, 2022.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri (2022). Statistik məcmuə.
3. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı (2022). Statistik məcmuə. Bakı: Rəsmi nəşr, 774.
4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri (2023). Statistik məcmuə. Bakı: Rəsmi nəşr, 725.
5. AR Mərkəzi Bankı (2023). 2022-ci il üzrə qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəriciləri. <https://www.cbar.az/page-190/capital-market>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Regionların sosial-iqtisadi inkişafı 2019-2023-cü illər. Statistik məcmuə. Bakı: Rəsmi nəşr, 833.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (2022). Statistik Bülleten. Bakı, 93.

САНИТАРНО-МИКРОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДЗЕМНЫХ И ПИТЬЕВЫХ ВОД ИСМАИЛЛИНСКОГО РАЙОНА

Фатима Джафарова

Бакинский Государственный Университет, Баку

jafarovafatima03@gmail.com

Вода, считающаяся «источником жизни» человечества, является одним из важнейших ресурсов. Качество питьевой воды имеет большое значение для здоровья человека, охраны окружающей среды и экономического развития.

Известно, что вода может служить фактором передачи кишечных бактериальных и вирусных инфекций, включая холеру, дизентерию, вирусный гепатит и другие заболевания. В этой связи особое значение приобретает оценка санитарно-микробиологического состояния подземных вод, широко используемых для хозяйственно-питьевого водоснабжения, особенно в сельских и горных районах.

Исмаиллинский район характеризуется сложными природно-географическими условиями, горным рельефом и значительной долей децентрализованных источников водоснабжения [1]. Подземные воды данного региона используются населением преимущественно без предварительной очистки, что повышает актуальность их микробиологической оценки. Несмотря на относительную защищенность глубоких водоносных горизонтов, грунтовые и неглубокие подземные воды подвержены антропогенному загрязнению, связанному с хозяйственно-бытовой деятельностью, сельским хозяйством и недостаточной санитарной защитой источников [2].

Целью настоящей работы являлась оценка санитарно-микробиологических особенностей подземных вод Исмаиллинского района и определение их соответствия гигиеническим нормативам, установленным для питьевой воды.

Объектом исследования являлись подземные воды, используемые населением Исмаиллинского района для хозяйственно-питьевых нужд. Отбор проб воды проводился из подземных источников (скважин и колодцев) в соответствии с санитарными и методическими требованиями.

Отбор проб осуществлялся в стерильные емкости объемом не менее 0,5 л с соблюдением правил асептики. Перед отбором вода спускалась в течение нескольких минут для удаления застоявшейся жидкости, после чего производился забор проб с последующей герметичной укупоркой и маркировкой. Доставка образцов в лабораторию осуществлялась в максимально короткие сроки с соблюдением температурного режима [3].

Микробиологический анализ воды проводился в соответствии с методическими указаниями МУК 4.2.1884-04 и действующими гигиеническими нормативами. В исследуемых образцах определяли следующие санитарно-микробиологические показатели: общее микробное число (ОМЧ), бактерии группы кишечной палочки (БГКП), термотолерантные колиформные бактерии, кишечную палочку (*Escherichia coli*), энтерококки и колифаги [4].

Для выявления санитарно-показательных микроорганизмов применялся метод мембранной фильтрации с последующим культивированием на селективных питательных средах, а также метод бродильных проб в случаях повышенной мутности воды. Полученные результаты оценивались в соответствии с требованиями ГОСТ 2874-82 «Вода питьевая. Гигиенические требования и контроль за качеством» [6].

В результате проведенных исследований установлены различия в микробиологическом состоянии подземных вод в зависимости от типа водоисточника и условий его эксплуатации. В пробах воды из глубоких скважин санитарно-показательные микроорганизмы, как правило, не выявлялись либо их содержание находилось в пределах допустимых нормативов. Это свидетельствует о высокой степени естественной защищенности глубоких водоносных горизонтов, что согласуется с данными других исследователей [5].

В то же время в воде из неглубоких колодцев и отдельных скважин отмечалось наличие бактерий группы кишечной палочки и повышение общего микробного числа, что указывает на возможное фекальное загрязнение. Аналогичные закономерности описаны для грунтовых вод в ряде регионов, где основной путь микробиологического загрязнения связан с недостаточной санитарной защитой устьев колодцев и инфильтрацией поверхностных сточных вод.

Полученные данные подтверждают, что санитарно-микробиологическое состояние подземных вод Исмаиллинского района в значительной степени определяется глубиной залегания водоносного горизонта и уровнем антропогенного воздействия. Выявленные отклонения от нормативных значений требуют регулярного микробиологического мониторинга и соблюдения санитарно-защитных мероприятий при эксплуатации источников водоснабжения.

Проведенная оценка санитарно-микробиологических особенностей подземных вод Исмаиллинского района показала, что глубокие подземные воды в целом соответствуют гигиеническим требованиям и являются более надежным источником питьевого водоснабжения. В то же время вода из неглубоких источников может представлять потенциальную эпидемиологическую опасность и нуждается в систематическом контроле и, при необходимости, обеззараживании. Полученные результаты подчеркивают важность комплексного подхода к оценке качества подземных вод с учетом природных и санитарных факторов.

Ключевые слова: Подземные воды, питьевая вода, микробиологический анализ, санитарно-показательные микроорганизмы, Исмаиллинский район.

Литература

1. Ализаде, Э.К., Тарихазер, С.А. (2015). *Экогеоморфологическая Опасность Горных Ландшафтов Азербайджана*.
2. Ахмедов, М.А., Мамедов, Г.А. *Гигиеническая Оценка Источников Водоснабжения Сельских Населенных Мест Азербайджана*.
3. Барановский, А.В., Никулин, А.В. (2014). *Физико-Химические Основы Технологических Процессов Водоподготовки*. Рязань.
4. МУК 4.2.1884-04. (2005). Санитарно-микробиологический и санитарно-паразитологический анализ воды поверхностных водных объектов. Москва: Федеральный центр гигиены и эпидемиологии Минздрава России, 35.
5. Рахманин, Ю.А., Мельцер, А.В., Киселев, А.В., Ерастова, Н.В. (2017). Гигиеническое обоснование управленческих решений с использованием интегральной оценки питьевой воды по показателям химической безвредности и эпидемиологической безопасности. *Гигиена и Санитария*, 96(4), 302-305.
6. СанПиН 2.1.4.1074-01 Питьевая вода. Гигиенические требования к качеству воды централизованных систем питьевого водоснабжения. Контроль качества. Гигиенические требования к обеспечению безопасности систем горячего водоснабжения (с изменениями на 2 апреля 2018 года).

İsmayilli rayonunda yeraltı və içməli suların sanitar və mikrobioloji xüsusiyyətləri

İçməli su əhalinin sanitariya-epidemioloji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Tezisdə İsmayilli rayonunda içməli və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunan yeraltı suların sanitariya-mikrobioloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı yeraltı su nümunələrində ümumi mikrob sayı, bağırsaq çöpü qrupu bakteriyaları və digər sanitariya-göstərici mikroorqanizmlər müəyyən edilmişdir. Dərin sular, əsasən, gigiyenik normalara cavab verir, dayaz mənbələr isə mikrobioloji çirklənməyə daha həssasdır. Bu isə yeraltı suların müntəzəm nəzarətinin və sanitariya-mühafizə tədbirlərinin vacibliyini göstərir.

KREATIV TURİZMİN TƏŞKİLİNDƏ ÖZƏL SEKTORUN STRATEJİ ÖNƏMİ

Sayahı Cəlilova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

sayali.jalilova@gmail.com

Qlobal iqtisadiyyatın post-sənaye mərhələsində turizm sektoru yalnız xidmət sahəsi kimi deyil, eyni zamanda kreativ iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Turist davranışlarının dəyişməsi, fərdi təcrübəyə və yerli mədəniyyətə marağın artması ənənəvi kütləvi turizmin mövqeyini zəiflətməmiş, alternativ turizm növlərinin inkişafını sürətləndirmişdir. Bu kontekstdə kreativ turizm müasir turizm sistemində xüsusi yer tutur.

Kreativ turizm turistlərin yerli icmalarla qarşılıqlı əlaqəyə girərək yaradıcı fəaliyyətlərdə iştirakını nəzərdə tutur və mədəni irsin kommersiyalaşdırılmadan iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasını təmin edir. Bu turizm növünün təşkili və davamlı inkişafı, əsasən, bazar mexanizmləri üzərində qurulduğundan özəl sektorun strateji rolu ön plana çıxır. İşin məqsədi kreativ turizmin təşkilində özəl sektorun rolunu elmi-nəzəri və statistik əsaslarla təhlil etmək, beynəlxalq təcrübə fonunda problemləri və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir.

Kreativ turizm anlayışı mədəni turizmin təkamülü nəticəsində formalaşmış və ilk dəfə Richards və Raymond tərəfindən elmi termin kimi təqdim edilmişdir. Onların yanaşmasına görə kreativ turizm turistlərin yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verən, aktiv iştirak və öyrənmə elementlərini özündə birləşdirən turizm növüdür.

Bu turizm formasının əsas xüsusiyyətləri interaktivlik, fərdiləşdirilmiş təcrübə, mədəni mübadilə və yerli resurslara əsaslanmadır. Kreativ turizm, adətən, incəsənət, sənətkarlıq, musiqi, rəqs, kulinariya və dizayn sahələrini əhatə edir. UNWTO-nun məlumatlarına görə mədəni və kreativ turizm qlobal turizm axınlarının təxminən 40%-ni təşkil edir və bu sahə ən sürətlə böyüyən turizm seqmentlərindən biridir [8]. Kreativ turizm eyni zamanda dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğunluğu ilə seçilir. Daha az ekoloji yük, yerli məşğulluğun artması və mədəni irsin qorunması bu turizm növünün əsas üstünlükləridir.

Kreativ turizmin praktik reallaşması, əsasən, özəl sektor subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Turizm şirkətləri, kreativ startaplar, sənətkarlıq emalatxanaları, festival təşkilatçıları və mədəni məkan operatorları bu sahənin əsas iştirakçılarıdır. Özəl sektorun başlıca funksiyası kreativ ideyaların bazar məhsuluna çevrilməsi və turist tələbinə uyğun xidmətlərin formalaşdırılmasıdır.

OECD-nin hesabatında qeyd olunur ki, kreativ sənayelər və kreativ turizmlə bağlı layihələrdə investisiyaların təxminən 70%-i özəl sektorun payına düşür [3]. Bu fakt özəl sektorun kreativ turizmin maliyyələşdirilməsində aparıcı rol oynadığını sübut edir. Bundan əlavə, özəl sektor innovasiya fəaliyyətinin əsas mənbəyidir. Rəqəmsal platformalar, onlayn rezervasiya sistemləri və sosial media alətləri kreativ turizm məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırır və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Strateji baxımdan özəl sektor kreativ turizmin inkişafına bir neçə əsas istiqamətdə təsir göstərir. İlk növbədə, investisiya fəaliyyəti regionlarda yeni kreativ məkanların və turizm infrastrukturlarının yaranmasına səbəb olur. Avropa İttifaqında kreativ sənayelər və kreativ turizm birlikdə ÜDM-in 4,2%-ni, məşğulluğun isə 7,5%-ni təşkil edir [2]. İkinci mühüm strateji təsir innovasiya və məhsul müxtəlifliyidir. Kreativ turizmdə iştirak edən turistlər ənənəvi turistlərlə müqayisədə 20-30% daha çox xərcləyirlər [5]. Bu isə özəl sektor üçün yüksək gəlirli bazar seqmenti yaradır. Üçüncü təsir, dayanıqlı inkişaf ilə bağlıdır. Kreativ turizm, əsasən, yerli resurslara söykəndiyindən regionların iqtisadi canlanmasına və sosial kapitalın güclənməsinə töhfə verir.

Beynəlxalq təcrübə kreativ turizmin uğurunda özəl sektorun həlledici rolunu təsdiqləyir. İtaliyada sənətkarlıq və dizayn əsaslı turizm məhsulları təqdim edən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri regional turizm gəlirlərinin təxminən 25%-ni formalaşdırır [6]. İspaniyanın Barselona şəhərində kreativ turizm layihələrinin 80%-dən çoxu özəl sektor tərəfindən, bələdiyyə və dövlət dəstəyi ilə həyata keçirilir. Nəticədə şəhərin turizm gəlirləri son on ildə 35% artmışdır [4].

Yaponiyada isə özəl sektor ənənəvi mədəni dəyərləri müasir biznes modelləri ilə birləşdirərək unikal kreativ turizm təcrübələri yaradır.

Kreativ turizmin inkişafında mövcud problemlər, əsasən, maliyyə, kadr və institusional çatışmazlıqlarla bağlıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kreativ turizm layihələrinin təxminən 45%-i maliyyə çatışmazlığı səbəbindən uzunmüddətli fəaliyyət göstərə bilmir [1]. Bu baxımdan, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. UNWTO-nun məlumatlarına əsasən, bu əməkdaşlıq modelinin tətbiq edildiyi destinasiyalarda turist məmnuniyyəti 15-20%, yerli məşğulluq isə 10-12% artmışdır [7]. Gələcək perspektivlər kreativ turizmin institusional dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır.

Kreativ turizm müasir turizm sistemində artıq alternativ deyil, strateji əhəmiyyətə malik əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Qlobal turizm bazarında fərdiləşdirilmiş təcrübələrə və yaradıcı iştirakçılığa artan tələbat bu turizm növünün davamlı inkişafını şərtləndirir və bu prosesdə özəl sektor əsas rol oynayır. Özəl sektor kreativ turizmin təşkilində yalnız icraedici deyil, eyni zamanda strateji inkişafı formalaşdıran əsas aktor kimi çıxış edir. Özəl sektorun investisiya və innovasiya fəaliyyəti turizm məhsullarının diversifikasiyasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və yüksək əlavə dəyərin formalaşmasına şərait yaradır. Kreativ turizm ənənəvi turizm formaları ilə müqayisədə turist xərclərini artırmaqla regionların sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kreativ turizmin uğurlu inkişafı dövlət və özəl sektor arasında səmərəli əməkdaşlıqdan asılıdır. Normativ-hüquqi və institusional dəstək təmin edildikdə özəl sektorun təşəbbüskarlıq potensialı daha effektiv reallaşır. Nəticə etibarilə, kreativ turizmin təşkilində özəl sektorun strateji önəmi həm elmi, həm də praktik baxımdan əsaslandırılmışdır və bu sahənin gələcək inkişafı balanslaşdırılmış dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı modelinin qurulmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Binkhorst, E. (2007). Creativity in tourism experiences. *Tourism, Culture & Communication*, 7(3), 125-135.
2. European Commission (2018). Cultural and creative industries report.
3. OECD (2014). *Tourism and the creative economy*. Paris.
4. Richards, G. (2011). Creativity and tourism. *Annals of Tourism Research*, 38(4), 1225-1253.
5. Richards, G. (2014). *Creative Tourism and Local Development*. UNESCO.
6. Santagata, W. (2009). *Cultural Districts*. Cheltenham: Edward Elgar.
7. UNWTO (2017). *Tourism and culture synergies*. Madrid.
8. UNWTO (2019). *Creative industries and tourism development*. Madrid.

SPECIFIC ENGLISH WORDS IN BUSINESS COMMUNICATION LANGUAGE

Turkan Jalilova

Ganja State University, Ganja

calilovat@mail.ru

Learning professional English vocabulary is most often required by lawyers, financiers, economists, physicians and specialists in other fields.

For example, for forex market participants, knowledge of English is a prerequisite for successful trading. Note that this applies not just to everyday English, but to the terminology used on the trading floor, in financial news and when concluding contracts to open accounts with brokers [1].

Doing business internationally means expanding into new markets, which means translating and localizing documents, as well as a large amount of advertising, marketing and other information. Furthermore, all documents must comply with the requirements and laws of various countries. In our high-tech age, business borders are erased. However, upon closer examination, one can encounter pitfalls related to the laws of many countries. When conducting international business, many

companies face difficulties with document management. All documents must be translated into foreign languages and brought into compliance with international standards and the laws of the countries where commercial and entrepreneurial activities will take place. In other words, all documents must be legalized. For a document to be legally valid in another country, it must be apostilled or fully legalized by a consulate.

Students with a high level of business English will be more likely to attract foreign capital to their companies, secure investor support and collaborate more actively with their foreign partners as they build their careers. Such international cooperation allows Russian business to reach a qualitatively new level, enhancing Russia's overall standing in the international market, which will ultimately lead to an improved economic situation [2].

It's likely that everyone would like to be successful and fortunate in business. And in this case, knowledge of business English can be very helpful. Firstly, it provides additional knowledge and secondly, employers are more willing to hire specialists who speak business English. However, this isn't the most important factor. The key is the opportunity to immerse yourself in the world of the mysterious and incomprehensible, the opportunity to communicate with people with a different worldview and mentality. Thus, modern business people in Russia are increasingly abandoning the services of a translator when communicating with foreign partners and by learning business English, overcoming the language barrier along with the barrier to successful business! [3].

Many modern researchers consider the art of oratory as one of the specific types of human activity. The objective reason for the emergence of the art of oratory as a social phenomenon arose from the need to openly discuss issues of public importance. Oratory is used to justify one or another point of view, to implement the ideas and actions put forward, to master the art of speech in order to defend one's position, to convince one's listeners, to influence them to make their own choices, to lead the masses behind one's ideas.

One of the most widespread forms of speech in society is socio-political oratory. Socio-political oratory can penetrate into the depths of the socio-political and social life of society, expand its scope and enter the international arena. Socio-political oratory includes speeches on state building, economics, law, ethics, culture, parliamentary debates, congresses, conferences and meetings and public gatherings.

Keywords: Communication, specific English words, official document style, business communication language.

References

1. Məmmədli, N. (2021). *Azərbaycan Dilində İşgüzar və Akademik Kommunikasiya*. Bakı, Elm və Təhsil.
2. Bondarenko, I.V. (2006). Linguistic conservatism of legal language. *Bulletin of the I. Kant Russian State University, Series: Philological Sciences*, 2, 75-80.
3. Gurevich, V.V. (2008). *English Stylistics: A Tutorial*, 3rd edition. Moscow: Nauka, 67.
4. Kuzheleva, T.Yu. (2008). Features of the language of business documents in English and Russian. *Language. Communication. Culture*, 74-77.

MİKROSERVİS TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN HAZIRLANMASI

Rəşad Cəlilov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

rashad.jalilov@student.au.edu.az

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı və elektron ticarət dövryyəsinin artması maliyyə texnologiyaları (FinTech) sahəsində daha dayanıqlı və genişlənmə bilən sistemlərin yaradılmasını zəruri etmişdir. Ənənəvi monolit arxitekturalı ödəniş sistemləri böyük trafik həcmi qarşısında çevikliyin azlığı, tək nöqtədən xəta (single point of failure) riski və yenilənmə çətinlikləri ilə qarşılaşır. Bu problemlərin həlli üçün müasir proqram təminatı mühəndisliyində mikro xidmət (microservices) texnologiyalarının tətbiqi ən effektiv yanaşma hesab olunur [2].

Ödəniş sistemləri yüksək əlçatanlıq (high availability), məlumat bütövlüyü və təhlükəsizlik tələb edən mürəkkəb strukturlardır. Mikro xidmət arxitekturası bu sistemləri bir-birindən asılı olmayan, kiçik və spesifik funksiyaları yerinə yetirən modullara bölür [4]. Məsələn, istifadəçi autentifikasiyası, balansın idarə edilməsi, tranzaksiya tarixçəsi və bildiriş xidmətləri ayrı-ayrı konteynerlərdə (Docker, Kubernetes vasitəsilə) işlədilərək müstəqil şəkildə miqyaslandırılabilir.

Təklif olunan modeldə ödəniş prosesinin idarə edilməsi üçün mərkəzi "API Gateway" və asinxron kommunikasiya üçün mesaj növbələri (Message Brokers - Kafka və ya RabbitMQ) istifadə olunur. Bu yanaşma sistemin bir hissəsində yaranan texniki nasazlığın bütün ödəniş infrastrukturunu sıradan çıxarmasının qarşısını alır. Tranzaksiyaların təhlükəsizliyi üçün hər bir mikroxidmət səviyyəsində izolə olunmuş verilənlər bazası və şifrələnmiş kommunikasiya protokolları tətbiq edilir [3].

Modelin yeniliyi ondan ibarətdir ki, ödəniş yükünün paylanması dinamik şəkildə həyata keçirilir. Yüksək tələbat olan anlarda (məsələn, endirim kampaniyaları zamanı) yalnız "Tranzaksiya" xidmətinin resurslarını artırmaqla sistemin ümumi performansını qorumaq mümkündür. Bundan əlavə, sistem CI/CD (Continuous Integration/Continuous Deployment) proseslərinə tam uyğunlaşdırılaraq, yeni ödəniş metodlarının (məsələn, kripto ödənişlər və ya yeni e-pul kisələri) sistemə integrasiyasını sürətləndirir [1].

Üstün cəhətlərə aşağıdakılar aiddir:

- *Müstəqil Miqyaslanma:* Yalnız ehtiyac duyulan xidmətlərin resurslarının artırılması imkanı.

- *Xətaya Davamlılıq:* Bir xidmətin dayanması bütün sistemin çökməsinə səbəb olmur.

- *Texnoloji Çeviklik:* Hər bir xidmət üçün fərqli proqramlaşdırma dilləri və bazalardan istifadə imkanı.

- *Sürətli İnkişaf:* Yeni funksiyaların və təhlükəsizlik yenilənmələrinin asan tətbiqi.

Mənfi cəhətlərə aşağıdakılar aiddir:

- *İdarəetmə Mürəkkəbliyi:* Paylanmış sistemlərin monitorinqi və konfigurasiyası çətinləşir.

- *Şəbəkə Gecikmələri:* Xidmətlərarası kommunikasiya əlavə vaxt tələb edə bilər.

- *Məlumat Ardıcılığı:* Paylanmış bazalar arasında məlumat sinxronizasiyasının təmin edilməsi çətinliyi.

Mikro xidmət texnologiyaları əsasında qurulan ödəniş sistemləri müasir maliyyə bazarlarının tələblərinə cavab verən ən optimal həll yoludur. Bu model sistemin dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, istifadəçi məmnuniyyətini və təhlükəsizliyi ən yüksək səviyyədə təmin etməyə imkan verir [1].

Açar sözlər: Mikroservis, ödəniş sistemləri, FinTech, API Gateway, Docker, Kubernetes, tranzaksiya təhlükəsizliyi, paylanmış sistemlər.

Ədəbiyyat

1. Newman, S. (2021). *Building Microservices: Designing Fine-Grained Systems*. O'Reilly Media.
2. Fowler, M. (2014). *Microservices: A Definition of This New Architectural Term*.

3. Richardson, C. (2018). *Microservices Patterns: With examples in Java*. Manning Publications.
4. Dragoni, N., Giallorenzo, S., Lafuente, A. L., Mazzara, M., Montesi, F., Mustafin, R., Safina, L. (2017). *Microservices: Yesterday, Today and Tomorrow*. Springer.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA TURİZM SEKTORUNUN YERİ

Ağanemət Daşqınlı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı

aganemet@yandex.com

Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda turizm sektoru son illərdə əhəmiyyətli dinamik artım nümayiş etdirərək, iqtisadi diversifikasiya və qeyri-neft sahələrinə keçidin əsas təşviqedicisi elementinə çevrilmişdir. Xüsusilə 2025-ci il üçün Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) proqnozlarına görə turizm və səyahət sektoru ölkə iqtisadiyyatına təxminən 10.3 milyard manatlıq töhfə verəcək ki, bu da Azərbaycanın ÜDM-nin 8.2%-i səviyyəsini təşkil edəcək və sektoru milli iqtisadiyyatın aparıcı qeyri-neft komponentlərindən birinə çevirəcəkdir. Bu göstərici yalnız rəqəmlərlə ölçülən iqtisadi töhfə deyil, həm də turizmin məşğulluğa təsiri baxımından əhəmiyyətlidir: 2025-ci il üçün proqnozlar turizm sektorunun təxminən 472 000 iş yerini dəstəkləyəcəyini, yəni ölkədə ümumi məşğulluğun təxminən 10%-ni təşkil edəcəyini göstərir. Bu rəqəm iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun artımına töhfə verməklə yanaşı, sosial rifahın artırılmasına da mühüm təsir göstərir.

Son illərin statistik göstəricilərinə baxdıqda 2024-cü ildə Azərbaycan turizm sektorunda qeydə alınmış artım dinamikası bu sahənin iqtisadiyyatdakı rolunun gücləndiyini açıq nümayiş etdirir. Məsələn, 2024-cü ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı təxminən 1 855 113 nəfər təşkil etmişdir ki, bu göstərici əvvəlkiyə nisbətən 32.3% artım deməkdir [5]. Bu artım yalnız turist sayının artımı ilə məhdudlaşmayıb, həm də ölkədə xarici turistlərin xərcləri üzrə rekord səviyyələrə çatması ilə nəticələnmişdir. 2024-cü ildə gələn turistlər tərəfindən ölkədə xərclənən vəsait 5.1 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır [4]. Belə görünür ki, turizm sektorunun pullu gəlirləri Azərbaycanın valyuta axınının diversifikasiyasında rol oynamaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin “Turizm” illik məcmuəsində əks olunan rəsmi statistik göstəricilər turizm fəaliyyəti ilə bağlı daha geniş məlumat bazası təqdim edir. Bu məcmuədə turagentlik və turoperator fəaliyyətləri, mehmanxana və iaşə obyektlərinin fəaliyyət göstəriciləri, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizə gəlməsi, gecələmə və iaşə dövrüyyəsi kimi statistik parametrlər əhatə olunur ki, bunlar da sektorun makroiqtisadi təsirinin real qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Aşağıdakı statistik cədvəl (mətnlə təsviri) turizmin bəzi əsas göstəricilərini ümumiləşdirir:

Turizm indikatorları - Azərbaycan (2024-2025 proqnozu)

- Gələn turistlərin sayı: ~1 855 113 nəfər (2024);
- Turist xərcləmələri: ~\$5.1 milyard USD (2024);
- Turizmin ÜDM-yə töhfəsi: ~8.2% proqnoz (2025);
- Turizm sektoru məşğulluğu: ~472 000 iş yeri (2025);
- Xarici turist xərcləri: ~5.5 milyard manat proqnoz (2025);
- Daxili turizm xərcləri: ~3.8 milyard manat proqnoz (2025) [1].

Bu göstəricilər Azərbaycan iqtisadiyyatında turizmin hazırkı rolunu qiymətləndirməklə yanaşı, onun gələcək potensialını da açıq şəkildə göstərir. Turizmin ÜDM-yə töhfəsinin artması iqtisadi diversifikasiyanın güclənməsinə xidmət edir və neft-qaz sektoru asılılığının azaldılması strategiyasına uyğun gəlir. Bu kontekstdə, turizm fəaliyyəti iqtisadiyyatın davamlı inkişaf mexanizmlərindən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Cədvəl 1. Turizmin bəzi əsas göstəriciləri

Göstərici	2024 (Fakt)	2025 (Proqnoz)	Mənbə
Turist sayı	1,855,113	-	Dövlət Statistika Komitəsi
İqtisadi töhfə	7.8 mlrd AZN	10.3 mlrd AZN	WTTC
ÜDM-də payı	4.5%	8.2%	WTTC / DTA
Xarici turist xərcləri	5.1 mlrd USD	5.5 mlrd AZN*	DTA / WTTC

Azərbaycanın turizm sektorunun regional təsiri də diqqətə layiqdir. Məsələn, 2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 1.38 milyon nəfəri keçmişdir ki, bu da ölkəni regionda turizm “maqnitinə” çevirir [3]. Rusiya və Türkiyə bu turist axınının əsas mənbə ölkələri arasında yer almış, son illərdə Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı və Qazaxıstan kimi məsafəli bazarlardan da əhəmiyyətli sayda ziyarətçilər qəbul edilmişdir. Bu tendensiya Azərbaycan turizm sektorunun təkcə şimal-cənub və qonşu regionlarla deyil, daha geniş beynəlxalq bazarla da əlaqələrinin gücləndiyini göstərir.

Cədvəl 2. Makroiqtisadi göstəricilər və proqnozlar

Göstərici Tipi	2024 (Yekun)	2025 (Hədəf/Proqnoz)	Dəyişmə
Ümumi İqtisadi Töhfə	7.8 mlrd AZN	10.3 mlrd AZN	+32%
ÜDM-də Xüsusi Çəkisi	4.5%	8.2%	+3.7 b.p
Dəstəklənən İş Yerləri	423,700	472,000	+48.3 min
Xarici Valyuta Axını	5.1 mlrd USD	5.5 mlrd AZN	Rekord

Mənbə: [2]

Cədvəl 3. 2024-cü il üzrə giriş turizmi

Sıra	Ölkə	Turist Sayı	Artım (2023-ə nisbətən)
1	Rusiya	600,186	~18%
2	Hindistan	235,625	x2.1 dəfə
3	Türkiyə	163,905	~15%
-	Cəmi (Ümumi)	1,855,113	32.3%

Turizmin bu qədər ciddi iqtisadi təsirə malik olması yalnız turist sayının artması və ödənişlərdən əldə olunan gəlirlərlə məhdudlaşmır. Turizm sektorunun inkişafı ilə əlaqədar infrastrukturaya yatırımlar, hotel və xidmət obyektlərinin genişlənməsi, mədəniyyət və istirahət obyektlərinin inkişafı kimi effektlər müşahidə olunur ki, bunlar da daxili bazarın stimullaşdırılmasına

və xidmət sektorunun keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, turizm genişləndikcə digər qeyri-neft sahələrinə də əlavə stimullar formalaşır.

Elmi ədəbiyyat və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turizmin iqtisadiyyatdakı payının artması multiplier effektinə malikdir, yəni turizm gəlirləri digər sektorlarla qarşılıqlı əlaqədə daha geniş iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu baxımdan, Azərbaycanın turizm sektoru yeni iş yerlərinin yaradılması, regional ticarətin canlanması və investisiya axınının təşviqi baxımından mühüm amortizator funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir kontekst daxilində turizmin iqtisadiyyatda rolu yalnız gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də iqtisadi dinamizmin əsas sürətverici amillərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Turizm sektoru, turizm fəaliyyəti, qeyri-neft sahələri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2025). *Azərbaycanda Turizm*. Bakı, 107. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/tourism_2025.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2026). *Turizm*. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2025). Turizmin mövcud vəziyyəti haqqında. <https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=6348>
4. <https://oxu.az/turizm/azerbaycanda-2024-cu-ilde-turist-xercleri-5-1-milyard-abs-dollar-olub>
5. <https://wtcc.org/news/azerbaijans-travel-tourism-sector-set-for-strong-growth-in-2025>

AZƏRBAYCANIN ETNİK MÜXTƏLİFLİYİNİN SİYASİ TƏZAHÜRLƏRİ

Lalə Dilənova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

lale.dilanova@au.edu.az

Müasir dövrdə etnik müxtəlifliyin idarə olunması məsələsi dövlətin daxili siyasətinin istiqamətlərindən biri olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq reputasiyasının formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, qloballaşma, miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi və identiklik faktorlarının mərkəzi rol oynadığı mövcud qlobal sistemdə etnik müxtəlifliyə yanaşma həm milli birliyi təmin edərək ölkənin daxili sabitliyinə, həm də beynəlxalq arenada legitimlik qazanmasına və xarici siyasətdə strateji üstünlük əldə etməsinə xidmət edən amil kimi çıxış edir.

Tezisdə Azərbaycanın etnik müxtəlifliyinin siyasi proseslərdə təzahür formaları araşdırılmışdır. İşin məqsədi Azərbaycanın etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsinə dair əsas yanaşmasının ictimai diplomatiya kontekstində təhlil edilməsidir. İşdə əvvəlcə əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə istinad edərək Azərbaycanın etnik strukturu təsvir edilmiş, o cümlədən ölkədə etnik-mədəni müxtəlifliyin idarə olunmasının xarakteristikası mövcud modellər çərçivəsində nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra isə Azərbaycan dövlətinin etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə seçdiyi siyasət strategiyası ictimai diplomatiya resursu kimi analiz olunmuşdur.

Cəmiyyətin etnik qruplar baxımından formalaşmış demoqrafik tərkibini ifadə edən etnik strukturun araşdırılması etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsinə dair dövlət siyasətinin mahiyyətini anlamaq üçün ilkin və zəruri mərhələdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın etnik strukturunu xarakterizə etməyin əsas yollarından biri əhalinin etnik tərkibinin statistik təhlilidir. Əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə istinad edərək, etnik qrupların say nisbətlərinə baxılması Azərbaycanın etnik strukturunun təsvirinə və modelləşdirilməsinə imkan verir.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycanda əhalinin siyahıya alınması beynəlxalq təcrübə və tövsiyələrə əsaslanaraq hər 10 ildən bir aparılır. Ümumilikdə isə indiyə qədər əhalinin siyahıyaalınması 10 dəfə həyata keçirilmişdir ki, bunlardan biri Çar Rusiyası

(1897), altısı (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989) Sovet dövrü, son üçü isə (1999, 2009, 2019) müstəqillik dövrünə aiddir [1].

Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu ildə həyata keçirilən son siyahıyaalmanın nəticələrinə əsaslanaraq təqdim etdiyi məlumata görə Azərbaycan Respublikasında əhalinin sayı 9951409 nəfər olmuşdur. Bu rəqəmə 1991-2020-ci illərdə Ermənistanın işğalı altında olmuş ərazilərdə məskunlaşdırılmış əhali daxil deyil. Statistik göstəricilərə görə əhalinin böyük hissəsi Azərbaycan türklərindən ibarət olub, onlar ölkə əhalisinin təxminən 95%-ni təşkil edən əsas etnik qrupdur. Etnik strukturda dominant mövqedə dayanan Azərbaycan türklərinin sayı 9436100 nəfərdir. Azərbaycan türklərini 1,7% ilə ləzgilər; 0,9% ilə talışlar və 0,7% ilə ruslar izləyir. Ləzgiyin sayı 167600, talışların sayı 87600, rusların sayı 71000 nəfərdir. Avarlar 48600 nəfər olub əhalinin 0,5%-ni təşkil edir və ilk beşlikdə yer alırlar. Bununla yanaşı, siyahıyaalma məlumatlarında milli azlıq yaxud azsaylı xalqlar kateqoriyasına daxil olan daha on beş etnik qrup qeydə alınmışdır. Siyahıyaalma zamanı sorğu olunan hər bir şəxs milliyyətini (etnik qrupunu) və ana dilini özü müəyyən etmiş; uşaqların milliyyəti (etnik qrupu) və ana dili valideynlərinin dediklərinə əsasən qeyd olunmuşdur [2]. Dövlət Statistika Komitəsinin 1999 və 2009-cu illərdə apardığı siyahıyaalmalarda da Azərbaycan türkləri etnik tərkibdə üstünlük təşkil etmiş, etnik qrupların nümayəndələrinin sayı 10%-i keçməmişdir. Sovet dövründə də əhali tərkibində üstünlük Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur [3].

Mövcud statistik göstəricilər Azərbaycanın etnik strukturunun dominant etnik qrupun üstünlük təşkil etdiyi polietnik struktur modelinə uyğun olduğunu göstərir. Bu modeli “aparıcı xalq üstə gəl azsaylı xalqlar” prinsipinə əsaslanan asimmetrik çoxetnosluq ilə də xarakterizə etmək mümkündür. Digər tərəfdən, Azərbaycan modelində müxtəliflik ilkin (primordial) xarakter daşıyır, siyasi proseslər və ya qloballaşmanın nəticəsi kimi deyil, tarixi-etnogenetik proseslərin məhsulu olaraq ortaya çıxmışdır və dövlət siyasətindən əvvəl formalaşmışdır [4].

Polietnik cəmiyyətlərdə etnik qrupların mədəni-siyasi tələbləri ilə dövlətin vahid milli kimlik yaratmaq istəyi arasında tarazlıq qurmaq, sosial birlik və siyasi sabitliyi təmin etmək, eyni zamanda etnik qrupların hüquq və identikliklərini tanımaq məcburiyyəti, təhlükəsizlik və separatizm riskləri müxtəlif idarəetmə modellərinin tətbiqini zəruriləşdirmişdir. Tarixən etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən dövlətlər bu müxtəlifliklərin idarə olunmasında əsasən daha çox homogenləşdirmə və ya ayrılıq prinsiplərinə əsaslanan iki fundamental siyasət modelinə - assimilyasiya və izolyasiya yanaşmalarına üstünlük vermişlər [5].

Fərqliliklərin dominant mədəniyyət daxilində əridilməsini hədəfləyən assimilyasiya siyasəti milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərini əsas etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Etnik qrupların bir-birindən institusional və sosial məsafədə saxlanmasını təşviq edən izolyasiya siyasəti isə milli azlıqların mədəni və etnik dəyərlərinin dominant etnosun etnik-mədəni sistemi ilə qarşılıqlı təsirinə institusional maneələr yaratmaqla onların cəmiyyətin sosial-siyasi həyatına inteqrasiyasını məhdudlaşdırır. İzolyasiya siyasəti praktikada iki əsas formada təzahür edir. Birinci forma milli azlıqların və ya müəyyən etnik qrupların ölkə ərazisinə daxil olmasının və orada məskunlaşmasının qarşısının alınmasına yönəlidir. İkinci forma isə artıq cəmiyyət daxilində yaşayan etnik və ya irqi qrupların dominant cəmiyyətlə qarşılıqlı sosial-siyasi inteqrasiyasını məhdudlaşdırmaq məqsədilə onların sistemli şəkildə təcrid edilməsini nəzərdə tutur. Sonuncu yanaşma siyasi nəzəriyyədə və tarixi təcrübədə aparteid siyasəti kimi səciyyələndirilir [6].

Assimilyasiya və izolyasiya modellərinin müasir cəmiyyətlərin etnik-mədəni mürəkkəbliyini idarə etmək qabiliyyətinin məhdud olması, habelə demokratik legitimlik, insan hüquqları baxımından normativ gözləntilər siyasi təcrübədə inteqrasiya və multikulturalizm kimi yeni modellərin aktuallaşmasını şərtləndirmişdir. Yeni modellərdən biri olan multikulturalizm yanaşması imədəni fərqliliklərin tanınmasını və qorunmasını dövlət siyasətinin əsas elementi kimi qəbul edir [7].

Azərbaycan kontekstində assimilyasiya və aparteid siyasəti tətbiq olunmur, izolyasiya rəsmi olaraq mövcud deyil. Azərbaycan dövlətinin etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə seçdiyi siyasət strategiyası etnik müxtəlifliyin qorunmasına və vətəndaş həmrəyliyinə gücləndirilməsinə yönəlmiş multikulturalizm prinsiplərinə əsaslanır. Etnik struktur aparıcı xalqın demoqrafik üstünlüyü ilə

səciyyələnsə də, Azərbaycan multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən ölkələr kateqoriyasında yer alır.

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının təkcə daxili siyasətinin deyil, xarici siyasət kursunun da əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu, rəsmi sənədlərdə əksini və əməli fəaliyyətdə təsdiqini tapmışdır. Bu baxımdan 2000-ci illərdən başlayaraq tolerantlığın, mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, sivilizasiyalar və dinlərarası dialoq məkanı olmaq, dünyada multikulturalizm mərkəzi prizmasından tanınmaq, özünün multikulturalizm modelini dünyaya nümunə kimi təqdim etmək istəyən Azərbaycan dövləti tərəfindən beynəlxalq müstəvidə bu istiqamətdə mövqelənmək məqsədilə müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülmüş, layihə və proqramlar həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmış, 11 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilmiş, habelə siyasi leksikona “Multikulturalizmin Azərbaycan modeli” və ya “Azərbaycan multikulturalizm modeli” kimi terminlər daxil edilmişdir [8].

Azərbaycanın etnik müxtəlifliyin siyasi təzahürləri həm daxili idarəetmə mexanizmlərində, həm də dövlətin beynəlxalq mövqelənməsində özünü göstərir. Siyasi baxımdan bütün vətəndaşların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabər hüquq və imkanlarla təmin olunması, multikulturalizmin dövlət siyasəti kimi institusionallaşdırılması və bu modelin daxili auditoriyaya milli birliyi möhkəmləndirən amil, beynəlxalq auditoriyaya isə sabit və inklüziv dövlət modeli kimi təqdim edilməsi şəklində təzahür edir. Beləliklə, daxili siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olan multikulturalizm Azərbaycanın xarici siyasətinin də səmərəliliyini artırır və bu baxımdan təbliği ölkənin beynəlxalq miqyasda tanınması və haqqındakı təsəvvürlərin düzgün məcraya yönəldilməsi məqsədlərinə xidmət edərək ictimai diplomatiya fəaliyyətlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Etnik müxtəliflik, multikulturalizm, ictimai diplomatiya.

Ədəbiyyat

1. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4235>
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2025). Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalınması, 2019-cu il. Statistik məcmuə, cild B, Bakı, 584. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
3. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
4. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (2019). *Multikulturalizmə Giriş*. Bakı, 417-418.
5. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (2019). *Multikulturalizmə Giriş*. Bakı, 262-263.
6. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (2017). *Azərbaycan Multikulturalizmi*. Bakı, 19.
7. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (2017). *Azərbaycan Multikulturalizmi*. Bakı, 20.
8. Dilənova, L. (2024). Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti ictimai diplomatiya müstəvisində. *Cənubi Qafqaz Yeni Qlobal Çağırışlar Kontekstində Beynəlxalq Konfransının Materialları*, 76-79.

THE BLUE ZONE: HOW TWO SMALL STATES CAN CONQUER THE NEW ENERGY MAP

Dinulescu A.Ş. Alexandra-Ştefania

Baku State University, Baku

dinulescu.alexandra-shtefania@bsu.edu.az

Even though they are small players compared to China or US, Romania and Azerbaijan find themselves in a crucial point regarding these new maritime energy wars. Both are sea-open states with coastlines that make them important tactical points in the Black Sea and the Caspian one.

For Romania, the Black Sea is an energy asset and a geopolitical responsibility. First of all, it holds a significant undeveloped potential for the technical offshore wind, that is estimated “between 77 and 94 GW, with 22 GW of bottom-fixed turbines and the rest, of floating turbines” [1], one of the highest in the region. Moreover, in May 2025, the Romanian Ministry of Energy started a study to find out the most suitable areas in the Black Sea for the offshore wind progression, with “the goal of developing at least 3 GW by 2025” [2]. So, the Black Sea is a very crowded maritime area, crossed by cables that carry digital data and pipelines that transport energy. But recent geopolitical events have showed the exposure of this infrastructure, like the Ukrainian drone attacks in April, 2025 of the Caspian Pipeline Consortium terminal at Novorossiysk, which damaged the pipelines and restricted the exports in the Black Sea, as stated by the Maritime Logistics News [3]. Even now, months later, in September, reports [4] say that Ukraine used sea drones to attack again oil terminals on the Russian Black Sea coast. This proves how important Romania’s role as a NATO member, with a vital coastline, really is. Its ports and naval capabilities are much needed for protecting the infrastructure, creating an interdependent link between the national security and the energy security of Europe.

To be clear, Romania is not just a passive actor in this. It already has existing natural gas infrastructure, such as the liquified natural gas terminal in Constanța, plus interconnectors with nearby countries that have potential for the future: these can transform Romania as a potential base for receiving and distributing green hydrogen generated from the offshore wind in the Black Sea, creating a new, decarbonized energy corridor into Europe’s heart. In addition to this, Romania has another special place in the proposed project of “1,100 km, 1000-megawatt undersea cable” [5], that links Azerbaijan, Romania, Georgia and Hungary. So, this validates the above argument.

Recent progress in the Caspian surroundings indicates that a new *Caspian-Plus* corridor might be promising and achievable. This corridor could link Kazakhstan and Turkmenistan across the Caspian Sea to Azerbaijan, then, from there it can go through Georgia and all the way to the Black Sea to Romania, exemplifying how new energy and digital infrastructure could avoid Russia and expand Europe’s supplies.

First, according to Data Centre Dynamics, Azerbaijan and Kazakhstan are already advancing The Trans-Caspian Fiber Optic project, which will connect them via an undersea cable: “the 380km (236.1 mile) cable will reportedly offer some 400Tbps of capacity and is expected to go live by the end of 2026” [6]. This is exact proof that undersea infrastructure across the Caspian is technically attainable. Second, as presented in the subchapter above, hydrogen and ammonia transport concepts are becoming very popular. Therefore, as stated by The Astana Times [7], Kazakhstan has been planning the HyrAsia One project, which is “not only one of the ten biggest green hydrogen projects in the world, it is also one of the most advanced in terms of planning maturity, having successfully completed the preliminary design phase, known as pre-FEED, in 2024” [8]. It is important that it is also working with foreign partners on the export routes, including via the Caspian to Azerbaijan and onward to Europe. Moreover, as Euro News [9] reported, Azerbaijan together with Kazakhstan and Uzbekistan have developed the Green Energy Corridor Union, which will export surplus renewable electricity via high-voltage transmission infrastructure, through the Caspian and into Europe, including of course Georgia and Romania.

Critical minerals are very important nowadays. So, the geopolitical competition for it and for the clean tech supply chains outline the need for a partnership between Azerbaijan and Romania in this sense.

By presenting a secure, united and EU-oriented partnership, Romania and Azerbaijan can transform this corridor into a very attractive investment for associations like the U.S. Mineral Security Partnership. This association, launched in 2022, wants to create “diverse, secure and sustainable supply chains for critical minerals” [10].

Another thing is that because of the ongoing maritime conflicts and geopolitical pressure, a tolerant passive position is not enough for Romania and Azerbaijan. They should transition from it to being active players regarding the corridor's security and political influence. It has already been presented how fragile and vulnerable the infrastructure is: “underwater cables are an obvious target for such hostile action: they are a vital infrastructure asset with ambiguous protection in international law that can be damaged with relatively unsophisticated, non-military hardware” [11], so Azerbaijan and Romania can build a Black-Sea focused initiative in order to protect it, based on their respective partnerships with NATO and EU. This cooperation will be regarding intelligence sharing, responses to hybrid attacks and it will also create a legal framework that will turn the energy cables and pipelines into protected assets under international law.

Keywords: Energy, corridor, maritime, infrastructure, Romania, Azerbaijan.

References

1. Black Sea Renewable Energy Coalition (2021). Romania offshore wind factsheet. <https://bsrec.eu/news/romania-offshore-wind-factsheet/> Accessed on the 05.09.2025.
2. Memija, A. (2025). Romania launches call to identify potential offshore wind areas in Black Sea. <https://www.offshorewind.biz/2025/05/23/romania-launches-call-to-identify-potential-offshore-wind-areas-in-black-sea> Accessed on the 05.09.2025.
3. Maritime Logistics Professional News (2025). Kremlin restricts Caspian oil pipeline export infrastructure after Ukrainian drone attack. <https://logistics.maritimeprofessional.com/transportation/2025/04/02/kremlin-restricts-caspian-oil-pipeline-export-infrastructure-after-ukrainian-drone-attack> Accessed on the 05.09.2025.
4. Zadorozhnyy, T. (2025). Ukraine's sea drones 'paralyze' Russian Black Sea oil hubs, HUR source says. The Kyiv Independent News. <https://kyivindependent.com/ukraine-paralyzes-russias-key-black-sea-oil-terminals-with-drone-strikes-hur-source-claims/> Accessed on the 29.09.2025.
5. Reuters (2024). Four states form venture for interconnector to Azeri windfarms. <https://www.reuters.com/business/energy/four-states-form-venture-interconnector-azeri-windfarms-2024-09-03/> Accessed on the 30.09.2025.
6. Swinhoe, D. (2025). Seabed survey starts for first subsea fiber cable in Caspian Sea. Data Centre Dynamics. <https://www.datacenterdynamics.com/en/news/seabed-survey-starts-for-first-subsea-fiber-cable-in-caspian-sea> Accessed on the 30.09.2025.
7. Sakenova, S. (2023). Hyrasia One and semurg invest seal hydrogen and ammonia transport deal at global gateway forum. The Astana Times. <https://astanatimes.com/2023/10/hyrasia-one-and-semurg-invest-seal-hydrogen-and-ammonia-transport-deal-at-global-gateway-forum> Accessed on the 30.09.2025.
8. Fichtner Connected (2025). Hyrasia One - A German-Kazakh project - using hydrogen to store green electricity. <https://blog.fichtner.de/en/hyrasia-one-a-german-kazakh-project/> Accessed on the 30.09.2025.
9. Aliakbarova, R. (2025). A new energy bridge: Azerbaijan, Uzbekistan and Kazakhstan unite for a a Green Corridor to Europe. EuroNews. <https://www.euronews.com/business/2025/07/15/a-new-energy-bridge-azerbaijan-uzbekistan-and-kazakhstan-unite-for-a-green-corridor-to-eur> Accessed on the 30.09.2025.
10. U.S. Department of State (2022). Minerals Security Partnership. <https://www.state.gov/minerals-security-partnership> Accessed on the 30.09.2025.

11. Rishi Sunak MP (2017). Undersea cables - indispensable, insecure. Policy Exchange Publishing, 10.

Mavi zona: İki kiçik dövlət yeni enerji xəritəsini necə fəth edə bilər

Dünya yaşıl gələcəyə doğru sürətlə irəlilədikcə, enerji diplomatiyasının daha mürəkkəb və yeni bir mərhələsi başlayıb; bu proses strategiyaları dəyişir və yeni oyunçuları səhnəyə çıxarır. Bu, dənizlərdə enerji uğrunda mübarizənin yeni bir dövrünün başlangıcıdır. Tezisdə dövlətlər təkcə enerji resurslarını araşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda XXI əsrin formalaşmaqda olan yeni enerji dəhlizlərinə hökmranlıq etməyə və onları nəzarət altında saxlamağa çalışması vurğulanmışdır. Tezis Rumıniya və Azərbaycanın klassik, ənənəvi diplomatiyadan kənara çıxaraq mövqelərini gücləndirə, həssas sualtı infrastrukturunu qoruya və kritik mineralların və yaşıl hidrogenin daşınması üçün mühümmərkəzlər formalaşdırma biləcəyini göstərir. Təhlükəsizlik alyanslarının qurulması, dəniz təşəbbüslərinin irəli sürülməsi və faydalı dəhlizlərin (yeni Xəzər Plus dəhlizi) yaradılması kimi iddialı addımlarla onlar dünyanın son enerji məkanına - dənizə nəzarət uğrunda səssiz bir müharibədə iştirak edirlər.

TWITTER (NOW X) DIPLOMACY IN MODERN FOREIGN POLICY

Ehab Ismael

Baku State University, Baku

ehab.ismael.mohamed@bsu.edu.az

Today, in our digitally connected world, Twitter (now called X) is no longer just a place for sharing thoughts - it has become an important tool in how countries do diplomacy. This article looks at how Twitter is being used by world leaders, governments and diplomats to share messages, shape global opinion and even affect foreign policy decisions directly. With using ideas like agenda-setting, framing and soft power, the study explains how Twitter turned from a basic platform to something that is deeply involved in political influence and global communication.

The paper uses real-world examples like Donald Trump's direct tweets to North Korea, China's digital diplomacy during COVID-19 and how both Russia and Ukraine use Twitter during their war. These examples show how fast, direct and sometimes aggressive Twitter diplomacy can be. It also talks about the challenges that come with it - like fake news, deepfakes, online propaganda and how it affects people's trust in media.

In the end, the article says that Twitter diplomacy has changed the way countries talk to each other in public. It suggests that we need better media awareness, more rules for platforms and smarter ways for leaders to use social media without causing problems.

Keywords: Twitter Diplomacy, digital diplomacy, foreign policy, social media, public opinion, soft power, online propaganda.

Müasir xarici siyasətdə Twitter (indi X) diplomatiyası

Bu gün rəqəmsal olaraq bir-birinə bağlı dünyamızda Twitter (indi X adlanır) təkcə fikir paylaşmaq üçün bir platforma deyil, həmçinin ölkələrin diplomatiya aparmaq üçün istifadə etdiyi vacib bir alətə çevrilib. Bu işdə dünya liderləri, hökumətlər və diplomatların Twitter-dən istifadə edərək mesajlar paylaşıqları, ictimai rəyə təsir etdikləri və xarici siyasət qərarlarını birbaşa formalaşdırdıqları araşdırılmışdır. Gündəm təyinetmə, çərçivələmə və yumşaq güc kimi ideyalardan istifadə etməklə, bu tədqiqat izah edir ki, Twitter sadə bir platformadan çıxıb və indi siyasi təsir və global ünsiyyətin əsas hissəsidir. İşdə real nümunələr verilir - məsələn, Donald Trampın Şimali Koreya ilə bağlı birbaşa tvitləri, Çinin COVID-19 zamanı apardığı rəqəmsal diplomatiya və həm

Rusiya, həm də Ukraynanın müharibə zamanı Twitter-dən necə istifadə etməsi. Bu hallar göstərir ki, Twitter diplomatiyası çox sürətli, birbaşa və bəzən də aqressiv ola bilər. Eyni zamanda, bu işdə saxta xəbərlər, deepfake videolar, onlayn təbliğat və medianın etibarlılığına necə təsir etdiyi kimi problemlərdən də danışılmışdır. Twitter diplomatiyası ölkələrin bir-biriləri ilə açıq şəkildə necə danışdığını dəyişdirib. Bu sahədə daha yaxşı media savadlılığına, platformalar üçün qaydalara və liderlərin sosial medianı ağılla istifadə etməsi üçün yeni yanaşmalara ehtiyac olduğu qeyd olunmuşdur.

EMİLİ BRONTENİN “TUFANLI YOXUŞLAR” ROMANINDA SOSIAL ZORAKILIĞIN BƏDİİ TƏQDİMİ

Afaq Eminli

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

afaqeminli@gmail.com

1847-ci ildə nəşr olunmuş “Tufanlı yoxuşlar” romanı İngilis ədəbiyyatında ən mübahisəli əsərlərdən biri kimi tanınır. Viktoriya dövrü oxucusu və tənqidçiləri romanın təqdim etdiyi zorakılıq, qəddarlıq və əxlaqi qeyri-müəyyənliklə bərişə bilməmiş, onu nizamsız və təhlükəli mətn kimi qiymətləndirmişdir. Bu reaksiyalar dövrün ədəbi normalarının əsasən maarifləndirici və əxlaqi xarakter daşması ilə birbaşa bağlı idi. Emili Bronte isə öz romanında bu normativ çərçivəni qıraraq insan ehtirasının və sosial zorakılığın gizli mexanizmlərini üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Romanın süjeti birbaşa müəllif baxışı ilə deyil, hadisələrin şahidi olan kənar personajların danışımı vasitəsilə qurulmuşdur. Bu narrativ üsul oxucunu baş verənlərə tam etibar etməməyə vadar edir və hadisələrin obyektiv həqiqət kimi qəbul edilməsinin qarşısını alır. Beləliklə, “Tufanlı yoxuşlar” həm məzmun, həm də struktur baxımından klassik romantik roman modelinə müqavimət göstərir. Əsərin mərkəzi fiqurlarından biri olan Hitklif sosial baxımdan tam yadlaşdırılmış obrazdır. Onun naməlum mənşəyi, uşaqlıqdan etibarən təhqir və zorakılığa məruz qalması, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməməsi roman boyu davam edən əsas konflikt xəttini formalaşdırır. Hitklif obrazı yalnız fərdi qəddarlığın deyil, eyni zamanda sosial və sinfi ayrı-seçkiliyin nəticəsi kimi təqdim olunur. Bu baxımdan o, romantik qəhrəman deyil, struktur zorakılığın formalaşdırdığı anti-qəhrəmandır.

Ketrin Ernşo ilə Hitklif arasındakı münasibət də romantik ideal kimi təqdim edilmir. Onların əlaqəsi qarşılıqlı asılılıq, emosional manipulyasiya və dağıdıcılıq üzərində qurulmuşdur. Ketrinin sosial statusu naminə başqa biri ilə evlənməsi onun daxili ziddiyyətlərini və Viktoriya cəmiyyətinin qadın üzərində yaratdığı təzyiqləri açıq şəkildə nümayiş etdirir. Bu seçim Hitklif üçün tərksis edilən travmasına çevrilir və onun sonrakı davranışlarının əsas motivasiyasına çevrilir.

Roman boyu zorakılıq açıq şəkildə cəzalandırılmaz və ya əxlaqi nəticə ilə tamamlanmır. Hitklifin intiqam planları hüquqi və iqtisadi mexanizmlər üzərindən həyata keçirilir və növbəti nəslin də həyatını məhv edir. Bu xüsusiyyət “Tufanlı yoxuşlar”ı sadə sevgi faciəsindən çox, sosial münasibətlərin qəddarlığını ifşa edən bir mətnə çevirir. Hitklifin Ketrinin ölümündən sonra belə onunla bağlılığını qoruması tez-tez romantik sədaqət kimi şərh edilsə də, əslində bu, obsesiv sahiblənmə və psixoloji travmanın davamı kimi oxunmalıdır. Roman sevginin azadlaşdırıcı gücünü deyil, onun nəzarətsiz formalarının necə dağıdıcı ola biləcəyini göstərir. Bu yanaşma Viktoriya dövrü ədəbiyyatında nadir və cəsarətli mövqe idi.

XX əsrdən etibarən romanın müxtəlif ekranlaşdırmaları və populyar oxunuşları Ketrin və Hitklif münasibətini “əbədi və reallaşa bilməmiş sevgi” kimi təqdim etməyə başlamışdır. Bu romantikləşdirmə əsərin zorakılıq, sinfi ayrı-seçkilik və psixoloji manipulyasiya ilə bağlı əsas ideyalarını arxa plana keçirir. Nəticədə, Brontenin anti-romantik mətni müasir mədəniyyətdə “qaranlıq romantika” janrının bir hissəsi kimi qəbul edilir. Bununla belə, romanın əsl dəyəri onun oxucunu narahat edən və rahat interpretasiyaya imkan verməyən mahiyyətindədir. “Tufanlı yoxuşlar” insan ehtirasının, sosial təcridin və zorakılığın bir-biri ilə necə sıx əlaqəli olduğunu göstərən

mürəkkəb ədəbi təcrübədir. Əsərin bu xüsusiyyəti onu yalnız XIX əsr üçün deyil, müasir dövr üçün də aktual edir.

Açar sözlər: “Tufanlı yoxuşlar”, anti-romantik mətn, sosial zorakılıq, Viktoriya dövrü.

Ədəbiyyat

1. Brontë, E. (1847). *Wuthering Heights*. London: Thomas Cautley Newby.
2. Adams, J.E. (2012). *A History of Victorian Literature*. Oxford: Wiley-Blackwell.
3. Eagleton, T. (2005). *The English Novel: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
4. Gilbert, S.M., Gubar, S. (1979). *The Madwoman in the Attic*. New Haven: Yale University Press.
5. Showalter, E. (1999). *A Literature of Their Own*. Princeton: Princeton University Press.
6. Sanders, J. (2006). *Adaptation and Appropriation*. London: Routledge.
7. Smith, A. (2004). *Victorian Demons: Medicine, Masculinity and the Gothic*. Manchester: Manchester University Press.

SOSIAL MEDIA DİSKURSUNDA SÖZ YARADICILIĞI VƏ ONUN MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Lalə Əfəndi

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

lalaakhm@gmail.com

Rəqəmsal dövrdə sosial media dil istifadəsinin və dil yeniliklərinin ən təsirli mühitlərindən birinə çevrilmişdir. *TikTok*, *Instagram*, *Facebook* və *Telegram* kimi platformalar sadəcə ünsiyyət məkanı deyil, həm də yeni sözlərin yarandığı, mövcud leksikanın yeni kontekstlərə uyğunlaşdığı və dil normalarının yenidən formalaşdığı dinamik dil ekosistemləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu hadisə müasir Azərbaycan dili üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki dil qlobal rəqəmsal mədəniyyətlə intensiv təmas nəticəsində leksik genişlənmə və transformasiya mərhələsindən keçir. Sosial media diskursu bu prosesləri sürətləndirərək yeni sözlərin yaranmasına və yayılmasına şərait yaradır, gündəlik ünsiyyətə birbaşa təsir göstərir.

Müasir çağırışlara və tendensiyalara cavab vermək üçün ortaya çıxan yeni reallıqları qəbul etmək qaçılmazdır. Dil cəmiyyətlə ayaqlaşmaq üçün dəyişməlidir [3, s.217]. Söz yaradıcılığı dilə yeni leksik vahidlərin daxil olmasını təmin edən məhsuldar proseslərə aiddir. Ənənəvi söz yaradıcılığı mexanizmlərinə *affiksasiya*, *birləşmə*, *qarışma*, *qısaltma*, *alınma* və *semantik dəyişmə* daxildir. Məsələn, affiksasiya yolu ilə “paylaş-maq”, “yaz-ı-çı”, “oxu-cu” kimi sözlər formalaşır; birləşmə vasitəsilə “sosial şəbəkə”, “internet istifadəçisi”, “canlı yayım” kimi mürəkkəb leksik vahidlər yaranır. Qısaltma isə xüsusilə rəqəmsal ünsiyyətdə “DM” (direct message), “bio” (biography), “admin” (administrator) kimi formaların meydana çıxmasına səbəb olur. Bu proseslər rəqəmsal diskursda aktiv olaraq qalır, lakin sosial media onlayn söz yaradıcılığını oflayn normalardan fərqləndirən özünəməxsus təzyiqlər və yeniliklər təqdim edir. Məsələn, qarışıq (blending) və alınma (borrowing) sosial media kontekstində xüsusilə nəzərə çarpır. İstifadəçilər tez-tez Azərbaycan morfemlərini digər dillərin, xüsusilə ingiliscənin leksik materialı ilə birləşdirərək “selfi”, “kontent”, “influencer” və “chatbot” kimi hibrid ifadələr yaradırlar. Bu alınma və qarışıq formalar həm qlobal rəqəmsal mədəniyyətin təsirini, həm də onlayn platformalara xas olan qısa, sürətli ünsiyyət tələblərini əks etdirir [2]. Bundan əlavə, sosial media formatlarının məhdudiyyətləri - simvol sayı, heşteqlər, emojilər və şərh zəncirləri (comment threads) - yaradıcı, qısa və diqqət cəlb edən leksik formaların yaranmasını təşviq edir. Digər dillərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu platformalar identiklik, emosiyalar və sosial uyğunluğu ifadə etmək üçün yeni söz yaradıcılığını stimullaşdırır (məsələn, TikTok məzmununda rəqəmsal slənq) və bu fenomenin qlobal aktuallığını vurğulayır [2].

Sosial media Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə təsir göstərir:

1. *Terminlərin alınması*: Azərbaycan dilində tez-tez ingilis və digər dillərdən birbaşa alınmış terminlər istifadə olunur. Bu, leksik genişlənməni sürətləndirir. Məsələn, “kontent”, “selfi”, “virtual aləm” [2].

2. *Fonetik və orfoqrafik uyğunlaşma*: Alınma sözlər Azərbaycan dilinin fonetik və orfoqrafik sisteminə uyğunlaşdırılır. Məsələn, “challenge” qeyri-rəsmi istifadədə “çelenc” formasına çevrilə bilər.

3. *Semantik genişlənmə*: Mövcud Azərbaycan sözləri rəqəmsal kontekstdə yeni mənalar qazanır. “like”, “share” və “trend” kimi formalar rəqəmsal mədəniyyətə xas anlayışları ifadə etmək üçün işlədilir.

4. *Vizual-verbal hibridlər*: Emojilər, heşteqlər və mətnlə birləşdirilmiş vizual elementlər semantik interpretasiyaya təsir göstərərək yeni paralingvistik formalar yaradır. Bunlar ənənəvi leksik vahidlər olmasa da, rəqəmsal diskursda dilin inkişafını əks etdirir [4].

Azərbaycan sosial media diskursunun öyrənilməsində ən ciddi məsələlərdən biri mövcud dil normalarının aşınmasıdır. Alınma və hibrid formaların artması orfoqrafik və qrammatik standartlardan uzaqlaşmaya səbəb olur. Son tədqiqatlar göstərir ki, sosial mediada Azərbaycan istifadəçiləri qəbul olunmuş yazı qaydalarından daha çox yayınırlar. Digər bir narahatlıq isə yerli leksikanın rolunun azalmasıdır. Xüsusilə ingilis sözlərinin geniş istifadəsi Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri kölgədə qoyur və onların gündəlik istifadəsini azaldır. Bu tendensiya dilçilər arasında mübahisələr doğurur: bəziləri bunu zənginləşmə və global integrasiya kimi qiymətləndirir, digərləri isə dilin unikal leksik kimliyinin zəifləməsi kimi görür. Nəhayət, sosial media neologizmlərinin artması nəsillərarası uçurumu dərinləşdirir. Rəqəmsal mədəniyyətə daha çox integrasiya olunmuş gənc nəsil yeni sözlər və slənglərdən istifadə edir ki, bunlar ənənəvi kontekstdə yaşlı nəsil üçün tanış deyil. Bu fərqlilik formal və qeyri-formal üslublar arasında uçurum yaradır və Azərbaycan dilində ənənə ilə innovasiya arasındakı gərginliyi üzə çıxarır.

Sosial media diskursunda söz yaradıcılığı yalnız dilin təbii inkişaf mərhələsi deyil, həm də müasir cəmiyyətin kommunikativ davranışlarını əks etdirən mürəkkəb bir fenomendir. Rəqəmsal mühitdə yaranan yeni leksik vahidlər informasiya sürətinin artması, vizuallığın üstünlük qazanması və global ünsiyyətin intensivləşməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu sözlər çox zaman rəsmi dil qaydalarına tabe olmur, lakin qısa müddətdə geniş auditoriya tərəfindən qəbul edilərək aktiv istifadəyə daxil olur. Sosial şəbəkələr dilin funksional imkanlarını genişləndirir, ifadə vasitələrini zənginləşdirir və üslubi çevikliyi artırır. Bununla yanaşı, bu proses dilin normativ çərçivələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Yeni sözlərin leksikoqrafik təsnifatı, normallaşdırılması və tədris materiallarına integrasiyası müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Açar sözlər: Sosial media diskursu, söz yaradıcılığı, neologizmlər, dil dəyişikliyi və innovasiya.

Ədəbiyyat

1. Yardımcı, A. (2025). The influence of social media on linguistic practices and communication: A discourse analysis of language use and word formation in TikTok contents. *Dilbilim Dergisi - The Journal of Linguistics*, 45, 1011. <https://doi.org/10.26650/jol.2025.1759021>
2. Yeni terminlərin dilə təsiri (2025). Azərbaycan müəllimi. Muallim.edu.az.
3. Guliyev, H. (2025). Lexical innovations as a sign of changing social situations or cultural trends. *İpək Yolu*, 3, 216-221. <https://doi.org/10.30546/SI.2025.3.203.347>
4. Sobirova, D.H., Khamitov, E.E. (2024). The role of language in social media communication. *Pedagogical Reforms and Their Solutions*, 7(2).

SOSIAL MEDIA MƏTNLƏRİNDƏ İSPAN DİLİNƏ DAXİL OLAN İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Gülnarə Əfəndiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

efendizade.gulnare@mail.ru

Son illərdə sosial media artıq həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Çox az insan olar ki, sosial şəbəkələrdən istifadə etməsin. Hal-hazırda əsas kommunikasiya vasitəmiz elə onlardır. Sosial media yalnız bizim üçün ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda baş verən hadisələrin sürətlə yayılması üçün şərait yaradır.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı dillərarası qarşılıqlı təsiri olduqca gücləndirmişdir. Xüsusilə sosial media platformaları fərqli dillərin intensiv təmasda olduğu əsas kommunikasiya məkanlarından birinə çevrilmişdir. İngilis dili artıq global dilə çevrildiyi üçün beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi aparıcı rol oynayaraq digər dillərə, o cümlədən ispan dilinə güclü təsir göstərir.

Sosial şəbəkələrdən bütün yaş qrupları istifadə etsə də, daha çox qismi gənc nəsillə aiddir. Gənclərin fəallığı ingilis dilindən alınma sözlərin geniş şəkildə istifadəsinə şərait yaradır. *Selfie, hashtag, online, streaming, influencer, like, post, story, follow, comment* kimi leksik vahidlər sosial media mətnlərində tez-tez rast gəlinən və ispan dilinin leksik sisteminə inteqrasiya olunan sözlərdir.

Aydın görünür ki, ingilis dili əsas ünsiyyət dili statusunu qazanmışdır və bu xüsusiyyət internetdən istifadə sahəsində, həmçinin sosial şəbəkələrdə də özünü göstərir. Instituto Cervantes-in (2018) məlumatına görə, ingilis dili internetdə ən çox istifadə olunan dildir və ümumi istifadənin 25,5 %-ni təşkil edir. Bu göstərici 19,9% olan çin dilini təxminən 6% üstələyir və 8,1% ilə üçüncü yerdə qərarlaşan ispan dilindən isə 17% çoxdur [1]. İspan dili çin dilindən sonra dünya ən çox danışılan dildir. Dünya əhalisinin 550 milyonu bu dildə danışır. Bu məlumatların təhlili göstərir ki, ingilis dilinin digər dillər üzərində təsiri hiss olunur və buna görə də dillərarası təmas qaçılmazdır. Məhz bu səbəbdən, həmin dildən alınan söz və ifadələrin qəbul edən dillərdə, o cümlədən ispan dilində, tez-tez rast gəlinməsi normal haldır. Bu linqvistik təmas ispan dilinin bütün variantlarını əhatə edir: həm İspaniyada, həm də Latın Amerikasında. Eyni zamanda ispan dilinin ana dili olmadığı, lakin miqrasiya prosesləri səbəbilə geniş istifadə edildiyi əraziləri də unutmamaq olmaz. Məsələn, ABŞ - burada hər iki dil arasında təmas olduqca nəzərəçarpandır və getdikcə artmaqdadır.

Sosial şəbəkələri də müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Məsələn, daha rəsmi və profesional iş həyatı üçün olan sosial şəbəkələr (LinkedIn), ümumi xarakterli sosial şəbəkələr (Facebook, Instagram) və ixtisaslaşmış sosial şəbəkələr (Entrelectores). Birinci qrupa aid olan peşəkar sosial şəbəkələr istifadəçilərə peşəkar əlaqələri inkişaf elətdirmək imkanı verir. Bu növ sosial şəbəkələrdə istifadəçilər əmək bazarında tanınmaq və ya müəyyən profilə malik insanlarla maraqlanan şirkətlərin onlarla əlaqə saxlaya bilməsi üçün qısa peşəkar təsvir təqdim edirlər. Bu sosial şəbəkələrin digər mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, profillər, adətən, real və etibarlı olur, çünki bu platformalarda həm şirkətlər, həm də bu tip sosial şəbəkələrin əsas istifadəçiləri olan işçilər üçün mümkün qədər yüksək etibarlılığın təmin edilməsi məqsədilə müəyyən nəzarət mexanizmləri mövcuddur. İkinci qrupa daxil olan ümumi xarakterli sosial şəbəkələr isə peşəkar şəbəkələrdən fərqli olaraq iş tapmaq məqsədi daşıyır. Bu platformaların əsas məqsədi yeni insanlarla tanış olmaq, onlarla əlaqə qurmaq, sadə ünsiyyət saxlamaq və ya video, foto və s. kimi müxtəlif məzmun növlərini paylaşmaqdır. Əvvəlki növdən fərqli olaraq, ümumi xarakterli sosial şəbəkələrdə qeydiyyat zamanı şəxsiyyətin təsdiqlənməsi tələb olunmadığı üçün saxta və anonim profillərə daha tez-tez rast gəlinir. Yeri gəlmişkən, son dövrlər saxta hesab yox "fake" hesab sözü istifadə olunur. Nəhayət, ixtisaslaşmış sosial şəbəkələrə gəldikdə, son illərdə müəyyən sosial və ya iqtisadi fəaliyyətə, idman növünə və ya hər hansı bir sahəyə yönəlmiş ixtisaslaşmış sosial şəbəkələrin meydana çıxması müşahidə olunur. Bu fikrə əsaslanaraq demək olar ki, bu tip sosial şəbəkələr getdikcə daha geniş yayılır və xüsusilə oxu

kimi konkret sahələrdə tətbiq olunur. Bu isə eyni maraq və zövqlərə malik insanların həmin sahə üzrə biliklərini bölüşməsinə və zənginləşdirməsinə imkan yaradır.

Fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərə gəldikdə onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

a) Durğu işarələrinin düzgün istifadə olunmaması: *como estás?* İspan dilində cümlənin əvvəlində də sual və nida işarəsi olmalıdır.

b) Saitlərin, vurğu işarələrinin, *h* hərfinin və böyük hərflərin geniş şəkildə ixtisarı: *m, ñ, n*. Bu da çox zaman ispan klaviaturasından istifadə edilməməsi səbəbindən yaranır.

c) Onomatopeiya və nida sözlərinin istifadəsi: *jajaja*.

d) Sözlərin qısaldılması: *tb*.

e) İngilis dilinə məxsus qısaltmaların istifadəsi (*ok*) və ingilis dilində olan sözlərin ispan dilinə fonetik uyğunlaşdırılması (*cliquear*).

f) Hecaların qısaldılması: *t kiero*.

Açar sözlər: Sosial media, ingilis dili, integrasiya.

Ədəbiyyat

1. <https://www.scielo.br/j/delta/a/7NQJ4JXcSktPqm55Qkkdbq/?format=html&lang=es>

QAZAXISTAN RESPUBLİKASININ ERMƏNİSTANLA DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Kəmalə Əfəndiyeva

AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı

kamalaxudaverdi99@gmail.com

1980-ci illərdə Mixail Qarbaçovun həyata keçirdiyi siyasətin istənilən nəticəni verməməsi demək olar ki, bütün SSRİ məkanında azadlıq ideyalarının daha da alovlanmasına, narazılıqların artmasına və əhəlinin ayağa qalxmasına səbəb oldu. Bu narazılıqların bariz nümunəsi olaraq SSRİ-nin qəddar hökmranlığına qarşı 1986-cı ilin dekabrında baş verən Alma-Ata hadisələri misal göstərilə bilər [2]. SSRİ məkanında davam edən proseslər 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu və dövlətlərin öz müstəqilliklərini elan etməsi ilə başa çatmışdır. Türk dövlətləri arasında 1991-ci ilin 16 dekabrında, ən son öz müstəqilliyini elan edən Qazaxıstan, sonrakı illərdə həm Mərkəzi Asiya regionunda, həm də türk dövlətləri içərisində öz sözünü deyən və daima inkişafa yönələn siyasəti ilə ön planda olmuşdur. İnkişaf prosesi Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinin digər dövlətlər ilə xüsusən də keçmiş SSRİ respublikaları ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurmasına təkan vermişdir. Bu dövlətlərdən biri də 1991-ci ilin 21 sentyabrında müstəqilliyini elan edən, Cənubi Qafqaz respublikalarından biri olan - Ermənistan Respublikasıdır. Qazaxıstan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra çoxtərəfli və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu həyata keçirərək müxtəlif region dövlətləri ilə o cümlədən Ermənistan Respublikası ilə diplomatik münasibətlər qurmağa başlamışdır. Beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində iki ölkə arasında əlaqədar SSRİ məkanında çox zəif olduğu halda, 1990-cı illərdən sonra müəyyən inkişaf mərhələlərinə bölünmüşdür.

Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ən zəngin təbii ehtiyatlara və əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Qazaxıstan daima Rusiya və SSRİ tərəfindən istismar olunmuş, deportasiyaların və sürgünlərin əsas məkanı halına gəlmişdir. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu Qazaxıstanı, müstəqillik əldə edən digər dövlətlər kimi çətin siyasi və iqtisadi vəziyyətlə üz-üzə qoymuşdur. Lakin Nursultan Nazarbayevin hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində ölkədə çoxyönlü inkişaf tədbirləri həyata keçirilməyə başlamışdır. İlk illərdə xarici əlaqələrin inkişafı baxımından keçmiş SSRİ respublikaları arasında Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılmış və yaranan bu təşkilat ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişafına yönəlmişdir. Müstəqillikdən sonra həm regional, həm də beynəlxalq təşkilatlarla birgə fəaliyyət göstərilərək xarici dünyaya integrasiya təmin edilməyə çalışılmışdır. Həmçinin, Ermənistan da eyni strategiyayı həyata keçirməyə başlamışdır. Ermənistanın işğalçı

siyasəti, qonşu respublikalara qarşı ərazi iddiaları onun regionda ön plana çıxması onun regionda diplomatik və siyasi fəaliyyətini məhdudlaşdırmışdır. Xüsusən, bölgədə digər Qafqaz respublikaları ilə əlaqələrinin minimum səviyyədə olması, Ermənistanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələr qurmağa məcbur etmişdir.

İkili münasibətlərdə ilk mühüm mərhələ dövlətlərarası müqavilə və sazişlərin imzalanması olmuşdur. Bu çərçivədə Ermənistan ilk olaraq Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərindən Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstan Respublikası ilə münasibətlər qurmuşdur. Qazaxıstan ilə Ermənistan arasında ilk diplomatik münasibətlər isə 1992-ci ilin 27 avqustunda qurulmuşdur [3]. 1993-cü ildə Qazaxıstanda Ermənistan səfirliyi, 2007-ci ildə isə Ermənistanda Qazaxıstan səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır [4]. Qazaxıstan və Ermənistan arasında siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlığı tənzimləyən 26 müqavilə imzalanmışdır. Eyni zamanda hər iki dövlət MDB, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) və Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) kimi təşkilatlarda əməkdaşlıq içərisindədir. 1993-2022-ci illər ərzində dövlət başçısı və nazirlik səviyyəsində Qazaxıstandan İrəvana 3, Ermənistandan Qazaxıstana isə 12 rəsmi səfər həyata keçirilmişdir [5]. İki ölkə arasındakı münasibətləri tənzimləyən əsas sənədlərə 1993-cü il 19 yanvar tarixli “Qazaxıstan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə” və 1999-cu il 2 sentyabr tarixli “Qazaxıstan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə”ni aid etmək olar. Bundan başqa siyasi-diplomatik əlaqələr sonrakı illərdə də öz inkişafını davam etdirmişdir [3]. 2019, 2021, 2022, 2023, 2025-ci illərdə qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş, ikitərəfli müqavilə və bəyanatlar imzalanmışdır [3]. Ən son olaraq 2025-ci ilin noyabrın 21-də Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Qazaxıstana səfərin zamanı iki ölkə arasında “Ortaq Bəyannamə” imzalanmışdır. Qasım-Comərd Tokayev öz çıxışında “Ortaq Bəyannamə”nin Qazaxıstan-Ermənistan münasibətlərinin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsinə kömək edəcəyinə və Ermənistan ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı daha da gücləndirəcəyinə inandığını bildirmişdir. Həmçinin, Q.C Tokayev Qazaxıstanın ən yüksək dövlət ordeni sayılan “Altın Kırın”ı (Qızıl Qartal) münasibətlərə verdiyi töhfəyə görə N. Paşinyana təqdim etmişdir [6]. Bu da onu göstərir ki, iki ölkə arasındakı münasibətlər nə qədər KTMT çərçivəsində problemlə olsa da, diplomatik və iqtisadi-ticarəti sahədə inkişafa doğru davam etməkdədir.

İkili diplomatik əlaqələrin təşəkkülü, həmçinin beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində də davam edir. Hər iki ölkənin qoşulduğu təşkilatlardan biri də Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatıdır (KTMT). 1992-ci ilin mayın 15-də 6 ölkənin - Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistanın dövlət başçılarından imzaladığı müqavilə ilə KTMT-nin əsası qoyulmuşdur. KTMT çərçivəsində bugünə qədər bir çox görüşlər keçirilməsinə baxmayaraq 2023-cü ildən sonra Ermənistanın təşkilatda fəallığı azalmış, aparılan danışıqlar və keçirilən görüşlərdə iştirak etməmişdir. Buna səbəb olaraq Ermənistan hökuməti 44 günlük Qarabağ müharibəsi zamanı və 2022-ci ilin 13-14 sentyabr tarixlərində Azərbaycanla baş verən çatışma zamanı KTMT-nin qarşılıqlı yardım ilə bağlı 4-cü maddəsi çərçivəsində yardım çağırışı etdiyini, lakin gözlədiyi dəstəyi ala bilmədiyini bildirmişdir. KTMT-nin 23 noyabr 2022-ci il tarixində İrəvanda keçirilmiş Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası sammiti bir növ Ermənistanın KTMT-ni tənqid etdiyi bir iclasa çevrilmişdir. İclasda 17 qərar layihəsi təqdim olunmuş, Ermənistan isə iki sənəddə nəzərdən keçirilmə tələb etmişdir. Paşinyan Ermənistan üçün yardım layihəsinin yetərsiz olduğunu vurğulamış, 13-14 sentyabr toqquşmaları ilə bağlı isə siyasi qınama sənədinin hazırlanmasını istəmişdir. Nəzərdən keçirilməsini və əlavə edilməsini istədiyi məsələlər səbəbindən Paşinyan Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası Bəyannaməsini və Ermənistan Respublikasına yardım göstərilməsi üçün ortaqlar tədbirlərə dair layihəni imzalamamışdır [1]. Ermənistan Respublikası Parlamentinin sədri Alen Simonyan qeyd etmişdir ki, əgər Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatından (KTMT) gözlənilən dəstək təmin edilməsə, Ermənistanın bu təşkilatın üzvü olaraq qalmasının heç bir mənası olmayacaqdır.

Beləliklə, Ermənistanın KTMT çərçivəsindəki fəallığının azalması və qarşılıqlı yardım məsələlərindəki narazılığı regiondakı diplomatik münasibətlərin mürəkkəbliyini ortaya qoyur. Bu vəziyyət Qazaxıstanın Ermənistanla ikitərəfli əlaqələrini də təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Müstəqillikdən sonra Qazaxıstanın diplomatik siyasəti çoxtərəfli və balanslaşdırılmış xarici siyasət

prinsiplərinə əsaslanmış, Ermənistanla münasibətlər isə regional təşkilatlar və beynəlxalq platformalarda müşahidə olunan qarşılıqlı fəaliyyətlər çərçivəsində inkişaf etmişdir. Nəticədə, Qazaxıstan-Ermənistan diplomatik əlaqələrinin formalaşması yalnız ikitərəfli müqavilələr və səfirliklərlə məhdudlaşmamış, həmçinin KTMT və digər beynəlxalq strukturlar vasitəsilə tərəflərin qarşılıqlı fəaliyyət imkanlarını əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Qazaxıstan, Ermənistan, Qazaxıstan-Ermənistan münasibətləri, KTMT, diplomatik əlaqələr, ikitərəfli münasibətlər, regional təşkilatlar.

Ədəbiyyat

1. Yaşın, G.K. (2022). Ermenistan-KGAO üzerinden Rusya ile ilişkileri sorguluyor. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENISTAN-KGAO-UZERINDEN-RUSYA-ILE-ILISKILERI-SORGULUYOR>
2. Gündoğdu, A., Güler, C. (2017). Kazakistan'ın bağımsızlığının tanınma süreci ve Türk kamuoyundaki yankıları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36(61), 75-94. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/781074>
3. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-erevan/activities/2182>
4. Gasimli, T. (2021). Orta Asya'da ermeni diasporasi. <https://politikaakademisi.org/2021/04/17/orta-asyada-ermenii-diasporasi/>
5. <https://e-cis.info/cooperation/3747/86876/>
6. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/turkistandan/kazakistan-ve-ermenistan-iliskilerini-stratejik-ortaklik-seviyesine-cikardi/692059a8f056ab7be9c25765>

STUDY OF BIOMORPHOLOGICAL, ECOLOGICAL AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF CHESTNUT (CASTANEA SATIVA MILL.) SAMPLES DISTRIBUTED IN THE OGHUZ REGION

Sema Ahmadli

Baku State University, Baku
ahmedlisema1@gmail.com

Chestnut (*Castanea sativa* Mill.) is one of the fruit tree species widely distributed in the Caucasus flora and has high ecological and economic importance. This species mainly occurs in mountainous and foothill zones, where it performs soil-protective, microclimate-regulating and food-supplying functions [19; 20]. The northwestern region of Azerbaijan, including the Oghuz region, is considered favorable for the natural distribution of chestnut due to its humid climate and fertile soil conditions [10; 16]. The study of chestnut samples distributed in the territory of Khachmaz village is of great scientific and practical importance for the evaluation of the local gene pool, as well as for their application in breeding and forestry practices [1; 14].

The research was carried out on November 8-10, 2025, in the territory of Khachmaz village of the Oghuz region. During the study, chestnut samples characterized by high productivity, large and tasty fruits, suitability for various uses and resistance to diseases and pests were selected.

The age and trunk diameter of the trees were determined using standard dendrometric methods [10]. Leaf length, width, color, petiole dimensions, as well as fruit weight, length, width, fruit index and cupule index were calculated based on biometric measurements [13]. Productivity levels and directions of fruit use and sale were analyzed based on field observations and interviews conducted with local resident [6].

The conducted studies showed that chestnut samples distributed in Khachmaz village exhibit a high level of development in terms of biomorphological characteristics. The trunk diameter and age indicators of the trees confirm that they are long-lived and demonstrate stable growth forms [10; 19]. The biomorphological analysis of leaves revealed that the leaf blades are healthy, intensively green

in color and of optimal size. The fruits were distinguished by high quality indicators in terms of weight, size, fruit index and cupule index, which confirms the nutritional and industrial importance of chestnut [2; 15].

During the research period, no signs of diseases or pests were observed on the studied sample. This fact indicates that the chestnut samples demonstrate high resistance to biotic and abiotic stress factors [8; 18]. It was determined that the fruits are mainly used for food purposes, while a certain part is suitable for sale [6]. According to the observations, chestnut trees distributed in Khachmaz village are mainly located in household plots and old orchards. These samples can be evaluated as local populations formed through natural selection and are considered promising genetic material for future breeding, nursery production and afforestation activities [4; 12].

The conducted research demonstrates that chestnut (*Castanea sativa* Mill.) samples distributed in Khachmaz village of the Oghuz region possess high biological, ecological and economic importance. These samples are adapted to local environmental conditions and can be considered promising genetic material in terms of productivity and resistance, serving as an important basis for future scientific research and practical breeding activities [13; 20].

Keywords: Chestnut, *Castanea sativa*, Oghuz region, Khachmaz village, biomorphological indicators.

References

1. Abbasov, M.M. (2011). *Fundamentals of Forestry*. Baku.
2. Bergougnoux, V. (2014). The history of tomato: From domestication to biopharming. *Journal of Food Science*, 68(7), 2342-350.
3. Conedera, M. et al. (2004). *European Journal of Forest Research*.
4. European Forest Institute (2016). EFI Report.
5. FAO (2018). *Castanea sativa: Ecology and cultivation*. Rome.
6. FAO (2017). *Non-wood forest products: Chestnut*. Rome.
7. Fernández-López, J., Alía, R. (2003). *Forest Systems*.
8. Heiniger, U., Rigling, D. (2015). *Forest Ecology and Management*.
9. Huseynov, I.H. (2006). *Ecological Characteristics of Plants*. Baku.
10. Ibrahimov, A.M. (2012). *Dendrology*. Baku: Maarif.
11. Krebs, P. (2006). *Silva Fennica*.
12. Mattioni, C., Martin, M.A. (2013). *Tree Genetics & Genomes*.
13. Mammadov, T.H. (2015). *Biomorphology of Forest Plants*. Baku.
14. Mammadova, S.M. (2014). *Fruit Trees in the Caucasus Flora*. Baku.
15. Pereira-Lorenzo, S., Ramos-Cabrer, A.M. (2011). *Acta Horticulturae*.
16. Guliyev, F.A. (2008). *Forest Plants of Azerbaijan*. Baku.
17. Shukurov, E.Sh. (2010). *Forests of Azerbaijan and Their Protection*. Baku.
18. Vettrano, A.M., Prospero, S. (2019). *Plant Pathology*.
19. Aliyev, H.A. (2000). *Flora of Azerbaijan*. Baku: Elm.
20. Aliyeva, N.R. (2013). *Mountain-Forest Ecosystems of Azerbaijan*. Baku.

Oğuz bölgəsində yayılmış şabalıd (*Castanea sativa* mill.) nümunələrinin biomorfoloji, ekoloji və iqtisadi xüsusiyyətlərinin tədqiqi

Tədqiqat 8-10 noyabr 2025-ci il tarixlərində Oğuz rayonunun Xaçmaz kəndi ərazisində aparılmışdır. İşin məqsədi bu ərazidə yayılmış şabalıd (*Castanea sativa* Mill.) nümunələrinin biomorfoloji, ekoloji və iqtisadi xüsusiyyətlərini hərtərəfli araşdırmaqdır. Sahə tədqiqatları zamanı müxtəlif koordinatlarda 15-dən çox şabalıd ağacı seçilmiş və onların yaşı, gövdə diametri, yarpaq və meyvə xüsusiyyətləri, məhsuldarlıq səviyyəsi və istifadə istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Müşahidələr Xaçmaz kəndində yayılmış şabalıd nümunələrinin yerli ətraf mühit şəraitinə yüksək

səviyyədə uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olduğunu və əhəmiyyətli iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir.

ÜNSİYYƏTİN SOSIAL MAHİYYƏTİ VƏ EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA PRİNSİPLƏRİ

Mədinə Əhmədova, Elzadə Sadiqova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

madina.ahmadova@au.edu.az, elzada.sadigova@au.edu.az

Cəmiyyət daxilində sosial münasibətlərin təşəkkülü və davamlı inkişafı birbaşa ünsiyyət prosesi ilə sıx bağlıdır. Fərd yalnız ünsiyyət vasitəsilə sosial struktura inteqrasiya edir, öz sosial rolunu müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, insanın cəmiyyət daxilində mövqelənməsi və özünüifadə imkanlarının reallaşması informasiya və fikir mübadiləsi prosesindən kənarda mümkün deyil. Ünsiyyət insanların bir-biri ilə məlumat, fikir, hiss və düşüncələrini paylaştığı sosial xarakterli bir prosesdir [1, s.25]. Bu baxımdan, ünsiyyət sosial reallığın qurulmasında iştirak edən əsas mexanizmlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Kommunikasiya yalnız informasiyanın ötürülməsi aktı deyil, eyni zamanda məna yaradılması və interpretasiyası prosesidir. İştirakçılar arasında fikir, emosional vəziyyət və sosial mövqelərin qarşılıqlı şəkildə paylaşılması sosial münasibətlərin strukturlaşmasına təsir göstərir. Ünsiyyətin məzmunu təkcə verbal ifadələrlə məhdudlaşmır; qeyri-verbal göstəricilərdə buna aid edilir. Bunlara daxildir - üz ifadələri, bədən hərəkətləri, baxış kontaktı, intonasiya və digər vasitələr ünsiyyətin semantik çərçivəsini genişləndirir. Bir çox hallarda məhz bu komponentlər kommunikativ təsirin intensivliyini müəyyən edir.

Kommunikativ fəaliyyət mədəni situasiya və şəraitlə sıx əlaqədədir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə qəbul edilmiş etik normalar, davranış modelləri və dil komponentləri ünsiyyətin formasını və məzmununu müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən kommunikasiya universal mexanizm olsa da, onun təzahür formaları sosial-mədəni mühitdən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, ünsiyyət həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə sosial inteqrasiyanın təmin olunmasında aparıcı rol oynayır.

Effektiv ünsiyyətin əsas funksiyası qarşılıqlı anlaşmanın formalaşdırılmasıdır. Sosial və peşəkar mühitdə məqsədyönlü fəaliyyətin təşkili üçün aydın və strukturlaşdırılmış informasiya mübadiləsi zəruridir. Xüsusilə institusional və idarəetmə sahəsində kommunikativ proses normativ çərçivəyə əsaslanır. İşgüzar ünsiyyətdə terminoloji dəqiqlik, məntiqi ardıcılıq və faktoloji əsaslandırma prioritet hesab olunur. İşgüzar ünsiyyət rəsmi mühitdə məqsədyönlü, dəqiq və normativ dil vasitələri ilə həyata keçirilən ünsiyyət növüdür; burada nitqin aydınlığı, məntiqi ardıcılığı və etik normalara uyğunluq əsas şərtlər hesab olunur [1, s.112]. Emosional-ekspressiv elementlər minimuma endirilir və obyektivlik prinsipi qorunur. Bu üslub standartlaşdırılmış dil konstruksiyalarına və rəsmi etik normalara əsaslanır.

Ümumilikdə sosial münasibətlərin davamlılığı kommunikativ əlaqələrdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ailə, təhsil, əmək və ictimai fəaliyyət sahələrində qarşılıqlı anlaşmanın zəifləməsi sosial əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də ünsiyyət sosial sistemin funksional sabitliyini təmin edən mühüm tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edir.

Kommunikasiya ənənəvi olaraq iki əsas formada təzahür edir: verbal və qeyri-verbal. Verbal ünsiyyət şifahi və yazılı vasitələrlə həyata keçirilir. Şifahi forma interaktivliyi və operativliyi ilə seçilir, yazılı forma isə informasiyanın zaman və məkan baxımından sabitləşdirilməsinə xidmət edir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı yazılı ünsiyyətin miqyasını genişləndirmiş, elektron poçt, sosial şəbəkələr və müxtəlif onlayn platformalar vasitəsilə global kommunikasiya imkanları yaratmışdır.

Qeyri-verbal kommunikasiya isə sözlə ifadə olunmayan, lakin mesajın mənalandırılmasına birbaşa təsir edən davranış elementlərini əhatə edir. Bədən mövqeyi, jestlər, mimikalar və səs tonu kommunikativ əlaqənin düzgün qavranılmasında mühüm rol oynayır. Verbal və qeyri-verbal komponentlər arasında uyğunluq olmadıqda bu zaman kommunikasiya əlaqələri formalaşa bilməz.

İşgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri sistemli şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

Normativlik və rəsmilik - standartlaşdırılmış dil vahidlərinə üstünlük verilməsi; emosional çəkarların məhdudlaşdırılması.

Dəqiqlik - terminoloji və semantik birmənalılığın qorunması.

Strukturlaşdırma - mətnin səbəb-nəticə əlaqələri əsasında ardıcıl təşkili.

Obyektivlik - subyektiv mülahizələrdən uzaq, faktlara əsaslanan təqdimat.

İşgüzar üslub dil vahidlərinin standartlaşdırılması, dəqiqlik və normativ qaydalara uyğunluq prinsiplərinə əsaslanır [5, s.92].

Ünsiyyət cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən və dilin funksional imkanlarını ortaya qoyan əsas ictimai proses kimi çıxış edir [2, s.18]. Ünsiyyət prosesində anlaşılmaqların qarşısının alınması üçün aktiv dinləmə strategiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarşı tərəfin mövqeyinin adekvat qavranılması, aydınlaşdırıcı sualların verilməsi və geribildirim mexanizmlərinin tətbiqi informasiya itkisini minimuma endirir. Emosional özünütənzimləmə və konstruktiv mövqə isə konflikt situasiyalarında münasibətlərin sabitliyini qoruyur. Tənqidə açıq olmaq və səhvləri qəbul etmək kommunikativ etimadın formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Empatiya, ifadə aydınlığı və davranış uyğunluğu effektiv kommunikativ fəaliyyətin əsas determinantları hesab edilir. Nitq tonu, söz seçimi və qeyri-verbal davranış elementlərinin harmoniyası informasiya mübadiləsinin keyfiyyətini yüksəldir. Kommunikativ səriştənin inkişafı fərdin sosial adaptasiyasını asanlaşdırır və peşəkar uğur ehtimalını artırır.

Rəqəmsallaşma və global informasiya axınının intensivləşdiyi müasir dövrdə kommunikasiya bacarıqları daha da aktuallaşmışdır. Sosial və peşəkar mühitdə effektiv əlaqələrin qurulması ictimai sabitlik, idarəetmə səmərəliliyi və kollektiv əməkdaşlıq üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, ünsiyyət yalnız informasiya ötürmə vasitəsi deyil, həm də sosial sistemin davamlılığını və inkişafını təmin edən fundamental ictimai institut kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: Kommunikativ ünsiyyət, kommunikasiya, işgüzar ünsiyyət, effektiv ünsiyyət, ünsiyyət bacarıqları.

Ədəbiyyat

1. Şiriyev, F. (2014). *Azərbaycan Dilinin Nitq Mədəniyyəti və Ritorika*. Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 112.
2. Cəfərov, N. (2004). *Dil, Üslub, Nitq*. Bakı, 214.
3. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı, 367.
4. Budaqov, B. (2002). *Rəsmi Sənədlərin Dili*. Bakı, 28.
5. Xəlilov, Ə. (2008). *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı, 342.

KÖLƏLİKDƏN HÖKMDARLIĞA: ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZİN SİYASİ YÜKSƏLİŞİ VƏ ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİNİN TƏMƏLİ

Aynurə Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

aynurafin1@gmail.com

Azərbaycanın XII əsr tarixi siyasi cəhətdən mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq siyasi arenasında mühüm rol oynamışdır. Bunun əsas səbəbi Böyük Səlcuq imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və daha sonra sultanlığın parçalanması nəticəsində regionda yeni siyasi güclərin formalaşması olmuşdur. Belə bir şəraitdə yeni yaranan hakimiyyətlərin ən parlaq nümunələrindən biri Atabəy Şəmsəddin Eldənizin rəhbərliyi ilə əsas qoyulan Eldənizlər dövləti (1136-1225) olmuşdur. Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldənizlər dövləti bəzi tarixi mənbələrdə Eldəgəzlər və ya İldənizlər dövləti adları ilə də tanınır. Dövrünün görkəmli hökmdarlarından biri olan Şəmsəddin Eldəniz, həm bir dövlətin, həm də bir sülalənin banisi kimi tarixə düşmüşdür. Onun köləlikdən

başlayaraq hökmdarlığa qədər uzanan mürəkkəb taleyi və uğurlu siyasi fəaliyyətləri, nəinki Azərbaycanın, eləcə də Yaxın Şərqi orta əsrlər tarixində mühüm yer tutur.

Azərbaycan tarixində iz qoymuş şəxsiyyətlərdən biri olan Şəmsəddin Eldəniz, maraqlı və keşməkeşli bir həyat yolu keçmişdir. Orta əsr mənbələrinin əksəriyyəti onun gənclik illəri haqqında məhdud məlumat versə də, sonrakı müəlliflər Mirxondun “Rövzət əs-səfa” və Xondəmirin “Həbib əs-siyar” əsərlərində Eldənizin mənşəyi və uşaqlıq dövrü barədə daha geniş məlumatlar verilmişdir [5]. Bu mənbələrdə onun əslən qıpçaq türklərindən olması və gənclik illərində yaşadığı əzab-əziyyətlərdən bəhs edilir.

Mirxond yazır: “Məlumatlı tarixçilər xəbər verirlər ki, qıpçaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: əgər hər hansı bir tacir birdəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi. Belə olmuşdu ki, Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə (1118-1131) bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qul da yəndəmsiz və çirkin Eldəniz olmuşdur” [2, s.37-38].

XII əsrin əvvəllərində Eldəniz hələ uşaq ikən, iri bir tacir tərəfindən Dərbəndin qul bazarından bir dəstə qulla birgə satın alınaraq İraqa aparılmış və həmin vaxt o, satın alınan qulların ən kiçiyi olmuşdur. Yaqub Mahmudovun qeydlərinə görə havaların həddindən artıq isti keçməsi səbəbindən gecə saatlarında hərəkət edən karvanla Dərbənddən İraqa aparılarkən azyaşlı Eldəniz iki dəfə yuxulu vəziyyətdə arabadan yıxılmış, lakin hər dəfə yenidən arabaya mindirilmişdir. Üçüncü dəfə yıxılarkən ağası onu yolda qoyaraq karvanla yoluna davam etmişdir. Eldəniz səhər yuxudan oyandıqda, karvanın artıq xeyli uzaqlaşdığını görmüşdür. Axşam saatlarına yaxın isə ayıqlığı və fərasəti sayəsində özünü yenidən həmin karvana yetirmiş, bu hal karvan sahibində təəccüb doğurmuşdur. İraqa çatdıqdan sonra karvandakı qullar Səlcuq sultanının vəziri Əbu Həmid Əli ibn Əhməd əs-Süleyrəmi tərəfindən satın alınmışdır. Lakin Eldənizi bəyənməyən Süleyrəmi əvvəlcə onun alınmasından imtina etmişdir. Buna baxmayaraq, Eldənizin ısrarlı davranışı vəzirin diqqətini cəlb etmiş və nəticədə, o da digər qullarla birlikdə satın alınmışdır. Qısa müddət ərzində zəkası və düşüncə qabiliyyəti ilə seçilən Eldəniz ağasının etimadını qazanmışdır. Bir qədər sonra Səlcuq sarayında xidmətə başlayan Şəmsəddin Eldəniz atçılıq və oxatma sahəsində yaşadılarını geridə qoymuş, zaman keçdikcə görkəmli dövlət xadimi kimi tanınmışdır [3, s.36-37].

Həmin dövrlərdə Eldənizi kölə kimi satın alan Səlcuq vəziri Əhməd əs-Süleyrəmi 1122-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü və onun var-dövləti Sultan Mahmud tərəfindən müsadirə edildi. Bu vaxt keçmiş vəzirin xidmətində olan Eldəniz də sultanın xidmətinə keçdi. İraq Səlcuq sultanı Mahmudun dövründə, Eldənizin tərbiyəçisi və müəllimi Əmir Nəsir təyin edildi [2, s.38]. Sultanın göstərişi ilə ona ərəb və fars dilləri, eləcə də ilahiyyat və digər elmlər öyrədilirdi. Qısa müddət ərzində kamillik səviyyəsinə çatan Eldəniz, dövrün ən etibarlı və nüfuzlu vəzifələrindən biri sayılan sultan mətbəxinin başçısı hesab olunan əhlivan-salar vəzifəsinə gətirildi. Sultan Mahmudun vəfatına qədər o, bu vəzifəni müəyyən müddət icra etdi.

Sultan II Toğrulun hakimiyyətə gəlməsindən sonra (1132-1134) Eldəniz vəzifə pillələrində sürətlə irəliləyərək əvvəlcə sultanın şəxsi məmurları sırasına daxil edildi. II Toğrulun əsas məsləhətçisi olan qadını Möminə Xatun da sarayda Eldənizə xüsusi diqqət göstərirdi. Eldəniz məhz onun göstərişlərinə əməl edərək, saray çəkişmələrindən daim uzaq qalaraq, öz xidmətlərinə və sədaqətinə görə qısa müddət ərzində əmir rütbəsinə qədər yüksələ bilmişdi [3, s.38]. Bundan sonra onun İraq Səlcuq sultanlığında siyasi yüksəlişinin təməli qoyuldu. Bir müddət sonra Sultan II Toğrul, kiçik oğlu Arslan şahı atabəy (qəyyum) seçmək vaxtı gələndə heç tərəddüd etmədən Eldənizi Arslan şahın atabəyi olaraq təyin etmişdi.

Hökmdar II Toğrulun vəfatından sonra sultanlıq taxtına onun qardaşı Məsud (1135-1152) əyləşdi. Yeni sultan hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Eldənizi II Toğrulun dul qalan qadını Möminə Xatun ilə evləndirdi. Bu izdivacdən onların gələcəkdə Eldənizlər dövlətinin hakimi olacaq iki oğlu: Nüsrətəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan eləcə də bir qızı olmuşdur [6]. 1136-cı ildə Sultan Məsud Arranı atabəy Eldənizə iqta torpağı kimi bağışlayaraq ona “Şəmsəddin” (Dinin Günəşi) titulu verdi. Bundan sonra Şəmsəddin Eldəniz tezliklə Bərdədə yerləşən iqamətgahına gələrək öz müstəqilliyinə qədəm qoydu. O, burada yerli əmirləri öz tərəfinə

çəkərək sultan xidmətinə olan asılılıqdan qurtuldu. Saraya nadir hallarda gələn bu siyasi xadim, xırda əmirlikləri hakimiyəti altına aldıqdan qısa müddət sonra Eldənizlər dövlətinin və eyni adlı sülalənin əsasını qoydu. Sözügedən dövlət onun adı ilə Eldənizlər adlandırıldı [4].

Mxitar Qoşun qeydinə görə Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanda qərarlaşdıqdan sonra “qüdrətli hökmdara çevrildi, bütün əzəmətli hakimləri əzərək, çoxlarını özünə tabe etdi, türkmənlərin üsyan etmiş başçılarını tamamilə darmadağın etdi, Arran ölkəsində başlanmış hərəkatların qarşısını aldı” [1, s.305].

1141-ci ildə Səlcuqların Azərbaycandakı hakimi Qara Sunqurun vəfatından sonra bütün Azərbaycan ərazisinin idarəçiliyi Şəmsəddin Eldənizin nəzarəti altına keçdi. Bununla da Eldənizlər dövlətinin siyasi sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Atabəy tezliklə ölkənin böyük bir hissəsini öz hakimiyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Arran ərazisini iqta kimi idarə etməklə yanaşı, Azərbaycanın cənub bölgələrini də müstəqil idarə edən Eldəniz, yeni formalaşan dövlətin paytaxtını Naxçıvan şəhəri təyin etdi. 1136-1175-ci illərdə müstəqil hökmdar kimi çıxış edən Şəmsəddin Eldəniz, İraq Səlcuq sultanlığı sarayında böyük siyasi nüfuza malik idi.

Həmin dövrün yazılı mənbələrində Şəmsəddin Eldəniz cəsur sərkərdə və uzaqgörən dövlət hakimi kimi xarakterizə olunurdu. Siyasi fəaliyyətinin ilkin mərhələsində o, İraq Səlcuq sultanına və saray çevrəsinə sədaqət nümayiş etdirməklə yanaşı, mövcud siyasi şəraitdən maksimum yararlanmağa çalışmışdı. 1160-cı ildə əmirlərin təşkil etdiyi sui-qəsd nəticəsində sultan Süleymanşahın devrilərək öldürülməsindən sonra, Eldənizin qəyyumluğunda olan Arslanşahın sultan elan edilməsi, onun İraq Səlcuq sultanlığında faktiki hakimiyəti ələ keçirməsinə şərait yaratmışdı. Bu mərhələdən etibarən “Böyük Atabəy” titulu daşıyan Şəmsəddin Eldəniz siyasi hakimiyətinin mövqelərini ardıcıl şəkildə möhkəmləndirməyə başlamışdır [1, s.305-306].

Süleymanşahın vəfatından sonra sui-qəsdin təşkilatçıları Arslanşahın hakimiyətə gəlməsini istəyirdilər. Belə olduqda 1160-cı ilin noyabrında Şəmsəddin Eldəniz 20 min nəfərlik qoşunla Arslanşahı Həmədana gətirdi. Burada sultanlığın demək olar ki, bütün vassal hakimliklərinin iştirakı ilə tacqoyma mərasimi keçirildi. Arslanşah İraq Səlcuq sultanlığının rəsmi sultanı, Eldəniz isə “Atabəyi-Əzəm” elan edildi. Bu mərhələdən etibarən “atabəy” anlayışının məzmununda mühüm dəyişiklik baş verdi və əvvəllər vəliəhd şahzadəsinin tərbiyəçisi mənasını ifadə edən bu titul, tədricən real siyasi hakimiyəti əks etdirərək hökmdarın ali tituluна çevrildi. Nəticədə İraq Səlcuq sultanlığında faktiki siyasi hakimiyəti ələ keçirən Şəmsəddin Eldəniz, öz yaxın adamlarını yüksək dövlət vəzifələrinə gətirməklə idarəetmə aparatında mövqeyini möhkəmləndirməyə başladı. İlk olaraq böyük oğlu Nüsrətəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvanı sultanın əmir-hacibi, kiçik oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslanı isə sultan ordusunun baş komandanı (əmir sipəhsalar əl-kəbir) vəzifəsinə gətirdi. Bununla da, Böyük Atabəy hakimiyətinin sonlarına yaxın Kür çayından cənubda yerləşən bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyəti altında vahid idarəçilik çərçivəsində birləşdirdi. Akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, “Beləliklə, Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Qafqaz dağlarından İran körfəzinə qədər uzanan nəhəng bir ərazini öz hakimiyətinə tabe etdirdi. Eldənizin hakimiyətində olan ərazi Tiflis qapılarından Məkranadək uzanırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyə yiyələnmişdi. Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri Eldənizin adına (xəlifə və sultanın adından sonra) pul kəsdirib, xütbə oxutduran vassallar idilər” [2, s.44].

Böyük Atabəyin rəhbərliyi dövründə onun siyasi yüksəlişi həm daxili idarəçilik sistemində yeritdiyi islahatlarla, həm də regiondakı hərbi-siyasi tədbirləri ilə bağlı idi. Dövləti yaratdıqdan sonra daxili siyasətdə o, Azərbaycan torpaqlarında nəzarəti möhkəmləndirmək üçün Şirvanşahlarla münasibətləri tənzimləyərək, yerli feodal hakimləri öz tərəfinə çəkib, şəhər idarəçiliyində nizam-intizamı bərqərar etmişdir. Onun dövründə Azərbaycanın bir çox şəhərləri eləcə də Naxçıvan, Təbriz, Gəncə kimi şəhərlər mədəni və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, məhz bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı başlanmışdır. Ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində isə Azərbaycan Yaxın Şərqiin mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Xarici siyasətdə Böyük Atabəy, sərəncamında olan 50 minlik daimi süvari qoşun vasitəsilə dövlət sərhədlərini genişləndirmiş və ölkənin müstəqilliyini təmin etmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Eldənizlər dövləti Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli siyasi qurumlarından birinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət ölkənin qərb sərhədlərində gürcü yürüşləri təhlükəsinin, şərq sərhədlərində isə Xarəzmşahlar dövlətinin təzyiqlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Lakin Böyük Atabəyin qətiyyətli mövqeyi və uğurlu hərbi tədbirləri nəticəsində bu təhlükələr aradan qaldırılaraq sabitlik təmin olunmuşdur. Bu dövrdə ölkədə əmin-amanlığın hökm sürməsində Eldənizin həyat yoldaşı Möminə Xatunun da mühüm rolu olmuşdur. Dövrünün müdrik qadını Möminə Xatun 1175-ci ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin möhkəmlənməsində əvəzsiz xidmətləri olan bu böyük qadının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə onun məzarı üzərində Eldənizin əmri ilə dahi Azərbaycan memarı Əbubəkr Əcəmi tərəfindən möhtəşəm məqbərə ucaldılmışdır. Məqbərənin tikintisinə Böyük Atabəyin sağlığında başlansa da, onun oğlu Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə, 1186-cı ildə tikilib başa çatdırılmışdır [4]. Qırx il ərzində qadınına böyük bir məhəbbətlə bağlı olan Şəmsəddin Eldəniz, Möminə Xatunu itirdikdən qısa müddət sonra, 1175-ci ilin oktyabrında Naxçıvan şəhərində vəfat etmiş, lakin Həmədanda dəfn olunmuşdur.

Eldənizlər dövlətinin banisi olan Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanın orta əsrlər tarixində mühüm iz buraxmış görkəmli siyasi xadimlərdən biri olmuşdur. Türk dünyasının mahir sərkərdələrindən biri kimi tanınan Böyük Atabəyin dövründə Azərbaycan əraziləri uzun fasilənin ardınca yenidən vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirilmişdir. Onun hakimiyyəti illərində idarəsi altında olan ərazilərdə mədəni və iqtisadi yüksəliş müşahidə olunmuş, dövlətçilik ənənələri möhkəmlənmiş və bölgədə siyasi sabitlik təmin edilmişdir. Bütün bunlar XII əsrdə Azərbaycanın regional siyasi güc kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Açar sözlər: Şəmsəddin Eldəniz, Eldənizlər dövləti, Böyük Atabəy, İraq Səlcuq sultanlığı, XII əsr Azərbaycan tarixi.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Tarixi*, yeddi cildə, 2007, II cild (III-XIII əsrin I rübü), Bakı, Elm, 24.
2. Bünyadov, Z. (2007). *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti*. Bakı, Şərq-Qərb, 312.
3. Mahmudov, Y. (2008). *Azərbaycan Tarixi. Erkən İntibah Dövrü*. Bakı, Aspoliqraf, 128.
4. Qafarova, S. (2019). Şəmsəddin Eldəniz - Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı, siyasi xadim və sərkərdə. <https://www.ens.az/az/semseddin-eldeniz>
5. <https://tarixinstitutu.az/personalities/view/60>
6. [https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1103/%C5%9E%C9%99ms%C9%99ddin-Eld%C9%99niz-\(1136-1175\)](https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1103/%C5%9E%C9%99ms%C9%99ddin-Eld%C9%99niz-(1136-1175))

ŞƏRT, SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ CÜMLƏLƏRİNİN SUBORDİNATİV STRUKTURLARINA XARİCİ TƏSİRLƏR

Günəl Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Gunel.Ahmadova@au.edu.az

Müasir Azərbaycan dilində subordinativ mürəkkəb cümlələr şərt, səbəb və nəticə əlaqələrini ifadə edən əsas strukturlardan biridir. Sosial media dili və gündəlik danışqda bu cümlələr bəzən qısaldılmış və sadələşdirilmiş formada istifadə olunur. Lakin standart sintaksis qaydalarına görə subordinativ struktur asılı cümlənin mövqeyi, predikatın yerləşməsi və əlaqə bağlayıcılarının istifadəsi ilə müəyyən olunur. İşdə şərt, səbəb və nəticə cümlələrinin quruluşunu, funksional və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edilmiş və müasir Azərbaycan sintaksisində subordinativ əlaqələrin rolunu vurğulanmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi dilçi tədqiqatların əsas diqqət mərkəzində duran sahələrdən biridir. Xüsusilə mürəkkəb cümlələrin növləri və onların funksional istifadəsi, elmi baxış baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə sosial media və texnoloji vasitələr dilin istifadəsində yeni tendensiyalar formalaşdırmışdır. Sosial media dili, xüsusilə qısa mesajlaşma və postlar, subordinativ cümlələrin qısaldılmış, bəzən isə sadələşdirilmiş variantlarını ortaya çıxarmışdır. Məsələn, şərt, səbəb və nəticə əlaqələrini göstərən bağlayıcı sözlər bəzən atılır və cümlələr daha çox ardıcıl feil qrupları ilə ifadə olunur. Şərt, səbəb və nəticə cümlələrinin tədqiqi onların cümlə daxilindəki funksional rolunu və müasir danışqda istifadəsini müəyyən etməyə imkan verir. Məqsəd bu cümlə növlərinin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərini ortaya qoymaq, müasir danışq və yazı dilində subordinativ əlaqələrin rolunu vurğulamaqdır. Abdulla haqlı olaraq Azərbaycan dilinin sintaksisinin problemlərindən bəhs edərkən yazır: *“Cümlə özünün tarixi inkişaf prosesində bir haldan başqa bir hala keçid transformasiyasında özü-öz struktur məzmun düzənini və funksional düzənini”* [1, s.34]. Bu fikrə bənzər fikri rus tədqiqatçısı Potebnya da yazırdı: *zamanın az-çox bəli rli uzantısında götürülən dil tarixi cümlənin bir-neçə təyinini verməlidir* [2, s.83]. Abdulla vurğulayır ki, cümlə tarixi inkişaf prosesində dəyişikliklər keçirdikcə, həm struktur, həm də funksional düzənində transformasiyalar baş verir. Bu, cümlənin yalnız leksik və qrammatik elementlərin yığılması olmadığını, həm də məna və funksiyanın vahid sistem kimi inkişaf etdiyini göstərir. Potebnya da oxşar fikri irəli sürərək, cümlənin tarixi inkişafı və funksional aspektlərinin müəyyən olunmuş zaman uzantısında nəzərə alınmasının vacibliyini bildirir. Bu yanaşma göstərir ki, sintaksis problemləri təkcə qrammatik qaydalarla deyil, həm də cümlənin tarixi və funksional konteksti ilə izah edilməlidir. Müasir Azərbaycan dilində subordinativ mürəkkəb cümlələr, yəni əsas və asılı cümlələrdən ibarət cümlələr, hadisələr arasında məna və qrammatik bağlılığı göstərir. Bu cümlələrdən şərt, səbəb və nəticə cümlələri xüsusi yer tutur. Şərt cümlələri müəyyən bir hadisənin baş verməsi üçün şərt qoyur: *“Əgər yağış yağarsa, mən evdə qalacağam”*. Səbəb cümlələri hadisənin yaranma səbəbini göstərir: *“Mən gecikdim, çünki avtobus gec gəldi”*. Nəticə cümlələri isə müəyyən hadisənin nəticəsini ifadə edir: *“O çox çalışdı, ona görə uğur qazandı”*. Məsələ bundadır ki, müasir danışq və yazıda bu cümlələr bəzən qısaldılır, sadələşdirilir və sosial media dili və s. təsir göstərir. Nəticədə aşağıdakı hallar baş verir:

1. *Subordinativ strukturların sintaktik yerləşməsi (əsas və asılı cümlə mövqeyi) dəyişir.* Subordinativ mürəkkəb cümlələrdə əsas cümlə ilə asılı cümlə arasında müəyyən sintaktik qayda mövcuddur: əsas cümlə əsas fikir daşıyır, asılı cümlə isə ona bağlıdır. Lakin müasir yazı və sosial media dilində bu qayda dəyişir; asılı cümlə bəzən əsas cümlədən əvvəl yerləşdirilir və ya ardıcılıq pozulur. Məsələn, ədəbi dildə: *“Mən evə getmədim, çünki yağış yağdı”* (Əsas cümlə: *“Mən evə getmədim”*, Asılı cümlə: *“çünki yağış yağdı”*) Sosial mediada/qısaldılmış quruluş: *“Yağış yağdı, mən evə getmədim”* (Asılı cümlə əsas cümlədən əvvəldir; əlaqə daha qismən aydın olur). Bu dəyişiklik cümlənin sintaktik strukturu ilə bağlı problemlər yarada bilər, çünki səbəb-nəticə əlaqəsi əvvəlki qayda ilə eyni şəkildə oxunmaya bilər.

2. *Bağlayıcı sözlərin (əgər, çünki, ona görə ki və s.) istifadəsi azalır.* Subordinativ cümlələrdə *“əgər”, “çünki”, “ona görə ki”, “ki”* kimi bağlayıcı sözlər asılı cümlənin əsas cümlə ilə əlaqəsini göstərir. Sosial media və qeyri-rəsmi yazışmalarda insanlar bu sözləri tez-tez atırlar və cümlələr daha qısa, ardıcıl feil qrupları şəklində yazılır. Məsələn, ədəbi dildə: *“Mən gəlmədim, çünki avtobus gec gəldi”*. Qısaldılmış/sosial media: *“Avtobus gec gəldi, mən gəlmədim”* (Bağlayıcı *“çünki”* yoxdur; oxucu əlaqəni mənadan çıxarmalıdır). Bağlayıcı sözlərin azalması cümlənin anlaşılmasını çətinləşdirir və subordinativ əlaqəni zəiflədə bilər.

3. *Cümlələrin anlaşılması və funksional əlaqəsi bəzən pozulur.* Subordinativ cümlələr əsas və asılı cümlə arasındakı məna əlaqəsini qoruyur. Lakin əvvəlki iki səbəb, sintaktik yerləşmənin dəyişməsi və bağlayıcı sözlərin itməsi, funksional əlaqənin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, ədəbi dildə: *“Əgər sən hazır olsan, biz dərsə gedəcəyik”* (Şərt cümləsi aydın, oxucu əlaqəni dərhal başa düşür). Sosial media/qısaldılmış: *“Sən hazır ol, biz dərsə gedəcəyik”* (Şərt cümləsinin bağlayıcısı yoxdur; şərt-nəticə əlaqəsi oxucu üçün bir qədər qeyri-müəyyəndir). Beləliklə, subordinativ cümlələrin düzgün sintaktik quruluşu pozulduqda həm məna, həm də funksional əlaqə zəifləyir.

Müasir Azərbaycan dilində subordinativ mürəkkəb cümlələr - şərt, səbəb və nəticə cümlələri, dilin sintaktik və semantik strukturunun ən vacib elementlərindən biridir. Bu cümlələr əsas və asılı cümlə arasındakı bağlılıq vasitəsilə hadisələrin məntiqi ardıcılığını və əlaqəsini təmin edir. Lakin müasir yazı və danışq üslubu, xüsusilə sosial media dili, bu strukturun ənənəvi qaydalarını dəyişdirməyə başlayıb. Sintaktik yerləşmənin dəyişməsi, bağlayıcı sözlərin azalması və qısaldılmış cümlə formaları subordinativ cümlələrin funksional əlaqəsini zəiflədə bilər. Nəticədə subordinativ cümlələrin təhlili, onların quruluşu və funksional rolu müasir Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və qorunması üçün vacib bir sahə olaraq qalır.

Açar sözlər: Subordinativ cümlə, şərt cümləsi, səbəb cümləsi, nəticə cümləsi, müasir Azərbaycan dili, sintaksis, mürəkkəb cümlə.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (2016). *Azərbaycan Dili Sintaksisinin Nəzəri Problemləri*. Bakı, 360.
2. Потебня, А.А. (1958). *Из Записок по Русской Грамматике*. Москва: Издательство Наука.

ADAPTİV DAVRANIŞ ANALİZİ ƏSASLI ŞƏBƏKƏ MÜDAFİƏ MODELİ İLƏ DDoS HÜCUMLARININ QARŞISININ ALINMASI

Şəms Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

shams.ahmadova@student.au.edu.az

Rəqəmsal infrastrukturun genişlənməsi ilə kibertəhlükələrin miqyası və texniki mürəkkəbliyi artmışdır. Xüsusilə, DoS və DDoS tipli hücumlar şəbəkə xidmətinin əlçatanlığını pozaraq dövlət, təhsil və korporativ sistemlər üçün ciddi risk yaradır [2]. Ənənəvi müdafiə mexanizmləri dedikdə, əsasən, statik qayda bazalı firewall və imza əsaslı aşkarlama sistemləri nəzərdə tutulur. Lakin, bu üsullar dəyişən hücum davranışlarına qarşı hər zaman effektiv olmur. Bu səbəbdən, şəbəkə cihazları səviyyəsində adaptiv və davranış yönümlü müdafiə mexanizmlərinin tətbiqi aktual məsələyə çevrilmişdir.

Şəbəkə cihazlarının (router, switch, yeni nəsil firewall, IDS/IPS) imkanları son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Müasir cihazlar yalnız paket ötürmə funksiyası daşımır, eyni zamanda trafik analizini və təhlükə qiymətləndirməsini də yerinə yetirə bilər. Bu işdə əsas problem statik filtrasiya qaydalarının paylanmış xidmətdən imtina hücumuna qarşı yetərli olmamasıdır. Hücum mənbələri dəyişdikcə qaydaların əl ilə (manual olaraq) yenilənməsi vaxt itkisinə səbəb olur.

Təklif olunan model şəbəkə cihazı üzərində işləyən adaptiv mini-analiz modulunun tətbiqinə əsaslanır. Modul real vaxt trafik axınından davranış göstəriciləri toplayır və normal istifadə profilini formalaşdırır. Bu modelə əsasən sorğu tezliyi, sessiya uzunluğu, paket ölçü variasiyası və cavab gecikməsi kimi parametrlər üzrə anomaliyalar risk balı ilə qiymətləndirilir. Risk balı müəyyən həddi keçdikdə cihaz avtomatik olaraq mərhələli müdafiə rejiminə keçir: əvvəl sürət məhdudlaşdırması, sonra selektiv filtrasiya, sonda isə bloklama tətbiq olunur [3]. Bu mərhələli yanaşma DDoS hücumlarının qarşısını ala bilər.

Modelin yeniliyi ondan ibarətdir ki, qərar mexanizmi yalnız IP və ya port əsaslı deyil, çoxparametrlili davranış kombinasiyası üzərində qurulur [4]. Bundan əlavə, sistem lokal şəbəkə üçün yüngül hesablamalı şəkildə layihələndirilmişdir və DDoS qoruma platformaları olmadan da tətbiq oluna bilər. Təhsil müəssisələri və orta ölçülü təşkilatlar üçün bu yanaşma praktik hesab olunur. Mexanizm üçqat müdafiə arxitekturasını nəzərdə tutur: giriş səviyyəsində trafik ölçümü, analiz səviyyəsində davranış qiymətləndirilməsi, icra səviyyəsində adaptiv filtrasiya. Bu struktur paylanmış hücumların erkən mərhələdə aşkarlanmasına imkan verir və yanlış pozitiv nəticələri azaldır.

Təklif olunan yanaşma xüsusilə təhsil müəssisələri və orta ölçülü təşkilatlar üçün uyğundur, çünki ağır və bahalı DDoS appliance-lər olmadan da tətbiq edilə bilər. Model mövcud şəbəkə cihazlarının proqram genişlənməsi və ya əlavə yüngül modul vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Üstün cəhətlər:

- Dinamik və uyğunlaşa bilən müdafiə mexanizmi
- Erkən mərhələdə hücumların aşkarlanması
- Yanlış bloklama riskinin azalması
- Aşağı resurs tələbi ilə tətbiq imkanı
- Lokal şəbəkələr üçün praktik uyğunluq

Mənfi tərəflər:

- İlk öyrənmə mərhələsində kalibrasiya ehtiyacı
- Yanlış konfigurasiyada performans azalması
- Davamlı model yenilənməsi tələbi

Adaptiv davranış əsaslı şəbəkə cihazı modeli DoS və DDoS hücumlarına qarşı daha çevik və effektiv müdafiə təmin edə bilər. Bu yanaşma klassik statik filtrasiya üsullarından fərqli olaraq real vaxt öyrənmə prinsipinə əsaslanır və gələcək şəbəkə təhlükəsizlik arxitekturaları üçün perspektivli istiqamət hesab olunur [1].

Rəqəmsal xidmətlərin dayanıqlığını artırmaq üçün şəbəkə cihazlarının yalnız ötürücü deyil, həm də ağıllı müdafiə elementi kimi istifadəsi gələcək kibertəhlükəsizlik strategiyalarında mühüm yer tutur.

Açar sözlər: DDoS, DoS, şəbəkə təhlükəsizliyi, adaptiv filtrasiya, davranış analizi, IDS/IPS, ağıllı şəbəkə cihazları.

Ədəbiyyat

1. Behl, A., Behl, K. (2017). *Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press.
2. Mirkovic, J., Reiher, P. (2004). A taxonomy of DDoS attack and DDoS defense mechanisms. *ACM SIGCOMM Computer Communication Review*, 34(2), 39-53.
3. Stallings, W. (2021). *Network Security Essentials*. Pearson
4. Zargar, S., Joshi, J., Tipper, D. (2013). A survey of defense mechanisms against distributed denial of service attacks.

THE ROLE OF TAIWAN IN CHINA-USA RELATIONS IN THE 1970S

Sabir Ahmadov

Baku State University, Baku

sabir.ahmadov@bsu.edu.az

The 1970s marked a profound transformation in the international relations, particularly in East Asia. One of the most significant developments of the decade was the normalization of relations between the United States and the People's Republic of China (PRC). At the core of this geopolitical shift stood Taiwan, officially known as the Republic of China (ROC), whose international status and strategic importance were deeply connected with Sino-American relations. Taiwan issue was not solely a bilateral issue between Beijing and Taipei, but also a crucial factor shaping diplomatic, military and ideological interactions between Washington and Beijing. For over two decades after the Chinese Civil War (1945-1949), the United States had recognized the ROC government as the sole legitimate government of all China and had supported Taiwan militarily, economically and diplomatically [1]. However, Sino-Soviet split of the late 1950s and 1960s, as well as changing American strategic priorities in the Cold War gradually pushed Washington toward reconciliation with Beijing.

Following the victory of the Chinese Communist Party (CCP) in 1949, the defeated Kuomintang (KMT) government retreated to Taiwan. The outbreak of the Korean War in 1950 internationalized the Taiwan issue and firmly tied the island to US security policy in East Asia. Washington deployed the Seventh Fleet to the Taiwan Strait and later signed the 1954 US-ROC Mutual Defense Treaty. Throughout the 1950s and 1960s, the United States treated Taiwan as a key anti-communist ally in Asia. The PRC, meanwhile, regarded Taiwan as an internal part of Chinese territory and demanded its return as a requirement for any diplomatic engagement. Beijing's exclusion from the United Nations (UN) and Washington's continued recognition of ROC further increased the tensions in the region. Thus, on the eve of the 1970s, Taiwan turned into a frozen conflict at the heart of Sino-American hostility.

The late 1960s and early 1970s saw a major change in US strategic thinking. The Sino-Soviet split transformed China from a strictly communist rival into a potential counterweight to Soviet power. Concurrently, the United States sought a way out of the Vietnam War (1955-1975). Therefore, President Richard Nixon and his National Security Adviser Henry Kissinger concluded that normalization of relations with China could serve multiple strategic objectives: keeping Soviet Union at bay, stabilizing Asia and enhancing US diplomatic flexibility. However, the Taiwan issue posed the most difficult obstacle to this policy. For Beijing, the status of Taiwan was not negotiable in principle. Therefore, any improvement of relations with Washington had to involve recognition of the PRC as the sole legitimate government of China and the severing of official US ties with Taiwan. For Washington, abandoning a long-standing ally raised moral, legal and political concerns, especially considering Taiwan's strategic importance.

The breakthrough in Sino-American relations began with "Ping-Pong diplomacy" in 1971, when a US table tennis team was invited to China. This was followed by Kissinger's secret visit to Beijing and Nixon's historic trip in February 1972. The Shanghai Communiqué, which was concluded as a result of this visit, became the cornerstone of the new Sino-American relations. Although, document was rather vague on the status of Taiwan it was highly consequential. The United States acknowledged that "*all Chinese on either side of the Taiwan Strait maintain there is but one China and that Taiwan is a part of China*" [3].

Although, Shanghai Communiqué did not granted US recognition to the PRC, it marked a serious shift in US foreign policy. For the first time, Washington publicly distanced itself from the idea of "two Chinas" or "one China, one Taiwan." Subsequently, role of Taiwan in US diplomacy was implicitly downgraded, even as formal ties continued. For Beijing, this communiqué represented a major diplomatic victory. It established the principle that Taiwan was an internal Chinese matter.

The other important event that signaled Taiwan's declining international status was its loss of the seat at the UN in 1971. UN General Assembly Resolution 2758 recognized the PRC as the only legitimate representative of China and expelled the ROC delegation [4]. This diplomatic shift was closely linked to the further Sino-American rapprochement. Although the United States opposed the resolution, it refrained from decisive action to prevent Taiwan's expulsion. The loss of the UN seat accelerated Taiwan's diplomatic isolation and reinforced Beijing's influence in negotiations with Washington. This shift also underscored that Taiwan's international position was becoming highly dependent on US support rather than on formal recognition. The final step toward full normalization came under President Jimmy Carter. After prolonged negotiations, the United States formally recognized the PRC on January 1, 1979. With signing the 1979 Communiqué, US stipulated that: 1) It will terminate its diplomatic relations with Taiwan; 2) It will abolish the 1954 Mutual Defense Treaty; 3) It will withdraw its military personnel from the island [2].

However, normalization of Sino-American relations did not mean the full abandonment of Taiwan. Thus, the US Congress quickly passed the Taiwan Relations Act (TRA) in 1979, which provided a legal framework for continued unofficial relations, arms sales and a US commitment to help Taiwan maintain its self-defense capabilities [5]. Throughout the 1970s, Taiwan functioned as a core of Sino-American diplomacy. Washington used its gradual withdrawal from Taipei as a way to build trust with Beijing, while Beijing used the promise of improved relations to increase its influence

in Taiwan. This dynamic revealed the role of Taiwan in the triangular relationship. The island's fate was not determined solely by its own policy but by the strategic calculations of the two great powers. Taiwan's leadership, particularly under Chiang Kai-shek and later Chiang Ching-kuo, had limited influence to affect these decisions. Beyond geopolitics, Taiwan also played an important ideological and symbolic role. For decades, the ROC government had been portrayed as a bastion of "Free China" in contrast to communist rule on the mainland. The abandonment of Taiwan enabled the normalization of Sino-American relations, which in turn contributed to the eventual decline of the Soviet influence. At the same time, it left the Taiwan question unresolved. The intentional ambiguity of US policy, combined with Beijing's claims on eventual reunification created a fragile condition that persists to this day.

Keywords: Taiwan, China, US, China-US relations.

References

1. Ahmadov, S. (2025). Economic and military agreements between the republic of China and the United States (1946-1949). *International Journal of Advanced Multidisciplinary Research*, 12(12), 24-32. <http://dx.doi.org/10.22192/ijamr.2025.12.12.003>
2. Ahmadov, S. (2025). Three communiqués and their impact on the security in the Asia-Pacific region. *Ancient Land*, 7(11), 58-64. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/58-64>
3. <https://blog.nixonfoundation.org/wp-content/uploads/2014/11/Shanghai-Communique.pdf>
4. Restoration of the lawful rights of the People's Republic of China in the United Nations (1971). UNA(01)/R3. <https://digitallibrary.un.org/record/192054?v=pdf>
5. <https://www.congress.gov/bill/96th-congress/house-bill/2479>

1970-ci illər Çin-ABŞ münasibətlərində Tayvanın rolu

1949-cu ildə Çin vətəndaş müharibəsinin başa çatması və Quomindan partiyasının məbluğ olması ilə Çin Respublikası öz fəaliyyətini Tayvan adasında davam etmək məcburiyyətində qaldı. Hökumətin adaya gəlişi ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm rol oynayan Tayvan problemi meydana çıxır. Yarandığı ilk gündən problem regional çərçivəni tərk edərək, qlobal miqyaslı məsələyə çevrilmişdir. Adanın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq ABŞ hökuməti XX əsrin 50-60-cı illərində Çin Respublikası ilə əlaqələrini genişləndirmiş və onu Çinin yeganə hüququ hökuməti olaraq rəsmən tanımışdır. Lakin Çin ilə SSRİ arasında münasibətlərin soyuması nəticəsində ABŞ-nın Çin Xalq Respublikasına (ÇXR) olan münasibəti kökündən dəyişdi. Nəticədə, 1979-cu ildə ABŞ rəsmi şəkildə ÇXR-in müstəqilliyini tanıyaraq Tayvanla rəsmi diplomatik münasibətlərini dayandırır.

SƏHİYYƏDƏ RƏQƏMSALLAŞMA VƏ İKT-NİN ƏHƏMİYYƏTİ

Nazlı Əjdərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan
Kütahya Dumlupınar Universiteti, Türkiyə

Nazzaur002@gmail.com

Müasir dövrdə səhiyyə sahəsində rəqəmsallaşma və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqi tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Elektron sağlamlıq sistemləri, rəqəmsal tibbi məlumat bazaları, telemedicina, mobil sağlamlıq tətbiqləri və süni intellekt texnologiyaları səhiyyə xidmətlərinin daha sürətli, dəqiq və əlçatan olmasını təmin edir [2; 3].

İKT-nin səhiyyədə tətbiqi həkim-pasiyent əlaqəsini gücləndirir, diaqnostika və müalicə proseslərini optimallaşdırır, tibbi səhvlərin azalmasına şərait yaradır. Elektron xəstə kartları və

məlumat sistemləri vasitəsilə pasiyentlərin tibbi tarixçəsinin təhlükəsiz şəkildə saxlanması və paylaşılması mümkün olur. Bu isə qərarvermə prosesini daha səmərəli edir [4; 6].

Rəqəmsallaşma, həmçinin səhiyyə müəssisələrinin idarə olunmasını təkmilləşdirir, resurslardan səmərəli istifadəni artırır və xərclərin azalmasına kömək edir. Xüsusilə ucqar ərazilərdə yaşayan əhali üçün telemedisina xidmətləri tibbi yardıma çıxışı asanlaşdırır. Nəticə etibarilə, səhiyyədə rəqəmsallaşma və İKT-nin geniş tətbiqi əhəlinin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və dayanıqlı səhiyyə sisteminin formalaşmasına mühüm töhfə verir [1; 5; 7].

Açar sözlər: Səhiyyə, rəqəmsallaşma, İKT, elektron sağlamlıq, telemedisina, tibbi məlumat sistemləri, süni intellekt, mobil sağlamlıq, rəqəmsal səhiyyə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi (2020). Elektron səhiyyə sistemləri üzrə normativ sənədlər. Bakı.
2. Əliyev, R.A. (2019). *İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Laudon, K.C., Laudon, J.P. (2018). *Management Information Systems*. Pearson Education.
4. Məmmədov, N.S. (2021). *Rəqəmsal Səhiyyə və Elektron Sağlamlıq Sistemləri*. Bakı: Tibb Nəşriyyatı.
5. Shortliffe, E.H., Cimino, J.J. (2014). *Biomedical Informatics: Computer Applications in Health Care and Biomedicine*. Springer.
6. Topol, E. (2019). *Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human again*. Basic Books.
7. WHO (2020). Digital Health Strategy. Geneva.

UŞAQLARIN HÜQUQLARININ QORUNMASINDA SOSIAL İŞÇİLƏRİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Sənan Ələkbərov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

alkbarov.sanan@gmail.com

Müasir cəmiyyətin sosial inkişaf səviyyəsi birbaşa olaraq uşaqlara göstərilən münasibət, onların hüquq və azadlıqlarının hansı dərəcədə qorunması ilə ölçülür. Uşaqlar fiziki, psixoloji və sosial baxımdan cəmiyyətin ən həssas və müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsini təşkil etdiyindən, onların hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin və cəmiyyətin əsas prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Uşaqların sağlam inkişafı, təhlükəsiz mühitdə böyüməsi, təhsil və sosial rifah imkanlarından bərabər şəkildə yararlanması yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, eyni zamanda sosial institutların effektiv fəaliyyəti ilə mümkün olur. Bu baxımdan sosial iş və sosial işçilərin fəaliyyəti uşaq hüquqlarının qorunması sistemində xüsusi yer tutur [1, s.52].

Qloballaşma, urbanizasiya, sosial-iqtisadi bərabərsizlik, miqrasiya prosesləri, ailə institutunda baş verən dəyişikliklər və müasir dövrün digər çağırışları uşaqların müxtəlif risk faktorları ilə üzləşməsinə səbəb olur. Ailədaxili zorakılıq, laqeydlilik, uşaq əməyindən istifadə, erkən nikahlar, təhsildən yayınma, psixoloji travmalar və sosial təcridolma kimi problemlər uşaqların fundamental hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır. Belə şəraitdə uşaqların hüquqlarının qorunması yalnız qanunvericilik aktlarının mövcudluğu ilə məhdudlaşmamalı, praktik səviyyədə effektiv müdaxilə və dəstək mexanizmləri ilə tamamlanmalıdır. Məhz bu səbəbdən, sosial işçilər uşaqlarla bağlı risklərin müəyyən edilməsi, qarşısının alınması və aradan qaldırılmasında aparıcı rol oynayırlar.

Sosial işçilər uşaqların hüquqlarının qorunmasında profilaktik, müdafiəedici və reabilitasiyaedici funksiyaları yerinə yetirən əsas peşəkar qrup kimi çıxış edirlər. Onlar uşaqların sosial mühitini qiymətləndirir, ailə ilə iş aparır, risk qrupunda olan uşaqları müəyyən edir və dövlət qurumları, təhsil müəssisələri, səhiyyə strukturları və qeyri-hökumət təşkilatları arasında

əlaqələndirici rol oynayırlar. Sosial işçilərin fəaliyyəti yalnız mövcud problemlərə reaksiya verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda problemlərin erkən mərhələdə aşkarlanması və qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu isə uşaqların hüquqlarının davamlı və sistemli şəkildə qorunmasına imkan yaradır [2, s.72].

Uşaq hüquqlarının qorunması sahəsində sosial işin əhəmiyyəti həm də onun multidissiplinar xarakteri ilə izah olunur. Sosial işçilər hüquqşünaslar, psixoloqlar, pedaqoqlar və tibb işçiləri ilə birgə fəaliyyət göstərərək uşaqların kompleks ehtiyaclarını nəzərə alır və hərtərəfli dəstək mexanizmi formalaşdırırlar. Bu yanaşma uşağın yalnız hüquqi baxımdan deyil, eyni zamanda emosional, sosial və psixoloji baxımdan da müdafiə olunmasını təmin edir. Beləliklə, sosial iş uşaq hüquqlarının qorunmasında yalnız icraedici deyil, həm də əlaqələndirici və tənzimləyici funksiya daşıyır.

Müasir dövrdə dövlətin sosial siyasətində uşaqların müdafiəsi ilə bağlı proqram və strategiyaların hazırlanması sosial işçilərin praktiki təcrübəsinə əsaslanır. Sosial işçilər sahədə əldə etdikləri müşahidə və məlumatlar vasitəsilə mövcud problemləri üzə çıxarır, sosial risklərin xarakterini müəyyən edir və qərarverici strukturlara tövsiyələr təqdim edirlər. Bu baxımdan sosial iş yalnız fərdi müdaxilə vasitəsi deyil, eyni zamanda sosial siyasətin formalaşdırılmasında mühüm informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Sosial işçilərin fəaliyyəti uşaqların hüquqlarının qorunmasının institusional səviyyədə gücləndirilməsinə töhfə verir [3, s.95].

Uşaqların hüquqlarının qorunmasında sosial işçilərin rolu xüsusilə həssas qruplara aid olan uşaqlarla işləyərkən daha aydın şəkildə özünü göstərir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, əlilliyi olan uşaqlar, qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan uşaqlar, sosial baxımdan təhlükəli mühitdə yaşayan uşaqlar sosial işin əsas hədəf qruplarına daxildir. Bu uşaqların hüquqlarının təmin edilməsi yalnız formal yanaşma ilə mümkün olmadığından, fərdi ehtiyaclarla əsaslanan sosial iş metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial işçilər bu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməklə onların gələcəkdə sosial risklərə məruz qalmasının qarşısını alırlar [5, s.245].

Aparılan təhlil göstərir ki, uşaqların hüquqlarının qorunması müasir sosial siyasətin əsas və prioritet istiqamətlərindən biridir və bu prosesin effektivliyi birbaşa olaraq sosial işçilərin peşəkar fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Uşaqlar cəmiyyətin ən həssas sosial qrupu kimi xüsusi müdafiə mexanizmlərinə ehtiyac duyur və bu mexanizmlərin praktik səviyyədə işləkliyi təmin edən əsas subyektlərdən biri sosial işçilərdir. Onların fəaliyyəti uşaqların yalnız hüquqi baxımdan deyil, eyni zamanda sosial, psixoloji və emosional baxımdan müdafiəsini təmin etməyə yönəlmiş kompleks yanaşmanı əhatə edir.

Sosial işçilər uşaqların hüquqlarının pozulması risklərini erkən mərhələdə müəyyən etmək, profilaktik tədbirlər həyata keçirmək və mövcud problemlərin dərinləşməsinin qarşısını almaq baxımından mühüm rol oynayırlar. Sosial işin ailə ilə iş, fərdi sosial qiymətləndirmə, psixososial dəstək və reabilitasiya tədbirləri kimi alətləri uşaqların təhlükəsiz mühitdə inkişafına şərait yaradır. Bu isə uşaqların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasını və gələcək sosial risklərin azalmasını təmin edir.

Uşaq hüquqlarının qorunmasında sosial işçilərin fəaliyyəti təkcə deyil, multidissiplinar əməkdaşlıq çərçivəsində daha effektiv nəticələr verir. Təhsil, səhiyyə, hüquq-mühafizə orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqə sosial işin təsir dairəsini genişləndirir və uşaqların ehtiyaclarına daha çevik cavab verilməsinə imkan yaradır. Bu əməkdaşlıq modeli uşaqların hüquqlarının müdafiəsində sistemli və davamlı yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir.

Sosial işçilərin peşəkar hazırlıq səviyyəsi, normativ-hüquqi bilikləri və praktik bacarıqları uşaqların hüquqlarının qorunmasının keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Sosial iş sahəsində institusional imkanların məhdudluğu, kadr çatışmazlığı və resursların qeyri-kafi olması isə bu sahədə mövcud problemlərin dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də sosial işçilərin təlim sisteminin təkmilləşdirilməsi, davamlı peşəkar inkişaf proqramlarının tətbiqi və sosial xidmətlərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi zəruri hesab olunur.

Uşaqların hüquqlarının qorunmasında sosial işçilər əsas aparıcı qüvvələrdən biridir və onların rolu alternativsizdir. Sosial iş sistemi gücləndirildikcə uşaqların rifahı yüksəlir, hüquq pozuntularının qarşısının alınması daha effektiv şəkildə həyata keçirilir və cəmiyyətin sosial dayanıqlığı

möhkəmlənir. Bu baxımdan, sosial işin inkişafı yalnız uşaqların müdafiəsi deyil, bütövlükdə sağlam və ədalətli cəmiyyətin formalaşması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Sosial iş, reabilitasiya, ailə və uşaq, psixososial.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R.H. (2018). Azərbaycanca uşaqların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. *Sosial Elmlər*, 2, 45-52.
2. Əliyeva, N.S. (2019). Risk qrupuna aid uşaqlarla sosial işin təşkili məsələləri. *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*, 3, 66-72.
3. Həsənova, L.F. (2020). Uşaq rifahının təmin olunmasında sosial işçilərin rolu. *Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı*, 1, 88-95.
4. İsmayılova, G.R. (2015). *Uşaq və Ailə ilə Sosial İş*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
5. Payne, M. (2014). *Modern Social Work Theory*, 4th edition, 213-245.
6. United Nations (1989). *Convention on the Rights of the Child*. New York, 54.

QEYRİ-NEFT VƏ QEYRİ-DÖVLƏT SEKTORUNDA GƏLİR VERGİSİNİN TƏTBİQİ

Nemət Ələsgərli

Azərbaycan Universiteti, Bakı

nematalasgarli@gmail.com

Azərbaycan iqtisadiyyatı daim inkişaf edən və müasir tələblərə uyğun yenilənən bir sistem kimi formalaşır. Dünyada və regionda baş verən iqtisadi dəyişikliklər, dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi kurs və prioritet istiqamətlər, həmçinin ölkə daxilində həyata keçirilən struktur islahatları vergi siyasətinə birbaşa təsir edir. Məhz bu səbəbdən, vergi siyasəti, vergi inzibatçılığı və vergi dərəcələri ilə bağlı yenilənmələrə ehtiyac yarandıqda, Vergi Məcəlləsinə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruri hesab edilir.

1 yanvar 2019-cu ildən etibarən neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərməyən və qeyri-dövlət sektoruna aid vergi ödəyicilərində çalışan fiziki şəxslərin maddəli işdən əldə etdiyi aylıq gəlirlərinə vergi və sosial sığorta haqları üzrə güzəşt tətbiq olunurdu. Lakin 2026-cı ildən etibarən bu imtiyaz ləğv edilmişdir. Həyata keçirilən islahatın əsas məqsədi sahibkarlar və işəgötürənlər üçün daha əlverişli vergi və investisiya mühitinin formalaşdırılması, nəticə etibarilə işçi sayının və əmək haqqı ödənişlərinin geniş şəkildə leqallaşdırılmasına nail olmaq olmuşdur. Bununla yanaşı, islahatın vacib cəhətlərindən biri onun çoxşaxəli (multiplikativ) təsirə malik olmasıdır [3]. Bu tədbirlər əmək haqqı fondunun artmasına, sosial sığorta daxilolmalarının yüksəlməsinə, işçilərin gələcək pensiya təminatı üçün daha real maliyyə bazasının yaranmasına (pensiya kapitalının həcmində böyüməsinə), həmçinin əhəlinin leqal və daha yüksək əmək haqqı əsasında bank kreditlərinə çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, tətbiq olunan güzəştlər ölkədə nağdsız əməliyyatların həcmində nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına da mühüm töhfə vermişdir.

İslahatların təsiri əmək bazarı göstəricilərində də müşahidə olunur. Statistik məlumatlar aşağıdakı Cədvəl 1-də təqdim edilmişdir [4].

Cədvəl 1. Əmək müqavilələrinin say dinamikası (2019-2025)

Göstərici	2019-cu ilin əvvəli	2025-ci ilin 1 noyabr tarixinədək	Dəyişiklik
Qeyri-neft və qaz sektorunun özəl bölməsi üzrə əmək müqavilələrinin sayı	≈ 539 700	1 021 100 +	+481 400 (↑ 89,2%)
Cəmi əmək müqavilələrində payı	38,5%	54,2%	+15,7 % yüksəlib

Bununla yanaşı, 2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə əmək bazarı və sosial sığorta göstəricilərində əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, cəmi əmək haqqı fondu 2,5 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektorunun özəl bölməsi üzrə 2,7 dəfə yüksəlmişdir. Eyni dövrdə məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə ümumi daxilolmalar 2,5 dəfə, qeyri-büdcə sektoru üzrə isə 2,6 dəfə artmışdır [5]. Digər mühüm göstərici isə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun ümumi gəlirlərində büdcə transferlərinin xüsusi çəkisinin azalmasıdır. Belə ki, bu göstərici 35,6%-dən 17,5%-ə qədər enmişdir [5].

Müvafiq güzəşt mexanizminin tətbiqi özəl sektorda əmək münasibətlərinin və iş yerlərinin rəsmiləşdirilməsinə, “kölgə iqtisadiyyatı”nın miqyasının daralmasına, eyni zamanda sahibkarların vergi yükünün optimallaşdırılmasına müsbət təsir göstərməklə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Həyata keçirilən islahat nəticəsində əmək müqaviləsi ilə çalışan şəxslərin leqallaşdırılması istiqamətində ciddi irəliləyiş əldə edilmişdir. Növbəti mərhələdə əsas məqsəd əldə olunmuş nəticələrin qorunması, eləcə də əmək gəlirlərinin “ağarması” prosesinin davamlı şəkildə dəstəklənməsidir. Bu məqsədlə vergi və sosial sığorta haqlarının tətbiqi mexanizminin diferensial yanaşma əsasında, mərhələli və yumşaq keçid prinsipi ilə formalaşdırılması nəzərdə tutulur [2].

Əks halda, yəni mərhələli keçid və aşağı dərəcəli daimi vergi rejimi tətbiq olunmadığı təqdirdə, əmək gəlirləri üzrə fiskal yükün kəskin artması əmək münasibətlərinin yenidən qeyri-rəsmi (“kölgə”) müstəviyə keçməsinə səbəb ola bilərdi. Dəyişikliyə əsasən, vergiyə cəlb olunma dərəcəsi növbəti 3 il ərzində mərhələli şəkildə 3%-dən 7%-ə qədər dəyişəcək. Bu mərhələli artım Cədvəl 2-də əks olunmuşdur [1].

Cədvəl 2.

Gəlir vergisi üzrə	
Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Gəlir vergisinin dərəcəsi
2026-cı il yanvarın 1-dən 2027-ci il yanvarın 1-dək:	
2500 manatadək	3 faiz
2500 manatdan 8000 manatadək	75 manat + 2500 manatdan 8000 manatadək olan məbləğin 10 faizi
8000 manatdan çox olduqda	625 manat + 8000 manatdan çox olan məbləğin 14 faizi
2027-ci il yanvarın 1-dən 2028-ci il yanvarın 1-dək:	
2500 manatadək	5 faiz
2500 manatdan 8000 manatadək	125 manat + 2500 manatdan 8000 manatadək olan məbləğin 10 faizi
8000 manatdan çox olduqda	675 manat + 8000 manatdan çox olan məbləğin 14 faizi
2028-ci il yanvarın 1-dən:	
2500 manatadək	7 faiz
2500 manatdan 8000 manatadək	175 manat + 2500 manatdan 8000 manatadək olan məbləğin 10 faizi
8000 manatdan çox olduqda	725 manat + 8000 manatdan çox olan məbləğin 14 faizi

Açar sözlər: Vergi siyasəti, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, sosial sığorta haqları, əmək müqavilələri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2026, Bakı.
2. Xodov, L. (2006). *Vergilər və İqtisadiyyatın Vergi Tənzimlənməsi*.
3. Paşayev, Z.Ş. (2008). *Fiskal Siyasət və Onun Səmərəliliyi, Qiymətləndirilməsi*. Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
4. <https://www.stat.gov.az>
5. <https://www.taxes.gov.az>

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ

Rəşad Əlisultanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı, Zaqatala

rashad-alisultanov@unec.edu.az

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı iqtisadiyyatın bütün sahələrinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu təsirin nəticəsində rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı formalaşmış və milli iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyətin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilməsini və informasiyanın əsas istehsal amili kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Bu tezisdə rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri, iqtisadi artıma təsiri və Azərbaycanda inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, innovativ inkişafın sürətlənməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə mühüm tövhə verir.

Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması müasir iqtisadi sistemin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İnternetin, mobil texnologiyaların və rəqəmsal platformaların inkişafı iqtisadi münasibətlərin formalaşma mexanizmini dəyişmiş, yeni iqtisadi modelin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu model, rəqəmsal iqtisadiyyat modelidir. Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı ilk dəfə Tapscott tərəfindən irəli sürülmüş və informasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni iqtisadi münasibətlər sistemi kimi izah edilmişdir [1]. Müasir dövrdə bu anlayış daha da genişlənərək elektron ticarət, rəqəmsal maliyyə, elektron hökumət, süni intellekt və böyük verilənlər kimi sahələri əhatə edir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi istehsal proseslərinin səmərəliliyini artırır, xərcləri azaldır və yeni biznes imkanları yaradır [2]. Bu baxımdan, rəqəmsal iqtisadiyyatın milli iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılması aktual elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Tezisin əsas məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyətini araşdırmaq, onun iqtisadi artıma təsirini təhlil etmək və Azərbaycanda inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri. Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyətin rəqəmsal texnologiyalar və informasiya sistemləri əsasında həyata keçirildiyi iqtisadi sistemdir. Bu sistemdə informasiya və bilik əsas istehsal resursuna çevrilir. OECD-nin yanaşmasına görə, rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə inteqrasiyasıdır [3]. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İnformasiyanın və biliklərin əsas iqtisadi resurs olması;
- İqtisadi proseslərin avtomatlaşdırılması;
- Əməliyyat xərclərinin azalması;
- Zaman və məkan məhdudiyyətlərinin aradan qalxması;
- Yeni biznes modellərinin formalaşması.

Bu xüsusiyyətlər iqtisadiyyatın çevikliyini artırır və bazar iştirakçıları arasında əlaqələri gücləndirir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə istehsalçı və istehlakçı arasında birbaşa əlaqə yaranır ki, bu da bazar mexanizmlərinin daha səmərəli işləməsinə şərait yaradır [4].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi artıma və məşğulluğa təsiri. Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi artıma həm birbaşa, həm də dolaylı yollarla təsir göstərir. Birbaşa təsir rəqəmsal sektorun - informasiya texnologiyaları, proqram təminatı və rəqəmsal xidmətlərin inkişafı ilə bağlıdır. Dolaylı təsir isə ənənəvi sahələrin rəqəmsallaşması nəticəsində məhsuldarlığın artması ilə ifadə olunur [5]. Elektron ticarətin inkişafı bazar iştirakçılarının fəaliyyətini asanlaşdırır və istehlakçıların daha geniş seçim imkanları əldə etməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal iqtisadiyyat kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına da müsbət təsir göstərir. Sahibkarlar rəqəmsal platformalar vasitəsilə daha az xərclə bazara çıxış əldə edirlər. Rəqəmsal iqtisadiyyat əmək bazarına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Yeni peşələr və

iş formaları yaranır, distant məşğulluq imkanları genişlənir. Bu isə məşğulluq səviyyəsinin artmasına və əmək bazarının çevikliyinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Elektron hökumət sistemi, ASAN xidmət, rəqəmsal ödənişlər və “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” layihələri bu sahədə atılan mühüm addımlardır [6]. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, internetə çıxış imkanlarının genişlənməsi və rəqəmsal savadlılığın artırılması ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı kibertəhlükəsizlik, hüquqi tənzimləmə və ixtisaslı kadr çatışmazlığı kimi problemlər də mövcuddur [7]. Bu problemlərin aradan qaldırılması rəqəmsal iqtisadiyyatın milli iqtisadi inkişafa təsirini daha da gücləndirə bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyat müasir dövrdə milli iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi iqtisadi səmərəliliyi artırır, innovativ fəaliyyəti stimullaşdırır və rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, rəqəmsal savadlılığın və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: Rəqəmsal iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, innovasiya, texnologiya, milli iqtisadiyyat.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, Rəsmi materiallar.
2. Castells, M. (2011). *The Rise of the Network Society*. Willey-Blackwell.
3. OECD (2020). *Digital Economy Outlook*. Paris.
4. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
5. Tapscott, D. (2015). *The Digital Economy*. McGraw-Hill.
6. UNCTAD (2021). *Digital economy report*. Geneva.
7. World Bank (2022). *Digital development overview*. Washington.

THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL PAYMENTS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES (SMEs) IN AZERBAIJAN AND THE TRANSITION TO A CASHLESS ECONOMY

Ulvi Aliyev, Ruhiyya Hacıyeva

Azerbaijan University, Baku

Azerbaijan State Agrarian University, Ganja

ulvi.aliyev@au.edu.az, ruhiyya.haciyeva@adau.edu.az

Small companies are vital to the global economy, spurring innovation, providing jobs and supporting local communities. Azerbaijan's digital economy is entering a new phase with the integration of small and medium-sized firms. President Ilham Aliyev's “Strategy for the Development of the Digital Economy for 2026-2029” aims to increase SMEs' access to digital marketplaces during the next three years [4]. The strategy's aims call for 200 SMEs to operate in digital marketplaces by 2029.

The graph depicts the use of digital payments by enterprises throughout various regions of the Azerbaijani economy. The choropleth depiction depicts the number of point-of-sale (POS) terminal devices per 1,000 active micro, small and medium-sized firms. On the other side, the circles represent the use of contactless payment on POS terminals.

SME Digital-Payment Acceptance by Economic Region (Azerbaijan)
 Choropleth: POS terminals per 1,000 active MSMEs; Labels: Contactless POS share (%).
 CBA Payment System Indicators, Table 4.4 (release: 25.12.2025; period: 30 Nov 2025) | AzStat Entrepreneurship 003 (MSMEs: 2024) | 2021 economic regions.

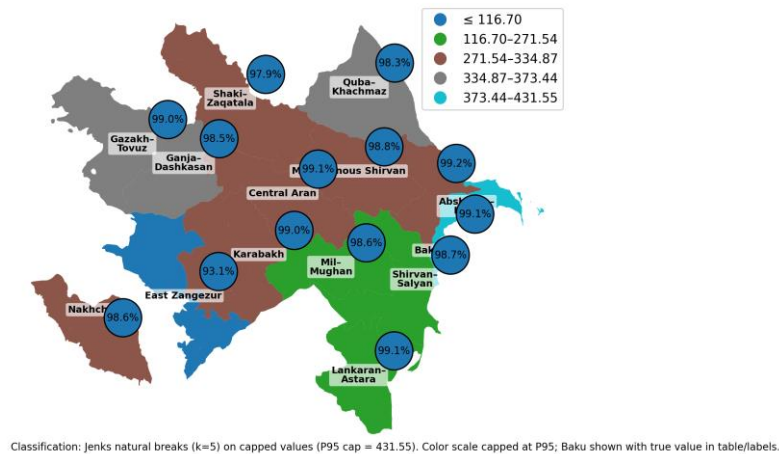

Figure 1. Digital payments by enterprises throughout various regions of the Azerbaijani economy
Source: [1; 2]

The terminal density is highest in Baku, with 539.46 POS terminals per 1,000 active MSMEs and 99.1% contactless payments [3]. Also, Baku is regarded an extreme value; hence, a capped color scale is utilized in this map, with its 95th percentile cap noted above; its real value is displayed in its individual marker. In terms of substantive interpretation, Baku's position may suggest a saturated and competitive payments ecosystem with higher company turnover rates, stronger representation among banks and acquirers and a greater number of service sector merchants who can benefit from speedier payments [5].

There are various plausible mechanisms that might be expressed as hypotheses to be tested in the future. First, terminal onboarding processes or prices can influence the pace at which small companies start using these terminals, particularly in low-density locations where the supplier confronts higher individual merchant service rates. Second, maintenance and connection performance features can have an impact on terminal acceptance; for example, high terminal penetration might hide constraints if a certain group of terminals is prone to downtime. Third, the industry mix is important; places with more formal retailing or hospitality-related activity may reasonably sustain greater terminal penetration levels than those dominated by small or seasonal company patterns. In the latter half of 2025, acceptance density ranged from 116.70 POS per 1,000 MSMEs in East Zangezur to 539.46 POS per 1,000 MSMEs in Baku, despite the fact that both localities had a high share of contactless transactions. The accompanying map is not designed to assess SMEs-only transactions, but rather to provide a proxy for SMEs-relevant acceptance by tailoring the payment network to the engaged business base.

Keywords: SME, digital payments, POS terminals, contactless, merchant acceptance, interoperability.

References

1. Central Bank of Azerbaijan (CBA) (2025, December 25). Payment System Indicators (Table 4.4; period: November 30, 2025; release: 12/25/2025). Baku.
2. AzStat (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan) (2024). Entrepreneurship 003: MSMEs. Baku.
3. Republic of Azerbaijan (2021). Economic regional division. Baku.
4. Republic of Azerbaijan (2026-2029). Strategy for the development of the digital economy (2026-2029). Baku.
5. <https://www.smb.gov.az/eng>

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrdə (KOBİ) rəqəmsal ödənişlərin tətbiqi və nağdsız iqtisadiyyata keçid

Azərbaycanda nağdsız ödəniş metodlarının istifadəsi Kiçik və Orta Müəssisələrin (KOBİ) nağdsız ödənişləri toplamaq üçün istifadə etdiyi mexanizmin bölgələr üzrə ardıcıl olub-olmadığı sualını doğurur. Tezisdə Şəkil 1-dəki xəritədən istifadə edilərək eyni anda iki göstəricini araşdırılmışdır. Rəngləmə 1000 aktiv KOBİ-yə düşən satış nöqtəsi (POS) terminallarının sayını və POS terminallarında təməssiz əməliyyatların nisbətini göstərən etiketləri göstərir. Terminal sıxlığının geniş diapazonuna görə kiçik və orta ölçülü firmalar (KOBİ) arasında nağdsız ödənişlərin istifadəsində coğrafi fərqlər ola bilər. Metod aşağı sıxlıqlı bölgələrdə terminallara çıxışın və keyfiyyətin artırılmasına yönəlmişdir.

AZƏRBAYCANIN QƏRB ZONASINDA GENİŞ YAYILMIŞ KÖVRƏK GƏNGİZ (*SALSOLA ERICOIDES* M.B.) BİTKİSİNİN MORFOLOJİ VƏ ANATOMİK TƏDQIQI

İlahə Əliyeva, Məryəm Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə

ilahaaliyeva@inbox.ru

İşdə Kövrək gəngiz (*Salsola ericoides* M.B.) bitkisinin vegetativ orqanlarının morfoloji və anatomik tədqiqatının nəticələri təqdim olunur. İşin məqsədi bitkinin vegetativ orqanlarında bəzi anatomik xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsidir ki, bu xüsusiyyətlər bitkinin identifikasiyası üçün diaqnostik əlamətlər hesab olunur.

Kövrək gəngiz bitkisi Kür-Araz ovalığında geniş yayılmışdır. Azərbaycanın qış otlaqlarında təmiz və ya qarışıq halda yarımşəhra qruplaşmaları əmələ gətirir. Şoranlaşmış boz torpaqlarda və qəhvəyi yarımşəhra torpaqlarında bitir. Bitki, hündürlüyü 1 metrə çatan kolcuqdur. Gövdəsinin aşağı hissəsi odunlaşmışdır və üzəri açıq-boz rəngli qabıq ilə örtülmüşdür. Cavan zoğlarının üzəri əvvəlcə sıx tük örtüyü ilə örtülür, daha sonra çılpaq qalır və boz rəngdə olur. Yazda, bitki demək olar ki, tamamilə qara rəngdə olur. Yarpaqları çoxsaylı, növbəli düzlüslü, oturaq, lətli və kiçikdirlər, uzunluğu 2-6 mm-ə çatır. Çiçəkaltı yarpaqlar dəyirmi formaya malikdirlər.

Salsola ericoides-in vegetativ orqanlarının anatomik tədqiqi aparılmışdır. Yarpaq ayası amfistomatikdir. Yarpaq ayasının alt epidermisi düz antiklinal qılafları olan dəyirmi və ya oval hüceyrələrlə təmsil olunur. Ağızciq aparatının quruluşu parasit tipə aiddir, bu əlamət həm tərəçiçəklilər (Chenopodiaceae) fəsiləsinin, həm də *Salsola* L. cinsinin nümayəndələri üçün xarakterik diaqnostik əlamətdir. İki ədəd əhatəedici hüceyrələr ağızciq aparatın qoruyucu hüceyrələrinə paralel yerləşir. Ağızciqlar bir-birinə kifayət qədər yaxındır. Trixomalar yoxdur. Üst epidermis düz antiklinal divarları olan hüceyrələrdən ibarətdir. Ağızciq aparatı parasit tiplidir. Üst epidermisdə alt epidermisə nisbətən ağızciqlar daha seyrək yerləşmişdir.

Yarpaq ayası en kəsiyində dairəvi-üçbucaqlı formaya malikdir; örtücü toxumanın altında hüceyrələri düzbucaqlı formada olan və praktiki olaraq davamlı halqada bir cərgədə sıx şəkildə yerləşmiş çəpərvari mezofil yerləşir, lakin çıxıntı zonasında assimilyasiya parenximinin halqası qırılır, kollənxiim zonasını əmələ gətirir; yarpaq ayasının səthindəki bu zonada xarakterik bir xüsusiyyət qalınlaşmış hüceyrə divarı olan tək sadə birhüceyrəli tükçüklərin olmasıdır. Yarpağın en kəsiminin mərkəzi hissəsində tək kollateral tipli ötürücü topa vardır. Floem kiçik ələkvari elementlər ilə təmsil olunur, ksilem dorsal tərəfə yönəldilmişdir və müxtəlif diametrli borular və parenxim elementlərlə təmsil olunur.

Yarpaq parenximinin xarakterik xüsusiyyəti, bu bitkinin aid olduğu ekoloji qrupa işarə edən kalsium oksalat druzlarının və prizmatik kristalların olmasıdır. Gövdənin anatomik quruluşu 12-14 dərin çıxıntıları olan çoxşaxəli bir formaya malikdir. Örtücü toxuma epidermis ilə təmsil olunur, qalınlaşmış kutikul qatı və sadə birhüceyrəli tükçüklərin olması müşahidə olunur. Örtücü toxumanın

altında bucaqlı və boş tipli kollennim müşahidə olunur. Xarakterik bir xüsusiyyət, kollennimin yalnız çıxıntılar sahəsində yerləşməsi və 5-7 qat hüceyrədən təşkil olunmasıdır. Çıxıntılar arasındakı nahiyələrdə, bilavasitə örtücü toxumanın altında, yarpağın anatomik quruluşunda olduğu kimi, uzunsov formaya malik olan və bir cərgədə yerləşən çəpərvari parenxim hüceyrələri ilə təmsil olunan assimilyasiya parenximi yerləşir.

Perisiklik zona parenxim hüceyrələrlə təmsil olunur. Ötürücü sistem, bir dairədə yerləşən bir-birinə yaxın olan ötürücü topalarla təmsil olunur. Ötürücü topalar açıq kollateral tiplidir, ötürücü topalar arasında yerləşən ligninləşmiş parenxim təbəqəsini təşkil edən topaarası kambinin olması ilə xarakterizə olunur. Ötürücü topalarda ksilem mərkəzi hissəyə doğru yönəlmişdir və 2-3 sırada yerləşmiş dəyirmi formaya malik borularla təmsil olunur. Özək dəyirmi və ya oval formalı parenxim hüceyrələrlə təmsil olunur.

Aşağı hissədə gövdənin çoxşaxəli forması daha az nəzərə çarpır, sadə təkhüceyrəli tükcüklər çıxıntılar sahəsində cəmləşir. Gövdə kollenniminin anatomik quruluşu ilə müqayisədə yuxarı hissədə kollennim hüceyrələrinin təbəqələrinin sayı 10-12-yə qədər artır. Ötürücü sistem fərqli qeyri-topa quruluşa malikdir, floem və ksilem davamlı zəncirvari topacıqlarla təmsil olunur. Ksilem borular və ligninləşmiş parenxim ilə təmsil olunur. Qabıq parenximi zonasında tək kalsium oksalat druzlarına rast gəlinir. Özək parenximi daha kiçik həcm tutur və böyük parenxim hüceyrələrlə təmsil olunur.

Növün identifikasiyasını təmin etmək üçün gəngiz bitkisinin morfoloji və anatomik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Mikrodiagnostika məqsədləri üçün aşağıdakı struktur xüsusiyyətlərindən istifadə edilə bilər: yarpaq ayası amfistomatik tiplidir; ağızciq aparatı parasit tiplidir; yarpaq parenximində kalsium oksalat druzlarının və prizmatik kristalların olması; gövdənin yuxarı hissəsinin kollennimi yalnız çıxıntılar sahəsində yerləşir və 5-7 qat hüceyrə əmələ gətirir; ötürücü topalar açıq kollateral tiplidir.

Salsola ericoides - tipik kserofit-halofitdir, onun morfo-anatomik quruluşu bunları əks etdirir: quraq və şoran şəraitə uyğunlaşma, su itkisinin minimuma endirilməsi, yüksək ekoloji sabitlik. Bu növ halofit qrupuna aid olduğu üçün onun müxtəlif orqanlarında kristal strukturların müəyyən edilməsi və onların növünün müəyyən edilməsi maraq doğurur. Beləliklə, ədəbiyyat məlumatlarına görə bir çox gəngiz növləri üçün kristal daxilolmaların əsas növü kristal qumdur. Vegetativ orqanların anatomik quruluşunu tədqiq edərkən göstərilən daxilolma qrupları müəyyən edildi: kalsium oksalat druzları və tək prizmatik kristallar.

Açar sözlər: *Salsola*, gəngiz, yarpağın və gövdənin anatomik quruluşu, ağızciq, çəpərvari parenxim, örtücü toxuma, kalsium oksalat druzları, prizmatik kristallar, kollennim.

Ədəbiyyat

1. Hübətov, Z.İ., Əliyeva, İ.F. (2015). Gəngiz (*Salsola nodulosa* (Moq. İljin) bitkisinin morfo-anatomik analizi. *AMEA-nın Xəbərləri (Biologiya və Tibb Elmləri)*, 70(2), 142-145.
2. Uzma, M., Anjum, P., Syeda, Q. (2014). Comparative Pharmacognostic evaluation of some species of the genera Suaeda and Salsola leaf (Chenopodiaceae). *Pakistan Journal of Pharmaceutical Sciences*, 27(5), 1309-1315.
3. Аминова, А.А. (2018). Фармакогностическое изучение солянки иберийской флоры республики Дагестан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата фармацевтических наук, Пятигорск.
4. Иванова, Н.А., Музычко, Л.М. (2013). Анатомическое строение листьев у растений на засоленных почвах. *Вестник Нижневартковского Государственного Университета*, 3, 3-8.
5. Осмонали, Б.Б., Ахтаева, Н.З., Веселова, П.В., Кудабасева, Г.М., Курбатова, Н.В. (2020). Особенности анатомического строения различных видов рода *Salsola* L. *Проблемы Ботаники Южной Сибири и Монголии*, 19(2), 146-154.

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ EHTİYATLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ UÇOT SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

İlkanə Əliyeva, Təranə İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
terane-memmedova-92@mail.ru

Kommersiya təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının effektiv idarə edilməsi müəssisənin dayanıqlı inkişafını və maliyyə sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi likvidliyin qorunmasına, xərclərin optimallaşdırılmasına və investisiya qərarlarının düzgün verilməsinə imkan yaradır. Effektiv uçot sistemi isə maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini, şəffaflığını və qərarvermə prosesinin operativliyini artırır. Müasir elektron uçot proqramlarının tətbiqi, beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğun hesabatlılıq və daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi idarəetməni daha çevik və etibarlı edir. Nəticədə təşkilatın resurslardan istifadəsi optimallaşır və rəqabət qabiliyyəti yüksəlir.

Müasir iqtisadi şəraitdə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətində maliyyə ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi və onların uçotunun düzgün qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşan bazar münasibətləri müəssisələrdən daha çevik idarəetmə, dəqiq maliyyə planlaşdırması və şəffaf hesabatlılıq tələb edir [3]. Bu baxımdan maliyyə ehtiyatlarının uçotu və təhlili sisteminin təkmilləşdirilməsi müəssisənin iqtisadi sabitliyinin və dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindən biri sayılır.

Kommersiya təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının düzgün idarə olunması müəssisənin dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir. Müasir iqtisadi şəraitdə bazar tələblərinin sürətlə dəyişməsi, rəqabətin güclənməsi və maliyyə risklərinin artması təşkilatların maliyyə resursları üzərində daha çevik və analitik yanaşmanı zəruri edir [2]. Maliyyə ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması yalnız likvidliyin qorunmasına xidmət etmir, həm də müəssisənin investisiya potensialını artırır, xərclərin optimallaşdırılmasına imkan yaradır və strateji qərarların daha dəqiq verilməsini təmin edir.

Maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsində əsas məqsəd vəsaitlərin optimal bölgüsünü təmin etmək, dövləti kapitalının səmərəliliyini artırmaq və mümkün riskləri minimuma endirməkdir. Bu məqsədlə təşkilatlar pul vəsaitlərinin axınıni planlaşdırmalı, borc öhdəliklərini düzgün tənzimləməli, eyni zamanda gəlirlilik və risk arasında balans yaratmalıdır. Daxili və xarici amillərin təsiri nəzərə alınmaqla hazırlanan maliyyə strategiyası təşkilatın ümumi biznes siyasəti ilə uyğun olmalıdır. Bu prosesin effektivliyini artıran əsas mexanizmlərdən biri müasir uçot sisteminin qurulmasıdır [4]. Uçot sisteminin keyfiyyəti müəssisənin maliyyə göstəricilərinin düzgün formalaşdırılmasına, şəffaf hesabatlılığın təmin edilməsinə və qərarvermə prosesinin operativliyinə birbaşa təsir göstərir. Elektron uçot proqramlarının tətbiqi, real vaxt rejimində məlumat alma imkanı və məlumatların avtomatlaşdırılmış analiz mexanizmləri idarəetmə effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Xüsusən, ERP və digər integrasiya olunmuş sistemlər maliyyə əməliyyatlarının vahid platformada toplanmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun uçot aparılması isə təşkilatın həm yerli, həm də xarici investorlar üçün etibarlılığını artırır [1]. Standartlaşdırılmış hesabat formaları maliyyə göstəricilərinin müqayisəliliyini asanlaşdırır və risklərin idarə edilməsində daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, daxili nəzarət və audit mexanizmlərinin gücləndirilməsi uçot məlumatlarının etibarlılığını təmin edir və maliyyə fırıldaqçılıq ehtimalını azaldır.

Kommersiya təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsi ilə uçot sisteminin effektivliyinin artırılması bir-birini tamamlayan iki əsas istiqamətdir. Bu istiqamətlərin integrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyini gücləndirir, resurslardan rasional istifadəni təmin edir və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının uğurla icrasına şərait yaradır.

Açar sözlər: Maliyyə ehtiyatları, idarəetmə, uçot sistemi, effektivlik, likvidlik, maliyyə planlaşdırması, daxili nəzarət.

Ədəbiyyat

1. Alaghmandan, M., Streltchenko, O. (2024). Lessons from model risk management in financial institutions for academic research. *arXiv preprint arXiv:2406.14776*.
2. Usubova, A. (2018). Maliyyə risklərinin idarə olunması. Bakı.
3. Babayev, S. (2025). Layihələrdə maliyyə risklərinin dərəcə edilməsi strategiyaları. *Azərbaycanın Ekonomik Monitorinqi Jurnalı*, 4, 132-136.
4. Ələkbərova, A. (2016). Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi və nəzarət mexanizmləri. Bakı.
5. Məmmədov, İ. (2022). *Banklarda Risk Menecmenti*. Bakı.

STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN RƏQABƏT MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

Jalə Əliyeva, Mədinə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

madina.mamedova2121@gmail.com

Müasir dövrdə bazar münasibətlərinin dərinləşməsi, iqtisadi sistemlərin qloballaşması və texnoloji inkişafın sürətlənməsi müəssisələrin fəaliyyət mühitini daha mürəkkəb və dinamik hala gətirmişdir. Belə bir şəraitdə rəqabət yalnız qiymət və məhsul amilləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda innovasiya potensialı, idarəetmə keyfiyyəti, strateji çeviklik və uzunmüddətli baxış kimi meyarları da əhatə edir [3; 5]. Bu baxımdan, strateji planlaşdırma müəssisələrin rəqabət mühitində dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin və üstün mövqe qazanmasının əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

Strateji planlaşdırma müəssisənin uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, strateji məqsədlərin formalaşdırılması və bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri resursların planlı şəkildə bölüşdürülməsi prosesidir [7]. Bu proses müəssisənin yalnız daxili imkanlarının deyil, eyni zamanda xarici mühit amillərinin, xüsusilə də rəqabət şəraitinin sistemli təhlilini tələb edir. Rəqabət mühiti bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətləri, onların davranış modellərini və bazar strukturlarını əks etdirir. Strateji planlaşdırma bu mühitin düzgün qiymətləndirilməsinə və müəssisənin öz mövqeyini real imkanlar əsasında formalaşdırmasına şərait yaradır [1].

Strateji planlaşdırmanın rəqabət mühitinə təsiri ilk növbədə müəssisənin strateji mövqeləndirilməsi ilə bağlıdır. Müəssisə strateji planlaşdırma vasitəsilə bazarda hansı segmentdə fəaliyyət göstərəcəyini, hansı üstünlüklərə əsaslanacağını və rəqiblərdən necə fərqlənəcəyini müəyyən edir [8; 10]. Bu zaman bazarın strukturu, rəqiblərin strategiyaları və istehlakçı tələbləri nəzərə alınır. Düzgün seçilmiş strategiya müəssisəyə rəqabət mühitində sabit mövqe tutmağa və bazar payını qorumağa imkan verir.

Strateji planlaşdırma rəqabət mühitində risklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Rəqabətli bazarlarda qeyri-müəyyənlik səviyyəsi yüksək olduğundan, müəssisələr müxtəlif iqtisadi, texnoloji və institusional risklərlə üzləşirlər [5]. Rəqabətli bazarlarda qeyri-müəyyənlik səviyyəsi yüksək olduğundan, strateji planlaşdırma vasitəsilə potensial təhlükələr əvvəlcədən müəyyən edilə və alternativ fəaliyyət ssenariləri hazırlana bilər. SWOT analizi, PEST analizi və benchmarking kimi strateji alətlər müəssisəyə həm daxili zəiflikləri aradan qaldırmaq, həm də bazar imkanlarından effektiv istifadə etmək imkanı yaradır [4]. Bu isə müəssisənin rəqabət mühitinə adaptasiya qabiliyyətini artırır.

Strateji planlaşdırmanın rəqabət mühitinə təsirinin digər mühüm istiqaməti resurslardan səmərəli istifadə ilə bağlıdır. Rəqabət şəraitində resursların məhdudluğu müəssisələri daha rəşional qərarlar qəbul etməyə məcbur edir [2]. Strateji planlaşdırma maliyyə, əmək, texnoloji və informasiya resurslarının prioritet istiqamətlər üzrə bölüşdürülməsini təmin edir. Bu isə müəssisənin rəqiblərlə müqayisədə daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə və əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

Strateji planlaşdırma innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Rəqabət mühitində üstünlük qazanmaq üçün müəssisələr yalnız mövcud məhsul və xidmətlərlə kifayətlənə bilməzlər [3]. Uzunmüddətli strateji hədəflər innovativ yanaşmaların tətbiqini, yeni texnologiyaların mənimsənilməsini və təşkilati dəyişikliklərin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. Bu proses rəqabət mühitində müəssisənin adaptasiya qabiliyyətini artırır və onun davamlı inkişafını təmin edir. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatlarında da qeyd olunur ki, innovasiya və idarəetmə keyfiyyəti qlobal rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından [6].

Strateji planlaşdırmanın rəqabət mühitinə təsiri institusional və makroiqtisadi amillərlə də sıx bağlıdır. Dövlət tənzimləmələri, normativ-hüquqi baza, vergi siyasəti və bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi müəssisələrin strateji qərarlarına birbaşa təsir göstərir [9]. Strateji planlaşdırma bu amillərin sistemli şəkildə nəzərə alınmasına imkan yaradır və müəssisənin fəaliyyətini mövcud institusional çərçivəyə uyğunlaşdırır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda rəqabət mühitinin tez-tez dəyişməsi strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini daha da artırır.

Eyni zamanda, strateji planlaşdırma insan kapitalının idarə olunması baxımından da rəqabət mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Strateji məqsədlərə uyğun kadr siyasətinin formalaşdırılması, işçi heyətinin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müəssisənin ümumi rəqabət potensialını yüksəldir. Peşəkar insan resurslarına malik müəssisələr rəqabət mühitində daha çevik, innovativ və effektiv fəaliyyət göstərmək imkanına sahib olurlar.

Strateji planlaşdırma rəqabət mühitində müəssisələrin yalnız mövcudluğunu qorumasına deyil, eyni zamanda aktiv şəkildə rəqabət üstünlüyü formalaşdırmasına imkan verən mühüm idarəetmə alətidir [8]. Elmi əsaslara söykənən və sistemli şəkildə həyata keçirilən strateji planlaşdırma müəssisələrin bazar şəraitində mövqelərini möhkəmləndirir, uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edir və rəqabət mühitində baş verən dəyişikliklərin təsirini minimuma endirir. Buna görə də müasir idarəetmə praktikasında strateji planlaşdırma rəqabət mühitində uğurun əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Strateji planlaşdırma, rəqabət mühiti, rəqabət üstünlüyü.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.H. (2016). *Strateji İdarəetmə*. Bakı: Elm və Təhsil, 312.
2. Əliyev, R.İ. (2020). *Strateji Planlaşdırma və Biznesin İnkişafı*. Bakı, 280.
3. Grant, R.M. (2022). *Contemporary Strategy Analysis*. Wiley, 482.
4. Həsənov, S.M. (2021). *Rəqabət Mühiti və Bazar Strategiyaları*. Bakı, 256.
5. Hitt, M.A., Ireland, R.D., Hoskisson, R.E. (2020). *Strategic Management: Competitiveness and Globalization*. Cengage Learning, 960.
6. <https://www.weforum.org>.
7. Johnson, G., Scholes, K., Whittington, R. (2020). *Exploring Strategy*. Pearson Education, 82.
8. Porter, M.E. (2008). *Competitive Strategy*. New York: Free Press, 396.
9. OECD. Strategic Governance and Competitiveness Reports. <https://www.oecd.org>
10. Harvard Business Review. Strategy and Competitive Advantage Articles. <https://hbr.org>

CULIAN BARNES ROMANLARINDA TARİX VƏ YADDAŞ

Əsmər Əliyeva, Cəlil Nağıyev
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı
Teacherasmar@gmail.com

Culian Barnes müasir İngilis ədəbiyyatının ən önəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərində tarix və yaddaş mövzuları daim diqqət mərkəzindədir. Barnes tarixi hadisələri və şəxsi xatirələri yalnız faktlar toplusu kimi təqdim etmir, eyni zamanda onların insanın daxili dünyasına və sosial münasibətlərinə təsirini də göstərir. Bu kontekstdə onun yaradıcılığı həm ədəbi, həm də fəlsəfi baxımdan maraqlı tədqiqat obyektidir.

Tarix və yaddaşın romanlarda funksiyası. Culian Barnesin əsərlərində tarix və yaddaş yalnız keçmiş hadisələrin ardıcılığı kimi təqdim olunmur, əksinə insan həyatının və psixologiyasının formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Barnesin qəhrəmanları keçmişlə üzləşərkən xatirələr arasında əlaqələr qurur və bu əlaqələr onların indiki həyatına təsir göstərir. Müəllif göstərir ki, yaddaş heç vaxt tam obyektiv ola bilməz, çünki hər bir insan keçmişə fərdi perspektivdən qavrayır. Romanlarda hadisələrin subyektiv təsviri oxucunu düşünməyə vadar edir və ona göstərir ki, tarix yalnız hadisələr toplusu deyil, həm də insan təcrübəsinin ayrılmaz hissəsidir. “The Sense of an Ending” romanında qəhrəman keçmiş xatirələrini təkrar gözdən keçirir və yaddaşın qeyri-dəqiqliyi ilə üzləşir. Bu, oxucuya göstərir ki, yaddaş insanın öz təcrübələrini yenidən şərh etməsi ilə daim dəyişir.

Barnes tarixi hadisələri yalnız faktlar kimi təqdim etməklə kifayətlənmir; o, onları qəhrəmanların şəxsi təcrübələri və emosional reaksiyaları ilə əlaqələndirir. Bu yanaşma oxucuya keçmişin fərqli interpretasiyalarını göstərir və hadisələrin çoxqatlı olduğunu anlamağa imkan verir. Müəllif tarix və yaddaşı bir vasitə kimi istifadə edərək oxucunu hadisələrin əhəmiyyətini daha dərinləndirən düşünməyə çağırır. Qəhrəmanların keçmişə analiz etməsi onları yalnız tarixlə deyil, həm də öz daxili dünyaları ilə üz-üzə qoyur. Barnes bu aspekti göstərərək, yaddaşın insan təcrübəsinə necə formalaşdırdığını açıq şəkildə ortaya qoyur. Romanlarda yaddaş həm fərdi, həm də kollektiv aspektdə işlənir. Müəllif oxucuya göstərir ki, keçmiş hadisələr fərqli insanlarda fərqli təsir buraxır. Yaddaşın bu subyektiv təbiəti oxucuya hadisələrin yalnız obyektiv həqiqət olmadığını anlamağa kömək edir. Barnes xüsusilə yaddaşın zamanla dəyişməsi və insanın hadisələrə münasibətinin dəyişməsi üzərində dayanır. Qəhrəman keçmişə xatırlayarkən həm də onun şərh olunmasının necə fərqli ola biləcəyini göstərir. Müəllif bu prinsipi yalnız bir hadisəyə aid etməyərək, bütün romanlarda geniş istifadə edir [1].

Əsərlərdə tarix və yaddaşın funksiyası həm də oxucu ilə əlaqə qurmaqdır. Barnes oxucunu qəhrəmanların xatirələrinə daxil edir və onlara hadisələrin necə qəbul olunduğunu göstərir. Bu yanaşma oxucuda həm emosional, həm də analitik düşüncə tərzini formalaşdırır. Yaddaşın qeyri-dəqiqliyi və subyektivliyi oxucuya göstərir ki, hadisələrin tam obyektiv şəkildə yadda saxlanması mümkün deyil. Barnesin qəhrəmanları xatirələrini təkrar qiymətləndirərkən, oxucu da hadisələri yenidən nəzərdən keçirir. Beləliklə, tarix və yaddaş oxucu üçün bir düşüncə və təhlil alətinə çevrilir. Barnesin romanlarında zamanın subyektiv təbiəti və yaddaşın dəyişkənliyi həm də şəxsi məsuliyyət və seçim mövzusu vurğulayır. Qəhrəmanlar keçmiş hadisələrin nəticələrini analiz edərkən, öz həyatları üçün əhəmiyyətli dərslər çıxarırlar. Müəllif göstərir ki, yaddaşın subyektivliyi insanın qərarlarına və münasibətlərinə təsir göstərir. Romanlarda keçmişin təhlili yalnız nostalji və xatirə deyil, həm də həyat təcrübəsinə anlama vasitəsidir. Barnes oxucuya xatırladır ki, hər bir insan keçmişə öz baxışı ilə şərh edir və bu şərh onun gələcək hərəkətlərini formalaşdırır.

Barnesin əsərlərində fərdi yaddaş və kollektiv yaddaş arasında daimi qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Müəllif göstərir ki, fərdi xatirələr cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə qarşılıqlı təsir göstərir və nəticədə fərdi yaddaş ilə kollektiv yaddaş bir-birini tamamlayır. “Nothing to Be Frightened Of” əsərində Barnes fərdi xatirələri tarixi reallıqlarla birləşdirir və yaddaşın mürəkkəb təbiətini göstərir. Fərdi yaddaş qəhrəmanın öz həyat təcrübəsinə əsaslanır, kollektiv yaddaş isə cəmiyyətin, zamanın və

sosial hadisələrin təsirini əks etdirir. Barnes göstərir ki, fərdi və kollektiv yaddaş bir-birindən ayrı düşünülə bilməz, çünki insanın şəxsi təcrübəsi cəmiyyətin xatirələri ilə daim qarşılıqlı təsir edir [2].

Fərdi yaddaşın kollektiv yaddaş üzərində təsiri oxucuya göstərir ki, keçmiş yalnız subyektiv xatirələrdən ibarət deyil. Eyni zamanda kollektiv yaddaş fərdi təcrübələri formalaşdırır və onların mənasını dəyişdirir. Barnesin qəhrəmanları bu qarşılıqlı təsiri təhlil edərkən, həm öz keçmişlərini, həm də cəmiyyətin keçmişini anlamağa çalışırlar. Müəllif göstərir ki, hadisələrin fərqli perspektivlərdən qiymətləndirilməsi yaddaşın dinamikliyini və mürəkkəbliyini ortaya qoyur. Qəhrəmanlar keçmişə xatırlayarkən həm də hadisələrin sosial və tarixi kontekstini nəzərə alır.

Barnesin romanlarında fərdi və kollektiv yaddaşın qarşılıqlı təsiri qəhrəmanların emosional və psixoloji inkişafında da özünü göstərir. Fərdi yaddaş onların həyat seçimlərini və münasibətlərini formalaşdırır, kollektiv yaddaş isə bu seçimi sosial kontekstə yerləşdirir. Müəllif göstərir ki, fərdi xatirələrdən istifadə etməklə kollektiv yaddaş təhlil etmək mümkündür. Bu yanaşma oxucuya göstərir ki, tarix və yaddaş yalnız obyektiv faktlar deyil, həm də şəxsi və sosial təcrübələrin toplusudur.

Barnes həmçinin fərdi yaddaşın subyektivliyini vurğulayır. Hər bir qəhrəman keçmişə öz baxışına görə xatırlayır və şərh edir. Bu xatirələr bəzən obyektiv hadisələrdən fərqli olur, lakin onların emosional və mənəvi əhəmiyyəti böyükdür. Kollektiv yaddaş isə bu fərdi xatirələri cəmiyyətin yaddaşı ilə əlaqələndirərək daha geniş mənzərə yaradır. Barnes oxucuya göstərir ki, fərdi və kollektiv yaddaş bir-birini tamamlayır və bir-birindən asılıdır.

Yaddaş və insan psixologiyası. Barnesin əsərlərində yaddaş və tarix insan psixologiyasını başa düşmək üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Qəhrəmanların keçmişlə hesablaşması onların daxili konfliktlərini, seçimlərini və həyat baxışlarını formalaşdırır. Müəllif göstərir ki, yaddaşın subyektivliyi insanın davranışını və qərarlarını dərinlən təsir edir. Qəhrəmanlar keçmişə xatırlayarkən yalnız hadisələri deyil, həm də öz daxili dünyalarını təhlil edirlər. Bu yanaşma oxucuya göstərir ki, tarix yalnız keçmiş hadisələr toplusu deyil, həm də insan təcrübəsinin ayrılmaz hissəsidir [3].

Barnesin qəhrəmanları xatirələr vasitəsilə öz daxili konfliktlərini anlamağa çalışırlar. Onlar keçmişdəki səhvləri, itkiləri və seçimləri yenidən nəzərdən keçirir və bu proses psixoloji inkişafın əsas hissəsi olur. Müəllif göstərir ki, yaddaş insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında və həyat təcrübəsinin mənalılandırılmasında mərkəzi rol oynayır. Hər bir qəhrəman xatirələr vasitəsilə həm özünü, həm də başqalarını anlamağa çalışır.

Barnesin əsərlərində yaddaşın və tarix anlayışının psixoloji funksiyası həm fərdi, həm də sosial səviyyədə işləyir. Fərdi yaddaş qəhrəmanın qərarlarına və həyat seçimlərinə təsir edir, kollektiv yaddaş isə sosial və mədəni konteksti formalaşdırır. Qəhrəmanların keçmişlə üzləşməsi onların emosional vəziyyətini və davranışlarını anlamağa imkan verir. Müəllif göstərir ki, insan psixologiyası yaddaş və keçmiş hadisələr kontekstində daha aydın başa düşülür.

Yaddaşın psixoloji funksiyası həmçinin qərar vermə, əxlaqi seçim və şəxsi inkişaf ilə bağlıdır. Qəhrəmanlar xatirələr vasitəsilə keçmiş səhvləri qiymətləndirir, gələcəkdəki davranışlarını planlayır və şəxsiyyətlərini inkişaf etdirirlər. Barnes göstərir ki, yaddaş və tarix insanın daxili aləmini formalaşdıran əsas mexanizmlərdir. Romanlarda qəhrəmanların psixoloji portretini anlamaq üçün onların xatirələri və keçmişlə qarşılıqlı təsirləri təhlil edilir [4].

Bu işdə müəyyən edilmişdir ki, Culian Barnesin romanlarında yaddaş və tarix mövzusu mərkəzi əhəmiyyətə malikdir. Əsərlərdə yaddaşın subyektiv təbiəti və hadisələrin fərdi perspektivdən təqdim olunması aydın görünür. Fərdi yaddaş ilə kollektiv yaddaş arasında daimi qarşılıqlı əlaqə mövcuddur; fərdi təcrübələr cəmiyyətin tarixi yaddaşı ilə qarşılıqlı təsir göstərir. Qəhrəmanların keçmişlə hesablaşması onların psixoloji və emosional inkişafına təsir edir, yaddaş onların daxili konfliktlərini və həyat seçimlərini formalaşdırır. Barnes tarix və yaddaş yalnız faktların ardıcılığı kimi təqdim etməyərək, onları oxucunun düşüncəsini və analiz qabiliyyətini stimullaşdıran ədəbi vasitə kimi istifadə edir. Əsərlərdə keçmiş hadisələr və xatirələr fərqli perspektivlərdən təqdim olunur ki, bu da oxucuya zamanın və yaddaşın mürəkkəb, çoxqatlı təbiətini anlamağa imkan verir. Nəticədə, Barnesin yaradıcılığı göstərir ki, tarix və yaddaş yalnız obyektiv reallıq deyil, həm də fərdi və kollektiv təcrübələrin inteqrasiyasıdır. Bu yanaşma müasir ədəbiyyat tədqiqatı üçün əhəmiyyətli

perspektivlər açıq və yaddaşın insan həyatında, psixologiyasında və sosial münasibətlərdə rolunu dərinləşdirilmiş şəkildə göstərir.

Açar sözlər: Culian Barnes, tarix, yaddaş, roman, subyektiv yaddaş, ədəbi analiz.

Ədəbiyyat

1. Barnes, J. (2011). *The Sense of an Ending*. London: Jonathan Cape.
2. Barnes, J. (2008). *Nothing to Be Frightened of*. London: Jonathan Cape.
3. Eagleton, T. (2005). *How to Read a Novel*. Oxford: Blackwell.
4. Waugh, P. (1984). *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. London: Routledge.

TEKNOLOGİYA ƏSRİNDƏ ROMAN JANRI (Kristin Bruk Rouzun Tekstterminasiya (Textermination) əsəri)

Emiliya Əliyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Emiliya.Aliyeva@au.edu.az

XX əsrin ikinci yarısı ədəbiyyatda radikal yenidənqurma dövrü kimi xarakterizə olunur. Buna bir neçə faktor səbəb olsa da, ən vacibləri sırasında II Dünya Müharibəsindən sonra yeni dəyər axtarışında olan Avropa insanı, xüsusilə də ziyalıları, elmi-texniki tərəqqi, yeni mədəni əlaqələr, KİV-lərin xüsusilə televiziyanın ictimai həyatda dominant mövqe tutması və postkolonial düşüncənin yüksəlişi göstərilə bilər. Bu amillər birlikdə ənənəvi dünya görüşünü, həqiqət anlayışını və estetik normaları sarsıtdı. İnsan mənəviyyatının zədələndiyi, tarixin xətti irəliləyişə inamın itdiyi, dilin isə təkcə bir rabitə vasitəsi deyil, həm də hakimiyyət mexanizmi kimi başa düşüldüyü bir dövrdə ədəbiyyat da özünü yenidən təyin etməyə məcbur oldu. Roman janrı ənənəvi realizmin prinsiplərini tərkib edərək, öz quruluşu, dili və mövcudluq əsasları ilə üzbəüz gəldi. Tezisdə postmodernist ədəbi fikrin parlaq nümunəsi hesab olunan Britaniya yazıçısı Kristinin “Textermination” [2] romanı vasitəsilə bu dövrdə baş verən janr transformasiyası təhlil edilmişdir. İşin məqsədi romanın öz ontologiyasını sorğulayaraq, bədii personajın statusunu və oxucunun yaradıcılıq prosesindəki qəti rolunu araşdırmaqdır. Tezisdə təsvir-analiz metodundan istifadə olunmuşdur.

“Yeni roman” hərəkətindən sonra postmodern ədəbiyyat, hekayəçilik üsullarının özü barədə düşünməyə başladı. Ənənəvi personaj, süjet və zaman anlayışları dekonstruksiya edildi. Kristin Bruk-Rouz bu prosesin ən ardıcıl nümayəndələrindən biridir. Onun “Textermination” əsəri təkcə fantastik bir hekayə deyil, həm də romanın özünün ontologiyası, yəni bədii dünyaların və onların sakinlərinin mövcudluq qaydaları haqqında fəlsəfi traktatdır.

Romanın quruluşu özü də onun əsas ideyasını ifadə edir: müxtəlif dövr və mədəniyyətlərin ədəbi əsərlərindən olan personajlar (Emma Bovary, Dorothea Brooke, Gibreel Fərishta və s.) San-Fransiskoda oxucu tərəfindən unudulmaqdan və yox olmaqdan qorunmaq məqsədilə keçirilən “Konvensiya”da toplaşırlar. Burada onlar “Diqqətli Oxucu”ya dua edir, özləri haqqında təqdimatlar dinləyirlər. Bu, romanın əsas tezisini formalaşdırır: bədii personaj yalnız oxucunun zehində, oxunuş aktı zamanı mövcuddur. Bu yanaşma, yaradıcılıq məsuliyyətinin müəllifdən oxucuya radikal şəkildə köçürülməsi deməkdir. Roman, ənənəvi tənqiddən və ya müəllifin mətnə nəzarət iddialarını rədd edir. Heç bir tənqidçi oxucunun öz şəxsi mədəni fondu və assosiasiyaları ilə yaratdığı sonsuz sayda mümkün düşüncələri əhatə edə bilməz. Məsələn, Emma Bovari kimdir? O, yalnız Floberin yaratdığı sözlər toplusudur, yoxsa milyonlarla oxucunun zehində yaşayan, demək olar ki, “real” bir şəxsiyyətdir? Onun “ölümü” nədir? Yazıçı personajın ölümünün “implied reader” “ideal reader” [2, s.57] - implisit, ideal oxucusunu itirməsi ilə əlaqələndirir. Buradakı oxucu ilahi bir qüvvə, personajın taleyini təyin edən ali hakim kimi təqdim edilir. Personajların özləri üçün dua etməsi onların

mövcudluğunun tamamilə oxucunun diqqətindən və yaddaşından asılı olduğu fikrini ifadə edir. Oxunma dayanarsa onlar “ölür”.

Müxtəlif dövrlərdən personajların bir yerdə toplanmasına gəlincə, bu bütün bədii personajların eyni mövcudluq müstəvisində, yəni yalnız mətnlərdə və oxucu zehmində yaşadığını göstərən başqa bir məqamdır. Başqa bir məqamda personajın –“Columbo? You mean Christopher Columbus? ... I never watch the idiotbox”- “Kolumbo? Sən Kristofer Kolumbu nəzərdə tutursan?... Mən heç vaxt o “axmaq qutu”ya baxmamışam” deyərək müfəttişin əslində televiziya personajı Kolumbo olduğunu kəşf etməsi ilə də fərqli auditoriya səviyyələrin qarşılaşmasını görmək olar. Bu, “daha real” hesab edilən populyar mədəniyyət personajlarının “ənənəvi” ədəbi personajların məkanına təcavüzünü simvollaşdırır. “For undermining our whole Convension, he says. It’s hard enough to keep all our textual characters alive, without these much, much. Much more real ones invading our field? My dear young man, that occured long ago. We fight a losing battle, I know. But we must continue to fight it. Heroicaly. To the death” [2, s.62]. “Bizim bütün Konvensiyamızı alt-üst etmək üçün, o deyir. Bu qədər mətn personajını sağ-salamat saxlamaq belə çətin ikən, onsuz da bu daha, daha... Digərinin cavabı isə romanın ideyasını ümumiləşdirir: “Daha real olanların bizim dünyamıza soxulması? Əzizim, cavan oğlan, bu çoxdan baş verib. Biz məğlub olacağımız bir döyüş aparırıq. Bilirəm. Amma onu davam etdirməliyik. Qəhrəmancasına. Ölənə qədər”. Bu dialoq ənənəvi ədəbi irsin populyar medianın dominantlığı qarşısında apardığı mövcudluq mübarizəsini təcəssüm etdirir.

Kristin Bruk-Rouzun “Textermination” romanı XX əsrin ikinci yarısında roman janrının keçdiyi köklü transformasiyanı əks etdirən məhz ontoloji bir sorğu kimi qəbul edilməlidir. Müəllif, romanın ənənəvi quruluşunu dekonstruksiya edərək, onun mövcudluq əsaslarını, yəni personajın, mətnin və oxucu münasibətinin təbiətini araşdırmanın mərkəzinə qoyur. Personajların özlərinin “yaşamaq” üçün dua etdiyi, televiziya fiqurları kimi “daha real” hesab edilən fiktiv varlıqların ədəbi məkana təcavüz etdiyi bu meta-ədəbi alegoriya, ənənəvi ədəbiyyatın populyar mədəniyyət qarşısında apardığı mübarizəni simvollaşdırır. Bruk-Rouzun yaratdığı bu dünyada, bədii varlığın taleyi tamamilə oxucunun diqqətindən asılıdır; “İdeal Oxucu” müəllif iradəsini əvəz edən ali bir qüvvəyə çevrilir. Beləliklə, “Textermination” romanı, postmodern dövrdə romanın öz-özünə qoyduğu əsas suala - “Necə yaşamaq olar?” sualına - cavab kimi yozula bilər: roman, öz sonluluğunu qəbul edərək, oxucu ilə qurduğu daimi və şəxsi dialoq vasitəsilə, ölüm təhlükəsi altında belə ləyaqətli bir müqavimət nümunəsi göstərməklə yaşaya bilər. Bu, təkcə janrın deyil, həm də insan mədəniyyətinin mürəkkəb şəraitdə özünü davam etdirməsinin bir metaforasıdır.

Açar sözlər: Kristin Bruk Rouz, postmodern roman, bədii personaj.

Ədəbiyyat

1. Birch, S. (1994). *Christine Brook-Rose and Contemporary Fiction*. Oxford, Clarendon Press.
2. Brooke-Rose, C. (1991). *Textermination*. Carcanet Press.
3. Darlington, J. (2021). *Christine Brooke-Rose and Post-War Literature*. Springer Nature Switzerland.
4. Kilvert, I.S. (1997). *British Council, British Writers*. New York, Macmillan.
5. Quliyev, Q. (2012). *XX Əsr Ədəbiyyatşünaslıq Konsepsiyaları*. Bakı.

BASK MİFOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ ANA TORPAQ KULTU

Həmidə Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

hemide.aliyeva111@gmail.com

Hər bir mədəniyyətin dünyanı dərk və izah etmə forması onun mifoloji düşüncəsində özünü göstərir. Mifologiya təkcə uydurma hekayələr toplusu deyil, eyni zamanda insanın reallığı qavrama və izah etmə cəhdinin ilkin formalarından biridir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Avropanın ən qədim və özünəməxsus mifoloji sistemlərindən biri olan bask mifologiyası, təbiət-insan münasibətlərini, inancları və kosmos anlayışını özündə cəmləşdirən zəngin irs kimi diqqət çəkir. Belə ki, bask mifologiyası sadəcə folklor nümunəsi deyil, eyni zamanda əcdadların təbiət, zaman və ilahi qüvvələrlə qurduğu münasibətin simvolik ifadəsidir. Avropanın ən zəngin mifologiyalarından biri hesab olunan bask mifologiyası, xristianlıqdan öncəki dövrlərə aid olan və bütün “Euskal Herria” ərazilərini (Bask ölkəsi, Navarra və fransız Bask ölkəsi) əhatə edən mif və əfsanələri özündə birləşdirir [1]. Bask mifologiyası, Pireney yarımadasının ən qədim mədəni qatlarından birinə aid olan və xristianlıqdan əvvəlki inancları qoruyub saxlayan mifoloji sistemlərdən biridir. Roma işğalı və sonrakı xristianlaşma proseslərinə baxmayaraq, bu mifoloji dünya öz əsas strukturunu itirməmiş, əksinə, yeni dini və mədəni təsirlərlə iç-içə keçərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Xristian dininin təsiri və Roma işğalı ilə birlikdə, bask mifologiyası müəyyən təsir və dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin bu təsirlər onu zəiflətməmiş, əksinə personaj və əfsanələr baxımından daha da rəngarəng edərək zənginləşdirmişdir.

Bask mifologiyasına aid olan əfsanələr, sehrli varlıqların yaşadığına inanılan müxtəlif mistik məkanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu yerlər, adətən, “akelarre”lərin (cadugərlərin bayramı və ya ritualı), ya da izahı çətin olan hadisələrin baş verdiyi məkan kimi tanınır. Luis Qaraqalsanın qeyd etdiyi kimi bask mifologiyası “nocturna” (gecə mərkəzli, gecəyə aid olan) xarakteri daşıyır və bu mifoloji sistem insanların daxili aləminə, təbiətlə olan münasibətlərinə, həmçinin indiki zamanın simvolik şəkildə yenidən qurulmasına yönəlmişdir [4]. Bir çox mədəniyyətlərdə olduğu kimi, bask mifologiyası da təbiətin dörd əsas ünsürü - torpaq, hava, su və od üzərində qurulmuşdur. Lakin bu sistemdə əsas və mərkəzi mövqeyi torpaqdır. Hətta bask mifologiyasında ən mühüm fiqur torpaq ilahəsi olan Mari hesab olunur. Eyni zamanda, bask mifologiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də tanrılar sisteminin matriarxal olmasıdır. Bu mifoloji quruluşda əsas ilahi fiqur Mari hesab edilir ki, bu hal mifologiya tarixində nadir rast gəlinən xüsusiyyətlərdəndir. O, istənilən formaya girə bilən varlıqdır və onun bütün Bask ölkəsi boyunca fərqli sığınacaqları mövcuddur. Bundan başqa, kosmik nizamı təmsil edən günəş və ay da qadın cinsində olan ilahələr kimi təsəvvür edilir və müvafiq olaraq Equzki Amandre (Günəş) və İlarqi Amandre (Ay) adlanır. Bu fakt bask mifologiyasının matriarxal xarakterini və təbiətlə əlaqəli dünyagörüşünü aydın şəkildə özündə əks etdirir.

Amalur - bəzi mənbələrdə Ama Lurra olaraq da qeyd edilir. Bask dilindən tərcümədə “ama” - ana, “lur” - torpaq deməkdir. Amalur bask mifologiyasında mövcud olan digər bütün ilahi varlıqlardan üstün mövqeyə malik olan əsas ilahə olaraq qəbul edilir. O, Yeri təmsil edir və insanın yer üzündə yaşamasını mümkün edən əsas ilahi qüvvə hesab olunur. Mifoloji təsəvvürlərə görə, yaşamaq üçün zəruri olan qidalar və məkanlar Amalur tərəfindən onlara bəxş edilir. Bu ilahi fiqura olan inancın kökləri Hind-Avropa xalqlarının işğalından əvvəlki dövrə qədər gedib çıxır ki, bu da Amalur kultunun son dərəcə qədim mənşəyə malik olduğunu göstərir. Bask mifologiyasında Amalur bütün varlığın əsası mənşəyidir və mövcud olan hər şey - insanlar, heyvanlar, bitkilər, dağlar, qayalar və s. onun daxilindən yaranır və yenidən ona qayıdır. Bu baxımdan, Amalur həm yaradan, həm bəsləyən, həm də qoruyan funksiyaları özündə cəmləşdirir.

Digər mifoloji sistemlərdə tanrı və ilahələrin səmada yaşadığı təsəvvür edilsə də, bask mifologiyasında ilahi və sehrli varlıqlar daim insanların yaşadığı yerlərdə mövcud olmuşdur. Bask mifologiyasında təbiət qüvvələrini izah edən miflər mühüm yer tutur və kainatın yaranışı ilə bağlı fərqli əfsanələr formalaşmışdır. Bu miflərdən birinə görə başlanğıcda yalnız boşluq və yoxluq

mövcud olmuş, daha sonra Yer formalaşmış və uzun zaman keçdikdən sonra Amalurun daxilindən onun qızları Günəş və Ay doğulmuşdur. Onlar da ətrafımızdakı digər təbii ünsürlər kimi torpaq ünsüründən yaranmışdır. Mifoloji izahlarda Günəş ilahənin siması, Ay isə onun gözü kimi təqdim edilir və bu yolla insanların qorunduğu düşünülür. Bu mifoloji düşüncə insanın təbiətdən ayrı deyil, əksinə onun ayrılmaz bir hissəsi olduğunu vurğulayır. Bask dünyagörüşünə görə bütün canlı varlıqlar təbiətin tərkib hissəsidir və insan ondan uzaqlaşmamalıdır. Bu səbəbdən, Ana Torpağa - Amalura hörmət əsas etik və kosmoloji prinsip kimi təqdim olunur. Ənənəvi inanclara görə insanın inkişaf fəaliyyəti və bu fəaliyyətin ortaya çıxardığı nəticələr Amalurun səbrini tükətməkdədir. Yaşlı nəsil arasında geniş yayılmış inanca görə zəlzələlərin artması, sönmüş hesab edilən vulkanların yenidən aktivləşməsi, yeni və müalicəsi çətin xəstəliklərin, virusların meydana çıxması kimi hadisələr Amalurun insanlara xəbərdarlığı kimi başa düşülür. Bu mifoloji baxışda vurğulanır ki, Yer kürəsinin gələcəyi insanın öz əlindədir və bu gələcək bəşəriyyətin taleyi ilə birbaşa bağlıdır. Amalur kultu bask mifologiyasında insan - təbiət münasibətlərini tənzimləyən əsas kosmoetik prinsip kimi bizlərə təqdim edilir və torpaq (Yer) ünsürünün ilahiləşdirilməsi vasitəsilə ekoloji və mənəvi məsuliyyət ideyasını formalaşdırır [2].

Mari - Bəzi mənbələrdə Maddi adi ilə də tanınır və bask mifologiyasının əsas ilahi fiquru hesab olunur. O, Amalur anlayışının epifaniyası, yəni Yer ilahəsinin fəal və təcəssüm olunmuş forması kimi qəbul edilir. Mari, adətən, uzun və sarı saçlı qadın obrazında təsvir olunur və saçlarını hər zaman günəş işığında qızıl daraqla daradığı qeyd edilir. Bundan başqa, o, keçi və ya yırtıcı quş ayaqlı qadın, ağaç, oddan ibarət varlıq, göy qurşağı, buludları itələyən at formasında da təcəssüm oluna bilər. Ənənəvi təsvirlərdə Mari, adətən, yaşıl rəngli geyimlərdə təsvir olunur ki, bu da onun Yer və təbiətlə olan əlaqəsini simvolizə edir. Mifologiyada onun həyat yoldaşı Suqaar (ilan görünüşündə) və ya Maju olaraq qeyd edilir. Onların Mikelatz (şərin başlanğıcı) və Atarrabi (xeyrin başlanğıcı) adlı iki oğlu var. Bu dualizm bask mifologiyasındakı etik tarazlığı simvolizə edir. Bask mifoloji sistemində bütün digər ilahi və mifoloji varlıqlar Mariyə nisbətən ikinci dərəcəli hesab olunur. Mari daha çox "Euskal Herria" ərazisinin dağlarında yaşadığına inanılan ilahədir və onun ən məşhur məskəni Anboto dağı hesab olunur. Məhz bu səbəbdən o, tez-tez "Anbotoko Mari" (Anbotonun Marisi) adı ilə yad edilir. Bundan savayı, mifoloji inanclara görə Mari Bask dağlarındakı müxtəlif mağaralarda da məskunlaşa bilərdi. Mari Ana Torpağın qadın təcəssümü kimi təqdim olunur və bu səbəbdən təbiətin, onun qanunauyğunluqlarının və tarazlığının hökmdarı hesab edilir. O, eyni zamanda iqlim hadisələrinə nəzarət edən ilahi qüvvədir və yağış, quraqlıq, göy gurultusu, fırtınalar, bolluq onun işarələri hesab olunur, onun mövcud olduğu məkandan asılı olaraq dəyişirdi. Məsələn, Mari Anbotoda olarkən güclü yağışların yağdığına, Alonya dağında olan zaman isə uzunmüddətli quraqlığın baş verdiyinə, Supelaur ərazisində olduqda isə bol məhsul yığıldığına inanılır. Bundan başqa, Mari müəyyən mifoloji - etik xüsusiyyətlərə də malikdir. Belə ki, o, həmçinin yalanı, oğurluğu və təkəbbürlü hərəkətləri cəzalandıran, ədaləti təmsil edən ilahi varlıq kimi də təsvir edilir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, digər mifoloji sistemlərdə ayrı-ayrı ilahi varlıqlara aid olan xüsusiyyətlər Mari obrazında vahid fiqur olaraq birləşmişdir. Mari, bask kimliyinin əsas simvollarından biri olaraq qəbul olunur və bu obraz pagan inanclarının xristianlıqla sintez olunduğu dövrlərdə belə, xalq inancları daxilində mövcudluğunu güclü şəkildə qoruyub saxlamışdır. Müasir dövrdə isə Mari obrazı ekofeminist yanaşmalar çərçivəsində yenidən şərh olunur və təbiətin gücünü, eləcə də qadın fiqurunun müqəddəsliyini təcəssüm etdirən arxetip [2] kimi yüksək səviyyədə dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Bask mifologiyası, Amalur, Mari, Ana Torpaq kultu.

Ədəbiyyat

1. Barandiaran, J.M. (2008). Mitología vasca. Edición en español.
2. Larrea, E. Mitología Vasca. <https://erasmusu.com/es/blog-erasmus/general/mitologia-vasca-792623>
3. Mimenza, O.C. (2018). Cuentos cortos y leyendas basadas en el folclore y la mitología de los vascones. <https://psicologiaymente.com/cultura/leyendas-vascas>
4. <https://blog.guuk.com/seres-mitologicos-euskadi-del-tartalo-a-mari-y-las-lamias/>

THE FEMALE EXPERIENCE IN THE NARRATIVES OF WILLIAM BOYD, MARGARET DRABBLE AND ANITA BROOKNER: CHALLENGES, ACHIEVEMENTS AND PERSPECTIVES

Mehriban Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku

mehriban.aliyeva@adu.edu.az

Contemporary British literature frequently engages with the complexities of social change and the works of William Boyd, Margaret Drabble and Anita Brookner offer particularly insightful representations of women's lives. In their novels, female characters navigate worlds shaped by male dominance, institutional prejudice and evolving gender norms. As noted in critical discussions, these authors portray women who are "obsessed with effective emancipation in the process of improving their human conditions" [7]. My research focuses on how Boyd, Drabble and Brookner use narrative to critique social structures while highlighting female perseverance.

This thesis is structured around three core themes derived from my analysis of the primary texts and supporting scholarship: the professional and social barriers women encounter, the strategies of competitiveness and combativeness they adopt and the resulting personal and symbolic gains. By examining these elements, I aim to contribute to the broader literary conversation about gender, power and representation in late-twentieth and early-twenty-first century fiction.

The professional settings in these novels are explicitly phallographic, defined by male gatekeeping and the marginalization of women's voices. In "Brazzaville Beach", Hope Clearwater's scientific work is undermined by a superior invested in patriarchal authority over truth [1], exemplifying a society that imposes restrictions based on "their so-called weak sex" [10]. Jessica Speight ("The Pure Gold Baby") shoulders the dual burden of career and caregiving, her anthropology career mediated by maternal duties [5], highlighting the professional limitations imposed by disproportionate domestic labor [8]. Meanwhile, Anna Durrant ("Fraud") is rendered socially invisible, her identity erased by a society that values women only relationally [4]. Collectively, these narratives underscore how structural and ideological constraints persistently hinder women's access to equality.

Confronted with systemic inequality, the female protagonists in these novels develop forms of agency defined by intellectual combativeness and strategic resilience. Hope Clearwater's ("Brazzaville Beach") refusal to be silenced is an act of epistemic resistance, reclaiming knowledge from patriarchal control. Ailsa Kelman ("The Sea Lady") uses performance and public persona to subvert male-dominated spaces, while Sally Gilmartin ("Restless") maintains autonomy through tactical intelligence in a world of espionage [2; 6].

These characters exemplify what I term "tactical femininity" - leveraging socially accepted or feminized behaviors for strategic gain in oppressive environments. Their struggles are not just individual but reflect the broader feminist movements of the late twentieth century, which fought for women's entry into competitive professional and academic spheres [7]. The novels thus serve as literary validations of women's capacity for intellectual and professional combat.

Despite the obstacles, the women in these narratives achieve meaningful, if often tempered, victories. Hope Clearwater earns her doctorate, Jessica Speight balances motherhood and career and Anna Durrant maintains dignity in marginality. However, these gains are offset by ongoing struggles - emotional isolation, societal neglect and the toll of constant resistance.

In my reading, smoking emerges as a key metaphor for coping and self-destruction, complicating narratives of straightforward progress [7]. The novels thus align with feminist calls for structural, not just individual, change [8; 9]. While depicting significant strides, they suggest full equality remains an unfinished project, hindered by persistent phallographic norms, domestic double burdens and the psychological costs of resistance.

The novels of William Boyd, Margaret Drabble and Anita Brookner provide incisive portrayals of women's lives in modern Britain. Through characters such as Hope Clearwater, Jessica Speight, Ailsa Kelman and Anna Durrant, these works expose persistent gender inequalities while highlighting female resilience, intelligence and agency. My analysis shows that these narratives serve as both social critique and testimonial, reflecting women's realities and contributing to a cultural reimagining of their roles [3].

Ultimately, these stories depict women not as passive victims of patriarchy, but as active agents who resist, persist and achieve - often at significant personal cost. Such literary representations remain vital for understanding the progress made and the ongoing struggles in the pursuit of gender equality.

Keywords: Gender inequality, female agency, phallocracy, resilience, feminist narrative, social realism.

References

1. Boyd, W. (1990). *Brazzaville Beach*. Penguin Books.
2. Boyd, W. (2006). *Restless*. Bloomsbury.
3. Brookner, A. (1984). *Hotel du Lac*. Belfond.
4. Brookner, A. (1992). *Fraud*. La Découverte.
5. Drabble, M. (2013). *The Pure Gold Baby*. Houghton Mifflin Harcourt.
6. Drabble, M. (2006). *The Sea Lady*. Christian Bourgeois.
7. Fall, S. (2022). Le vécu de la femme dans les récits de William Boyd, Margaret Drabble et Anita Brookner: défis, acquis et perspectives. *Djiboul*, 5(4), 133-150.
8. Friedan, B. (1963). *The Feminine Mystique*. W.W. Norton.
9. Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. University of Illinois Press.
10. Tyson, L. (1998). *Critical Theory Today*. Routledge.

Uilyam Boyd, Marqaret Drabl və Anita Bruknerin hekayələrində qadın təcrübəsi: Çətinliklər, nailiyyətlər və perspektivlər

İşdə Uilyam Boyd, Marqaret Drabl və Anita Bruknerin seçilmiş romanlarının təhlili vasitəsilə müasir Britaniya ədəbiyyatında qadınların çoxşaxəli təsviri araşdırılmışdır. “Brazzavil Çimərliyi”, “Narahat”, “Saf Qızıl Körpə”, “Dəniz Xanımı”, “Hotel du Lac” və “Fırıldağ” əsərlərindəki personajlara diqqət yetirərək, qadınların fallosentrik cəmiyyətdə üzləşdiyi peşəkar, sosial və şəxsi çətinlikləri araşdırılmışdır. Feminist ədəbi nəzəriyyəyə və sosial tənqiddə əsaslanaraq, bu hekayələrin yalnız sistemli gender bərabərsizliyini əks etdirmədiyini, həm də qadınların zülmün öhdəsindən gəlməkdə fəallığını, dözümlülüyünü və strateji mübarizə qabiliyyətini nümayiş etdirir.

“MÜHARİBƏ” ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ VƏ PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Turanə Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

Dil insan təfəkkürünün formalaşmasında, sosial reallığın dərkində və cəmiyyətin ideoloji strukturunun qurulmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Müasir dilçilik, fəlsəfə və koqnitiv elmlərdə geniş şəkildə qəbul olunur ki, dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda insanın dünyanı qavrama, hadisələri dəyərləndirmə və reallığı şərh etmə mexanizmlərini formalaşdıran mürəkkəb sistemdir. İnsan ətraf aləmi birbaşa deyil, məhz dil vasitəsilə mənalandırır, kateqoriyalara ayırır və sosial təcrübəyə çevirir. Bu baxımdan dil reallığı sadəcə əks etdirmir, onu müəyyən mənada yenidən qurur, strukturlaşdırır və interpretasiya edir.

Xüsusilə ictimai-siyasi hadisələrə aid anlayışlar dil vasitəsilə yalnız adlandırılmaqla

kifayətlənmir, həm də ideoloji, emosional və dəyər çərçivəsinə salınır. Belə anlayışlar cəmiyyətin kollektiv şüurunda müəyyən mövqelərin, münasibətlərin və davranış modellərinin formalaşmasına təsir göstərir. İctimai diskursda işlədilən anlayışların semantik yükləri onların neytral və ya qərəzli şəkildə qəbul edilməsinə səbəb ola bilər. Bu kontekstdə “müharibə” anlayışı xüsusi əhəmiyyət daşıyır və dilçilik baxımından çoxqatlı semantik struktura malik konsept kimi diqqəti cəlb edir.

“Müharibə” anlayışı dilçilikdə, xüsusilə fəlsəfi və psixoloji aspektlərdə mürəkkəb və çoxşaxəli semantik quruluşa malikdir. Bu anlayış yalnız fiziki silahlı qarşıdurmanı ifadə etmir, eyni zamanda ideoloji mübarizəni, kollektiv travmanı, tarixi yaddaşı, milli kimliyi və sosial şüuru əhatə edən geniş məna sistemini özündə birləşdirir. Müharibə anlayışı cəmiyyətin keçmiş təcrübəsini, bu gününü və gələcək gözləntilərini birləşdirən semantik mərkəz kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində bu anlayışın publisistik, rəsmi, bədii və gündəlik danışiq diskurslarında fərqli semantik çalarlarla işlədilməsi onun konseptual potensialını və diskursiv elastikliyi açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Dil fəlsəfəsində qəbul olunan əsas yanaşmalardan birinə görə, dil obyektiv reallığın passiv güzgüsü deyil, onu şərtləndirən və formalaşdırən aktiv mexanizmdir. Dil insan şüurunda gerçəkliyin müəyyən modelini yaradır və bu model dəyərlərlə, ideoloji mövqelərlə və sosial təcrübə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, dil insanın dünyaya fəlsəfi münasibətini formalaşdırən əsas vasitələrdən biridir və bu münasibət dəyərlər sistemindən kənarda mövcud ola bilməz [4, s.138]. “Müharibə” anlayışı məhz bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, tarixi, siyasi, mənəvi və etik kateqoriyaların kəsişməsində formalaşır.

Publisistik diskursda “müharibə” anlayışı çox vaxt fiziki qarşıdurma ilə məhdudlaşmır, onun uzunmüddətli sosial və psixoloji təsirləri ön plana çəkilir. Məsələn, “Bu müharibə tək-cə cəbhədə deyil, xalqın yaddaşında və gələcək nəsillərin taleyində də iz buraxacaq” kimi cümlələrdə müharibə anlayışı zaman və məkan hədudlarını aşaraq kollektiv yaddaş və tarixi şüur kateqoriyasına çevrilir. Bu tip ifadələrdə müharibə konkret hərbi hadisə olmaqdan çıxır və cəmiyyətin gələcək inkişafına təsir göstərən davamlı proses kimi təqdim olunur. Bu, anlayışın ontoloji baxımdan genişlənməsini və dərinləşməsini nümayiş etdirir.

Tarixi yaddaş və milli şüurla bağlı araşdırmalara nəzər saldıqda müharibə anlayışının cəmiyyətin kollektiv kimliyinin formalaşmasında əsas ideoloji dayaqlardan biri kimi çıxış etdiyinə şahidi oluruq [2, s.42]. Müharibə ilə bağlı diskurslar vasitəsilə keçmiş hadisələr yaddaşda yenidən qurulur, müəyyən qəhrəmanlıq və ya faciə narrativləri formalaşdırılır və bu narrativlər gələcək nəsillərə ötürülür. Beləliklə, dil müharibəni yalnız təsvir etmir, onu tarixi yaddaşın ayrılmaz hissəsinə çevirir.

“Müharibə” anlayışı dəyərlərlə sıx bağlı olan leksik-semantik vahidlərdəndir. Qasımovun fikrincə, ictimai-siyasi leksika yalnız informasiya ötürür, eyni zamanda dəyərləndirmə funksiyası daşıyır və bu funksiya konkret diskursdan asılı olaraq dəyişir [5, s.76]. Müharibə bəzi kontekstlərdə dağıdıcı, mənfi və faciəvi hadisə kimi təqdim olunduğu halda, digər kontekstlərdə ideoloji məqsədlərlə legitimləşdirilən, hətta zəruri və qaçılmaz kimi göstərilən anlayışa çevrilə bilər. Bu, dilin ideoloji potensialını və dəyərləri yenidən kodlaşdırmaq imkanını aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Rəsmi diskursda işlədilən “Düşmən qüvvələri zərərsizləşdirildi” kimi ifadələr bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Bu cümlədə “öldürmək” və ya “məhv etmək” kimi emosional yüklü sözlərdən məqsədli şəkildə qaçılaraq daha neytral və texniki xarakterli feil seçilir. Abdullayevin diskurs nəzəriyyəsinə əsasən, bu cür dil vahidləri ideoloji manipulyasiya vasitəsi kimi çıxış edir və oxucunun hadisəni emosional reaksiyadan uzaq, rəşional çərçivədə qəbul etməsinə şərait yaradır [1, s.113-114]. Beləliklə, dil fəlsəfi baxımdan dəyərlərin yenidən strukturlaşdırılması və normallaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir.

Psixoloji və koqnitiv dilçilikdə “müharibə” anlayışı güclü metaforik model kimi təhlil olunur. Koqnitiv yanaşmaya görə, insan düşüncəsi abstrakt anlayışları konkret təcrübələr üzərindən qavrayır və metaforalar bu prosesin əsas alətlərindən biridir. Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, müharibə metaforası insan düşüncəsində mübarizə, qarşıdurma və gərginlik vəziyyətlərini izah etmək üçün universal model rolunu oynayır [6, s.98]. Azərbaycan dilində tez-tez rast gəlinən “Bu, silahlarla yox, sözlərlə aparılan bir müharibə idi” ifadəsi bu yanaşmanı aydın şəkildə təsdiqləyir. Bu cümlədə

müharibə anlayışı fiziki zorakılıq müstəvisindən çıxarılaraq intellektual və ideoloji mübarizə sahəsinə köçürülür. Belə metaforalar insan şüurunda qarşıdurmanı normallaşdırır və mübarizəni həyatın ayrılmaz, qaçılmaz hissəsi kimi təqdim edir. Psixoloji baxımdan bu, konfliktə qarşı münasibətin formalaşmasına təsir göstərir və fərdin sosial reallığı qəbul etmə tərzini müəyyənləşdirir.

“Müharibə” sözü insan psixikasında güclü emosional reaksiya doğuran leksik vahidlərdəndir. Gündəlik danışığı dilində bu anlayış tez-tez insanın daxili psixoloji vəziyyətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. “Müharibə adamı içindən dağdır” kimi ifadələrdə müharibə anlayışı fiziki hadisədən çox, psixoloji və mənəvi dağıntını simvolizə edir. Qısa sintaktik quruluş, ümumiləşdirilmiş subyekt və emosional yüklü fel bu təsiri daha da gücləndirir.

Ağayevin dil və təfəkkür arasındakı əlaqə ilə bağlı araşdırmalarında göstərildiyi kimi, bu cür ifadələr fərdi emosional təcrübəni kollektiv təcrübə səviyyəsinə yüksəldir və müharibənin insan psixologiyasına təsirini ümumiləşdirilmiş formada təqdim edir [2, s.115-116]. Bu da dilin psixoloji təsir gücünü və emosional manipulyasiya potensialını nümayiş etdirir.

Bədii diskursda “müharibə” anlayışı çox vaxt metaforik və simvolik formada təqdim olunur. “Müharibə kəndə gələndə, sükut belə qorxmağa başladı” kimi ifadələrdə personifikasiya vasitəsilə müharibənin yaratdığı psixoloji atmosfer və qorxu hissi ifadə olunur. Burada müharibə tək-cə hadisə deyil, insan ruhuna və sosial mühitə nüfuz edən fəlsəfi-emosional fenomen kimi təqdim edilir. Bədii mətnlərdə bu cür yanaşma oxucunun empati hissini gücləndirir və müharibənin insan taleyinə təsirini daha dərinləndirərək dərk etməyə imkan yaradır.

“Müharibə” anlayışı Azərbaycan dilində çoxşaxəli semantik, fəlsəfi və psixoloji məzmun daşıyır. Fəlsəfi aspektdə bu anlayış dil vasitəsilə reallığın interpretasiyası və dəyərlərin formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir. Psixoloji və koqnitiv aspektdə isə müharibə anlayışı insan şüuruna, emosiyalarına və kollektiv yaddaşa güclü təsir göstərən konsept kimi çıxış edir. Beləliklə, dil müharibəni yalnız təsvir etmir, həm də onu anlama, dəyərləndirmə və qəbul etmə formamızı müəyyənləşdirir, cəmiyyətin ideoloji və psixoloji strukturuna bilavasitə təsir göstərir.

Açar sözlər: Dil və təfəkkür, dilin fəlsəfəsi, semantik struktur, “müharibə” anlayışı, ideologiya, konseptual analiz.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (2006). *Diskurs Nəzəriyyəsi və İctimai Şüur*. Bakı: Elm nəşriyyatı, 216.
2. Ağayev, R. (2010). *Dil və Təfəkkürün Psixoloji Əsasları*. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 192.
3. Assmann, J. (2011). *Kollektiv Yaddaş və Mədəni İdentiklik*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 248.
4. Hüseynov, M. (2004). *Dil, Təfəkkür və Fəlsəfi Dünya Modeli*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 180.
5. Qasimov, F. (2009). *İctimai-Siyasi Leksika və Dəyərləndirmə Problemi*. Bakı: Elm və təhsil, 168.
6. Veysəlli, F. (2012). *Koqnitiv Dilçilik: Əsas Anlayışlar və Metaforik Modellər*. Bakı: Elm nəşriyyatı, 224.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BEYNƏLXALQ BİZNESİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏŞKİLATI MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Murad Əliyev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı

muradali99@bk.ru

Qloballaşma və iqtisadi integrasiya proseslərinin dərinləşməsi beynəlxalq biznesin milli iqtisadiyyatların inkişafında rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Müasir şəraitdə beynəlxalq ticarət, birbaşa xarici investisiyalar, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti və global dəyər zəncirləri dövlətlərin iqtisadi siyasətində strateji prioritetlər kimi çıxış edir. Bu proseslərin effektivliyi isə yalnız bazar mexanizmləri ilə deyil, eyni zamanda beynəlxalq biznesin fəaliyyətini tənzimləyən təşkilati mexanizmlərin institusional keyfiyyəti ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq biznesin inkişafı, əsasən, enerji sektorunda formalaşmış institusional təcrübə ilə yanaşı, son illərdə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, ixracın şaxələndirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlarla xarakterizə olunur. Bununla belə, mövcud çağırışlar təşkilati mexanizmlərin daha sistemli, çevik və beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları. Elmi ədəbiyyatda beynəlxalq biznesin tənzimlənməsi dövlət, bazar və institutlar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən kompleks mexanizm kimi izah edilir [4]. Bu mexanizmin əsas komponentləri iqtisadi alətlər, hüquqi-normativ baza və təşkilati strukturlardır. Nəzəri yanaşmalar aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırıla bilər:

- *Liberal yanaşma* - beynəlxalq biznesin inkişafında azad bazar mexanizmlərinin və minimum dövlət müdaxiləsinin üstünlüyünü əsaslandırır [11].
- *İnstitusional yanaşma* - rəsmi və qeyri-rəsmi institutların, idarəetmə keyfiyyətinin və təşkilati mexanizmlərin həlledici rolunu ön plana çəkir;
- *Strukturçu yanaşma* - dövlətin prioritet sahələr üzrə beynəlxalq biznes proseslərini yönləndirən aktiv subyekti kimi çıxış etməsini əsaslandırır.

Bu yanaşmaların sintezi beynəlxalq biznesin tənzimlənməsində optimal təşkilati mexanizmlərin formalaşdırılmasına metodoloji əsas yaradır [1]. Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq biznesin inkişaf səviyyəsi, əsasən, xarici ticarət dövriyyəsi, birbaşa xarici investisiyalar və institusional mühit göstəriciləri ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 1. Azərbaycanın BXİ axınları (mlrd. ABŞ dolları)

İl	BXİ həcmi	Əsas sektorlar
2015	4,0	Neft-qaz
2018	3,5	Enerji, nəqliyyat
2020	2,9	Enerji
2022	4,7	Qeyri-neft, logistika
2024	5,2	Sənaye, xidmətlər

Mənbə: Azstat.org

Cədvəldən göründüyü kimi, son illərdə BXİ-nin strukturunda qeyri-neft sektorunun payı artmaqdadır ki, bu da təşkilati mexanizmlərin transformasiyası ilə bilavasitə əlaqədardır.

Statistik göstəricilər ixracın həcmi ilə yanaşı, onun strukturunda da müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Bu göstəricilər beynəlxalq biznesin inkişafında təşkilati mexanizmlərin rolunun artdığını sübut edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, son onillikdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi və birbaşa xarici investisiya axınları iqtisadi artımın mühüm mənbələrindən

biri olmuşdur. Xüsusilə enerji sektoru beynəlxalq biznes fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi çıxış etsə də, qeyri-neft sənayesi, logistika və aqrar sahələrdə də xarici biznes subyektlərinin iştirakı artmaqdadır.

Cədvəl 2. Azərbaycanın ixrac göstəriciləri (mlrd. ABŞ dolları)

İl	Ümumi ixrac	Qeyri-neft ixracı
2015	16,6	1,4
2018	19,5	1,9
2020	13,7	2,0
2022	38,1	3,3
2024	36,8	4,1

Mənbə: Azstat.org

UNCTAD-ın hesabatlarında Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda birbaşa xarici investisiyaların əsas cəlbedici mərkəzlərindən biri kimi qiymətləndirilir [5]. Dünya Bankının institusional göstəriciləri isə biznes mühitinin tədricən yaxşılaşdığını, lakin tənzimləmə mexanizmlərinin koordinasiyasında institusional boşluqların qalmaqda davam etdiyini göstərir [6]. Bu göstəricilər beynəlxalq biznesin inkişafında təşkilati mexanizmlərin rolunun daha da gücləndirilməsini zəruri edir.

Beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin təşkilati mexanizmləri və problemləri. Azərbaycanda beynəlxalq biznesin tənzimlənməsi çoxsəviyyəli təşkilati strukturlar vasitəsilə həyata keçirilir [2]. Bu strukturlar investisiya təşviqi, ixracın dəstəklənməsi, gömrük və vergi inzibatchılığı, habelə beynəlxalq müqavilələrin icrası funksiyalarını yerinə yetirir. Aparılan analitik təhlil aşağıdakı problemləri üzə çıxarır:

- Təşkilati strukturlar arasında funksional təkrarlanma və koordinasiya çatışmazlığı;
- Normativ-hüquqi bazanın institusional sabitliyinin tam təmin olunmaması;
- Regionlar üzrə beynəlxalq biznes fəaliyyətinin qeyri-bərabər təşkili;
- Beynəlxalq standartlara uyğun monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin məhdudluğu.

Bu problemlər beynəlxalq biznes subyektlərinin uzunmüddətli qərar qəbulunda institusional riskləri artırır.

Beynəlxalq təcrübə və müqayisəli təhlil. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə beynəlxalq biznesin tənzimlənməsi, əsasən, vahid koordinasiya mərkəzləri, güclü investisiya agentlikləri və rəqəmsal idarəetmə mexanizmləri üzərində qurulur. Avropa İttifaqında vahid ticarət siyasəti, Şərqi Avropa ölkələrində institusional islahatlar və Asiya ölkələrində ixrac yönümlü dövlət-özəl tərəfdaşlığı modelləri bu sahədə uğurlu nümunələr kimi çıxış edir [9]. Bu təcrübənin Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılması təşkilati mexanizmlərin effektivliyini artırmağa imkan verə bilər.

Təşkilati mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin təşkilati mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı istiqamətlər təklif olunur:

- Təşkilati strukturlar arasında institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi;
- Beynəlxalq biznes üzrə vahid strateji idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması;
- Rəqəmsal tənzimləmə və “vahid pəncərə” mexanizmlərinin genişləndirilməsi;
- Regionlar üzrə diferensial və sahəvi təşkilati modellərin tətbiqi;
- Beynəlxalq indikatorlara əsaslanan monitoring və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq biznesin tənzimlənməsinin təşkilati mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətinin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv və

koordinasiyalı təşkilati mexanizmlər beynəlxalq biznes üçün əlverişli institusional mühit yaradaraq, davamlı iqtisadi inkişafı stimullaşdırır bilər.

Açar sözlər: Beynəlxalq biznes, təşkilati mexanizmlər, birbaşa xarici investisiyalar, institusional mühit.

Ədəbiyyat

1. Səmədzadə, Z. (2022). *Azərbaycan İqtisadiyyatı və Qlobal Çağırışlar*. Bakı: Elm.
2. Quliyev, E. (2021). *Beynəlxalq Biznes və Transmilli Şirkətlər*. Bakı: Təhsil.
3. Abbasov, A. (2020). *Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Dövlət Tənzimlənməsi*. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
4. Allahverdiyeva, M.A. (2022). *Transmilli Biznesin Tənzimlənməsinin Hüquqi və İqtisadi Aspektlər*. Bakı, Monoqrafiya, 350.
5. UNCTAD. World Investment Report. Geneva: United Nations.
6. World Bank. World Development Indicators. Washington DC.
7. World Bank. Worldwide Governance Indicators. Washington DC.
8. OECD (2021). Policy Framework for Investment. Paris.
9. Porter, M. (1998). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
10. Dunning, J.H. (2008). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. London: Routledge.
11. Krugman, P., Obstfeld, M., Melitz, M. (2018). *International Economics: Theory and Policy*. Boston: Pearson.
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Xarici ticarət və investisiya göstəriciləri. Bakı.

КУЛЬТУРА КАК ПЛАТФОРМА ДИАЛОГА: МЕХАНИЗМЫ РОССИЙСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В XXI ВЕКЕ

Эльдар Ализаде

Томский Государственный Университет, Россия

ea042@mail.ru

Актуальность темы обусловлена несколькими взаимосвязанными факторами. В условиях кризиса международных отношений и роста конфронтации между крупными центрами силы значение «мягкой силы» и культурных связей как стабилизирующего фактора в отношениях между государствами возрастает [1]. Российско-азербайджанские отношения, имеющие, с одной стороны, глубокие исторические корни, а с другой, периодическую конфликтность, представляют собой ценный и своевременный кейс для исследования степени независимости культурного диалога от политической турбулентности.

Исторический аспект культурных связей народов России и Азербайджана освещен в научной литературе достаточно детально [2]. Однако комплексный анализ именно инструментария и механизмов сотрудничества в XXI веке, особенно после 2010-х годов, остается фрагментарным. Существует дефицит работ, систематизирующих данный опыт в рамках теории публичной дипломатии и культурной политики.

Выявление эффективных и проблемных зон в сложившейся системе культурного обмена имеет прикладное значение для дипломатических ведомств, соответствующих институтов и неправительственных организаций двух государств, позволяя корректировать стратегии взаимодействия.

Целью исследования является: выявить и проанализировать ключевые механизмы, формы и тенденции российско-азербайджанского гуманитарного сотрудничества в сфере культуры в XXI веке.

Проблематика российско-азербайджанских культурных связей отражена в работах нескольких поколений исследователей.

Историко-культурный фундамент заложен в трудах азербайджанских (М. Ибрагимов, Т. Гаджиев) и российских (В.А. Михайлов, А.Ю. Хабутдинов) ученых, подробно изучивших взаимовлияние в литературе, музыке, театре и образовании в дореволюционный и советский периоды [3].

Современный политический контекст отношений рассмотрен в работах политологов С.М. Маркедонова, К.С. Гаджиева, Р.С. Григорьева, где культура часто фигурирует как один из элементов “мягкой силы” и общего гуманитарного пространства [4].

Конкретные аспекты сотрудничества (языковой, образовательный, религиозный) проанализированы в статьях Н.А. Мамедзаде, Э.М. Аббасова, Л.В. Ивановой [5]. Однако в большинстве этих работ механизмы сотрудничества не являются главным объектом исследования, а рассматриваются попутно. Данная статья призвана восполнить эту лауну, сделав фокус именно на систематизации и анализе инструментов диалога.

Исследование построено на междисциплинарном подходе, сочетающем методы политологии, культурологии и международных отношений.

- Институциональный анализ: применяется для изучения роли государственных структур (МИД, Министерство культуры), неправительственных фондов (“Русский мир”, Гейдара Алиева) и постоянных межгосударственных форумов.

- Сравнительно-исторический метод: позволяет проследить эволюцию форм сотрудничества от советского периода к современным практикам.

- Контент-анализ и case-study: используются для детального изучения конкретных проектов (Международный музыкальный фестиваль имени Узеира Гаджибейли в Москве, “Дни культуры”), их целей, контента и аудитории.

- Анализ документов: исследуются межправительственные соглашения, протоколы заседаний межправкомиссий, стратегические программы в сфере культуры.

Договорно-правовая база как каркас сотрудничества. Взаимодействие опирается на солидную юридическую основу, включающую Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности (1997), межправительственные соглашения о сотрудничестве в области культуры, науки, образования и информации. Ключевую координирующую роль играет Межправительственная комиссия по экономическому сотрудничеству, в рамках которой действует соответствующая рабочая группа по гуманитарным вопросам [6]. Эта система создает платформу для сотрудничества.

Сформирована трехуровневая модель:

- Государственный уровень: Министерства иностранных дел и культуры двух стран, посольства, Российский информационно-культурный центр в Баку.

- Общественно-государственный уровень: Фонд “Русский мир”, Фонд Гейдара Алиева, постоянно действующая рабочая группа по гуманитарным вопросам при Совете по культурному сотрудничеству глав государств СНГ.

- Негосударственный уровень: Контакты между творческими союзами, вузами (например, Бакинский славянский университет и МГИМО, РУДН), музеями, театрами, НПО [7].

Культура как ресурс публичной дипломатии и фактор resilience (жизнестойкости). В постсоветской траектории двусторонних отношений культурная дипломатия фактически выполняла функции “несущей конструкции» межгосударственного диалога, обеспечивая его устойчивость вопреки глубоким разногласиям по иным направлениям. Анализ показывает, что культурный диалог демонстрирует высокую степень устойчивости (resilience). Даже в периоды сложной политической или экономической конъюнктуры многие проекты (особенно на уровне гражданского общества и профессиональных сообществ) не прерывались. Это свидетельствует о том, что наработанные связи имеют собственную ценность для

непосредственных участников и воспринимаются как аполитичная сфера взаимного интереса и уважения [8].

Проведенное исследование позволяет утверждать, что между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой в XXI веке сложилась разветвленная и многоуровневая система механизмов культурного сотрудничества. Эта система включает в себя как формальные институты и правовые рамки, так и неформальные связи между творческими и интеллектуальными сообществами.

Культура в данном контексте выполняет несколько ключевых функций: выступает как платформа для диалога, снимающая потенциальную напряженность; служит каналом публичной дипломатии, формируя позитивные образы стран; и, наконец, является мостом между поколениями, сохраняя общее историко-культурное наследие. Устойчивость этих механизмов, их способность адаптироваться к новым вызовам (например, к цифровой среде) подтверждает тезис о значительной автономии гуманитарной сферы. Дальнейшее развитие этого диалога видится в углублении горизонтальных, профессиональных связей, развитии совместных креативных индустрий и усилении молодежного компонента в существующих проектах.

Ключевые слова: Российско-азербайджанские отношения, гуманитарное сотрудничество, диалог культур, культурная политика, публичная дипломатия, межкультурная коммуникация.

Литература

1. Nye, J.S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 191.
2. Ибрагимов, М.Д. (1990). *Россия и Азербайджан: Культурные Связи (XIX - начало XX вв.)*. Баку: Элм, 245.
3. Хабутдинов, А.Ю. (2018). Взаимодействие культур народов России и Азербайджана: Исторический опыт и современность. *Вестник МГУКИ*, 1(81), 58-65.
4. Маркедонов, С.М. (2016). Азербайджан во внешней политике России: От партнерства к стратегическому альянсу?. *Мировая Экономика и Международные Отношения*, 60(9), 76-85.
5. Мамедзаде, Н.А. (2019). Русский язык в Азербайджане: Состояние и перспективы. *Русский Язык за Рубежом*, 4(269), 98-103.
6. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Азербайджанской Республики о культурном сотрудничестве от 3 июля 1997 года. <http://www.consultant.ru>
7. Официальный сайт Российского информационно-культурного центра в Баку. <https://baku.rs.gov.ru>
8. Аббасов, Э.М. (2022). Гуманитарное измерение российско-азербайджанских отношений: Потенциал и ограничения. *Постсоветские Исследования*, 5(3), 287-299.

Mədəniyyət dialog platforması kimi: 21-ci əsrdə Rusiya-Azərbaycan mədəni əməkdaşlığının mexanizmləri

Bu tezisdə Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında 2000-ci illərin əvvəllərindən bu günə qədər humanitar əməkdaşlığın institusional və qeyri-rəsmi mexanizmləri təhlil edilmişdir. Mədəniyyət siyasi mülahizələrdən kənara çıxan dialoqun qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün əsas platforma kimi qəbul edilir. İkitərəfli münasibətlərdə müasir çağırışlara və dövrü münaqişələrə baxmayaraq, qurulmuş çoxsəviyyəli əməkdaşlıq mexanizmi möhkəmlik nümayiş etdirir və iki dövlət arasında qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsi kimi vacib funksiyanı yerinə yetirərək transformasiya etməyə davam edir.

SOVET DÖVRÜNDƏ SİYASİ REPRESSİYALAR

Aysun Əsədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Aysunesedova21@icloud.com

XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxan bolşevizm Azərbaycan xalqının taleyində dərin izlər buraxmışdır. İnsanların bərabərliyini irəli sürüb xalqı inandırmağa çalışsalar da, inanmayanlara cismani və mənəvi zülmə cəzalandırırdılar. İnsanların haqlarının tapdalandığı bir cəmiyyətdə hüquq və bərabərlik anlayışından söz belə gedə bilməz. Bu dövrdə respublikada güclü siyasi lider də yox idi. 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda bolşevik partiyasının görkəmli xadimləri çalışırdı, bunlardan Nəriman Nərimanov istisna olmaqla digərləri özgə millətin nümayəndələri idi. “Repressiya” sözünə ilk dəfə Nəriman Nərimanovun məşhur məktublarında rast gələ bilərik. Təbii ki, N. Nərimanovun işlətdiyi “repressiya” cəzalandırmaq mənasında işlənirdi və o, dövlətin milli mənəvi sərvətlərin məhv edilməsi kimi anılırdı [10]. Nərimanovun siyasi fəaliyyəti nəticəsində S. Mehmandarovun eləcə də Ə. Şıxlınskinin qətlinə mane olunmuşdur.

1920-ci ilin ortalarında Azərbaycanda mətbuat azadlığı rəsmən ləğv edilmişdi. Respublikaya “ağ qvardiya” mətbuatının gətirilməsi qadağan olunmuşdu. Qeyri-bolşevik olan təşkilatlar və partiyalar qanunsuz qəbul edilirdi. 1930-cu ilin ortalarından Azərbaycan güclü siyasi lidersiz qalmışdı. 1930-cu ilin fevralında ÜİK(b)P-nin qərarı ilə qolçomaq adı ilə minlərlə insan öz doğma yurdundan sürgün edilmişdir. Stalin “qolçomaq” sinfini ləğv etmək göstərişi verməklə əslində sovet dövlətinin dayağı ola biləcək bir təbəqənin məhvinə nail oldu. Sovet İttifaqında əslində əvvəldən bir systemsizlik hökm sürürdü və stalinizmin meydana çıxması da elə bu systemsizliyin nəticəsi idi [3].

Stalin, Beriya və ətrafındakıların həyata keçirdiyi qanlı siyasət nəticəsində insanlar “əksinqilabçı”, “casus”, “millətçi”, “üsyancı” kimi müxtəlif səbəblərdən repressiya qurbanı olmuşdur. SSRİ-də 1 575 259 adam həbs olunmuş, bunlardan 173 382 nəfəri guya “əksinqilabçı” iş apardığına görə cəzaya məruz qalmış, 1 344 923 nəfər məhkum edilmiş, 681 692 nəfər isə güllələnmişdir [2]. Sovet imperiyasının 1937-ci ildə həyata keçirdiyi siyasət minilliklər boyu formalaşan mədəniyyətimizə, dəyərlərimizə böyük zərbə vurdu. İmperiyanın əsas səbəbi xalqı “vətənə xəyanət”də günahlandırmaq idi. 80 mindən çox azərbaycanlı mahiyyəti bəlli olmayan səbəblərdən repressiyaya məruz qalmışdır. Bu prosesdə əsas hədəf kütləsi Azərbaycanın düşünən beyinləri, ziyalı təbəqəsi olmuşdur. Düşünülüb şəkildə həyata keçirilən bu proses xalqımızı bütöv bir nəsildən məhrum etmişdir. Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyaların tarixi keçmişi 1930-cu illəri əhatə etmir. Vətənimizdə qəddarcasına həyata keçirilən repressiya Cümhuriyyətin işğal edildiyi vaxtdan Stalinin vəfatına qədər davam etmişdir. 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər 48 min həmvətənimizi məhkəməsiz şəkildə öldürmüşdülər. Repressiya illəri dedikdə 1920-1953-cü il Stalinin vəfatına qədərki mərhələni nəzərdə tutmalıyıq. Stalinin vəfatından sonra Sovet hakimiyyəti 1937-ci ili günahsız yerə repressiyaya məruz qalmış insanların simvolik ili kimi qeyd etmişdir. 1937-ci il digər illərə nisbətən daha çox insanlara təsirini göstərmişdir. 1 yanvar 1934-cü ildən 1 yanvar 1939-cu ilə qədər Azərbaycanda 27 458 nəfər “əksinqilabçı” və “antisovet” fəaliyyətinə görə cəzalandırılmışdır [2].

Stalinin dövründə kütləvi deportasiyalar da həyata keçirilmişdir. Milli-etnik ayrı seçkiliyin yayılması əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Kütləvi deportasiyalar azərbaycanlılara qarşı düşmən mövqedə duran ermənilərə şərait yaratmışdır. Yeni imkanlar qazanmış ermənilərin əli ilə minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurdundan didərgin salınmışdır. Bu prosesdə Mircəfər Bağirov da rol oynamışdır. M. Bağirov Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan torpağı olmasını irəli sürsə də, sonrakı mərhələlərdə bu mövqeyini qoruyub saxlamadı. Muğan-Mil düzlərində pambıq əkilən rayonları işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bəhanəsi ilə azərbaycanlıları köçürüb erməniləri yerləşdirdi. Kütləvi repressiyaların və sürgünlərin geniş vüsət aldığı bu dövrdə Ermənistanda yaşayan 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali ailəliklə Qazaxıstan çöllərinə köçürülmüşdü[5].

Cədvəl 1. Sovet repressiyaları zamanı ittiham kateqoriyaları üzrə təqib olunanlar

Kateqoriya	Say
Trotskistlər	1115
Əksinqilabçılar	3392
Üsyançılar, qolçomaqlar (kulaklar)	4450
Müsavətçilər, İttihadçılar	854
Daşnaklar	139
Əksinqilabçılar, ruhanilər və sektantlar	49
Cinayətkarlar və onların ətrafı	49
Təxribatçılar və ziyankarlar	935
Sosialist mülkiyyətini dağıdanlar	767
Terrorçular	371

Azərbaycanlılara qarşı törədilən kütləvi repressiyalarda Stalin rejiminin izləri açıq-aydın özünü göstərirdi. Hakimiyyət sadəcə bir nəfərin əlinə tabe edilmişdi. Yaratdığı qanun diktaturasının qanunsuzluqları tarixə qanlı illərlə həkk edilmişdi. Stalin dövrü postsovetin və bizim tarixi keçmişimiz olsa da, bu keçmişi unutmamalı hər zaman nəzər salmalıyıq. Ümumiyyətlə tarixdən heç nəyi gizlətmək mümkün deyil. Həqiqət gec-tez üzə çıxır. M.Ə. Rəsulzadə 1937-ci ilin itkilərini belə qiymətləndirmişdi: “Həqiqətdə də, 1937-ci il təmizlənməsindən sonra nə məşhur yazıçılardan, nə görkəmli professor və müəllimlərdən, nə sevilən artistlərdən, nə də az-çox tanınan ictimai xadimlərdən kimsə meydanda qalmır”.

Açar sözlər: Stalin, siyasi repressiya, bolşevizm.

Ədəbiyyat

- Aslan, K. (2011). *XX Əsrdə Repressiyalara Məruz Qalanlar*. Bakı: Azərnəşr, 296.
- Boran, Ə. *Bakı Dövlət Universitetinin Repressiyaya Məruz Qalmış Tələbə və Məzunları (1937-1940)*.
- Bünyadov, Z. (2017). *Qırmızı Terror*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 304.
- İsmayılov, E. (2024). *Azərbaycanda Böyük Terrorun Tarixi*. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 368.
- Əliyeva, İ. (2015). *Repressiya Burulğanı*. Bakı, 360.
- Figes, O. (2014). *Revolutionary Russia: A History in Documents*. New York: Oxford University Press.
- Qasimov, C. (1998). *Repressiyadan Deportasiyaya Doğru*. Bakı: Mütərcim.
- Qasimov, C. (2020). *Siyasi Repressiya: Həyatda və Ədəbiyyatda*. Bakı: Elm və təhsil, 508.
- Nərimanov, N. (1992). *Ucqarlarda İnqilabımızın Tarixinə Dair*. Bakı, 42.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1991). *Əsrimizin Səyavuşu; Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı; Çağdaş Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Gənclik, 101.
- Volkogonov, D. (1994). *Lenin: A New Biography*. New York: Free Press.

“FÜYUZAT” MƏCMUƏSİNDƏ BƏDİİ NƏSRİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vüsalə Əsədova

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı
vasadova1984@gmail.com

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai və ədəbi fikir tarixində xüsusi yer tutan “Füyuzat” jurnalı milli-mədəni oyanışın əsas tribunasına çevrilmiş, maarifçilik ideyalarının yayılmasında və yeni ədəbi-estetik baxışların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məcmuə, əsasən, ictimai-siyasi, fəlsəfi və elmi məqalələrin üstünlük təşkil etdiyi bir nəşr olsa da, onun səhifələrində müəyyən sayda bədii nümunələrə də rast gəlinir. Bu baxımdan, “Füyuzat” jurnalında bədii nəsrin təmsil olunması, həm janr müxtəlifliyi, həm də ideya-məzmun xüsusiyyətləri baxımından maraq doğurur.

Jurnalda dərc olunan bədii nəsr nümunələri say etibarilə poeziyadan geri qalsa da, həmin mətnlər dövrün sosial problemlərini, milli düşüncə tərzini, insan taleyini və mənəvi-əxlaqi dəyərləri əks etdirməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Bu nümunələr arasında orijinal hekayələr, tərcümə əsərləri və şeirin nəsrə çevrilməsi yolu ilə yaradılmış mətnlər xüsusi yer tutur. Əhməd Rəiq, Həsən Səbri Ayvazov və digər müəlliflərin qələmindən çıxan yazılar “Füyuzat”ın bədii nəsr xəttinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Poeziya nümunələri ilə müqayisədə “Füyuzat” jurnalında dərc olunan bədii nəsr həm müəllif dairəsi, həm də çap edilən mətnlərin sayı baxımından daha məhdud görünür. Məcmuənin əsas məzmununu ictimai-siyasi və elmi istiqamətli yazılar təşkil etdiyindən, nəsrin bədii tələblərinə uyğun şəkildə təhlilə cəlb oluna biləcək əsərlər say etibarilə çox deyil. Jurnal səhifələrində bədii nəsr kimi qiymətləndirilən nümunələrin bir qismini orijinal mətnlər, digər qismini isə tərcümələr, yaxud şeirin nəsr formaya çevrilməsi yolu ilə yaranan yazılar təşkil edir.

“Füyuzat”da nəsr nümunələri ilə çıxış edən müəlliflərdən biri kıbrıslı Əhməd Rəiqdir. Onun məcmuə ilə əməkdaşlığı jurnalın 1-ci nömrəsindən başlayaraq 14-cü nömrəyədək davam etmişdir. Tədqiqatlarda Əhməd Rəiqin yaradıcılıq təxəyyülünün istiqamət etibarilə romantik xarakter daşdığı qeyd olunur [2, s.57].

Əhməd Rəiqin “Vətəni-cüda” adlandırdığı iki hissəli mənsur şeir [2, s.116] vətənidən ayrı düşmüş bir insanın qəmli taleyini mərkəzə çəkir. Müəllif qəhrəmanın hansı səbəbdən yurdundan uzaq düşdüyünü açıq şəkildə bildirməsə də, mətndə “qəriblik” və “vətənsizlik” dözülməz dərd, ağır fəlakət kimi təqdim edilir. Manastırlı Bəhaəddin bəyə ithaf olunmuş əsər lirik-emosional intonasiya üzərində qurulur: yad mühitdə dost-tanış tapmayan, dərini bölüşəcək “həmdəm”dən məhrum olan qərib ağrıları şiddətləndikcə insanlardan uzaqlaşır, şəhərdən kənara çıxır və özünü tənha saxlayaraq iztirabını “sükut” içində yaşamaq istəyir.

Əsərin kulminasiya xətti müəllifin ifadə etdiyi pessimist nəticə ilə tamamlanır: bu qərib qürbətdə “biinsaf” mühitdə öləcək, onun halına yanacaq, məzarı başında bir damla yaş axıdacaq kimsə olmayacaq; lakin müəllifin yozumunda, qəriblik əzabından “əbədiyyən qurtulmaq” qəhrəman üçün sanki “bəxtiyarlıq” kimi səslənir [1, s.216]. Beləliklə, bədən dincliyi yalnız ölümdən sonra-yad torpaqda torpağa tapşırıldıqdan sonra mümkün sayılır. Mənsur şeirin yaratdığı ümumi psixoloji ovqat da buradan doğur: ruh didərginliyi davam etsə belə, cismani sakitlik qəbir sükutunda tapılır. Bütün ideya-məzmun yüklənməsi və emosional təsiri ilə seçilən bu mətn “Füyuzat”ın diqqətəlayiq orijinal nəsr nümunələrindən biri kimi görünür. Lakin təəssüf ki, Əhməd Rəiqin jurnal səhifələrində bu səviyyədə həm ideya, həm də sənətkarlıq baxımından eyni çəkiddə başqa orijinal nəsr əsərinə yenidən rast gəlinmir. Həşimli “Vətəni-cüda”nın “Füyuzat”da dərcindən əvvəl Azərbaycan yazarlarının mənsur şeir janrında nümunə yaratmadığını qeyd edir [2, s.37]. Bu qənaət əsaslı görünür: sonet kimi mənsur şeir də Azərbaycan ədəbiyyatında məhz “Füyuzat” mühiti ilə daha sistemli şəkildə görünməyə başlayır.

Əhməd Rəiqin “Müsahibeyi-ədəbiyyə” başlığı altında təqdim olunan yazıları isə orijinal bədii mətn deyil; Tofiq Fikrətin şeirlərinin nəsrə çevrilmiş variantlarıdır [4, s.28]. Müəllifin mətnlərə əlavə

etdiyi qısa təqdimat və tanışlıq xarakterli cümlələrdən aydın olur ki, əsas məqsəd Rusiyada yaşayan türkdilli oxucunu yeni osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələri və onların yaradıcılığı ilə tanış etməkdir. Bu məqsədlə Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm kimi adların əsərlərini oxumağı tövsiyə edir, 1896-1901-ci illərdə həftəlik nəşr olunan “Sərvəti-fünun”u, həmçinin “Xaristan və gülüstan”, “Bir yazın tarixi”, “Xəyal içində”, “Həyat və kitablar”, “Siyah incilər”, “Solğun dəmət”, “Qırıq həyatlar” kimi kitabları xatırladır. Ardınca Tofiq Fikrətin bəzi mənzumələrini nəsrə “təvil” etdiyini bildirərək bunları “Füyuzat” oxucusuna təqdim edir [5, s.29].

Əhməd Raiqin nəsləşdirdiyi şeirlər “Kəndin qəbiristanında”, “Ramazan sədəqəsi” və “Şahidlikdə” yarımbaşlıqları ilə çap edilmişdir. “Kəndin qəbiristanlığında” mövzusu klassik Şərq ədəbiyyatında tez-tez işlənən “torpaqdan yaradılıb yenə torpağa qayıtmaq” ideyasını önə çəkir və insanı aqibət barədə düşünməyə səsləyir: insanın torpağa qarışması ilahi qanun kimi təqdim olunur [4, s.29]. “Ramazan sədəqəsi-Köprüdə” isə daha sosial-bəşəri məna daşıyır: oruculuq axşamı soyuqda körpü üstündə dilənən uşağın yalvarışlarına “ərbabi-izzət və rifah”ın laqeydliyi təsvir edilir; varlı kütlənin bu səslə “istikrah” etməsi sosial təbəqələşmənin acı mənzərəsi kimi görünür [6, s.29]. “Şəhidlikdə-ağmurdan sonra” isə daha fəlsəfi ovqatlıdır: təbiət tabloları, sükut, azan səsinin təsiri, ay işığı və kölgələrin yaratdığı duyğusal mənzərə ön plana çıxır.

“Füyuzat” jurnalında bədii nəsr nümunələrinin azlığına baxmayaraq, həmin əsərlər dövrün ictimai-ədəbi düşüncəsini ifadə edən mühüm mənbələrdən biri kimi çıxış edir. Məcmuənin əsas xətti publisistika və elmi məqalələr üzərində qurulduğundan, bədii nəsr daha çox əlavə, lakin ideya yükü baxımından əhəmiyyətli istiqamət kimi özünü göstərir. Jurnalda dərc olunan nəsr nümunələrinin bir qismi orijinal, bir qismi isə tərcümə və ya şeirin nəsr formasına çevrilməsi yolu ilə meydana çıxmışdır ki, bu da “Füyuzat”ın yalnız milli ədəbiyyatla deyil, ümumtürk və dünya ədəbi prosesləri ilə əlaqəsini nümayiş etdirir.

Əhməd Raiqin “Vətəni-cüda” əsəri mənsur şeir janrının Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olması baxımından diqqətəlayiq olub vətən həsrəti, qərblilik və insan iztirabını lirik-romantik üslubda əks etdirir. Onun Tofiq Fikrət və Bayrondan etdiyi tərcümə və nəsləşdirmələr isə bədii baxımdan bəzən zəif təsir bağışlasa da, dövr oxucusunu yeni osmanlı və Avropa ədəbiyyatı ilə tanış etmək missiyasına xidmət etmişdir. Həsən Səbri Ayyazovun “Əsarət qurbanları” hekayəsi isə sosial-psixoloji məzmunu, qadın taleyi və məcburi izdivac mövzusu ilə seçilərək “Füyuzat”ın bədii nəsr irsində daha kamil nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Bununla yanaşı, “Validə qucağı ya ki, ilk tərbiyə” kimi hekayələr də maarifçilik və tərbiyə ideyalarının bədii formada təbliği baxımından əhəmiyyətlidir [2].

“Füyuzat” jurnalında yer alan bədii nəsr nümunələri sayca məhdud olsa da, məzmun etibarilə milli ideyanın, maarifçilik düşüncəsinin və sosial problemlərin ifadəsi kimi mühüm rol oynamışdır. Jurnal bu əsərləri çap etməklə oxucunun dünyagörüşünün genişlənməsinə, ədəbi zövqünün formalaşmasına və Azərbaycan nəsrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənələşməsinə müəyyən töhfə vermişdir.

Açar sözlər: “Füyuzat” jurnalı, bədii nəsr, mənsur şeir, tərcümə ədəbiyyatı, romantizm.

Ədəbiyyat

1. Füyuzat jurnalı, 24 oktyabr 1907-ci il, 31.
2. Həşimli, H. (2009). *Azərbaycan Ədəbi Mühiti və Türk Dünyası*. Bakı: Mütərcim, 200.
3. Rəcəzadə, M.Ə. (1907). Qırmızı mərqublar. *Füyuzat Jurnalı*, 18, 284-285.
4. Rəcəzadə, M.Ə. (1907). Bir əma çocuğun təhəssürü. *Füyuzat Jurnalı*, 19, 304.
5. Rəcəzadə, M.Ə. (1907). Məqbər. *Füyuzat Jurnalı*, 20, 310.
6. Rəcəzadə, M.Ə. (1907). Yad et!. *Füyuzat Jurnalı*, 21, 334-335.

MOTIVATION AS A KEY FACTOR IN LANGUAGE LEARNING

Ziba Asadova

Simurg Lyceum, Baku

zibaasadova94@gmail.com

Motivation plays a crucial role in the process of learning a foreign language. It influences learners' attitudes, efforts and persistence in acquiring new linguistic skills. This paper aims to examine the importance of motivation in language learning and its impact on students' academic achievement. Both intrinsic and extrinsic types of motivation are discussed in relation to effective language acquisition. The study highlights that motivated learners tend to show higher levels of engagement, confidence and long-term success. Teachers and educational institutions should therefore focus on creating supportive and motivating learning environments.

In recent years, learning foreign languages has become increasingly important in a globalized world. English, in particular, is widely used in education, business and communication. However, many learners face difficulties in mastering a new language. One of the most significant factors affecting language learning is motivation [1]. Motivation determines how much effort learners invest in the learning process and how long they remain engaged. Researchers emphasize that students with high motivation are more likely to achieve better results in language learning [2]. Therefore, understanding the role of motivation is essential for teachers and educators.

The Concept of Motivation in Language Learning. Motivation refers to the desire and willingness to achieve a specific goal. In language learning, it is the driving force that encourages learners to practice, participate and improve their skills. According to Gardner, motivation consists of effort, desire and positive attitude toward learning a language [3]. There are two main types of motivation: intrinsic and extrinsic. Intrinsic motivation comes from internal interest and enjoyment, while extrinsic motivation is related to external rewards such as grades, certificates or career opportunities [4]. Both types play an important role in the learning process.

In addition, motivation is closely related to learners' personal goals, learning styles and cultural background. Students who clearly understand why they are learning a language are more likely to remain motivated throughout the learning process. For example, learners who study English for academic purposes or international communication often show higher levels of commitment. Self-confidence and self-efficacy also influence motivation. When students believe in their own abilities, they become more willing to participate in classroom activities and take risks in using the target language. On the other hand, low self-esteem may reduce motivation and limit progress.

Furthermore, the learning environment plays a significant role in shaping motivation. Supportive teachers, positive peer interaction and well-designed learning materials can strengthen students' interest and engagement. A classroom atmosphere that encourages creativity, cooperation, and respect helps learners feel comfortable and motivated to express themselves.

Finally, goal-setting is an important motivational strategy. When learners set realistic and achievable goals, they can monitor their progress and maintain their enthusiasm for learning. This process increases their sense of responsibility and independence.

The Impact of Motivation on Learners' Performance. Motivated learners tend to be more active in class, complete their tasks on time and seek additional learning opportunities. They are more confident in using the target language and less afraid of making mistakes. As a result, their communication skills improve significantly [2].

Moreover, motivation helps students overcome challenges such as anxiety, lack of confidence and learning difficulties. When learners are motivated, they develop positive attitudes toward language learning and become more autonomous [5]. Teachers can enhance students' motivation by using interactive methods, modern technologies and real-life materials. Providing constructive feedback and encouraging participation are also effective strategies.

Motivation is a key factor in successful language learning. It influences learners' attitudes, efforts and academic achievements. Both intrinsic and extrinsic motivation contribute to effective language acquisition. Therefore, teachers and educational institutions should prioritize motivational strategies in their teaching practices. Creating a supportive and engaging learning environment can significantly improve students' language proficiency and long-term success.

Keywords: Motivation, language learning, intrinsic motivation, extrinsic motivation, EFL students.

References

1. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge University Press.
2. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Longman.
3. Gardner, R.C. (1985). *Social Psychology and Second Language Learning*. Edward Arnold.
4. Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54-67.
5. Little, D. (1991). *Learner Autonomy*.

Motivasiya dil öyrənməsində əsas amil kimi

İşdə xarici dil öyrənmə prosesində motivasiyanın rolu elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir. Motivasiya tələbələrin təlim fəaliyyətinə münasibətinə, öyrənmə prosesində fəallığına və akademik nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Tədqiqatda daxili və xarici motivasiya anlayışları müqayisəli şəkildə araşdırılmış, onların dil bacarıqlarının formalaşmasında rolu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, müəllimlərin pedaqoji yanaşmalarının və təlim mühitinin motivasiyanın inkişafına təsiri vurğulanmışdır. Nəticə olaraq, motivasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə müasir tədris metodlarının və effektiv motivasiya strategiyalarının tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

HUMAN RESOURCES STRATEGY IN ORGANIZATIONS AND LABOR MARKET ORIENTATION ISSUES

Mammad Asadov

Azerbaijan University, Baku

memmed.eshedov@gmail.com

In the conditions of modern globalization and rapid technological development, the human factor acts as a decisive strategic resource in the activities of organizations. In an environment where competition is intensifying and supply and demand in the labor market are dynamically changing, the sustainable development of organizations and the preservation of competitive advantage directly depend on the effective management of human resources. In this regard, the human resources strategy is formed as an integral part of the organization's overall development strategy and serves its long-term goals. The human resources strategy includes a comprehensive approach to planning, selecting, developing, motivating and retaining personnel potential. The main goal of this strategy is to form a qualified, flexible and competitive workforce in accordance with the current and future needs of the organization. However, this process is not limited only to internal organizational requirements, but should also be carried out taking into account the opportunities, risks and trends existing in the labor market. Labor market orientation issues ensure the coordination of the human resources strategy with the external environment. Demographic changes, transformation of professional structures, increasing demand for digital skills and labor migration directly affect the personnel policy of organizations. In these conditions, organizations must not only adapt to the requirements of the labor market, but also become active participants in the formation of this market. Thus, the study of human resources strategy and labor market orientation in organizations is relevant both theoretically and

practically. This topic allows us to more deeply understand the possibilities of organizations for the effective use of human capital, the mechanisms of interaction with the labor market and the role of human resources in strategic management [1].

Human resources strategy is a set of long-term action directions that are formed in accordance with the overall development strategy of the organization and include the planning, management and development of human capital. In modern organizations, human resources are no longer just an administrative function, but have become the main management tool that actively participates in the strategic decision-making process. The main goal of this strategy is to form and maintain a workforce with the knowledge, skills and competencies required to achieve the organization's goals. The human resources strategy should be consistent with the organization's mission, vision and corporate values and should respond flexibly to structural changes and market conditions. Forecasting personnel needs, assessing employee potential and career planning are considered the main components of this strategy. A strategic approach ensures that human resources are managed as active capital serving organizational goals.

Human resources strategy in organizations covers several main directions. These include workforce planning and selection, training and development, motivation and performance evaluation. Workforce planning serves to determine the organization's future personnel needs and match them with the opportunities in the labor market. In the selection and recruitment process, not only professional knowledge, but also personal qualities, adaptability and compliance with organizational culture should be taken into account. The training and development strategy ensures the continuous updating of employees' knowledge and skills. In modern times, the development of digital skills, innovative thinking and teamwork is one of the priority directions. Motivation and incentive mechanisms play an important role in increasing employee satisfaction, increasing labor productivity and reducing personnel turnover. Labor market orientation is the main mechanism that ensures the coordination of human resources strategy with the external environment. The existing occupational structure, level of specialization, wage dynamics and employment trends in the labor market have a direct impact on the personnel policy of organizations. In this regard, organizations should constantly analyze the current and prospective requirements of the labor market and formulate their strategies based on this information [2]. In order to attract and retain qualified personnel in a competitive labor market, organizations must provide attractive working conditions, career opportunities and social security. At the same time, a labor market-oriented approach also requires organizations to cooperate with educational institutions, vocational training centers and government agencies.

Globalization and technological innovations have significantly changed the content and direction of human resources strategy. The introduction of digitalization, automation and artificial intelligence leads to the emergence of new professions and the transformation of existing specialties. This process necessitates the strengthening of a skills-based approach in the labor market and the spread of flexible forms of employment. Organizations should update their human resources strategies in accordance with these changes, expand employee retraining and continuous training programs. This approach serves to maintain both organizational sustainability and the competitiveness of employees in the labor market [3]. The orientation of human resources strategy to the labor market is not limited only to organizational effectiveness, but also contributes to overall socio-economic development. The formation of a qualified and professional workforce creates conditions for increased employment, increased labor productivity and the development of human capital. In this regard, the human resources strategy should be implemented in interaction with the state's employment policy and labor market regulation mechanisms. Consequently, the issues of human resources strategy and orientation to the labor market in organizations act as one of the main priorities of modern management and play a decisive role in ensuring the long-term success of organizations.

Keywords: Modern management, globalization, human resources strategy.

References

1. Armstrong, M. (2020). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. London: Kogan Page.
2. Boxall, P., Purcell, J., Wright, P. (2019). *The Oxford Handbook of Human Resource Management*. Oxford: Oxford University Press.
3. Dessler, G. (2020). *Human Resource Management*, 16th edition. Pearson Education.

Təşkilatlarda insan resursları strategiyası və əmək bazarına istiqamətləndirmə məsələləri

Təşkilatlarda insan resursları strategiyası və əmək bazarına istiqamətləndirmə məsələləri müasir idarəetmənin ən mühüm və həlledici istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. İnsan resursları strategiyası yalnız kadrların seçimi və idarə olunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda təşkilatın uzunmüddətli inkişaf məqsədləri, rəqabət üstünlüyü və davamlılığı ilə sıx şəkildə bağlıdır. İnsan kapitalının düzgün planlaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və effektiv istifadəsi təşkilatın bazar şəraitinə çevik uyğunlaşmasını təmin edən əsas faktordur. Əmək bazarına istiqamətləndirmə isə təşkilatın daxili insan resursları siyasətinin xarici mühitlə uzlaşdırılmasını tələb edir. Əmək bazarında baş verən struktur dəyişiklikləri, peşə və bacarıqlara olan tələbatın dinamikası, texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşma insan resursları strategiyalarının daim yenilənməsini zəruri edir. Bu baxımdan, təşkilatların əmək bazarının tələblərini qabaqlayan, bacarıq əsaslı və çevik insan resursları modellərinə keçidi strateji əhəmiyyət daşıyır.

SOSIAL İŞİN NƏZƏRİ ƏSASLARININ FƏLSƏFİ TƏHLİLİ VƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Elçin Əskərli

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Elchin.Askarly@student.au.edu.az

Sosial işin mahiyyətində, ilk növbədə ünsiyyət, dialoq, qarşılıqlı anlama mədəniyyəti dayanır. Bu mədəniyyət təcrübəsi tarixən inkişaf edir, cilalanır və dünyəvi mahiyyət kəsb edir. Başəri müstəvidə beynəlxalq təcrübə çağdaş sosial münasibətin formalaşmasına öz tarixi diktəsini edir. Bu istiqamətdə sosial iş prosesinin yeni istiqamətləri, nüfuz dairəsi meydana gəlir. Artıq, bilinən və elmi-nəzəri ədəbiyyatda öz təsdiqini tapmış həqiqətdir ki, sosial işin fəlsəfi təhlili insan ləyaqəti, sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanaraq humanist nəzəriyyələrdən qidalanır. Eyni zamanda bu prosesdə fərdin potensialının reallaşdırılması və sosial problemlərin həllinə yönəlmiş elmi-metodoloji yanaşma sosial iş mədəniyyətinin vacib tərəfdaşına çevrilir. Eyni zamanda, qloballaşma, demokratikləşmə və çoxyönlü texnoloji yeniliklərin cəmiyyət həyatına daxil olduğu çağdaş dövərdə sosial fəlsəfə sahəsində yeni təkamül, müasirləşmə prosesinə qədəm qoyur. Bu proses çağdaş cəmiyyətin və çağdaş, müasir insanın sosial həyata münasibətini, özünü ifadə, özünü təsdiq axtarırlarının miqyası ilə sıx təmas ortamında formalaşır. Yeni qaydaların global şəkildə həyatımıza daxil olması yeni münasibətlər şəbəkəsinin yaranmasına meydan açır. Zaman keçdikcə ümumi fəlsəfənin özünə məxsus və ayrılmaz bir hissəsi olan sosial fəlsəfə cəmiyyətin və insanların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə, bu əlaqələrin humanizm baxımından daha da inkişaf etdirilməsinə əldə edilən təcrübənin uğurla tətbiq olunmasına xüsusi maraq göstərir, cəmiyyətdəki obyektiv şərait ilə subyektiv amillərin öyrənilməsinə xüsusi önəm verir.

İnsanın dəyərini, azadlığını, hüquqlarının qorunmasını, qarşılıqlı hörmət və anlaşma zərurətini, azadlıq duyğusunu, özünə güvənini önə çıxaran nəzəri təcrübə və qənaətlər sosial işin nəzəri əsasları kimi təsbit olunur və bütün bunlar bir qayda olaraq sözü gedən sahənin fəlsəfi tətbiqi problemləri istiqamətində əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər daxilində öyrənilir.

Qərb fəlsəfəsinin yaradıcılarından biri olan, eradan əvvəl 470-399-cu illərdə yaşayıb-yaratmış yunan filosofu Sokratın “insanda ən çox nəyi qiymətləndirirsən?” sualına cavabı “insaniyyəti və xeyirxahlıq hissini” olmuşdur. Həqiqətən də insanlıq və xeyirxahlıq islahatı bəşəriyyəti böyük bəlalardan xilas edən güclü vasitədir. İnsanlıq və xeyirxahlıq islahatı sosial ədalət anlayışının təməl qurucusudur. Bu tip islahat reallaşmadıqca sosial ədalətin bərqərar olması zamanın müşkülünə çevrilir. İnsanlıq və xeyirxahlıq islahatı sosial problemlərin həllinə yönəli əməl işidir. Bunun üçün cəmiyyəti və onun aparıcı qüvvələrini, ilk növbədə, xalqa, dövlətə və dövlətçiliyə xidmət yolunda yetişdirmək bütün zamanların ən başlıca amalı olub.

Görkəmli filosof Platonun öz sevimli tələbəsi Aristotələ vəsiyyəti o olub ki, Yaradan sizin hamınıza xeyirli sənətlər, faydalı kəramətlər, gözəl fəzilətlər qismət etsin, hərənizə öz məqsədinizə çatmaq üçün böyük ehtiras və coşğunluq versin. Bu sahədə əldə etdiklərinizi xalqınıza, vətəninizə və soydaşlarınıza xidmət işinə yönəltməyi heç vaxt unutmayın.

Xalqa, vətənə və cəmiyyətə vicdanlı xidmət işi ilk növbədə fərdin insanlıq vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməsi meyarı, dəyər ölçüsüdür. Sosial həyatın dayanıqlığı bu meyarlarla vəhdətdədir. Eyni zamanda bu vəhdət sosial həyatın idarə olunması prosesində “davranış estetikası” prinsipləri ilə sıx əlaqədə olmalıdır. Həyat faktları göstərir ki, xoş rəftar, davranış gözəlliyi və estetikası sosial həyatın və xidmətin başlıca cövhəridir. “Davranış etikası” sosial münasibətlərin formalaşma prosesində insanpərvərlik anlayışının ruhu və keyfiyyəti funksiyasını yerinə yetirir.

Yalnız insanpərvərlik ruhunda olan, bütün insanlara xeyirxah münasibət bəsləməyə və xeyir iş görməyə vərdis etmiş insan (eləcə də qurum və təşkilatlar) bəşəriyyətin səadəti və mühafizəsi, sosial tarazlığı üçün zəruri iş görür. İnsanpərvərlik, sosial ədalət, sosial nizam, insani münasibət faydalılığı bütün xeyirli işlərin cövhəri və əsasıdır.

Açar sözlər: Sosial iş, sosial işin nəzəri əsasları, sosial fəlsəfə, sosial ədalət, sosial məsuliyyət, sosial müdafiə, sosial siyasət, sosial problemlər, sosial inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Urud, M. (2026). Heydər Əliyevin Azərbaycanı - sosial ədalət və sosial rifah dövləti. Azərbaycan qəzeti, 27 yanvar.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti (2019, 29 noyabr). Əmək islahatları haqqında fərman. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti (2008, 15 sentyabr). 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı Dövlət Proqramı haqqında sərəncam. Bakı.
4. Hüseynov, H. (2007). *XIX Əsr İctimai və Fəlsəfi Fikir Tarixindən*, 2-ci kitab. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
5. Göyüşov, Z. (1972). *Fəzilət və Qəbahət*. Bakı: Qızıl Şərq nəşriyyatı.
6. Şükürov, A. (2011). *Fəlsəfə*, 2-ci nəşr. Bakı.
7. Abbasova, Q., Hacıyeva, Z. (2001). *Sosial Fəlsəfə*. Bakı: Ayna Mətbuat Evi.

VERGİ GƏLİRLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Emil Fəttahov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

emil.fattakh@gmail.com

Vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi müasir dövlət maliyyə sisteminin ən mühüm və mürəkkəb istiqamətlərindən biri hesab olunur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və maliyyə axınlarının sürətlənməsi şəraitində vergi gəlirlərinin düzgün müəyyən edilməsi dövlətin fiskal dayanıqlığının, sosial öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi yalnız vergi dərəcələrinin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda vergi bazasının genişliyi, vergi inzibatchılığının səmərəliliyi, institusional keyfiyyət, iqtisadi struktur və texnoloji imkanlarla sıx bağlıdır. Bu baxımdan, vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi prosesi kompleks və çoxölçülü yanaşma tələb edir. Müasir iqtisadiyyatda vergi gəlirlərinin həcmi və strukturu ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, istehsal potensialından, məşğulluq göstəricilərindən və gəlir bölgüsündən birbaşa asılıdır [1, s.135]. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi gəlirləri əsasən sabit və geniş vergi bazasına, yüksək vergi intizamına və effektiv inzibatchılıq mexanizmlərinə əsaslanır. Bu ölkələrdə birbaşa vergilərin, xüsusilə gəlir və mənfəət vergilərinin payı nisbətən yüksəkdir ki, bu da vergi sisteminin daha ədalətli və şəffaf olmasına şərait yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi daha çox struktur problemlərlə üzləşir. Qeyri-formal iqtisadiyyatın geniş yayılması, gəlirlərin gizlədilməsi, vergi inzibatchılığının zəifliyi və institusional çatışmazlıqlar vergi potensialının tam reallaşdırılmasına mane olur. Müasir dövrdə vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində əsas tendensiyalardan biri vergi bazasının genişləndirilməsinə yönəlmiş siyasətlərin gücləndirilməsidir. Ənənəvi olaraq vergi gəlirlərinin artırılması vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi yolu ilə həyata keçirilsə də, bu yanaşmanın iqtisadi fəallığı zəiflətməsi və kölgə iqtisadiyyatını genişləndirməsi riski mövcuddur. Buna görə də müasir fiskal siyasətlər daha çox vergi bazasının genişləndirilməsinə, yəni vergi ödəyicilərinin sayının artırılmasına, vergitutma obyektlərinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə və azadolmaların optimallaşdırılmasına üstünlük verir. Bu yanaşma vergi yükünün daha bərabər bölüşdürülməsinə və vergi gəlirlərinin davamlı artımına imkan yaradır [2].

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində keyfiyyətə yeni mərhələ yaratmışdır. Elektron vergi bəyannamələri, rəqəmsal uçot sistemləri, böyük məlumatların analizi və avtomatlaşdırılmış nəzarət mexanizmləri vergi daxilolmalarının daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına və real vaxt rejimində izlənilməsinə imkan verir. Bu texnoloji alətlər vergi yayınmalarının qarşısının alınmasında, risk əsaslı nəzarət mexanizmlərinin qurulmasında və vergi intizamının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi artıq statistik yanaşma ilə yanaşı, analitik və proqnozlaşdırıcı modellərin tətbiqini də tələb edir. Qloballaşan iqtisadi münasibətlər vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində əlavə çətinliklər yaradır. Transmilli şirkətlərin fəaliyyəti, kapitalın sərbəst hərəkəti və rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ənənəvi vergitutma mexanizmlərini zəiflədir. Xüsusilə rəqəmsal platformalar vasitəsilə əldə edilən gəlirlərin müəyyən edilməsi və vergiyə cəlb olunması müasir fiskal siyasətin əsas problemlərindən biridir. Bu kontekstdə beynəlxalq vergi əməkdaşlığı, məlumat mübadiləsi və qlobal vergi standartlarının tətbiqi vergi gəlirlərinin düzgün müəyyən edilməsi üçün vacib alətlərə çevrilmişdir. Vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində iqtisadi strukturun rolu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye, xidmət və kənd təsərrüfatı sektorlarının vergi potensialı bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir [3]. Xidmət sektorunun üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatlarda dolayı vergilərin payı daha yüksək ola bilər, sənaye yönümlü iqtisadiyyatlarda isə mənfəət və əmək vergilərinin rolu artır. Buna görə də vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi prosesində iqtisadiyyatın sektorlar üzrə strukturunun nəzərə alınması fiskal siyasətin effektivliyini artırır.

Sosial-iqtisadi amillər də vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsinə birbaşa təsir göstərir. Əhalinin gəlir səviyyəsi, məşğulluq strukturu və sosial müdafiə sisteminin inkişaf dərəcəsi vergi

daxilolmalarının həcmi formalaşdırın əsas göstəricilərdəndir. Gəlirlərin aşağı olduğu iqtisadiyyatlarda vergi bazası məhdud olur və dövlət daha çox dolay vergilərə üstünlük vermək məcburiyyətində qalır. Bu isə sosial ədalət baxımından əlavə risklər yarada bilər. Müasir yanaşmalar vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində sosial balansın qorunmasını əsas prinsip kimi qəbul edir. Vergi inzibatchılığının institusional keyfiyyəti vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsinin effektivliyini şərtləndirən əsas faktorlardan biridir. Şəffaf, hesabatlı və peşəkar vergi orqanları vergi daxilolmalarının düzgün qiymətləndirilməsinə və yığım səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Müasir dövrdə vergi idarəçiliyində risk əsaslı audit, könüllü uyğunluğun təşviqi və vergi ödəyiciləri ilə tərəfdaşlıq modeli getdikcə daha geniş tətbiq olunur. Bu yanaşmalar vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsində inzibati xərclərin azalmasına və effektivliyin artmasına səbəb olur. Müasir fiskal siyasətdə vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi yalnız kəmiyyət göstəricilərinə deyil, keyfiyyət amillərinə də əsaslanır. Dövlətlər artıq vergi daxilolmalarının iqtisadi artıma, investisiya mühitinə və sosial rifahə təsirini daha dərinlən qiymətləndirməyə çalışırlar. Bu səbəbdən vergi gəlirlərinin müəyyən edilməsi prosesində uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlıq və inklüziv inkişaf prinsipləri ön plana çıxır [4]. Vergi gəlirlərinin artırılması qısamüddətli fiskal ehtiyacları ödəməklə yanaşı, iqtisadi strukturun sağlam inkişafını dəstəkləməlidir.

Açar sözlər: Vergi gəlirləri, vergi təşviqi, iqtisadi mexanizm.

Ədəbiyyat

1. Andrejovska, A., Pulikova, V. (2018). Tax revenues in the context of economic determinants. *Montenegrin Journal of Economics*, 14(1), 133-141.
2. Mawejje, J., Sebudde, R.K. (2019). Tax revenue potential and effort: Worldwide estimates using a new dataset. *Economic Analysis and Policy*, 63, 119-129.
3. Serikova, M., Sembayeva, L., Balginova, K., Alina, G., Shakhrova, A., Kurmanalina, A. (2020). Tax revenues estimation and forecast for state tax audit. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(3), 2419.
4. Tahlava, S., Banociova, A. (2019). Assessment of corporate income tax revenues in the light of their current determinants. *Montenegrin Journal of Economics*, 15(1), 87-97.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN REALİST NƏSRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mahirə Hacıyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

haciyeva212215@gmail.com

Dillər daim inkişaf edən və zənginləşən bir sistemdir. Dilin lüğətini genişləndirmək və ifadə imkanlarını artırmaq üçün müxtəlif söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə olunur. Mürəkkəb sözlər də bu vasitələrdən biridir və dilin leksik imkanlarını zənginləşdirməkdə böyük rol oynayır.

Bütün dillər üçün əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də iki və ya üç müstəqil sözün birləşməsi nəticəsində yaranan vahidlərin mürəkkəb söz kimi çıxış etməsidir. Eyni zamanda, həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər struktur baxımından iki və ya daha çox komponentdən ibarət olur. Mürəkkəb sözlərdən dilin lüğət zənginliyini artırmaq və istifadə imkanlarını genişləndirmək məqsədilə istifadə olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı, eləcə də yeni anlayış və hadisələrin meydana çıxması səbəbi ilə bu tip sözlərin sayı dövrümüzdə davamlı şəkildə artır. Dilimizdə istifadə olunan bu sözlər təbii ki, öz-özünə və yaxud ayrı-ayrı şəxslərin istəyi ilə meydana gəlir. Onlar, əsasən, bizim xarici dünya ilə münasibətimizdən yaranır və bu münasibət onların maddi təməlini təşkil edir.

Dilimizdə olan mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayan belə maddi əsasın yeddi xüsusiyyətinə təsadüf edilir: funksiya, əlamət, bənzətmə, qüvvətləndirmə, mənsubiyyət, ənənə, hərfi tərcümə [1, s.172].

Bugünkü dilin söz ehtiyatını dərindən dərk etmək üçün onun tarixi inkişaf boyu keçdiyi mərhələləri bilmək zəruridir. Çünki dilin lüğət tərkibinin bugünkü vəziyyətini izah edən əsas məsələlərdən biri məhz onun keçmişinin öyrənilməsidir. Dilin ictimai mahiyyəti ilə sistemli quruluşu bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məhz bu səbəbdən ilk öncə, dilin leksik-semantik sistemini araşdırmaq lazımdır.

Dilin leksik sisteminə daxil olan vahidlər bir-biri ilə müxtəlif mənə əlaqələri qurur. Leksik-semantik sistemin əsas xüsusiyyətlərindən biri isə eyni sözün bir neçə leksik-semantik qrupa aid ola bilməsidir. Münasibətin məzmunu qrammatik mənə olmayada bilər. Belə ki, onlar əsas mənə olarsa, leksik, ayrıca, konkret sözlə ifadə edilərsə, sözün semantikasındakı mərkəzi mənə olur. Sözün konkretliyindən qrammatik mücərrədləşmiş olmaq üçün münasibətlərin məzmunu, əşyavi mənalarında yalnız əlavə mənə olmalıdır; yalnız bu şərtlə onlar qrammatik quruluş üçün zəruri olan ümumiləşmə və mücərrədləşmə qazanır [2, s.22].

Leksik-semantik qruplar eyni nitq hissəsinə aid olan sözləri bir araya gətirir. Hər bir nitq hissəsinin özünə məxsus leksik-semantik bölgüsü var. Məsələn, isimlərdə qohumluq bildirən, sifətlərdə rəng bildirən, feillərdə hərəkət bildirən sözlər. Leksik-semantik sistem eyni və ya fərqli sözlərin müxtəlif mənə çalarlarında özünü göstərir. Müxtəlif mənə qruplarına daxil olan sözlər yazılış, tələffüz, mənə sahəsi və istifadə baxımından bir-birilə uzlaşmalıdır. Bu uzlaşma sözlərin leksik mənası, qrammatik quruluşu və fonetik dəyişikliyi ilə şərtlənir. Beləliklə, leksik sistem dedikdə dil vahidlərinin bir-birilə davamlı əlaqədə olması və qarşılıqlı təsir göstərməsi başa düşülür.

Mürəkkəb sözlərin ümumi dil xüsusiyyətlərini araşdırdıqdan sonra onların konkret bədii mətnlərdə işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq zəruridir. Bu baxımdan, XX əsr realist nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələri xüsusi diqqət cəlb edir. Onun “Diş ağrısı” hekayəsində mürəkkəb sözlər üstünlük təşkil edir.

İsmə aid defislə yazılan mürəkkəb sözlər: alış-veriş, çənə-boğaz, hüsni-rəğbət, sorğu-sual, köç-külfət, haqq-hesab.

Zərfə aid defislə yazılan mürəkkəb sözlər: bir-bir, dizin-dizin, söylənə-söylənə.

İsmə aid bitişik yazılan mürəkkəb sözlər: Təzəşəhər, gorbagor.

Zərfə aid bitişik yazılan mürəkkəb sözlər: kəndbəkənd, hərdənbir.

Alış-veriş - alver, ticarət. İki müstəqil sözün birləşməsi yolu ilə yaranıb.

Çənə-boğaz - danışq dilində mübahisə. İki müstəqil sözün birləşməsi nəticəsində yaranıb.

Hüsni-rəğbət - yaxşı, xeyirxah, xoş, yaxşı münasibət;

Sorğu-sual - sual, sual vermək, verilən sual;

Köç-külfət - topluluq bildirir. Ailə üzvləri, yəni ata, ana, uşaqlar;

Haqq-hesab - hesab, hesablama, hesablamanın nəticəsi;

Bir-bir - tək-tək, ayrı-ayrılıqda, ardıcıl, növbəli;

Dizin-dizin - ayaq üstə dura bilməyib siz üstə sürünmək;

Söylənə-söylənə - bir şeydən şikayətlənmək, deyinə-deyinə. İki müstəqil sözün təkrarı;

Təzəşəhər - əsərdə məkan adı. İki ismin birləşməsi;

Gorbagor - iki sözün təkrarı ilə və “ba” şəkilçisi ilə düzəlib. Ölmüş adam haqqında söyüş məqamında işlənir;

Kəndbəkənd - bir kənddən digər kəndə, bir-bir kəndləri gəzərək, kənd-kənd. İki sözün birləşməsi və “ba” bitişdirici şəkilçisindən istifadə;

Hərdənbir - həmişə deyil, bəzən, aradı, ara-sıra;

Göründüyü kimi XX əsr nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Diş ağrısı” hekayəsində mürəkkəb sözlərin obrazlılığı güclüdür, mənə əlaqələri aydındır. Azərbaycan realist nəsrinin böyük mütəfəkkirinin hekayəsində mürəkkəb sözlər geniş istifadə olunmuşdur, onlar həm dilin ifadəliliyini və obrazlılığını artırır, həm də mənə ziddiyyətlərini, ardıcılığı və proseslərin davamlılığını göstərərək mürəkkəb sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyət müəllifin hekayə dilinin zənginliyini və rəngarəngliyini ön plana çıxarır.

Açar sözlər: Mürəkkəb sözlər, leksik-semantik xüsusiyyət, leksik-semantik qrup, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Azərbaycan realisti.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili. Leksika*, II hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 192.
2. Həsənov, H. (2005). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 452.
3. Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*, iki cildə, II cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 408.
4. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 2006, dörd cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 744.

MEDIA DİSKURSUNDA TƏRƏFLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR

Minaxanım Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

Media diskursu diskursun xüsusi növlərindən olub, qeyri-adi xüsusiyyətləri ilə digər növlərdən fərqlənir. Media diskursu sən dövrlərin ən inkişaf etdirilmiş diskurslarından hesab olunur. Onu müasir dünyanın məğlubedilməz qüvvəsi kimi də adlandırmaq olar. Media diskursu cəmiyyətə xidmət etdiyi üçün onun əksər zamanlar kütləvi informasiya vasitəsi (KİV) kimi adlanmasına da rast gəlmək mümkündür. Media diskursunun əsas özəlliklərindən biri onu təşkil edən tərəflərdir. Amma hər bir halda media diskursunu kommunikasiyalardan, informasiyalardan ayrı təsəvvür etmək olmur. Semiotika, psixologiya, ritorika, etnoqrafiya, sosiologiya, kibernetika kimi sahələrə aid bir çox elmi ədəbiyyatlarda ünsiyyət termini fərqli aspektlərdən araşdırılmış, nəticədə bir sıra maraqlı mövqelər əldə edilmişdir. Əslində “ünsiyyət” termini elmi terminologiyaya daxil olmuş yeni anlayışlardandır. Ünsiyyət ikitərəfli proses olaraq, bir tərəfdən müxtəlif yollarla sonsuz sayda informasiyaları ötürür, digər tərəfdən isə göndərilmiş (eksplisit) və bəzən də göndərilməmiş (implicit) informasiyaları qəbul edir. Bəzi mənbələrdə informasiyaların qəbulunda iki əsas kanalın vacibliyi əsas götürülür: “Ünsiyyət insana iki əsas kanal vasitəsilə daxil olur: verbal və vizual” [6, s.31]. Amma burada digər kanalların da fəaliyyəti arxa planda saxlanılmamalıdır. İnsan orqanizmində ünsiyyət fəaliyyətinin yerinə yetirilməsində verbal və vizual kanallar daha aparıcı mövqedə çıxış etsələr də, digər kanalların da iştirakı mütləq şəkildə vurğulanmalıdır. “İnsanın dərk etmə və təfəkkür proseslərinin 86%-ə qədər vizual və vokal dərk etmənin, qalan 14%-dən bir qədər çoxu sinktual, friktual, tastual, attaral və s. dərk etmə növlərinin payına düşür. Sinktual dərk etmənin payı fiziki əməklə məşğul olan insanlarda təqribən 3-5%, zehni əməklə məşğul olanlarda təqribən 4-7%, fenomenal düşünmə qabiliyyətinə, fitri istedadla malik insanlarda isə təqribən 7-10%-ə qədərdir” [2, s.114.]. Media diskursu əhatəsində ötürülən informasiyalar istifadə kanallarına uyğun olaraq əsasən, verbal, vizual və vokal vasitələrlə həyata keçirilir. İstər televiziya, istər radio, istərsə də qəzet kimi kanallarla ötürülmüş informasiyalar istiqamətə uyğun olaraq danışma, görmə və ya eşitmə üzərində formalaşdırılır. Hər bir halda əlaqələndirmə kanalından asılı olmayaraq, ötürmə-qəbul etmə prosesi koqnitiv baza mübadiləsinin baş tutması baxımından ən azı iki tərəfin mövcudluğu ilə şərtlənən bir prosesdir. Prosesin bir tərəfi produsient (ötürən), digər tərəfi isə resipient (qəbul edən) qismində çıxış edir. Koqnitiv mübadilələrə əsaslanan məhsuldar fəaliyyətdə produsient özünü “mən” kimi qarşısındakını isə “sən” və “Siz” kimi göstərir [8, s.188-220]. Sosiolinqvistik nöqteyi-nəzərdən, Hundnürşerin verdiyi bölgüyə əsasən, danışanlar, yəni aktiv asılılıqda olanlar iki yerə bölünürlər: ancaq “mən” varam, söhbət də ancaq məni maraqlandıran, məni narahat edən şeylərdən getməlidir; söhbət ancaq qarşıdakından müəyyən informasiyaların alınması üçün aparılır [7]. Əsasən, produsient-resipient münasibəti ünsiyyət prosesində rolların dəyişməsi ilə gedir. Rol əvəzlənmələri linqvistik və paralingvistik vasitələr (fasilə, tonun qalxması, yüksək səs, temp, baxış, mimika, jest) və başqa növ stereotip sözləmələrlə həyata keçir. Danışan digər bir subyektə istiqamətlənmiş niyyətə bağlı informasiyasını qarşı tərəfə ötürməyə çalışır. İnformasiyalar məlumatlara çevrilir, məlumatlar kodlaşır, intellekt də ötürülmüş informasiyanı qəbul edir. Həmin məlumatlar analizatorlar vasitəsilə başqa bir sistemə daxil olur və hər hansı bir fəaliyyət üçün stimül yaradır [5, s.17]. Produsient və resipientin bu prosesdəki rolunun eyni asılılıqda olması yuxarıda göstərilmiş “güclü-zəif, aktiv-passiv” mövqelərini müəyyən qədər şübhə altına alır. Adətən, ünsiyyətin təməlini təşkil edən tərəflər arasında qarşılıqlı, digər tərəfdən də,

bərabər asılılıqda olan öhdəliklər olur. Kodların hazırlanması və ötürülməsi proseslərindən öncə həmsöhbətlər arasında ilkin uyğunlaşma hadisəsi baş verir ki, bu da sonrakı kodlaşma-dekodlaşma prosesində mühim amilə çevrilir. Məhz həmin proksemik balans sanki bütöv ünsiyyəti əhatələmiş və idarə etmiş olur. Prosesin aparıcı tərəflərinin əlamətləri, mövzunun istiqaməti və ünsiyyətin perlokutiv effekti birbaşa olaraq produsient-resipient arasındakı uyğunlaşma ilə əlaqədar tənzimlənir. Bir tərəfin (daha çox dinləyici) passiv və ya zəif kimi adlandırılması ünsiyyətin təməlinə birbaşa təsir göstərir.

Tərəflərarası münasibətlər özünü ilk baxışda media diskursu münasibətlərində də müvafiq aparır. Amma media sferanın əsas məqsədi və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş niyyəti işin istiqamətini bir qədər dəyişir. Çünki media sferada söhbət təkcə informasiyaların ötürülməsindən getmir. Burada KİV kütlə və müvafiq tərəflər arasında informasiya daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Daşıyıcı rolunu isə onlar məqsəd və niyyətlərinə görə tənzimləyirlər. Media diskursunun aparıcı tərəfi kontent menecer və auditoriyadan ibarətdir. Adətən, buradakı kommunikasiya prosesi kontent menecer aktivliyi ilə fərqlənir. Çünki yeni informasiyalara malik olan da, informasiyaları ötürən də ilk növbədə kontent menecer olur. Auditoriya isə burada əsasən passiv rolda çıxış edərək, aldığı informasiyalara görə yönləndirilir. Yəni media mətnləri yaradanlar kontent menecer, qəbul edənlər isə müəyyən yaş qrupuna aid olan auditoriyadır. Media diskursunun tərəfləri arasında olan münasibətlər ünsiyyət tərəfləri arasındakı münasibətə tam şəkildə bənzəmir. Layihələrə uyğun kodlaşdırılmış media aktlar xüsusi intensiya və məqsədə malik olur. Bu baxımdan kontent menecer sözün əsl mənasında güclü və ya aktiv rollarda çıxış edirlər. Burada sözün əsl mənasında söhbət media aktlar vasitəsilə auditoriyanın manipulyasiyasından gedir. “Manipulyasiya- alıcıya gizli təsiri hiss etdirmədən təxəyyülü istənilən istiqamətə yönəltməkdir... açıq mesajdan əlavə, manipulyator alıcıya “kodlaşdırılmış” signal göndərir və ümid edir ki, bu signal alıcının zəhnində istənilən obrazları oyadacaq. Bu gizli təsir alıcının “gizli biliyinə”, yəni onların zəhnində hisslərinə, fikirlərinə və davranışlarına təsir edən obrazlar yaratmaq qabiliyyətinə əsaslanır” [10, s.62]. Burada dinləyici mövqeyi də əksər kommunikativ aktlardakı dinləyicilərdən fərqlənir. Güclü və ya aktiv tərəfin tərəfmüqabili fərqli diskurs aktlarında müxtəlif rollarda çıxış edirlər. Adətən, dinləyici mövqeyinin susqun tərzdə informasiyaları dinləməsi onun zəif və ya passiv olmasına dəlalət etmir. Media aktlarını qəbul edən auditoriyanın tərkibindəki dinləyicilər də fərqli olur. Bu baxımdan onların bu media kodları alıb dekodlaşdırması da bir-birindən fərqlənir. “A-danışanın situasiyası, B-onun danışmaq səsini tələffüz etməsi və bu səsin dinləyicinin qulağındakı əks-sədası, C-dinləyənin cavabı... bütövlükdə A və C içərisində yaşadığımız dünyanı təşkil edir.... Danışmaq situasiyası və dinləyənin reaksiyası ona görə bir-birilə sıx bağlıdır ki, eyni dərəcədə bizim hər birimiz- həm dinləyici qismində, həm də bu prosesinin şahidi kimi çıxış edirik... Danışanın situasiyası adətən çox sadə, dinləyənin reaksiyasından daha sadə bir hadisədir. Məhz ona görə də, adətən, mənanı danışanın stimulundan çıxış edərək öyrənir və müəyyən edirik” [1, s.63, s.129]. Blumfildin fikrinə görə bir sıra diskurs növlərindən fərqli olaraq, media diskurslarında kontent menecerlərin göndərdikləri stimullar dinləyici reaksiyasından sonra ortaya çıxır. Bu mövqelər stimulyasiya reaksiyası pozan ən qabarıq görüntülərdir. Kontent menecerlər media mətnlər vasitəsilə üzdə göstərdikləri stimulu mətnaltında başqa stimula yönləndirirlər. Bu da media aktların manipulyativ təbiətindən irəli gəlir.

Açar sözlər: Media diskursu, manipulyasiya, kontent menecer, auditoriya, intensiya, media akt, implisit informasiya.

Ədəbiyyat

1. Blumfield, L. (2014). *Dil. Tərcümə edənlər*: V.S. Ərəbov, Q.N. Heybətov, Bakı, 550.
2. Əsgərov, M.B. (2011). *Linqvopsixologiya və ya Dilin Psixologiyası*. Bakı, 308.
3. Veysəlli, F.Y. (2010). *Diskurs Təhlilində Giriş*. Bakı: Mütərcim, 141.
4. Гузикова, М.О., Фофанова, П.Ю. (2025). *Основы Теории Межкультурной Коммуникации*. Москва: Издательство Юрайт, 123.
5. Зимняя, И.А. (1978). *Психологические Аспекты Обучения Говорению на Иностранном Языке*. Москва.

6. Почепцов, Г. (2001). *Теория Коммуникации*, 367.
7. Hindelang, G., Rolf, E., Zillig, W. (1995). *Der Gebrauch der Sprache*. Herausgegeben von. Lit. Verlag, 449.
8. Vater, H. (1994). *Einführung in die Textlinguistik*. München.
9. Hall, E.T. (1966). *The Hidden Dimension*. New York.
10. Кара-Мурза, С.Г. *Манипуляция сознанием*, 490.

FƏRDİLƏŞMƏ VƏ SOSİALLAŞMA ARASINDA BALANS PROBLEMİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Səbinə Hacızadə

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Bakı

sabinanasif@gmail.com

“Mən”i formalaşmamış fərdlərin yaratdığı

“Biz” sadəcə çoxluqdur, bütövlük deyil.

Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin inkişafı sosial mühitlə qarşılıqlı təsir və daxili psixoloji strukturlaşma proseslərinin vəhdəti kimi izah edilir. Bu kontekstdə fərdiləşmə fərdin özünəməxsus “Mən” strukturunu formalaşdırması, sosiallaşma isə cəmiyyətin norma və dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesi kimi çıxış edir. Müasir psixoloji yanaşmalar göstərir ki, bu iki prosesdən hər hansı birinin üstünlük təşkil etməsi şəxsiyyət inkişafında tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Tezisdə fərdiləşmə və sosiallaşma prosesləri arasında yarana biləcək balans pozulmasının şəxsiyyətin psixoloji və mənəvi inkişafına təsiri, həmçinin sosial nəticələri təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat nəzəri və müqayisəli yanaşmalar əsasında aparılmış, klassik və müasir psixoloji, eləcə də neyroelmi yanaşmalar təhlil edilmişdir.

Nəzəri əsaslar. Erik Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsinə görə yeniyetməlik dövrü insanın şəxsiyyət kimi formalaşdığı əsas mərhələlərdən biridir. Bu mərhələdə fərd “kiməm?” sualına cavab axtarmağa başlayır. Sosial mühitin normativ tələbləri həddindən artıq olduqda fərdin özünü tanıması çətinləşir və rol qarışıqlığı yaranır. Nəticədə şəxs sosial baxımdan aktiv görünə də, daxili mənəvi dayaqlardan məhrum qala bilər [1].

Fərdiləşmə anlayışı xüsusilə analitik psixologiyada mərkəzi yer tutur. Karl Qustav Yunq fərdiləşməni insanın öz daxili potensialını dərk etməsi və şüuraltı ilə şüurlu sahə arasında tarazlıq yaratması prosesi kimi izah edir. Yunqun yanaşmasına görə fərdiləşmə baş vermədikdə şəxs “kollektiv maskalar” arxasında gizlənir və sosial rollarla öz daxili mahiyyəti arasında ziddiyyət yaranır [2].

Sosial psixologiyada sosiallaşmanın davranış modelləri üzərindən baş verdiyi vurğulanır. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə əsasən, uşaqlar və yeniyetmələr davranışları müşahidə və modelləşdirmə yolu ilə mənimsəyirlər [3]. Əgər sosial mühitdə empatiya, məsuliyyət və daxili mənəvi nəzarət mexanizmləri zəifdirsə, sosiallaşma prosesi səthi xarakter daşıyır. Bu halda fərd sosial davranış formalarını mənimsəsə də, onların mənəvi mahiyyətini dərk etmir. Məktəb mühitində zorakılıq (bullying) hallarının artması bu tip səthi sosiallaşmanın bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müasir neyroelmi yanaşmalar kontekstində fərdiləşmənin rolu. Müasir neyroelmi tədqiqatlar göstərir ki, insanın sosial münasibətlərə sağlam şəkildə qoşula bilməsi üçün əvvəlcə özünü dərk etmə və daxili tənzimləmə mexanizmləri formalaşmalıdır. İnkişaf neyroelmi sahəsində aparılan araşdırmalara görə, beynin özünüdərk, qərarvermə və emosional nəzarətlə əlaqəli sahələri sosial təsirləri mənalandırmaq və onlara daxili məsuliyyətlə cavab vermək funksiyasını daşıyır. Bu kontekstdə britaniyalı neyrobioloq Bleykmor vurğulayır ki, bu mexanizmlər yetkinləşmədikdə fərd sosial mühitdə daha çox başqalarının reaksiyalarına uyğun davranır və öz daxili mövqeyinə

söykənməkdə çətinlik çəkir [6]. Bu baxımdan, fərdiləşmə sosial təsirləri sadəcə qəbul etmək deyil, onları daxili süzgecdən keçirə bilmək üçün zəruri mərhələ kimi çıxış edir.

Digər müasir neyroelmi yanaşmalarda isə xüsusilə yeniyetməlik dövründə sosial qəbul ehtiyacının beyində güclü emosional reaksiya yaratdığı qeyd olunur. Amerikalı koqnitiv nevrologiya mütəxəssisi Keysinin tədqiqatları göstərir ki, daxili özünə nəzarət mexanizmləri kifayət qədər formalaşmadıqda sosial təsdiq fərd üçün təhlükəsizlik hissəsinə çevrilir [7; 8]. Bu halda sosiallaşma fərdin özünü ifadə etməsi deyil, özünü itirməsi ilə nəticələnə bilər. Məhz buna görə müasir neyroelmi ədəbiyyat fərdiləşməni sosial münasibətlərdə dayanıqlılığın və sağlam əlaqələrin formalaşması üçün sosiallaşmadan əvvəl gələn əsas şərt kimi dəyərləndirir.

Tarazlığın pozulmasının mənəvi və sosial nəticələri. Humanist psixologiyada fərdiləşmədən məhrum sosiallaşma “avtomatik konformizm” anlayışı ilə izah edilir. Fromma görə fərd daxili mənəvi dayaqlara malik olmadıqda sosial qəbul olunmaq naminə öz mənliliyindən imtina edir və “hamı kimi olmağa” çalışır [4]. Bu proses uzunmüddətli perspektivdə mənəvi boşluq, özgələşmə və münasibətlərdə dayanıqsızlıq yaradır.

Digər tərəfdən, fərdiləşmə anlayışının yanlış interpretasiyası da müasir dövrün ciddi problemlərindən biridir. Fərdiləşmə bəzən egoizm və ya özünü digərlərindən üstün görmə ilə eyniləşdirilir. Halbuki psixoloji yanaşmalar fərdiləşməni məsuliyyətli azadlıq və daxili özünə nəzarət mexanizmlərinin formalaşması kimi izah edir. Bu anlayışın təhrif olunması gənclər arasında münasibət konfliktlərini dərinləşdirir və sosial adaptasiyanı çətinləşdirir.

Empirik müşahidələr və sosial göstəricilər. Bu nəzəri yanaşmaların real sosial nəticələrini qiymətləndirmək üçün ailə institutunda baş verən dəyişikliklərə nəzər salmaq məqsəduyğundur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2011-ci ildə 10 747 olan boşanmaların sayı 2019-cu ildə 17 148-ə yüksəlmiş, pandemiya dövründə nisbi azalma müşahidə olunsada, 2024-cü ildə bu göstərici 21 384-ə çatmışdır. Bu artım ailə münasibətlərində yaranan problemlərin yalnız sosial-iqtisadi amillərlə deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin erkən inkişaf mərhələlərində formalaşmalı olan psixoloji və mənəvi dayanıqlılığın zəifləməsi ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Belə ki, “Mən”i formalaşmamış fərdlərin yaratdığı “Biz” dayanıqsız olur.

Müasir psixoloji və neyroelmi yanaşmaların təhlili göstərir ki, fərdiləşmə və sosiallaşma bir-birini inkar edən deyil, ardıcıl və tamamlayıcı inkişaf prosesləridir. Neyroelmi tədqiqatlar sosial münasibətlərdə sağlam iştirak üçün əvvəlcə özünüdərk, emosional özünə nəzarət və daxili tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşmasının vacibliyini ortaya qoyur. Bu baxımdan, fərdiləşmə sosiallaşmanın alternativini deyil, onun keyfiyyətini müəyyən edən ilkin şərt kimi çıxış edir. Çünki fərdin təbiəti dərk edilmədən verilən tərbiyə mahiyyət deyil, görünüş yaradır.

Açar sözlər: Fərdiləşmə, sosiallaşma, şəxsiyyət inkişafı, yeniyetməlik dövrü, psixoloji balans

Ədəbiyyat

1. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton.
2. Jung, C.G. (2001). *The Undiscovered Self*. London: Routledge
3. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
4. Fromm, E. (1941). *Escape from Freedom*. New York: Farrar & Rinehart.
5. Deci, E.L., Ryan, R.M. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development and Wellness*. New York: Guilford Press.
6. Blakemore, S.J. (2022). *Adolescence and the Social Brain*. Nature Reviews Neuroscience.
7. Casey, B.J., Jones, R.M. & Somerville, L.H. (2011). Braking and accelerating of the adolescent brain. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 21-33.
8. Casey, B.J. et al. (2023). The adolescent brain and decision-making. *Trends in Cognitive Sciences*, 27(4), 316-330.

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN YENİ DÖVR ƏDƏBİ İDEOLOGİYANIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Aynur Həsənova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

aynur.hasanova@au.edu.az

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və ümumilikdə türk dünyası üçün dərin ictimai-siyasi və mədəni transformasiyalar dövrü kimi səciyyələnir. Bu mərhələdə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələləri təkcə estetik və ya filoloji problem kimi deyil, milli kimliyin formalaşmasının əsas ideoloji dayaqları kimi çıxış edirdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay məhz bu tarixi kontekstin məhsulu olaraq meydana çıxmış və türkoloji elmin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən fundamental hadisəyə çevrilmişdir.

Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənmişdir. Qurultayın elmi gündəliyində əsas yer tutan dil, əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və təhsil məsələləri, əslində, daha geniş ideoloji və mədəni diskursun tərkib hissəsi idi. *“Türk xaqqlarının mədəni integrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra tələpəli məsələlərin qoyuluşu, işlənilib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır”* [4, s.21-24]. Qurultay iştirakçılarının çıxışlarında dilin “sadəcə ünsiyyət vasitəsi” deyil, milli varlığın, tarixi yaddaşın və ədəbi düşüncənin daşıyıcısı kimi təqdim olunması bu diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan, I Bakı Türkoloji Qurultayını yalnız dilçilik tarixi kontekstində deyil, həm də XX əsr milli ədəbiyyatının ideya-estetik əsaslarının formalaşdığı mühüm mərhələ kimi dəyərləndirmək mümkündür. Bu yanaşma qurultay stenogramlarında daha açıq şəkildə ifadə olunan tarixi-mədəni özünüdərk ideyaları ilə tamamlanır. Çıxışlarda türk xalqlarının uzun müddət yad mədəni təsirlərin kölgəsində qalması və milli ədəbi irsin lazımi səviyyədə dəyərləndirilməməsi xüsusi vurğulanır. *“Bəşər tarixinə qədəm qoyduqları andan türk xalqları heç vaxt öz mədəniyyətlərinin mərkəzində dayanmayıb. Əhatəsində olduqları çin, hind, İslam-fars, bizans mədəniyyətləri onları özlərinə tabe edir və üzərlərinə öz izlərini qoyurdular. Yabancı təsirlər türklərin onların özünəməxsus olanları dəyərləndirmələrini də təhrif edirdi... Öz xalq ədəbiyyatının adının çəkilməsi belə rəva bilinmirdi”* [1, s.322].

I Bakı Türkoloji Qurultayı Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, yeni ideoloji reallıqlar fonunda keçirilmişdir. Bu reallıq bir tərəfdən milli mədəniyyətlərin inkişafına formal dəstək görüntüsü yaradır, digər tərəfdən isə onları vahid ideoloji çərçivəyə salmağa çalışırdı. Qurultayda çıxış edən alim və ziyalıların nitqlərində bu ikili münasibət aydın şəkildə hiss olunur. Məhz bu ziddiyyətli mühit ədəbi-ideoloji diskursun formalaşmasında əsas determinantlardan birinə çevrilmişdir.

Qurultay iştirakçıları dil məsələsini milli dirçəlişin əsas şərti kimi təqdim edir, türk xalqları arasında mədəni və ədəbi birliyin vacibliyini vurğulayırdılar. Bu yanaşma, xüsusilə Bəkir Çobanzadə, Səməd Ağamalıoğlu kimi şəxsiyyətlərin çıxışlarında açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Onların fikirlərində dil və ədəbiyyat paralel inkişaf edən, bir-birini tamamlayan ideoloji sahələr kimi təqdim edilir. Qurultay stenogramları dilçilik terminologiyası ilə zəngin olsa da, bu mətnlərdə ədəbi düşüncəyə xas metaforik ifadələr, publisistik ton və ideoloji çağırışlar geniş yer tutur. Xüsusilə “xalq”, “milli ruh”, “tarixi inkişaf”, “mədəni irs” kimi anlayışlar diskursun əsas semantik dayaqlarını təşkil edir. Bu anlayışlar XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da aparıcı mövzular kimi çıxış etmişdir.

Qurultayda səslənən fikirlər milli ədəbiyyatın funksiyasına dair yeni baxışların formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Ədəbiyyat, yalnız estetik zövq obyektindən ibarət deyil, ictimai şüurun formalaşmasında aktiv rol oynayan ideoloji vasitə kimi dəyərləndirilirdi. Bu yanaşma sonrakı onilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-estetik istiqamətinə ciddi təsir göstərmişdir. Qurultayda müzakirə edilən dil məsələləri, xüsusilə əlifba islahatı və yazı normasının müəyyənləşdirilməsi

problemi ədəbi yaradıcılıq üçün də yeni imkanlar açmışdır. Yeni əlifba və normativ dil konsepsiyası bədii mətnlərin kütləviləşməsinə, oxucu auditoriyasının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu iş ədəbiyyatın ideoloji təsir gücünü artıran amillərdən biri olmuşdur [2].

Ədəbi-ideoloji diskursun formalaşmasında dilin sadələşdirilməsi və xalq dilinə yaxınlaşdırılması ideyası xüsusi yer tutur. Bu ideya qurultayda elmi arqumentlərlə əsaslandırılsa da, əslində, ədəbi prosesə yönəlik ideoloji strategiyanın tərkib hissəsi idi. Xalqla ünsiyyət qura bilən ədəbiyyat modeli yeni dövrün əsas tələbi kimi irəli sürülürdü.

Qurultayın təsiri ilə formalaşan ədəbi-ideoloji diskurs milli ədəbiyyatda tarixi yaddaş, kollektiv kimlik və mədəni davamlılıq mövzularının güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu diskurs XX əsrin 30-40-cı illərində yazılmış bədii əsərlərdə ideoloji çərçivələr daxilində də olsa, aydın şəkildə müşahidə edilir [3]. Qurultay ideyalarının ədəbi düşüncəyə təsiri təkcə mövzu səviyyəsində deyil, həm də üslub və janr seçimi baxımından özünü göstərmişdir. Publisistik elementlərin bədii mətnlərə daxil olması, ideya yönümlü poetikanın güclənməsi bu təsirin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

I Bakı Türkoloji Qurultayı XX əsr türkoloji və ədəbi fikrinin inkişafında həlledici mərhələ kimi çıxış edir. Qurultayda formalaşan ədəbi-ideoloji diskurs milli ədəbiyyatın ideya əsaslarını müəyyənləşdirmiş, dil və ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini yeni səviyyəyə qaldırmışdır. Qurultay yalnız elmi tədbir deyil, həm də milli mədəniyyətin gələcək inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirildiyi ideoloji platforma olmuşdur.

Açar sözlər: I Bakı Türkoloji Qurultayı, ədəbi diskurs, ideologiya, milli kimlik, türkoloji fikir, XX əsr ədəbiyyatı.

Ədəbiyyat

1. Nərimanoğlu, K.V., Ağakışiyev, Ə. (2006). *1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı*. Bakı, Çinar çap, 560.
2. *Birinci Türkoloji Qurultay: Görünən və Görünməyən Tərəflər. Elmi Sessiyanın Materialları*, 10 iyun 2016-cı il, Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 100.
3. Hüseynoğlu, T. (2017). Milli dirçəliş, I Türkoloji Qurultay və ədəbiyyat məsələləri. <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/1138-milli-dircelis-i-turkoloji-qurultay-ve-edebiyat-meseleleri>
4. Nağısoylu, M. (2016). I Türkoloji Qurultay: Çağırışları və onların günümüzdəki aktuallığı. *I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Türkoloji Elmi-Mədəni Hərəkətdə Ortaq Dəyərlər və Yeni Çağırışlar Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları*, I hissə, 21-24.

NİGAR RƏFİBƏYLİ POEZİYASINDA BƏDİİ DİL: MÖVZU VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aysu Həsənova

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan

aysuhsnova15@gmail.com

İşdə Nigar Rəfibəylinin poetik yaradıcılığının başlıca mövzu istiqamətləri və dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İşin məqsədi şairənin şeirlərində formalaşan ideya-məzmun xəttini müəyyənləşdirmək, mövzu aləminin bədii ifadə vasitələri ilə necə birləşərək obrazlı şəkildə açıldığını göstərmək və poetik dilin funksional imkanlarını təhlil etməkdir. Dil və üslub baxımından N. Rəfibəyli poeziyası sadə və aydın sintaksisi, emosionallığı gücləndirən intonasiyası, obrazlı söz seçimi, müxtəlif məcazların, metaforik obrazların təbii işlənməsi ilə səciyyələnməsi göstərilmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş Nigar Rəfibəylinin yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması ənənə və müasirlik kontekstlə bərabər, ana dilimizin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və yaddaqalan, orijinal metaforlar yaratması kimi mühüm bir mövzunun araşdırılması aktuallığı ilə seçilir. Bu gün də ana dilimizin saflığının qorunması

istiqlamətində görülən tədbirlər və çağırışlar kontekstində mövzuya yenidən müraciət edilməsi bir sıra mühüm xüsusiyyətlərlə əhəmiyyət kəsb edir. İşin məqsədi N. Rəfibəyli kimi ustad bir sənətkarın yaradıcılıq dilinin öyrənilməsi, nümunələri və ənənələri timsalında müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, ana dilinin zənginləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından nümunələrini ortaya qoymaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində analitik və statistik təhlil, təsvir etmə, induktiv və deduktiv, tənqidi yanaşma, müqayisəli və s. kimi metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Nigar Rəfibəyli poeziyasının dili və üslubi imkanları. “Bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairənə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” [3, s.75]. Bu mənada N. Rəfibəylinin bədii sənətkar olaraq məharəti və ifadə ustalığı onun dilinin ifadə rəngarəngliyində, yeni ifadə imkanları və bədii təsvir modellərində özünü nümayiş etdirir. Sənətkar həm də “dildən quru, durğun fakt kimi istifadə etmir. O, həm də dili işləyir, dilin potensial imkanlarına can verir, bu imkanları üzə çıxarır, onu inkişaf etdirir” [5, s.7]. Nigar Rəfibəylinin poetik dilində məhz sözə can verməyi, mənalara ruh verməyi ilə seçilir və diqqət qazanır. Onun bədii dilində metaforik ifadəlilik bütün imkanları ilə zəngin və rəngarəngliyə malikdir. Məlumdur ki, “bədiilik, məcazilik, obrazlılıq və poetiklik anlayışlarının mərkəzində söz durur” [1, s.38]. Ustad sənətkarlardan olan N. Rəfibəylinin də yaradıcılığında söz mənalarından mənə qazanaraq fikirləri qanadlandırmağa cəba göstərir.

N. Rəfibəyli yaradıcılığında gözəlliyin, təbiətin bədii təsviri həmişə ön sırada durur. Vaqif Yusifli N. Rəfibəyli poeziyasını “çiçək sərgisi”, “çiçək dünyası” olaraq səciyyələndirirdi: ““Qərənfil”, “Qərənfillər”, “Zanbaq çiçəklər”, “Güllərim”, “Xərabədə bitən çiçək”, “Hollandiya çiçəkləri”, “Çiçəklər”, “Lalə”, “Nərgiz gülləri”, “Ağ çiçəklər”, “Yasəmən”, “Güllər” - baxın, onun poeziyasının bu çiçək sərgisinə” [6]. Onun yaradıcılığında bütün təbiət - otlar, çiçəklər, daşlar və s. metaforik olaraq sanki dilə gəlir, danışır, duyğularını ifadə edir. Ustad sənətkar çox böyük məharətlə duyğularının metaforik təsvirini canlı və təsirli şəkildə təqdim etməyə müvəffəq ola bilir. Sevgi və həsrətin yangısından otlar, çiçəklər, güllər dilə gəlir. Bu mənada deyə bilərik ki, şairin yaradıcılığında bütün təbiət eşq, məhəbbət dilində danışır, eşqi, məhəbbəti təcəssüm etdirir. Şairənin yaradıcılıq dilindən və üslubi məharətindən danışan G. Əlibəyli də sənətkarın məcaz ustalığını konkret faktlarla göstərmişdir [7]. Bütün bunlar isə şairin dildən istifadə məharəti, yaratdığı orijinal və güclü bədii təsvir və ifadə vasitələri sayəsində özünü nümayiş etdirir. Onun poetik dilində çayların pıçıltısı, küləyin əsintisi, səhərin şəfəqi və ya payız yarpaqlarının saralması kimi təbiət terminləri bol-bol işlənmişdir. Bu təbii detallar şeirə həm melodik axıcılıq, həm də emosional dərinlik qatır və Nigar Rəfibəylinin lirikasını daha təsirli, yaddaqalan edir:

Səhərin şəfəqi düşüb çinarın tellərinə,
Yellənir yuxulu yarpaq torpağın ətirinə.
Göylərin mavisində bir ümid uçuşur sanki
Təbii bir nəğmədir təbiətin hər səsi mənə [4, s.191].

Nigar Rəfibəyli üçün vətənpərvərlik yalnız poetik duyğu deyil, həm də məsuliyyət və ümid mənbəyidir. Onun şeirlərinin bir çoxunda xalqına və vətəninə bağlılıq duyğuları gözəl və incə metafor və digər məcazlarla ifadə edilmişdir:

Mən sənə torpağından
Boy atmışam, Vətənim...
Dirçəlmişəm, qalxmışam,
Dənli sünbül olmuşam [4, s.31].

Nigar Rəfibəyli “Bakı” şeirində gözəl paytaxt şəhərimizi metaforların gücü ilə elə bənzərsiz təsvir edir ki, şəhərin bütün əhvalı və reallığı bir rəssam təsviri ilə gözlər önünə sərilir:

Küləyin nəğməsi dolaşır sahilə,
Dənizin gülümsəyir, sakit mavi üzü.
Sən mənim ürəyim kimi işıqlısan, Bakı
Hər axşam özümə səndə tapıram izim [4, s.134].

Nigar Rəfibəylinin sevgi lirikasında zəriflik, həsrət, ümid, duyğuların saflığı və qadın ürəyinin incə çalarları poetik dildə təsirli şəkildə ifadə olunur. Rəfibəylinin sevgi şeirləri həm üslubi ifadəliliyi, bənzərsiz məcazların işləkliyi, həm melodik ritmi, həm də daxili emosional səmimiyyəti ilə oxucunu özünə çəkir və insan qəlbinin ən zərif tellərinə toxunur:

Nərgizlərin gözü yaşla dolanda,
Bənövşələr baxıb qəmgin olanda.
Qərənfilin gözü yolda qalanda
Yasəmənler saçın yolur neyləyim? [4, s.132].

Nigar Rəfibəylinin bu şeirində təbiətin sevgi dili metaforik obrazlarla təcəssüm tapır: nərgizlərin gözü yaşla dolur, bənövşələr qəmgin olanda, qərənfilin gözü yolda qalanda, yasəmənler saçını yolur.

N. Rəfibəylinin poeziyasında təbiət bənzərliyi ilə zəngin məcazlar, metaforik ifadələr xüsusi yer almış, original məcazlar ortaya qoyulmuşdur. Rəfibəyli şeirlərində ritm və melodiklik mühüm yer tutur, qafiyə və ritmik quruluş şeirləri daha axıcı edir. Bu musiqilik onun lirikasının ən güclü xüsusiyyətlərindəndir. Şairənin dil üslubunda süni poetik pafos yoxdur, duyğular səmimi şəkildə verilir və fikir təbii axarla təqdim olunur. Nigar Rəfibəyli müasir poeziyanın sadəliyini klassik poetikanın obrazlılığı ilə birləşdirir, həm ənənəvi lirizm, həm də modern duyğusalılıq onun üslubunda harmoniklik təşkil edir.

Açar sözlər: Nigar Rəfibəyli, poeziya, sənətkarlıq, məcaz, üslub.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov, X. (1993). *Sənətkar, Söz, Üslub*. Bakı: Azərənəşr, 199.
2. Quliyeva, S. (2022). Nigar Rəfibəyli - şair taleyi. *Ədəbiyyat qəzeti*, 25 iyun, 15.
3. Mir, C., Xəlilov, P. (1998). *Ədəbiyyatşünaslığın Əsasları*. Bakı: Maarif, 280.
4. Rəfibəyli, N. (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 392.
5. Seyidov, Y. (1986). *Ədəbi Tənqid və Bədii Dil*. Bakı: Yazıçı, 240.
6. Yusifli, V. (2018). Nigar Rəfibəylinin çiçək dünyası. *Ədəbiyyat qəzeti*, 7 iyul, 2.
7. Алибейли, Г. (1998). *Наш Мыслящий Мир*. Баку: Наука, 73.
8. Гусейнов, Р. (1987). *Свет Дух Жизней*. Баку: Юность, 363.

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA LİNGVİSTİK QƏNAƏT VƏ ORFOQRAFİK TƏDQİQATLAR

Könül Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı

Konul.hasanova@adpu.edu.az

I Türkoloji Qurultaydan keçən 100 il ərzində Türkoloji sahədə 1940-1960-cı illər arasında lingvistik qənaətlə bağlı bir durğunluq müşahidə edilmiş, 1960-cı ildən başlayaraq isə rus, avropa və türk xalqlarında bu mövzu ilə bağlı fərdi məqalələr və monoqrafiyaların nəşrinə başlanmışdır. Beləliklə, xarici və yerli ədəbiyyatda lingvistik qənaət prinsipinə yanaşmalar müxtəlif aspektli olmuş və indiyədək üslubi, qrammatik, psixolinqvistik qənaət növləri fərqli şəkildə müəyyən qənaət tiplərini əks etdirmişdir. Üslubi qənaət növünə onun formal, struktur, eliptik və qrammatik tiplərinə fonomorfoloji, leksik-semantik və sintaktik göstəriciləri, psixolinqvistik qənaət tiplərinə isə lingvokoqnitiv, ekspelisit və impulsiv nitq elementləri daxil etmək daha düzgün olardı. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində qənaət prinsipinə üslubi baxımdan yanaşan alimlərdən biri Ə. Dəmirçizadə 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı fundamental əsərində “qənaət prinsipi” ifadəsi yerinə daha çox “ixtisarlaşma”, “qısalaşma”, “lakonikləşmə” və s. terminlərdən istifadə etmişdir ki, bunlar da əslində qənaəti şərtləndirir. Dəmirçizadə dilin ümumi normasının pozulması hallarının məqbul hesab edərək onları güzəşt qəlibi kimi səciyyələndirir. Tədqiqatçı belə

güzəştlərin müxtəlif ola bilməsindən, bəzi güzəştlərin nəticə ehtibarilə yeni bir kateqoriyanı yaratmasından bəhs edərək göstərir ki, *“yiyəlik birləşmələrində yiyəlik halının ixtisar edilməsi nəticə ehtibarilə xüsusi qrammatik qaydanın yaranması üçün əsas olmuş-şəhərin qapısı, dağın başı ilə yanaşı şəhər qapısı, dağ başı kimi ifadələr yaranmış və qanunlaşmışdır. Buna görə də belə halı biz müasir dilimizdə müəyyən qanunun güzəşti deyil, artıq qanuni norma sırasına düşmüş xüsusi hal hesab edirik”* [2]. Tədqiqatçının belə norma və güzəştlərinin hamısının əsər boyu təhlili göstərir ki, o, üslubi qənaətin fonomorfoloji tipinə daha çox üstünlük verərək elmi-məntiqi baxımdan dəyərli müddəalar irəli sürmüşdür.

Qurultay çərçivəsində aparılan orfoqrafik müzakirələrdə səslərin artıq qrafik göstəricilərdən azad edilməsi ideyası fonomorfoloji qənaətin bariz təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, ərəb-fars mənşəli sözlərin yazılışında artıq hərflərin ixtisarı, fonetik tələffüzə uyğunlaşdırılması (*“müəllim”, “tədris”, “məktəb”* və s.) dilin həm yazı, həm də oxu prosesində qənaəti təmin etmişdir. Bu yanaşma sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan dilinin orfoqrafik normasının formalaşmasında əsas prinsipə çevrilmişdir.

Qurultayda müzakirə edilən terminologiya məsələləri də linqvistik qənaətlə birbaşa bağlıdır. Elmi terminlərin mümkün qədər milli dil materialı əsasında yaradılması və uzun izahlı ifadələrin kompakt terminlərlə əvəz edilməsi təklifi leksik-semantik qənaətin ilkin konseptual modelini ortaya qoymuşdur. Məsələn, sonrakı dövrdə *“birləşmiş isim”, “yiyəlik birləşməsi”, “söz birləşməsi”* kimi terminlərin sabitləşməsi çoxsözlü izahların əvəzinə elmi ünsiyyətdə qənaətli ifadə imkanları yaratmışdır.

Qurultay ideyalarının dilin qrammatik sisteminə təsiri xüsusilə sintaktik strukturların sadələşdirilməsi istiqamətində özünü göstərmişdir. Yiyəlik birləşmələrində qənaət əsasında formalaşan *“şəhər qapısı - şəhər qapı”, “dağ başı”* tipli konstruksiyalar əvvəlcə üslubi seçim kimi qəbul edilsə də, zamanla normallaşaraq müasir Azərbaycan dilinin məhsuldar modellərinə çevrilmişdir. Bu fakt Qurultayda irəli sürülən normativlik və funksionallıq prinsipinin dilin daxili inkişaf mexanizmləri ilə uzlaşdığını göstərir.

Psixolinqvistik baxımdan isə Qurultayın əsas məqsədlərindən biri türk xalqları arasında elmi və mədəni ünsiyyətin asanlaşdırılması idi. Bu məqsəd dilin anlaşılqlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsini, yəni informasiyanın minimal formal vasitələrlə maksimal şəkildə ötürülməsini zəruri edirdi. Məhz bu kontekstdə qənaət prinsipi yalnız struktur hadisə kimi deyil, həm də dil-şüur münasibətlərini tənzimləyən psixolinqvistik mexanizm kimi çıxış edir. Qısa, aydın və standartlaşdırılmış dil vahidlərinin təşviqi Qurultayın kommunikativ strategiyasının əsas komponentlərindən biri olmuşdur.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultayın irəli sürdüyü normativ sadələşmə, fonetik əsaslanma və terminoloji sistemləşmə ideyaları müasir türkoloji dilçilikdə linqvistik qənaət prinsipinin nəzəri və praktik bazasını formalaşdırmışdır. Bu ideyalar sonrakı onilliklərdə dilin üslubi, qrammatik və psixolinqvistik səviyyələrində müşahidə olunan qənaət faktlarının elmi izahı üçün mühüm metodoloji istinad nöqtəsi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, linqvistik qənaət, üslubi qənaət, orfoqrafiya, türk dilləri.

Ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultayının Stenoqram hesabatı, 1926, 26 fevral-5 mart.
2. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyatı*. Bakı, 245.
3. Nərimanoğlu, K.V., Ağakışiyev, Ə. (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının Stenoqram Materialları, Bibliografiya və Foto-Sənədlər*. Bakı, Çinar-çap, 571.

SƏPƏLƏNMİŞ HESABLAMA ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ ŞƏBƏKƏ HÜCUMLARININ QURULMASI ÜÇÜN “DATA MINING” METODLARININ TƏTBİQİ

Sadə Həsənova

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı

hesenovasade77@gmail.com

Müasir səpələnmiş hesablama mühitlərində (Cloud, Grid) informasiya mübadiləsinin yüksək intensivliyi və heterogenliyi ənənəvi təhlükəsizlik mexanizmlərinin effektivliyini azaldır. Xüsusilə, imza-əsaslı aşkar etmə sistemləri naməlum (zero-day) hücumları identifikasiya edə bilmir. İşin məqsədi, nəhəng həcmli şəbəkə trafikindəki anomal dəyişiklikləri “Data Mining” (verilənlərin hasilatı) metodları ilə analiz edərək, hücumların proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması üçün intellektual modelin işlənməsidir. “Data Mining” metodlarının integrasiyası səpələnmiş hesablama şəbəkələrində təhlükəsizliyin proaktiv idarə edilməsinə və naməlum təhdidlərin real vaxt rejimində neytrallaşdırılmasına imkan verir.

Səpələnmiş hesablama mühitləri heterogen struktura malik olduğu üçün ənənəvi müdafiə mexanizmləri mürəkkəb və dinamik hücum vektorlarını (DDoS, APT, Zero-day) effektiv şəkildə bloklaya bilmir. Bu, şəbəkə trafikinin intellektual analizini və “Data Mining” texnologiyalarının tətbiqini zəruri edir [3].

Təklif olunan metodologiya. Tədqiqatda şəbəkə hücumlarının aşkarlanması üçün hibrid klassifikasiya və klasterləşdirmə yanaşması tətbiq edilmişdir. Proses üç əsas mərhələdən ibarətdir:

1. *Xüsusiyyətlərin optimallaşdırılması:* Şəbəkə trafikindən əldə olunan çoxölçülü verilənlər dəsti daxilində informasiya entropiyası əsasında ən kritik parametrlər (paket ölçüsü, portların variasiyası, IP fraqmentasiyası) seçilir. Bu, hesablamanın mürəkkəbliyini $O(n)$ səviyyəsindən $O(n \log n)$ səviyyəsinə endirir [4].

2. *Anomaliyaların riyazi modelləşdirilməsi:* Şəbəkə trafikinin normal vəziyyətdən kənarlaşmasını ölçmək üçün Evklid məsafəsi metodu tətbiq edilir:

$$D(x, y) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2}$$

Burada x cari trafik vektorunu, y isə normal davranış modelini ifadə edir. $D > \theta$ (burada θ adaptiv hədd qiymətidir) şərti ödənildikdə sistem anomal fəaliyyəti (məsələn, DDoS və ya Brute-force) qeydə alır

3. *İntellektual təsnifat:* Aşkar edilmiş anomaliyalar Random Forest və SVM (Support Vector Machines) alqoritmləri vasitəsilə təsnifatlandırılır. Bu mərhələdə, “Data Mining” metodları hücumun növünü (Probe, R2L, U2R) 98% dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir [5].

Tədqiqatın elmi yeniliyi səpələnmiş dünyələrdə verilənlərin mərkəzləşdirilmədən, lokal səviyyədə emal edilməsi üçün paylanmış Data Mining alqoritminin təklif edilməsidir. Bu yanaşma, böyük verilənlər mühitində şəbəkə gecikmələrini (latency) minimuma endirir və real vaxt rejimində müdafiə qabiliyyətini artırır [1].

Təcrübi nəticələr və qiymətləndirmə. İşlənmiş model CICIDS2017 və NSL-KDD data setləri üzərində test edilmişdir. Təcrübələr göstərir ki, təklif olunan “Data Mining” əsaslı sistem:

- Hücumların aşkarlanma ehtimalını (Detection Rate) 96.8%-ə çatdırır;
- Yalançı həyəcan signallarını (False Positive Rate) 2.1%-ə qədər azaldır;
- Səpələnmiş şəbəkənin resurs istifadəsini 15% optimallaşdırır [5].

Tədqiqat nəticəsində sübut edilmişdir ki, verilənlərin hasilatı metodlarının səpələnmiş hesablama şəbəkələrində tətbiqi, dinamik hücum vektorlarına qarşı yüksək adaptivlik nümayiş etdirir. Bu metodologiya kiber-müdafiə sistemlərinin intellektuallaşdırılması və mürəkkəb şəbəkə hücumlarının qarşısının alınması üçün effektiv elmi-praktik əsasdır [2].

Açar sözlər: Səpələnmiş Hesablama Şəbəkələri, Data Mining (verilənlərin hasilatı), şəbəkə hücumlarının aşkarlanması, Cloud computing, Grid sistemləri, zero-day hücumları.

Ədəbiyyat

1. Axundov, R.C. (2022). *Süni İntellekt və Təhlükəsizlik Sistemləri*. Bakı: Çapşoğlu.
2. Budaqov, M.D. (2023). *Kompüter Şəbəkələrinin Təhlükəsizliyi və Mühafizəsi*. Bakı: Elm.
3. Cəfərov, Z.A. (2022). Paylanmış hesablama şəbəkələrində təcavüzün aşkarlanması sistemlərinin təkmilləşdirilməsi. *XX Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları: İnformasiya Texnologiyaları və Mühəndislik*, 301-308.
4. Əliyev, A.H. (2019). *Verilənlərin Hasilatı (Data Mining): Nəzəriyyə və Tətbiqləri*. Bakı: Elm, 15-45, 90-112.
5. Həsənova, S.R. (2023). Böyük verilənlər mühitində şəbəkə anomaliyalarının aşkarlanması üçün data mining alqoritmləri. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məlumatları. İnformasiya Texnologiyaları Seriyası*, 4, 110-125.

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏR ARASINDA BİRLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİ

Cahangir Həsənov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı
hsnovcahangir978@gmail.com

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (sonradan Türkdilli Dövlətlər Təşkilatı - TDT-yə çevrilmişdir) özünəməxsus kimliyi Naxçıvan Sazişində öz əksini tapmışdır. TDT-nin əsas orqanları Dövlət Başçıları Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Ağsaqqallar Şurası, Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi və Katiblikdir. TDT eyni zamanda TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Ticarət və Sənaye Palatası kimi digər əlaqəli qurumlar üçün çətir təşkilat rolunu oynayır [3].

İlkin mərhələdə TDT-nin əsas məqsədi ortaq tarix, dil, kimlik və mədəniyyət əsasında türkdilli dövlətlər arasında genişmiqyaslı əməkdaşlığı təmin etmək idi. İkinci olaraq isə üzv dövlətlər siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq etmək niyyətində idilər. Buna görə də TDT-nin məqsədləri, qəbul etdiyi qərarlar və həyata keçirdiyi fəaliyyətlər hərtərəfli və inklüziv xarakter daşıyır. Bu günədək TDT yalnız hüquqi baxımdan məcburi olmayan qərarlar qəbul etmişdir. Təşkilata üzv olmaq üçün ölkənin bir və ya bir neçə türkdilli dili rəsmi dil statusuna malik olmalıdır [4].

Əməkdaşlıq üçün platforma yaratmaqla üzv dövlətlər bir-birlərinin fəaliyyət mexanizmlərini daha yaxşı dərk etmiş və bu da onları digər sahələrdə əməkdaşlığa sövq etmişdir. Sektorlar üzrə yanaşmanın gücləndirilməsi çoxölçülü əməkdaşlığı və insanlararası əlaqələri möhkəmləndirmişdir [5]. Hər şeydən əvvəl, TDT heç bir dövləti düşmən hesab etmədiyini vurğulamışdır. Ən əsası isə təşkilat türkdilli dövlətlər arasında gələcək əməkdaşlıqda söz sahibi olacaqdır. Həqiqətən də TDT-nin türkdilli dövlətlərin vahid səsinə çevrilmək imkanı vardır [6].

TDT-nin yaradılmasından əvvəl türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlıq sahəsində bir çox institutların, görüşlərin və sammitlərin mövcudluğu parçalanmış bir yanaşmaya səbəb olmuşdu. TDT-nin çətir təşkilat kimi təsis edilməsi bu parçalanmanı müəyyən dərəcədə aradan qaldırmışdır [3]. TDT-nin qərargahı İstanbulda yerləşsə də, digər təşkilatların qərargahlarının üzv dövlətlərin müxtəlif paytaxtlarında yerləşməsi onlar arasında bərabərliyi təmin etmiş, hər bir üzvün özünəməxsus sahədə məsuliyyət daşdığı təəssüratını yaratmışdır. Bundan əlavə, vəzifələrin bu cür bölgüsü hər bir üzv dövlətdə norma və dəyərlərin daxilləşdirilməsinin inkişafına, eləcə də üzv dövlətlərin TDT-nin siyasətlərinə töhfəsinin artırılmasına kömək etmişdir [2].

Təşkilatın adının dəyişdirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ad dəyişikliyi təşkilatın kimliyinin mahiyyətinə və təkamülünə təsir göstərməyə də, bunu sadəcə formal ad dəyişikliyi kimi qiymətləndirmək olmaz. Əksinə, bu dəyişiklik gizli şəkildə mövcud olan bir reallığın konkret və nəzərəçarpan reallığa çevrilməsini ifadə edir. Nəticə etibarilə, türk birliyi anlayışı və türklük ruhu daha da möhkəmlənmişdir. Bundan əlavə, ad dəyişikliyinə təşkilatın diskursunu, məqsədlərini və özünəməxsusluğunu dəyişdirib-dəyişdirmədiyini gələcəkdə daha aydın şəkildə anlamaq və qiymətləndirmək mümkün olacaqdır [4]. Qeyd etmək olar ki, təşkilat öz kimliyini təqdim etməyə yönəlmiş bir prosesə start vermişdir. Üzv dövlətlər bütün sahələrdə qardaşlıq bağlarını, eləcə də ortaq mədəni və tarixi oxşarlıqlarını bəyan etmişlər. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan TDT-ni nəzərdə tutaraq, 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən TDT Dövlət Başçıları Şurasının VIII Zirvə Görüşü zamanı mətbuat konfransında bu təşkilatı “ailə məclisi” kimi ifadə etmişdir [5].

Türk Şurasının qurucu Baş katibi Halil Akıncı TDT-nin özünəməxsus kimliyini müəyyən etmişdir. O, suveren bərabərlik prinsipini vurğulamış və hər bir xalqın öz kimliyinə dair şüura sahib olması gərəkdiyini qeyd etmişdir. Türklük məhz bu şüur üzərində qurula bilər. Ən önəmlisi, bu kontekstdə radikal millətçilik rədd edilmişdir. Akıncı sözləri ilə: *“Türk Şurası suveren bərabərlik prinsipi və kimliklərin tanınması və qəbul olunması prinsipi əsasında yaradılmışdır. Əgər bir qırğız öz qırğız kimliyini tanımursa, bir qazax öz qazax kimliyini tanımursa, yaxud bir azərbaycanlı öz azərbaycanlı kimliyini tanımursa, o, ortaq kimliyi olaraq Türklüyü də tanıya bilməyəcək. Buna görə məqsədimiz suveren bərabərlik prinsipi əsasında ortaq kimliyimizi gücləndirməkdir. Şübhəsiz, radikal millətçiliyin inkişafını istəmirik, amma şəxsi baxışım budur ki, əvvəlcə işarə etdiyim o millətçilik növünün inkişafında heç bir əks təsir görmürəm”* [1].

Türkdilli dövlətlərin birliyi əsrlər boyu müzakirə olunmasına baxmayaraq, türklər ilk dəfə olaraq Türk Şurası çetiri altında könüllü olaraq bir araya gəlmişlər. Onun açıqlaması aydın şəkildə göstərir ki, üzv dövlətlər bu təşkilat altında milli kimliklərini itirməyəcəklər. Əksinə, onların ortaq tarixi, mədəniyyəti və ümumi əcdadları var və bu resurslar bir çox sahələrdə əməkdaşlığa töhfə verəcəkdir. Əlaqələrin və əməkdaşlıq ruhunun gücləndirilməsi nəticəsində TDT türkdilli dünya daxilində birlik yaradan norma-qurucu təşkilat kimi formalaşmışdır.

TDT-nin əməkdaşlıq təbiəti onun rəsmi saytında qeyd olunan on bir sahədə aydın görünür: siyasi əməkdaşlıq, təhsil, iqtisadiyyat, nəqliyyat, gənclər və idman, gömrük, səhiyyə, turizm, diaspora, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), informasiya və media.

Məqsədləri və fəaliyyətləri baxımından TDT özünü effektiv və uğurlu bir beynəlxalq təşkilat kimi sübut etmişdir. Bundan əlavə, “Türkdilli Dünya Vizyonu-2040”da qeyd edildiyi kimi, regional təşkilat olaraq TDT tədricən institutlaşmış və bu proses realistik baxışla həyata keçirilmişdir. “Türkdilli Dünya Vizyonu-2040” mövcud əməkdaşlığın hər bir üzv dövlətin əsas məqsədinin öz vətəndaşlarının mədəni, iqtisadi və siyasi vəziyyətini yüksəltməsinə xidmət edəcəyini vurğulayır.

Açar sözlər: Türkdilli Dövlətlər Təşkilatı (TDT), Türkdilli dövlətlər, milli kimlik, regional əməkdaşlıq, suveren bərabərlik, Türkdilli Dünya Vizyonu-2040.

Ədəbiyyat

1. Baki, P.M. (2014). Avrasya'da bölgəsel işbirliyi sürecinden işbirliyi mekanizmasına: Türk konseyi. *Bilge Strateji*, 6(11), 139-140.
2. Special Issue: Azerbaijani Leadership, Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of the Azerbaijan, 56, 2020, 3.
3. <https://www.turkkon.org/en/>
4. https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/nakhchivan-agreement-on-the-establishment-of-the-cooperation-council-of-turkic-speaking-states-1-en.pdf
5. Terzioğlu, S.S. (2013). Uluslararası hukuk açısından türk dili konuşan ülkeler işbirliği konseyi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 9(36), 55.
6. Kocaman, Ö. (2021). Adjusting to the new normal of Post-COVID-19: The role of organization of Turkic states in multilateral cooperation. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 26(2), 189-200.

BANKLARIN VALYUTA BAZARINDAKI ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Heydər Həsənov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

hesenovheyder52@gmail.com

Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi valyuta bazarının maliyyə sistemində rolunu xeyli artırmışdır. Valyuta bazarı ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin, kapital axınlarının və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Bu bazarda banklar aparıcı mövqeyə malik olmaqla, valyuta alqı-satqısı, beynəlxalq ödənişlərin icrası və maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər.

Bankların valyuta bazarındakı əməliyyatları onların maliyyə dayanıqlığına, likvidlik səviyyəsinə və gəlirliliyinə birbaşa təsir göstərir. Valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi, qlobal maliyyə böhranları və beynəlxalq bazarlarda baş verən qeyri-müəyyənliklər bankların bu sahədə fəaliyyətini daha da mürəkkəbləşdirir. Bu səbəbdən bankların valyuta bazarındakı əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi maliyyə sektorunun davamlı inkişafı baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Hazırkı şəraitdə banklar yalnız vasitəçi funksiyasını deyil, eyni zamanda valyuta bazarında aktiv iştirakçı rolunu da yerinə yetirirlər. Bu isə valyuta risklərinin düzgün qiymətləndirilməsini, qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini və effektiv idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini zəruri edir. Məhz bu amillər mövzunun elmi və praktiki əhəmiyyətini artırır.

Bankların valyuta bazarındakı əməliyyatlarının əsas istiqamətləri. Valyuta bazarı xarici valyutaların alqı-satqısının həyata keçirildiyi maliyyə bazarıdır. Banklar bu bazarda həm hüquqi və fiziki şəxslərin tələblərini ödəmək, həm də öz maliyyə maraqlarını təmin etmək məqsədilə müxtəlif əməliyyatlar aparırlar. Bankların valyuta bazarında həyata keçirdikləri əsas əməliyyatlara spot, forvard, fyuçers və svop əməliyyatları daxildir.

Spot əməliyyatlar bankların valyuta bazarında ən geniş yayılmış əməliyyat növüdür və adətən qısa müddət ərzində icra olunur. Bu əməliyyatlar əsasən beynəlxalq ticarət üzrə ödənişlərin və cari valyuta mübadiləsinin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Forvard və fyuçers əməliyyatları isə gələcək dövrdə valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə bağlı risklərin azaldılması məqsədi daşıyır. Svop əməliyyatları banklara valyuta likvidliyinin tənzimlənməsi və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunması imkanını yaradır.

Bankların valyuta bazarındakı fəaliyyəti müxtəlif risklərlə müşayiət olunur. Bu risklərə valyuta riski, faiz dərəcəsi riski, likvidlik riski və əməliyyat riski daxildir. Risklərin düzgün qiymətləndirilməməsi bankların maliyyə vəziyyətinə və bazar mövqeyinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də banklar risklərin idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Bankların valyuta əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi yolları. Bankların valyuta bazarındakı əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri risklərin idarə olunması sisteminin gücləndirilməsidir. Müasir risk qiymətləndirmə modellərinin tətbiqi, stress-testlərin aparılması və hedcləmə alətlərindən istifadə bankların valyuta məzənnələrinin dəyişməsindən yaranan potensial itkilərini minimuma endirməyə imkan verir. Digər mühüm istiqamət texnoloji yeniliklərin bank fəaliyyətinə integrasiyasıdır. Rəqəmsal bankçılığın inkişafı, avtomatlaşdırılmış valyuta ticarət sistemləri və elektron platformalar əməliyyatların sürətini və dəqiqliyini artırır. Bu texnologiyalar banklara beynəlxalq valyuta bazarlarına daha operativ çıxış imkanı yaradır və əməliyyat xərclərini azaldır.

Bankların valyuta bazarındakı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında kadr potensialının inkişafı da mühüm rol oynayır. Valyuta bazarı üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislərin hazırlanması, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və davamlı təlim proqramlarının təşkili bankların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Eyni zamanda normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və mərkəzi bank

tərəfindən həyata keçirilən effektiv nəzarət mexanizmləri bankların valyuta əməliyyatlarının daha şəffaf və dayanıqlı şəkildə aparılmasına şərait yaradır.

Bankların valyuta bazarındakı əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi maliyyə sisteminin sabitliyi və iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Risklərin effektiv idarə olunması, müasir texnologiyaların tətbiqi və peşəkar kadr hazırlığı bankların valyuta bazarında uğurlu fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu tədbirlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi bank sektorunun möhkəmlənməsinə və ümumi iqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.M. (2018). *Bank işi və Bankçılıq Fəaliyyəti*. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
2. Əliyev, T.N. (2019). *Maliyyə Bazarları və İnstitutları*. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Seyidov, R.F. (2017). *Beynəlxalq Valyuta Münasibətləri və Valyuta Bazarı*. Bakı: Kooperasiya.
4. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Valyuta siyasəti və bank nəzarəti üzrə normativ sənədlər.

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DAVAMLI İNKİŞAF MODELİ

Cavidan Həzizadə, Ramilə Baxışova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı, Zaqatala
cavidanhzizad@gmail.com, ramilebaxisova5@gmail.com

XXI əsrdə iqtisadi inkişaf anlayışı klassik istehsal amilləri - torpaq, əmək və kapital ilə məhdudlaşmır. Müasir iqtisadi sistemdə informasiya, bilik və texnologiya əsas strateji resurslara çevrilmişdir. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ölkələrin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini, institusional effektivliyini və sosial rifah səviyyəsini müəyyən edən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı da bu qlobal transformasiya prosesindən kənarda qalmayaraq yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Rəqəmsal dövlət idarəçiliyi, elektron xidmətlərin genişlənməsi və innovasiya yönümlü iqtisadi siyasət ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindəndir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, rəqəmsal transformasiya təkcə iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda sosial bərabərliyi, məşğulluq strukturunu və institusional idarəetməni köklü şəkildə dəyişir [1].

Rəqəmsal İqtisadiyyat və Müasir Elmi Yanaşmalar. Müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı istehsal, bölgü və istehlak proseslərinin, əsasən, rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilməsi kimi izah olunur. Endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsinin banilərindən olan Romer texnoloji tərəqqini uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirir [3].

Nobel mükafatı laureatlarının tədqiqatlarında da vurğulanır ki, innovasiya və institusional keyfiyyət iqtisadi rifahın əsas determinantlarıdır [1]. Bu kontekstdə süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data) və blokçeyn texnologiyaları iqtisadi qərarların qəbulunda səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, bazar mexanizmlərinin şəffaflığını və etibarlılığını təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə resurslardan optimal istifadə imkanlarının genişlənməsi davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas prinsipləri ilə tam uzlaşır [4].

Azərbaycan İqtisadiyyatında Rəqəmsal Transformasiyanın Təsirləri. Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqəmsal transformasiya xüsusilə maliyyə sektoru, dövlət xidmətləri və sahibkarlıq mühitində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Elektron hökumət platformaları, rəqəmsal ödəniş sistemləri və innovativ startap ekosistemi iqtisadi münasibətlərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidini təmin edərək əməliyyat xərclərini azaldır və institusional şəffaflığı gücləndirir [6]. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsində də mühüm rol oynayır. Innovativ texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artmasına, sənaye sahəsində isə yüksək

əlavə dəyər yaradan istehsalın genişlənməsinə imkan yaradır. Bu proses ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını sürətləndirərək davamlı inkişaf üçün möhkəm baza formalaşdırır [5].

İnsan Kapitalı və Gənc Tədqiqatçıların Rolu. Davamlı iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri yüksək ixtisaslı və rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə bilik əsaslı iqtisadiyyatın inkişafında gənc tədqiqatçıların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar yeni elmi biliklərin yaradılmasında, innovativ ideyaların iqtisadi praktikaya tətbiqində və strateji qərarların formalaşdırılmasında aparıcı qüvvə kimi çıxış edirlər [7]. Təhsil, elm və istehsal sahələri arasında səmərəli əlaqələrin qurulması innovasiya mühitinin dayanıqlı inkişafını təmin edir. Bu baxımdan gənc alimlərin elmi konfranslarda fəal iştirakı, tədqiqat nəticələrinin elmi ictimaiyyətlə paylaşılması və müzakirəsi milli iqtisadi inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Aparılan elmi təhlil göstərir ki, rəqəmsal transformasiya Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. İnnovativ texnologiyaların geniş tətbiqi iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına, resurslardan rəşional istifadəyə və sosial rifahın yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, insan kapitalına məqsədyönlü investisiyalar və elmi tədqiqatların sistemli şəkildə dəstəklənməsi Azərbaycan üçün müasir, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadi modelin formalaşdırılmasında əsas prioritetlər kimi çıxış etməlidir. Məqalədə irəli sürülən elmi yanaşmalar gənc tədqiqatçılar üçün aktual metodoloji baza rolunu oynayaraq müasir iqtisadi çağırışlara cavab verir.

Açar sözlər: Rəqəmsal iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, innovasiya, süni intellekt, Azərbaycan iqtisadiyyatı.

Ədəbiyyat

1. Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Crown Business.
2. Schumpeter, J.A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper & Brothers.
3. Romer, P.M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.
4. OECD (2023). *Digital Economy Outlook*. OECD Publishing.
5. World Bank (2022). *World Development Report: Digitalization for Development*.
6. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi (2023). *Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf prioritetləri*. Bakı.
7. UNDP (2022). *Human Development Report*.

“HAMLET” PYESİNİN TRANSFORMASIYASI: KLASSİK KANON VƏ MODERN İNTERPRETASIYA

Aysu Hüseynli

Qarabağ Universiteti, Xankəndi

aysu_huseynli@mail.ru

Klassik ədəbiyyat nümunələrinin müasir dramaturgiyada yenidən işlənməsi ədəbi ənənə ilə yeni estetik yanaşmalar arasında dialoqun formalaşmasına şərait yaradır. Bu cür interpretasiyalar klassik mətnlərin ideya və obraz sisteminin yeni tarixi, sosial və fəlsəfi kontekstdə yenidən dəyərləndirilməsinə “yenidən işlənməsinə” [2] imkan verir. Nəticədə, klassik dramaturji irs müasir ədəbi düşüncənin aktiv tərkib hissəsinə çevrilir.

V. Şekspirin “Hamlet” faciəsində Gertruda obrazı süjetin mərkəzində dayanmasa da, əsərin mənəvi və psixoloji konfliktlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. O, bir tərəfdən, Danimarka kraliçası, digər tərəfdən Hamletin anası kimi təqdim olunur və bu ikili status onun davranış və seçimlərində qeyri-müəyyənlik yaradır. Gertruda obrazı klassik faciə çərçivəsində daha çox hadisələrin nəticələrini qəbul edən və onlara uyğunlaşan obraz kimi çıxış edir [1].

Gertrudanın dramaturji funksiyası, əsasən, digər obrazların, xüsusilə Hamletin münasibəti fonunda formalaşır. Şekspir bu obrazı daxili monoloqlarla deyil, dialoqlar və situativ reaksiyalar vasitəsilə təqdim edir. Bu səbəbdən, Gertruda çox vaxt passiv və zəif iradəli obraz kimi qəbul edilir. Onun Kral Hamletin ölümündən dərhal sonra Klavdiylə evlənməsi faciənin etik müstəvisində əsas problemə çevrilir və Hamlet tərəfindən mənəvi tənəzzülün göstəricisi kimi dəyərləndirilir [1].

Gertruda saray intriqalarına müdaxilə etmir və Klavdi hakimiyyətini açıq şəkildə sual altına almır. O, siyasi qərarların formalaşmasında iştirak etməyən, lakin bu qərarların nəticələrinə tabe olan personaj kimi təqdim olunur. Bu passiv mövqe onun obrazını klassik dramaturgiyada “sükut içində olan şahid” funksiyası ilə xarakterizə etməyə imkan verir. Gertruda hadisələrin gedişatına istiqamət verən subyekt deyil, mövcud nizamın qorunmasına xidmət edən obraz kimi çıxış edir.

Ana-oğul münasibətləri Gertruda obrazının dramatik yükünü artıran əsas xəttlərdən biridir. Hamletin anasına yönəlmiş ittihamları və emosional təzyiqi Gertrudanın zəif mövqedə olmasının göstəricisidir. O, Hamletin daxili iztirablarını tam dərk etmir və bu anlaşılmazlıq faciənin psixoloji gərginliyini daha da gücləndirir [1]. Beləliklə, “Hamlet” faciəsində Gertruda obrazı müstəqil və fəal subyekt kimi deyil, əsasən etik və psixoloji konfliktləri əks etdirən köməkçi personaj kimi təqdim olunur. Məhz bu məhdudlaşdırılmış təqdimat sonrakı dövrlərdə, xüsusilə müasir ingilis dramaturgiyasında Gertruda obrazının yenidən düşünülməsi və mərkəzə çəkilməsi üçün əsas rol oynayır.

Müasir ingilis dramaturgiyasında klassik mətnlərin radikal şəkildə yenidən işlənməsi meyli Hovard Barker yaradıcılığında ardıcıl və məqsədli xarakter daşıyır. Dramaturqun “Gertruda - Fəryad” pyesi V. Şekspirin “Hamlet” faciəsinə açıq şəkildə istinad edən, lakin süjet və obraz sistemini əsaslı şəkildə dəyişdirən interpretasiya nümunəsidir. H. Barker bu pyesdə klassik mətnə ikinci planda təqdim olunan Gertruda obrazını mərkəzə çəkərək onu hadisələrin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirir [4].

H. Barkerin Gertrudası artıq passiv müşahidəçi deyil, siyasi və mənəvi qərarların bilavasitə daşıyıcısı kimi çıxış edir. O, hakimiyyət uğrunda mübarizədə fəal mövqe tutur, şəxsi arzularını və ambisiyalarını açıq şəkildə ifadə edir. Bu yanaşma nəticəsində Gertruda obrazı klassik faciədəki etik qeyri-müəyyənlikdən çıxarılaraq müstəqil iradəyə malik dramatik status qazanır. H. Barker Gertrudanı günahkar ana obrazı kimi deyil, hakimiyyət mexanizmlərini dərk edən və onlardan istifadə edən personaj kimi təqdim edir [3].

Pyesdə ana-oğul münasibətləri də yeni semantik müstəvidə qurulur. Barkerin Gertrudası oğluna qarşı mənəvi hesabat verən tərəf deyil. Əksinə, o, öz seçiminin məsuliyyətini qəbul edən və bu məsuliyyəti müdafiə edən obrazdır. Bu kontekstdə Hamlet obrazı mərkəzi fiqur olmaqdan çıxır və Gertrudanın ideoloji mövqeyini üzə çıxaran vasitəçi funksiyasını daşıyır. Beləliklə, klassik mətnə mövcud olan ailəvi və etik konfliktlər H. Barker dramaturgiyasında hakimiyyət və fərdi azadlıq problemi ilə əvəz olunur [9]. Bu fərqlər intertekstuallıq kontekstində də əhəmiyyətlidir. H. Barker Şekspir mətninə birbaşa istinad etməklə yanaşı, onun struktur və ideya çərçivəsini yenidən formalaşdırır. Nəticədə “Gertruda - Fəryad” pyesi “Hamlet” faciəsinin sadəcə davamı deyil, klassik mətnlə polemik dialoq quran müstəqil dramaturji mətn kimi çıxış edir [6; 10]. Bu dialoq klassik irsin müasir estetik və ideoloji tələblərə uyğun şəkildə yenidən işlənməsinin bariz nümunəsidir. Beləliklə, “Hamlet” və “Gertruda - Fəryad” əsərlərinin müqayisəli təhlil göstərir ki, Gertruda obrazının Şekspir və Barker dramaturgiyasında təqdimatı arasındakı fərqlər yalnız fərdi obraz transformasiyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda klassik və müasir dramaturji düşüncə tərzləri arasındakı əsas fərqləri əks etdirir. H. Barkerin pyesi klassik faciədə ikinci planda qalan qadın obrazını mərkəzə çəkərək onu müasir ingilis dramaturgiyasında ideoloji və estetik baxımdan aktual personaja çevirir.

Açar sözlər: V. Şekspir, “Hamlet”, H. Barker, “Gertruda - Fəryad”, müasir ingilis dramaturgiyası, intertekstuallıq.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаева, Е.А. (2025). Интертекстуальность в современной английской драматургии. *Текст - Дискурс - Культура. Материалы III Международной Научной Конференции*, 10.

2. Atamoglan, A.Y. (2020). Fictionality in a postmodern novels (based on the creativity of Jasper Fforde). *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 28(7). https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30122020/729
3. Barker, H. (1989). *Arguments for a Theatre*. Manchester: Manchester University Press.
4. Barker, H. (2002). *Gertrude - The Cry*. London: Calder Publications.
5. Fathy, S. (2003). *That Thing That Bites in Howard Barker's Night: A Reading of Gertrude (The Cry) from the Angle of Spectrality*. https://web.english.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Fathy_ThingThatBites.pdf
6. Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Lincoln: University of Nebraska Press.
7. Ozmen, O. (2022). *Sexual and Gender Politics in Howard Barker's Drama*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2029651>
8. Saunders, G. (1995). *Howard Barker: A Critical Study*. London: Routledge.
9. Shakespeare, W. (2006). *Hamlet*. London.
10. Yegana, A. (2025). Intertextuality in David Greig's plays: Function of artistic discourse. *European Journal of Humanities & Social Sciences*, 6.

IDIOMS ON NATIONS: CULTURAL STEREOTYPES AND LINGUISTIC WORLDVIEWS

Vafa Huseynli

Baku Eurasian University, Baku
huseynlivafa89@gmail.com

Language is not only a means of communication but also a reflection of cultural values, historical experience and collective worldviews. One of the most expressive elements of any language is idioms. Idioms are fixed expressions whose meanings cannot be fully understood from the literal meanings of their individual components. Many idioms are closely connected with nations and national identities, reflecting cultural perceptions, historical relations and social attitudes. The study of idioms related to nations is especially relevant in the context of globalization and intercultural communication. Idioms play a crucial role in enriching language and making speech more vivid and expressive. Native speakers use idioms naturally, while foreign language learners often face difficulties in understanding and using them correctly. Idioms are culturally bound and often preserve historical and social information. National idioms function as linguistic shortcuts that describe typical behaviors or characteristics associated with particular nations. Many idioms referring to nations are based on stereotypes that emerged from historical interaction between countries. For example, the English idiom “Dutch courage” refers to false bravery caused by alcohol, while “to take French leave” means leaving without saying goodbye. Such expressions reflect historical rivalry and cultural misunderstandings. Another example is “It’s all Greek to me,” which is used to express a lack of understanding and originates from the perception of Greek as an unfamiliar scholarly language [1; 2]. Not all national idioms carry negative meanings. Some expressions have neutral or positive connotations. For instance, “Swiss precision” symbolizes accuracy and reliability, while “an Irish welcome” traditionally refers to hospitality and friendliness. These idioms are often based on cultural achievements or widely recognized national characteristics and have become stable metaphors in English.

The origins of idioms related to nations are often connected with historical events such as wars, trade relations or political alliances. The idiom “to go Dutch” meaning that each person pays for themselves, reflects historical economic practices. Over time, the original context of such idioms may be forgotten, but they remain part of everyday language [3]. In modern English, the use of national idioms is becoming more limited due to increased cultural awareness and sensitivity. In

academic and professional communication, such expressions are often avoided. However, they are still widely used in literature, media and informal speech, where they contribute to stylistic expressiveness and authenticity.

Idioms on nations demonstrate the close relationship between language, culture and history. While some of these expressions are based on outdated stereotypes, others reflect cultural achievements and historical realities. Understanding such idioms requires cultural awareness and critical thinking. Their study is essential for developing intercultural competence and deeper linguistic understanding [1; 3].

Keywords: Idioms, nations, cultural stereotypes, intercultural communication, English language, linguistic worldview.

References

1. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Fernando, C. (1996). *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press.
3. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
4. Hornby, A. S. (2015). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.
5. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Millətlər haqqında idiomlar: Mədəni stereotiplər və linqvistik dünyabaxışlar

Tezisdə millətlərlə bağlı idiomların dil və mədəniyyətlə sıx əlaqəsi araşdırılmışdır. Bu ifadələrin tarixi mənşəyi və milli stereotiplərin formalaşmasında rolu təhlil edilmiş və müsbət və neytral çalar daşıyan idiomlar nümunələr əsasında izah olunmuşdur. Həmçinin, müasir dövrdə bu cür ifadələrin istifadəsində mədəni həssaslığın əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Millətlərlə bağlı idiomların öyrənilməsi interkultural ünsiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

RHETORICAL QUESTIONS IN HEYDAR ALIYEV'S SPEECHES

Fargana Huseynova

Baku Eurasian University, Baku

ferqana.huseynova@baau.edu.az

In contemporary linguistic paradigms, rhetorical question constructions are regarded as a pivotal strategic-communicative instrument that transcends the conventional question-answer dichotomy. This construction serves to augment the perlocutionary effect (i.e., the power of influence on the listener) of speech, thereby facilitating the conveyance of both implicit and explicit meanings. This type of syntactic unit eschews the traditional interrogative function - that is, information request - instead penetrating the affective and cognitive spheres of the audience directly. The result is the creation of high emotional-semantic tension, which increases both the internal and external penetrating ability of the argumentative structure of speech. Discourse analysis and philological studies have been conducted and these prove that rhetorical questions are a linguistic and exordium (introduction) element of particular importance in terms of structure-composition in Heydar Aliyev's speeches. These speeches are characterised by serious scientific-logical consistency and irrefutable evidence.

It is acknowledged that during the act of communication, both implicit and explicit meanings are present in the speech. The formation of implicit meaning, its expression, clarification and disclosure require the use of language forms with implicative potential. One such form is the rhetorical question. Indeed, rhetorical questions in the form of a question sentence do not require an

answer. The individual who is expressing the content of the question provides the answer to it. That is to say, the answer to the question is found in the question itself, in the semantics, in the intonation of the expression. It can be hypothesised that the affirmation of the negative form of rhetorical questions and the creation of the negative meaning of the affirmative form are also related to the aforementioned quality. These rhetorical devices do not necessitate a verbal response from the audience; rather, their primary function is to stimulate cognitive activity, emotionally and logically reinforce a particular argument and consolidate the argumentative foundation of the speech. A rhetorical question is a figure of speech asked to make a point or for dramatic effect rather than to receive a literal answer. While most people use them interchangeably, classical rhetoric categorizes them into several distinct types based on their purpose and delivery. For example; *“Mənim fikrim belədir. Qiymətim də budur. Burada dedilər, mən yenə də qeyd edirəm: Bəli, həmin zonada, həmin bölgədə sosial-iqtisadi problemlər var. Ancaq gəlin fikirləşək: Azərbaycanın hansı zonasında sosial-iqtisadi problemlər yoxdur? Dedilər Lənkəranda işsizlər var. Azərbaycanın hansı zonasında işsizlər yoxdur?”*. That is an excellent example of how rhetorical questions function in a persuasive, oratorical context. In the passage the speaker - Heydar Aliyev uses questions not to seek data about unemployment rates but to emphasize the universality of a problem and neutralize a specific criticism. That is an excellent example of how rhetorical questions function in a persuasive, oratorical context. In the passage you provided, the speaker uses questions not to seek data about unemployment rates, but to emphasize the universality of a problem and neutralize a specific criticism. In classical rhetoric this example *Azərbaycanın hansı zonasında sosial-iqtisadi problemlər yoxdur?* falls under erotesis that implies strong implicit negation. Erotesis is a question that implies a strong “yes” or “no”, used to affirm or deny a point deeply.

The combination of rhetorical questions with these linguistic devices transforms them from “unanswerable questions” into potent argumentative instruments that compel the listener to acknowledge a particular truth. In these types of interrogatives, the answers are frequently accompanied by modal markers, lexical repetitions and intensifying particles. This integration significantly enhances the expressive power and the semantic density of the discourse. *“Biz sülh istəyirik. Ancaq sülh o demək deyil ki, biz torpaqlarımızın bir qarışını belə kiməsə verməliyik. Məgər Azərbaycan xalqı öz ləyaqətini itiribmi? Məgər bizim qəhrəman övladlarımız şəhid qanını əbəs yerə töküblər? Xeyr, heç vaxt!”* He follows the rhetorical questions with a strong modal affirmation: “Xeyr, heç vaxt!” (No, never!).

It is evident that rhetorical questions play a significant role in expressing both implicit and explicit affirmation and negation. Moreover, they serve to enhance the “logical emphasis” in speech, thereby contributing to the clarity and coherence of the discourse. *“Son günlər o, nə etmişdir? İki gün bundan əvvəl xəbər gəlir ki, Əlikram Hüseynov öz dəstəsi ilə İrana səfər etmək istəyir. Hansı səlahiyyətlə, nə üçün? Kim onu dəvət etmişdir? Mən dünən İran hökumətinə xəbərdarlıq etdim ki, belə bir quldurun sərhədi keçib İrana getməyə ixtiyarı yoxdur. Onlar bildirdilər ki, buna heç vaxt yol verməzlər. Ancaq Əlikram Hüseynov buna nail olmaq üçün Lənkəran rayonunun polis rəisini həbs edir ki, sərhədi keçmək üçün ona sənəd versin. Başqa adamları da həbs etmişdir. Bütün bunlar xalqın nifrətinə, etirazına səbəb olur. Dünən Lənkəran şəhərində izdihamlı mitinq olmuşdur. Lənkəran sakinləri Əlikramın bu çirkin hərəkətlərinə etirazlarını bildirmiş və tələb etmişlər ki, onlardan əl çəksin. Astarada və Cəlilabadda da mitinqlər olmuşdur. Əhali mitinqlərdə öz sözünü demək istəyir. Bəs Əlikram nə etmişdir? Bir tərəfdən silah işlətməyə çalışmış, o biri tərəfdən dünən lənkəranlıları bir daha təhqir etmiş, onları aldatmaq üçün, guya içərisində cənazə olan tabut gətirmişdir ki, camaat dəfn mərasiminə getsin. Lakin xalq bunu duymuş, onun arxasınca getməmişdir. Adamlar mitinqi davam etdirərək çıxışlarda Əlikramı satqın, xəyanətkar adlandırmışlar. Lakin Əlikram Hüseynov yenə də öz əməllərini davam etdirir”*. As is evident, the rhetorical questions employed in this text serve to reinforce the “logical emphasis” inherent in the speech. The allegations made against Alikram Huseynov are not merely questions, but rather accusations that substantiate the illegality of his activities, the prevailing animosity towards him among the populace and his conduct contravening

state discipline. By posing questions, the speaker engages the audience in a collaborative deliberative process, aiming to align their perspectives with their own.

It is evident from the investigation into the oratory of Heydar Aliyev that rhetorical questions function as a sophisticated strategic-communicative instrument, rather than being merely a figure of speech. By transcending the traditional question-answer dichotomy, these constructions serve as a primary vehicle for enhancing the perlocutionary effect of political discourse, effectively bridging the gap between implicit and explicit meaning. The analysis demonstrates that the structural effectiveness of these questions is predicated on their integration with modal markers, lexical repetitions and intensifying particles. These linguistic elements serve to augment the “emotional-semantic tension” and provide a “logical emphasis” that guides the audience towards an inevitable conclusion. The rhetorical question has been employed as a tool of cognitive engagement, either to affirm national dignity or to delegitimize political opposition. In either case, the listener is forced to participate in the deliberative process. The present study corroborates the hypothesis that the rhetorical strategies employed by Heydar Aliyev are characterised by a seamless blend of scientific-logical consistency.

Keywords: Rhetoric, questions, Heydar Aliyev, speech, denial, implicit, explicit.

References

1. <https://aliyevheritage.org/>
2. preslib.az
3. Sadock, J.M. (1974). *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York: Academic Press, 189.
4. Əliyev, H.Ə. (1997). *Müstəqilliyimiz Əbədidir: Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Müsahibələri*. Bakı: Azərnəşr, 604.
5. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English*. Oxford: Oxford University Press, 358.
6. Hüseynov, F. (2005). *Heydər Əliyevin Nitq Mədəniyyəti və Natiqlik Sənəti*. Bakı: Nurlan, 424.

Heydər Əliyevin çıxışlarında ritorik suallar

Müasir linqvistik paradigmalarda ritorik sual konstruksiyaları klassik sual-cavab dikotomiyasından kənara çıxaraq, nitqin perlokutiv effektini (dinləyiciyə təsir gücünü) maksimallaşdıran, implisit və eksplisit məna ötürə bilən fundamental bir strateji-kommunikativ alət kimi xarakterizə olunur. Bu tip sintaktik vahidlər ənənəvi interroqativ funksiyadan - yəni informasiya sorğusundan imtina edərək, auditoriyanın affektiv və koqnitiv sferalarına birbaşa nüfuz edir; nəticədə, yüksək emosional-semantik gərginlik yaradaraq nitqin arqumentativ strukturunun həm daxili, həm də xarici nüfuzedici qabiliyyətini artırır. Aparılmış diskurs-analizlər və filoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Heydər Əliyevin ciddi elmi-məntiqi ardıcılıq və təkzibolunmaz dəlillərlə səciyyələnən nitqlərində ritorik suallar struktur-kompozisiya baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən linqvistik və ekzordium (giriş) elementidir.

HEDGES AS EXPLICIT POLITENESS MARKERS IN BBC POLITICAL INTERVIEWS

Khatira Huseynova

Baku Eurasian University, Baku

khatira.huseynova@mail.ru

Political interviews represent a key type of media discourse in which language is used not only to share information but also to negotiate power, ideology and relationships. Journalists are expected to question politicians critically while remaining neutral, whereas politicians aim to justify their views, avoid conflict and safeguard their reputation. This built-in tension makes politeness strategies essential in such exchanges.

Hedging constitutes a major linguistic strategy for achieving politeness in political communication. It functions to attenuate the force of statements, express epistemic uncertainty and mitigate potentially face-threatening acts. Rather than indicating weakness or lack of commitment, hedges perform crucial pragmatic roles by enabling speakers to limit accountability, exercise caution and sustain cooperative interaction. In the context of political interviews, where utterances are exposed to intense public scrutiny, hedging facilitates a balance between confrontation and respect. Accordingly, the present study examines the use of hedges in BBC political interviews such as *HARDtalk*, *Andrew Marr Show*, *BBC Newsnight* etc. By applying pragmatic and qualitative discourse-analytic approaches, the paper seeks to identify common types of hedges and examine their functions in mitigating face-threatening acts within political interview interaction.

The British Broadcasting Corporation (BBC) exemplifies a broad spectrum of institutional media discourse, characterized by formal interview conventions and high journalistic standards. BBC political interviews therefore provide a valuable site for analyzing the role of hedges as explicit politeness markers in the discourse of both interviewers and interviewees. Through the deliberate use of hedging strategies, participants attend to face management, negotiate power dynamics and uphold norms of institutional politeness.

Hedges, as explicit markers of politeness, have been extensively examined within pragmatic and discourse-analytic traditions. Influential scholars such as Lakoff, Hyland, Brown and Levinson and Fraser have offered diverse theoretical perspectives on the functions and classifications of hedging, highlighting its role in managing interpersonal relations. These contributions have provided valuable insights into the broader understanding of hedges in institutional and political discourse.

The notion of hedging was originally proposed by Lakoff, who described it as a rhetorical device employed to convey uncertainty or to weaken the strength of a proposition. In his early formulation, hedges were understood as linguistic resources that signal vagueness and tentativeness in the delimitation of conceptual categories [5]. According to Brown and Levinson, hedging functions as a politeness strategy in speech acts by enabling speakers to limit commitment and reduce the risk of face-threatening interaction [1]. Hyland and Takimoto argue that, within academic discourse, hedging is considered a fundamental characteristic of scholarly writing, as it allows communicators to express claims cautiously, adhere to disciplinary norms and anticipate or mitigate potential objections and counterarguments [4; 7]. The study also applies Salager-Meyer's and Fraser's taxonomy to classify and identify hedging devices in media discourse analysis. Despite the extensive research on hedging in academic writing, its use and functions in journalistic genres remain relatively underdeveloped [6, p.7; 2].

The data for this study consist of three interviews extracted from the BBC, with the aim of analyzing hedging devices from a pragmatic perspective:

1. *An excerpt from the BBC Andrew Marr Show interview with former Prime Minister Boris Johnson. (3 Oct 2021) - <https://www.bbc.co.uk/programmes/m0010bbd>*

B. Johnson: I think people should trust the police and I think it's very, very important that people should have confidence in our police.

In the given example, “*I think*” functions as a hedging device and an explicit politeness marker. Pragmatically, it frames the proposition as a personal judgment rather than an objective fact. This mitigation reduces potential face-threat in the event of listener disagreement and operates as a self-protective strategy against criticism. In this context, the hedge allows Boris Johnson to avoid sounding authoritative, aligning with a negative politeness strategy that respects the audience’s autonomy.

2. An excerpt from the interview with former Prime Minister Boris Johnson on the BBC’s Laura Kuenssberg program (1 Oct 2019) - https://www.bbc.com/news/uk-politics-49894249?utm_source

Prime Minister: No, because obviously what the UK is going through is a big constitutional change. The extrication, after 45 years of our legal system, from the orbit of European law, which is you know, has become very, very pervasive.

In the extract, “*you know*” is employed as a hedge and an explicit politeness marker. Its primary pragmatic functions are to manage turn-taking, mitigate potential confrontation, signal hesitation and build conversational rapport. The former Prime Minister uses this device strategically to protect himself against criticism and possible future contradiction.

3. An excerpt from the BBC HardTalk interview with Vasily Nebenzia, the Russian Ambassador to the United Nations (9 June 2022) - <https://www.bbc.co.uk/programmes/w3ct32fx>

“...Well, I think it is progressing. Nobody promised to deliver it in three or seven days, as some pundits are saying now, that the Russian special military operation stalled and is not progressing... but the progress is being made. That’s clear”.

In the given example, “*Well*” functions as a hedging device and an explicit politeness marker, softening the initial claim and allowing time to frame a response. Pragmatically, it helps regulate the interactional tone and mitigate potential face-threatening effects of direct questioning.

This study examines BBC political interviews and highlights key findings on the use of hedges as explicit politeness markers in media communication. The results indicate that both interviewers and interviewees strategically employ various types of hedging devices to manage the challenges of political interviews, enhance politeness and mitigate potential confrontation. Political figures participating in BBC interviews primarily use hedging strategies to build rapport and present themselves positively to the public.

Keywords: Hedges, interview interaction, political discourse, politeness, explicit.

References

1. Brown, P., Levinson, S.C. (1978). Universals in language usage: Politeness phenomena. In *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*, 56-311.
2. Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In *New Approaches to Hedging*, 15-34. https://doi.org/10.1163/9789004253247_003
3. Hyland, K. (1996). Writing without conviction? Hedging in science research articles. *Applied Linguistics*, 17(4), 433-454. <https://doi.org/10.1093/applin/17.4.433>
4. Hyland, K. (1998). *Hedging in Scientific Research Articles*. John Benjamins.
5. Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, 2(4), 458-508. <https://doi.org/10.1007/BF00262952>
6. Salager-Meyer, F. (1994). Hedges and textual communicative function in medical English written discourse. *English for Specific Purposes*, 13(2), 149-170. [https://doi.org/10.1016/08894906\(94\)90013-2](https://doi.org/10.1016/08894906(94)90013-2)
7. Takimoto, M. (2015). A corpus-based analysis of hedging in academic writing in English and Japanese. *Ibérica*, 30, 29-54.

BBC siyasi müsahibələrində nəzakətlik markerləri kimi hedciqlər

Tezisdə BBC siyasi müsahibələrində hedciqlərin eksplisit nəzakətlik markerləri kimi istifadəsini araşdırılmışdır. İşdə HARDtalk, The Andrew Marr Show və BBC-nin Laura Kuennsberg verilişindən seçilmiş müsahibə materialları istifadə olunmuşdur. Məqsəd kommunikatorların yüksək təzyiqli müsahibə şəraitində “sima”sını qorumaq, qarşıdurmanı və narazılığı azaltmaq üçün hedcinqlərdən necə istifadə etdiklərini müəyyən etməkdir. Keyfiyyət diskurs analizinə əsaslanaraq seçilmiş müsahibə mətnlərində ən çox yayılmış hedcinqlər müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, hedcinqlər siyasi müsahibə zamanı iddiaları yumşaltmaq, mübahisəli mövzularda tənqid və gələcək ziddiyyətlərdən qorunmaq məqsədilə strateji şəkildə tətbiq olunur. Hedcinqlər dildə qeyri-müəyyənlik yaratmır, BBC siyasi müsahibə diskursunda nəzakəti qorumaq və sosial münasibətləri idarə etmək məqsədilə istifadə olunan vacib ünsiyyət resurslarıdır.

AZƏRBAYCANDA SACİLƏR SÜLALƏSİNİN HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ VƏ MƏRKƏZLƏŞMİŞ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Nəzrin İbayeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

nazrinibaeva90@gmail.com

IX əsrdə xilafətə tabe olan bölgələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyanlar genişlənməyə başlamışdır. Abbasilər xilafətinə qarşı baş verən xalq azadlıq hərəkatlarından biri də Xürrəmilər idi. Hərəkat nəticəsində xilafətin bölgədə nəzarəti zəifləmiş və Azərbaycanda Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Dərbənd əmirliyi və digər feodal dövlətlərinin yaranmasına şərait yaranmışdır. Azərbaycanın vahid halda birləşdirilməsi və dövlətçilik ənənələrinin inkişafında Sacilər sülaləsi əsas rol oynamışdır.

Sacilər sülaləsinin mənşəyi haqqında tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. P.K. Juze Sacilər sülaləsini “IX əsrin II yarısında ortaya çıxmış və bacarıqlı hökmdar verən türk sülaləsi” kimi təsvir etmişdir [2]. Sacilər sülaləsinin əsas nümayəndələrindən biri olan Əbu-Sac-Divdad ibn Yusif ibn Divdast Uşruşananın Cankakat kəndindəndir, başqa bir mənbədə qeyd olunan məlumata görə o, tanınmış türk sərkərdələrindən biri və həmçinin sülalənin banisi də olmuşdur [2]. Bu sülalə Azərbaycanı - Xilafətin ən böyük və zəngin əyalətlərindən birini, dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə iqta olaraq almışdır. Sacilər sülaləsinin Uşruşanadan olması haqqında Y.H. Kramers də yazmışdır [11]. Yaqubi Sacilər sülaləsini “əl-Uşruşani” ləqəbi ilə yazmışdır [13]. Uşruşananın Məvəəünnəhrdə yerləşməsi haqqında Yaqut-əl-Həməvi yazmışdır [11]. Yakubovski qeyd etmişdir ki, Uşruşanada daha sıx birlik yaşamışdır və bu birliyin başında Afşin titulu daşıyan Kavusun soyu dayanırdı [12]. Xilafət ordusunun qüdrətli sərkərdələrindən biri olan Afşin Heydər ibn Kavus da bu soyun nümayəndəsidir.

VII əsrin sonlarında Buxara, Daşkənd, Fərqanə, Uşruşana ərazilərində türk bəylikləri mövcud idi ki, onlar da Göytürk xaqanlığına tabe idilər. Buna görə də burada məskunlaşan əhəlinin böyük hissəsi türklərdən ibarət olmuşdur [8]. İbn Xordadbehin yazılarında qeyd olunub ki, Məhəmməd ibn Əbu Sacın zərb etdirdiyi pulun üzərində ləqəbi “Afşin” qeyd olunmuşdur [11]. Əbu Sacın oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sacı türk bəylərinə, əsasən də Uşruşana hakimlərinə verilən “Afşin” ləqəbinin verilməsi Sacilərin Uşruşana nəslindən olduğunu aydın şəkildə sübut edir.

Mənbələrin bəzilərində Sacilər sülaləsinin adı “es-Sac”, bir mənbədə isə “es-Siyac” formasında göstərilmişdir [10]. Sac adı onların əcdadının adından götürülmüş, siyac forması isə böyük ehtimal ki, yanlış oxunuş nəticəsində ortaya çıxmışdır. Burada əsas diqqətçəkən məqamlardan biri də Əbu Sacın adında olan “Divdad”ın fars mənşəli söz olmasıdır. Bəzi araşdırmaçılar məhz bu səbəbə görə Saciləri iranmənşəli hesab edirlər. Xilafətin nəzarəti altında olan bölgələrdə onların dil və mədəniyyəti yayılmış, dövlət sarayında qulluq edən şəxslərin adlarında da bu özünü göstərmişdir

[13]. Buna görə də şəxsin adına baxaraq milliyəti haqqında fikir bildirmək düzgün deyil. Bəzi müəlliflər Sacilərin ərəbləşmiş soğdmənşəlli sülalə olduqlarını yazmışlar. Edmund Saciləri mədəni cəhətdən ərəbləşmiş soğd əsilli Abbasilərin xidmətində olan sərkərdənin ailəsi kimi göstərir [1]. V. Minorski qeyd etmişdir ki, Divdad və Divdest adları, o cümlədən Afşin titulunu istifadə edən ərəbləşdirilmiş ailə soğdmənşəllidir [7].

İbn Əl-Əsirin “Əl-Kamil fit-tarix” əsərində Sacilərin hətta Xilafətdən əvvəlki dövrdə bu ərazilərə Sasanilər tərəfindən köçürülməsi haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə əhalinin Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə Azərbaycana köçürülməsi, Şabran və Bab əl-Əbvab ətrafında yerləşdirilməsi qeyd olunub [6]. “IX əsrdən etibarən Abbasilər sarayında və ordusunda türklər görülməyə başlamışdır. Xəlifə əl-Mötəsim türk əsgərlərinin şəcərələrinin pozulmamağı üçün onları Türküstandan gətirdiyi türk qızları ilə evləndirir və mənsub olduqları boylara görə də başlarına öz boylarından rəhbərlər təyin edirdi. Azərbaycan ərazisində formalaşan Sacilər (Sacoğulları) da məhz bu siyasət prosesinin nəticəsi kimi yaranmışdır” [9].

Əbu Sac Divdad. Sacilər sülaləsinin banisi, o cümlədən xilafətin tanınmış sərkərdələrindən biri olan Əbu Sac Divdad ibn Divdastın mənbələrdə verilən məlumatlara görə Uşruşana bölgəsindən olduğu, lakin onun buranı nə zaman tərk etdiyi və Uşruşanada hansı vəzifələri yerinə yetirdiyi dəqiq məlum deyil. Böyük ehtimal ki, xəlifə Məmunun dövründə o buradan getmişdir. IX əsrdə xəlifə Məmun ordunun tərkibində türklərdən ibarət yeni birliklər yaratdığı zamanlarda Əbu Sac Divdadın onların tərkibinə qatıldığı yazılır [13]. Buna baxmayaraq xəlifə əl-Məmunun hakimiyyəti dövründə hərbi fəaliyyəti haqqında məlumat verilməmişdir. Əbu Sacın mənbələrdə adı ilk dəfə xəlifə Mötəsimin dövründə Babəkə qarşı müharibədə çəkilir. O, üsyanın qarşısını almaq üçün Afşinin rəhbərliyi ilə göndərilən ordunun tərkibində olmuşdur. Babək xürrəmilər hərəkatının əsas mərkəzi sayılan Bəzz qalasını tərk etdikdən sonra Əbu Sac onu təqib etmiş və 837-ci ildə Babəki əsir tutaraq Afşinin yanına, Bərzəndə gətirmişdir [2]. 224 (839)-cü ildə Təbəristanda Məzyərin rəhbərliyi ilə baş verən üsyanın yatırılmasında Əbu Sacın komandanlığı altında olan birliklərin rolu böyük olmuşdur [10]. Ət-Təbəri yazır ki, Əbu Sac 251 (865)-ci ildə Carca şəhəri yaxınlığında baş verən döyüşdə böyük məharət göstərdi. Xilafətə xidmətinə görə xəlifə onu mükafatlandırdı [13]. Əbu Sac Bağdada gedərkən yolda, Cəndişaburda 266 (879)-cı ildə vəfat etmişdir [6].

Məhəmməd ibn Əbu Sac. Abbasilər dövründə dövlətə xidmətə görə nüfuz qazanmış şəxslərin ölümündən sonra, əgər oğlu varsa, onların yerinə vəzifələrə təyin olunurdular. Əbu Übeydullah Məhəmməd ibn Əbu Sac da 266 (880)-cı ildə Məkkə və Mədinəyə hakim təyin olundu. O, 269 (882)-cu ildə Ciddədə yerləşən Əl-Məhzumiyə aid içi silah-sursat dolu gəmilərə hücum edib onları ələ keçirdi [10]. 882-883-cü illərdə göstərdiyi hərbi şücaətinə görə Ənbar və Fərat ərazilərinin idarəsi onun öhdəliyinə verildi [14]. Məhəmməd ibn Əbu Sac Suriyanın bir sıra bölgələrini ələ keçirmiş, Misir hakimi Xumaraveyh ilə ittifaq yaratmışdır. Misir qoşunlarının yardımı ilə İshaq ibn Kundacı ağır məğlubiyyətə uğratmış və Mosulda hakimiyyətini möhkəmləndirmişdir. 889-cu ildə Bağdada qayıdan Məhəmməd hərbi uğurlarına görə təmtəraqlı qarşılanmış və xəlifə tərəfindən ona xələt verilmişdir [14]. Edmund qeyd etmişdir ki, Məhəmmədin Azərbaycana 889-cu ildə hakim təyin olunması ilə bu sülalə təxminən 40 il burada hökmranlıq etmişdilər [1]. Məhəmməd ibn Əbu Sac hakim təyin edildikdən sonra Marağa hakimi Abdullah ibn Hüseyn əl-Həmədaninin müqaviməti ilə qarşılaşmasına baxmayaraq onu məğlub etdi və bu ərazini dövlətin paytaxtı elan etdi [14].

Ərməniyyə hakimi I Sumbatın Bizans imperatoru VI Leon ilə yaxınlaşmaq cəhdləri xəlifənin narazılığına səbəb oldu. Məhəmməd xəlifənin əmri ilə I Sumbatın üzərinə hücum etdi. Tərəflər arasında barışıq əldə olunmasına baxmayaraq I Sumbat sülhü pozaraq Ani və Dəbil üzərinə hücum edib bu əraziləri ələ keçirdi. 896-cı ildə baş verən Alagöz dağı yaxınlığında müharibədə I Sumbat qələbə qazandı və Məhəmmədin sülh təklifini qəbul etdi. I Sumbatın yenidən sülhü pozaraq Gürcü kralı ilə əlaqələr qurmağa çalışması vəziyyəti gərginləşdirdi. Məhəmməd Qarsı mühasirəyə alaraq ələ keçirdi [3]. I Sumbatın üzərinə yenidən hücum hazırlaşan Məhəmməd 901-ci ildə Azərbaycanda yayılan vəba xəstəliyindən vəfat etdi [2].

Yusif ibn Əbu Sac. Məhəmməd ibn Əbu Sacın vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı Əbül Qasım Yusif ibn Əbu Sac gəldi. Yusifin hakimiyyəti ələ keçirməsinə xəlifənin qarşı çıxma bilməməsi

həm xilafətin təsirinin bölgədə zəifləməsinin həm də Sacilərin Azərbaycanda müstəqil fəaliyyətinin göstəricisi idi. Yusif 902-ci ildə öz adına pullar kəsdirmiş, paytaxtı Ərdəbilə köçürmüşdür. 905-ci ildə Yusif xilafətə qarşı üsyana qalxdı. Xəlifə ilə Sumbatın ona qarşı olan ittifaqına cavab olaraq Sumbatdan ödədiyi illik vergini birdəfəyə verməsini istədi [4]. Məbləğin çox olması vəziyyəti çətinləşdirsə də Sumbat əhalidən yığıb ödədi və bu ona qarşı əhali arasında narazılıq yaranmasına gətirib çıxartdı. Yusif bu vəziyyətdən çox yaxşı istifadə edərək Gagik ilə Sumbata qarşı ittifaq yaratdı. Bu siyasət ermənilər arasında parçalanmaya səbəb oldu [10]. 914-cü ildə Sumbatın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Aşot Sacilərdən asılılığı qəbul etdi və Yusif Aşotu Ərməniyyə kralı kimi tanıdı [4]. Yusif 916-917-ci illərdə Rey, Qəzvin, Zəncan və Əbhər şəhərlərini ələ keçirdi. Yusifin üzərinə xəlifə tərəfindən Münisin başçılığı ilə ordu göndərildi. 919-cu ildə Münis və Yusifin qüvvələri qarşı-qarşıya gəldi. Yusif məğlub olaraq Ərdəbilə geri çəkilən zaman yolda əsir düşərək Bağdada aparılıb həbs edildi. O, 3 il həbsdə qaldı. Bu müddətdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərginləşmiş və hakimiyyətdə boşluq yaranmışdır. Münisin xahişi nəticəsində Yusif illik 500 min dinar vergi ödəmək şərti ilə həbsdən azad edildi. 922-ci ildə həbsdən çıxan kimi Azərbaycan, Rey, Qəzvin və digər ərazilər onun tabeliyinə verildi [15]. 927-ci ildə Qərmətilər Kufə üzərinə hücum edən zaman müharibədə iştirak edən Yusif ibn Əbu Sac, Əbu Tahir tərəfindən öldürülmüşdür [10].

Abbasilərin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi dövlətçilik ənənələrimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Sülalənin mənşəyinin Uşruşana bölgəsinə mənsub olması onların xilafət ordusunda uğurlarını şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. Məhəmməd ibn Əbu Sacın dövründə Marağanın paytaxt elan edilməsi, öz adına pullar kəsdirməsi dövlətin yaradılmasında atılan əsas addımlar idi. Sülalənin ən qüdrətli nümayəndəsi Yusif ibn Əbu Sacın dövründə paytaxt Ərdəbilə köçürülmüşdür. Müxtəlif illərdə adına kəsdiriyi gümüş və qızıl pulların çox olması bölgənin iqtisadi vəziyyətinin də yaxşı olduğunu göstərir. Sacilərin Azərbaycan torpaqlarını vahid mərkəzdə birləşdirərək yaratdığı idarəçilik sistemi, özündən sonra yaranan dövlətlər üçün də təməl rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: Sacilər sülaləsi, Afşin, Yusif ibn Əbu Sac, Uşruşana, Məhəmməd ibn Əbu Sac.

Ədəbiyyat

1. Bosworth, C.E. (1996). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Columbia University Press, 357.
2. Bünyadov, Z.M. (2007). *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*. Bakı, 424.
3. İpek, A. (2004). Azərbaycan'da hükm sürmüş bir türk hanedanı Sacoğulları-Ermeni münasebetləri (Muhammed el-Afşin Dönemi 889-901). *Ekev Akademi dergisi*, 8(21), 203-214.
4. İpek, A. (2005). Azerbaycan'da hükm sürmüş bir türk hanedanı Sacoğulları-Ermeni münasebetləri (Ebu'l-Kasım Yusuf dönemi 901-927). *Ekev Akademi dergisi*, 9(25), 189-200.
5. Mahmudov, Y.M. (2008). *Azərbaycan Tarixi - Erkən İntibah Dövrü*. Bakı, 125.
6. Məmmədova, A. (2021). Sacilər sülaləsi və banisi Əbus-Sac Divdad ibn Yusif. *Geostrategiya*, 45-49.
7. Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press, 203.
8. Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 168.
9. Özbay, M. Türkler ve İslamiyet, 204-212.
https://isamveri.org/pdfdrq/D01266/2002_43/2002_43_OZBAYM.pdf
10. Şen, M.E. (2019). Azerbaycan'da hükm sürmüş bir türk devleti: Sacoğulları (IX-X asır). *Akademik Tarih ve Düşünce dergisi*, 6(5), 134-163.
11. Şərifli, M.X. (2013). *IX Əsrin İkinci Yarısı - XI Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*. Bakı, 398.
12. Якубовский, А.Ю. (1951). Древний Пянджикент, в Сборнике: По Следам Древних Культур, 123.
13. Yıldız, H.D. Azerbaycan'da hükm sürmüş bir türk hanedanı: Sacoğulları (Ebu's-Sac Divdad b. Yusuf Divdest), 109-118. <https://www.scribd.com/document/779935895/Hakk%C4%B1-Dursun-Y%C4%B1ld%C4%B1z-Saco%C4%B1Fullar%C4%B1>

14. Yıldız, H.D. (1978). Azərbaycan`da hükm sürmüş bir türk hanedanı: Sacoğulları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 2, 107-128.
15. Yıldız, H.D. Azərbaycan`da hükm sürmüş bir türk hanedanı: Sacoğulları, 29-70. <https://iupress.istanbul.edu.tr/journal/tjh/article/azerbaycanda-hukum-surmus-bir-turk-hanedani-sac-ogullari-iii-ebul-kasim-yusuf?id=781774>

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARINDA RƏQƏMSALLAŞMA VƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİN TRANSFORMASIYASI

Əsmər İbrahimli, Günel Cəmilova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı, Zaqatala
ibrahimli.asmar@unec.edu.az, gunel.jamilova@unec.edu.az

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı əmək bazarında mühüm struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Avtomatlaşdırma, rəqəmsal platformalar və süni intellektin tətbiqi nəticəsində ənənəvi məşğulluq formaları transformasiyaya uğramış, eyni zamanda yeni peşələr və bacarıqlara tələbat artmışdır. Tədqiqatın məqsədi rəqəmsallaşmanın Azərbaycan əmək bazarına təsirini və işçi qüvvəsinin bacarıq transformasiyasını təhlil etməkdir. Təqdim olunan tezisdə rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri, işçi qüvvəsinin transformasiyası və rəqəmsal bacarıqların məşğulluq və karyera planlaşdırılmasındakı rolu Azərbaycan kontekstində təhlil olunur. Araşdırma zamanı yerli elmi mənbələrə istinad edilməklə rəqəmsallaşmanın məşğulluğun keyfiyyətinə və əmək münasibətlərinə təsiri qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal dövrdə əmək bazarının davamlı inkişafı üçün insan kapitalının gücləndirilməsinin və əmək bazarı siyasətlərinin rəqəmsal transformasiya ilə uzlaşdırılmasının vacibliyi vurğulanır.

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı əmək bazarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə dördüncü sənaye inqilabı çərçivəsində avtomatlaşdırma, süni intellekt və rəqəmsal platformaların geniş tətbiqi ənənəvi məşğulluq formalarını dəyişməkdə, yeni peşə və bacarıqlara tələbat yaratmaqdadır. Bu proses əmək bazarında həm yeni imkanlar açır, həm də müəyyən risklər formalaşdırır. Azərbaycanda da rəqəmsallaşma fonunda əmək bazarının strukturunda dəyişikliklər müşahidə olunur və bu dəyişikliklərin elmi əsaslarla təhlili aktual məsələ kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq, rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri və işçi qüvvəsinin transformasiyası Azərbaycan kontekstində yetərincə sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsallaşma bəzi ənənəvi peşələrin sıradan çıxmasına səbəb olsa da, eyni zamanda yüksək ixtisaslı və rəqəmsal bacarıqlara əsaslanan yeni iş yerlərinin yaranmasını stimullaşdırır [1]. Əmək bazarında texnologiyaya uyğunlaşma qabiliyyəti işçi qüvvəsinin əsas rəqəbat üstünlüyünə çevrilmişdir.

Azərbaycan üzrə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı məşğulluğun keyfiyyətinə təsir edir, xüsusilə xidmət və İKT sektorlarında məşğulluq imkanlarını genişləndirir [2]. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma əmək bazarında struktur dəyişikliklərinin əsas aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat konseptual-analitik metodologiyaya əsaslanır və mövcud elmi ədəbiyyatın sistemli təhlili yolu ilə rəqəmsallaşma-bacarıq-məşğulluq əlaqəsi nəzəri müstəvidə izah edilir.

Dördüncü sənaye inqilabı və işçi qüvvəsinin transformasiyası. Dördüncü sənaye inqilabı əmək bazarında yalnız texnoloji deyil, eyni zamanda sosial və institusional dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Avtomatlaşdırma və rəqəmsal istehsal texnologiyaları işçi qüvvəsindən yeni bacarıqlar tələb edir. Araşdırmalarda qeyd olunur ki, gələcək dövrdə analitik düşünmə, rəqəmsal savadlılıq və çevik bacarıqlar əmək bazarında əsas tələblər sırasında olacaqdır [3].

Rəqəmsallaşma bütün peşələrə eyni dərəcədə təsir etmir. Təhlillər göstərir ki, təkrarlanan və rutin əməliyyatlara əsaslanan işlər avtomatlaşdırmaya daha açıqdır. Azərbaycan reallığında kassir və pərakəndə satış operatorları, sənədləşmə və arxiv üzrə ofis işçiləri, bank filiallarında ənənəvi

əməliyyat işçiləri, nəqliyyat sahəsində bəzi texniki xidmət və dispetçer vəzifələri və s. sahələrdə çalışan işçilər nisbi risk qrupuna daxil edilə bilər. Bu peşələrin sıradan çıxması qaçınılmaz olmasa da, onların məzmunu dəyişir və rəqəmsal sistemlərlə işləmə bacarığı əsas tələbə çevrilir.

Rəqəmsal bacarıqların təsnifatı və karyera transformasiyası. Müasir əmək bazarında rəqəmsal bacarıqlar yalnız texniki biliklərlə məhdudlaşmır. Onları üç əsas qrupa ayırmaq mümkündür:

1. *Texniki rəqəmsal bacarıqlar:* Proqram təminatı ilə işləmək, məlumatların analizi, rəqəmsal platformaların idarəsi.

2. *İntellektual bacarıqlar:* Analitik düşünmə, problemlərin həlli, informasiya emalı və qərarvermə.

3. *Adaptiv bacarıqlar:* Dəyişikliklərə uyğunlaşma, davamlı öyrənmə, yeni texnologiyaları tez mənimsəmə.

Əmək bazarında rəqabət üstünlüyü artıq yalnız diplomla deyil, bu bacarıqların ümumiləşdirilməsi ilə müəyyən olunur. Bu səbəbdən karyera planlaşdırılması xətti deyil, dinamik xarakter almışdır.

Rəqəmsallaşma və məşğulluq keyfiyyəti arasında əlaqə modeli. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirini aşağıdakı məntiqi ardıcılıqla izah etmək mümkündür:

Rəqəmsal texnologiyaların yayılması → Bacarıq tələblərinin dəyişməsi → İş yerlərinin strukturunun yenilənməsi → Məşğulluğun keyfiyyətinin transformasiyası. Bu model göstərir ki, əsas dəyişən texnologiya deyil, işçi qüvvəsinin uyğunlaşma səviyyəsidir. Bacarıqlar yenilənmədikdə rəqəmsallaşma işsizlik riskini artırır, yeniləndikdə isə məhsuldarlıq və gəlir artımına səbəb olur.

Cədvəl 1. Ənənəvi və rəqəmsal iş modellərinin müqayisəsi

Xüsusiyyət	Ənənəvi model	Rəqəmsal model
İş yeri	Fiziki məkan	Uzaqdan və hibrid
İş vaxtı	Sabit	Çevik
Bacarıq tələbi	Peşəyönümlü	Çoxşaxəli və rəqəmsal
Karyera yolu	Xətti	Dinamik
Bazar	Lokal	Qlobal

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Aparılan təhlil göstərir ki, rəqəmsallaşma əmək bazarında qaçılmaz və çoxşaxəli təsirlərə malikdir. Bu transformasiyada əsas məsələ texnologiya deyil, insandır. Rəqəmsal bacarıqlara malik insan kapitalı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Azərbaycan kontekstində dayanıqlı məşğulluğun təmin edilməsi üçün təhsil sistemində rəqəmsal bacarıqlar gücləndirilməli, yenidən ixtisaslaşdırma proqramları genişləndirilməli, əmək bazarı texnoloji dəyişikliklərlə uzlaşdırılmalıdır. Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya əmək bazarında yeni imkanlar yaratsa da, bu prosesin səmərəli idarə olunması üçün insan kapitalının inkişafı, rəqəmsal bacarıqların artırılması və əmək bazarında texnoloji yeniliklərin həyata keçirilməsi vacibdir. Rəqəmsallaşmanın yaratdığı çağırışlara uyğunlaşmaq ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Yalnız bu halda rəqəmsallaşma risk yox, inkişaf fərsətinə çevrilə bilər.

Açar sözlər: Əmək bazarı, rəqəmsallaşma, rəqəmsal bacarıqlar, işçi qüvvəsi, dördüncü sənaye inqilabı.

Ədəbiyyat

- Hüseynov, R., Rəhimov, N. (2023). Əmək bazarı və məşğulluğa rəqəmsal iqtisadiyyatın təsirləri. *Proceedings of Azerbaijan Higher Technical Educational Institutions*, 26(3), 190-202. <https://doi.org/10.36962/PAHTEI26032023-0190>

2. Əhmədova, S., Sadıqova, G. (2025). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı: Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına və istehsalata təsiri. *ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(8), 28-31. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/120/28-31>
3. Hüseynov, R., Əliyev, Ə. (2025). Dördüncü sənaye inqilabı kontekstində işçi qüvvəsinin transformasiyası və gələcək perspektivlər. *Proceedings of Azerbaijan Higher Technical Educational Institutions*, 53(5), 85-93. <https://doi.org/10.36962/PAHTEI53052025-85>
4. Kazımova, N. (2025). Rəqəmsal bacarıqlar dövründə karyera planlamasında yeni tendensiyalar. *ELMİ TƏDQIQAT Beynəlxalq Elmi Jurnal, Xüsusi Buraxılış*, 44-47. <https://doi.org/10.36719/2789-6919/51/44-47>
5. Rəhimov, A. (2024). Rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində əmək münasibətlərinin yeni xüsusiyyətləri. *Azerbaijan Law Journal*, 24(3), 39-50. <https://doi.org/10.61638/FIZX8927>

XİDMƏTƏ YÖNƏLİK LİDERLİK ÜSLUBU VƏ QADIN

Sahilə İbrahimova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

i_sahila@yahoo.com

Liderliklə bağlı fərqli alim və elmi istiqamətlər tərəfindən çoxsaylı fərqli üslublar müəyyənləşdirilsə də, istər dövlət qurumlarında, istərsə də özəl müəssisələrdə daha çox tətbiq olunan müəyyən liderlik formaları mövcuddur. Müasir idarəetmə yanaşmaları araşdırılarkən liderliyin, əsasən, avtoritar, demokratik, liberal (laissez-faire), transformativ, tranzaksional, xidmətçi və xarizmatik üslublarının ön plana çıxdığı müşahidə olunur. Son dövrlərdə isə bütün dünyada, hətta uzun illər avtoritar liderlik modelinin dominant olduğu ölkələrdə belə insan mərkəzli idarəetmə üslublarının getdikcə daha böyük əhəmiyyət daşıması qlobal tendensiyaya çevrilmişdir.

İnsanın və onun ehtiyaclarının ön plana çəkilməsi ideyası öz köklərini XV-XVI əsrlərdə formalaşmış Avropa humanizmindən götürür. Məhz bu dövrdə insan artıq yalnız vasitə kimi deyil, məqsəd kimi dərk edilməyə başladı [1]. Zamanla bu yanaşma sosial və iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında da mühüm rol oynadı. Maslow “Ehtiyaclar piramidası” nəzəriyyəsində insanın yalnız iqtisadi varlıq olmadığını vurğulayaraq, onun psixoloji və sosial ehtiyaclarının da nəzərə alınmasının vacibliyini önə çəkdi [2]. Rogers insan mərkəzli psixologiya konsepsiyasında bütün sosial və təşkilati proseslərdə fərdin şəxsi təcrübəsinin nəzərə alınmasının əhəmiyyətini qeyd etmişdir [3]. Simon isə “The Sciences of the Artificial” əsərində sistemlərin yalnız texniki deyil, insan davranışlarını nəzərə almaqla qurulmasının zəruriliyini göstərmişdir [4]. Bu yanaşmaların məntiqi davamı olaraq, müasir dövrdə ən çox uğur qazanan liderlik modellərindən biri xidmətə yönəlik liderlik (servant leadership) üslubudur. Bu liderlik modelində rəhbər şəxsin əsas funksiyası güc tətbiq etmək deyil, bilik və bacarıqlarını bölüşməklə komandaya xidmət etmək, tərəfdaş olduğu insanların inkişafına töhfə verməkdir. Xidmətçi liderlik nəzəriyyəsinin əsas ideoloqlarından biri olan Greenleaf-in fikrincə, lider əvvəlcə xidmət edəndir, yalnız bundan sonra liderdir [5]. Bu modeldə liderliyin mərkəzində empatiya, dinləmə, qayğı və başqalarının potensialını üzə çıxarmaq dayanır.

Bir çox cəmiyyətlərdə, xüsusilə Şərq dünyasında qadın sosial rollar baxımından tarixən daha çox xidmət edən tərəf kimi formalaşmış. Qadın erkən yaşlarından ailə daxilində qayğı göstərən, ehtiyacları qarşılayan, münasibətləri tənzimləyən şəxs kimi yetişdirilmişdir. Azərbaycan məişətində geniş yayılmış “ata-anaya qalan qızıdır” ifadəsi də bu sosial gözləntinin bariz nümunəsidir. Bu ifadədə “qalmaq” anlayışı qızın valideynlərinə baxması, onların qocalıq dövründə qayğısına qalması və xidmət göstərməsi mənasını ehtiva edir.

Patriarxal cəmiyyətlərdə uzun əsrlər boyu kişi daha çox xidmət alan, qadın isə xidmət göstərən tərəf kimi təqdim edilmişdir. Bununla yanaşı, kişi ailənin və nəslin qoruyucusu, maddi təminatçısı kimi çıxış etmiş, lakin bu funksiyalar çox zaman onu ailə və sosial qruplar daxilində avtoritet və hakim mövqeyə yüksəltmişdir. Nəticədə demokratik münasibətlərdən daha çox avtoritar liderlik

modeli formalaşmışdır. Qadın isə əksər hallarda xidmət etdiyi insanların avtoritetinə çevrilməmiş, təmənnəsiz və görünməz liderlik funksiyalarını icra etmişdir. Azərbaycan ailə modelində qadın çox zaman ata ilə övladlar arasında vasitəçi rolunu üzərinə götürmüş, ailədaxili münaqişələrin yumşaldılmasında mühüm rol oynamışdır.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, oksitosin hormonu həm qadınlarda, həm də kişilərdə mövcuddur, lakin qadın orqanizmində bu hormonun səviyyəsi, xüsusilə doğuş, südvermə və erkən uşaqlıq dövründə daha yüksək olur [6]. Oksitosin empatiya, emosional həssaslıq, etibar və təhlükəsizlik hissinin formalaşmasını gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər qadınların münaqişə vəziyyətlərində tərəfləri dinləmək, emosional baxımdan uyğun zamanda dialoq qurmaq və kompromis əldə etmək bacarığını artırır. Bir çox elmi yanaşmalarda qadınların kişilərlə müqayisədə empati qurma qabiliyyətinin daha yüksək olduğu vurğulanır. Sadalanan keyfiyyətlər xidmətə yönəlik liderlik üslubunun əsas xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Xidmətçi lider əmr verən deyil, komandanı dəstəkləyən, insanları inkişaf etdirən və uzunmüddətli sosial nəticələrə fokuslanan rəhbərdir. Bu baxımdan, müasir xidmətçi liderlik modelində qadınların kişi liderlərlə müqayisədə daha uğurlu ola bilməsi fikri məntiqi əsaslara söykənir.

Azərbaycanda tarixən qadınların liderlik funksiyaları çox zaman formal şəkildə tanınmasa da, faktiki olaraq mövcud olmuşdur. Xüsusilə yaşlı qadınlar ailə və icma daxilində təşkilatlanma, dəyərlərin qorunması, adət-ənənələrin ötürülməsi proseslərində mühüm rol oynamışlar. Toy və yas mərasimlərində rolların bölüşdürülməsi, münaqişələrin həlli və barışıq proseslərində ağbirçəklərin fəaliyyəti xidmətə əsaslanan liderliyin klassik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Son illərdə Azərbaycanın dövlət və özəl sektorunda gənc qadınların şöbə rəhbəri və orta menecer vəzifələrinə təyin olunma halları artmaqdadır. Bu qadınların karyera trayektoriyalarının təhlili göstərir ki, onların əksəriyyəti rəhbərlərlə birbaşa işləyərək, köməkçi və ya koordinasiyaedici funksiyalar icra etmiş, empatik və çevik xidmət bacarıqları ilə seçilmişlər. Təcrübələrinin nisbətən az olmasına baxmayaraq, məhz xidmətə yönəlik davranışları onların karyera yüksəlişində həlledici rol oynamışdır.

Xidmətə yönəlik liderlik modeli müasir cəmiyyətlərdə qadınların liderlik potensialının daha aydın şəkildə reallaşmasına şərait yaradır. Bu model qadınlara xas hesab edilən, lakin uzun müddət zəiflik kimi qiymətləndirilmiş empatiya, qayğı və emosional zəka kimi keyfiyyətləri strateji üstünlüyə çevirərək, onları effektiv liderlik resursuna transformasiya edir. Xidmətə yönəlik liderlik modeli gender aspektindən, xüsusilə qadınların sosiallaşma prosesi və empatik davranışları kontekstində sistemli şəkildə təhlil olunur. İşin praktik əhəmiyyəti isə müasir dövlət və özəl idarəetmə strukturlarında kadr siyasətinin formalaşdırılmasında, qadınların liderlik potensialının daha effektiv qiymətləndirilməsi və tətbiqində istifadə oluna bilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: Xidmətçi liderlik, qadın liderliyi, insan mərkəzli idarəetmə, empatiya, emosional zəka.

Ədəbiyyat

1. *Humanism and Renaissance Thought*, 2012, Cambridge University Press.
2. Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
3. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin.
4. Simon, H. (1969). *The Sciences of the Artificial*. MIT Press.
5. Greenleaf, R.K. (1977). *Servant Leadership*. New York: Paulist Press.
6. Carter, C. S. (2014). Oxytocin pathways and the evolution of human behavior. *Annual Review of Psychology*, 65, 17-39.

KOMMERSİYA BANKLARININ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fuad İbrahimov

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan

fuadibrahimov460@gmail.com

İqtisadiyyatın inkişafında və onun fəaliyyətində ən mühüm rollardan birini investisiyalar oynayır. Maliyyə sistemi investisiya fəallığının artmasına kömək edən əsas komponentlərdən biridir. Kommersiya bankları cəmiyyət üzvlərinin əmanətlərini səfərbər etməklə investisiya kapitalını formalaşdırır və son nəticədə investisiya fəallığının artmasına töhfə verirlər.

Kommersiya banklarını, həmçinin investisiya bazarında güclü informasiya prosessorları hesab etmək olar. Kommersiya banklarının mövqeyi bir sıra səbəblərə görə özünəməxsus şəkildə unikaldir. Belə ki, onlar öz fəaliyyətlərində xidmət etdikləri təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün bütün xidmətləri birləşdirə bilirlər.

Bu gün ölkəmizə investisiya qoyuluşu problemi iqtisadi sistemdə əsas rollardan birini tutur. Bazar münasibətləri şəraitində bu terminin ölkə iqtisadiyyatındakı yeri və rolu yeni səviyyəyə yüksəlmişdir. Belə ki, dayanıqlı iqtisadi əlaqələri formalaşdırmaq, yerli istehsalı genişləndirmək, bütövlükdə ölkənin maddi rifahını yaxşılaşdırmaq, eləcə də Azərbaycan Respublikasının dünya miqyasındakı mövqeyini möhkəmləndirmək üçün qarşımızda bir çox vəzifələr dayanır.

Yuxarıda göstərilən bütün vəzifələri həll etmək məqsədilə milli iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi genişləndirməyə kömək edəcək potensial investorları maraqlandırmaq və onları cəlb etmək lazımdır. İnvestisiyalar investisiya prosesinin əsasını təşkil edir. İnvestisiyaların formalaşması və istifadəsi iqtisadiyyatın yüksək keyfiyyətli, innovativ artımını təmin etməyə imkan verir.

İnvestisiyalar investorun öz vəsaitinin və ya borc götürülmüş kapitalının biznes obyektlərinə, informasiya və əqli mülkiyyətə, habelə vəsaitlərin qorunub saxlanılması, toplanması və artırılması, investorun fərdi məqsədlərinə çatması və ya digər əlverişli nəticələr əldə etməsi məqsədilə ölkədə və xaricdə iqtisadiyyatın bütün növ sahə və sferalarına verdiyi töhfədir [1, s.378-379].

İnvestisiya fəaliyyətinin təşkilində dövlətin kredit-maliyyə sisteminə mühüm yer və rol verilir. İnvestisiya fəaliyyətində bank sisteminin, xüsusən kommersiya banklarının iştirakı artır. Bank sisteminin və bütövlükdə iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı bankların investisiya prosesində iştirakını stimullaşdırır və aktivləşdirir. Sabit iqtisadi mühit kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün ilkin şərtidir və iqtisadiyyatın stabil inkişafı bilavasitə bank sisteminin məhsuldar fəaliyyətindən və dayanıqlılığından asılıdır [3, s.23].

İnvestisiya münasibətlərinin əsas iştirakçısı olan banklar müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə əhalinin xeyli miqdarda pul vəsaitlərini toplayır, sonra isə həmin pul vəsaitlərini təkrar istehsal prosesini və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının artımını sürətləndirmək məqsədilə investisiya fəaliyyətinin digər iştirakçılara yönləndirir [4, s.60].

Pul-kredit təşkilatlarının investisiya siyasəti investisiya fəaliyyətinin əsas məqsədlərinin formalaşdırılmasını, habelə onlara nail olmaq üçün ən səmərəli yolların seçilməsini əhatə edir. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi prosesi məqbul və ya mümkün risk səviyyəsində investisiya aktivlərinin gəlirliliyinin artmasına kömək edən tədbirlər kompleksini əhatə edir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, strateji və taktiki idarəetmə prosesləri bankın investisiya siyasətinin əsas elementləridir [5].

İnvestisiya fəaliyyəti strategiyası investisiya siyasətinin uzunmüddətli məqsədlərini və onlara nail olmağın əsas yollarını formalaşdırır ki, bu da idarəetmə prosesinin ilkin mərhələsidir. İnvestisiya taktikası strateji istiqamət nəzərə alınmaqla formalaşdırılır, investisiya qoyuluşlarının tərkibini və həcmi müəyyən edir. Taktiki inkişaf prosesində idarəetmə qərarlarının qəbulu modelləri və investisiya layihəsindən çıxdıqdan sonra onların həyata keçirilməsi mexanizmləri də hazırlana bilər.

Xarici və daxili şəraitin uzunmüddətli təhlili və proqnozlaşdırılması əsasında mürəkkəb və uzunmüddətli proses olan bankın investisiya siyasətinin formalaşdırılması həyata keçirilir. Xarici

şəraitə makroiqtisadi amillərin uçotunu, investisiya mühitini, bankların dövlət tənzimlənməsi şərtlərini, vergitutmanın xüsusiyyətlərini, daxili şəraitə bankın inkişaf məqsəd və vəzifələrini, onun resurslarının həcmi və strukturunu, aktivlərin gəlirliliyini, həyat dövrünün mərhələsini, risk faktorlarını və s. aid etmək olar.

Xüsusi maliyyə-kredit təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən kommersiya banklarını investisiya bazarının aparıcı operatorlarından biri hesab etmək olar. Kommersiya banklarının qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu bank investisiyalarının xüsusi istiqamətidir. Bank investisiyası konkret formaya (qiymətli kağızlara) malikdir və onların maliyyə məzmununu təmsil edir [6, s.192].

Akademik dairələrdə bank investisiyaları dedikdə, bankın resurslarının kifayət qədər gəlirli qiymətli kağızlara uzunmüddətli depoziti, habelə dolayı iqtisadi investisiyalar başa düşülür ki, bu da onların bölüşdürülməsinə və əlavə mənfəətin əldə edilməsinə səbəb olur [2, s.356].

Bankın investisiya fəaliyyətini təsərrüfat subyekti baxımından nəzərdən keçirərkən belə bir fikir söyləmək olar ki, bank real aktivlər yaratmaq və əldə etmək və ya mənfəət əldə etmək məqsədilə öz resurslarını müəyyən müddətə müvəqqəti olaraq maliyyə aktivlərinin alınmasına yönəldən investor (sərmayədar) kimi çıxış edir. Banklar kapitalı, əhalinin əmanətlərini və digər sərbəst pul vəsaitlərini səfərbər etməklə öz resurslarını gələcəkdə sərfəli istifadə etmək yönündə formalaşdırırlar [7, s.554].

Makro səviyyədə investisiya fəaliyyəti dedikdə, investisiyaya olan iqtisadi ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyət başa düşülür. Bu zaman bankların başqa bir cəhəti aşkarlanır. Belə ki, bu səviyyədə banklar maliyyə vasitəçisi kimi çıxış edirlər. Bu halda kommersiya bankları sahibkarlıq subyektlərinin investisiya tələbini stimullaşdırır, həmçinin əmanət və yığımların investisiya resurslarına çevrilməsinə kömək edir [7, s.231]. Beləliklə, kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin ikili xarakterindən danışmaq olar. Təsərrüfat subyekti nöqteyi-nəzərindən bu fəaliyyətin əsas məqsədi kommersiya banklarının gəlirlərinin artırılması olduğu halda, makroiqtisadiyyat baxımından əsas məqsəd ictimai kapitalın artırılmasıdır.

Likvidliyi və etibarlılığı qoruyub saxlamaqla investisiyaların gəlirliliyini təmin etmək kommersiya banklarının maraqlarına uyğundur. Çünki onlar əsasən cəlb olunmuş və borc vəsaitləri hesabına fəaliyyət göstərirlər və riskli investisiya layihələrinə investisiya qoymaqla müştərilərinin vəsaitlərini riskə ata bilməzlər.

Kommersiya banklarının investisiya prosesində iştirakının əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İnvestisiya məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb edilməsi;
- İnvestisiya xarakterli kreditlərin verilməsi;
- Bank vəsaitləri hesabına və ya müştərinin tapşırığı ilə qiymətli kağızlara pul vəsaitlərinin qoyuluşu [8, s.86].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün bankın əsas funksiyalarından biri kreditlərin verilməsidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə hakimiyyət orqanları əhalinin maliyyə bank xidmətlərindən istifadə imkanlarına şüurlu şəkildə nəzarət edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bankların öz investisiya portfelinin aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsini qiymətli kağızlara investisiyalara yönəltməsi bank gəlirlərinin sabitləşməsinə və əlavə daxilolmalara imkan verməkdədir. Beləliklə, kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu gün olduqca aktualdır. Yerli bankların investisiya prosesində iştirakı zamanı yaranan problemlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, məhz bu baxımdan ölkəmizin bank sisteminin gələcək formalaşması prosesi ilə birlikdə bank investisiyalarının iqtisadiyyatda payını təhlil etmək lazımdır.

Məhz banklar investisiya münasibətlərinin iştirakçıları və onların xüsusiyyətləri haqqında digər investisiya vasitəçiləri üçün mümkün olmayan ən dolğun məlumatların sahibi olurlar. Nəticədə bank sektoru investisiya bazarının institusional strukturunun əsas seqmenti kimi çıxış edir.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin sonrakı uğurlu inkişafı üçün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərinin xarici təcrübəsinə əsaslanmaqla daxili

iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə və daim inkişaf etdirməyə, habelə kommersiya bankları arasında daimi bilik mübadiləsinə və onların ölkə daxilində əməkdaşlığına ehtiyac vardır. Bu kontekstdə kommersiya banklarının əməkdaşlarının korporativ maliyyələşdirmə sahəsində bacarıqlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin mütəmadi olaraq aparılması məqsədəuyğundur.

Dövlət hakimiyyət orqanları bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə təsir göstərməklə investisiya mühitinə birbaşa təsir göstərir. Bir nüansı vurğulayaq ki, düzgün idarəetmə ölkə iqtisadiyyatına investisiya axınının həcmi artırır, bank sektorunun investisiya fəallığına təkan verir və mümkün riskləri azaldır.

İnvestisiyalar kommersiya bankları üçün təkcə mümkün gəlir əldə etmək baxımından deyil, həm də digər təşkilatlara köməklik göstərmək, müxtəlif bazarlarda, o cümlədən beynəlxalq bazarlarda çıxış etmək baxımından mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların yönəldilməsində kommersiya banklarının artan roluna bir daha diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Açar sözlər: Kommersiya bankları, korporativ maliyyələşdirmə, investisiya.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə.M., Bağırov, M.M., Bağırov, D.A., Pürhani, S.H. (2005). *İzahlı İqtisadi Terminlər Lüğəti*. Bakı, Nurlan, 536.
2. Məmmədov, Z.F. (2013). *Bank Fəaliyyətinin Əsasları*. Bakı, Azərneşr, 480.
3. Кузнецова, О.С. (2018). Инвестиционная деятельность российских банков и проблемы ее осуществления. *Вестник Гуманитарного Университета*, 1, 22-25.
4. Якутина, Э.В. (2017). Инвестиции в банковской деятельности. *Economics*, 5(26), 59-62.
5. Зверев, А.В., Мандрон, В.В., Мишина, М.Ю. (2018). Инвестиционная деятельность и инвестиционная политика банковского сектора. *Вестник БГУ*, 3(37). <https://cyberleninka.ru/article/n/investitsionnaya-deyatelnost-iinvestitsionnaya-politika-bankovskogo-sektora-rf>
6. Мазикова, Е.В., Юманова, Н.Н. (2015). Инвестиции банков в ценные бумаги: Сущностный аспект и тенденции развития в современных условиях. *Экономические и Социальные Перемены: Факты, Тенденции, Прогноз*, 6, 185-202.
7. Игониная, Л.Л. (2014). *Инвестиции*. Москва, 752.
8. Емельянов, А.Б. (2017). Инвестиционная деятельность коммерческих банков: Понятие, виды и значение. *Молодой Ученый*, 52, 84-88.

TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ BULLINQ HALLARININ QARŞISININ ALINMASINDA SOSIAL İŞÇİ YANAŞMASI

Güləy İlyaslı

Azərbaycan Universiteti, Bakı

qr.shakirqizig@gmail.com

Təhsil müəssisələri cəmiyyətdə uşaqların etibarlı, təhlükəsiz hiss etdiyi, təlim və tərbiyə aldığı, onların hüquqlarının qorunduğu bir məkan kimi qəbul edilsə də, son zamanlar həm dünyada, həm də ölkəmizdə, məktəblərdə artan müxtəlif xarakterli zorakılıq halları bu imici pozur. Bu zorakı hallar təkcə şagirdlə-şagird arasında deyil, eyni zamanda məktəb rəhbərliyi-şagird, şagird-müəllim, şagird-texniki işçi arasında da baş verə bilər [3].

Təhsil müəssisələrində zorakılıq - öyrənmə və inkişafa mane olan, məktəbdəki təlim-tərbiyə mühitini pozan, cinayət xarakterli əməllər və aqressiv davranışlarla xarakterizə olunan və ciddi tədbirlərin görülməsini tələb edən xoşagəlməz haldır.

Zorakılıq yalnız fiziki xarakter daşıyır. Əl-əxsus da məktəblərdə bulling özünü təkcə fiziki formada göstərmədiyi üçün onu aşkara çıxarmaq çətin olur. Məktəb daxilində uşaqlar fiziki tiptən

başqa müxtəlif növ - cinsi, psixoloji, maddi və mənəvi zorakılığa məruz qala bilərlər [4]. Bəzən, edilən bu bullinqlər bir dəfə, bəzən isə çox, aylar və ya illər ərzində də davam edə bilər. Məktəb illərində baş verən zorakılıq hallarının uşaqlar üzərində formalaşdırdığı psixoloji və sosial təsirlər yalnız həmin dövrlə məhdudlaşmır. Bu mənfi təsirlər uşaqların həyatının sonrakı mərhələlərində də özünü göstərərək şəxsiyyətinin formalaşmasına, sosial münasibətlərinə və psixoloji sağlamlıqlarına əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vurur. Bu təsirlər nəinki bullinqə məruz qalan şagirdlərə, eyni zamanda zorakı davranışlara şahid olan, bu davranışları nümayiş etdirən uşaqların da psixososial inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bütün bu təsirləri nəzərə alaraq, məktəb zorakılığı çoxşaxəli sosial problem kimi qiymətləndirilməli və onun qarşısının alınması istiqamətində sosial işçilər müxtəlif yanaşmalardan istifadə edərək vaxtında və sistemli müdaxilə etməlidirlər.

Təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən sosial işçilər bullinqə qarşı mübarizəyə ilk növbədə, şagirdləri bullinqin nə olduğu haqqında maarifləndirərək başlamalıdırlar. Daha sonra, müxtəlif vəziyyətlərdə zorakılığa məruz qaldıqda, təhlükəsiz şəkildə həmin bullinqə reaksiyavermə bacarığının formalaşdırılması ilə bağlı mütəmadi danışıqlar aparılmalı, təlimlər keçirməlidir [2]. Növbəti addım, valideynlərlə daim sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqdır. İstər zorakılıq edən, istərsə də zorakı hərəkətlərə məruz qalan şagirdin valideynləri ilə söhbət aparılmalı, son zamanlar həmin uşağın evdəki davranışlarında müsbət və ya mənfi mənada hər hansı dəyişikliyin olub-olmadığı, dəyişiklik varsa bir valideyn olaraq bunun səbəbinin ev mühitində baş verən hər hansı hadisə ilə bağlılığının mümkünlüyü və gələcək risklər barəsində geniş müzakirə təşkil edilməlidir [1].

Sosial işçi işlədiyi təhsil müəssisəsində, bullinq riskinin (həm qurban, həm də zorakı davranış göstərən) daha yüksək olması ilə seçilən, risk qruplarına daxil olan şagirdləri ayırd etməli və sosial iş müdaxilələrində prioritet hədəf qrupu kimi seçməlidir. Seçilmiş şagirdlərlə mütəmadi olaraq təkbətək və ya qrup şəklində görüşlər keçirilməli, onların hobby və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, potensiallarının üzə çıxarılması istiqamətində fərdi inkişaf planları hazırlamalı, həmin şagirdlərin sosial və məktəbdaxili fəaliyyətlərə məqsədyönlü şəkildə cəlb olunmasını təmin etməlidirlər.

Bəzən, sosial işçinin bütün səylərinə baxmayaraq zorakı davranışa meyilli uşaqlar dəfələrlə bullinq xarakterli davranış göstərə bilərlər. Məktəblərdə sosial işçi-polis əməkdaşlığı gücləndirilməlidir. Hazırda real vəziyyət budur ki, şagird bir neçə dəfə eyni zorakı davranış sərgiləyir, lakin hüquqi müstəvidə cəza almasın deyərək hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verilməsi təxirə salınır. Bu isə bullinq etməyə meyilli digər şagirdlərdə də arxayınlıq yaradır.

Sosial işçinin müdaxilələrinə baxmayaraq, eyni zorakı davranışı eyni və ya fərqli qurban üzərində iki və daha artıq sayda təkrarlayan şagirdlə, məktəbə təhkim olunmuş polis əməkdaşı, məktəb daxilində maarifləndirici söhbət aparmalıdır. Görüşün məqsədi cəza tədbirlərinin tətbiqi deyil, uşağa bu hərəkətinin hüquqi və sosial nəticələrinin başa salınması, həmçinin vəziyyətin ciddiliyinin dərk etdirilməsidir. Bu yanaşma çərçivəsində, şagirdin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmadan əvvəl, növbəti şans kimi qarşısının alınmasına yönəlmiş qabaqlayıcı tədbirlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Təklif olunan bu əməkdaşlıq modelinin əvvəlcə pilot layihələr şəklində tətbiqi, müsbət nəticə verərsə, mərhələli şəkildə genişləndirilməsini məqsədəuyğun hesab olunur.

Açar sözlər: Sosial işçi, bullinq, zorakılıq, psixososial dəstək.

Ədəbiyyat

1. Akar, Ç.P. (2013). *Okul Yöneticilerinin ve Öğretmenlerin Akran Zorbalığına İlişkin Tutumları ve Müdahale Stratejileri*. Malatya, 172.
2. American Association of School Administrators (2009). *Bullying prevention: A guide for schools and communities*.
3. <https://arti.edu.az/2022/02/01/m%C9%99kt%C9%99bd%C9%99-sagirdl%C9%99r-arasinda-yaranan-zorakiliq-adli-m%C9%99qal%C9%99/>
4. Musa, Ö.Z., Müesser, U.Ç.A.R. (2024). Okul ortamında akran zorbalığı: Öğretmen algıları ve müdahale stratejileri. *İnsan ve Toplum Bilimlerinde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 1(4), 1-9.

BÖHRAN VƏ SEÇİM ARASINDA: GƏNCƏDƏ MÜSTƏQİLLİK İDEYASININ SİYASI SİNAĞI (İyun 1918-ci il)

Nəhayət İsgəndərova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

nehayet87@gmail.com

1918-ci ilin ilk ayları Azərbaycan milli hərəkatı üçün tarixi baxımdan kritik dövr idi. Region həm daxili, həm də xarici təzyiqlərin intensivləşdiyi mürəkkəb geosiyasi şəraitlə üz-üzə qalmışdı. Xarici siyasət amilləri arasında bolşevik Rusiyasının Azərbaycan ərazilərinə iddiaları, erməni silahlı birləşmələrinin təcavüzləri və Cənubi Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun tanınmaması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Avropa dövlətlərinin region uğrunda maraqları da Azərbaycan milli hərəkatına əlavə təzyiq yaratmış, müstəqil dövlət quruculuğunu çətinləşdirmişdi. Lakin yalnız xarici təhdidlər milli liderlərin üzərinə düşən yük deyildi. Daxili siyasi mühit də müstəqil dövlət qurmaq baxımından ciddi maneələr yaratmışdı. Milli Şuradan kənarda qalmış bəzi qüvvələr hökumətin demokratik və respublikaçı ideyalarına qarşı çıxır, Azərbaycanın Osmanlıya birləşdirilməsi ideyasını dəstəkləyirdilər. Bu “ilhaqçı” qrup əsasən burjua, bəy və dini təbəqələrdən təşkil olunmuş, Milli Şuranın demokratik və müasir dövlət quruculuğu planlarını öz maraqlarına təhlükə kimi qiymətləndirirdi.

Eyni zamanda, regionda Osmanlı-Türkiyə və digər böyük dövlətlərin strategiyaları Azərbaycan siyasi həyatına birbaşa təsir göstərirdi. Nuru Paşanın 300 hərbi təlimatçı ilə Gəncəyə gəlişi və şəhərdə qısa müddətdə nizam-intizam yaratması, həm “ilhaqçıların” gücünü artırmış, həm də əhali arasında türklərə qarşı müsbət münasibət yaratmışdı. Bu dövr həmçinin, Azərbaycanın demokratik siyasi liderləri üçün mürəkkəb seçimlər dövrü idi: xarici dəstək olmadan müstəqilliyi qorumaq mümkün deyildi, lakin bu dəstək qarşılığında suverenlik hüququndan tamamilə imtina etmək də siyasi və strateji səhv olardı. Buna görə də, 1918-ci ilin yazında Azərbaycan Milli Şurası həm xarici təhlükələr, həm də daxili qarşıdurmalar arasında tarazlıq yaratmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bu dövrün hadisələri, xüsusilə Gəncədə baş verəcək iyun böhranı, Azərbaycanın müstəqillik ideyasının real siyasi sınağına çevriləcək və milli konsensus, kompromis və strateji diplomatiyanın əhəmiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyacaqdı. 1918-ci ilin ilk yarısında siyasi liderlər yalnız diplomatik və hərbi vasitələrlə deyil, həm də daxili siyasi münaqişələr kontekstində strateji qərarlar qəbul etməli oldular. Tezisdə həm tarixi faktlar, həm də sosial və siyasi təhlil birləşdirilərək, müstəqillik ideyasının sınaqdan keçirildiyi dövrü araşdırılmışdır.

Nəzəri-Konseptual Yanaşma. İşdə milli hərəkatın təhlili üçün üç əsas nəzəri çərçivə birləşdirilmişdir:

1. Tarixi materializm: Bu yanaşma sosial və iqtisadi strukturların siyasi qərarlara təsirini araşdırır. Burjua, torpaq sahibləri və dini təbəqələrin mövqeləri Milli Şuranın fəaliyyətinə maneə olan daxili faktor kimi qiymətləndirilir.

2. Milli dövlətçilik konsepsiyası: Bu çərçivə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqillik ideyasının formalaşmasını və strateji kompromislər vasitəsilə qorunmasını izah edir. İşdə göstərilir ki, milli liderlər yalnız demokratik idealları deyil, həm də milli maraqları qorumaq üçün pragmatik siyasət yürüdür.

3. Geosiyasi təhlil: Osmanlı və Rusiya imperiyalarının təsirləri, habelə bölgədəki etnik və siyasi qarşıdurmalar Milli Şuranın qərarlarına birbaşa təsir göstərirdi. Bu yanaşma, milli hərəkatın yalnız daxili siyasi mübarizə ilə deyil, həm də regional və beynəlxalq kontekstdə başa düşülməsinin vacibliyini vurğulayır.

Nəzəri-konseptual yanaşmalar birləşdirilərək Azərbaycan milli hərəkatının mürəkkəbliyini, kompromis və strateji seçimin əhəmiyyətini izah edir.

Daxili və xarici təzyiqlər: “İlhaqçılar” və Milli Şura. 1918-ci ilin ilk aylarında Azərbaycan milli hərəkatı həm xarici, həm də daxili təzyiqlərlə üz-üzə qalmışdı. Xarici siyasət amilləri milli hərəkat üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Bolşevik Rusiyasının Azərbaycan ərazilərinə iddiaları və

Cənubi Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanımaması, erməni rəhbərlərinin ekspansionist planları və qətləmləri, eləcə də Avropa dövlətlərinin bölgə uğrunda mübarizəsi milli hərəkətin həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan müstəqillik ideyasının reallaşdırılması yalnız daxili siyasi qüvvələrin koordinasiyası və strateji xarici dəstək vasitəsilə mümkün idi. Lakin yalnız xarici amillər deyil, ölkə daxilindəki vəziyyət də müstəqil dövlətin yaradılmasına mane olurdu. Milli Şuradan kənarda qalmış bəzi qüvvələr, əsasən, burjua, bəy və dini təbəqələrdən ibarət olan “İlhaqçılar”, hökumətin demokratik, respublikaçı və müasir düşüncəli nümayəndələrinə qarşı mənfi münasibət sərgiləyirdilər. Bu qüvvələr Azərbaycanın Osmanlıya birləşdirilməsi məsələsini əsas prioritet hesab edir və Milli Şuranın demokratik planlarını dayandırmağa çalışırdılar. “İlhaqçılar” qrupunun məqsədi yalnız müstəqillik ideyasını yox, həm də Milli Şuranın sosial və siyasi islahatlarını əngəlləmək idi. Belə ki, aqrar islahatlar, qadınlara hüquqların verilməsi təşəbbüsləri və demokratik prinsiplərə əsaslanan hüquqi sistem burjua və torpaq sahibləri üçün birbaşa təhdid hesab olunurdu.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sonralar qeyd edirdi ki, türklər Azərbaycana xalqı müdafiə etmək üçün əsgər kimi gəlmişdilər və bu, həqiqət idi. Lakin onu da vurğulayırdı ki, ölkə daxilində bəzi bəy və paşalar vardı, hansı ki, Azərbaycanın birbaşa İstanbul tərəfindən idarə olunmasını arzulayırdılar [4].

1918-ci ilin yazında Nuru Paşanın 300 hərbi təlimatçı ilə Gəncəyə gəlməsi və şəhərdə qısa müddətdə nizam-intizam yaratması əhali arasında Osmanlılara olan rəğbəti artırırdı. Bu vəziyyət “İlhaqçılar”a yeni hökumət qurmaq üçün təzyiq vasitəsi təqdim etdi. Anarxiya və kaosdan bezmiş əhali, ölkədə sülh və sabilliyi bərpa edəcək gücü Osmanlılarda görürdü. “İlhaqçılar”, əsasən, torpaq sahibləri, bəylər və dini xadimlərdən ibarət idi və Milli Şuranın ölkədə hakimiyyətini möhkəmləndirməsindən narahat idilər. Onlar xüsusilə Azərbaycanın müstəqillik ideyası yox, Milli Şuranın demokratik siyasətləri ilə bağlı təşəbbüslərindən narahat olurdular.

“İlhaqçılar” fəaliyyətində Osmanlı nümayəndələri, xüsusilə Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi hərbi-siyasi qruplaşma tərəfindən dəstəklənirdilər. Osmanlı rəhbərliyi Milli Şura liderlərinin Rusiya inqilabının demokratik ideallarına və dünyəvi dövlət modelinə sadıqlığını qəbul etmirdi [6, s.207-208]. Nuru Paşanın Ənvər Paşanın qardaşı olması və Qafqazla Mərkəzi Asiyanın türkdilli xalqlarının Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə daxil edilməsini nəzərdə tutan strateji planlarını icra etməsi “İlhaqçılar”a dəstək verməsinin əsas səbəblərindən biri idi.

Milli Şura isə Azərbaycanın müstəqillik ideyasının yalnız xarici dəstək vasitəsilə qorunmasının vacibliyini anlayırdı. Demokratik və müstəqillik tərəfdarları ölkəni anarxiyadan, daşnak-bolşevik təhlükəsindən qorumaq və hüquqi nizam yaratmaq üçün Türkiyənin hərbi dəstəyinə ehtiyac olduğunu dərk edirdilər [5, s.93-94]. Lakin onlar bu yardımı qəbul edərkən Azərbaycanın müstəqillik hüququndan imtina etmirdilər.

Mayın 28-də keçirilmiş Milli Şura iclasında Azərbaycanın dərhal müstəqil elan olunması məsələsində tərəddüd edən bəzi üzvlərin mövqeyi aydın görünürdü. Məsələn, Fətəli xan Xoyski ölkədə vəziyyət tam aydınlaşana qədər müstəqilliyin elanından çəkinməyi və yalnız tam səlahiyyətli hökumətin qurulması ilə kifayətlənməyi təklif edirdi. Həsən bəy Ağayev isə türklərin Gəncəyə hərbi-siyasi baxımdan işğalçı niyyətinin olmadığını, əksinə, Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında maraqlı olduqlarını qeyd edirdi [1, s.49-50]. Beləliklə, 1918-ci ilin yazında Azərbaycan həm daxili, həm də xarici təzyiqlərdən qaynaqlanan mürəkkəb siyasi mühitdə fəaliyyət göstərirdi. “İlhaqçılar” və Milli Şura arasındakı qarşıdurma müstəqillik ideyasının real siyasi sınağından keçməsinə və dövlətin gələcək siyasi strategiyasının formalaşmasına şərait yaratdı.

Gəncədə hakimiyyət böhranı və Milli Şuranın pragmatik strategiyası. 1918-ci ilin iyununda Gəncədə Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti faktiki hakimiyyəti ələ almış Osmanlı generalı Nuru Paşa ilə ciddi siyasi qarşıdurma ilə üzləşdi. Bu mərhələ Azərbaycanın müstəqilliyinin həm xarici, həm də daxili təzyiqlər fonunda sınağa çəkildiyi kritik dövr idi. Nuru Paşa ilə aparılan ilkin danışıqlar nəticəsiz qaldı; o, siyasi məsuliyyətdən yayınaraq Azərbaycan nümayəndələrini mülki müşavir Əhməd bəy Ağayevə yönəltdi. Ağayevlə aparılan danışıqlar da müstəqilliyin qorunması baxımından ümidverici olmadı.

Milli Şura böhrandan çıxış yolu kimi ali hakimiyyət orqanı kimi saxlanılmasını, lakin tərkibinin genişləndirilməsini təklif etdi. Bu çərçivədə yerli komitələrdən və əvvəlki Milli Komitənin üzvlərindən nümayəndələrin cəlb edilməsi, mövcud hökumətin istefası və yeni kabinetin Milli Şura sədrinin müəyyən edəcəyi şəxs tərəfindən formalaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Kompromis xarakterli bu model Nuru Paşaya hökumət daxilində təsir imkanları yaratsa da, tam nəzarət istəyi səbəbilə qəbul edilmədi. Əhməd Ağayev Osmanlı tərəfinin daxili siyasətə qarışmaq niyyətində olmadığını bildirsə də, Milli Şuranın guya xalq dəstəyindən məhrum olması barədə açıqlamalar açıq siyasi təzyiq kimi qiymətləndirilə bilər [2, s.48].

Danışqlar zamanı aydın oldu ki, Osmanlı dəstəyi yalnız Milli Şuranın özünü buraxması və hökumətin birbaşa Nuru Paşa tərəfindən formalaşdırılması şərti ilə mümkündür. Bu variant suverenliyin itirilməsi riski daşıdığı və Brest-Litovsk müqaviləsinə zidd olduğu üçün qəti şəkildə rədd edildi. Nəticədə kompromis əldə olunaraq Milli Şuranın hökuməti formalaşdırması, səlahiyyətlərini ona ötürməsi və bundan sonra özünü buraxması barədə razılıq əldə edildi [5, s.99]. Bu qərar 17 iyun 1918-ci il iclasında müzakirə edildi. M.Ə. Rəsulzadə emosional deyil, milli maraqlara əsaslanan qərar qəbul edilməsinin vacibliyini vurğuladı və siyasətin romantizm üzərində deyil, məsuliyyət prinsipi ilə aparılmalı olduğunu bildirdi [3, s.57]. Qüvvələr nisbətinin Milli Şuranın əleyhinə olması müəyyən güzəştləri qaçılmaz edirdi. N. Yusifbəyli kompromisin Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini qorumaq üçün zəruri olduğunu əsaslandırırdı və yeni hökumətin Milli Şura sədrinin etibar etdiyi şəxs tərəfindən formalaşdırılmasını təklif etdi. Bu mövqe Rəsulzadə tərəfindən də dəstəkləndi [2, s.58-59].

Səsvermə nəticəsində hökumətin istefası və yeni kabinetin təşkili qəbul edildi. Fətəli xan Xoyski yenidən baş nazir təyin olundu və ikinci hökumətin tərkibi təsdiqləndi. Qətnaməyə əsasən, hökumət müstəqilliyi və əsas azadlıqları ləğv edə bilməz və altı ay ərzində Müəssislər Məclisini çağırmalı idi [5, s.101]. Rəsulzadə xəbərdarlıq edirdi ki, təşəbbüs itirildiyi təqdirdə geridə qalmış bir hökumətin formalaşması təhlükəsi yaranacaq [5, s.102]. Beləliklə, iyun böhranı zamanı Milli Şura siyasi ambisiyaları kənara qoyaraq müstəqilliyin qorunmasını prioritet seçdi. Sovet tarixşünaslığında bu mövqe təhrif edilsə də, faktiki olaraq Milli Şuranın pragmatik siyasəti Azərbaycanın Türkiyəyə birləşdirilməsi planlarının qarşısını aldı. “İlhakçı” xətt reallaşmadı və bu, Milli Şura ətrafında birləşmiş siyasi qüvvələrin əsas tarixi nailiyyəti oldu.

1918-ci ilin ilk yarısında Azərbaycan milli hərəkəti həm xarici, həm də daxili sınaqlarla üz-üzə qalmışdı. Xarici təzyiqlər, xüsusilə bolşevik Rusiyasının Azərbaycan ərazilərinə iddiaları, Cənubi Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun məhdudlaşdırılması, eləcə də erməni rəhbərlərinin ekspansionist siyasəti və Avropa dövlətlərinin bölgə uğrunda apardığı rəqabət milli hərəkət üçün ciddi təhlükə yaratmışdı. Eyni zamanda, daxili müxalif qüvvələrin, xüsusilə “İlhaqçılar”ın, Azərbaycanın müstəqillik və demokratik dövlətçilik ideyalarına qarşı fəaliyyəti də milli konsolidasiyanı çətinləşdirirdi. Burjuaziya, torpaq sahibləri və dini təbəqələrin bəzi nümayəndələri Milli Şura və onun demokratik təşəbbüslərinə qarşı çıxır, Osmanlı himayəsi altında ölkənin idarə olunmasını arzulayırdılar.

1918-ci ilin iyun böhranı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi tarixi üçün bir çox mühüm dərslər verdi. Birincisi, müstəqillik ideyası yalnız xarici dəstək və milli konsensus vasitəsilə qoruna bilərdi; ikincisi, demokratik prinsiplər və pragmatik kompromis bir-birini istisna etmədən milli maraqlar üçün effektiv şəkildə istifadə oluna bilərdi; üçüncüsü, milli hərəkətin uğuru yalnız siyasi və hərbi məsələlərlə deyil, həm də sosial təbəqələr arasında dəstək və legitimlik yaratmaqla ölçülürdü. Beləliklə, Gəncədə baş verən böhran, Azərbaycanın müstəqillik ideyasının yalnız konseptual deyil, həm də praktik siyasət səviyyəsində sınaqdan keçirildiyi bir hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Milli Şuranın pragmatik strategiyası, “İlhaqçılar”ın təzyiqlərinə rəğmən, dövlətçilik ənənələrinin zəif olduğu bir dövrdə Azərbaycanın suverenliyini qorumağa imkan verdi. Bu hadisələr həm də regionda dövlətçilik təcrübəsinin, milli liderlərin strateji qərarvermə qabiliyyətinin və siyasi kompromisin əhəmiyyətinin təhlil edilməsi üçün əhəmiyyətli tarixi nümunə təqdim edir.

1918-ci ilin iyun böhranı Azərbaycan üçün yalnız bir siyasi sınaq deyildi; o, həm də milli dövlətçilik ideyasının formalaşması, demokratik prinsiplərin qorunması və pragmatik siyasətin milli maraqlar naminə tətbiqi baxımından dərin tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses Azərbaycan

dövlətçiliyinin gələcək inkişafına fundamental təməl yaratdı və milli liderlərin strateji düşüncə tərzini, kompromis və liderlik bacarıqlarını ön plana çıxardı.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, müstəqillik ideyası, Milli Şura, Gəncə böhranı, İlhaqçılar, Osmanlı təsiri, pragmatik strategiya, demokratik prinsiplər, milli dövlətçilik.

Ədəbiyyat

1. ARDA, f. 970, siy.1, iş.1, v.49.
2. ARDA, f. 970, siy.1, iş.1, v.49-50.
3. ARDA, f. 970, siy.1, iş.1, v.57.
4. Azərbaycan, 1919, 12 fevral.
5. Məmmədşadə, M.B. (1992). *Milli Azərbaycan Hərəkatı*. Bakı, Nicat, 246.
6. Балаев, А. (1998). *Азербайджанское Национальное Движение в 1917-1918 гг.* Баку: ЕЛМ, 280.
7. Токаревский, Е.А. (1957). *Из Истории Иностранной Интервенции и Гражданской Войны в Азербайджане*. Баку: Изд-во АН АзССР, 332.

SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ: 1578-1580-Cİ İLLƏR HADİSƏLƏRİ

Nübar İslamova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

nubar.islamova21@gmail.com

XVI əsrin ikinci yarısı Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli siyasi proseslərlə xarakterizə olunur. Bu dövrdə regionun ən güclü dövlətləri olan Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında davam edən rəqabət yalnız iki dövlətin qarşıdurması deyil, eyni zamanda Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarının geosiyasi taleyi uğrunda aparılan genişmiqyaslı mübarizə idi. Xüsusilə, Azərbaycan ərazisi bu müharibələrin əsas döyüş meydanına çevrilmiş, siyasi və hərbi hadisələr ölkənin sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri XVI əsr boyunca müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, bəzən sülh müqavilələri ilə müvəqqəti sabitlik yaranırsa da, qarşıdurmanın köklü səbəbləri aradan qalxmamışdır. 1555-ci il Amasya müqaviləsindən sonra müəyyən sakitlik müşahidə edilsə də, Osmanlı dövlətinin genişlənmə siyasəti və Səfəvilər dövlətində daxili çəkişmələrin artması yeni müharibə mərhələsini qaçınılmaz etmişdir. Məhz bu şəraitdə 1578-ci ildə başlayan müharibə Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının yeni və daha gərgin mərhələsi kimi çıxış edir.

Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövründə (1578-1587) Səfəvi dövlətində yaranmış dərin daxili böhranlar siyasi sabitliyi ciddi şəkildə pozmuşdu. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, qızılbaş əmirləri arasında davam edən hakimiyyət mübarizəsi, dövlət xəzinəsinin tükənməsi və ölkə daxilində ümumi qeyri-sabitlik Osmanlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarına yürüş etməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Osmanlı sultanı III Muradın (1574-1596) əsas məqsədi Azərbaycan ərazilərini Xəzər dənizinə qədər ələ keçirmək, Orta Asiya xanlıqları ilə birbaşa əlaqə qurmaq və Asiyanın mühüm ticarət yollarına nəzarəti təmin etmək idi. Bu siyasətdə xüsusilə Təbrizin tutulması, Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və şimaldan gələn müstəmləkə təhlükəsinin qarşısını almaq mühüm yer tuturdu [5, s.68]. Həsən Bəy Rumluya görə, Osmanlıların məqsədi yalnız torpaq əldə etmək deyil, həm də Səfəvi dövlətinin dini-siyasi nüfuzunu zəiflətmək idi [3, s.651]. Osmanlı imperiyası Səfəvi dövlətində yaranmış daxili siyasi gərginlikdən istifadə edərək sərhəd bölgələrində yaşayan kürd tayfalarını üsyana təşviq etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə Van hakimi Xosrov paşaya Səfəvilərə qarşı çıxışların olunması tapşırılmışdı. 1577-ci ilin noyabrında Anadolu, Rum, Qaraman və Zülqədər bəylərbəyliyinə müharibəyə ciddi hazırlaşmaq barədə göstərişlər göndərildi. Nəhayət, 1578-ci ilin yanvarın əvvəlində

Sultan III Murad Səfəvi dövlətinə qarşı yürüş qərarını rəsmiləşdirdi. Bundan əlavə, Osmanlıya tabe olan Krım xanı I Məhəmməd Gəray və Dağıstanın müxtəlif hakimlərinə də bu yürüşdə iştirak etmələri əmr olunmuşdu [5, s.68].

1578-ci ildə Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında təxminən yüz min nəfərlik Osmanlı ordusu Qarsdan Gürcüstan istiqamətində hərəkətə başladı. Osmanlı təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Çuxursəd bəylərbəyi İmamqulu xan Toxmaq Ustacılı Qarabağ bəylərbəyi İmamqulu xan Qacarı və Azərbaycanın cənub bölgələrinin hakimi Əmir xan Türkmənı köməyə çağırırdı. Məhəmməd xan Toxmaq Ustacılı ilə İmamqulu xan Qacarın 15 min nəfərlik qüvvəsi Çıldır gölü yaxınlığında Əmir xan Türkməninin qoşununu gözlədilər. Lakin ustacılı və türkmən tayfaları arasındakı düşmənçilik səbəbindən Əmir xan dəstək üçün gəlmədi. Səfəvi tərəfinin əsas məqsədi Osmanlı ordusunun Gürcüstana doğru yürüşünü dayandırmaq idi. Çıldır gölü sahilində Osmanlılarla baş verən ilk qarşıdurmada qızılbaş qüvvələri müəyyən üstünlük əldə etsələr də, Osmanlı ordusuna əlavə qüvvələrin gəlməsi nəticəsində Səfəvi qoşunu məğlubiyyətə uğradı. 1578-ci il avqustun 9-da Qarsın şimal-şərqində yerləşən Çıldır gölü ətrafında baş vermiş döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə nəticələndi və bu hadisə onların Gürcüstan ərazisinə daxil olmalarına şərait yaratdı.

İskəndər bəy Münşinin qənaətinə görə, Çıldır vuruşmasında Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbi qızılbaş əmirlərinin təkəbbür və özlərinə olan həddindən artıq güvənməsi olmuşdur. Onlar rumilərlə müharibəni asan və sadə iş hesab etdikləri üçün, 10-15 minlik qoşunla Mustafa paşanın yüz minlik ordusuna qarşı çıxmağın mümkün olduğunu düşünürdülər [2, s.173].

1578-ci ilin sentyabr ayının əvvəllərində Osmanlı ordusu Qanıx (Alazan) çayına çatdı. Sentyabrın 9-da Qoyun ölümü keçidində baş verən döyüşdə qızılbaşlar düşməne bir neçə dəfə ciddi zərbə vursalar da, nəticədə məğlubiyyətə uğradılar. Sentyabrın 16-da Mustafa paşa Ərəşi tutdu. Şirvan bəylərbəyi Araz xan Rumlu Osmanlıların sayca üstün qoşunu qarşısında Kür çayının cənub sahilinə geri çəkilməyə məcbur oldu. Eyni zamanda Əbubəkir Mirzə ləzgi və şirvanlılardan ibarət dəstə ilə Şirvan üzərinə yürüş etdi. Osmanlı ordusu qısa müddətdə Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabad və Salyan kimi mühüm şəhər və bölgələri işğal etdi. Şirvanın ələ keçirilməsindən sonra Azərbaycanın cənub bölgələrində yaşayan bəzi kürd tayfaları, eləcə də Şimali Azərbaycanın müəyyən əyan təbəqəsi Osmanlı tərəfinə keçdi. İşğaldan sonra Osmanlılar burada yeni hərbi-inzibati idarəetmə sistemi yaratdılar. Şirvan ərazisi Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyliyinə bölündü və hər iki vilayətə Osmanlı hakimləri təyin olundu.

1578-ci il sentyabr ayının sonlarında Həmzə Mirzə otuz min nəfərlik qoşunla Ərdəbildən Qarabağa gəldi. Bu zaman qızılbaş ordusunun yaxınlaşması xəbəri ilə Şirvan bəylərbəyi Araz xan Kür çayını keçərək Şamaxı istiqamətində hərəkət etdi. Şamaxını geri almaq uğrunda gedən mübarizədə Araz xan müəyyən üstünlük qazandığı anda Osmanlı tərəfinə yeni qüvvələr-Krım xanının qardaşı Məhəmməd Gəray və varisi Adil Gəray iyirmi minlik qoşunla Dağıstandan keçərək dəstək oldular. Osmanlı qoşunlarının Krım tatarları, ləzgilər və Əbubəkir Mirzənin üsyançı dəstələri ilə birləşməsi nəticəsində Araz xan məğlubiyyətə uğradı, əsir alınaraq edam edildi. Bu hadisələr fonunda Qarabağa gəlmiş qızılbaş qoşunu vəzir Mirzə Salmanın rəhbərliyi ilə Şirvana doğru irəliləyərək Şamaxı qalasını mühasirəyə aldı. Qızılbaş əmirləri yardım üçün Şamaxıya doğru hərəkət edən Krım tatar dəstələrinin qarşısını almaq məqsədilə böyük hərbi qüvvə ilə cənuba doğru yürüş etdilər. 1578-ci ilin noyabrın 28-də Ağsu çayı sahilində, Mollahəsən adlı ərazidə qızılbaşlar Adil Gərayın qoşunu ilə qarşılaşdılar. Döyüş nəticəsində tatar qüvvələri darmadağın edildi, tatarların ələ keçirdiyi qənimət geri qaytarıldı. Qızılbaşlar osmanlıları Şabrana qədər təqib etdikdən sonra geri döndülər. Lakin Mollahəsən döyüşündə qazanılmış qələbəyə baxmayaraq, Səfəvilər Şirvanda möhkəmlənə bilmədilər. Həmzə xan Ustacılının Şirvan hakimi vəzifəsinə namizədliyi əmirlər arasında, xüsusilə Məhdi Ülyanın narazılığına səbəb oldu. Məhdi Ülyanın göstərişi ilə qızılbaş ordusu Qarabağa qayıtdı və əsir götürülmüş Adil Gərayla birlikdə Qəzvinə döndü. Osman paşanın Dərbənddə möhkəmlənməsi Şirvan üzərinə yeni yürüş təhlükəsini artırdı. Osmanlıların göndərdiyi hərbi hissələr bir neçə dəfə Şirvan ərazisində daxil olsalar da, Şirvan hakimi Məhəmməd Xəlifə Zülqədər tərəfindən məğlub edildilər.

1579-cu ilin yayında Krım xanı Məhəmməd Gəray Osmanlı sultanının təhriki və qənimət əldə etmək məqsədilə Şimali Qafqazdan keçərək yüz min nəfərlik qoşunla Dərbənddə Osman paşanın qüvvələri ilə birləşdi. Oktyabrın 23-də tatar qoşunları Şamaxını işğal etdilər. Daha sonra Bakı yürüşündən sonra Ərəş, Gəncə, Qarabağ və Muğan istiqamətində hücumlar təşkil edilərək Qızılağaca qədər ərazilərdə geniş qarətlər və dağıntılar törətdilər. Samur çayı sahilində Şirvan hakimi Məhəmməd Xəlifə qeyri-bərabər qüvvələrlə tatar ordusuna qarşı döyüşə girirək həlak oldu. Qızılbaş ordusunun Şirvana yaxınlaşması xəbəri Məhəmməd Gərayın geri çəkilməsinə səbəb oldu, tatarlar qənimət və əsirlərlə Krıma qayıtdılar, Dərbənddə isə Qazi Gərayın rəhbərliyi altında kiçik dəstə saxlandı. Qızılbaşlar Şamaxını yenidən ələ keçirsələr də, Xaçmaz yaxınlığındakı uğursuz döyüş əmirlər arasında narazılığı artırdı və qızılbaş tayfaları arasında daxili çəkişmələri dərinləşdirdi.

1578-1579-cu illərdə Osmanlı və Krım tatarlarının yürüşləri Azərbaycanda böyük dağıntılara, talanlara və ağır iqtisadi böhrana səbəb oldu. Ölkədə aclıq və xəstəlik geniş yayıldı, insan tələfatı kütləvi xarakter aldı. Bu ağır şəraitdə ustaclı, şamlı və türkmən tayfaları arasında qarşıdurmalar gücləndi. Xorasanda da Herat və Məşhəd dəstələri arasında düşmənçilik yaranaraq qanlı toqquşmalar baş verdi. Bununla da, Xorasanın bir hissəsi mərkəzi hakimiyyətin nəzarətindən çıxdı və 1581-ci ildə şahzadə Abbas Xorasanda şah elan edildi [2, s.202-204].

1578-1580-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin həlledici mərhələsi olmuşdur. Bu dövrdə müharibə genişmiqyaslı xarakter almış, Azərbaycan və Qafqaz əraziləri əsas qarşıdurma zonasına çevrilmişdir. Osmanlı yürüşləri Səfəvi dövlətinə ciddi zərbə vurmuşdur. Hadisələr göstərir ki, Səfəvi dövlətində daxili siyasi zəiflik və birliyin pozulması Osmanlıların irəliləyişini asanlaşdırmışdır. Nəticədə, ölkə ağır sosial-iqtisadi itkilərlə üzləşmişdir. Ümumilikdə, 1578-1580-ci illər hadisələri müharibənin sonrakı gedişini müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan tarixində daxili sabitliyin əhəmiyyətini aydın şəkildə ortaya qoymuşdur.

Açar sözlər: Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Çıldır döyüşü, XVI əsr Azərbaycan, Qafqaz yürüşləri, Şirvanın işğalı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, 2007, 7 cildə, 3-cü cild. Bakı, 592.
2. Əfəndiyev, O. (2007). *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*. Bakı: Şərq-Qərb, 344.
3. Rumlu, H.B. (2017). *Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin Ən Yaxşısı)*. Kastamonu, 661.
4. Münşi, İ.B. (2009). *Tarix-i Aləmara-yi Abbasi (Abbasın Dünyanı Bəzəyən Tarixi)*, I cild. Bakı, 712.
5. Süleymanov, N. (2018). *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti 1501-1736-cı illər*. Bakı, 213.

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DİL FAKTORUNUN ROLU

Şahismayıl İsmayilov, Aydan Əzizli

Azərbaycan Universiteti, Bakı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı
ismayilovsahismayil@gmail.com

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dil faktoru dövlətlərarası əlaqələrin formalaşmasında mühüm sosial-mədəni və ideoloji amil kimi çıxış edir. Ortaq tarixi və mədəni köklərə malik Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişafında dil amili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi arasındakı struktur və leksik yaxınlıq qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırmaqla yanaşı, siyasi və mədəni əməkdaşlığın dərinləşməsinə zəmin yaradır. Bu yaxınlıq siyasi diskursda “bir millət, iki dövlət” konsepsiyası ilə ifadə olunur [2].

Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatda Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, əsasən, siyasi və geosiyasi aspektlərdən tədqiq edilmişdir [2]. Dilçilik sahəsində isə iki dilin tarixi inkişafı və oxşar xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Lakin dil faktorunun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində strateji və ideoloji rolunun kompleks təhlili ədəbiyyatda məhdud şəkildə əks olunmuşdur ki, bu da mövcud elmi boşluğu göstərir.

İşin məqsədi Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində dil faktorunun rolunu müəyyənləşdirməkdir. Əsas vəzifələr dil yaxınlığının tarixi əsaslarını təhlil etmək və onun siyasi-mədəni əməkdaşlığa təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın hipotezi ondan ibarətdir ki, ortaqlıq Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yalnız mədəni deyil, həm də strateji əhəmiyyətə malik amildir.

Elmi yenilik dil faktorunun beynəlxalq münasibətlər kontekstində kompleks şəkildə təhlil edilməsindədir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dil və beynəlxalq münasibətlər arasındakı əlaqələrin öyrənilməsinə töhfə verməsində, təcrübə əhəmiyyəti isə əldə olunan nəticələrin elmi və tədris məqsədləri üçün istifadə oluna bilməsində ifadə olunur.

Azərbaycan və Türkiyə arasında ortaqlıq dil əlaqəsi iki xalqın tarixi və mədəni bağlarını gücləndirən əsas faktorlardan biridir. Dil həm gündəlik kommunikasiya vasitəsi, həm də mədəniyyətin ötürülməsi üçün mühüm rola malikdir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi bir-birinə çox yaxındır. Danışqı dili səviyyəsində insanlar az tərcümə ilə ünsiyyət qura bilirlər. Hər iki dildə qrammatik quruluş, söz sırası və söz ehtiyatı oxşardır. Bu oxşarlıq təhsil, media və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı asanlaşdırır. Ortaqlıq dil ədəbiyyat və mətbuat sahəsində əməkdaşlığı təmin edir. Azərbaycan və Türkiyə şairlərinin əsərləri qarşılıqlı oxuna bilir və bəzən tərcüməsiz başa düşülür. Dil amili xalqların bir-birini anlama və ortaqlıq dəyərləri paylaşmasına imkan verir. Bu, həm diplomatik əlaqələrdə, həm də sosial sahədə qarşılıqlı münasibətləri gücləndirir.

Azərbaycan dili, əsasən, coğrafi yayılmasına görə Türk dillərinə aiddir. Buna görə də bu dil Azərbaycan türkcəsi adlandırılaraq bilinir. Türk dilləri dünyanın bir çox xalqları tərəfindən danışılır. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlər dərin tarixi və mədəni əlaqələrə əsaslanan qardaşlıq əlaqələri sayəsində bir çox sahədə inkişaf etmiş və möhkəmlənmişdir. Ümummilli Lider H. Əliyev vurğulamışdır ki, “müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün ən vacib vasitələrdən biri ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişafıdır”. O, Azərbaycan və Türkiyəni “bir millət, iki dövlət” adlandırmışdır.

Fonetik xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində “ə” foneminin bütün pozisiyalarda işlənmə tezliyi fərqlənir. Türk dillərindən biri kimi müasir Azərbaycan dili xüsusiyyətləri ilə fərqlənən fonetik və qrammatik quruluşu olan bir dildir. Azərbaycan dilində dilönü, dılarxası və dilortası sahitlərin istifadə edilmə mövqeləri və Azərbaycan dilinin fonem tərkibi türk dilindən fərqlənir. Sahtlərin uzanması, vurğunun istifadə olunması və sözdəki mövqedə istifadəsinə görə iki dil arasında fərqliliklər özünü göstərir [1].

Tarix boyunca Azərbaycan dilinin adı dəyişdirilmişdir. Bu dilin adı “türki”, “türk dili”, “Azərbaycan türkcəsi”, bəzən isə “tatar dili”, “Qafqaz tatarlarının dili” (xüsusən rus dilində yazılmış

əsərlərdə) adlandırılmışdır. Armin Vamberinin 1908-ci ildə yazdığı “Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi” adlı çoxcildlik ensiklopediyasının 24-cü cildində Azərbaycan dili Türk dillərinin qərb qrupuna aid edilmişdir və bu elmi əsərdə müstəqil dil olaraq göstərilmişdir. Azərbaycanda 1918-ci ildə kargüzarlığın türk dilində aparılması ilə bağlı qərar, 1921-ci ildə Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı dekret, 1924-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarında türk dili dövlət dili adlanması kimi ön plana çıxır. Ancaq 1936-cı ildən sonra bütün normativ sənədlərdə dövlət dili Azərbaycan dili qeyd edilir.

Heydər Əliyevin çıxışlarında dil anlayışı ətrafında mübahisələr davam etmişdir. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələr keçirdi və həmin müzakirələr mövcud problemlərin həlli üçün kifayət qədər məhsuldar oldu. Həmin müzakirələr dilin “türk dili” olaraq adlandırılmasının əks-argumentlərini müdafiə etdi. Səbəblər kimi isə hər iki dilin eyni adlanmasının qeyri-mümkünlüyü, Azərbaycan ərazisində dilin “Azərbaycan dili” adlandırılmasının daha çox legitim qarşılanması, bu terminin işlənmə təcrübəsinin uğurluluq dərəcəsi əsas götürülmüşdü.

Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı yaxınlıq təkcə dil oxşarlığı kimi deyil, daha geniş mədəni-siyasi və identiklik müstəvisində dəyərləndirilməlidir. Bu yaxınlıq ortaq tarixi kökləri qorumaqla yanaşı, hər iki dilin müstəqil inkişaf yolunu və funksional suverenliyini də ön plana çıxarır. Azərbaycan dilinin adlandırılması və normativ statusu ətrafında aparılan müzakirələr göstərir ki, dil məsələsi yalnız filoloji deyil, həm də milli yaddaş, dövlətçilik və özünüdərk problemidir. Müasir mərhələdə əsas vəzifə ortaq türk dil ailəsinə mənsubiyyəti inkar etmədən Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu qoruyan, eyni zamanda Türkiyə ilə elmi, mədəni və kommunikativ inteqrasiyanı dərinləşdirən balanslı yanaşmanın formalaşdırılmasıdır. Bu yanaşma gələcəkdə həm dil siyasətinin, həm də iki ölkə arasında münasibətlərin daha sağlam və davamlı əsaslar üzərində inkişafına xidmət edə bilər.

Aparılan tədqiqat Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində dil faktorunun mühüm və çoxşaxəli rol oynadığını göstərmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi arasındakı fonetik, qrammatik və leksik yaxınlıq yalnız qarşılıqlı kommunikasiya imkanlarını genişləndirmir, eyni zamanda mədəni inteqrasiyanın və siyasi əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə təsir edən mühüm amil kimi çıxış edir. Ortaq dil faktoru iki dövlət arasında formalaşmış “bir millət, iki dövlət” konsepsiyasının ideoloji əsaslarını gücləndirən əsas elementlərdən biridir. Əldə olunan nəticələr ortaq dilin Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində təkcə mədəni yaxınlıq göstəricisi deyil, həm də dövlətlərarası münasibətlərin strateji və ideoloji əsaslarını möhkəmləndirən mühüm faktor olduğunu sübut edir. Dil amilinin siyasi, ictimai və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın davamlı inkişafına dolayı, lakin sabit təsir mexanizminə malik olduğu müəyyən edilmişdir.

Aparılan araşdırmanın nəticələrinə əsaslanaraq bir sıra tövsiyələr irəli sürmək mümkündür. İlk növbədə, Azərbaycan və Türkiyə arasında dil və mədəniyyət sahəsində birgə elmi tədqiqatların və akademik mübadilə proqramlarının genişləndirilməsi məqsəduyğundur. Bundan əlavə, ortaq dil faktorundan istifadə etməklə təhsil, media və mədəni diplomatiya sahələrində əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi tövsiyə olunur. Gələcək tədqiqatlarda isə dil faktorunun Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə iqtisadi və təhlükəsizlik aspektlərindən təsirinin empirik metodlarla araşdırılması məqsəduyğun hesab edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, dil faktoru, Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, ortaq dil, mədəni inteqrasiya, “bir millət, iki dövlət”.

Ədəbiyyat

1. <https://www.ens.az/az/azerbaycan-dili>
2. Ahmedova, S. (2024). Interrelations of languages between the states of Azerbaijan and Turkey. *Modern Scientific Technology*, 6.

KOS - SUBYEKTLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Təranə İsmayılova, Günel Həsənova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
terane-memmedova-92@mail.ru

Müasir iqtisadi şəraitdə kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. KOS sektoru iqtisadi fəallığın artmasına, məşğulluğun təmin edilməsinə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və bazar münasibətlərinin dərinləşməsinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan KOS subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkili və şəffaf idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən məqsədlərə nail olunmasında mühasibat uçotu sistemi əsas alətlərdən biri hesab olunur.

Mühasibat uçotu KOS subyektlərində yalnız maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi funksiyasını daşımır, eyni zamanda idarəetmə qərarlarının qəbulunda, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində və vergi öhdəliklərinin düzgün icrasında mühüm informasiya bazası rolunu oynayır. Lakin praktikada KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili bir sıra problemlərlə müşayiət olunur. Bu problemlər əsasən normativ-hüquqi tələblərin tam mənimsənilməməsi, mühasibat uçotunun sadələşdirilmiş mexanizmlərindən səmərəli istifadə edilməməsi, peşəkar kadr çatışmazlığı və müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin məhdudluğu ilə bağlıdır.

KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili iri müəssisələrlə müqayisədə bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər müəssisənin fəaliyyət miqyası, maliyyə resurslarının həcmi, təşkilati strukturu və idarəetmə səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində mühasibat uçotu, əsasən, sadələşdirilmiş formada aparılır və bu uçot sistemi müəssisənin gündəlik maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatını və ümumi maliyyə vəziyyətinin izlənilməsinə təmin etməyə yönəlir. Belə müəssisələrdə uçotun təşkili daha çevik xarakter daşısa da, eyni zamanda müəyyən risk və məhdudiyyətlərlə müşayiət olunur.

Praktikada KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili əsasən iki formada həyata keçirilir: müəssisə daxilində mühasibat uçotunun aparılması və mühasibat xidmətlərinin outsorsinq yolu ilə ixtisaslaşmış təşkilatlara həvalə edilməsi. Daxili uçot forması müəssisə rəhbərliyinə maliyyə məlumatlarına operativ çıxış imkanı yaratsa da, bu zaman peşəkar kadr təminatı və əlavə xərclər problemi meydana çıxır. Outsorsinq xidmətləri isə xərclərin nisbətən azalmasına və peşəkar xidmətlərdən istifadəyə imkan versə də, uçot məlumatlarının operativliyi və idarəetmə prosesinə inteqrasiyası baxımından müəyyən çətinliklər yarada bilər. Hər iki yanaşma KOS subyektlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli nəticələr doğurur [4].

Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, KOS subyektlərinin əhəmiyyətli hissəsində mühasibat uçotu sənədlərinin düzgün və sistemli aparılmaması halları müşahidə olunur. İlkin sənədlərin vaxtında tərtib edilməməsi, uçot məlumatlarının qeyri-dəqiqliyi və hesabatların gecikməsi maliyyə nəticələrinin obyektiv təhlilini çətinləşdirir.

KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkilində qarşıya çıxan problemlər bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlıdır. Normativ-hüquqi aktların tez-tez dəyişməsi və sahibkarlar tərəfindən bu dəyişikliklərin tam mənimsənilməməsi uçot prosesində qeyri-müəyyənlik yaradır. Eyni zamanda, peşəkar mühasib kadrlarının çatışmazlığı və mühasibat uçotu üzrə müasir proqram təminatlarından istifadənin məhdudluğu uçotun keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Maliyyə və vergi uçotu arasında uyğunsuzluqlar isə hesabatların düzgünlüyünü və şəffaflığını azaldaraq vergi risklərinin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, mühasibat uçotunun idarəetmə məqsədləri üçün yetərincə istifadə edilməməsi KOS subyektlərində uçotun yalnız formal xarakter daşmasına gətirib çıxarır [5]. Bu baxımdan KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Sadələşdirilmiş mühasibat uçotu mexanizmlərinin daha geniş tətbiqi, elektron uçot sistemlərinin təşviqi və uçot proseslərinin avtomatlaşdırılması bu sahədə əsas prioritetlərdən biri hesab olunur. Mühasiblərin peşə hazırlığının artırılması və maliyyə uçotunun

idarəetmə uçotu ilə integrasiyası isə mühasibat uçotunun yalnız hesabat məqsədləri üçün deyil, həm də strateji idarəetmə aləti kimi istifadə olunmasına imkan yaradır. Xüsusilə elektron mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqi uçot proseslərini sürətləndirir, insan amilindən irəli gələn səhvlərin sayını azaldır və maliyyə məlumatlarının operativ şəkildə əldə olunmasını təmin edir.

Cədvəl 1. KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və nəticələri

Təkmilləşdirmə istiqaməti	Gözlənilən nəticə
Elektron uçot sistemləri	Operativlik və dəqiqlik
Peşəkar kadr hazırlığı	Uçot səhvlərinin azalması
Avtomatlaşdırma	Xərclərin optimallaşdırılması
Sadələşdirilmiş uçot	Hesabatlılığın asanlaşması

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin metodiki materialları və müəllifin ümumiləşdirmələri əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəldə göstərilən məlumatlar KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi zamanı tətbiq edilən əsas istiqamətləri və onların nəticələrini əks etdirir. Göründüyü kimi, hər bir istiqamət maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir və müəssisənin dayanıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir.

Aparılan təhlil göstərir ki, KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkili müəssisələrin maliyyə sağlamlığının təmin olunmasında və idarəetmə qərarlarının effektivliyində həlledici rol oynayır. Mövcud şəraitdə uçot sisteminin sadələşdirilməsi və müasirləşdirilməsi KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi nəticəsində maliyyə məlumatlarının dəqiqliyi yüksəlir, xərclərə nəzarət güclənir və vergi riskləri azalır. Eyni zamanda, müasir uçot sistemləri müəssisə rəhbərliyinə real vaxt rejimində maliyyə vəziyyətini izləməyə və daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır.

Beləliklə, KOS subyektlərində mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi yalnız uçot texnikasının yenilənməsi deyil, həm də ümumi idarəetmə sisteminin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə atılan addımlar KOS sektorunun davamlı inkişafına və milli iqtisadiyyatın güclənməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq, mühasibat uçotu, uçotun təkmilləşdirilməsi, maliyyə hesabatlılığı, elektron uçot sistemləri.

Ədəbiyyat

1. <http://maliyye.gov.az>
2. <https://www.stat.gov.az>
3. <https://www.economy.gov.az>
4. Rzayev, Q.R. (2017). *Beynəlxalq Mühasibat Standartları və Maliyyə Hesabatı*. Bakı: Elm.
5. Salahov, A.S., Mehdiyev, V.M. (2016). *Mühasibat*. Bakı: Bakı Mətbəəsi.
6. Səbrəliyev, S.M. (2013). *Mühasibat (Pul) Hesabatı*. Bakı: UNEC.

2008-2025-Cİ İLLƏRDƏ GÜRCÜSTAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ

Nəzrin İsmayılova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

ismvanazryn@gmail.com

Postsovet dövründə Cənubi Qafqazın siyasi vəziyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri Gürcüstan-Rusiya münasibətləri olmuşdur. Sovet imperiyasının süqutundan sonra yaranan münaqişələr, siyasi gərginlik və fərqli xarici siyasət istiqamətləri tərəflər arasında münasibətlərin daha da gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Gərginliyin kulminasiya nöqtəsi 2008-ci il avqust müharibəsi sayılır və regional təhlükəsizlik arxitekturasını dəyişərək Cənubi Qafqaz üçün dönüş nöqtəsi oldu. Rusiyanın Gürcüstana qarşı sərgilədiyi zorakı, sərt siyasət nəticəsində Cənubi Qafqazda mövcud geosiyasi balans dəyişmiş, Gürcüstanın dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyü sarsılmışdır. Gürcüstan-Rusiya münasibətlərində müşahidə olunan gərginliklər fonunda Azərbaycan balanslaşdırılmış xarici siyasət konsepsiyasını həyata keçirmişdir [3]. Baş verən hadisələrin regional layihələrə və siyasi sabitliyə təsirini diqqətlə izləyən Bakı ehtiyatlı və pragmatik yanaşmaya əsaslanmışdır.

1993-2007-ci illər Rusiya-Gürcüstan münasibətlərində uzunmüddətli və açıq hərbi münaqişələrlə müşayiət olunmayan dövrdür. Bu bir tərəfdən Moskvanın regionda apardığı ziddiyyətli və təzyiq xarakterli siyasətlə, digər tərəfdən isə Eduard Şevardnadzenin xarici siyasətdə Qərb istiqaməti ilə Rusiya amili arasında tarazlıq yaratmağa yönəlmiş çevik, lakin qeyri-sabit diplomatik xətti ilə izah olunur. 2003-cü il Qızılgül İnqilabından əvvəl Gürcüstan zəif dövlət kimi qiymətləndirilirdi. Ölkəni demokratik transformasiyaya yönəldərək Qərbə integrasiya etmək və Rusiyanın təsirini azaltmaq hədəflənmişdi. Bu kontekstdə Gürcüstanın Azərbaycanla birgə enerji layihələrində aparıcı rolu planlaşdırılmış, resursların Rusiyanı dolayısı ilə keçərək Qərbə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Layihə ölkənin müstəqilliyini gücləndirir və regional balansı dəyişdirirdi [3].

2008-ci ildə baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsi Cənubi Qafqazda uzun müddət formalaşan geosiyasi gərginliyin nəticəsi idi. Münaqişənin əsas səbəblərindən biri postsovet dövründə Abxaziya və Cənubi Osetiyada separatçı meyillərin güclənməsi və Rusiyanın bu bölgələrdə siyasi və hərbi təsirini artırması olmuşdur. Rusiya separatçı qurumları dəstəkləməklə, hərbi qüvvələr yerləşdirməklə və yerli əhaliyə vətəndaşlıq verməklə regionda mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Eyni zamanda Gürcüstanın NATO-ya integrasiya siyasəti Moskva tərəfindən təhlükə kimi qiymətləndirilmiş və qarşıdurmanı dərinləşdirmişdir. 2008-ci ildə diplomatik münasibətlərin gərginləşməsi və bölgədə hərbi qüvvələrin artırılması silahlı toqquşmaların başlanmasına gətirib çıxarmışdır. Müharibə zamanı Gürcüstan ordusunun resurs və hazırlıq baxımından zəifliyi, eyni vaxtda bir neçə istiqamətdən hücumla məruz qalması və Rusiyanın informasiya-kiber əməliyyatları ölkənin müdafiə imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Rusiyanın üstün hərbi potensialı, əvvəlcədən hazırlanmış strategiyası və kompleks siyasi-hərbi fəaliyyəti ona müharibədə üstünlük qazandırmışdır. Bu münaqişə regional güc balansını və böyük dövlətlərin təsir mübarizəsinin mühüm nümunəsi kimi qiymətləndirilir [1].

Münaqişə dövründə ABŞ və Avropa İttifaqı Gürcüstanın suverenliyinə siyasi dəstək verdiklərini bəyan etsələr də, Rusiya tərəfindən həyata keçirilən hərbi müdaxilə fonunda bu dəstək real və təsirli mexanizmlərlə müşayiət olunmadı. Müharibənin başlanğıc mərhələsində Moskvanın Gürcüstan ərazisinə qoşun yeritməsinə etiraz edən Qərb dövlətləri son nəticədə Rusiyaya qarşı sərt və praktik tədbirlərin görülməsindən çəkinmişdir. ABŞ və Avropa İttifaqının əsas fəaliyyəti tərəflər arasında atəşkəsin əldə olunması ilə məhdudlaşmışdır. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı tərəfindən yaradılmış xüsusi araşdırma komissiyasının yekun hesabatında silahlı qarşıdurmanın başlanmasında Gürcüstan tərəfinin məsuliyyət daşdığı qeyd edilmişdir. Müharibə ilə paralel olaraq Türkiyənin Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq məsələlərinə marağı və diplomatik fəallığı artmışdır. Türkiyə rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülən Cənubi Qafqazda Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq

Platforması ideyası diqqət çəksə də, mövcud geosiyasi şərait bu təşəbbüsün praktiki müstəvidə reallaşmasına imkan verməmişdir. Eyni zamanda, münacişənin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan beynəlxalq hüququn ərazi bütövlüyü prinsipinə əsaslanaraq Gürcüstanın mövqeyini dəstəklədiyini açıq şəkildə bəyan etmişdir [2].

2012-ci il parlament seçkilərində “Gürcü arzusu” koalisiyasının qələbəsindən sonra Gürcüstan-Rusiya münasibətlərində yumşalma istiqamətində müəyyən cəhdlər müşahidə olunmağa başladı. Baş nazir postunu tutan B. İvanişvili Rusiyaya münasibətlərin normallaşdırılmasını hökumətin xarici siyasət prioritetlərindən biri kimi təqdim etsə də, diplomatik əlaqələrin tam bərpası gündəmə gətirilmədi. Gürcüstan Abxaziya və Cənubi Osetiyanı işğal olunmuş ərazilər hesab etməyə davam edərək onların müstəqilliyini tanımadı. Rusiya isə bu mövqeyə qarşı olaraq, sözügedən regionların müstəqilliyini təhlükəsizliyin əsas təminatı kimi qiymətləndirməyi davam etdirdi. Mövcud şəraitdə Gürcü ekspert dairələri münasibətlərin əvvəlki sabillik səviyyəsinə qayıtmasının yalnız pragmatik və mərhələli siyasət vasitəsilə mümkün olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, daxili və regional gərginliklərin artırılmasından çəkinmək və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək dialoqun davamlılığı baxımından vacibdir. Eyni zamanda, bəzi siyasi çevrələr ABŞ-ın regiondakı fəallığını Rusiya ilə münasibətlərin normallaşmasına mane olan əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirir [4]. İqtisadi müstəvidə əməkdaşlıq perspektivləri mövcud olsa da, bu proses hələ də siyasi kontekstdən asılı qalır. Ticarət, nəqliyyat və sərhədyanı əməkdaşlıq sahələrində atılan addımlar dialoqun inkişafına töhfə versə də, “İşğal haqqında” qanun və regional münacişələr münasibətlərin tam normallaşmasını çətinləşdirir.

2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması Cənubi Qafqazda mövcud geosiyasi tarazlıqları ciddi şəkildə dəyişdirdi. Bu şəraitdə Gürcüstan gərginliklərin dərinləşməsinin qarşısını almaq və strateji mövqeyini qorumaq məqsədilə ehtiyatlı və balanslaşdırılmış xarici siyasət xətti seçdi. Tbilisi Qərb tərəfdaşları ilə əməkdaşlığı davam etdirməklə yanaşı, Moskva ilə münasibətlərdə riskləri diqqətlə nəzərə almağa məcbur qaldı. Rusiya iqtisadi, enerji və hərbi imkanlarından istifadə edərək regiondakı təsir dairəsini genişləndirməyə çalışdı və bu proses Gürcüstanın strateji seçimlərinə dolayı təsir göstərdi. Xüsusilə nəqliyyat və enerji marşrutları - Orta Dəhliz, TRACECA və enerji təhlükəsizliyi məsələləri - Moskvanın təsir alətləri kontekstində daha həssas xarakter aldı. Bu, Gürcüstanın regional layihələrdə mövqeyini daha ehtiyatlı müəyyənləşdirməsini zəruri etdi. Türkiyə və Avropa İttifaqının bölgədə artan fəallığı Gürcüstanın balanslaşdırılmış siyasətinə müəyyən dəstək versə də, ümumi geosiyasi risklər Cənubi Qafqaz üçün davamlı təhlükə olaraq qalır. Azərbaycanın enerji resurslarının Qərbə nəqli və TANAP-TAP layihələri regionun geoiqtisadi əhəmiyyətini artırsa da, Gürcüstanın Rusiya təsirini neytrallaşdırmaq cəhdləri mərhələli və pragmatik yanaşma tələb edir. Nəticə etibarilə, mövcud risklər ikitərəfli və çoxtərəfli diplomatik əməkdaşlığın gücləndirilməsini zəruri edir və Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinin tam normallaşmasını çətinləşdirir [5].

2008-2025-ci illər ərzində Gürcüstan-Rusiya münasibətləri Cənubi Qafqazda siyasi, təhlükəsizlik və geosiyasi proseslərin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi regionda mövcud güc balansını dəyişmiş, Gürcüstanın xarici siyasət prioritetlərini və təhlükəsizlik yanaşmalarını yenidən müəyyənləşdirmişdir. Sonrakı dövrdə “Gürcü arzusu” koalisiyasının hakimiyyətə gəlişi münasibətlərin qismən normallaşdırılması istiqamətində cəhdlərə səbəb olsa da, Abxaziya və Cənubi Osetiya məsələləri ikitərəfli münasibətlərin əsas maneəsi olaraq qalmaqda davam etmişdir. 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması Cənubi Qafqazda geosiyasi riskləri artırmış, regional dövlətlərin xarici siyasətində ehtiyatlı və balanslaşdırılmış yanaşmaların önəmini daha da gücləndirmişdir. Bu şəraitdə Azərbaycan regional enerji və nəqliyyat layihələrinin təhlükəsizliyinin qorunması, həmçinin siyasi sabitliyin saxlanılması baxımından mühüm mövqedə çıxış etmişdir. Gürcüstan-Rusiya münasibətlərinin inkişaf dinamikası və Azərbaycanın tutduğu mövqe Cənubi Qafqazın müasir siyasi mənzərəsinin öyrənilməsi üçün aktual elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Gürcüstan-Rusiya münasibətləri, 2008-ci il müharibəsi, Cənubi Qafqaz, regional təhlükəsizlik, xarici siyasət, “Gürcü arzusu” koalisiyası.

Ədəbiyyat

1. Batashvili, D. (2018). August 7: How Russia prepared and launched the 2008 invasion of Georgia. Expert Opinion Paper No.103. Georgian Foundation for Strategic and International Studies, Tbilisi.
2. Heydərov, Ə. (2018). Müasir dövrdə Rusiya-Gürcüstan əlaqələri. *İctimai-Siyasi, Elmi-Populyar Jurnal*, 2(44), 62.
3. Quliyeva, G. (2025). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Cənubi Qafqaza təsirləri: Geosiyasi, iqtisadi və diplomatik aspektlər. *Sivilizasiya*, 3(64).
4. Mahmudlu, C., Ahmadov, A. (2018). Beş Günlük Müharibə və onun Cənubi Qafqaz dövlətlərinə təsiri. *İctimai-Siyasi, Elmi-Populyar Jurnal*, 2(44).
5. Parulava, T. (2012). Rusya'nın Gürcistan'a askeri müdahəsi: 2008 ağustos savaşı. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.

OXU BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ƏSASINDA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI

Şəms Kamilli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı

kamillisms@gmail.com

Xarici dili mənimsəmək tarixi ilə xarici dilin tədrisi tarixini bir-birindən fərqləndirməliyik. İbtidai icma quruluşunda nitq yarandığı dövrdən insanlar qeyri-ixtiyari şəkildə dil öyrənməyə də başlamışlar. Nitq, insanların bir-birilə ünsiyyət ehtiyacından meydana gəlmişdir. Bunu dilə verilən tərif də sübut edir. Həmin tərifdə deyilir, dil insanlar arasında ən böyük ünsiyyət vasitəsidir [2]. Ən qədim zamanlardan bəri biz öz ehtiyaclarımızı, hisslərimizi və fikirlərimizi ifadə edə bilmək üçün dildən istifadə edirik. Çalışırıq ki, istifadə etdiyimiz dil bizim hər ehtiyac, hiss və fikirlərimizi ifadə edə bilən söz və ya ifadələrlə zəngin olsun. Dilindən, dinindən, irqindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanların hissləri eyni olsa da, fikir və ehtiyacları məşğuliyyətlərindən, yaşadıqları ərazinin coğrafi mövqeyindən, iqlimindən, tarixi inkişaf səviyyəsindən bir sözlə müxtəlif amillərdən asılı olaraq dəyişir. Təssəvvür etmək çətin olmaz ki, ən primitiv səviyyədə əkinçilərlə maldarların dili eyni olmamışdır. Lakin onların bir-birləri ilə ünsiyyətə ehtiyacları olmuşdur, çünki əkinçinin maldarlıq məhsullarına, maldarın isə əkinçilik məhsullarına ehtiyacı var idi. Onlar məcburiyyət qarşısında qismən də olsa, bir-birlərinin dillərini öyrənməli olmuşlar. Ümumiyyətlə, çoxdilliliyin tarixi qədimdir. Bəşəriyyətin ilk mədəniyyətlərinə - Mesopatomiya, Roma, qədim Yunanıstana çoxdillilik xas idi. İlk zamanlar insanlar kortəbii şəkildə, öz təbii bacarıq və qabiliyyətləri əsasında xarici dil öyrənsələr də, daha sonra xarici dilin tədrisini sürətləndirmək və kütləviləşdirmək üçün müxtəlif metodlar işlənib-hazırlanmışdır.

Tarix boyu dünyada baş verən sosial, siyasi və iqtisadi hadisələr, elmi ixtiralar və sənaye çevrilişləri nəticəsində ölkələrarası əlaqələr genişlənmişdir. Nəticədə xarici dil öyrənmək sadəcə müəyyən seçilmiş insanların deyil, demək olar ki, bütün insanların ehtiyacına çevrilmişdir. Öz dilini dünyada, xüsusilə işğal etdikləri bölgələrdə yaymaq hər zaman hər bir ölkənin xarici siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Bu səbəbdən dilin tədrisi metodikasının işlənib-hazırlanması həmin ölkənin dilçi alimlərinin vəzifə borcu olmuşdur. Belə dilçi alimlərdən biri də Maykl Vestdir. Maykl Vest 20-ci əsrin görkəmli dilçisi olmuş, bu gün yeni metod kimi qəbul edilən Oxu metodunun banisidir. O, 1920-1930-cu illərdə İngiltərənin müstəmləkəsi olan Hindistanda ingilis dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə Vest Palmer, Hornbi və digər məşhur dilçilərlə birlikdə xarici dil kimi ingilis dilinin sürətli, effektiv və kütləvi tədrisinin yeni metodlarını işləyib-hazırlayırdı. Onlar 20-ci əsrə qədər Avropada geniş şəkildə istifadə edilən Qrammatik tərcümə metodundan xeyli fərqli Təbii və ya Birbaşa metodun yaradıcıları və tərəfdarları idilər. Təbii metodun fərqli tətbiqləri kimi meydana gələn Şifahi metod, Situasiya metodu və Oxu metodunun əsasında dili təbii şəkildə,

körpənin ana dilini mənimsədiyi kimi tədris etmək ideyası dayanırdı [7, s.36-39]. Onların fikrincə, körpə ana dilini dinləyərək, sonra danışaraq, ən axırda oxuyub yazaraq mənimsəyir, xarici dili də eyni qaydada tədris etmək lazımdır [5, s.193-194]. Təbii metodun xüsusilə Şifahi və Situasiya metodunun yaradıcıları dili dinləmə və danışmaq bacarıqları əsasında tədris etməyi təklif edirdilər. Maykl Vest isə eyni ideyanın tərəfdarı olsa da, düşdüyü mühitin təsiri ilə bu ideyanı daha da inkişaf etdirib, oxu bacarığını əsas götürən Oxu metodunu yaratmalı olur.

Belə ki, Hindistanda ingilis dilini tədris etmək olduqca çətin idi. Dünyanın ən multikultural və çoxdilli ölkəsi hesab olunan Hindistanda ingilis dilini danışmaq bacarığının inkişafı əsasında tədris etmək qeyri-mümkün idi. Çünki hər kəs sözləri müxtəlif cür tələffüz edirdi və anlaşılmaqlıq meydana gəlirdi. Vest bu çətinliyi xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisində ilk əvvəl oxu bacarığını inkişaf etdirərək dəf etmişdir. Onun fikrincə, sözləri oxuyaraq öyrənmək sözlərin bir-birindən fərqli və ya səhv tələffüz edildiyi mühitdə ən ideal çıxış yoludur. Bu səbəbdən Maykl Vestin metodu Yeni metod və ya Oxu metodu adlanırdı. O inanırdı ki, oxu vərdislərinə yiyələnmək danışmaqdan daha asandır. Bu səbəbdən Vest oxu bacarığının inkişaf etdirilməsini xarici dili öyrənməyin ən qısa yolu hesab edirdi [11]. Vest xarici dili daha sürətli və asan şəkildə tədris etmək üçün ingilis dilində ən çox istifadə edilən ümumiləşdirilmiş sözlərin və gündəlik həyatda ünsiyyət üçün ən vacib olan qrammatikanın tədrisinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu istiqamətdə sadələşdirilmiş kitablar və ingilis dilinin ümumiləşdirilmiş sözlərinin lüğətini hazırlamışdır. Vestə görə oxu bacarığı danışmaq və yazı bacarığının əsasını təşkil edir [11]. Xarici dildə lazımı qədər oxu ilə məşğul olduqdan sonra bir şəxs asanlıqla həmin dildə danışa və ya yaza bilər.

Lüğət ehtiyatının tənzimlənməsi, ekstensiv şəkildə xarici dilə məruz qalma, xarici dil öyrənənlərə müstəqillik verməsi və progressiv pedaqoji mövqeyinə görə Maykl Vestin Oxu metodu ingilis dilinin nümunəsində xarici dilin tədrisi metodikasında inqilabi və yenilikçi yerə sahibdir [6, s.1686]. Maykl Vestin təkrarlanan oxu və ucadan oxu strategiyaları ilə bağlı fikirləri gələcəkdə xarici dildə axıcı və səlis oxuya bilmək bacarığının inkişafında mühüm rolə malik cüt oxu və kölgə oxu strategiyalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur [6, s.1685]. Vestin metodu eyni zamanda tələbəyönümlü pedaqogikanın və konstruktivist pedaqogikanın inkişafına xidmət göstərmişdir [6, s.1685]. Çünki bu metodun köməyi ilə hər bir kəs müəllimin nəzarəti olmadan müstəqil şəkildə xarici dil öyrənə bilər. Görkəmli dilçi alimin ən böyük xidmətlərindən biri müxtəlif dil səviyyələrinə uyğun sadələşdirilmiş kitabların yaradılması və ingilis dilində ən çox işlənən sözlərin lüğətini işləyib-hazırlamasıdır. Bu gün də xarici dilin tədrisində istifadə edilən metodlardan asılı olmayaraq sadələşdirilmiş kitablar və Vestin lüğəti geniş şəkildə və uğurla istifadə edilir.

Açar sözlər: Oxu metodu, Təbii metod, Maykl Vest, Yeni metod, sadələşdirilmiş kitab.

Ədəbiyyat

- İsmayılova, E. (2005). Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisində oxu dərslərinin təşkili və yazılı rabitəli nitqin inkişafı. *Journal of Azerbaijani Studies*, 8, 100-128.
- Qurbanov, A. (2011). *Ümumi Dilçilik*. Bakı: Elm, 531.
- Rüstəmov, Z. (2024). Xarici dillərin tədrisi prosesində nitq fəaliyyətinin əsası kimi oxunun rolu. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 9, 43-46.
- Arıkan, A., Zorba, M.G. (2017). İngiliz dili və ədəbiyyatı öğrencilərinin okuma alışkanlıqları. *Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 43, 51-63.
- Howatt, A.P.R. (1984). *A History of English Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 394.
- Ibragimov, R.N. (2024). Michael West's methodical system of teaching reading. *The Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 5(5), 1684-1686.
- Richards, J.C., Rodgers T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 270.
- <https://edutainmentwithbhavinchauhan.blogspot.com/2025/03/michael-wests-new-method-reading-method.html>
- <https://www.twinkl.com/teaching-wiki/reading-method>

10. <https://teachers.institute/pedagogy-of-english/evolution-reading-method-english-education/>
11. <https://tilakcollegeofeducation.edu.in/wp-content/uploads/2024/05/C-107-ENGLISH-DR.WESTS-NEW-METHOD.pdf>

FRANS KAFKANIN DİL KİMLİYİNDƏ YƏHUDİLİK FAKTORU: İDİŞ DİLİNİN İMPLİSİT İZLƏRİ

Elnurə Kərimova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

elnurekerimova83@gmail.com

Müasir dilçiliyin öz mahiyyəti etibarlı ilə antroposentrik tədqiqatlar istiqamətinə yönəlməsi dil - şəxsiyyət, dil - cəmiyyət dixotomik şərtləndirmələrinin fərqli və yeni formatda araşdırılmasına şərait yaradır. Bu istiqamətlərdən biri dilçiliklə bərabər psixologiyanın, sosiologiyanın, kulturologiyanın, tarixin və s. elmi istiqamətlərin maraq dairəsinə daxil olan linqvopersonologiya sahəsi xüsusi maraq doğurur. Linqvopersonologiyanın təməl anlayışlarından biri kimi ortaya çıxan dil kimliyi - istənilən cəmiyyət üzvünün (o cümlədən, siyasi xadimin, yazarın, alimin və b.) idiolekt, idiostil özəlliklərini ehtiva edir, həmçinin onun əsərlərinin və ya istənilən formatlı nitqinin konseptsferasını (konseptlərin məcmusunu) əhatə edir. Eləcə də bu istiqamətli araşdırmalar yazarın idiolektində yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən sözlərin lüğətini, leksik-statistik dəyərləndirməsini də ehtiva edə bilər. Bu sadalanan aspektlər baxımından, yazı üslubu xüsusi maraq doğuran, lakin günümüzədək, məhz, linqvopersonoloji araşdırmaların obyektini təşkil etməmiş Frans Kafka dil kimliyinin çoxşaxəliliyi, psixo-emosional şərtlənməsi, sosial reallıqlarla bağlılığa diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, Avstriya-Macaristan İmperiyasının son dövrlərində Praqada almandilli yəhudi mənşəli ailədə dünyaya gələn Frans Kafka bir çox mədəniyyətlərin çuğlaşdığı məkanda və ideoloji-siyasi metamorfozların izləndiyi qəliz tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmişdi. Sadalanan cəhətlərin hamısı - yazarın polilingvistik mühitdə yaşaması, ailəsinin (ən azı) bilinqlərdən və ya polingqlərdən ibarət olması ibarət olması, ixtisasca hüquqşünas olmaqla sığorta şirkətində çalışması (bu səbəblə də haqqı tapdanan aşağı təbəqənin acizliyini öz gözlərini görməsi, onların acısını paylaşması) və s. bu kimi məqamlar Frans Kafkanın dil kimliyinin struktur əsasını formalaşdırmışdı.

İlk olaraq, yazar yəhudi əsilli olsa da, nə ıvrit dilinə, nə də idiş dilinə dərinlən bələd deyildi (baxmayaraq ki, F. Kafkanın valideynləri öz aralarında idişdə də ünsiyyət saxlayırdılar [1]. İdiş dilində sərbəst danışa bilməsə də, qəliz polilingvistik (çoxdilli) mühitdə böyüyüb ərəsəyə gəlmiş şəxs kimi, eyni zamanda öz identikliyi baxımından, idişlə bağlılığını dərk edən şəxs kimi, Frans Kafka bu dili intuitiv səviyyədə anlayıb başa düşmə potensialına malik olduğunu etiraf edirdi. Yazıçı məktublarından birində idiş anlama çətinliklərini şərh edərkən yazır: “...es wirken in euch Kräfte und Kräfteverbindungen, die euch befähigen, intuitiv zu verstehen” (tərcümə: “...İçinizdə sizi intuitiv şəkildə dərk etməyə imkan verən qüvvələr və bağlar var...”) [2]. Göründüyü kimi, idişə nəzərən passiv bilinqlə sayılan F. Kafka (yəni, əsas işlək dildən sonrakı mövqedə qərarlaşan dilə yüksək səviyyədə bələd olmayan Kafka) birləşmiş fon biliklərinin, mədəni paradigmlərin, passiv söz ehtiyatının intuitiv səviyyədə kömək edə bildiyini qeyd edir.

Maraqlıdır ki, yazar hətta idiş bu dilin konseptsferasının əsas konseptləri prizmasından dəyərləndirərək qeyd edirdi: “denn das Jiddische ist ja alles, das Wort, die chassidische Melodie und das Wesen dieses osteuropäischen Schauspielers selbst” (tərcüməsi: “idiş üçün hər şeydir: söz, Hasid melodiyası və bu Şərqi Avropa aktyorunun mahiyyəti”) [6].

“Rede über die jiddische Sprache” (“İdiş dili haqqında nitq”) başlıqlı əsərində F. Kafka idiş dilinin, bir növ, sosiolingvistik səciyyələndirməsini təqdim etməklə onu (idiş dilini) ən gənc yəhudi dili (yəni, dünya yəhudilərinin istifadə etdikləri ayrı-ayrı dillər arasındakı ən gənc dil) olan təqdim edir. İdiş dilinin sadəcə dörd yüz illik tarixi olmasına diqqət çəkən F. Kafka idiş gah dil olaraq, gah

da jarqon olaraq səciyyələndirir [2]. Xatırladaq ki, idiş dili Avropa yəhudilərinin (əsasən aşkenazi yəhudilərinin) geniş şəkildə istifadə etdiyi bir dil olub, öz geneoloji aidliyi baxımından german dilləri qrupuna aid edilən bir dildir. Yazar idiş dili ilə bağlı yaxın təması bu dildə teatr tamaşaları ilə qastrol edən səyyar teatr truppasının rəhbəri ilə tanışlıq əsasında mümkün olmuşdu, lakin bununla belə, F. Kafkanın əsərlərinin dilində idişdən və ya ivritdən istifadə faktlarına təsadüf edilməsə də, implisit səviyyədə yazarın idiş faktoruna müraciət etiyi danılmazdır.

Məsələn, nümunəyə diqqət edək: *“Die jüdische Mutter ist keine Mutter, die Bezeichnung Mutter macht sie ein wenig komisch”* (Hərfi tərcümədə: “Yəhudi ana ana deyil, “ana” ifadəsi onu bir az qərribə göstərir”) [5]. Burada biz, F. Kafka idiostili üçün xarakterik olan dil oyunu hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Belə ki, hərfi tərcümədən də bəlli olduğu kimi, yazarın səsləndirdiyi ifadə ilk baxışdan qeyri-məntiqi bir kalambur kimi səslənir. Xatırladaq ki, dil oyunun gerçəkləşməsi zamanı müəllif intensiyası ilə səsləşən və nitq situasiyalarına görə şəkillənən söz oyunları gerçəkləşir [8, s.5-6]. Həmin söz oyunlarının ən maraqlı formatlarından birini də omonimlər və ya çoxmənalı sözlər vasitəsilə reallaşan kalamburlar təşkil edir [7].

Kalambur termini dil oyunu aləti olmaqla nitqdə xüsusi canlılıq, komiklik, diqqət çarpan özəllik yaradan xüsusi formatlı leksik istifadə növünə işarə edir. Bu zaman *“ilk baxışdan söz öz həqiqi mənasında işlənir, lakin kontekstə görə onu məcazi mənada da başa düşülür”* [3]. Təqdim edilmiş F. Kafka iqtibasındakı təkrarlanan ana sözlərindən biri alman anasını, digəri isə yəhudi anasını səciyyələndirərkən ilk baxışdan nonsens təəssüratı yaradan, lakin dərin qatda mental-konseptual qarşılaşdırmanı əhatə edən dil oyununu ortaya qoyur. F. Kafkanın təqdim olunan iqtibasında tавтология kimi görünən Mutter “ana” sözünün təkrar istifadəsi fərqli anlamların qarşılaşdırmasına xidmət edir və bu implisit mesajın çözümünü üçün oxucu mütləq şəkildə F. Kafka ilə bağlı fon biliklərinə beləd olmalıdır. Yalnız fon bilikləri əslən yəhudi olan F. Kafkanın alman dilindəki Mutter “ana” kəlməsinin bir qədər rəsmiliyinə diqqət çəkdiyini yəqin etmək olar. Belə ki, burada alman ana və yəhudi ana konseptlərinin qarşılaşdırması aparılır və sonuncunun adı ivrit və ya idişdə təqdim edilməsə də, mental qarşılaşdırmanın konseptual səviyyədə təzahür tapan ziddiyyəti dilə gətirilir, nəticədə a-logik (məntiqdən kənar) görünən leksik pleonazm və ya söz oyunu ortaya çıxır. Yəni burada idiş və ya ivrit dil mühiti özünün verbal təzahüründə deyil, konseptual təsirində reallıq qazanır.

Onu da qeyd edək ki, məhz yəhudilərin alman dilindəki tələffüz özəlliklərinə diqqət edən F. Kafka bu tələffüz format ilə bağlı termindən də istifadə etmişdir. Söhbət “mauscheln” terminindən gedir (*“Der Witz ist hauptsächlich das Mauscheln...”*) [4, s.5-6]. Əslində peyorativ (təhqiredici, aşağılayıcı) söz kimi ortaya çıxan bu termin daha sonra Avropada təmsil olunan yəhudi kimliyi ilə bağlı bütöv bir konsepti əhatə etmişdi. F. Kafkanın eqo-sənəd mahiyyətli əsərlərində (məktublarında) və bədii əsərlərində bu konseptin fərqli ifadə resursları yer almışdı.

Açar sözlər: Frans Kafka, dil kimliyi, yəhudilik faktoru, idiş dili, dil oyunu.

Ədəbiyyat

1. Carpenter, A. (2023). How Franz Kafka connected with Yiddish language and theater in Prague. Stroum Center for Jewish Studies - University of Washington. <https://jewishstudies.washington.edu/arts-culture/how-franz-kafka-connected-with-yiddish-language-and-theater-in-prague/>
2. Kafka, F. Rede über die jiddische Sprache <https://www.projekt-gutenberg.org/kafka/misc/chap030.html>
3. İsmayılov, R., Nəcəfov, E. (2016). *Dilçilik və Ədəbiyyatşünaslıq Terminləri Lüğəti*. Bakı, Altun Kitab. <https://azleks.az/online-dictionary/kalambur?s=undefined>
4. Kawashima, T. (2020). Franz Kafkas Zwei Tiergeschichten und der jüdische Selbsthass in seiner Zeit. *Iudicium*, 315-331. https://www.jstage.jst.go.jp/article/jggks/1/0/1_315/pdf/-char/en
5. Kermani, N. Was ist deutsch an der deutschen Literatur? https://www.kas.de/documents/252038/253252/was_eint_uns_kermani.pdf

6. Walser, V.M. Der Zauber und die Tragödie des Jiddischen. WELT. https://www.welt.de/print/die_welt/literatur/article132434668/Der-Zauber-und-die-Tragoedie-des-Jiddischen.html
7. Мурашов, А.А. Креативные потенциалы языковой игры: Каламбур <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnye-potentsialy-yazykovoy-igry-kalambur>
8. Норман, Б.Ю. (2012). *Игра на Грнях Языка*. Москва, Наука, 344.

THE SPIRITUALITY AS A COMPASS: INTEGRATING CHARACTER EDUCATION FOR AZERBAIJANI YOUTH IN ACCELERATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGs)

Gulara Karimova

Baku State University, Baku
karimovagulara23@gmail.com

Among the current of globalisation and the challenges of transitioning towards the 2030 Agenda, Azerbaijani youth play a crucial role as agents of change. However, achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) requires more than just technical innovation and material policies; it also requires a strong ethical and moral foundation. This study explores the role of spiritual education as a ‘compass’ in shaping the character of Azerbaijani youth to accelerate the achievement of the SDGs, particularly SDG 4 (Quality Education), SDG 13 (Climate Action) and SDG 16 (Peace, Justice and Strong Institutions). Using qualitative methods through literature review and analysis of education policy in Azerbaijan, this article examines how traditional spiritual values and the concept of ‘Azerbaijanism’ can be integrated into modern character education. The results show that spiritual education increases social responsibility awareness, cross-cultural empathy and environmental ethics among the younger generation. This integration provides a more authentic and sustainable framework for action, in which transcendental values act as internal motivators for young people to become actively involved in global issues. In conclusion, strengthening the spiritual dimension in character education is a fundamental prerequisite for creating a generation that is not only intellectually competent but also has the moral integrity to achieve sustainable development.

Keywords: Azerbaijani youth, spiritual education, character education, SDGs.

References

1. Aliyeva, K. (2020). Youth policy in Azerbaijan: Modern trends and challenges. *Journal of Youth Studies in Eurasia*, 4(1), 15-28.
2. Guliyeva, S., Ismayilova, A. (2018). The role of multiculturalism and spiritual values in the formation of youth identity in Azerbaijan. *International Journal of Educational Research*, 6(2), 102-115.
3. Huseynaga, G.K. (2024). Cultivation of sustainable youth: Intersection of theory and practice in national-spiritual education. *Universidad y Sociedad*, 16(3), 281-286.
4. Lickona, T. (2009). *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility*. Bantam.
5. Mezirow, J. (2012). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*.
6. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan (2013). National Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan.
7. Niyazov, G. (2021). Harmonizing traditional values with global sustainable development goals: An Azerbaijani perspective. *Caspian Journal of Social Sciences*, 14(3), 45-59.
8. UNESCO (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning objectives.
9. United Nations (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

10. Waris, A. (2022). Marketing communication strategy in promoting graduates vocational tourism schoolto graduatesusers. *The 2nd International Conference on Communication Science (ICCS)*, 303-309.

Ruhani dəyərlər kompasi kimi: Davamlı inkişaf məqsədlərinin (SDG-Lər) sürətləndirilməsində Azərbaycanlı gənclər üçün xarakter tərbiyəsinin integrasiyası

Qloballaşma cərəyanı və 2030 Gündəliyinə keçid çətinlikləri fonunda azərbaycanlı gənclər dəyişiklik agentləri kimi mühüm rol oynayır. Lakin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) çatmaq yalnız texniki yeniliklər və maddi siyasətlərlə mümkün deyil; bu, həm də güclü etik və mənəvi əsas tələb edir. Bu işdə ruhani təhsilin “kompas” rolunu araşdırılmış və azərbaycanlı gənclərin xarakterinin formalaşmasında, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə, xüsusilə 4-cü (Keyfiyyətli Təhsil), 13-cü (İqlim Fəaliyyəti) və 16-cı (Sülh, Ədalət və Güclü İnstitutlar) məqsədlərə nail olmağı sürətləndirməkdəki rolunu öyrənilmişdir. Ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi və Azərbaycanda təhsil siyasətinin təhlili vasitəsilə keyfiyyət metodlarından istifadə edərək, tezisdə ənənəvi mənəvi dəyərlərin və 'Azerbaijanism' (Azərbaycançılıq) anlayışının müasir xarakter tərbiyəsinə necə integrasiya oluna biləcəyi araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, mənəvi təhsil gənc nəsil arasında sosial məsuliyyət şüurunu, mədəniyyətlərarası empatiyanı və ekoloji etikanı artırır. Bu integrasiya hərəkət üçün daha orijinal və davamlı bir çərçivə təmin edir, burada transsəndental dəyərlər gənclərin qlobal məsələlərdə fəal iştirak etməsi üçün daxili motivator rolunu oynayır. Nəticə etibarilə, davamlı inkişafa nail olmaq üçün təkcə intellektual cəhətdən yetkin deyil, həm də mənəvi bütövlüyə malik bir nəsil yetişdirmək üçün xarakter tərbiyəsində mənəvi ölçünün gücləndirilməsi əsas şərtidir.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA İŞTİRAKININ HÜQUQİ-SİYASİ ƏSASLARI

Nəzrin Kərimova
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

Ölkələrin regionlarının beynəlxalq əlaqələrdə iştirakı dövlətlərin xarici siyasətində regional komponentin yaranmasına səbəb olur. Bu tendensiya bir-birinə təsir edən iki dinamik proses kimi inkişaf edən qloballaşma və regionallaşma şəraitində daha da güclənir, regionlararası təmaslar beynəlxalq münasibətlər sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir. Keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olan respublikaların hamısı konstitusiya-hüquqi statusuna görə Rusiya istisna olmaqla, unitar respublikalardır. Eyni zamanda, bəzi unitar dövlətlərin muxtar qurumları var ki, bu da öz konstitusiya-hüquqi mahiyyətinə görə təkcə postsovet məkanında deyil, həm də dünya dövlət quruculuğu praktikasında kifayət qədər nadir haldır. Unitar dövlətdə muxtariyyət o anlama gəlir ki, dövlət ərazisinin müəyyən hissəsi bu ölkənin konstitusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq ona verilmiş özünüidarə hüququna və nisbi sərbəstliyə malikdir [7, s.256].

Muxtariyyətin hüquqi statusunun əsasları tərkibində olduqları dövlətin konstitusiyasında və öz qanunlarında (muxtariyyətin konstitusiyası tərkibində olduğu dövlətin konstitusiyasına uyğun olmalıdır) təsbit edilmişdir. Muxtar respublika başqa dövlətin tərkibində olan dövlətdir; öz konstitusiyasına malikdir; öz səlahiyyətləri daxilində qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirir; ali dövlət hakimiyyəti orqanlarına malikdir, ümumi dövlət çərçivəsində öz vətəndaşlığına malik olmaq mümkündür. Milli muxtariyyət nümunələri İspaniyada Basklar ölkəsi və Kataloniya, Fransada Korsika, Serbiyada Kosovodur. Milli azlıqların kompakt və ya dağınıq şəkildə yaşamasından asılı olaraq xarici elmdə, adətən, üç muxtariyyət anlayışından istifadə olunur: şəxsi, korporativ və milli-ərazi, baxmayaraq ki, bir çox başqa təsnifatlar da var [5, s.17-18].

Dünya praktikasında muxtariyyətin bir sıra formaları mövcuddur: siyasi muxtariyyətlər inzibati-idarəçilik muxtariyyətləri ilə müqayisədə daha geniş səlahiyyətə malikdir. Lakin

qanunvericilik səlahiyyətlərinin mövcudluğu muxtariyyətlərin onların həyata keçirilmə hədudlarında tam müstəqilliyindən danışmağa imkan vermir ki, bu da siyasi muxtariyyətlər və federasiya subyektləri arasında fərq qoymağa imkan verir. Ərazi muxtariyyətləri - əhalisinin milli-mədəni öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirmək məqsədi ilə bu ərazilərin milli, tarixi və ənənəvi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilmiş müəyyən həcmdə təsis, qanunvericilik və icraedici səlahiyyətlərə malik olan, unitar dövlət daxilində inzibati-ərazi vahidləridir. Milli-mədəni muxtariyyətlər milli-mədəni öz müqəddəratını təyin etmə formasıdır, özünü dövlətin ərazisində milli azlıq vəziyyətində olan müəyyən etnik icmaya mənsub hesab edən vətəndaşların özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması, milli mədəniyyətin inkişafı məsələlərini müstəqil həll etmək məqsədi ilə könüllü özünütəşkili əsasında birləşməsidir [6].

MDB-də muxtar qurumların, onların inzibati-ərazi bölgələrinin əsasları 1920-1930-cu illərdə sovet dövlətinin federal quruluşunu müəyyən edən milli dövlət quruculuğu dövründə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının tərkibində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının (MR) yaranması tarixində XX əsrin 20-ci illərin əvvəllərində Ermənistanın bu əraziyə iddia etməsi ilə əlaqədar dramatik məqamlar vardır. Əhəmiyyətli dərəcədə bölgəyə erməni iddiaları, habelə sovetləşmədən sonra Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi ilə əlaqədar Naxçıvanın Azərbaycanın qalan ərazilərindən ayrı düşməsi və eksklava çevrilməsi onun muxtar statusda Azərbaycan tərkibində təsbit olunmasını şərtləndirdi. 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Sovetlər Birliyində etno-konfessional əsasda yaradılmayan yeganə muxtariyyət idi [8, s.82].

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində suveren muxtar respublika kimi hazırkı siyasi-hüquqi statusu mənşəyinə görə Avropa ölkələri tərkibindəki digər məlum muxtariyyətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, Naxçıvan öz statusunu bu regionla dövlət-siyasi “mərkəz”, yəni Bakı arasında münasibətlərin nizamlanması və ya münaqişələrin aradan qaldırılması nəticəsində deyil (müasir Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində inzibati-ərazi qurumlarının muxtariyyəti məhz bu yolla baş verirdi), 1921-ci ildə Rusiya və Türkiyə arasında Moskva və Qarsda bağlanmış iki beynəlxalq müqavilə ilə əldə etmişdir. Məhz sözügedən müqavilələr Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində siyasi və inzibati muxtariyyət statusu verən beynəlxalq hüquqi əsas rolunu oynayır. Başqa sözlə, Naxçıvanın muxtariyyətə çevrilməsi Azərbaycan Respublikasının “daxili işinin” həllinin sayəsində deyil, bu addımı regionun 1920-ci ilin əvvəllərində obyektiv olaraq mövcud olan geosiyasi problemlərin aradan qaldırılması üçün təsirli vasitə kimi görən bir neçə ölkənin siyasi birləşmiş iradəsinin nəticəsində baş vermişdi [4, s.26].

Naxçıvanın muxtariyyəti, daha dəqiq desək, beynəlxalq hüquqi baxımdan tanınması və onun Azərbaycanın tərkibində xüsusi siyasi-hüquqi statusunun təsbiti öz dövrü üçün son dərəcə aktual olan millətlərarası gərginliyin şiddətini azaltmaq kimi etnosiyasi və geosiyasi məqsəd güdürdü. Beləliklə, 1921-ci ildə Naxçıvan Muxtar Vilayəti siyasi-hüquqi statusu kənardan müəyyən edilən və metropoliya dövlətin bilavasitə iştirakı ilə onun yurisdiksiyasına verilən ilk dövlət-ərazi qurumu oldu.

Naxçıvan MR inzibati-siyasi muxtariyyətdir. Azərbaycan bölgələri arasında öz coğrafi və hüquqi-siyasi statusuna görə xüsusi yer tutan Naxçıvan MR AR Konstitusiyasına əsasən “Azərbaycan Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublika” kimi təsbit olunmuşdur [1]. AR Konstitusiyasının və qanunvericiliyinin müddəaları, AR Prezidentinin fərmanları və AR NK-nin qərarları Naxçıvan MR ərazisində məcburidir (134-cü maddənin 4-cü hissəsi). Eyni zamanda, muxtariyyət Konstitusiyası və qanunları AR Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır (134-cü maddənin 5-ci hissəsi). AR Konstitusiyası muxtariyyətin ali dövlət hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini də müəyyən edir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə ıspan muxtariyyətləri arasında zahiri analogiya aparmaq mümkün olsa da, problemin daha yaxından öyrənilməsi daha çox fərqlilikləri aşkara çıxarmağa imkan verir. Əvvəla, fundamental fərqlilik Azərbaycan və İspaniyanın real siyasi-hüquqi durumunun müxtəlifliyindən qaynaqlanır. Əgər İspaniyanın dövləti quruluşunu kvaziunitar kimi səciyyələndirə bilərsə (belə ki, formal olaraq unitar elan olunan İspaniya krallığı, yetərincə geniş hüquq və səlahiyyətləri olan 17 muxtariyyətin mövcudluğu səbəbilə faktiki olaraq federativ dövlətlərə xas bir çox xüsusiyyət və əlamətlər daşımaqdadır), Azərbaycan sözün klassik anlamında unitar dövlətdir.

İkincisi, tarixi, etnomədəni və regional mülahizələrə istinadla yaradılmış ispan muxtariyyətlərindən fərqli olaraq, əhalisi müstəsna olaraq Azərbaycan türkləri olan Naxçıvan, sırf 1918-1924-cü illərdə cərəyan edən və erməni ekspansionizmi nəticəsində faciəvi fəsadlara gətirib çıxaran hərbi-siyasi və geosiyasi proseslərin yekunu olaraq muxtar qurum kimi konstruksiya olunmuşdur. Bu muxtariyyət inzibati-ərazi tiplidir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan MR-nın politoloji meyarlara əsaslanaraq, regional təsnifatı belə verilə bilər: 1. Dövlət quruluşuna görə o, unitar dövlətin regionudur; 2. İnzibati-ərazi prinsipi üzrə təşkil olunmuşdur; 3. Dövlət sərhədinə münasibətdə sərhədyanı bölgədir; 4. Xarici iqtisadi açıqlıq prinsipinə görə ixracı önümlü tipli regiondur.

Naxçıvan MR Avropanın müxtəlif regionları, muxtar qurumları və federal subyektləri ilə səmərəli ikitərəfli əlaqələr yaratmaq imkanı verən Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin və Avropa Birliyi Şərq Tərəfdaşlığı Regional və Yerli Hakimiyyətlər Konfransının üzvüdür. Məhz Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresinin 2012-ci ildə Strasburqda keçirilmiş 23-cü plenar sessiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu və sərhədlərini müəyyən edən Moskva və Qars müqavilələri beynəlxalq təşkilatların sənədlərində hazırda qüvvədə olan sənəd kimi qiymətləndirilmişdir [3, s.263].

İnzibati-siyasi muxtariyyət olan Naxçıvan MR-nın tarixi, yaranma səbəbləri və konstitusiya təcrübəsi onu dünyanın ən nadir muxtariyyətlərindən biri kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Dünyanın bir çox digər unitar dövlətlərinin təcrübəsindən fərqli olaraq, Naxçıvan MR Azərbaycan əhalisi ilə ortaq milli-etnik köklərə, ortaq tarixə, vahid dilə, mədəniyyətə və dinə malikdir. Burada siyasi muxtariyyət başqa ölkələrdə olduğu kimi milli faktora əsaslanmayıb, sırf tarixi-coğrafi faktor nəzərə alınmaqla yaradılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan Muxtar Respublikası, muxtariyyətin formaları, unitar dövlət, federativ dövlət, Naxçıvanın hüquqi-siyasi statusu, regionların beynəlxalq əməkdaşlığı.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Əlirzayev, Ə.Q., Yusupov, Q.M. (2019). Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu. *UNEC Elmi Xəbərləri*, 7, 5-17.
3. Наси́ев, И. (2018). *Нaxçиван Aзәрбайҗанын Dövlətçilik Tarixində*. Bakı, Elm, 372.
4. Кузнецов, О. (2014). Международно-правовой статус Нахчывана по Московскому и Карскому договорам 1921 года (сравнительно-правовой анализ). *Из Прошлого*, 3(69), 26-33.
5. Мешков, М.Ю. (2005). Политико - правовой статус в республиках СНГ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва, 24.
6. <https://lektsia.com/4x43c4.html>
7. Чиркин, В.Е. (2011). *Публично-Правовое Образование*. Москва: Норма: ИНФРА, 336.
8. Цыкунов, Г.А., Демешко, И.В. (2020). Автономии в странах СНГ: Советское прошлое и современность. *Известия Иркутского Государственного Университета. Серия Политология. Религиоведение*, 32, 81.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNUB SAXLANILMASI ƏSAS MEYAR KİMİ

Rəhimə Kuhi

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

rehime.kuhi.95@gmail.com

Müasir qloballaşma şəraitində milli kimliyin qorunması məsələsi təhsil sisteminin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə ali təhsil mərhələsində formalaşan dünyagörüşü, intellektual və vətəndaş mövqeyi milli-mənəvi dəyərlərlə üzvi şəkildə bağlıdır. Bu kontekstdə Azərbaycan dili fənni yalnız kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin daşıyıcısı və qoruyucusu kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ali məktəblərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması sistemli pedaqoji yanaşma tələb edir. Tədris məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsindən başlayaraq məzmun seçimi, metod və vasitələr, eləcə də qiymətləndirmə mexanizmləri milli identikliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qurulmalıdır.

Dil milli kimliyin əsas komponentlərindən biridir. O, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, xalqın tarixi yaddaşını, mədəni kodlarını və mənəvi dəyərlər sistemini özündə əks etdirən sosial-mədəni fenomendir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili fənninin ali məktəblərdə tədrisi milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi və qorunması üçün strateji imkanlar yaradır. Didaktik baxımdan milli-mənəvi dəyərlərin tədrisə integrasiyası təlimin məzmun komponentində (mövzu seçimi və mətn materialları), metod komponentində (interaktiv və analitik yanaşmalar), həmçinin qiymətləndirmə komponentində (dəyər yönümlü tapşırıqlar) öz əksini tapmalıdır. Bu yanaşma təlim prosesini yalnız informativ deyil, həm də tərbiyəedici xarakter daşıyan sistemə çevirir. Ali məktəblərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması konkret didaktik fəaliyyət formaları vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Sintaksisin tədrisi zamanı milli kimlik məzmunlu cümlə modellərindən istifadə edilməsi qrammatik biliklərin dəyər konteksti ilə mənimsənilməsinə imkan yaradır. Məsələn, tabeli mürəkkəb cümlələrin izahı zamanı “Əgər biz ana dilimizi qorumasaq, milli kimliyimizi itirə bilərik” kimi nümunələrin təhlili tələbələrə dil-kimlik əlaqəsinin şüurlu dərəcəsini formalaşdırır. Beləliklə, qrammatik qaydanın mənimsənilməsi eyni zamanda milli məsuliyyət hissi ilə müşayiət olunur.

Leksikologiya bölməsində alınma sözlərin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir mediada geniş işlənən “trend”, “challenge”, “like” kimi sözlərin Azərbaycan dilində qarşılıqları ilə müqayisəli təhlili tələbələrə dilin saflığının qorunması ilə bağlı düşüncə formalaşdırır. Bu yanaşma sosiolinqvistik şüurun inkişafına və milli dilə məsuliyyətli münasibətin təşəkkülünə xidmət edir. Nitq mədəniyyəti mövzusunda etik kommunikasiya normalarının situativ modellər əsasında öyrədilməsi milli-mənəvi dəyərlərin davranış səviyyəsində mənimsənilməsinə imkan yaradır. Rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət formalarının müqayisəli təhlili tələbələrə hörmət, etik davranış və milli ünsiyyət ənənələrinin qorunması kimi dəyərlərin şüurlu seçimini təmin edir. Eyni zamanda, “Dövlət dili” anlayışının Konstitusiyaya və normativ-hüquqi sənədlər əsasında təhlili dilin dövlətçilik atributu kimi dərk edilməsinə şərait yaradır. Bu, milli kimliyin hüquqi və mədəni aspektlərinin integrasiyasını təmin edir və tələbələrə vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına xidmət edir. Qiymətləndirmə mərhələsində esse və analitik yazı tapşırıqları vasitəsilə tələbələrin qloballaşma şəraitində ana dilinin qorunması məsələsinə münasibətinin öyrənilməsi təlim nəticələrinin yalnız bilik deyil, həm də dəyər səviyyəsində qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Aparılan elmi-pedaqoji təhlil göstərir ki, ali məktəblərdə Azərbaycan dili fənninin tədrisində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması sistemli və məqsədyönlü didaktik model çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Dil milli kimliyin əsas daşıyıcısı kimi tədris prosesində yalnız kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması vasitəsi deyil, həm də mədəni-mənəvi identikliyin qorunması mexanizmi kimi çıxış edir. Tədris prosesinin bütün komponentlərində milli dəyərlərin integrasiyası ali təhsilin tərbiyəedici funksiyasını gücləndirir və tələbələrə milli özünüdərk, dilə məsuliyyətli münasibət və mədəni yaddaşa bağlılıq formalaşdırır. Beləliklə, Azərbaycan dili fənni ali məktəblərdə

milli-mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir və bu istiqamətdə elmi əsaslandırılmış pedaqoji mexanizmlərin tətbiqi aktual və zəruri vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli-mənəvi dəyər, tədris prosesi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, P.B. (2006). *Gənclərin Milli-Mənəvi Dəyərlər Əsasında Tərbiyəsi*. Bakı, 135.
2. Sadıqov, F.B., Əhmədov, F.A. (2000). *Ədəb-Ərkan Dünyamız və ya Hamıya Lazım Olan Kitab*. Bakı, 180.
3. Нездемковская, Г. (2011). *Этнопедагогика*. Москва: Академический Проект, 225.

AZƏRBAYCANDA BAXIMSIZ VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏLİ VƏZİYYƏTDƏ OLAN ŞƏXSLƏRLƏ SOSIAL SİYASƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Maisə Mahmudova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Maisa.Mahmudova@student.au.edu.az

Sosial müdafiə mexanizminin hüquqi-normativ bazası Azərbaycanda sosial dövlət modelinin və sosial siyasətin formalaşdırılmasının əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, sosial siyasətin normativ əsasları iki əsas komponent üzərində qurulmuşdur: konstitusion təminatlar və onların icrasını təmin edən sosial qanunvericilik sistemi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında sosial müdafiə hüququ fundamental insan hüquqlarından biri kimi təsbit edilmişdir. Ali hüquqi aktda həm sosial təminat, həm də uşaq hüquqları ilə bağlı dövlətin öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Dövlət, Konstitusiyanın sosial yönümlü normalarına uyğun olaraq, əhalinin həssas təbəqələrinin - baxımsız vəziyyətdə qalan, valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin sosial müdafiəsini təşkil etməyi özünün əsas funksiyalarından biri hesab edir.

Sosial təminat və xidmətlər sahəsində baza rolunu oynayan “Sosial xidmət haqqında” Qanun 2011-ci ildə qəbul edilmiş və 2012-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqların müdafiəsi sahəsində xüsusi dövlət proqramları və strategiyaları həyata keçirilmişdir. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Abşeron rayonunda inşa edilmiş “Məzun evi” Sosial Müəssisəsi belə gənclərin mənzillə təmin olunması və müstəqil həyata hazırlanması məqsədinə xidmət edir, artıq 243 mənzil valideyn himayəsindən məhrum olmuş gənclərə təqdim edilmiş, əlavə yaşayış binasının tikintisi də tamamlanmışdır [3]. Uşaqların müdafiəsi sahəsində ümumi siyasəti sistemli şəkildə inkişaf etdirmək üçün 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Uşaqlara dair 2020-2030-cu illər üçün Strategiyası” təsdiq edilmişdir [2]. Bu milli strategiya uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, çətin həyat şəraitində olan uşaqların qorunma mexanizminin effektiv qurulması, erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq uşaqların inkişafına dövlət dəstəyi verilməsi, sağlam mühitdə böyümə və tərbiyə üçün şərait yaradılması kimi əsas istiqamətləri müəyyən edir. Strategiyanın icrası üçün 2020-2025-ci illəri əhatə edən Fəaliyyət Planı qəbul olunmuşdur ki, burada konkret tədbirlər və institutlararası koordinasiya mexanizmləri göstərilmişdir. Azərbaycanda sosial xidmətlərin təşkili mərkəzləşdirilmiş qaydada, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. Nazirliyin strukturunda xüsusi sahəvi qurumlar yaradılmışdır, 2020-ci ildə Prezident Fərmanı ilə təsis edilmiş Sosial Xidmətlər Agentliyi sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə (ailələrə) aid qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bütün formalarda xidmət göstərmək, onların sosial müdafiəsini və rifah halının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir.

Hazırda Nazirlik tabeliyində yaradılmış DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) mərkəzləri də geniş miqyasda sosial təminat xidmətlərinin “bir pəncərə” prinsipilə göstərilməsinə

xidmət edir. DOST mərkəzlərində pensiya, müavinət, məşğulluq, əlillik və reabilitasiya, həmçinin sosial xidmətə müraciətlə bağlı prosedurlar operativ və vətəndaş rahatlığı əsasında həyata keçirilir. Sosial Xidmətlər Agentliyi, həmçinin ölkə üzrə evdə sosial xidmət proqramlarını da icra edir - tək yaşayan ahi şəxslərə, ağır əlilliyi olan şəxslərə evlərində sosial-məişət yardımının göstərilməsi üçün sosial işçilər təhkim edilmişdir. Eyni zamanda, icma əsaslı sosial xidmət modelləri təşviq olunur: bəzi regionlarda yerli icra qurumları və Agentliyin əməkdaşlığı ilə icma mərkəzləri yaradılaraq aztəminatlı və risk qrupundan olan ailələr üçün məsləhət, yönləndirmə, psixoloji yardım xidmətləri təşkil edilir. Bütün bu tədbirlər sosial xidmətlərin əlçatanlığını artırmaq və baxımsız, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxsləri (xüsusilə uşaqları) mümkün qədər tez müəyyən edib müdaxilə etmək məqsədi daşıyır. Nəticə etibarilə, dövlət sektoru tərəfindən formalaşdırılan sosial xidmət infrastrukturu son dövrdə xeyli təkmilləşmiş və genişlənmiş, innovativ idarəetmə yanaşmaları (rəqəmsal həllər, proaktiv xidmət təyinatları və s.) tətbiq edilməklə həssas qruplara xidmətlərin effektivliyi yüksəlmişdir.

Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) da baxımsız və həssas qruplarla iş sahəsində dövlətin tərəfdaşı kimi çıxış edir. Sosial xidmət haqqında qanunvericilik dövlətin sosial xidmətlər göstərilməsində QHT-lərlə əməkdaşlığına imkan verir; Nazirlik ehtiyac olduqda sosial sifarişlər əsasında QHT-ləri müəyyən sosial xidmətlərin (məsələn, küçə uşaqları üçün sığınacaq xidməti, məişət zorakılığı qurbanları üçün sığınma, reabilitasiya proqramları və s.) icrasına cəlb edə bilər. Son illər sosial sifariş mexanizmi genişlənməkdədir - Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial sifarişi ilə bir sıra QHT-lər tərəfindən müxtəlif layihələr həyata keçirilir və bu layihələr dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir [1]. Məsələn, “Ümidli Gələcək” və “SOS Uşaq Kəndləri - Azərbaycan” Assosiasiyası kimi QHT-lər risk qrupundan olan uşaqlarla (küçə uşaqları, deviant davranışlı yeniyetmələr, valideyn himayəsindən məhrum gənclər və s.) bağlı reabilitasiya və icma inteqrasiyası xidmətləri göstərirlər. “Uşaq Qaynar Xətti - 116111” kimi xidmətlər məhz QHT (Ümidli Gələcək təşkilatı) tərəfindən icra olunur, lakin Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi bu layihəni dəstəkləyir və koordinasiya edir. Heydər Əliyev Fondu da qeyri-hökumət təşəbbüslərinin ən böyük nümunələrindən biri kimi sosial sahədə geniş fəaliyyət göstərir: Fondun xətti ilə internat məktəblərinin və uşaq evlərinin şəraiti yaxşılaşdırılır, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzlərinin qurulmasına dəstək verilir [3]. QHT-lər cəmiyyətə daha yaxın olduqları üçün ayrı-ayrı ailələrin və şəxslərin problemlərini tez müəyyən edə bilər, dövlət isə onların bu fəaliyyətini maliyyə və metodoloji cəhətdən dəstəkləyir. Bununla da “dövlət-QHT” sosial tərəfdaşlıq modeli formalaşır ki, bu modeldə məqsəd sosial xidmətlərin ünvanlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır. Həmçinin, özəl sektorun korporativ sosial məsuliyyət (KSM) təşəbbüsləri də sosial tərəfdaşlıq çərçivəsinə daxildir - bəzi şirkətlər aztəminatlı ailələrə dəstək, uşaq təhsil proqramları, əlilliyi olan şəxslərə texniki vasitələrin təminatı kimi layihələri maliyyələşdirir və ya birbaşa icra edirlər. Ümumən, sosial siyasətin həyata keçirilməsində bütün maraqlı tərəflərin - dövlət qurumları, beynəlxalq təşkilatlar, QHT-lər, icmalar və özəl sektorun iştirakı inklüziv sosial tərəfdaşlıq modelini meydana gətirmişdir ki, bu da innovativ idarəetmə yanaşmaları ilə sosial problemlərin həllində kompleks təsirə malikdir.

Sosial siyasətin effektivliyini artıran amillərdən biri də idarəetmədə innovativ yanaşmaların tətbiqidir. 2019-cu ildən başlayaraq Nazirlik bir sıra sosial ödənişlərin proaktiv təyinatı sistemində keçib, yəni vətəndaşın müraciəti olmadan, dövlət elektron informasiya sistemləri vasitəsilə hüququ yarandığı anda (məsələn, uşaq doğulduqda doğum müavinəti, vətəndaş pensiya yaşına çatdıqda avtomatik pensiya təyinatı) ödəniş təyin edilir. 2025-ci ilin yalnız ilk 8 ayında proaktiv qaydada 105,665 sosial müavinət və təqaüd təyin olunması bunun uğurlu nümunəsidir ki, bu göstərici əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5 min nəfər daha çox insanın müraciətsiz xidmət əldə etdiyini göstərir. Elektron hökumət və DOST mərkəzləri vasitəsilə xidmətlərin göstərilməsi vətəndaş məmnunluğunu artırmaqla yanaşı, sui-istifadə və korrupsiya ehtimallarını da azaldaraq sosial xərclərin səmərəliliyini yüksəlmişdir.

Statistik qiymətləndirmə baxımından qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasətin makro nəticələri də pozitiv istiqamətdədir. 2015-2025 aralığında yoxsulluğun azalması, əhali gəlirlərində artım, sosial bərabərsizliyin nisbətən sabit qalması kimi indikatorlar dövlətin sosial investisiyalarının

effektivliyinə dəlalət edir. Əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, bəzi çağırışlar da qalmaqdadır: məsələn, ünvanlı sosial yardım hazırda əhalinin yalnız ~4%-ni əhatə edir ki, bu, bəzi təhlillərə görə ölkədəki real ehtiyac içində olanların tam spektrini əhatə etmir. Digər tərəfdən, işsizlikdən sığorta kimi yeni mexanizmlərin tətbiqi nəticəsində işsizlərin 19%-nin müavinətlə əhatə olunmasına nail olunub (2016-da cəmi 1,6% idi), lakin hələ də əhalinin qeyri-formal sektorda çalışan hissəsi sosial sığorta sistemindən kənarda qaldığı üçün tam əhatəlilik təmin olunmayıb. Buna baxmayaraq, ümumi dinamika göstərir ki, 2015-2025-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin apardığı sosial siyasət nəticəsində sosial müdafiə sisteminin həm resurs bazası güclənmiş, həm də daha çox insanı əhatə etməsi təmin edilmişdir. Sosial xidmət və reabilitasiya istiqamətində də ölçülə bilən irəliləyişlər var: dövlət sığınacaqlarında və reabilitasiya mərkəzlərində xidmət alanların sayının artması, eyni zamanda bu qurumları tərk edib ailə və cəmiyyətə qayıdan fərdlərin (xüsusən uşaqların) sayının yüksəlməsi müşahidə olunur. Məsələn, təkcə 2023-cü il ərzində Nazirliyin uşaq reabilitasiya mərkəzlərində 9 mindən çox uşaq və gəncə stasionar və ambulator reabilitasiya xidməti göstərilib, onlardan əhəmiyyətli faizi təhsilə və aktiv həyata cəlb olunaraq müəssisələri tərk edib, normal həyata dönmüşdür [3]. Bütün bu göstəriciləri elmi-statistik yanaşma ilə təhlil edildikdə, 2015-2025 dövründə Azərbaycanda baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərin (xüsusən uşaqların) sosial müdafiəsində əhatəliliyin genişləndiyini, xərclərin və nəticələrin artdığını, eyni zamanda sosial siyasətin getdikcə daha hədəfli və səmərəli istiqamətdə inkişaf etdiyini deməyə əsas verir. Bu nəticələr ölkənin sosial inkişaf strategiyasının düzgün istiqamətdə olduğunu və qarşıdakı illərdə də innovativ sosial idarəetmə və tərəfdaşlıq modeli əsasında daha da gücləndiriləcəyini göstərir.

Cədvəl 1-də 2015-ci il üçün bəzi göstəricilər təxmini olaraq verilmişdir (rəsmi məlumatlara əsaslanan qiymətləndirmələr). 2020 və 2025-ci il üçün göstəricilər rəsmi statistik məlumatlardan götürülmüşdür. Cədvəldən göründüyü kimi, son on il ərzində sosial müdafiə sahəsinə ayrılan resurslar əhəmiyyətli dərəcədə artmış, bu artım isə pensiya və müavinətlərin yüksəldilməsi, ünvanlı yardımın orta məbləğinin artırılması kimi nəticələr vermişdir. Eyni zamanda, demoqrafik trendlər səbəbindən pensiyaçı əhalinin ümumi əhaliyə nisbəti azalmaqdadır ki, bu da sosial yükün idarəolunan səviyyədə qalmasına kömək edir.

Cədvəl 1. 2015-2025-ci illərdə Azərbaycanda sosial müdafiə sahəsinə dair bəzi göstəricilər

Göstərici	2015-ci il	2020-ci il	2025-ci il (iyul)
Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərcləri (manat)	3,06 mlrd. (təx.)	4,93 mlrd. (təx.)	7,676 mlrd.
Orta aylıq əmək pensiyası (manat)	~200	300	538
Pensiyaçıların sayı (nəfər) və əhalinin payı	1,31 mln. (13,7%)	1,22 mln. (12,2%)	1,103 mln. (10,8%)
Ünvanlı sosial yardım alanlar (ailə üzvlərinin sayı)	600 min (təx.)	280 min	353,3 min
Baxımsız və kimsəsiz uşaqlar üçün dövlət sığınacaqlarında xidmət alan uşaqlar (ildə)	50-60 (təx.)	80 (təx.)	100+ (2024: 27 yeni giriş)
Sosial xidmət müəssisələrində daimi yaşayan şəxslər	1200 (təx.)	1300	1300+ (stabil)
Sosial müdafiə və sosial təminat büdcə xərclərinin ÜDM-də payı	3.5%	6%	~8% (təx.)

Mənbə: “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi”nin rəsmi məlumatları və müxtəlif xəbər portallarının informasiyaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Aparılan təhlillər və statistik göstəricilər əsasında elmi nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan şəxslərlə bağlı sosial siyasət 2015-2025-ci illərdə institusional və maliyyə baxımından mühüm inkişaf yolu keçmişdir. Hüquqi-normativ bazanın gücləndirilməsi, strateji proqramların icrası, müasir sosial xidmət infrastrukturunun qurulması və sosial tərəfdaşlıq modelinin tətbiqi sayəsində bu kateqoriyadan olan insanların sosial müdafiəsi daha sistemli və təsirli hala gətirilmişdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, sosial siyasətin əhatəliliyi artmış (daha çox insan sosial ödənişlər alır), sosial xərclərin ÜDM-də payı yüksəlmiş, sosial ödənişlərin real dəyəri və adekvatlığı yaxşılaşmışdır. Bu dövrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan

uşaqların müdafiəsində də dönüş yaradılmış, dövlət uşaq müəssisələrinin sayı və oradakı uşaqların sayı azalmış, bunun əvəzində alternativ ailə əsaslı qayğının elementləri genişlənməmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübəyə açıq olmaq və davamlı monitorinq aparmaqla, sosial siyasətin səmərəliliyinin daha da artırılması istiqamətində işlər görülməkdədir. Növbəti illərdə sosial siyasətin əsas vəzifəsi əldə olunmuş nailiyyətlərin davamlılığını təmin etməklə yanaşı, sosial xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, hədəfli yardım mexanizmlərini daha da təkmilləşdirmək və sosial ədalət prinsipinə uyğun olaraq cəmiyyətin ən zəif təbəqələrini tam şəkildə əhatə etmək olacaqdır. Bu kontekstdə 2015-2025-ci illərin təcrübəsi göstərir ki, güclü siyasi iradə, adekvat maliyyələşmə və institusional koordinasiya şəraitində baxımsız və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan insanların sosial müdafiəsi sistemini effektiv qurmaq mümkündür və Azərbaycanda bu sahədə əldə edilən tərəqqi bunu elmi-praktik baxımdan təsdiqləyir.

Açar sözlər: Sosial siyasət, sosial iş, sosial müdafiə, sosial dövlət modeli.

Ədəbiyyat

1. https://azertag.az/xeber/sosial_xidmetler_sahesinde_qht_lerle_emekdasliq_nailiyyetler_ve_perspektivler_movzusunda_konfrans_kechirilib-1368567
2. <https://family.gov.az/az/policies/usaq-siyaseti>
3. <https://report.az/sosial-mudafie/azerbaycanda-sosial-xidmet-muessiselerinde-yasayan-sexslerin-sayi-aciqlanib>
4. <https://sosial.gov.az/nazirlik/sosial-ve-iqtisadi-meseleler-uzre-ucterefli-komissiya/komissiya-haqqinda>
5. <https://w3.unece.org/sdg2024/story-1.html>

QAZAX-TOVUZ İQTİSADI RAYONUNUN TRANS-XƏZƏR BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT MARŞRUTU (ORTA DƏHLİZ) KONTEKSTİNDƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ƏMƏK BAZARINA TƏSİRLƏRİ

Nərgiz Məcidova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TBNM) və ya “Orta Dəhliz” (Middle Corridor) Çin və Avropa İttifaqını Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz vasitəsilə birləşdirən mürəkkəb iqtisadi integrasiya sistemidir. 2024-cü ildə marşrut üzrə yükdaşıma həcmi 4,8 milyon tona çatmışdır, bu da əvvəlki illə müqayisədə 63% artım deməkdir. Çindən konteyner daşımaları isə 2024-cü ildə 25 dəfə artmışdır. Bu dinamika Azərbaycanın qərb regionu olan Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun strateji yükünü daha da artırır.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu ölkəni Avropa bazarları ilə birləşdirən əsas tranzit zonalardan biridir. Regionun Gürcüstan sərhədi boyunca uzanan nəqliyyat infrastrukturunu, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti və beynəlxalq avtomobil magistralı onun tranzit potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun aktivləşməsi isə bu potensialı yeni mərhələyə çıxararaq bölgəni regional logistikanın əsas dayaq nöqtələrindən birinə çevirir.

Müasir global iqtisadiyyatda nəqliyyat dəhlizləri təkcə yüklərin daşınması üçün istifadə edilən marşrutlar deyil, eyni zamanda istehsal, xidmət və rəqəmsal iqtisadiyyat sahələrinin cəmləşdiyi iqtisadi məkanlardır. Bu baxımdan, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun Orta Dəhliz üzərində yerləşməsi region üçün yeni iqtisadi faydalar yaradır. Lakin bunun real iqtisadi artıma çevrilməsi üçün əmək ehtiyatlarının strukturunun yenilənməsi və insan kapitalının keyfiyyət göstəricilərinin artırılması əsas şərt kimi çıxış edir.

Cədvəl 1.

Peşə qrupu	Funksional vəzifələr	Əsas bacarıqlar	Təhsil səviyyəsi	Əmək bazarına təsir
Beynəlxalq logistika meneceri	Təchizat zəncirinin planlaşdırılması və idarə edilməsi	Analitik düşüncə, beynəlxalq ticarət, xarici dillər	Ali	Yüksək
Multimodal daşımalar üzrə operator	Nəqliyyat növlərinin koordinasiyası	Operativ planlama, nəqliyyat hüququ	Orta ixtisas / ali	Yüksək
Gömrük və ticarət uyğunluğu mütəxəssisi	Tranzit prosedurları və sənədləşmə	Hüquqi biliklər, normativ uyğunluq	Ali	Orta
Rəqəmsal nəqliyyat analitiki	Yük axınlarının analizi	Data analizi, İKT bacarıqları	Ali	Yüksək
Texniki servis mütəxəssisi	Logistika obyektlərinin istismarı	Texniki biliklər	Peşə / orta ixtisas	Orta

Orta Dəhlizin inkişafı regionun əmək bazarına çoxşaxəli təsir göstərir. Bu təsirlər, əsasən, üç istiqamətdə özünü büruzə verir:

- Birinci istiqamət, xidmət sektorunun modernləşməsi ilə bağlıdır. Ənənəvi yol kənarı ticarət və məişət xidmətləri beynəlxalq standartlara uyğun logistika dəstəyi, hotelçilik, texniki servis və nəqliyyat müşayiət xidmətləri ilə əvəzlənir. Bu proses xidmət sektorunda ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaradır.

- İkinci istiqamət, texnoloji transformasiya ilə xarakterizə olunur. Yüklərin rəqəmsal izlənməsi, gömrük prosedurlarının avtomatlaşdırılması və “ağıllı” anbar sistemlərinin tətbiqi regionda İKT bacarıqlarına malik işçi qüvvəsinə tələbatı artırır. Bu isə əmək bazarında rəqəmsal savadlılığın əsas meyarlardan birinə çevrilməsinə səbəb olur.

- Üçüncü istiqamət, infrastruktur layihələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Yeni logistika mərkəzlərinin, terminalların və nəqliyyat qovşaqlarının tikintisi mühəndis-texniki heyətə, layihə menecerlərinə və texniki nəzarət mütəxəssislərinə ehtiyacı artırır. Beləliklə, Orta Dəhliz regionda məşğulluğun sektorlar üzrə strukturunu dəyişdirərək yüksək ixtisaslı əməyə üstünlük verən yeni əmək modeli formalaşdırır.

Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, yaxın 5-10 il ərzində Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda bir sıra strateji peşə ixtisaslarına kritik tələbat yaranacaqdır. Bu ixtisaslar arasında beynəlxalq logistika menecerləri xüsusi yer tutur. Təchizat zəncirinin planlaşdırılması, marşrut optimallaşdırılması və risklərin idarə olunması sahəsində biliklər region üçün prioritet bacarıqlara çevrilir.

Multimodal daşımalar üzrə operatorlar da əsas tələbat qruplarından biridir. Dəmir yolu, avtomobil və hava nəqliyyatının koordinasiyasını həyata keçirən bu mütəxəssislər Orta Dəhlizin effektiv fəaliyyətində əsas rol oynayır. Bundan əlavə, gömrük və bəyannamə mütəxəssislərinə ehtiyac artmaqdadır. Beynəlxalq ticarət qaydaları, tranzit prosedurları və hüquqi mexanizmlər üzrə biliklərə malik kadrlar tranzit axınlarının sürətlənməsinə töhfə verir.

Rəqəmsal nəqliyyat analitikləri isə böyük verilənlərdən istifadə etməklə yük axınlarını optimallaşdıran və əməliyyat xərclərini azaldan yeni peşə qrupunu formalaşdırır. Xarici dilləri, xüsusilə ingilis və çin dillərini bilən texniki heyət də beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Regionun əmək bazarında mövcud problemlərdən biri “bacarıq boşluğu” (skills gap) fenomenidir. Hazırda Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən peşə təhsili müəssisələrinin böyük hissəsi aqrar və ənənəvi xidmət sahələrinə yönəlmiş proqramlar təqdim edir. Bu isə Orta Dəhlizin tələb etdiyi yüksək texnoloji və logistika yönümlü ixtisaslarla real əmək təklifi arasında uyğunsuzluq yaradır.

Digər mühüm problem gənc əhalinin paytaxta və xarici ölkələrə miqrasiyası ilə bağlıdır. “Beyin axını” regionda yüksək ixtisaslı kadr ehtiyatlarının azalmasına və yerli əmək bazarının

potensialının zəifləməsinə səbəb olur. Nəticədə regionun tranzit üstünlüklərindən tam səmərə ilə istifadə etmək imkanları məhdudlaşır.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks və mərhələli yanaşma tələb olunur. İlk növbədə regional peşə təhsili mərkəzlərinin yenidən strukturlaşdırılması və re-brendinqi vacibdir. Qazax və Tovuz şəhərlərində logistika və beynəlxalq daşımlar üzrə ixtisaslaşmış tədris proqramlarının yaradılması yerli kadr bazasının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin tətbiqi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bölgədə fəaliyyət göstərən iri nəqliyyat və logistika şirkətlərinin təhsil prosesinə cəlb edilməsi, “dual təhsil” modelinin tətbiqi nəzəri biliklərin praktiki bacarıqlarla integrasiyasını təmin edə bilər.

Eyni zamanda mövcud işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanması (reskilling) proqramlarının həyata keçirilməsi zəruridir. Sürücülər, anbar işçiləri və texniki personal üçün rəqəmsal platformalarla işləmə bacarıqlarının artırılması Orta Dəhlizin texnoloji tələblərinə uyğunlaşmanı sürətləndirəcəkdir.

Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunun Orta Dəhlizdəki rolu yalnız coğrafi üstünlüklərlə məhdudlaşmamalıdır. Regionun uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı burada formalaşacaq insan kapitalının keyfiyyətindən asılıdır. Ənənəvi aqrar və aşağı texnoloji xidmət sahələrindən yüksək texnologiyalı logistika, rəqəmsal nəqliyyat və beynəlxalq daşımlar üzrə ixtisaslara keçid qaçılmazdır. İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar tranzit potensialının real iqtisadi artıma çevrilməsini təmin etməklə yanaşı, regionda struktur işsizliyin azaldılmasına və yüksək gəlirli iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Orta Dəhliz Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu üçün yalnız nəqliyyat layihəsi deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi transformasiya platforması kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Orta Dəhliz, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu, əmək bazarı, insan kapitalı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2014-2018.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2019-2023.
3. Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafa dair Milli Prioritetlər.
4. Asian Development Bank (ADB) - CAREC Corridor Performance Measurement and Monitoring.
5. World Bank, Connecting to Thrive: A Review of the Middle Corridor.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN MEDIADA İSTİFADƏSİ

Rəqsanə Mədətova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

raganamadatova@gmail.com

Dil cəmiyyətin inkişafı ilə paralel şəkildə dəyişən və zənginləşən canlı bir sistemdir. Bu inkişaf prosesində frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. Bu birləşmələr həm də öz istifadəçilərindən müəyyən bir təcrübə və düşüncə tərzini tələb edir. Çünki frazeoloji birləşmələrin formalaşması xalqın düşüncə tərzini, tarixi təcrübəsini və sosial-mədəni şəraitini ilə sıx bağlıdır. Ehtiva etdiyi məcazi anlam frazeoloji vahidlərin ilk baxışdan anlaşılmamasına və yalnız mahiyyətinə vardıldıqdan sonra dərk edilməsinə imkan verir. Bu birləşmələr nitqin emosional təsir gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya, dinləyiciyə, ya da hər hansı diskurs zamanı daha səmimi və təsirli ünsiyyət yaratmağa xidmət edir.

İşlədilmə məqamları və üslubi çərarlıqlarına görə frazeologizmləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Aşağıda bir sıra nümunələr verilmişdir:

Gündəlik məişətdə, ailə münasibətlərində, qohumluq, tanışlıq, dostluq əlaqələri ilə habelə müəyyən adət-ənənələr, inamlar ilə əlaqədar işlədilən frazeologizmlər davranış frazeologizmləri adlanır: *-Əleykəssəlam, əmi, nə buyurursan? - Buyruq sahibi olasan, bala! (V. Əfəndiyev. Çətin yol).*

Əsasən, şifahi nitqdə, canlı danışığda işlənən frazeologizmlər danışiq dili frazeologizmləri adlanır. Ümumiyyətlə frazeoloji vahidlərin əsas hissəsi canlı danışiq dilində meydana çıxır və daha çox burada işlənir: *Sevindiyindən gözü doldu. Ancaq nə olsun ki, fəlak vurdu yan saldı...Baxdı ki, atın başı şişib kötüyə dönüb (I. Hüseynov).*

Yox, deyəsən bu xamır hələ çox su aparacaq (B. Vahabzadə).

Müəyyən davranış normaları ilə əlaqədar anlayışın təsviri və obrazlı şəkildə ifadəsi üçün işlənən frazeoloji vahidlər evfemistik frazeologizmlər adlanır: *Yox e, gəl sən qəzal oxuma. De görüm, mənim planlarımı hardan bilirsən? (E. Quliyev).*

Komparativ frazeologizmlər dildə müqayisə məqsədi ilə işlənən sabit tərkiblərdir. Klassik və müasir bədii ədəbiyyat və danışiq dili bu kimi frazeologizmlərlə zəngindir: *Yoluq cücə kimi. Yuyulmamış çömçə kimi. Yetim quzu kimi. Buz baltası kimi. Qızıl parçası kimi. Duz kimi (yalamaq). İlan kimi (dil çıxarmaq). Yağ içində böyrək kimi (bəsləmək). Dana kimi (böyürmək). Ay parçası kimi (usaq).*

Bu istiqamətdə jarqon frazeologizmləri, məhəlli frazeologizmlər, poetik frazeologizmləri də qeyd etmək mümkündür.

Hər bir dilin inkişaf prosesində kütləvi informasiya vasitələri xüsusi rol oynayır. Frazeoloji birləşmələrin publisistik üslubda yerini müəyyənləşdirərkən onun nə dərəcədə, hansı tezlikdə, hansı məqsədlə işlədilməsini araşdırmaq lazımdır. Media yalnız informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, eyni zamanda dilin leksik, semantik və üslubi imkanlarının formalaşdığı əsas məkanlardan biridir.

Müasir Azərbaycan mediasında (xəbər saytları, televiziya, sosial şəbəkələr) frazeoloji birləşmələrdən fəal istifadə edilir. Çünki dilin ifadəlilik potensialını artıran vasitələrdən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Bu birləşmələr mətnin emosional təsir gücünü artırmaqla yanaşı, oxucu ilə daha səmimi və təsirli ünsiyyət yaratmağa xidmət edir. Məsələn: diqqət çəkmək, səs-küy salmaq, yol açmaq, əl çəkmək, göz yummaq və s.

Mediada tipik nümunələrdən tez-tez rast gəlinən frazeoloji birləşmələr və onların istifadə kontekstləri verilir. Məsələn: Diqqət çəkmək - "Yeni layihə ictimaiyyətin diqqətini çəkdi". Səs-küy salmaq - "Müəssisə sosial şəbəkələrdə böyük səs-küy saldı". Yol açmaq - "Qəbul edilən qərar iqtisadi inkişafa yol açdı". Göz yummaq - "Bəzi qanun pozuntularına göz yumulduğu iddia olunur". Əl çəkmək - "Tərəflər qarşılıqlı ittihamlardan əl çəkməyə çağırıldı". Bu tip ifadələr xəbərin informativliyini azaldan yox, əksinə, onu daha oxunaqlı və anlaşılan edən vasitə kimi çıxış edir. Media diskursunda frazeoloji birləşmələrin intensiv istifadəsi Azərbaycan dilinin milli ifadə imkanlarının qorunması və inkişafında mühüm rol oynayır.

Publisistik üsluba aid olan radio, televiziya, mətbuat dili hər hansı bir informasiya mübadiləsi zamanı auditoriyanın diqqətini cəlb etməyə xidmət edir. Mediada frazeoloji birləşmələr, əsasən, müəyyən istiqamətdə işlədilir. Xəbər dili, əsasən, neytral, rəsmi və yığcam üsluba malik olsa da, müasir mediada frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə olunur. Xəbər mətnlərində bu tip birləşmələr, adətən, emosional yükü az olan, publisistik xarakterli frazeologizmlərdir.

Televiziya dilində frazeoloji birləşmələr auditoriyanın diqqətini saxlamaq və məlumatı daha təsirli çatdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Burada məqsəd publisistik üslubun normalarını pozmadan mətni daha axıcı etməkdir. Televiziya dili vizual və şifahi ünsiyyətin vəhdətində formalaşdığı üçün frazeoloji birləşmələr burada xüsusi ifadəlilik qazanır. Aparıcıların çıxışlarında, debatlarda və analitik proqramlarda bu birləşmələr emosional təsiri artırmaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn, "Bu hadisə gündəmi silkələdi", "Məsələ yenidən alovlandı" kimi ifadələr televiziya diskursunda geniş yayılmışdır.

Sosial media müasir dövrdə frazeoloji birləşmələrin ən fəal istifadə olunduğu platformalardan biridir. Rəqəmsal medianın və sosial şəbəkələrin inkişafı frazeoloji birləşmələrin mediada istifadəsinə yeni çalarlar qazandırmışdır. Danışiq dilinə məxsus bir çox frazeoloji birləşmələr artıq rəsmi media mətnlərinə daxil olmuşdur. Bu isə medianın dilinin daha canlı, çevik və oxucuya yaxın olmasına səbəb olur. Xüsusilə, başlıqlarda feili frazeoloji birləşmələrdən istifadə diqqət çəkmək və oxunuş sayını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu hal mediada dilin persuasiv və manipulyativ funksiyasının gücləndiyini göstərir. Burada danışiq dili elementləri üstünlük təşkil edir və emosional-ekspressiv

frazeologizmlər daha geniş yayılır. “Sosial şəbəkələrdə dillərə düşdü”, “İstifadəçilər bu paylaşım od püskürdü” kimi ifadələr sosial media dilinin tipik nümunələridir. Lakin bütün bu məqamlarda diqqətdə saxlanılan əsas məsələ frazeoloji birləşmələrin həddindən artıq istifadəsi media mətnlərində üslubi yüklənməyə səbəb ola bilər və informasiyanın obyektivliyinə zərər verə bilər. Televiziya və xəbər dilində emosional-ekspressiv frazeologizmlərin çoxluğu informasiyanın analitik dəyərini azaldaraq subyektiv təəssürat yarada bilər. Bəzi frazeoloji birləşmələrin məcazi məzmunu auditoriyanın bütün təbəqələri tərəfindən eyni cür başa düşülməyə bilər ki, bu da kommunikativ anlaşılmazlıq yaradır.

Frazeologiya dilin milli-mədəni dünyagörüşünü əks etdirən sabit ifadələr sistemini öyrənən mühüm dilçilik sahəsidir və bu birləşmələr xalqın tarixini və xarakterik xüsusiyyətlərini daha dərindən qavramağa kömək edir. Frazeoloji birləşmələr müasir Azərbaycan mediasında dilin üslubi zənginliyini təmin edən mühüm vasitələrdən biridir. Azərbaycan mediasının bütün sahələrində - xəbər dili, televiziya və sosial mediada fəal şəkildə istifadə olunur. Bu birləşmələr dilin üslubi zənginliyini artırır, informasiyanı daha təsirli və anlaşılıqlı edir. Onlar informativliyi emosional təsirlə birləşdirərək mətnin kommunikativ dəyərini artırır. Media vasitəsilə bu birləşmələr Azərbaycan dilinin milli ifadə imkanlarının qorunmasına və inkişafına töhfə verir. Frazeoloji birləşmələrin mediada istifadəsinin öyrənilməsi dilçilik baxımından aktual və perspektivli tədqiqat sahələrindən biri olaraq qalır.

Açar sözlər: Frazeoloji birləşmələr, diskurs, frazeologizm.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikologiyası*. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 442.
2. Adilov, M., Yusifov, G. (2019). *Sabit Söz Birləşmələri*. Bakı, Elm.
3. Tahirova, V. (2018). *Azərbaycan Dilində Məkan və Zaman Bildirən Frazeoloji Birləşmələr*. Bakı, Elm və Təhsil.

SƏMƏD VURĞUNUN “KOMSOMOL” POEMASINDA KOMMUNİST İDEOLOGİYASININ İFŞASI

Fərhad Mədətov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

farhadmadatov4@gmail.com

İşdə Səməd Vurğunun “Komsomol” poemasının açılmamış qatları təhlilə cəlb edilmişdir. Şair “komsomol” sözündən qoruyucu bir dəbilqə kimi istifadə edərək sovet imperiyasının mənfur əməllərini ifşa etmişdir. O, əsərdə milli-azadlıq ideyalarını təcəssümünü, Azərbaycan dilini yad təsirlərdən qorumağı da yaddan çıxarmamışdı. Belə bir şəraitdə şairin milli duyğuları əks etdirməsi üçün dilin incə çalarlarından böyük sənətkarlıqla istifadə etməsi yeganə çıxış yolu idi. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Nədən şeirlərim ağza düşüb,
Dağların çobanı məni anmasın.
...Nədən bu torpağın şirin ləhcəsi
Şairəm deyənə bigənə qalsın? [1, s.19].

Bu misralara diqqət yetirdikdə hiss olunur ki, ana dilinin saflığı, insanların bütün təbəqələrinin bu dili anlaması sənət adamları qarşısında əsas şərtlərdən biri kimi irəli sürülür.

Şairin əsas tələbi bundan ibarətdir ki, yazıçılar ilk növbədə xəlqilik ruhuna köklənmiş əsərlər yaratmalıdırlar və əsərin baş qəhrəmanları xalqı təmsil edən zəhmətkeşlərdən ibarət olmalıdır:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?

...Kimindir səhərdən axşama qədər
Yağıda, yağmurda çalışan əllər? [1, s.19].

Verilmiş parçaya diqqət etdikdə məlum olur ki, söhbət Turan və İrandan yox, imperiyanın mənfur əməllərinə bəraət qazandıran əsərlərin yazılmasına etirazdan gedir. Şair fürsətdən istifadə edərək yasaq olunmuş Turanın adını çəkməklə oxucularını məlumatlandırmağı da unutmur (Yad ölkələr fonunda yazılmış və Vətənə xidmət edən sənət əsərlərimiz kifayət qədərdir).

Əsərdə komsomolçulardan bəhs olunsa da, onlar idealizə olunmur, real və obrazlı şəkildə əsərə daxil edilmişlər. Onların içərisində manqurtlaşmış, insani duyğularını itirmiş, xalqın adət-ənənəsinə nifrətlə yanaşanlar az deyil. Bunların ümumiləşmiş və xarakterik nümunəsi olan Mirpaşa məscidə köpək bağlayır. Bu cür düşüncəsiz hərəkətlər xalq arasında komsomolçulara qarşı böyük bir nifrət yaradır. Xalq ölkəni bürümüş fəlakətlərin səbəblərini bu cavanların əməlləri ilə əlaqələndirir:

Deyir: “Bu kafirlər üzə gələli
Bizdən uzaqlaşdı Allahın əli” [1, s.21].

Poemada Bəxtiyar, Cəlal kimi qeyrətli, namuslu, xalqa xidmət etmək istəyən, lakin imperiyanın hiylə toruna düşmüş təcrübəsiz gənclər də vardır. Sınıf mübarizənin şiddətli şəkildə davam etdiyi bir zamanda Cəlal Gərayın qızı Humayı sevir. Qız atasının razılığı olmadan bu izdivacın mümkün olmadığını söyləyir. Var-dövlətini haqsız yerə mənimsəmiş sovet quruluşuna, o cümlədən komsomolçulara Gəray bəy sonsuz nifrət edir:

Nədən mənim qabağımdan
artıqları yeyənlər,
Köhnə-köşkül paltarımı
Öz əyninə geyənlər
İndi mənə ağ olsunlar?..
Xanimanım dağılır.
Qızılyelin inəklərim
yad əllərdə sağılır [1, s.12].

Gəray bəyin düşdüyü bu acınacaqlı durum AXC-nin süquta uğramasını, “qızılyelin inəklərin yad əllərdə sağılması” ölkəmizin maddi sərvətlərinin-neftinin imperiya tərəfindən talanmasını yada salır. Humay isə bizə xalqımızın mənəvi sərvətini xatırladır. Cəlalın bütün varlığı ilə Humaya qovuşması bizə onu deməyə əsas verir ki, bu gənclərin içərisində də Vətənin qeyrət və təəsübünü çəkənlər də az deyildi. Lakin Gəray bəy yalan üzərində qurulmuş sovet imperiyasına inanmır, komsomolçulara isə şübhə ilə yanaşırdı.

Məhəbbətin gücü Cəlalı Gəray bəyin qaçaq düşərgəsini tapmağa vadar edir və məqsədini açıqlayır. Bəy öz-özünə deyir:

Qız hara, mən hara, komsomol hara?
İnanmaq olarmı bu kafirlərə?
...O, bəlkə öyrənib hər sirrimizi,
Sonradan güdaza verəcək bizi? [1, s.71].

deyərək ondan üz döndərir və nəhayət, yatağında qətlə yetirir. Bu hadisə əvvəlcə Humayın, daha sonra isə Gəray bəyin dərd-qəm içində ölümünə səbəb olur. Bu səhnə şairə də böyük təsir etmiş, həyat yoldaşı Xavər xatirələrində onun hönkür-hönkür ağladığını qeyd etmişdir.

S. Vurğun poemanın sonunda ay və ulduzun təsvirindən böyük sənətkarlıqla istifadə edərək, asossasiya nəticəsində oxucuya milli bayrağımızı, müstəqilliyimizi xatırlatmış, öz sətiraltı fikirlərinin oxucularına çatdırılmasına zəmin yaratmışdır. Bu cəhətdən Humayın ölümünün təsvirinə fikir verək:

Səhərdir... Üfünün geydiyi sarı,
Solur şəfəqlərdə xəstə üz lü ay;
Ağarır süd kimi dağların qarı,
Fəqət gözlərini yummuşdur Humay,

Solur şəfəqlərdə xəstə üzlü ay [1, s.83].

Verilmiş bənddə iki dəfə “xəstə üzlü ay” ifadəsindən istifadə olunmuşdur. Birincisi, yerin peykinə, rəmzi mənada o zamankı müstəqilliyimizin əldən getməsinə, ikincisi isə birbaşa Humaya, yenə də simvolik mənada mənəvi sərvətlərimizin məhv olmasına işarə edilmişdir.

Əsərin sonunda şairin dünyaya xətabən dediyi bəndlərdə də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz rəmzlərdən məharətlə istifadə edərək parlaq gələcəyə böyük inamını əks etdirmişdir:

Ulduzlar havanın bağrının dəlidir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapdırır atını birbaşa dünya [1, s.84].

Zaman “atını çapdırdıqca” qaranlıq gecədə ulduzlar görünür, şair xəyalı bu qaranlıqları-gizli, məchul qüvvələri salamlayır. Ona görə ki, onlar ulduzların görünməyinə şərait yaratmışdır. Başqa sözlə, bu günkü müstəqilliyimizin yaranmasında və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Ümummilli Lider və onun layiqli davamçıları şairin arzularının həyata keçməsinə reallaşdırdılar.

Repressiya dövründə “düşünən beyinlər”i torpağa döndərsələr də xalqın azadlıq duyğularını məhv edə bilmədilər. Onları “Bir yandan boşaltsalar” da, “bir yandan doldu”lar və xoşbəxt gələcəyi qurmağa nail oldular:

Buludlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay;
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki, Humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya [1, s.85].

Bu gün buludlar dağılmış və ay milli bayrağımızda öz yerini almışdır. Bəs bəylərin və təbliğatın qurbanına çevrilmiş komsomolçuların faciələrinə kim cavab verəcək?!

Oxucu həm əsəri, həm də ondan sonrakı prosesləri izləyərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, Sovetlər İttifaqı bütün sinif və təbəqələrin bədbəxtliyi üzərində qurulmuşdur. Bu quruluşda “Xoşbəxt kimdir?” - sualının özü də qəribə səslənir.

Açar sözlər: Komsomolçular, milli-azadlıq ideyası, Turan və İran.

Ədəbiyyat

1. Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş Əsərləri*, beş cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 424.
2. <http://www.scribd.com/document/807863305/Komsomol-Poemas%C4%B1-1>

METONYMY IN MEDIA DISCOURSE AND EVERYDAY COMMUNICATION: A PRAGMATIC STUDY

Aysel Mehdiyeva

Ganja State University, Ganja

aya.akif@mail.ru

Metonymy is a fundamental linguistic and cognitive process through which one concept is referred to by means of another closely related concept. Unlike metaphor, which is based on similarity, metonymy relies on real-world associations such as part-whole, producer-product, place-institution or object-user relations [1]. Because of this close connection, metonymy allows speakers and writers to convey meaning efficiently while relying on shared knowledge and contextual inference. It is therefore not merely a stylistic ornament, but a core mechanism of meaning construction in language.

In contemporary communication, metonymy is particularly prominent in media discourse. Journalists, broadcasters and commentators often deal with complex political, economic and social

phenomena that must be presented in a concise and accessible way. As a result, place names such as Washington, Moscow or Tehran are frequently used to refer to governments, political authorities or decision-making bodies [2]. This type of institutional metonymy enables economy of expression and helps readers process information quickly, while also creating strong symbolic associations.

However, the widespread use of metonymy in media discourse also has important pragmatic implications. By foregrounding institutions rather than individuals, metonymic expressions may obscure agency and responsibility. For example, a headline stating that “Washington decided” shifts attention away from specific actors and toward an abstract entity. In this way, metonymy contributes not only to efficiency but also to ideological framing, influencing how events are interpreted and evaluated by the audience [3].

Metonymy also plays a significant role in advertising and promotional discourse. Brand names often function metonymically, standing for particular lifestyles, values or social identities. A product name may evoke ideas of success, innovation or prestige, encouraging consumers to associate these qualities with themselves. In such cases, metonymy operates as a persuasive strategy rather than a purely descriptive device [4].

In everyday communication, metonymy functions in a similarly natural and largely unnoticed way. Speakers routinely use expressions such as “I’m reading Shakespeare” to mean reading a literary work by Shakespeare or “The kettle is boiling” to refer to the water inside the kettle. These expressions are understood effortlessly because interlocutors rely on shared cultural knowledge and situational context. This suggests that metonymy is a routine and automatic aspect of language use [1].

From a theoretical perspective, early rhetorical traditions treated metonymy as a figure of speech, often discussed alongside metaphor and synecdoche. These approaches focused mainly on surface-level changes in expression. Later developments in semantics and pragmatics emphasized that metonymy is a regular strategy of reference in everyday language and depends heavily on contextual inference [3].

Cognitive linguistics further reconceptualized metonymy as a conceptual process rather than a purely linguistic phenomenon. Scholars such as Lakoff and Johnson argue that metonymy reflects how human cognition organizes experience into frames and domains, allowing one element of a cognitive domain to provide access to another element within the same domain [2]. Kövecses and Panther and Radden further develop this view by emphasizing the role of conventional knowledge structures in metonymic interpretation [1].

A pragmatic approach highlights the crucial role of context, speaker intention and listener inference in the interpretation of metonymy. Metonymic meaning is not encoded directly in words but emerges through interaction. The same expression may refer to different targets depending on the communicative situation, background knowledge and cultural assumptions of the participants [3]. This demonstrates that meaning is co-constructed rather than fixed.

Metonymy performs several important pragmatic functions in both media and everyday discourse. First, it enables economy of expression by allowing complex ideas to be expressed briefly. Second, it increases expressiveness by making discourse more vivid and engaging. Third, it supports politeness and indirectness, allowing speakers to soften statements or requests. Finally, it contributes to ideological framing by directing attention toward certain aspects of reality while backgrounding others [3].

In conclusion, metonymy is a central cognitive and pragmatic strategy in modern communication. It structures how information is presented, interpreted and evaluated in both public and private contexts. By examining metonymy in media discourse and everyday communication, this study demonstrates that metonymy is not a marginal rhetorical device but a key mechanism through which social reality is linguistically constructed and understood.

Keywords: Metonymy, media discourse, everyday communication, meaning construction.

References

1. Panther, K.U., Radden, G. (1999). *Metonymy in Language and Thought*. John Benjamins.
2. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live by*. University of Chicago Press.
3. Levinson, S.C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
4. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*, 2nd edition. Oxford University Press.

Media diskursunda və gündəlik ünsiyyətdə metonimiya: Praqmatik yanaşma

Tezisdə metonimiyanın media diskursunda və gündəlik ünsiyyətdə necə istifadə olunduğu praqmatik yanaşma əsasında araşdırılmışdır. Metonimiya bir anlayışı onunla sıx əlaqəli başqa bir anlayış vasitəsilə ifadə etmə üsuludur və yalnız üslubi vasitə deyil, dilin əsas məna qurma mexanizmlərindən biri hesab olunur. Metonimiya xüsusilə media dilində mürəkkəb siyasi, iqtisadi və sosial hadisələri daha qısa və anlaşılan şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Məsələn, “Washington qərar verdi” kimi ifadələrdə şəhər adı hökuməti və ya siyasi rəhbərliyi təmsil edir. Bu cür istifadələr ifadə iqtisadiyyatı yaratsa da, eyni zamanda hərəkəti icra edən konkret şəxsləri arxa plana keçirə və məsuliyyətin kimə aid olduğunu qeyri-müəyyənləşdirə bilər. Beləliklə, metonimiya yalnız məlumat ötürür, həm də hadisələrin ideoloji çərçivədə təqdim olunmasına təsir göstərir. Gündəlik danışmada da metonimiya geniş yayılmışdır. “Mən Şekspiri oxuyuram”, “Çaydan qaynayır” kimi ifadələr kontekst və ortaq bilik vasitəsilə asanlıqla başa düşülür. Bu fakt göstərir ki, məna yalnız sözlərin lüğəvi mənasında deyil, danışan və dinləyən arasında qurulan qarşılıqlı anlaşma prosesində formalaşır. Praqmatik baxımdan metonimiya ifadə iqtisadiyyatı yaradır, nitqi daha təsirli edir, dolaylıq və nəzakət yarada bilir, həmçinin diqqəti müəyyən məqamların üzərinə yönəldərək hadisələrin necə qəbul olunmasına təsir göstərir. Metonimiya müasir ünsiyyətdə mənanın formalaşmasında mühüm rol oynayan idrak və praqmatik strategiyadır. O, həm media diskursunu, həm də gündəlik danışığı strukturlaşdırır və insanların sosial reallığı necə qavradığını formalaşdırır.

РАЗРАБОТКА И ПРОВЕРКА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ УРОКОВ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Фидан Мехтиева

Бакинский Славянский Университет, Баку

Нынешнее начальное образование сфокусировано не только на освоении знаний, но и на становлении личности юного человека, его когнитивных, общительных а также управляющих навыков [3]. В согласии с запросами государственного образовательного стандарта начального общего обучения ключевое значение обретает организация деятельной учебной активности учеников, которая нацеленна на становление всеобщих учебных действий [1].

Интерактивное обучение является видом организации образовательного процесса, базирующейся на живом взаимодействии всех его участников [2]. В процессе интерактивного обучения ученики выступают невялыми слушателями, а важными деятельными субъектами учебной работы, сообща решающими учебные задачи [5].

Ученые подчёркивают, что использование интерактивных методик преподавания в образовательном процессе начальной школы оказывает существенное влияние на развитие познавательной инициативы младших школьников, способствует формированию у них критического мышления, умения анализировать и оценивать учебную информацию, а также обеспечивает совершенствование коммуникативных навыков, необходимых для эффективного взаимодействия и сотрудничества в процессе совместной учебной деятельности [4].

К ведущим интерактивным приемам, используемым в начальной школе, причисляют работу в парах и коллективах, дидактические игровые роли, “мозговой штурм”, сложные задания, а также применение цифровых и коммуникационных систем [6].

Создание системы интерактивных занятий в начальных классах проводилось, опираясь на системно-деятельностный подход [1]. Эта система включала следующие ступени:

1. Оценка содержания учебного материала и выбор тем, наиболее нужных для интерактивного общения;
2. Определение целей и задач урока с учётом возрастных характеристик младших школьников [3];
3. Подбор интерактивных способов и приёмов преподавания;
4. Планирование структуры урока, содержащей мотивационный этап, главную активность и рефлекссию;
5. Подготовку дидактических и вспомогательных материалов.

Уделялось особое внимание формированию ситуации успеха, сохранению позитивного эмоционального фона и активному вовлечению каждого учащегося в учебный процесс [5].

Оценка действенности предложенной методики осуществлялась в рамках педагогического опыта. В изыскании задействованы ученики контрольной и опытной групп. В опытной группе преподавание велось с задействованием интерактивных занятий, в другой, то есть в контрольной - с применением устоявшихся приёмов обучения.

Для измерения действенности разработанной методики в ходе экспериментального исследования применялась система критериев, включающая степень учебной заинтересованности обучающихся, уровень их мыслительной активности, а также качество и глубину освоения учебного контента [4].

Анализ полученных в ходе эксперимента данных позволил установить, что учащиеся экспериментальной группы демонстрировали более выраженный интерес к учебному процессу, проявляли устойчивую познавательную активность, охотнее включались в различные формы учебного взаимодействия на уроках. Кроме того, школьники данной группы характеризовались более высоким уровнем самостоятельности при выполнении учебных заданий, инициативностью в обсуждении учебных проблем и способностью применять полученные знания в новых учебных ситуациях, что свидетельствует о результативности использования интерактивных методов обучения в начальной школе.

Итоги изыскания доказывают, что созданный подход к проведению интерактивных занятий в начальной школе - это действенное средство улучшения уровня преподавания. Применение интерактивных приёмов содействует росту учебного интереса, становлению общих учебных действий и активизации познавательной активности младших учеников [2; 6]. Обнаруженные сведения дают возможность советовать внедрение этой системы в практику начально го воспитания.

Ключевые слова: Интерактивное обучение, младшие школьники, образовательный процесс, активные методы обучения.

Литература

1. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования, 2021, Москва: Просвещение.
2. Кларин, М.В. (2019). *Интерактивное Обучение в Образовании*. Москва.: Педагогика,.
3. Божович, Л.И. (2008). *Личность и её Формирование в Детском Возрасте*. Москва.: Педагогика.
4. Полат, Е.С. (2020). *Новые Педагогические и Информационные Технологии в Системе Образования*. Москва: Академия.
5. Выготский, Л.С. (2018). *Педагогическая Психология*. Москва: АСТ.
6. Селевко, Г.К. (2017). *Современные Образовательные Технологии*. Москва.: Народное образование.

İbtidai məktəbdə interaktiv dərslərin keçirilməsi metodikasının hazırlanması və yoxlanılması

Tezisdə ibtidai məktəbdə interaktiv dərslərin keçirilməsi metodikasının hazırlanması və yoxlanılması məsələsi müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın aktuallığı müasir təhsil standartlarının həyata keçirilməsi şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəallığının artırılması və onlarda universal tədris bacarıqlarının formalaşdırılması zərurəti ilə şərtlənir. İşdə interaktiv təlimin nəzəri əsasları təqdim olunmuş, interaktiv dərslərin metodikasının hazırlanma mərhələləri təsvir edilmiş, həmçinin onun təhsil prosesində eksperimental yoxlanılmasının nəticələri əks etdirilmişdir. İnteraktiv təlim üsullarının ibtidai sinif şagirdlərinin təlim motivasiyasına və tədris materialının mənimsənilmə səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir.

BOURDİEUNUN NƏZƏRİYYƏSİ ƏSASINDA SOSIAL KİMLİYİN YENİDƏN İSTEHSALI

Babək Məhərrəmov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

babak.maharramov@au.edu.az

Cəmiyyət və fərd arasındakı münasibət tarix boyu olduqca mürəkkəb və maraqlı olmuşdur. İlk çağlardan günümüzə qədər bu mürəkkəb əlaqəni anlamaq və təhlil etmək məqsədilə bir çox filosof və alimlər araşdırmalar aparmışdır. XIX əsrə gəldikdə isə sosial elmlərin inkişafı ilə bu münasibətlərin dərk olunma səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Auguste Comte tərəfindən əsas qoyulan sosiologiya elmi cəmiyyətin quruluşunu, institutlarını, həmçinin fərd və qrupların öz mühitləri ilə olan münasibətlərini araşdıran sosial elm sahəsidir. Giddens “Sosiologiya” adlı kitabında bu elm sahəsini belə izah edir: “Sosiologiya insanın cəmiyyət həyatının, insan qruplarının və cəmiyyətlərin elmi tədqiqatıdır. Sosiologiya sosial varlıqlar olaraq bizim öz davranışlarımızı mövzuya çevirdiyi üçün başgicəlləndirici və çətin bir təşəbbüsdür” [2, s.38]. Başqa sözlə desək, sosiologiya ictimai olanı tədqiq edən bir elm sahəsidir.

Digər bir sosial elm sahəsi olan psixologiyanın əsası isə Wilhelm Wundt tərəfindən qoyulmuşdur. Wundt tərəfindən 1879-cu ildə yaradılan ilk psixologiya laboratoriyası psixologiya elminin tarix səhnəsinə ilk çıxışı kimi qəbul olunur [6, s.135]. Psixologiya elmi “...yalnız insanların nə etdiyini deyil, eyni zamanda onların düşüncələrini, duyğularını, qavrayışlarını, məntiqi düşünmə proseslərini, yaddaşlarını və bədən funksiyalarını qoruyan bioloji fəaliyyətləri də əhatə edir” [4, s.4]. Yəni psixologiya, ümumilikdə, fərdin düşüncə və davranışlarını izah etməyə çalışan elmi bir fəndir. Bu iki elm sahəsi bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, sosiologiya daha çox ictimai proseslərə yönəldiyi halda, psixologiya fərdi proseslərə fokuslanır. Sosiologiya ilə psixologiyanın kəsişdiyi nöqtədə isə multidissiplinar bir elm sahəsi olan sosial psixologiya formalaşır. Aronson, Wilson və Akert sosial psixologiyayı aşağıdakı kimi tərif edirlər: “*Sosial psixologiya sosiologiya, iqtisadiyyat və siyasi elm kimi digər sosial elm sahələri ilə əlaqəlidir. Hər biri sosial amillərin insan davranışı üzərindəki təsirini araşdırır; lakin sosial psixologiyayı digərlərindən fərqləndirən mühüm fərqlər mövcuddur - bunlardan ən əsası analiz səviyyəsidir. Bioloqlar üçün analiz səviyyəsi genlər, hormonlar və ya neyrotransmitterlər ola bilər. Şəxsiyyət və klinik psixoloqlar üçün analiz səviyyəsi fərddir. Sosial psixoloqlar üçün isə analiz səviyyəsi fərdin sosial vəziyyət kontekstindəki halıdır*” [1, s.8]. Yəni sosial psixologiya sosiologiya və psixologiyanın kəsişməsində yer alaraq, fərdin düşüncə və davranışlarının onun mühiti və ictimai qarşılıqlı təsirləri nəticəsində necə formalaşdığını tədqiq edən bir elm sahəsidir. Sosial psixologiya sahəsində mühüm tədqiqatlar aparılmış və aparılmaqdadır. Fərdin psixososial vəziyyəti bir çox alim tərəfindən araşdırılmışdır. Bir çox sosioloji və psixoloji nəzəriyyə fərdin psixososial durumunu təhlil etmək baxımından funksionaldır. Bu sosioloqlardan ən önəmlilərindən biri də Pierre Bourdieudur. XX əsrdə apardığı tədqiqatlarla ön plana çıxan Bourdieunun sosioloji metodologiyası cəmiyyətin strukturu ilə fərd arasındakı münasibətləri təhlil etməkdə olduqca

funksionaldır. Xüsusilə məkan, habitus və kapital anlayışları, sosial struktur daxilində fərdin necə formalaşdığını analiz etmək üçün əlverişli bir metod təqdim edir.

Bourdieu ilk təhsilini fəlsəfə sahəsində almışdır. 1955-1960-cı illər arasında məcburi hərbi xidmətini yerinə yetirmək üçün Əlcəzairə getmiş və burada Qabiliyə kəndində yaşayan Bərbərilər üzərində etnoqrafik tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatların nəticəsində o, fəlsəfə disiplinindən sosiologiya disiplininə keçmişdir. Sosioloji metodologiyasını formalaşdırarkən Gaston Bachelard, Jean-Paul Sartre, Claude Lévi-Strauss kimi filosofların, eləcə də Karl Marx, Max Weber və Émile Durkheim kimi sosioloqların nəzəriyyələrindən faydalanmışdır [7, s.47]. O, özündən əvvəlki filosof və sosioloqların nəzəriyyələrindəki yanlışlıqları tənqid etmiş, mövcud çatışmazlıqları aradan qaldırmış və daha geniş konseptual çərçivə daxilində cəmiyyətin strukturunu təhlil etmişdir. Öz sosioloji metodologiyasını qurarkən məkan, habitus və kapital anlayışlarını mərkəzə yerləşdirmişdir. Bourdieu məkan anlayışını oyun metaforası vasitəsilə izah etməyə çalışır. Ona görə məkanlar, qazanmaq uğrunda mübarizənin aparıldığı oyun arenalarına bənzəyir. Digər mühüm anlayış olan habitus isə fərdlərin müəyyən mədəniyyət və alt-mədəniyyətlərdən əldə etdikləri bilik və təcrübələrin məcmusudur [5, s.8]. Kapital anlayışı isə sahə daxilində fərdlərin sahib olduqları resurs və imkanları ifadə edir [3, s.299].

Bourdieu iqtisadi, mədəni və sosial olmaqla üç fərqli kapital növündən bəhs edir. Hər bir kapital növü fərdin müxtəlif məkanlarda apardığı mübarizədə uğur qazanması üçün zəruri vasitələrdir. Ümumilikdə Bourdieu fərdin müəyyən bir məkan daxilində mövcud olduğunu və həmin məkana uyğun habitus formalaşdırdığını vurğulayır. Eyni zamanda fərdlər malik olduqları müxtəlif kapital növlərindən istifadə edərək məkan daxilində mübarizə aparırlar.

Sosial kimliyin formalaşması məsələsi nəzərə alındıqda, Bourdieu'nun nəzəriyyəsinin mövzunu təhlil etmək baxımından funksionallığı ön plana çıxır. Müəyyən bir məkan daxilində dünyaya gələn fərdin düşüncə və davranışları həmin məkana uyğun şəkildə formalaşır. Fərdin daxilində yaşadığı ailə və sosial mühit onun inkişafına və cəmiyyətə inteqrasiya prosesinə ciddi təsir göstərir. Sahib olduğu maddi, mədəni və sosial kapitalların gücü isə fərdin formalaşmasında olduqca mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə fərdin sosiallaşma prosesi zamanı sosial kimliyinin formalaşmasına onun daxil olduğu məkan, həmin məkan çərçivəsində formalaşan habitusu və malik olduğu kapital növləri birbaşa təsir edir.

Açar sözlər: Bourdieu, məkan, habitus, kapital, sosial kimlik.

Ədəbiyyat

1. Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (2013). *Social Psychology*. New York: Pearson.
2. Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*, 1. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
3. Maharramov, B., Fildiş, B. (2023). Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Bir Gencin Günlüğü eserinin Bourdieucu perspektiften incelenmesi. *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi*, 6(2), 297-307.
4. Durak, M., Şenol-Durak, E., Kocatepe, U. (2015). *Aklımın Aklı: Psikoloji*. Ankara: Nobel.
5. Palabıyık, A. (2020). Pierre Bourdieu sosyolojisinde habitus, sermaye ve alan üzerine. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, 1, 1-22.
6. Schultz, D.P., Schultz, S.E. (2012). *Modern Psikoloji Tarihi*. Çeviren: Y. Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
7. Swartz, D. (2018). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. Çeviren: N. Ökten. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

AQIL ABBASIN “DOLU” ROMANININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leyla Məmmədaliyeva
Azərbaycan Universiteti, Bakı
Leyla.Mammadaliyeva@au.edu.az

Müharibənin törətdiyi dəhşətlər bütün dövrlərdə həssas insanları, qələm sahiblərini daim sarsıtmış, içindəkiləri açıb tökməyə hər zaman ehtiyac hiss etmişlər. İstər Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, istərsə də Vətən müharibəsində baş verənlər, ziyalılarımızın, yazıçı, şairlərimizin də qələmindən yan keçmədi. Son dövrlər müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərə nümunə olaraq göstərilənlərin adlarını çəkmək olar: Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, “Ömür urası”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Fazil Güneyin “Qara qan”, Salatın Əhmədovanın “Kişilik səngəri”, Yunus Oğuzun “Cığır”, Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanları, Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər”, Şərəf Ağayarovın “Şəkil” hekayələri və s. Bu əsərlər həm müharibə acılarını real boyalarla təsvir olunması baxımından, həm də ideya-məzmun cəhətdən əhatəli və məzmunludur.

Dünya ədəbiyyatında Ernest Hemenquey “Əcəl zəngi”, Nodar Dumbadze “Mən günəşi görürəm”, Qurban Səid “Əli və Nino”, Xəlid Hüseyni “Min möhtəşəm günəş” və s. kimi əsərlər də müharibə mövzusunda həsr olunub.

Aqil Abbasın “Dolu” romanı da son illərin müharibə mövzusunda yazılmış ən mükəmməl əsərlərdəndir. Əsərdə Birinci Qarabağ müharibəsinin bütün təfərrüatları öz əksini tapmışdır. Qarabağ salnaməsi də adlandırılı biləcəyimiz əsərin “Dolu” adlandırılması təsadüfi deyil. Müəllif təbiət hadisəsi olan dolunun yaratdığı təbii mənzərə ilə müharibədə insanları məhv edən dolu (qrad) arasında bir təzad yaratmağa çalışır. Əsərin əvvəlində verilmiş bu gözəl təbiət təsviri ilə yazıçı vətənimizin ən gözəl guşəsi olan Qarabağ torpağının, onun mərkəzi olan Ağdam şəhərinin gələcək taleyinə işarə edir, oxucu qəlbini rıqqətə gətirən bu maraqlı hadisələri daha çox sətiraltı mənalara açıqlamağa çalışır. Müasir nəsrimizdə bu mövzuda yaranmış, son illərin boşluğunu doldurmaq baxımından “Dolu” romanı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar, ələlxüsus da uşaqlar əgər dünyanın təbiətin yağdırdığı doludan, onun yaratdığı gözəllikdən zövq alırdılarsa, onu əllərinə götürüb, ağızlarına qoyurdılarsa bu gün şəhərin üstünə yağan Doludan canlarını qurtarmaq üçün çarə axtarırdılar.

Əsərin girişində müəllif yazır: “Xahiş edirəm, bu əsərdə kim isə nə isə axtarmasın, bu yazıçı təxəyyülündən başqa bir şey deyil”. Və ardınca müəllif əsəri “Üstlərində göz yaşlarından başqa heç nəyləri olmayan şəhid analarına ithaf olunub” sözləri ilə başlayır.

Əsərdə Drakon, Pələng, Komandir, Rəis, Eldar Bağirov, Şükür Rzayev, Katib, Pələngin anası müsbət obraz kimi diqqəti cəlb edir. Əslində bu adamlar xalqın içərisində dərin hörmət və məhəbbət qazanmış, şəhəri düşməndən qorumaq üçün öz canlarını belə əsirgəməmişlər. Drakonun şəxsi keyfiyyətlərini bədii çalarlarla obrazlı şəkildə qələmə alan yazıçı bu müsbət keyfiyyətləri açıqlamaqla onu tanımayanların və oxucuların qəlbində bu vətən oğluna qarşı böyük məhəbbət hissi aşılamişdır.

Əsərdə At Belində Olan Adam, Vurğun Vurmuş Cavanlar, Dünyanın Ən Varlı Şəhəri, Dünyanın Ən Gözəl Ölüsü və s. kimi adlar maraq doğurur. Vurğun Vurmuş Cavanların iki adı vardı, birini ataları qoyduğu sənəddə yazılan ad, digərini Dədə-Qorqudsuz özləri qazanmışdılar.

Yazıçı bəhs olunan dövrdə I Qarabağ müharibəsinin təfərrüatlarını emosional boyalarla, real cizgilərlə son dərəcə təbii əks etdirməyə nail olub. Əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri, bədii tutumu, obrazlı ifadələrlə əks olunan bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün əsərdən bəzi cümlələrə diqqət edək: “Dolu düşməkdə davam edir. İndi də gəlib düşüb düz atasının qəbrinə. Ölüləri də rahat buraxmırlar”, “Baş qaldıran başsız qalırdı”, “Torpaq oğullarının qanından çiçək-çiçək çiçəkləyib laləzar olmuşdu”, “Havadan gül-çiçək, zəmilərin, torpağın deyil, qan qoxusu gəlirdi” və s. kimi obrazlı ifadələrdə bütün reallıqlar sanki göz önündə canlanır.

Günahsız insanların belə kütləvi şəkildə məhv edilməsindən qəzəblənən “Əzrayıl da bezir, Tanrıya yalvarır ki, onun istefasını qəbul etsin”. Əzrayılın bu mübaligəli xahişi fonunda həm də düşməyə sonsuz nifrət hissləri əks olunub.

Vaxtilə bir mübahisə zamanı At Belində Olan Adam Drakonu bərk qəzəbləndirir. Drakon onu möhkəm əzişirib hətta şalvarını belə çıxarmaq istəyəndə Pələng: -“burax, deyir, ayıbdır, kişi kişinin şalvarını çıxarmaz” deyərək ona mane olmağa çalışır. Və günlərin bir günü At Belində Olan Adam çanta dolu pulla gəlib Pələngi tapır və ona həmin puldan nə qədər istəyirsə götürməsinə təklif edir. Bir qədər tərəddüddən sonra Pələng çanta dolu pulu anasına verir və türklərin ordumuza dəstək üçün göndərdiyini bildirir.

Şiddətli döyüşlər zamanı Pələng Drakonun qucağında şəhid olur. Dünyanın Ən Gözəl Ölüsünü indi qucağında bəsləyən Drakonun gözlərindən yaş əvəzinə qıpqırmızı qan axır. Və Drakon da şəhid olur. Hər iki igidə Batalyonun həyatında yas məclisi qurulur. Elə bu vaxt Pələngin anası çanta dolu pulla kişilərin oturduğu yas məclisinə daxil olur və pulu komandirin qabağına qoyur, “al bunu deyir uşaq vermişdi, türklər batalyona göndərərək deyirdi. Türklərin orduya pul göndərdiyini bilən camaat Batalyonun həyatından Türkiyənin bayrağı sancılır. Bu həmin o bayraq idi ki, Drakonun köynəyi Pələngin qanına boyanmışdı. Hər iki gəncin - Pələngin və Drakonun bu əməliyyatda faciəli şəkildə həlak olması bizi kədərləndirsə də, onların şərəfli ölümü bir daha onu göstərir ki, “Torpaq uğrunda ölən varsa vətəndir”.

Müəllif demək olar ki, Qarabağ müharibəsinədək və müharibə dövründə gedən bütün siyasi oyunları mərhələ-mərhələ izləmiş, ölkəni müharibəyə doğru aparən siyasi səbəbləri araşdırmış, müharibənin doğurduğu bütün faciələri, acınacaqlı həyat tərzini bütün çılpalığı ilə açıqlamış, həm də dərin bir vətəndaşlıq hissi, ürək ağrısı ilə öz dərdsini, o cümlədən, hamımızın dərdsini bu əsərdə məharətlə ümumiləşdirərək bildirmişdir.

Dosent Allahverdiyev əsər haqqında belə yazır: “Əsəri mövzu, konflikt, süjet və kompozisiya, obrazlar aləmi baxımından təhlil etdikdə isə deyərək bilərəm ki, bu əsər müasir nəsrimizin ən yeni tapıntısıdır. Hadisələrə qiymət vermək, ona yanaşmaq tərzini, obrazların daxili aləmini açıqlamaq, müəyyən yer - şəhər və kənd adlarının obrazlaşdırılması, klassik ədəbi ənənələri yaşatmaq və bu günümüzün nəsrinə gətirmək baxımından A. Abbasın “Dolu” romanı yeni bir ədəbi hadisə kimi son illər nəsrimizdə yaranmış boşluğa son qoymuşdur. Bəli, bu gün hörmətli yazığımız Aqil Abbasın “Dolu” romanı nəsr sahəsində yeni bir tapıntı, yeni bir orijinal quruluşa malik əsər kimi diqqət mərkəzindədir” [2].

Əsərdə Pələngin anası, bütün şəhid vermiş, oğullarını itirmiş analarımızın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Bu mərd qadının oğlunun ona verdiyi bir çanta pulu komandirə təqdim etməsi Azərbaycan xanımlarının necə gözütox, fədakar və vətənpərvər olduğunun sübutudur. Əsər hələ illər sonra da maraqla oxunacaq və oxucularda Qarabağ hadisələrinin tarixi haqqında dolğun təsəvvür yarada biləcəkdir.

Açar sözlər: Dolu romanı, At Belində Olan Adam, Vurğun Vurmuş Cavanlar.

Ədəbiyyat

1. Abbas, A. (2008). *Dolu Romanı*. Bakı, Təhsil, 254.
2. Allahverdiyev, V. (2023). Aqil Abbasın Dolu romanı və Qarabağ hadisələri. 525-ci qəzet, 6 aprel.

PSIXOLOJİ TIPLƏRİN MÜƏLLİM DAVRANIŞ MODELƏRİNƏ TƏSİRİ

Adilə Məmmədli

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

adilamammadli03@gmail.com

Müəllimin psixoloji tipi onun pedaqoji fəaliyyətinin əsas müəyyənədi amillərindən biridir. Müəllimin xarakteri, temperament xüsusiyyətləri, emosional sabitliyi və kommunikasiya üslubu sinif mühitinin formalaşmasına, şagirdlərlə münasibətə və ümumi tədris prosesinin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edir.

Psixoloji tiplərin nəzəri əsasları: Psixoloji tiplər insanın davranışını, emosional reaksiyalarını və sosial münasibətlərini müəyyən edən əsas psixoloji kateqoriyalardır. Bu nəzəriyyələr insan təbiətinin fərqliliyini izah etməklə yanaşı, pedaqoji fəaliyyətə uyğun davranış modellərinin formalaşmasını anlamağa da imkan yaradır. Klassik temperament nəzəriyyəsi (xolerik, sanqvinik, melankolik, fleqmatik) müəllimlərin emosional sabitliyini, reaksiya sürətini və tədris dinamikasını izah edən əsas təsnifatlardan biridir. Hər bir temperament tipi müəllimin dərs prosesinə və şagirdlərlə ünsiyyətinə xüsusi təsir göstərir.

Müasir yanaşmalardan biri olan MBTI şəxsiyyət tipləri (ekstrovert-introvert, duyum-sezgilik, düşünmə-hislər, mühakimə-qavrama) müəllimlərin ünsiyyət tərzini, qərarvermə üslubunu və pedaqoji davranış strukturunu daha dərinləndirən izah edir. Bu təsnifat müəllimin dərslə hazırlıq, sinif idarəetməsi və motivasiya strategiyalarına təsir edən psixoloji əsasları müəyyənləşdirir. K. Yunqun analitik psixologiyası isə fərdi arxetiplərin və psixodinamik proseslərin davranış modellərinin formalaşmasında rolunu vurğulayır.

Müəllim davranış modellərinin mahiyyəti: Müəllim davranış modelləri pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllimin nümayiş etdirdiyi davranışların, ünsiyyət üslubunun, idarəetmə strategiyalarının və emosional reaksiyaların sistemli forması kimi xarakterizə olunur. Bu modellər müəllimin şəxsiyyət xüsusiyyətləri, psixoloji tipi, pedaqoji dəyərləri və peşəkar təcrübəsi ilə formalaşır. Davranış modeli şagirdlərə təsir üsullarını, müəllimin tədris prosesinə yanaşmasını və sinifdə yaratdığı sosial-emosional mühiti müəyyən edir.

Psixoloji tiplərin müəllim davranış modellərinə təsiri: Psixoloji tiplər müəllimin sinifdaxili davranışı, şagirdlərlə münasibəti və tədrisə yanaşması üzərində birbaşa təsir göstərir. Müəllimin temperament tipi onun emosional reaksiyasını, qərarvermə sürətini və pedaqoji situasiyalara münasibətini formalaşdırır. Məsələn, xolerik müəllim daha dinamik və tələbkər davranış modeli nümayiş etdirə bilər, bu isə dərslə aktivlik yaratsa da, həssas şagirdlər üçün emosional gərginlik doğura bilər. Sanqvinik müəllimlər pozitiv və kommunikativ davranış modeli ilə şagird motivasiyasını artırır.

MBTI tipologiyasına görə ekstrovert müəllimlər interaktiv dərs metodlarına üstünlük verir, qrup işləri, müzakirələr və açıq kommunikasiya ilə sinfi idarə edir. Introvert müəllimlər isə strukturlaşdırılmış, düşünməyə əsaslanan tapşırıqlarla daha sakit və sabit dərs atmosferi yaradır. Duyumsal (S) müəllimlər praktik tapşırıqlara, sezgi yönümlü (N) müəllimlər isə yaradıcı və analitik fəaliyyətlərə meyl edirlər.

Temperament və pedaqoji üslubun qarşılıqlı əlaqəsi: Temperament müəllimin pedaqoji üslubunun formalaşmasında fundamental psixoloji amil kimi çıxış edir. Müəllimin emosional reaksiyalarının sürəti, sabitliyi, özünüidarəetmə səviyyəsi və sosial davranış xüsusiyyətləri onun temperament tipi ilə sıx bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər pedaqoji üslubun seçilməsinə, sinifdaxili mühitin tənzimlənməsinə və şagirdlərlə münasibətə birbaşa təsir göstərir.

Xolerik temperamentə malik müəllimlər daha enerjili, yüksək dinamika ilə işləyən və tez qərar verən pedaqoji üsluba meyl edirlər. Onların verdiyi tapşırıqlar, adətən, fəallıq tələb edir və dərs prosesi daha sürətli tempdə qurulur. Lakin emosional dalğalanmaların yüksək olması bəzən sinifdə gərginlik yarada bilər.

Sanqvinik müəllimlər pozitiv emosional fon, çevik ünsiyyət və motivasiyaedici yanaşma ilə fərqlənir. Onlar şagirdlərlə asanlıqla əlaqə qurur, interaktiv metodlara üstünlük verirlər. Bu temperament tipi demokratik, açıq və harmonik pədaqoji üslubun formalaşmasına şərait yaradır.

Melanxolik temperament daha dərin müşahidəçilik, analitik düşüncə və yüksək məsuliyyət hissi ilə seçilir. Belə müəllimlər strukturlaşdırılmış, dəqiq planlaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş pədaqoji üslub tətbiq edirlər. Onların dərsləri sakit, ardıcıl və düşünməyə yönəlik olur.

Fleqmatik temperamentə malik müəllimlər sabit, təmkinli, emosional baxımdan balanslı və ardıcıl pədaqoji üslub nümayiş etdirirlər. Onların sinifdə yaratdığı mühit sakit, kontrollu və proqnozlaşdırılandır, bu isə şagirdlər üçün psixoloji komfort təmin edir.

Beləliklə, temperament pədaqoji üslubun əsas psixoloji determinantı olaraq müəllimin davranış modelini, təlim strategiyalarını və dərslərin emosional atmosferini formalaşdırır.

Sinif idarəetməsində psixoloji tiplərin rolu: Ekstrovert müəllimlər sinif idarəetməsində daha aktiv, dinamik və kommunikativ yanaşma sergiləyirlər. Onlar interaktiv metodlardan, açıq diskussiyalardan və qrup fəaliyyətlərindən istifadə edərək sinfi idarə edirlər. İntrovert müəllimlər isə daha sakit, strukturlaşdırılmış və planlı idarəetməyə üstünlük verirlər, bu isə dərslərdə nizamlı və sakit atmosfer yaradır. Düşünən (T) tipli müəllimlər sinifdə obyektiv meyarlar, qaydalar və rəasional qərarlar vasitəsilə intizamı təmin edirlər. Hiss yönümlü (F) müəllimlər isə empatiyaya əsaslanan, emosional tarazlığı qoruyan və münasibət harmoniyasını prioritetləşdirən idarəetmə üslubu seçirlər.

Xolerik temperamentə malik müəllimlər sinifdə yüksək aktivlik və tələbkarlıqla idarəetmə aparırlar, bu isə sürətli dinamika yaratsa da, emosional gərginliyi artırmaq riski daşıyır. Fleqmatik və melanxolik müəllimlər daha sakit, təmkinli və ardıcıl idarəetməni üstün tuturlar.

Müəllimin psixoloji tipi onun pədaqoji fəaliyyətinə, dərslərin üslubuna və sinif idarəetməsinə bilavasitə təsir göstərir. Psixoloji tiplərin öyrənilməsi müəllimin davranış modelini anlamağa və tədris prosesini optimallaşdırmağa imkan verir. Xolerik, sanqvinik, melanxolik və fleqmatik tiplər fərqli pədaqoji strategiyalar və sinif idarəetmə üsulları yaradır. Bu, şagirdlərin motivasiyasına, öyrənmə prosesinə və emosional rifahına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: Psixoloji tiplər, müəllim davranışı, temperament, pədaqoji proses, davranış modelləri.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. (2020). *Müəllim Psixologiyası və Pədaqoji Kommunikasiya*. Bakı: Elm.
2. Quliyeva, R. (2018). *Temperament və Pədaqoji Fəaliyyət*. Bakı: Təhsil.
3. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
4. Myers, I. (2015). *Personality Types and Teaching Styles*. New York: Academic Press.

GENDERİN DİSKURS PERSPEKTİVİNDƏN QURULUŞU

Nərgiz Məmmədli

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

nargis1mammadli@gmail.com

1960-cı illərdən etibarən elmi ədəbiyyatda cinsiyyətin bioloji kateqoriya, genderin isə sosial konstruksiya kimi fərqləndirilməsi nəzəri diskursda mühüm dönüş yaratmışdır. Bu fərqləndirmə, bioloji arqumentlərlə insanların davranışlarını, sosial rollarını və həyat seçimlərini əsaslandıran izahların tənqidində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə kişilərin təbii olaraq rəasional, qadınların isə emosional olduğu iddiası onların ictimai və özəl sahələrdəki mövqelərinin əsaslandırılmasında istifadə edilmişdir. Bioloji determinizm prizmasından baxıldıqda, mövcud “təbii nizam”a uyğun davranmayan fərdlər normadan kənar hesab edilirdi. Lakin evdar qadın və ya ailənin əsas təminatçısı kimi sosial rollar bioloji zərurət deyil, sosial öyrənmə və mədəni təcrübələrin məhsulu kimi qəbul edildikdə, gender münasibətlərində dəyişiklik üçün daha geniş imkanlar yaranır.

Bu yanaşma göstərir ki, qadınlar mühəndis, həkim və siyasətçi, kişilər ev təsərrüfatı ilə məşğul olan fərdlər kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu kontekstdə qadın və kişilərin öz potensiallarını necə qavraması bioloji faktorlar deyil, sosial və mədəni mühit tərəfindən formalaşdırılır. Sosial konstruksionist yanaşmada gender, cinsiyyətin üzərinə əlavə olunan sosial atributlar kimi deyil, sosial və mədəni inancların bioloji biliklərin formalaşmasında həlledici rol oynadığı bir kateqoriya kimi dərk edilir. Beləliklə də, gender kateqoriyalarına yüklənmiş mənalər insanın düşüncə tərzini, qavrayışını və davranışlarını qaçılmaz şəkildə formalaşdırır [6].

Diskurs sosial həyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, gündəlik dil və ünsiyyət vasitəsilə sosial münasibətləri formalaşdırır. Bu baxımdan, gender, sosial həyatın mərkəzində dayanan və gündəlik dil praktikaları vasitəsilə istehsal olunan diskurs kimi başa düşülə bilər. Gender diskursu yalnız dil və danışqla məhdudlaşmır, geyim üslubu, davranışlar və hərəkət tərzini kimi müxtəlif simvolik fəaliyyətləri də əhatə edir. Gender identikliyi bu simvolik fəaliyyətlər vasitəsilə geniş mənada qurulur və davamlı olaraq yenidən istehsal olunur. Goffman isə “*gender nümayişi*” anlayışı ilə qadın və kişi olmanın davranış yönlerini ön plana çıxarır. Gender sosial qarşılıqlı təsir proseslərində ifadə olunur, nümayiş etdirilir və nəticədə sosial cəhətdən təşkil olunmuş bir nailiyyət kimi normativ status qazanır [3].

Butler genderi daimi saxlanma və təkrarlama tələb edən normativ quruluş kimi izah etmək üçün “*performativlik*” anlayışını irəli sürür. Onun nəzəriyyəsinə görə performativlik ontoloji təsirlərin formalaşdırıldığı diskursiv mexanizm rolunu oynayır. Diskurs məhsuldar xarakter daşıyır və performativlik diskursun müəyyən etdiyi reallıqları istehsal etmək gücünə malikdir. Gender bioloji bədən üzərinə əvvəlcədən yazılmış sabit xüsusiyyət deyil, əksinə, diskursiv şəkildə qurulan və davamlı olaraq saxlanılan sosial konstruksiyadır. Gender fərdlər tərəfindən gündəlik praktikalar vasitəsilə “*yerinə yetirilir*” və bu icra prosesi sosial və mədəni diskurs çərçivəsində genderin mövcudluğunu təmin edir [1].

Diskursiv psixologiya gender identikliyi sabit kateqoriya kimi deyil, daim yenidən qurulan və təkrar istehsal olunan dinamik proses kimi qəbul edir. Lakin identikliklərin yenidən formalaşdırılması sadəcə fərdi iradə və könüllü seçimlə mümkün deyil. Gender identikliyinə transformasiyası mövcud diskursların sorğulanmasını və onlara qarşı çıxmağı tələb edən mürəkkəb prosesdir. Diskursiv psixologiya sosial konstruksionizmə əsaslanaraq fərdlərin dünyanı və öz “*mən*”lərini qarşılıqlı təsir vasitəsilə necə qurduqlarını izah edir. Onların fikrincə, gender identikliyi axıcı, çoxqatlı və fragmentar xarakter daşıyır, mədəni strukturlar çərçivəsində baş verən qarşılıqlı təsirlər vasitəsilə diskursiv şəkildə formalaşır. Gender diskursu cəmiyyətin kişi və qadın üçün “*uyğun*” hesab etdiyi rol və davranışlara dair gözləntiləri məhdudlaşdırır. Hall qeyd edir ki, diskurs müəyyən mədəniyyət və tarixi kontekstdə nəyi söyləməyin və düşünməyin “*uyğun*” olduğunu tənzimləyir [2]. Gender və dil üzərində aparılan tədqiqatlar daha sosial yönümlü və dinamik yanaşmanı ortaya çıxarmışdır. Mullany genderi dil və gender tədqiqatları çərçivəsində axıcı, çevik və sosial konstruksiya kimi izah edir. O vurğulayır ki, Butlerin genderi performativ sosial konstruksiya kimi izah etməsi dominant mövqeyə çevrilmişdir. İdentiklərin çoxlu, müzakirə olunan və mübahisəli kateqoriyalar kimi qəbul edildiyi sosial konstruksionist modellər, gender identikliyinə qarşılıqlı təsir, performans kimi daha mürəkkəb və nüanslı olduğunu vurğulayır. Bu perspektiv gender anlayışının müasir tərifinin formalaşmasında və gender identikliyi haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynayır [5].

Mills sosial konstruksionist yanaşmanı dəstəkləyərək pragmatikanın vacib rolunu vurğulayır və genderi yalnız ikili qarşıdurmalar və bütün kişilər və qadınlar üçün ümumi davranış qaydalarına əsaslanan yanaşmadan çıxarır, müəyyən hallarda spesifik qadın və ya kişilər qruplarının davranışlarını daha nüanslı şəkildə başa düşməyə imkan verir [4]. Mullany əlavə edir ki, gender sosial identikliyin qurulmasında və performansında əsas aspekt olsa da, sinif, cinsi oriyentasiya, etnik mənsubiyyət və yaş kimi digər sosial-lingvistik identiklik aspektləri də gender konstruksiyası ilə qarşılıqlı əlaqədədir [5].

Açar sözlər: Diskursiv psixologiya, sosial konstruksionist yanaşma, gender identikliyi.

Ədəbiyyat

1. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge, 331.
2. Galdas, P.M., Johnson, J.L., Percy, M.E., Ratner, P.A. (2010). Help seeking for cardiac symptoms: Beyond the masculine-feminine binary. *Social Science & Medicine*, 71(1), 18-24.
3. Goffman, E. (1976). *Gender Advertisements*. New York: Harper & Row, 133.
4. Mills, S. (2002). Rethinking politeness, impoliteness and gender identity. In *Gender Identity and Discourse Analysis*, 224.
5. Mullany, L. (2010). Gender and interpersonal pragmatics. *Interpersonal Pragmatics*, 6, 225.
6. Weatherall, A. (2005). *Gender, Language and Discourse*. Routledge, 177.

AZƏRBAYCAN ŞƏRAİTİNDƏ QLOBAL İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN MEYVƏÇİLİYƏ TƏSİRİ

Zülfü Məmmədov, Yadigar İbrahimov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran

yadigaribrahimov5757@gmail.com

Quraqlıq - yağıntının normadan çox aşağı və hava temperaturunun xeyli artıq, rütubətliyi isə xeyli aşağı olduğu uzun dövrdür. Bu zaman torpaqdakı rütubət ehtiyatı buxarlanmaya və transpirasiyaya sərf olunaraq qurtarır, bitkilərin normal inkişafı üçün əlverişsiz şərait yaranır, normal fotosintez şəraiti pozulur, nəticədə tarla, otlaq və bicanəklərdə məhsul azalır və yaxud tamamilə məhv olur [2].

İqlim modellərinə əsasən, 2020-2040-cı illərdə temperaturun 0,5-2,5 dərəcə yüksələcəyi və yağıntıların 10-20% azalacağı proqnozlaşdırılır. Azərbaycan 2040-cı ilə qədər şiddətli quraqlıq riskinə görə global miqyasda 18-ci yerdədir [5]. Ölkə üzrə quraqlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən olunub ki, Azərbaycan ərazisinin 15 faizi çox yüksək quraqlıq riski altındadır [6]. Əlbəttə kiçik bir respublika ərazisinin 12,96 mln. km²-nin ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edən vəziyyətə düşməsi arzuolunmazdır. Ümumiyyətlə yer kürəsində təxminən 3,3-3,6 milyard insan iqlim dəyişikliyinə yüksək həssas olan kontekstlərdə yaşayır [7].

Şəkil 1. Armud ağaclarının ümumi görünüşü

Meyvə bitkilərində quraqlıq simptomları bitkinin növündən, inkişaf mərhələsindən, böyümə şəraitindən, calaq altından, kök sisteminin quruluşundan, torpağın fiziki-kimyəvi şəraitindən və digər ətraf mühit amillərindən asılı olaraq dəyişir [4]. Torpaqda suyun azlığı və ya çoxluğu bitkiyə mənfi təsir edir. Su az olarsa bitkinin vegetativ boyu zəifləyir, çiçək tumurcuqlarının miqdarı azalır, əmələ gəlmiş yarpaqlar, çiçəklər və ya meyvələr normal böyüyə bilmədiyindən tökülür. Fəal köklərin sayı kəskin sürətdə azalır və ömrü qısalır. Vegetasiya dövründə su ilə təmin olunmamış bitki şaxtaya davamsız olur. Ümumiyyətlə klon calaqları üzərində alma sortları rütubət çatışmazlığına daha həssas olurlar. Almanın payızlıq və qışlıq sortları ilə müqayisədə yaylıq sortları rütubət çatışmazlığına daha davamlıdır. Digər bağ tipləri ilə müqayisədə superintensiv bağlarda alma bitkisi rütubətə daha yüksək tələbat göstərir. Çünki belə bağlarda calaqlı olaraq gödək boylu klon calaqlılardan istifadə olunur ki, onlar da səthi kök sistemi əmələ gətirir. Yaz dövründə rütubətin çatışmazlığı ilə yanaşı temperaturun da getdikcə artması bitkiyə olduqca mənfi təsir göstərir və o stressə düşür. Ümumiyyətlə klon calaqları üzərində alma sortları rütubət çatışmazlığına daha həssas olurlar. Almanın payızlıq və qışlıq sortları ilə müqayisədə yaylıq sortları rütubət çatışmazlığına daha davamlıdır [1].

Armud bitkisinin rütubətə tələbkərliliyi calaqlıdan asılı olaraq müxtəlifdir. Ucaboylu calaqlı üzərində rütubətə az, gödək boylu (heyva) üzərində rütubətə çox tələb göstərir. Toxmacar calaqlı üzərində rütubətə cavan yaşda daha tələbkərlə olur. Sonrakı mərhələdə kök sistemi torpağın daha dərin qatlarına işlədiyindən rütubət çatışmazlığı bitkiyə o qədər də təsir etmir (Şəkil 1). Soldakı şəkildə dünyanın ən yaşlı nəhəng çətirli armud ağacının gövdəsindən torpağa doğru istiqamətlənərək dərinə və ətrafa işləyən güclü kök sistemi ilə nəhayətlənən hissələr aydın görünür. Lakin calaqlı olaraq heyva bitkisindən istifadə olunduqda bitkilər rütubət çatışmazlığından əziyyət çəkir. Çünki heyva bitkisi səthi kök sistemi yaradır.

Şaftalı bitkisinin calaqlıları içərisində badam bitkisi xüsusi əhəmiyyətə malik olub qədim vaxtlardan tətbiq edilir. ABŞ-da shaftalı üçün yararsız torpaqlarda shaftalını məhdud miqyasda badama da calayırlar. Lakin badamın kök xərcənginə və zərərvericilərə tutulması onun burada calaqlı olaraq geniş tətbiqinə imkan vermir. Badam yüngül, isti, hava yaxşı cərəyan edən, turş olmayan, zəif qələvili torpaqlarda normal bitdiyi üçün o, belə şəraitdə shaftalı sortları üçün əvəzəlməz calaqlıdır [3]. Kök sisteminin güclü inkişaf etməsi, geniş və dərinə işləyən olması Adi badamın (*A. communis* L.) suvarma suyunun çatışmadığı rayonlarda badam və shaftalı bağlarının salınmasında calaqlı olaraq istifadəsini ön plana çəkir. Həmçinin shaftalı bitkisinə nisbətən badam bitkisinin daha aşağı şaxtaya ($30-35^{\circ}$) davamlı olması calaqlının calaqlılarına təsiri nəticəsində onun şaxtaya davamlılığına müsbət təsir edir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal istiləşmə şəraitində meyvə bağlarının salınması zamanı bitkilərin filogenetik inkişafında qazandığı əlamətlərin nəzərə alınaraq calaqlıların bölgəyə uyğun olaraq seçilməsi meyvə bitkilərinin quraqlığa davamlılığını artırır.

Açar sözlər: Ərzaq təhlükəsizliyi, armud bitkisi, calaqlı, iqlim dəyişikliyi, çayirdəkli bitkilər, tumlu meyvə bitkiləri, quraqlıq.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, Z.M., Əliyev, C.M. (2007). *Meyvəçilik*. Bakı, MBM nəşriyyatı, 465.
2. Məmmədov, Q.Ş. Xəlilov, M.Y. (2003). *Ekoloqların Məlumat Kitabı*. Bakı, ELM nəşriyyatı, 516.
3. Həsənov, Z.M. (2018). *Çayirdəkli Meyvə Bitkiləri*. Bakı, 164.
4. Aqrar Sığorta Fondu (2022). *Kənd Təsərrüfatı Bitkilərinin Sığortasında Risklərin və Zərərin Qiymətləndirilməsi*, I cild, 452.
5. <https://report.az/ikt/>
6. <https://azertag.az/xeber/>
7. <https://www.un.org/en/global-issues/climate-change>

ÜMUMİLƏŞMİŞ ÇANTA MƏSƏLƏSİNDƏ LAQRANJ TIPLI TƏQRİBİ HƏLLİN TAPILMASI

Knyaz Məmmədov, Rayihə Niyazova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

Elm və Təhsil Nazirliyi, Riyaziyyat İnstitutu, Bakı

rayihaniyazova@gmail.com

Aşağıdakı kimi çanta məsələsinə baxaq:

$$\sum_{j=1}^n c_j x_j \rightarrow \max, \quad (1)$$

$$\sum_{j=1}^n a_j x_j \leq b, \quad (2)$$

$$x_j = 1 \vee 0, \quad (j = \overline{1, n}). \quad (3)$$

Burada c_j , a_j , $(j = \overline{1, n})$ və b verilmiş ixtiyari işarəli ədədlərdir. Ümumiliyi pozmadan bu ədədləri tam ədədlər kimi qəbul etmək olar. Qeyd edək ki, (1)-(3) məsələsində əmsallar müsbət ədədlər olduqda onun dəqiq və təqribi həllərinin tapılması üçün müəyyən üsullar var [2; 4; 7]. Lakin (1)-(3) məsələsi NP-tam sinfə daxil olduğundan onun dəqiq həllini tapmaq üçün polinomial mürəkkəbliqli üsullar yoxdur [1]. Ona görə də bu məsələnin müxtəlif təqribi həll üsulu işlənmişdir [3; 5; 6; 7] və s.

Bütün bu üsullarda fərz olunur ki, (1)-(3) məsələsinin əmsalları müsbət tam ədədlərdir. Bu işdə isə biz (1)-(3) məsələsinin əmsalları istənilən tam ədədlər olduqda onun bir təqribi həll üsulunu işləmişik. Bu üsul Laqranj məsələsi ilə əlaqəli olduğundan, onu Laqranj tipli təqribi həll adlandırırıq.

Məlum olduğu kimi (1)-(3) məsələsinin əmsalları arasında mənfi ədədlər olduqda, müəyyən çevrilmələr etməklə onları müsbət ədədlərə çevirmək olur. Lakin alınmış məsələni həll etdikdən sonra ilkin məsələnin həllinə qayıtmaq müəyyən çətinliklər yarada bilər. Ona görə də, biz bu işdə əmsalların işarəsindən aslı olmayan bir təqribi həll üsulu işləmişik.

(1)-(3) məsələsində (3) şərtini $0 \leq x_j \leq 1$, $(j = \overline{1, n})$ əvəz etməklə alınan sadə xətti proqramlaşdırma məsələsinə uyğun qoşma məsələsini quraq.

$$by_0 + \sum_{j=1}^n y_j \rightarrow \min, \quad (4)$$

$$a_j y_0 + y_j \geq c_j, \quad (j = \overline{1, n}), \quad (5)$$

$$y_j \geq 0, \quad (j = \overline{0, n}). \quad (6)$$

(5)-(6) şərtini (4)-də nəzərə alsaq,

$$L(y_0) = by_0 + \sum_{j \in A} (c_j - a_j y_0) \quad (7)$$

funksiyası alınar. Burada $A = \{j | c_j - a_j y_0 > 0\}$.

Deməli, (7) funksiyasını minimallaşdırmaq lazımdır. Lakin (7) funksiyası A çoxluğundan aslı birdəyişənli funksiya olduğundan, onun minimallaşdırılması üçün xüsusi üsul verilməlidir.

Bu məqsədlə aşağıdakı teoremləri isbat etmişik.

Teorem 1: (1)-(3) məsələsində (1) funksiyasının maksimal qiymətini f^* ilə işarə etsək, onda

$$f^* \leq \min_{y_0 \geq 0} L(y_0).$$

Teorem 2: $L(y_0)$ funksiyası hissə-hissə xəttidir, kəsilməzdir, qabarıqlığı aşağıya doğru yönəlib və onun birinci tərtib törəməsi azalmayıdır.

Bu teoremlərdən görünür ki, (7) funksiyasının dəqiq minimal qiyməti var. İşdə həmin funksiyanın minimallaşması üçün bir alqoritm işlənmişdir. Bu alqoritmin yerinə yetirilməsi zamanı (7) funksiyası aşağıdakı kimi yazılmışdır:

$$L(y_0) = \sum_{j \in A} c_j + (b - \sum_{j \in A} a_j) y_0.$$

yaxud

$$L(y_0) = C(A) + B(A)y_0.$$

Burada

$$C(A) = \sum_{j \in A} c_j, \quad B(A) = b - \sum_{j \in A} a_j.$$

Alqoritm yerinə yetirilən zaman başlanğıcda $y_0 = 0$ qəbul olunur. Onda, $A = \{j | c_j > 0\}$ olar. Aydın ki, bu zaman $B(A) < 0$ olacaq. Əks halda, (7) funksiyasını minimallaşdırmaq olmaz. Bizim tərtib etdiyimiz alqoritm elə qurulmuşdur ki, müəyyən addımdan sonra $B(A) \geq 0$ olur, yəni

$$\sum_{j \in A} a_j \leq b$$

olur və bu zaman minimallaşma prosesi yekunlaşır. Göründüyü kimi $x_j = 1, j \in A$ və $x_j = 0, j \notin A$ qəbul etsək, (2) şərti ödənilir. Deməli, məsələnin bir təqribi həllini tapmış oluruq. Biz bu həllə Laqranj tipli təqribi həll deyirik. Çünki (7) funksiyası (1)-(3) məsələsi üçün Laqranj funksiyasıdır.

Qeyd edək ki, alqoritmin işlənməsi zamanı (1)-(3) məsələsinin bir təqribi həlli və bu məsələnin optimal qiymətinin yuxarı sərhəddi eyni zamanda tapılır. Deməli, təqribi həllin optimal həlldən olan xətası asanlıqla qiymətləndirilə bilər.

Qeyd edək ki, müxtəlif böyük ölçülü məsələlər üzərində aparılmış eksperimentlər zamanı təqribi həllin optimal həlldən olan nisbi xətası 2%-dən çox olmamışdır. Bu isə praktiki məsələlərin həlli üçün mühüm göstəricidir.

Açar sözlər: Ümumiləşmiş çanta məsələsi, qoşma məsələ, Laqranj funksiyası, Laqranj tipli təqribi həll.

Ədəbiyyat

1. Емеличев, В.А., Комлик, В.Н. (1981). *Метод Построения Последовательности Планов для Решения задач Дискретной Оптимизации*. Москва, Наука, 208.
2. Ковалев, М.М. (2003). *Дискретная Оптимизация (Целочисленное Программирование)*. Москва, 191.
3. Мамедов, К.Ш. (2012). *Исследование по Целочисленной Оптимизации (Методы, Алгоритмы и Вычислительные Эксперименты)*. Lambert Academic Publishing, 269.
4. Сигал, И.Х., Иванова, А.П. (2007). *Введение В Прикладное Дискретное Программирование*. Москва, 304.
5. Garey, M.R., Jhonson, D.S. (1979). *Computers and Intractability: A Guide to the Theory of NP-Completeness*. San Francisco, 314.
6. Hifi. M., Sadfi. S. (2002). The knapsack sharing problem: An exact algorithm. *Journal of Combinatorial Optimization*, 6, 35 - 54. <https://doi.org/10.1023/A:1013385216761>
7. Kellerer, H., Pferschy, U. Pisinger, D. (2004). *Knapsack Problems*. Berlin, 546.
8. Niyazova, R.R., Huseynov, S.Y. (2022). An innovative improved approximate method for the

knapsack problem with coefficients given in the interval form. *8-th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications*, 2, 210-212.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYADA TRENDLƏRİN EFFEKTİVLİYİ

Ayşən Məmmədova, İradə Kərimova, Sevda Mehtiyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Gəncə

a.memmedova@atu.edu.az

XX əsrin son rübündən etibarən sürətlə inkişaf edən texnologiya İnternet sayəsində inkişaf sürətini daha da artırıb və beləliklə, sektorları çox qısa müddətə silkələyən (“disrupt” - dağıdan) pozucu texnologiyalar yaranmağa başlayıb. Trend anlayışlar aşağıda verilmişdir:

Əşyaların (obyekt) İnterneti (IoT-Internet of Things): Fiziki əşyaların bir-biri ilə və ya daha böyük sistemlərlə əlaqəli olduğu və əşyaların internet infrastrukturu üzərindən birlikdə işləyə bildiyi rabitə şəbəkəsidir. Geyinilə bilən texnologiyalar və ağıllı evlər bu gün IoT-nin populyar alt mövzularıdır. Bunlarla yanaşı, avtonom avtomobillər, ağıllı anbar, ağıllı kənd təsərrüfatı kimi bir çox tətbiq nümunələri var.

Paylaşma İqtisadiyyatı: İnsanların aktivlərini istifadə etmədikləri zaman Web-əsaslı platformalar vasitəsilə başqa insanlara icarəyə verdikləri bir alış-veriş modelidir. İstifadəçilərin evlərini kirayəyə götürdüyü Airbnb platforması və nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin harasa gedərkən ödənişli olaraq başqasını maşınına götürdüyü Uber platforması bu gün paylaşma iqtisadiyyatının bariz nümunələridir.

Maliyyə Texnologiyaları (FinTech): Mobil ödəniş, rəqəmsal P2P pul köçürməsi, filialsız bankçılıq, bitcoin (BTC) və digər kriptovalyutalar kimi yeni rəqəmsal texnologiyalarla ənənəvi maliyyə xidmətlərinə alternativ təklif edən təşəbbüslərə və bu sektora verilən addır.

Blokçeyn Texnologiyası (Blockchain): Blokçeyn, əməliyyatların güclü kriptografiya üsulları ilə şifrələnmiş şəkildə saxlanıla biləcəyi paylanmış verilənlər bazasıdır. Blokçeyn texnologiyası sayəsində məlumatlar dəyişdirilə bilməz və təhlükəsiz şəkildə saxlanıla bilər. Əməliyyatlar mərkəzə qoşulmadan həyata keçirilə bilər. Xüsusilə, 2017-ci ildə dəyərinin sürətlə artması ilə məşhurlaşan kriptovalyuta Bitcoin blokçeyn texnologiyasına əsaslanır. 2017-ci ildən etibarən dünyanın bir çox yerində Bitcoin bankomatları var [1].

Süni intellekt (AI-Artificial Intelligence): Ağıllı maşınlar və ağıllı kompüter proqramlarına verilən addır. Maşınları öyrənmə, problemlərin həlli və qərar vermə bacarığının təkmilləşdirilməsidir. Süni intellekt texnologiyasına misal olaraq bu gün məşhur olan özü idarə olunan nəqliyyat vasitələrini göstərmək olar. 2017-ci ilin noyabr ayında dünyada bir ilk olaraq Yaponiya Sibuya Mirai adlı süni intellekt botuna vətəndaşlıq verdi ki, bu da mühüm bir mərhələdir.

Robototexnika: Avtomatik olaraq sürətli və yüksək dəqiqliklə bir və ya bir neçə əməliyyatı yerinə yetirə bilən maşınlar robotlar, robotların dizaynını, istehsalını və istismarını öyrənən elm sahəsi isə robototexnika adlanır. Robototexnika, mexanika, elektronika, kompüterlər, mexatronika, süni intellekt, nanotexnologiya, biotexnologiya, sensor texnologiyası kimi bir çox mühəndislik fənlərini əhatə edən fənlərarası elmdir. Bu gün texnologiyanın gəldiyi nöqtədə, xüsusən də “maşın öyrənmə” və “süni intellekt” texnologiyalarının inkişafı ilə robotlar kifayət qədər ağıllı hala gəldi və insanların gördüyü bir çox şeyi etmək potensialına sahibdir. Bu səbəbdən robotların gələcək illərdə işsizliyə necə təsir edəcəyi günümüzün mühüm müzakirə mövzularından biridir. 2017-ci ilin oktyabr ayında Səudiyyə Ərəbistanının “Sophia” adlı robota vətəndaşlıq verməsi dünya tarixində bir ilk olaraq robot texnologiyalarının gəldiyi nöqtəyə işarə edən əhəmiyyətli bir inkişafdır.

Sənaye 4.0: Əşyaların İnterneti və bulud hesablama texnologiyaları sayəsində kiber-fiziki sistemlər adlanan kompüter dəstəklə avtomatlaşdırma sistemləri məlumat mübadiləsi imkanını qazandı və daha səmərəli işləməyə başladı. Bu günün istehsal texnologiyası trendində Sənaye 4.0 və Sənaye 4.0 texnologiyalarından istifadə edən istehsal müəssisələri də “ağıllı fabriklər” adlanır. Sənaye 4.0

texnologiyaları ilə mövcud biznes prosesləri dəyişir və istehsal zəncirləri yenidən formalaşdırılır. Robot texnikası kimi, Sənaye 4.0-ın gələcək illərdə işsizliyə necə təsir edəcəyi bu gün çox müzakirə olunur.

Kiber təhlükəsizlik (Cybersecurity): Onlar kiber hücumlar zamanı məlumatların zədələnməsinin və ya məlumatların oğurlanmasının qarşısını almaq məqsədilə informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək və kompüter sistemlərini (avadanlıq, proqram təminatı və s.) qorumaq üçün tədbirlərdir. Hər gün daha çox cihaz internetə qoşulduqca, rəqəmsal platformalarda saxlanılan məlumatlar sürətlə artır. Bu səbəbdən məxfilik, bütövlük və əlçatanlıq məsələlərində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş araşdırmaların əhəmiyyəti sürətlə artır.

Virtual reallıq (VR-Virtual Reality): İstifadəçilərə virtual mühitdə sanki fiziki mühitdəymiş kimi təsir edici vizual və səs effektləri yaşamağa, həmçinin istifadəçilərin bu virtual mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olmasına imkan verən aparat və proqram təminatı texnologiyalarına verilən addır. Xüsusilə oyun sənayesində edilən tətbiqlər populyardır [2].

Oyunlaşdırma (Gamification): Qeyri-oyun sahələrində prosesləri daha əyləncəli və interaktiv etmək üçün oyun mexanikasının və dinamikasının istifadəsidir. Oyunlaşdırma üsulları ilə əsas funksiyasının oyun olmadığı sahələrdə (təhsil, iş prosesləri, dizayn, pəhriz və s.) oyun xüsusiyyətlərindən istifadə oyun oynamaq hissi yaradır və istifadəçi ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Prosesdə həll olunan problem və mükafat olur.

Bulud hesablama (Cloud): Bulud texnologiyası internet əsaslı hesablama xidmətlərinə verilən ümumi addır. Bulud texnologiyası ilə bulud sistemindəki məlumat və proqramlara internetə qoşulmuş istənilən mühitdə asanlıqla daxil olmaq mümkündür.

Böyük verilənlər (Big Data): İnternet və rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi ilə miqdarı sürətlə artan və ənənəvi üsul və alətlərlə emal edilə bilməyən məlumatlar üçün istifadə olunur. Böyük verilənlər anlayışı ilə kəmiyyət və müxtəliflik baxımından sürətlə artan məlumatların saxlanması və təhlili üçün həll yollarına artan ehtiyaca diqqət çəkilir. Böyük verilənlərin təhlili ilə 5N1K (nə? nə vaxt? harada? necə? niyə? kim?) məlumatı əldə edilə, beləliklə, daha uğurlu və real vaxtda marketing söyləri edilə bilər. Marketinglə yanaşı, böyük məlumatların təhlili sayəsində fərdiləşdirmə aparıla və müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərilə bilər [3].

Üz tanıma (Face Recognition): Rəqəmsal video kamera vasitəsilə foto və ya video çərçivədən insanı müəyyən edə və yoxlaya bilən biometrik texnologiyadır. Məsələn, Facebook-un fotosəkillərdəki insanları tanımaq və etiketlər təklif etmək qabiliyyəti bu texnologiyanın tətbiqidir.

Dronlar: Pilotsuz uçuş aparatları olan dronlar hərbi tətbiqlərlə yanaşı ticarətdə də istifadə olunmağa başlayıb və müxtəlif sektorlarda istifadələri sürətlə artır. Məsələn, sığorta şirkətləri sığortalayacaqları böyük layihələrdə dronlarla sahə araşdırması apara bilər. 7 dekabr 2016-cı ildə Amazon şirkəti ilk dəfə yükü dronla çatdırdı və bu çatdırılma sifarişdən cəmi 13 dəqiqə sonra baş verdi.

3D Printerlər: Onlar virtual mühitdə 3D modelləri olan obyektlərin 3D və bərk çapını/istehsalını təmin edən cihazlardır. Proses nəticəsində yaranan yonqar daşların miqdarı sıfır olduğu üçün istehsalda yüksək səmərəlilik təmin edir. İstehsaldan başqa, təhsil və səhiyyə, Ar-Ge kimi bir çox sahədə istifadəsi sürətlə artır.

Açar sözlər: Kiber təhlükəsizlik, blokçeyn texnologiyası, süni intellekt.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, N.A., Məmmədov, S.C., Qocayeva, Z.B., Məmmədli, Z.T., Şıxıyeva, X. (2021). *Rəqəmsal İqtisadiyyat*. Gəncə: Star, 214.
2. Qasımlı, V., Talıbova, M., Quliyeva, G., Museyibov, A., Mirzəyev, F., Qədəşov, A., Əhmədova, G. (2023). *Rəqəmsal İqtisadiyyat*. Bakı, 395.
3. www.economy.gov.az

TÜRKİYƏNİN İSRAİLİ TANIMASI: 1948-1960-CI İLLƏR ARASI CƏRƏYAN EDƏN SİYASİ PROSESLƏR

Anara Məmmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

a.mammadli1986@gmail.com

İkinci dünya müharibəsinin başa çatması ilə beynəlxalq münasibətlərin inkişafında yeni mərhələ başladı. Bu mərhələdən öz nəsibini alan və bu günə qədər miqyasından asılı olmayaraq baş verən bütün prosesləri ilə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində qalması bacaran əsas regionlardan biri də Orta Şərq oldu. Birinci dünya müharibəsinin sonlarından etibarən müxtəlif maraqların kəsişmə nöqtəsi və qarma-qarışıq siyasi proseslərin meydana çevrilən region, 1948-ci ilin may ayının 14-dən 15-ə keçən gecə İsrail dövlətinin elan edilməsi ilə artıq bu günə qədər heç bir vaxtla sahmana salına bilinməyən böyük bir konfliktin - İsrail-Fələstin probleminin ev sahibinə çevrildi [1, s.235]. Bu problem davamında böyük dövlətlərin regiona birbaşa və ya dolayı müdaxiləsini şərtləndirdi. Belə ki, dövrün 2 böyük lider dövlətinin - ABŞ və Rusiyanın elan olunmasından 2 gün sonra İsraili rəsmən tanıması regional miqyasda nüfuz sahibi olan digər dövlətləri, eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətini bu məsələdə biganə qoya bilməzdi [4, s.116].

Sovet təhdidinə qarşı təhlükəsizlik axtarışları Türkiyəni addım-addım Qərbi blokuna yaxınlaşdırdı. Həm Cümhuriyyət Xalq Partiyasının hakimiyyətinin son illərində (1946-1950), həm də Demokrat Partiyasının hakimiyyətinin ilk illərində Türkiyənin xarici siyasətinin mərkəzində məhz bu məsələ dayanırdı. Sözügedən dövrün türk siyasətçilərinin ortaq mövqeyi Sovet təhdidinə qarşı NATO-ya üzv olmaq zərurəti ətrafında birləşirdi. Məhz bu dövrlərdə Yaxın Şərqdə qurulan İsrail dövlətinə ABŞ və Avropanın yanaşmaları Türkiyənin bu məsələdəki siyasətini müəyyən edən əsas amillərdən biri oldu. Türkiyə bu həssas balansları nəzərə alaraq formalaşdırdığı xarici siyasət xəttinə uyğun olaraq 14 may 1948-ci ildə qurulan İsrail dövlətini dərhal tanıma yolunu seçmədi və “gözlə-gör” siyasəti yürütməyə başladı. İsrailin qurulmasından dərhal sonra başlanan 1948-1949-cu illər Ərəb-İsrail müharibəsində də tərəfsiz qalmağa üstünlük verdi. Təxminən bir il sonra, 24 mart 1949-cu ildə isə İsraili tanıyan ilk müsəlman ölkə oldu. Nəticə etibarilə, İsrail ilə iqtisadi və siyasi münasibətlərin əsasları məhz bu dövrdə qeyd olunan səbəblər çərçivəsində qoyulmuş oldu [6, s.61].

İlk başda müstəqil İsrail dövlətinin elan edilməsi Türkiyədə narahatlığa səbəb olmuşdu. Çünki hesab edilirdi ki, bu onsuz da problemli olan bir vəziyyəti lap da içindən çıxılmaz bir vəziyyətə gətirib çıxarar. Amma hər keçən gün ənsəsində yaxınlaşan Sovet nəfəsini hiss edən bir dövlətin bu tanımayaya getməsi kimi təbii bir şey ola bilməzdi. Bu vəziyyət də Türkiyəni məcbur etdi ki, öz xarici siyasət kursunu dəyişən siyasi reallıqlara uyğun şəkilləndirsin. Belə ki, etdiyi bütün hərəkətlərdə ABŞ-ın dəstəyini alan bir dövlətlə yaxın olmaq heç də pis bir qərar olmazdı.

İsraili tanınmasını isə bu cür əsaslandırırırdı ki, İsrailin tanınması bu dövlətin də Türkiyə kimi BMT-yə üzv olması ilə əlaqəlidir və Türkiyə də bunu məhz BMT-nin universal xarakterindən irəli gələrək həyata keçirmişdir. Həmçinin digər bir əsaslandırma da o idi ki, madam ki, BMT bu 2 xalqdan birinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanıyır, o zaman biz də bu dövləti tanıyacağıq. Amma unudulmamalıdır ki, eyni bir prinsipə digər xalq da hərəkət edəcəyi təqdirdə Türkiyə fələstinlilərin də müstəqilliyini tanıyacaqdır [6, s.167].

Yuxarıda sadalanan səbəblər formal siyasi baxışın bir təcəssümüdür. Amma əslində pərdə arxasında Türkiyəni İsrailə yaxınlaşmağa sözlün yaxşı mənasında vadar edən amillər var:

Birincisi, elan olunmasından Türkiyə tərəfindən tanınmasına qədər keçən 10 ay kimi bir müddətdə İsrail hökuməti tərəfindən Sovetmeylli heç bir addımın atılmasına şahidlik edilməməsidir. Bu rəsmi Ankarada İsrailin şərqə deyil, qərbə meyilli olması və bölgədə qərbin mənafehlərinə heç bir təhdid təşkil etmədiyinin əminliyini yaratdı.

İkincisi, Türkiyə İsrailə qarşı yürütdüyü siyasəti, eyni zamanda, ABŞ-la olan siyasətində bir körpü kimi görürdü. Sərhədlərindən uzaq tutmağa çalışdığı Sovet təhdidinə qarşı Qərbin, xüsusilə də

ABŞ-ın dəstəyinə ehtiyacı var idi. Həm yeni elan edilən “Truman” doktrinasından, həm də ABŞ-ın öndərliyi ilə yaradılacaq böyük hərbi ittifaqlardan kənarda qalmaq niyyəti yox idi.

Üçüncüsü, Osmanlının devrilməsindən sonra Qərbə meyillənən və müasirləşmə yolunda sürətlə irəliləyən türk cəmiyyəti Cümhuriyyətin ərəb və Şərq motivlərindən təmizlənməsinin labüd olduğunu hesab edirdilər. Çünki onlar hesab edirdilər ki, ərəblər birinci dünya müharibəsində Osmanlı arxadan vuraraq ona xəyanət etmişlər. Bu xəyanətkarlar da bu gün İsraili özlərinə düşmən bilirlər. Buna görə də türk cəmiyyəti “düşmənimin düşməni mənim dostumdur” prinsipini əsas tuturdular [4, s.205-206].

Başlanğıcından etibarən Fələstin məsələsi qarşısında həm regional, həm də global dinamikləri nəzərə alaraq ehtiyatlı siyasət yürüdən Türkiyə üçün xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra ikiqütblü dünya nizamı formalaşarkən bu məsələdə ABŞ və İngiltərənin necə hərəkət etdikləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türkiyənin 1945-1950-ci illər dövründə Fələstinə yanaşması konkret və real hədəflərə əsaslanan, pragmatik, lakin təmkinlə həyata keçirilən rəşional strategiyanın məhsulu olmuşdur. Ümumi cizgilər etibarilə - bir neçə hal istisna olmaqla sözügedən yanaşma sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir [5, s.331].

Türkiyənin İsraili tanımasından sonra iki ölkə arasında münasibətlər qarşılıqlı elçi təyinatları ilə davam etmişdir. İsrail hökuməti Eliyahu Sassonu Ankaradakı Orta Elçilik vəzifəsinə təyin etmək üçün aqrəman istəmişdir. Bu tələb mətbuatda da əksini tapmışdır. 7 oktyabr 1949-cu il tarixli xəbərdə “İsrail Türkiyəyə elçi göndərəcək” başlığına yer verilmişdir. 26 noyabr tarixli xəbər isə “İsrailin Ankara elçisi” başlığı ilə dərc olunmuş və Türkiyə ilə İsrail arasında siyasi münasibətlərin məmnunluqla qarşılandığı müşahidə edilmişdir. Buna qarşılıq, 26 noyabr tarixində Orta elçi rütbəsi ilə Seyfullah Esin İsrail Səfirliyinə, maslahatgüzar statusu ilə isə Orhan Conker İsrail Elçiliyinə təyin edilmişdir.

İsrailin Ankaraya təyin etdiyi ilk diplomatik nümayəndə olan Eliyahu Sasson elçi statusunda 9 yanvar 1950-ci ildə prezident İnönüyə etimadnaməsini təqdim etmişdir. İsrail dövlətinin tanınması ilə birlikdə iki ölkə arasındakı münasibətlər siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə zaman-zaman enişli-yoxuşlu dövrlər yaşayaraq davam etmişdir. Bu çərçivədə Türkiyə-İsrail münasibətlərini müəyyən edən əsas amillərin regional hadisələr olduğunu söyləmək mümkündür. Türkiyə ilə İsrail arasında münasibətlərin 1950-ci ildən sonra inkişaf etməyə başladığı görülür. Qarşılıqlı elçi təyinatları və sazişlər üçün danışıqlar aparılmasına baxmayaraq, Türkiyə-İsrail münasibətləri möhkəm təməllər üzərində qurulmamışdı. Türkiyə anti-Rusiya yönümlü bir siyasət yürüdür və kommunizmə qarşı mövqe tuturdu. Bu baxımdan Türkiyə İsrailin də kommunist təhlükə yarada biləcəyi şübhəsini daşıyırdı. Həqiqətən də İsrail Türkiyəni kommunist olmadığına inandırmaq məqsədilə Koreya müharibəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının siyasətini dəstəklədiyini açıqlamışdır. Bumövqenin nümayişindən sonra Hayfada Türkiyə konsulluğunun açılmasına qərar verilmişdir. Hayfada fəxri konsulluğun yaradılması və bu fəxri konsulluğa Hayfa Osmanlı Bankının müdiri Mendil Beharın təyin edilməsi Xarici İşlər Nazirliyinin 10.05.1952-ci il tarixli təklifi əsasında Nazirlər Kabinetinin 14.05.1952-ci il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmişdir.

Türkiyə İsrailə münasibətləri inkişaf etdirmək istiqamətində ticarət sazişi imzalamış və qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin davamlılığını təmin etmək üçün addımlar atmışdır. 2 dövlət arasında yaxınlaşma yalnız siyasi və iqtisadi sahələrlə məhdudlaşmamış, idmanın inkişafı sahəsində də həyata keçirilərək münasibətlərin bütün səviyyələrdə inkişaf etdirilməsinə çalışılmışdır. Bununla yanaşı, qarşılıqlı mədəni fəaliyyətlər də diqqətdən kənarda qalmamışdır [2, s.155-157].

1955-ci ilə qədər yaxşı səviyyədə inkişaf edən Türkiyə-İsrail münasibətlərində regional hadisələr səbəbindən çatlar əmələ gəlməyə başladı. Bu siyasi proseslərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilirik:

1. *Bağdad Paktının münasibətlərə təsiri.* Türkiyənin NATO-ya daxil olmasından sonra ABŞ İngiltərənin yardımı ilə Orta Şərq ölkələrini Sovet təhdidindən qorumaq üçün aktiv fəaliyyətə keçdi. Türkiyə isə burada açar rolunu oynayır. Çünki o olmadan Orta Şərqin müdafiəsi yetərsiz olurdu. Türkiyə də öz növbəsində bu işə Pakistanın da cəlb edilməsinin vacibliyini önə çəkirdi. 1955-ci ildə Türkiyə ilə Pakistan arasında Kəraçi müqaviləsinin imzalanması ilə Orta Şərq müdafiə sistemi

yaradılmasının təməli qoyuldu. Amma bu sistemin daha dayanıqlı ola bilməsi üçün ərəb dövlətlərini də tərkibinə alması lazım idi. Buna görə də Türkiyə yönünü İraqa doğru çevirdi. Bu Proses Misirin soyuq tutumuna rəğmən 1955-ci ildə Bağdad Paktının imzalanması ilə sona çatdı. Bu sazişə digər ərəb ölkələrinin də qoşulması üçün güzəştlər edilmiş və sazişin 5-ci maddəsində bu sazişə yalnız Ərəb Liqasının üzvü olan və ya tərəflər tərəfindən tanınan dövlətlərin qoşula biləcəyi göstərilmişdir. Həmin maddə İsrailin bu sazişə heç bir şəkildə qoşula bilməyəcəyinin göstəricisi idi. Çünki həmin dövrdə İsrail dövləti ilə ərəb dövlətləri arasında sülh əldə olunmamışdı və heç bir ərəb dövləti də İsraili tanımamışdı. Bağdad Paktı Türkiyə-İsrail münasibətlərinə mənfi təsir göstərmişdir. Paktın 5-ci maddəsində yer alan bu müddəə İsrailin pakta qəbul edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə İraq tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu səbəbdən İsrail pakta qarşı ciddi etiraz nümayiş etdirmişdir [2, s.158-160].

2. *Süveyş böhranının münasibətlərə təsiri.* 2 dövlət arasında münasibətləri enişə doğru aparan mühüm tarixi hadisələrdən biri də 1956-cı il Süveyş kanalı ətrafında baş verən məsələlər oldu. Misirin bu kanalı milliləşdirdiyini açıqlamasından sonra regionda gərginləşən münasibətlər fonunda Türkiyə-İsrail münasibətlərində də dərin çatlar yarandı. Belə ki, bu məsələnin BMT səviyyəsində həllini dəstəkləyən Türkiyə ərəb dövlətlərinin təzyiqindən çəkinərək İsrailə qarşı mövqe tutdu, onun hərbi müdaxiləsini pislədi. Nəticədə iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər minimuma endirildi və ilk ciddi soyuqluq yarandı [2, s.161-164]. Amma 1958-ci ildən münasibətlərdə yenidən müsbət meyllər sezilməyə başladı. Buna səbəb isə qeyri-rəsmi və strateji əməkdaşlıq konsepsiyası hesab edilən Ətraf Mühit Paktı hesab olunur. Bu pakt İsrailin təşəbbüsü ilə ərəb olmayan, lakin ərəb dövlətlərini coğrafi baxımdan əhatə edən ölkələr - Türkiyə, İran, Efiopiya və İsrail arasında əlaqələrin gücləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bağdad Paktından fərqli olaraq bu pakt rəsmi, açıq və hüquqi sənədlərə əsaslanan ittifaq deyildi. Daha çox gizli diplomatiya, kəşfiyyat əməkdaşlığı və strateji koordinasiya mexanizmi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxımdan pakt İsrail üçün öz mövcudluğunu qəbul etməyən regional qüvvələrə qarşı dolayı təhlükəsizlik sifəri rolunu oynamışdır [2, s.165-166].

Türkiyə ilə İsrail arasındakı münasibətlər İsrailin qurulmasından Türkiyədə baş verən 27 may 1960-cı il hərbi çevrilişinə qədər olan dövrdə iqtisadi baxımdan daha sabit, amma siyasi baxımdan isə enişli-yoxuşlu şəkildə davam etmişdir. Nəinki daxili, həm də hər iki ölkənin yerləşdiyi regionda baş verən mənfi proseslər qarşılıqlı münasibətlərin əsas müəyyəedicisinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə, İsrail, Fələstin, İsrail-Fələstin problemi, Orta Şərq, siyasi proseslər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, M. (2003). *Beynəlxalq Münasibətlər Tarixi: XX Əsr*. Bakı, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti, 540.
2. Erkaya, F. (2021). Türkiyə-İsrail ilişkileri (1948-1960). *KARE Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Dergisi*, 12, 135-74. <https://doi.org/10.38060/kare.963268>
3. Məmmədov, Ç.İ. (2021). *Beynəlxalq Münasibətlər Tarixi. Müasir Dövr*, iki hissəli, birinci hissə. *Yalta-Potsdam Sistemi - 1945-1991-ci illər*. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 584.
4. https://www.researchgate.net/publication/344814657_Turkiye-Israil_Iliskilerinin_Kurulusu_ve_Gelisimi_1947-1953
5. <https://ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2025/06/13-Cagri-Erhan13.pdf>
6. <https://www.historystudies.net/dergi/turkiye-israil-iliskilerinin-ilk-yillari-1948-19522018037d7974b.pdf>

AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN ŞƏXSLƏRİN VƏ AİLƏLƏRİN YAŞADIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Əminə Məmmədova

Bakı Biznes Universiteti, Bakı

mammadovaamina1998@gmail.com

Autizm spektr pozuntusu, adətən, həyatın erkən dövrlərində meydana çıxan, göz teması və sosial münasibətlər qurmaqda çətinlik, təkrarlanan davranışlarda çatışmazlıqlar kimi erkən sosial əlamətlər vasitəsilə nəzərə çarpan bir pozuntudur. Autizm spektr pozuntusu, həyatın ilk üç ili ərzində, bəzi hallarda isə daha əvvəl özünü göstərən neyrobioloji və neyropsixiatrik bir vəziyyətdir [5, s.40]. Sosial ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədəki çətinliklərlə yanaşı, təkrarlanan davranışlar, məhdud maraqlar və dil inkişafındakı gecikmələr də autizmin əsas xüsusiyyətləridir. Bu, yalnız şəxsin inkişaf prosesinə deyil, həm də ailənin, müəllimlərinin və yaşadığı sosial mühitin həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Autizm spektr pozuntusu həm ailəyə, həm də uşağa təsir göstərən ciddi bir neyroinkişaf vəziyyətidir. Buna görə də, müxtəlif tədqiqatlar autizm spektr pozuntusu olan uşaqlara sahib ailələrin daha yüksək səviyyədə tükənmişlik sindromu, artan stress səviyyəsi və fiziki sağlamlıq problemləri yaşandığını təsdiqləyir [6]. Qeyri-kafi sosial dəstək, daimi qayğıya ehtiyac və artan emosional yük valideynlərin psixoloji rifahına mənfi təsir göstərir; bu, zamanla müxtəlif sağlamlıq problemlərinin yaranmasına yol açır. Bu stress, əsasən, uşağın gündəlik qayğı ehtiyaclarının qarşılanmasında yaranan çətinliklər, təhsil və müalicə proseslərinin mürəkkəbliyi, cəmiyyət tərəfindən yetərli qəbulun olmaması və baxım yükünün ağırlığı ilə əlaqələndirilir. Marcus və başqaları [7] ailələrdə artan stress yükünü izah edərkən bir neçə əsas amili ön plana çıxarırlar. Bu amillərdən birincisi, diaqnostika prosesinin mürəkkəbliyidir. Ailələr autizm diaqnozu qoyulana qədər qeyri-müəyyənliklərlə dolu, uzun və yorucu bir mərhələdən keçirlər. Diaqnoz təsdiqləndikdən sonra isə necə hərəkət etməli olduqları barədə aydın istiqamətləndirmənin olmaması səbəbindən ciddi çətinliklər yaşaya bilərlər [7, s.1056]. Autizm bəzi inkişaf pozuntularında olduğu kimi hamiləlik dövründə aparılan skrining testləri ilə və ya doğuş zamanı dərhal müəyyən edilən bir vəziyyət deyil. Autizmdə həm səbəblərin qeyri-müəyyənliyi, həm də diaqnozun daha gec qoyulması ailələrdə qeyri-müəyyənlikdən qaynaqlanan yüksək stress yaradır. Stressi artıran digər amil autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda inkişaf prosesinin sabit olmamasıdır. Bir çox uşaq müəyyən yaşa qədər yaşadları ilə oxşar inkişaf göstərə bildiyi halda, sonrakı mərhələlərdə inkişafın dayanması və ya geriləməsi müşahidə oluna bilər. Bu hal valideynlər üçün əvvəlcədən proqnozlaşdırılması çətin və çətinləşdirici bir vəziyyət yaradır, nəticədə onların stress səviyyəsi yüksəlir [1].

Ailələr üçün mühüm stress mənbələrindən biri də uşaqlarının zahir görünüş baxımından yaşadlarından fərqlənməsinə baxmayaraq, sosial davranış və ünsiyyət bacarıqları baxımından açıq fərqlər nümayiş etdirməsidir. Uşağın ictimai mühitdə sərgilədiyi bəzi problemli davranışlar, zahir oxşarlıq səbəbindən ətrafdakılar tərəfindən yanlış qiymətləndirilə və valideynlərin tənqid olunmasına səbəb ola bilər. Bu cür sosial reaksiyalar ailələrdə günahkarlıq və utanç hissinin yaranmasına, valideynlik bacarıqlarının sorğulanmasına və nəticə etibarilə stress yükünün artmasına səbəb olur [7, s.1058].

Bundan əlavə, autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar təhsildə də çətinlik yaşayırlar. Elmi ədəbiyyatda autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar üçün təşkil olunan təhsilə: inklüziv təhsil, xüsusi siniflər, gündüz tipli xüsusi təhsil məktəbi və internat tipli xüsusi təhsil müəssisələri daxildir [2]. Azərbaycanda isə autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar üçün xüsusi təhsil məktəbləri, ümumi təhsil müəssisələrində təşkil edilən xüsusi siniflər, ümumi siniflərdə inklüziv təhsil təcrübələri, evdə və reabilitasiya mərkəzlərində təhsil daxildir. Həmin mərkəzlərdə digər əlilliyi müəyyən olunmuş uşaqlarla yanaşı, autizm spektr pozuntusu olan uşaqlara da geniş spektrli təhsil və reabilitasiya xidmətləri təqdim olunur.

Məlumatlılıq və diaqnozun müəyyənəşdirilməsi mərhələləri də ailələr üçün ciddi çətinliklər yaradır. Fərqiindəlik mərhələsində valideynlər uşaqlarında müşahidə etdikləri inkişaf ləngimələrini və davranış fərqliliklərini görsələr belə, bunları qəbul etməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Geniş ailə üzvləri və ya dost çevrəsi kimi sosial mühitdən gələn xəbərdarlıqlar və şərtlər isə çox vaxt valideynlərdə qəzəb, inkar və sosial təcrid davranışlarının yaranmasına səbəb ola bilər [3, s.294].

Cəmiyyət və dövlət tərəfindən uşaqlara və onların ailələrinə təqdim olunan xidmətlərin əhatə dairəsi və keyfiyyəti, ailələrin üzərinə düşən məsuliyyətləri yerinə yetirməsində mühüm amil kimi qiymətləndirilir [4]. Bu səbəbdən, ailələrin ehtiyac və gözləntilərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi və qarşılanması, həm onların gündəlik həyatını asanlaşdırır, həm də dəstək mexanizmlərinin effektivliyini artırır. Ailə ehtiyaclarının sistemli şəkildə üzə çıxarılması, hazırlanacaq təlim və maarifləndirmə proqramlarının məzmununa birbaşa təsir göstərir və həmin proqramların keyfiyyətini müəyyən edən vacib mərhələ hesab olunur. Əlilliyi olan uşağa və ailə üzvlərinə yönəlmiş təlim, istiqamətləndirmə və psixoloji dəstək proqramlarının uğurlu olması isə, uşağın və ailənin hərtərəfli qiymətləndirilməsindən, eləcə də hazırlanmış proqramların ailələrin real ehtiyaclarını nə dərəcədə qarşıladığının nəzərə alınmasından asılıdır.

Açar sözlər: Autizm spektr pozuntusu, ailələrin çətinlikləri.

Ədəbiyyat

1. Aktürk, A. (2017). Bakım rehabilitasyon merkezlerinde otizm spektrum bozukluğu olan bireylerle çalışan bakım elemanlarının karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. İstanbul, Üsküdar Üniversitesi, 68-96.
2. Batu, S., Kırcaali-İftar, G. (2005). *Kaynaştırma*. Ankara: Kök Yayıncılık, 132.
3. Kaya, Ö., Özkan, Ş.Y., Ergenekon, Y., Çolak, A. (2016). Otizm spektrum bozukluğu olan bireylerin değerlendirilmesi. *Otizm Spektrum Bozukluğu*. Ankara: Grafiker Yayınları, 59-92.
4. Sucuoğlu, B. (1997). Özürlü çocukların aileleri ile yapılan çalışmalar. Farklılıkla yaşamak. *Türk Psikologlar Derneği Yayınları*, 1, 35-53.
5. Baker, S.M. (2013). Learning about autism. *Global Advances in Health and Medicine*, 2(6), 38-46.
6. Dyches, T.T., Wilder, L.K., Sudweeks, R.R., Obiakor, F.E., Algozzine, B. (2004). Multicultural issues in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 211-222.
7. Marcus, L.M., Kunce, L.J., Schopler, E. (2005). Working with families. *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders, Assessment, Interventions and Policy*, 2. New Jersey: John Wiley & Sons, 1055-1085.

PERCEIVED GENDER IN AZERBAIJANI LITERARY TEXTS: A READER-RESPONSE STUDY

Gunay Mammadova

Karabakh University, Khankendi

gunay.mammadova685@gmail.com

Gender has long influenced how authors write, shaping narrative style, word choice and thematic focus. While many studies examine differences in male and female writing, fewer investigate how readers perceive an author's gender [7]. Understanding these perceptions can reveal which stylistic features signal gender to readers and how these cues may change over time.

Azerbaijani literature, ranging from classical works to contemporary fiction, offers a unique setting to explore these questions [1; 2; 3]. Historically, male writers often emphasized structured, socially-oriented narratives, while female authors focused more on emotions, relationships and personal reflection. By examining reader responses to literary excerpts, this study explores both the stylistic tendencies of authors and the cues readers use to infer gender.

Research questions:

1. Which features of a text lead readers to identify an author as male or female?
2. Do readers' perceptions differ between classical and modern works?
3. What stylistic elements are most influential in shaping gender expectations?

Methodology

Corpus: Fourteen anonymized excerpts from Azerbaijani literature, including:

- Classical male authors: Mirza Fatali Akhundzade, Abbasqulu Bakikhanov ;
- Classical female author: Sakina Akhundzade ;
- Contemporary male author: Elcin Huseynov ;
- Contemporary female authors: Gulcin Hasanova, Leyla Aliyeva.

Participants: 30 Azerbaijani native speakers with an interest in literature.

Procedure: Participants read each excerpt and guessed the author's gender, briefly explaining their reasoning.

Analysis: Responses were examined quantitatively (percentage of correct identifications) and qualitatively (noting which textual features influenced judgments).

Accuracy:

- Overall, participants correctly identified author gender in 71% of cases.
- Contemporary excerpts were easier to classify (77%) than classical texts (65%).

Table 1. Common cues used by readers

Feature	Male Texts	Female Texts
Narrative voice	Third-person, socially descriptive	First-person, introspective
Sentence style	Long, complex, plot-driven	Shorter, varied, expressive
Themes	Society, historical events	Relationships, inner thoughts
Figurative language	Minimal, mostly descriptive	Frequent metaphors and imagery
Dialogue	Functional, informative	Personal, emotionally rich

Examples:

- Classical female (Sakina Akhundzade): *She watched the river flow, pondering unspoken words with her friends, her thoughts quietly unraveling* → Identified as female due to introspective and relational tone.
- Classical male (Mirza Fatali Akhundzade): *The council debated the town's regulations, weighing each argument carefully before reaching consensus* → Identified as male for structured, factual narration.
- Contemporary female (Gulcin Hasanova): *Every message she received carried hidden meaning; she felt each nuance in her heart before responding* → Identified as female because of emotional focus.
- Contemporary male (Elcin Huseynov): *He mapped out the strategy for the upcoming project, ensuring every detail aligned with the team's goals* → Identified as male for clear, organized description.

Readers consistently associated first-person narration, emotional depth and relational focus with female authors, while structured sentences, social commentary and plot-driven narratives were linked to male authors. Gender cues were subtler in classical works but more pronounced in modern texts. These results suggest that readers actively interpret stylistic features through cultural expectations about gender.

This study shows that identifying author gender is not only a function of writing style but also a perception shaped by the reader. Narrative perspective, sentence structure and thematic focus are key indicators and while some patterns persist over time, stylistic signals evolve across literary periods. Future research could examine different genres or international audiences to understand how culture affects gender perception in literature [1; 2; 4].

References

1. Axundzadə, M.F. (1850). *Hekayələr və Dramlar*. Bakı.
2. Bakıxanov, A. (1861). *Gülüstanı-İrəm*. Bakı: Yazıçı.
3. Axundzadə, S. (1932). *Hekayələr*. Bakı: Yazıçı.
4. Hüseynov, E. (2010). *Qısa Hekayələr*. Bakı: Nurlan.
5. Həsənova, G. (2015). *Müasir Hekayələr*.
6. Əliyeva, L. (2019). *Contemporary Short Stories*. Bakı: Elm.
7. Cameron, D. (2005). *Language, Gender and Sexuality*. London: Routledge.

Azərbaycan ədəbi mətnlərində qəbul edilən cins: Oxucu reaksiyası araşdırmasında

Bu işdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində oxucuların müəllifin cinsini necə qavradığını araşdırılmışdır. Müxtəlif klassik və müasir müəlliflərin anonim seçmələri istifadə olunmuş və iştirakçılardan müəllifin cinsini təxmin etmələri və qərarlarını əsaslandırmaqları tələb olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, oxucular emosional ton, dialoq tərz, tematik fokus, hekayə səsi və cümlə strukturu kimi dil göstəricilərinə əsaslanırlar. Qadın müəlliflər çox vaxt əlaqələrə və reflektiv yazı tərz, kişi müəlliflər isə strukturlaşdırılmış, təsviri və sosial yönümlü mətnləri ilə tanınır. Bu iş oxucuların ədəbi mətnlərə verdiyi reaksiyaları araşdıraraq həm müəlliflərin üslub meyllərini, həm də oxucuların cinsi müəyyən etmək üçün istifadə etdikləri işarələri araşdırır.

SEYFULLA ƏSƏDULLAYEVİN SOSIALİST REALİZMİ KONSEPSİYASI

Jalə Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı
mammadovajala2012@gmail.com

XX əsrin əvvəllərində rus ədəbi tənqidi yeni meylləri sosialist realizmi metodunun inkişafının ilkin mərhələsi kimi qiymətləndirməyə başlamışdır. S.Q. Əsədullayev sosialist realizmi metodunun tarixini XX əsrin 20-ci illərindən etibarən araşdırmışdır. Bu dövr cəmiyyətdə sosialist quruluşunun möhkəmləndirilməsi uğrunda kəskin mübarizə ilə səciyyələnirdi. Məhz həmin illərdə sovet ədəbiyyatında yeni metodun formalaşması məsələsi, yeni quruluş uğrunda mübarizənin ifadə forması və vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Sosialist realizmi sosialist quruluşunun maraqlarını ifadə və müdafiə edən sovet ədəbiyyatının əsas metodu elan olunmuşdur.

S. Əsədullayevin “Tarixilik, sosialist realizminin nəzəriyyəsi və tipologiyası” (1969) adlı əsərində sosialist realizmi metodunun tarixi və nəzəri problemləri ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslığın bir sıra fundamental məsələləri də araşdırılır. Buraya yaradıcılıq metodunun mahiyyəti, metod və dünyagörüşü məsələləri, ədəbi xarakter problemi, bədii üslubun tipologiyası və s. daxil edilir. Əsədullayev tam haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “*yaradıcılıq metodu problemi - incəsənətin əsas problemidir, çünki o, hər şeydən əvvəl, insanın bədii təsvirinə aiddir*” [1; 4] və “*məlum olduğu kimi, hər bir yaradıcılıq metodunun əsasında, ilk növbədə, yazıçı, rəssam və ya bəstəkarın bədii dünyagörüşünü və ideya mövqeyini müəyyən edən xüsusi bir dünyabaxış dayanır*” [3]. Bu, nəzəri cəhətdən ümumilikdə doğru fikirdir. Lakin marksist-leninçi ideologiya ilə silahlanmış sovet alim kimi Əsədullayev sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının müəyyən ziddiyyətlərindən və elmi yanaşmadakı məhdudiyyətlərindən tamamilə azad deyildi. Bununla belə, böyük alim-şərhçi kimi onun əsərlərində ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləri ilə bağlı bir çox dəyərli fikirlər və elmi qənaətlər mövcuddur.

Əsədullayevin qeyd etdiyi kimi “*artıq 20-ci illərdə A.V. Lunaçarski realizmin genişliyinə, onun daxilində müxtəlif üslub cərəyanlarının mövcud ola bilməsinə işarə edirdi*” [1, s.23]. Əsədullayev 20-ci illərin tənqidçi və nəzəriyyəçilərinin əsərlərini ətraflı təhlil edərək, ədəbiyyatda ədəbi-estetik istiqamət və cərəyanların çoxluğunu, həmçinin yeni dövrün hadisə və xarakterlərini adekvat şəkildə əks etdirə biləcək yeni bədii forma axtarışlarını göstərir. Bu isə Azərbaycan aliminin

araşdırmasının əsas üstünlüyüdür. O, böyük nəzəriyyəçi kimi mürəkkəb tarixi dövrün və yeni ədəbiyyatın mahiyyətini dərinlən anlamağa nail olmuşdur.

Sosialist realizmi metodunun qanunauyğun və təbii bir hadisə kimi qəbul edilməsinə gəldikdə bunu sovet dövrü ədəbiyyatşünaslıq elmində hakim olan metodologiyanın xarakteri ilə izah etmək mümkündür. Sovet ədəbiyyatşünaslığı sənətə ideoloji yanaşmanı əsas götürdüyündən, Əsədullayevin də bu metodun tarixi prosesdə “qanunauyğun” yerini tanıması dövrün elmi mühitindən irəli gəlirdi.

Əsədullayev yeni metodun müxtəlif təriflərindən danışaraq yazırdı: “...*köhnə, tənqidi realizm, hələ “dəbdə olan” modernizm cərəyanlarından danışmırıq, artıq yeni ədəbiyyatın ruhunu və xarakterini aydın ifadə etmirdi və buna görə də yazıçıları, rəssamları və tənqidçiləri qane etmirdi*” [1, s.24]. Alimin bu fikri tamamilə haqlıdır və bir daha sübut edir ki, XX əsrin 20-ci illəri kimi mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrdə vahid ədəbi istiqamətin mövcud olması mümkün deyildi. Məhz buna görə də A. Lunaçarskinin “*müxtəlif üslub cərəyanlarının mövcud ola bilməsi*” fikri [1, s.23] burada çox yerində və ədalətlidir. Əsədullayev isə sosialist realizmi metodunun əsas estetik prinsiplərindən biri kimi “*həyatın inqilabi inkişafda təsvirini*” hesab edir [1, s.30]. Əsədullayevin fikrincə, “*bədii metodların çoxluğu ideyası ədəbi prosesi hissələrə bölür, onu parçalayır*” [1, s.195].

Əsədullayev M. Kuznetsovun fikri ilə razılaşır. O yazırdı: “*Romantizm və tənqidi realizm ənənələrindən istifadə sosialist realizminin kasadlığının və ya zəifliyinin göstəricisi deyil, təsadüfi birləşmələrin nəticəsi və ya yad hadisələrin qarışığı da deyil. Əksinə, bu, sovet ədəbiyyatının mənəvi dünyagörüşünün genişliyini, estetik proqramının zənginliyini və özünəməxsusluğunu, bədii ənənələrin davamlılığını göstərir*” [1, s.220].

S. Əsədullayev oktyabr inqilabından əvvəlki dövrdə guya sosialist realizmi metodunun formalaşması üçün zəmin hazırlamış yazıçı və şairlər sırasında M. Qorki ilə yanaşı, A. Serafimoviç, D. Bedniy, A. Blok, V. Bryusov, S. Yesenin, V. Mayakovski və başqalarının adını çəkir. Deməli, onların inqilabdan əvvəlki yaradıcılığında sosialist realizmi metodunun elementlərini tapmaq mümkündür. İnqilabdan sonra isə onlar yeni ədəbiyyatın hərəkətverici qüvvələrinə çevrilmişlər. “*Bir qədər tərəddüddən sonra*”, - alim yazır, - “*A.M. Qorki... tamamilə inqilabi sənət düşərgəsinə keçdi və sovet ədəbiyyatının beşiyində dayandı*” [2, s.48]. Eyni sözləri A. Serafimoviç barədə də demək olar: o, “*hərbi hekayə və oçerkləri ilə yeni həyat formalarının qurulmasını təsdiqləməyə kömək edirdi*” [2, s.48]. D. Bedninin şeirləri “*inqilabi yaradıcılığın*” parlaq nümunələrinə çevrilmişdi [2, s.50], V. Mayakovski isə “*inqilabın nəğməkarı*” olmuşdu [2, s.51] və s.

S. Əsədullayev yeni metoda qarşı çıxan V. Vronski, F. Kalinin və başqaları kimi ədəbiyyat nümayəndələrini sərt tənqid edir. O, tez-tez V.İ. Leninin fikirlərinə istinad edir, sosializmin ideoloji əsaslarını bədii ədəbiyyatda axtarır. Alimin fikrincə, V.İ. Leninin ideyaları və əsərləri yeni tip ədəbiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır və bu yeni ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi olan M. Qorki öz dünyagörüşü və yaradıcılığında Leninin təsirini dərinlən hiss etmişdir.

S. Əsədullayev sosialist realizmi problemi ilə bağlı çox geniş ədəbiyyatı araşdırmış, onu öz nəzəri mövqeyi və konsepsiyası baxımından təhlil etmiş və bu çoxsaylı müəlliflərin əsərlərinə münasibətini ortaya qoymuşdur. Onun tədqiqatçı kimi əsas məqsədi sübut etmək idi ki, sosialist realizmi üslub, şüar və ya ideologiya deyil, məhz sovet ədəbiyyatının öz daxilindən doğan, müəyyən qanunları və estetik prinsipləri olan bir ədəbi metoddur. Sosialist realizminin bir çox tənqidçi və nəzəriyyəçilər tərəfindən sırf ideoloji kateqoriya kimi qiymətləndirilməsi onun ədəbi nəzəri kateqoriyadan daha çox siyasi ideologiya kimi dərk olunmasından irəli gəlirdi. S. Əsədullayev tədqiqatında sosialist realizmini klassik realizmdən fərqlənən yeni tip realizm kimi araşdırmağa xüsusi diqqət yönəldir. Bu yanaşma elmi baxımdan doğru və əsaslandırılmış hesab edilməlidir. Sosialist realizmi metod kimi formalaşmış və mövcud olmuşdur. Lakin ona verilən ad süni şəkildə yaradılmış, metod isə çox zaman dar ideoloji çərçivədə şərh edilmişdir. İdeologiyanın bu metoda müdaxiləsi onun estetik mahiyyətini müəyyən qədər təhrif etmişdir. Bununla belə, sosialist realizmi klassik realizmdən fərqli yeni tip realizm kimi XX əsr ədəbiyyatında real şəkildə mövcud olmuş, öz zəif cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra üstünlüklərə də malik olmuşdur. Bu metodla böyük əsərlər yazılmış və həmin metodun əsasında mühüm bir ədəbi təcrübə formalaşmışdır.

S. Əsədullayevin sosialist realizmi haqqında fikirləri bu metodu həm tarixi gerçəkliyin məhsulu, həm də XX əsr ədəbiyyatının mühüm bədii təcrübəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu yanaşma sosialist realizminin yalnız ideoloji deyil, həm də bədii-estetik mahiyyətini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Sosialist realizmi, ədəbi metod, Səyfulla Əsədullayev, realizm, sovet ədəbiyyatı, XX əsr ədəbi prosesləri.

Ədəbiyyat

1. Асадуллаев, С.Г. (1968). Концепция социалистического реализма в критике 20-х годов (статья вторая). Баку: Учёные записки. АПИЯ им. М.Ф.Ахундова, серия Язык и литература, 4.
2. Асадуллаев, С.Г. (1969). *Научная Фантастика в Эстетике Социалистического Реализма*. Баку: Литературный Азербайджан, 10.
3. Асадуллаев, С.Г. (1998). *Море Жизни и Корабли Литературы*. Баку: ЭЛМ, 206-272.
4. Асадуллаев, С.Г. (1979). *В Русле Социалистического Реализма*. Баку: Язычы, 192.

ŞƏMKİR TÜRK DÖVLƏTÇİLİYİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Nella Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı

nellammmdova@gmail.com

Azərbaycanın qərbində yerləşən Şəmkir şəhəri Orta əsr Qafqazının ən əhəmiyyətli arxeoloji obyektlərindən biridir. Arxeoloji ekspedisiyalara görə erkən orta əsrlərdən bəri mövcud olan və X-XIII əsrlərdə inkişaf zirvəsinə çatan qədim yaşayış məntəqəsinin ərazisində yerləşir. Şəmkir Şərqi Zaqafqazıyanı Yaxın Şərqlə və Böyük İpək Yolunun əsas mərkəzləri ilə birləşdirən strateji əhəmiyyətli yola əsaslanırdı. Coğrafi mövqeyinə görə şəhər, regional idarəetmə sistemində mühüm yer tutmuş, davamlı iqtisadi inkişaf və siyasi əhəmiyyət qazandıran ticarət karvanlarının əsas dayanacaqlarından birinə çevrilmişdir.

Qazıntılar zamanı tapılan materiallar keramika, metal məmulatları, şüşə və sikkələr Şəmkirin bölgənin əsas inzibati və sənətkarlıq ticarət mərkəzi olduğunu iddia etməyə imkan verir. Yazılı mənbələrə və yerli salnamələrə görə şəhər Qafqaz Albaniyasının Qərb sərhədlərinin müdafiəsində əsas rol oynayıb və sonradan Səlcuqlular və Eldənizlər dövrünün türk mülkləri sistemində daxil olmuşdur. Bu məlumatlar Şəmkirin təkcə iqtisadi deyil, həm də türk dövlətçiliyinin ilk ənənələrinin formalaşdığı siyasi mərkəz olduğunu təsdiqləyir.

Müasir dövlət aktları da Şəmkir kompleksinin xüsusi əhəmiyyətini təsdiqləyir. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1819 sayılı sərəncamı ilə “Qədim Şəmkir şəhəri”-nin ərazisi tarix-mədəniyyət qoruğu elan edilmişdir [14]. Obyektin qorunmasının hüquqi əsasları “Tarixi və mədəni abidələrin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda [9] və “Mədəniyyət haqqında” qanunda [10] təsbit edilmişdir. Hələ 1981-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən memarlıq abidələrinin sistemli bərpasının əsasını qoyan 436 sayılı qərar qəbul edilmişdir [11]. Bu siyasətin davamı Prezident İlham Əliyevin 375 sayılı 18.12.2014-cü il tarixli “mədəni irsin mühafizəsi, inkişafı və bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin yaradılması haqqında” və 2621 sayılı 05.02.2008-ci il tarixli “Arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” fərmanları olmuşdur [13].

I minilliyin sonlarından etibarən müasir Azərbaycan ərazisi Türk dünyasına daha fəal inteqrasiya olunaraq Səlcuqlular, Eldənizlər və sonralar Hülakülər kimi sülalələrin siyasi və mədəni nüfuz meydanına çevrilmişdir. Məhz bu dövrdə Şəmkir Zaqafqaziyada Türk mülklərinin qərb sərhədlərində inzibati, ticarət və strateji mərkəz rolunu oynayan əsas möhkəmləndirilmiş şəhərə çevrilir. Səlcuqluların nəzarəti altında Şəmkir, Böyük Səlcuqlu dövlətinə xas olan şəhər təşkilatının

xarakterik xüsusiyyətlərini aldı: mərkəzi qala (narınqala), düzgün planlaşdırılmış küçə şəbəkəsi, inkişaf etmiş su kanalları sistemi və çoxbucaqlı qüllələrlə təchiz olunmuş möhkəm müdafiə divarları [4, s.26-28]. Şəhərin küçə düzülüşü və su təchizatı sistemi, türk memarlığının məşhur mərkəzləri olan Mərv və Dəməğandakı analoqlara uyğun gəlir [8, s.4]. Qazıntılar bazarlar, emalatxanalar və ictimai binalar da daxil olmaqla güclü şəhər infrastrukturunun mövcudluğunu təsdiqlədi, bu da şəhərin türk dövlətçiliyinin inzibati şəbəkəsində mühüm bir əlaqə kimi əhəmiyyətini göstərir. Memarlıq və bədii baxımdan Şəmkir Qafqaz-Alban inşaat ənənəsi ilə türk memarlığı məktəbinin qarşılıqlı fəaliyyət arenasına çevrilmişdir. Ekspedisiyalar zamanı tapılan dekorativ hörgü parçaları, çox səviyyəli təğlər və bəzəkli kərpic vürğuları Zəncan, Dərbənd ənənələrinə yaxınlaşır [16, s.55-58]. Bu əsasda yaranan sinkretik üslub yeni bölgələrdə türk memarlıq ənənəsinin mədəni çevikliyini və uyğunlaşmasını sübut edir. Yüksək tarixi-mədəni dəyərə baxmayaraq, Şəmkir uzun müddət rəsmi təhlükəsizlik mexanizmlərindən kənarda qaldı. Yalnız 2019-cu ildə Azərbaycan Prezidentinin 1819-cu il tarixli 22.10.2019 nömrəli Sərəncamına əsasən rəsmi olaraq qorunan ərazi statusu almışdır [14], “Qədim Şəmkir şəhəri”nin ərazisi tarixi və mədəni Qoruqlar siyahısına daxil edilmişdir. Bu, “Tarixi və mədəni abidələrin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10.04.1998-ci il tarixli, 470-IQ sayılı müddələrinin həyata keçirilməsində mühüm addım idi. 06.02.1998-ci il tarixli, 430-IQ sayılı “Mədəniyyət haqqında” qanun (maddə 4), burada dövlətin tarixi və mədəni sərvətini qorumaq öhdəliyi var. Buna baxmayaraq, Şəmkirin tam hüquqlu bir tarixi və mədəni qoruq statusu, dövlət başçısının normativ hüquqi aktlarının və sərəncamlarının olmasına baxmayaraq qismən həyata keçirilir. Təcrübədə abidənin ərazisi institusional diqqətin olmamasından əziyyət çəkir: daimi mühafizə yoxdur, məlumat stendləri, eləcə də, turistləri və elmi qrupları qəbul etmək üçün tam infrastruktur yoxdur. Xüsusilə, 2022-2023-cü illərdə arxeoloji təbəqələrə kortəbii müdaxilə, qazıntı sahələrində qeyri-leqal artefaktların toplanması, habelə Mədəniyyət Nazirliyi ilə razılaşdırılmamış mühafizə zonasında tikinti işləri qeydə alınıb [2]. Bundan əlavə, mövsümi leysan, torpaq eroziyası və külək kimi təbii amillər əvvəllər aşkar edilmiş obyektləri (Dostiyevin ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınan şəhər divarının və yaşayış bloklarının parçaları da daxil olmaqla) də məhv etməyə davam edir. Qoruma, bərpa və daimi monitoring olmadan abidə, xüsusən də aşağı stratiqrafik təbəqələrdə öz elmi dəyərini itirə bilər [3, s.93-95]. Bu fonda arxeoloji obyektlərin mühafizəsinə yanaşmanın mürəkkəb xarakter daşdığı digər türk ölkələrinin təcrübəsi xüsusilə əlamətdardır. Belə ki, Qazaxıstanda Otrar muzey qoruğu yalnız konturlu qoruyucu zona ilə əhatə olunmamış, həm də daimi bir muzey komandası, turizm mərkəzi və video nəzarət sistemində alındı, bu da məhv səviyyəsini kəskin şəkildə azaltmış və obyektin beynəlxalq təhsil məkanına çevrilməsinə kömək etmişdir [7]. Türkiyədə Boğazköydə və Kültepedə də oxşar addımlar atıldı: qorunan ərazilər mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə, universitetlərlə əməkdaşlıq, rəqəmsal 3D modellərin yaradılması və TÜRKSOY və UNESCO-nun himayəsi altında yay məktəblərinə könüllülərin cəlb edilməsi ilə müşayiət olunur.

Özbəkistan Afrasiyabın (qədim Səmərqənd) qorunmasının uğurlu bir nümunəsini nümayiş etdirir: orada “paralel qoruma” praktikası tətbiq olunur. Bu, o deməkdir ki, abidəyə həm elmi qrup (arxeoloqlar), həm də bələdiyyə Turizm qoruma xidməti tərəfindən xidmət göstərilir ki, bu da təkcə təhlükəsizliyi deyil, həm də obyektin yerli əhali arasında populyarlaşmasını təmin edir. Bu modellərin təhlili göstərir ki, maliyyə və kadr baxımından təmin olunmuş, həmçinin beynəlxalq monitoring sistemlərinə (ICOMOS, UNESCO, TÜRKSOY) inteqrasiya edilmiş hüquqi əsaslı mühafizə strukturlarının yaradılması təkcə qorumanın səmərəliliyini artırır, eyni zamanda abidələrin elmi, mədəni və iqtisadi inkişaf üçün real böyümə məkanlarına çevrilməsinə şərait yaradır. Bu çərçivədə Şəmkir, fəal dövlət dəstəyi və ixtisaslaşmış təşkilatlarla tərəfdaşlıq şərti ilə türk irsinin qorunması beynəlxalq proqramına inteqrasiya üçün bütün şərtlərə malikdir.

Tarixi-mədəni turizm və təhsilin inteqrasiyasına artan maraq fonunda Şəmkir şəhər yerinin əsasında arxeoparkın yaradılması ideyası xüsusilə perspektivli görünür. Arxeopark muzeyləşmənin bir forması kimi təkcə mühafizə və konservasiyanı deyil, həm də təhsil, turizm və elmi infrastrukturun yaradılmasını nəzərdə tutur. Birincisi, Şəmkirin türk mədəni turizminin beynəlxalq marşrutlarına daxil edilməsi (Otrar, Dərbənd, Orxon vadisi kimi) ümumtürk irsinin populyarlaşmasına kömək edəcək. İkincisi, arxeoparkın mövcudluğu beynəlxalq ekspedisiyaları, qrant və fondları (məsələn,

Türk Akademisi, TÜRKSOY, İRCICA) cəlb etməyə imkan verəcəkdir. Üçüncüsü, interaktiv ekspozisiyalar və tədris proqramları Şəmkiri türk dünyası ölkələrindən olan gənclər və məktəb ekskursiyaları üçün cəlbədar mərkəzə çevirəcək [1; 6]. Beləliklə, Şəmkir türk məkanı ölkələrinin mədəni birliyi, davamlılığı və sivilizasiya kimliyi simvoluna çevrilə bilər.

Şəmkir arxeoloji kompleksi təkcə qədim dövrün yadigarı deyil, Azərbaycanın Zaqafqaziyada türk dövlətçiliyinin, maddi mədəniyyətinin və şəhərsalma ənənələrinin formalaşmasında fəal iştirakının parlaq, çoxqatlı sübutudur. Onun tarixi-mədəni əhəmiyyəti yerli arxeologiyadan xeyli kənara çıxır: Şəmkir köçəri türk imperiyaları ilə Qafqazın oturaq əhalisi, o cümlədən Qafqaz Albaniyası irsi arasında siyasi və mədəni qarşılıqlı əlaqənin dinamikasını əks etdirir. Ticarət yollarının kəsişməsində formalaşan şəhər kimi o, inzibati funksiyaların, müdafiə strukturlarının və yüksək inkişaf etmiş su təchizatı mühəndis sisteminin üzvi birləşdiyi hibrid urbanistika modelinin daşıyıcısına çevrildi.

Türk dünyasının qərb sərhədlərində əsas forpostlarından biri olan Şəmkir həm çöl (köçəri) türk idarəetmə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, həm də yerli memarlıq həllərini özündə cəmləşdirmişdir ki, bu da onu türk kimliyinin oturaq şəhər kontekstində transformasiyasının tədqiqində xüsusilə önəmli edir. Məhz belə sərhəd və qarışıq mədəni formalar bu gün global tarix və mədəniyyət elmində diqqət mərkəzinə çevrilir.

Müasir şəraitdə Şəmkir yeni mədəni və sivilizasiya missiyasını yerinə yetirə bilər. O, türk dünyası ölkələrinin - Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkiyə, Qırğızıstan, eləcə də türk diasporu icmalarının tədqiqat, təhsil, turizm və diplomatik səylərinin birləşəcəyi dövlətlərarası arxeoparka və türk irsinin simvoluna çevrilə bilər. Şəmkir kompleksinin qorunması, bərpası və populyarlaşdırılması təkcə elmə və arxeologiyaya deyil, həm də kollektiv tarixi yaddaşın formalaşmasına, mədəni diplomatiyanın inkişafına və özünü şüurlu şəkildə böyük sivilizasiya cəmiyyətinin bir hissəsi kimi qəbul edə bilən yeni nəslin tərbiyəsinə töhfədir.

Məhz belə layihələrdə XXI əsrdə türk birliyi ideyası ideoloji şüar kimi deyil, kimliyin birləşdirilməsinə, transmilli əməkdaşlığa və gələcək nəsillər üçün ümumi tarixi-mədəni təməlin qorunmasına yönəlmiş real elmi-mədəni fəaliyyət kimi həyata keçirilir. Şəmkirdə arxeoparkın yaradılması təkcə keçmişə doğru bir addım deyil, həm də irsə hörmət, bilik və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan gələcəyə doğru bir addımdır.

Açar sözlər: Qədim Şəmkir şəhəri, arxeoloji kompleks, Türk dövlətçiliyi, muzeyləşmə, arxeopark.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijan.travel. (2020). Şəmkirin qədim keçmişinə səyahət. Bakı. <https://azerbaijan.travel>
2. Azertag.az (2023). Şəmkir qalası - Orta əsrlərdən günümüze qədər. <https://azertag.az>
3. Dostiyev, T.M. (2013). *Orta Əsr Şəmkir Şəhəri: Arxeoloji Qazıntılar və Artefaktlar*. Bakı: Çarşıoğlu, 63-95.
4. Göyüşov, R.B. (2010). *Orta Əsr Qalaları və Müdafiə Memarlığı Azərbaycanın Qərb Bölgəsində*. Bakı, 24-28.
5. Gruber, M., Kaniuth, K., Garajamirli, H., Qarayev, F.B. (2017). Archaeological Research of the International Azerbaijani-German Shamkir-Garajamirli Expedition in 2016. ResearchGate, 5-7. <https://www.researchgate.net/publication/375744523>
6. <https://1news.az>
7. <https://kazpravda.kz>
8. Huseynli, R. (2017). The ruins of the medieval town of Shamkir on the Silk Way, 35. <https://www.academia.edu/6058697>
9. Milli Məclis AR (1998, 10 aprel). Azərbaycan Respublikasının Qanunu No.470-IQ - Tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında.
10. Milli Məclis AR (1998, 6 fevral). Azərbaycan Respublikasının Qanunu No.430-IQ - Mədəniyyət haqqında.

11. Prezident Administrasiyası (1981, 15 sentyabr). Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 436 sayılı Qərarı - Memarlıq və arxeologiya abidələrinin qorunması və bərpası haqqında.
12. Prezident Administrasiyası (2008, 5 fevral). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı No.2621 - Arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi haqqında. <https://kaspiy.az>
13. Prezident Administrasiyası (2014, 18 dekabr). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı No.375 - Mədəni irsin qorunması, inkişafı və bərpası üzrə Dövlət Xidməti haqqında. <https://kaspiy.az>
14. Trend.az. (2019, 22 oktyabr). Azərbaycanda yeni tarix-mədəniyyət qoruqları yaradılır. <https://ru.trend.az>
15. UNESCO (2023). Global Report 2023: Safeguarding Cultural Heritage. Paris, 71-74.
16. Vahidov, R.M. (2021). *Orta Əsr Şamkir Şəhərinin Keramika*. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 5558. <https://anl.az/el/kitab2021/07/cd/Azf-313440.pdf>
17. Visions.az. (2019). Digging into the past - The Shamkir excavations. <https://www.visions.az>

ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRDƏ YARADICILIQ ƏLAQƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Nərmin Məmmədova

AMEA Folklor İnstitutu, Bakı

nerminmemmedova@gmail.com

Ədəbi məclislər Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında yaradıcılıq əlaqələrinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi mühüm ictimai-estetik mühitlərdən biri olmuşdur. Bu məclislər şair və yazıçıların müntəzəm ünsiyyətə girdiyi, poetik nümunələrini təqdim edib müzakirə etdiyi, qarşılıqlı fikir və təcrübə mübadiləsi apardığı yaradıcı platforma kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məclis mühiti təkcə fərdi istedadların üzə çıxmasına deyil, həm də kollektiv estetik düşüncənin təşəkkülünə şərait yaratmışdır. Ədəbi məclislər regional ədəbi mühitləri integrasiyasını təmin etməklə yanaşı, ümummilli ədəbi prosesin istiqamətlənməsində də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu baxımdan ədəbi məclislərdə yaradıcılıq əlaqələrinin formalaşması Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını anlamaq üçün mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli siması S.Ə. Şirvani dövrünün demək olar ki, əksər şairlərinin ağsaqqalı və müəllimi olmuşdur. Xüsusilə də hər bölgədən olan ayrı-ayrı ədiblər tanınmış şairin yaradıcılığından təsirlənərək çox gözəl ədəbi nümunələrə yaratmışdılar. Tədqiqatçı alim Xeyrulla Məmmədov öz elmi araşdırmalarında qeyd edir ki: “Seyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində “Seyid” təxəllüsü ilə eşq-məhəbbət tərənnüm edən şeirlərlə başlamışdır. Lakin kapitalizmin inkişafı ilə zamanənin dəyişməsi, sosial həyatın mürəkkəbləşib, ictimai və sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi şairin dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Onda tərəqqi hərəkatına qoşulmaq, cəmiyyətdə gedən proseslərə müdaxilə etmək, iştirakçısına çevrilmək və onların əks-sədasını ədəbiyyata gətirmək meylini qüvvətləndirmişdir. Beləliklə, Seyid Əzimin yaradıcılığı məhdud mövzuların çərçivəsindən çıxıb geniş ictimai məsələlərin orbitinə daxil olmuşdur. Narahat zamanənin meydana çıxardığı əlvan problemlərə cavab vermək ehtiyacından doğaraq Seyidin yaradıcılıq dairəsi genişlənmiş, lirika ilə yanaşı, müxtəlif janrlarda satirik-didaktik, publisist pafosa malik şeirlər, öyüd və nəsihətlər, mənzum və mənsur hekayələr, təmsillər, poetik məktublar, məqalələr yazılmışdır. O, istedadının qüdrəti, əsərlərinin dərin ictimai mündəricəsinə görə müasirləri tərəfindən “Məliküş-şüəra” (Şairlərin rəhbəri) adlandırılmışdır” [1, s.176]. Bu barədə araşdırmaçı alim Zaman Əsgərlinin tədqiqatlarında belə yazdığını görürük: “Hələ XII əsrdə Xaqani başda olmaqla Şirvan şairləri ilə Xorasan və İsfəhan şəhərinin müsavirəsi, XIV əsrdə Herat şairlərinin Əmir Hüseyn Hərəvi vasitəsilə Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə mənzum məktubla müraciət etmələri və Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisini həmin məktubun cavabında yazması, XIX əsrdə Azərbaycanda yaranmış ədəbi məclislərin - “Divani-hikmət”, “Gülüstan”, “Əncüməni-şüəra”, “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-Səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” və s.

arasındakı ədəbi əlaqələri, Seyid Əzim Şirvaninin Ərdəbilə gedib ordakı məclis şairləri ilə tanışlığı və öz “Təzkiyə”sində onların yaradıcılığı və tərcümeyi-halı haqqında geniş məlumat verməsi ədəbi məclislər arasında sıx yaradıcılıq əlaqələrindən xəbər verir” [4, s.3-4].

Qasirin “Məcməüş-şüəradə” iştirak etməsi və Şamaxı şairləri ilə məktublaşması haqqında Nəsrəddin Qarayev də öz araşdırmalarında vurğulamışdır: “Bir dəfə Bakıda Ağadadaşın mənzilində müşairə zamanı Şirvanlı bir şair (Qasir onun adını çəkmir) öyünərək özünü Şirvanşahi adlandırır ki, bu da Qasirə xoş gəlməyir və həmin şairi həcv edir. Qasir həcvin əvvəlində yazır: Şirvan əhlindən olan və özünü Şirvanşahi adlandıran bir qoca kişi Bakıda əhli-ürfənlərdən olan Ağadadaş bəyin otağında bizimlə həmsöhbət oldu. Zarafatlaşmaq və dostların vaxtının xoş keçməsi cəhətinə sözügedən şəxslə şeirləşdik. Buraya yazılan bu dörd parça o cümlədənədir. Bəzi fərqləri yazmadım, vəssalam” [3, s.81].

Qasirin tez-tez Şuşada olduğunu və çox güman ki, qələm dostları ilə görüşdüyünü aşağıdakı şeirindən də anlamaq olur:

Şuşidə idim namə-pəyamın mənə gəldi,
Ol əmrə dedim mən də cavabı sənə gəldi,
Seyr eyləmədin qoymadı şövqün yenə, gəldi,
Dam içrə düşüb mürği-xəyalın dənə, gəldi,
Sındırmayasan barı pərü bali, əzizim [2, s.238].

“Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinin üzvlərinin Dərbənd şairləri ilə də əlaqəsi olduğunu məhz Qasir yaradıcılığından əldə etmiş oluruq. Belə ki, onun Molla Əhməd Faiyə yazmış olduğu şeirindən aydın olur ki, o dəfələrlə şairə məktub yollasa da, məktubları cavabsız qalmışdır. Qasir öz şeirində bunun səbəblərini araşdırmağa çalışır. Ədibin ondan niyə incik düşdüyü, namələrini cavabsız qoyması şairi düşündürən suallardandır:

Faizə! Bizdən nə cürmü, nə xilaf olmuş sizə
Kim cavabi-namə yazmaqlıq maaf olmuş sizə?
Yavərim, alicənabım, qibləgahım, sərvərim,
Yaz görək, bizdən nə təqsirü günah olmuş sizə.
Biz duagülər bozorgü xord, ünasü ya zükür,
Niyyəti-ixlasımız sidqilə saf olmuş sizə.
Namələr yazdım peyapey, heç birindən yox cavab,
Kim nə illətdən məzaci-inhiraft olmuş sizə? [2, s.224].

Beləliklə, ədəbi məclislər Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində yaradıcılıq əlaqələrinin formalaşması və sistemli şəkildə inkişaf etməsində fundamental rol oynamışdır. Bu məclislər təkcə ünsiyyət və təqdimat məkanı deyil, həm də estetik düşüncənin, poetik üslubun və ədəbi ənənənin ötürüldüyü canlı intellektual mühit kimi çıxış etmişdir. Nəticə etibarilə bu məclislərdə formalaşan yaradıcılıq əlaqələri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf dinamikasının əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edərək, onun ideya-məzmun və poetik baxımdan zənginləşməsində həlledici rol oynamışdır.

Açar sözlər: Ədəbi məclislər, Seyid Əzim Şirvani, Qasir.

Ədəbiyyat

1. Xeyrulla, M. (2006). *XIX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*. Bakı, 212.
2. Qasir, M.İ. (2015). *210. Tərcümə edən T. Axundov*, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 506.
3. Qarayev, N.S. (2012). *XIX əsr Azərbaycan Ədəbi Məclisləri*. Bakı: Elm və Təhsil, 325.
4. Qarayev, N. (1987). *Poetik Məclislər*. Bakı: Yazıçı, 526.
5. Talışlı, M. (2007). *Seçilmiş Əsərlər*. Tərcümə edənlər E. Əhədov, İ. Cəfərov. Bakı: Adiloğlu, cild 1, 392.

SƏNƏDLİ FİLM VƏ PODKASTLARIN TARİX TƏDRİSİNƏ TƏSİRİ

Şəray Məmmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt

shenaymemmedova@gmail.com

İşdə sənədli filmlərin və podkastların tarix dərslərində tətbiqinin əhəmiyyəti, eləcə də bu vasitələrin şagird və tələbələrin tarix fənninə olan marağına təsiri təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə mövcud olan texniki imkanlar və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində internet resursları vasitəsilə geniş çeşiddə tədris materiallarına çıxış mümkün olmuşdur. Tarixi mövzularla bağlı bilikləri etibarlı mənbələrə əsaslanan sənədli filmlər və elmi podkastlar vasitəsilə əldə etmək tarixi məlumatların daha anlaşılan, sistemli və yadda qalan şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır və öyrənmə prosesinin keyfiyyətini artırır.

Müasir tarixin tədrisində tətbiq olunan yeni metodlar çərçivəsində vizual materiallar mühüm yer tutur və bu materiallara sənədli filmlər də daxildir. Vizual əsaslı təlim üsulları tələbə və şagirdlərin dərslə marağını artırmaqla yanaşı, onların tarixi prosesləri daha dərinlən və sistemli şəkildə qavramasına şərait yaradır.

Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlər oxuduqları məlumatın təxminən 10%-ni, eşitdiklərinin 20%-ni, gördüklərinin 30%-ni yadda saxlayırlar. Lakin məlumat həm eşidildikdə, həm də görüldükdə mənimsəmə səviyyəsi 50%-ə yüksəlir. Şagirdlərin görüb-eşitdiklərini ifadə etməsi bu göstəricini 80%-ə, görüb-eşidib toxunaraq və izah edərək iştirak etməsi isə 90%-ə qədər artırır [2]. Bu baxımdan sənədli filmlər yalnız informasiya ötürən vasitə kimi deyil, həm də şagirdlərin fəal iştirakını təşviq edən və tarixi hadisələri daha canlı şəkildə təqdim edən effektiv tədris vasitəsi kimi çıxış edir. Tarixi hadisələrin baş verdiyi məkanların təsviri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məkan faktorunun vizual şəkildə təqdim edilməsi şagird və tələbələrdə zaman-məkan əlaqəsinin formalaşmasına, tarixi kontekstin daha dərinlən dərk edilməsinə və hadisələrin reallıq hissinin güclənməsinə kömək edir. Məsələn, Roma İmperiyası ilə german tayfaları arasında baş vermiş Teutoburq Meşəsi döyüşü (e.ə. 9-cu il) sənədli filmlər vasitəsilə tarixin tədrisində vizual materialların effektiv istifadəsinə bariz nümunədir. Bu mövzuya həsr olunmuş sənədli filmlərdə Roma legionlarının sıx meşəlik ərazidə hərəkəti, german tayfalarının isə relyef və təbii mühitdən strateji üstünlük kimi istifadə etməsi vizual şəkildə təqdim olunur. Hadisələrin baş verdiyi meşəlik ərazinin təsviri tələbə və şagirdlərdə döyüşün gedişatını daha aydın təsəvvür etməyə imkan yaradır və coğrafi şəraitin tarixi proseslərə təsirini göstərir.

Bədii filmlərin və tarixi serialların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu vizual məhsullarda təsvir olunan dövrün geyim üslubu, adət-ənənələri və sosial-iqtisadi sistemi aydın şəkildə əks olunur. Bu amillər tarixi mühitin daha real təsəvvür edilməsinə şərait yaradır və öyrənmələrin mövzunu uzun müddət yadda saxlamasına, eləcə də hadisələri daha dərinlən dərk etməsinə müsbət təsir göstərir. Filmi izləməzdən əvvəl mövzu ilə bağlı müəyyən ilkin biliklərə malik olmaq, əldə edilən məlumatların yaddaşda möhkəmlənməsinə kömək edir. Əksinə, mövzuya əvvəlcədən bələd olmayan öyrənmələr üçün filmlər həmin tarixi dövrə maraq oyadan və motivasiya yaradan effektiv vasitə rolunu oynayır. Müəllim tərəfindən dərslə nümayiş etdirilən film seçimi mütləq şəkildə tədris olunan mövzuya uyğun olmalı və filmin hansı hissələrinin göstəriləcəyi əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Bu nəzarət mexanizmi filmin tədris məqsədindən kənara çıxmasının qarşısını alır və vizual materialın səmərəli istifadəsini təmin edir. Filmin nümayişindən əvvəl və sonra şagirdlərə mövzu ilə bağlı sualların verilməsi onların təqdim olunan məlumatları nə dərəcədə düzgün qavradığını müəyyən etməyə imkan yaradır. Bu yanaşma şagirdlərin passiv izləyici deyil, fəal iştirakçı kimi dərslə prosesinə cəlb olunmasına, eləcə də mövzunun daha dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Podkastlar da zaman və məkan baxımından yüksək əlçatanlığa malik olan müasir öyrənmə vasitələrindən biridir. Tarixi mövzular üzrə podkastların dinlənilməsi tələbə və şagirdlərə mövzuları daha tez xatırlamağa, eləcə də əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirməyə imkan yaradır. Podkastların

istənilən vaxt və istənilən məkanda istifadəyə uyğun olması məsələn, gəzinti zamanı və ya nəqliyyat vasitəsi idarə edilərkən öyrənmə prosesinin fasiləsizliyini təmin edir [4]. Hazırda internet resurslarında çoxsaylı tarixi məzmunlu podkast materialları mövcuddur və müxtəlif ixtisaslaşmış podkast platformaları fəaliyyət göstərir. Podkastlar tarixi faktların yadda saxlanılmasına yardım etməklə yanaşı, hadisələrin müxtəlif aspektlərdən təhlil edilməsinə və analitik düşüncənin formalaşmasına da töhfə verir. Film və podkast kimi audiovizual vasitələr öyrənməni daha interaktiv hala gətirir, çünki mürəkkəb mövzular hekayəçilik, səslər və vizual elementlər vasitəsilə daha anlaşılan və yadda qalan şəkildə təqdim olunur.

Açar sözlər: Sənədli film, podkast, audio-vizual materiallar.

Ədəbiyyat

1. Aktekin, S., Çoban, Z. (2012). Tarih derslerinde tarihi film ve dizilerin kullanımına ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşleri: Trabzon örneği, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 13(1), 141-159.
2. Demircioğlu, İ. (2007). Tarih öğretiminde filmlerin yeri ve önemi. *Bilig Sosyal Bilimler Türk Dünyası Dergisi*, 42, 77- 93.
3. Öztaş, S. (2015). Tarih öğretiminde tarihi film ve tarihi dizilerin kullanılmasına ilişkin tarih bölümü öğrencilerinin görüşleri (Kırklareli üniversitesi örneği). *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4(2), 1-37. <https://doi.org/10.17497/tuhed.185634>
4. Shoenberger, E.A. (2024). Storying history: A narrative study on the use of podcasts and podcasting in secondary social studies classrooms. Dissertation, College of Education, 6508. https://repository.lsu.edu/gradschool_dissertations/6508

KİBER CİNAYƏTLƏRİN TEXNİKİ İSTİNTAQINDA RƏQƏMSAL KRİMİNALİSTİKA (DIGITAL FORENSICS) ALƏTLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ EFFEKTİVLİYİ

Dəniz Məmmədov

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı

danizmammadov1918@gmail.com

Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsi cinayət fəaliyyətinin strukturunu və xarakterini əsaslı şəkildə dəyişmiş və inkişaf etməkdə olan rəqəmsal kriminalistika alətlərin hazırlanması və tətbiqini zəruri etmişdir. İşdə kiber cinayətlərin araşdırılması kontekstində müxtəlif rəqəmsal forensik metodologiyaların və texnologiyaların tətbiqi, həmçinin də onların effektivliyi qiymətləndirilmişdir. Real dünyada baş vermiş hadisələrin sistemli analizi və empirik sübutlar əsasında aparılan təhlil rəqəmsal forensik alətlərin uğur səviyyəsini, məhdudiyyətlərini və praktik çətinliklərini göstərir. Forensik texnologiyalarda mühüm inkişaflara baxmayaraq, hələ də şifrələnmiş məlumatların deşifrə edilməsi, bulud əsaslı dəlillərin əldə olunması və hüquqi əməkdaşlıq kimi sahələrdə mühüm problemlər mövcuddur. Kibertəhlükəsizliyin əsas hissəsi kimi, rəqəmsal məhkəmə ekspertizası həssas məlumatların qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya prosesləri cinayət fəaliyyətinin metodologiyasını köklü şəkildə dəyişmiş, kiber cinayətkarlığı qlobal təhlükəsizlik üçün kritik təhdidə çevirmişdir. Texnoloji imkanların artması cinayətkarlara maliyyə fırıldaqçılığı, kiber-casusluq və kritik infrastrukturun sıradan çıxarılması kimi mürəkkəb cinayətləri məsafədən və anonim icra etməyə şərait yaradır. Belə bir situasiyada rəqəmsal sübutların elmi metodlarla aşkarlanması, bərpa və təhlili hüquq-mühafizə orqanları üçün prioritet məsələyə çevrilmişdir. Rəqəmsal forensik alətlərin effektiv tətbiqi, virtual məkanda törədilən cinayətlərin ifşası və hüquqi baxımdan sübut bazasının yaradılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da mövzunun aktuallığını şübhəyə qaldırmır. İstintaqın texniki aspekti bir neçə alt sahələrə ayrılır: kompüter kriminalistikası, şəbəkə kriminalistikası, kriminalistika məlumatlarının təhlili və mobil cihazların kriminalistikası. Rəqəmsal kriminalistikanın

rəqəmsal məhkəmə araşdırması üçün qaydaları, tədqiqat prosesi, media, kod, və şəbəkə təhlili kimi analiz növləri mövcuddur [10].

Kompüter forensik proqramları. Kompüter forensik proqramları rəqəmsal araşdırmaların əsasını təşkil edir və tədqiqatçılara kompüter sistemlərindən çıxarılan rəqəmsal sübutları əldə etmək, təhlil etmək və hesabat vermək imkanını təmin edir. EnCase Forensic, AccessData Forensic Toolkit (FTK) və Autopsy kimi qabaqcıl proqram təminatları disk sürəti çıxarma, fayl bərpası, registrin analizi və hadisələrin ardıcılığının bərpası üçün geniş imkanlar təqdim edir. Bu proqram təminatları forensik mütəxəssislərə sübutların bütövlüyünü qoruyaraq ətraflı araşdırmalar aparmağa imkan verir. Kompüter forensik proqramlarının effektivliyi korporativ məlumat sızmaları, daxili təhlükələr və cinayətkar komploların (gizli) araşdırılmasında bir çox yüksək səviyyəli hallarda sübut olunub. Müasir forensik paketlər süni intellektlə idarə olunan analiz, avtomatlaşdırılmış hesabatların hazırlanması və sabit disk sürücüləri və virtual mühitlər də daxil olmaqla yeni saxlanma texnologiyalarına dəstək kimi qabaqcıl xüsusiyyətləri əhatə edir.

Mobil cihaz forensikası. Smartfonlar və planşetlərin geniş yayılması mobil cihaz forensikini rəqəmsal araşdırmalarda kritik sahəyə çevirib. Cellebrite UFED, Oxygen Forensic Detective və MSAB XRY kimi xüsusi alətlər rəqəmsal forensika üzrə mütəxəssislərə mobil cihazlardan silinmiş mesajlar, yer tarixi, tətbiq məlumatları və şifrələnmiş məzmunu çıxarmağa və analiz etməyə imkan verir. Bu alətlər müxtəlif cihaz istehsalçıları və əməliyyat sistemlərini dəstəkləyərək mobil ekosistemdəki fraqmentasiya problemlərini həll edir. Mobil forensik alətlər ünsiyyət əsaslı cinayətlər, yer izləmə və şübhəliyərin fəaliyyətlərinin rekonstruksiyası ilə bağlı işlərdə xüsusilə effektivdir. Bununla belə, mobil cihaz istehsalçıları tərəfindən uçdan-uca şifrələmə protokollarının (məsələn, AES əsaslı məlumat saxlanması və TLS üzərindən təhlükəsiz ötürmə mexanizmləri), eləcə də Trusted Execution Environment (TEE), Secure Enclave və hardware-based key management kimi təhlükəsizlik arxitekturalarının sistem səviyyəsində tətbiqi mobil forensik analiz imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Şəbəkə forensikası. Şəbəkə forensiki alətləri araşdırma məqsədilə şəbəkə hadisələrinin və trafikinin toplanması, qeydə alınması və analiz edilməsini təmin edir. Wireshark, NetworkMiner və RSA NetWitness kimi kommersiya platformaları paket tutma, protokol analizi və müdaxilə aşkarlanması imkanları təqdim edir. Bu alətlər şəbəkə əsaslı hücumlar, məlumat sızmaları və paylanmış cinayət fəaliyyətlərinin araşdırılmasında və məhkəmə araşdırması prosesini sadələşdirməyə və təkmilləşdirməyə kömək edən Burpe Suite və tcpdump kimi proqramlardan istifadə etməklə həyata keçirilməsi vacibdir. Şəbəkə forensikası kiber-kriminalistika müstəntiqinə mühüm dəlilləri əldə etməyi, təhlil etməyi və qiymətləndirməyi müəyyən etməyə kömək edən vacib bir prosesdir. Şəbəkə analizi məhz “kibercinayətlərin qalıqlarını” müəyyən edən bir rəqəmsal cinayət təqibi metodudur [7].

Effektivliyin Təhlili. Empirik araşdırmalar göstərir ki, düzgün tətbiq olunan forensik prosedurlar uğurlu işlərin həll olunma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır və rəqəmsal sübutlar məhkəmə qərarlarının alınmasında həlledici rol oynayır. Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutu (NIST) tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir forensik alətlər düzgün konfiqurasiya olunmuş və təlim keçmiş şəxslər tərəfindən istifadə edildikdə məlumatların bərpası və təhlilində yüksək dəqiqlik nisbətində malikdir. Effektivlik araşdırılan kiber cinayət növündən, cinayətkarların istifadə etdiyi texnikaların mürəkkəbliyindən və forensik müdaxilənin vaxtında aparılmasından asılı olaraq dəyişir. Rəqəmsal sübutların həcmi forensik laboratoriyalarda böyük iş yükü olduğundan bu da araşdırma nəticələrinə təsir edə bilər.

Rəqəmsal forensik alətlər kiber cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektivliyinin artırılmasında əsas vasitələrdən biri olmaqla, hüquq-mühafizə və istintaq orqanlarının rəqəmsal sübutların identifikasiyası, analizi və hüquqi baxımdan əsaslandırılmış şəkildə təqdim edilməsi imkanlarını təmin edir. Rəqəmsal məhkəmə proqramların səmərəliliyi maliyyə saxtakarlığı, digər rəqəmsal cinayətlər və milli təhlükəsizliyə qədər yönələn təhdidlərdə geniş istifadə edilib. Gələcək tədqiqatlar rəqəmsal forensik əməliyyatlarının inkişafı süni intellekt və maşın öyrənməsi integrasiyası, resurs məhdudiyyətlərini həll etmək üçün avtomatlaşdırmanın artırılması və blokçeyn, əşyaların İnterneti

cihazları və kvant hesablama mühitləri kimi yeni texnologiyaların araşdırılması imkanlarının yaxşılaşdırılmasına yönələcək.

Açar sözlər: Rəqəmsal forensik, kiber cinayət araşdırması, forensik alətlər, kompüter forensiki, mobil cihaz forensiki, şəbəkə forensiki, kibertəhlükəsizlik.

Ədəbiyyat

1. Casey, E. (2019) *Digital Evidence and Computer Crime*.
2. Garner, G.M. (2020) *Practical Forensic Imaging*.
3. Harrington, J. (2018). *Network Forensics*.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99q%C9%99msal_kriminalistika
5. <https://codelabsacademy.com/az/bloq/what-is-digital-forensics>
6. <https://lhri.az/en/library-download/1510>
7. <https://www.academia.edu/129034067>
8. <https://www.researchgate.net/publication/351998718>
9. <https://lhri.az/en/library-download/1510>
10. <https://lhri.az/en/library-download/1748>

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN GƏLİRƏ TƏSİRİNİN MİNCER TƏNLIYI İLƏ TƏHLİLİ

Fərid Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı

farid5mammadov@gmail.com

İnsan kapitalının iqtisadi inkişafda rolu beynəlxalq tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırılmışdır. Mincer tənliyi təhsilin əmək haqqına təsirini ölçmək üçün standart alət kimi qəbul edilmişdir [1]. İşdə 2016-2024-cü illər arasında Azərbaycan əmək bazarında ali və peşə təhsili, habelə iş təcrübəsinin orta aylıq nominal əmək haqqına təsiri empirik olaraq qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatda klassik Mincer tənliyi genişləndirilərək aşağıdakı reqressiya modeli qurulmuşdur:

$$\ln(\text{Əmək\_haqqı}) = \beta_0 + \beta_1 \cdot \text{Ali\_təhsil} + \beta_2 \cdot \text{İş\_təcrübəsi} + \beta_3 \cdot \text{İş\_təcrübəsi}^2 + \varepsilon$$

Burada t - il indeksini (2016-2024), ε - təsadüfi xəta həddini göstərir. Təsadüfi xəta həddi modeldə açıq şəkildə nəzərə alınmayan bütün digər amillərin (məsələn, fərdi bacarıqlar, sahə spesifikasiyi, regional fərqlər və s.) təsirini əks etdirir. Klassik reqressiya fərziyyələrinə uyğun olaraq $E(\varepsilon) = 0$, $\text{Var}(\varepsilon) = \sigma^2$, $\text{Cov}(\varepsilon, \varepsilon_s) = 0$ ($t \neq s$) qəbul edilir. Dörd müstəqil dəyişən daxil edilmişdir: 1) Ali təhsil - 25 yaş və yuxarı əhəlidə ali təhsilli olanların payı (%); 2) Peşə təhsili - eyni yaş qrupunda peşə (texniki) təhsilli olanların payı (%); (3) İş təcrübəsi - muzzla işləyən 24-54 yaşlı əhəlinin payı (%), əmək bazarında aktiv iştirak edən təcrübəli işçi qüvvəsini təmsil edir; (4) İş təcrübəsinin kvadratı - Mincer tənliyində qeyri-xətəli yaş-gəlir əlaqəsini ölçür [2]. Asılı dəyişən olaraq orta aylıq nominal əmək haqqının təbii loqarifmi götürülmüşdür. Data illik məcmu statistik məlumatlardan əldə edilmişdir [3].

İlkin olaraq, bütün dörd dəyişəni ehtiva edən tam model qurulmuşdur. Lakin çoxsaylı xətti asılılıq (multicollinearity) problemi səbəbindən heç bir dəyişən statistik əhəmiyyətli olmamışdır ($R^2 = 0.920$, lakin bütün $p > 0.28$). Ardıcıl model seçimi proseduru tətbiq edilərək optimal model müəyyənəşdirilmişdir. Nəticədə, ali təhsil və iş təcrübəsi dəyişənlərini ehtiva edən sadələşdirilmiş model ən yaxşı statistik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur (Cədvəl 1). Bu modeldə ali təhsil əmsalı yüksək statistik əhəmiyyət göstərmişdir ($\beta_1 = 1.162$, $p = 0.002$). Nəticə göstərir ki, ali təhsilli əhəlinin payının 1 faiz bəndi artması orta aylıq nominal əmək haqqını təqribən 1.16% artırır. Model yüksək izahedicilik gücünə malikdir ($R^2 = 0.889$, düzəldilmiş $R^2 = 0.823$). Peşə təhsili dəyişəni alternativ spesifikasiyalarda əhəmiyyətli nəticə verməmişdir.

Cədvəl 1. Optimal Mincer tənliyi regressiya nəticələri

Parametr	Əmsal	St.Xəta	p-dəyər
Sabit hədd (β_0)	-610.763	376.071	0.165
Ali təhsil (β_1)	1.162	0.191	0.002***
İş təcrübəsi (β_2)	15.600	9.650	0.167
İş təcrübəsi ² (β_3)	-10.174	6.190	0.161

Qeyd: *** $p < 0.01$. $R^2 = 0.889$, Düzəldilmiş $R^2 = 0.823$, $N = 9$. Asılı dəyişən: $\ln(\text{Orta aylıq nominal əmək haqqı})$. Model seçimi: Peşə təhsili dəyişəni çoxsaylı xətti asılılıq səbəbindən çıxarılmışdır

Model düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə diaqnostik testlər aparılmışdır. Shapiro-Wilk testi qalıqların normal paylanması təsdiq edir ($W = 0.955$, $p = 0.740$). Durbin-Watson statistikasının avtokorrelasiya probleminin olmadığını göstərir ($DW = 1.96$). Breusch-Pagan testi dispersiyanın sabitliyini təsdiq edir ($BP = 5.25$, $p = 0.154$). İş təcrübəsi dəyişənləri gözlənilən tərs-U formalı əlaqəni göstərir (müsbət β_2 , mənfi β_3), lakin kiçik nümunə həcmi səbəbindən statistik əhəmiyyətli deyil. Nəticələr Beker (1964) və Şultz (1961) tərəfindən inkişaf etdirilmiş insan kapitalı nəzəriyyəsi ilə uyğundur [4; 5].

Tədqiqat nəticələri Azərbaycanda ali təhsilin əmək haqqına müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərdiyini təsdiq edir. 2016-2024-cü illər ərzində ali təhsilli əhəlinin payı 16.42%-dən 17.14%-ə artmış, orta aylıq nominal əmək haqqı isə 500 AZN-dən 1009 AZN-ə yüksəlmişdir. Model klassik regressiya fərziyyələrini ödəyir və yüksək izahedicilik gücünə malikdir. Bu nəticələr dövlət tərəfindən ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına töhfə verir [6].

Açar sözlər: Mincer tənliyi, insan kapitalı, ali təhsil, peşə təhsili, əmək haqqı, Azərbaycan, regressiya analizi.

Ədəbiyyat

1. Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience and Earnings*. New York.
2. Heckman, J.J., Lochner, L.J. & Todd, P.E. (2006). Earnings functions, rates of return and treatment effects: The Mincer equation and beyond. In *Handbook of the Economics of Education*, 1, 307-458.
3. <https://www.stat.gov.az>
4. Beker, G.S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. University of Chicago Press.
5. Şultz, T.W. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
6. Psacharopoulos, G., Patrinos, H.A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445-458.

SOSIAL İŞDƏ INNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİNİN GƏNCLƏRİN PSIXOSOSIAL RİFAHINA TƏSİRİ

Nihad Məmmədov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

nihad.n.mammadov@student.au.edu.az

Müasir cəmiyyətdə gənclərin psixososial rifahının təmin olunması sosial inkişafın əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Dünya Səhiyyə Təşkilatının yanaşmasına görə psixososial rifah fərdin emosional, psixoloji və sosial baxımdan tam funksional vəziyyətini ifadə edir və bu anlayış yalnız psixi xəstəliklərin olmaması ilə məhdudlaşmır. Bu baxımdan gənclərin rifahının qorunması və gücləndirilməsi sosial iş fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Gündəlik həyatımızda geniş şəkildə işlədilən “psixososial rifah” anlayışı cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən eyni formada başa düşülmür. Bu baxımdan psixososial rifahın mahiyyətinə aydınlıq gətirmək zəruridir. “Psixososial” termini iki əsas anlayışdan ibarətdir: “psixo” insanın daxili aləmini - düşüncələrini, hisslərini və emosional vəziyyətini, “sosial” isə onun xarici mühitini və ətraf insanlarla qurduğu qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir [1].

Gənclərdə psixososial rifahın tədqiqinin aktuallığı tələbə mühitində stressogen amillərin mövcudluğu ilə müəyyənləşir. Bir tərəfdən informasiya gərginliyi, digər tərəfdən tədris yükünün qeyri-proporsional bölünməsi və vaxt çatışmazlığı, imtahan və sosial adaptasiya dövrü, gələcək peşədə özünümüəyyənləşdirmənin zəruriliyi və s. stressin yaranmasına gətirib çıxarır. Dərsə və istirahətə ayrılan vaxtın düzgün növbələşdirilməməsi ruh düşkünlüyünə, depressiyaya, psixovegetativ pozğunluqlara, nevroza və müxtəlif psixofizioloji xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur [2].

Psixososial dəstəyə ehtiyacı olan bir çox gənc lazımi qayğıya çatı bilmir. Keyfiyyətli səhiyyə və psixologiya xidmətləri, həmçinin sosial sahə üzrə xidmətlər effektiv, təhlükəsiz, insan mərkəzli, vaxtında, ədalətli, inteqrasiya olunmuş və səmərəli formada olmalıdır. Yüksək keyfiyyətli qayğıya, həmçinin mövcud xidmətlərin sayı və növləri kimi digər amillər də təsir göstərir ki, bu da müxtəlif regionlarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir [3].

Sosial iş gənclərin psixososial rifahının təmin olunmasında mühüm müdaxilə mexanizmi kimi çıxış edir. Sosial iş metodları gənclərin daxili potensialından və xarici sosial ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına yönəlmiş peşəkar fəaliyyət üsulları sistemidir. Müasir sosial risklərin artdığı şəraitdə bu metodların ənənəvi yanaşmalarla məhdudlaşması gənclərin ehtiyaclarını tam şəkildə qarşılamır və innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Psixososial rifah gəncin emosional tarazlığı, sosial münasibətlərdə iştirak səviyyəsi, özünü dərk etmə və gələcəyə dair müsbət gözləntiləri ilə sıx bağlıdır. Sosial iş bu rifahın təmin edilməsində həm dəstəkləyici, həm də inkişafetdirici funksiyaları yerinə yetirir. Lakin, əfsuslar olsun ki, innovativ yanaşmaların sosial iş praktikasına inteqrasiyası mövcud struktur və resurs çatışmazlıqları səbəbindən hər zaman gözlənilən nəticəni vermir.

Müasir dövrdə sosial iş sahəsində fərdlərin, xüsusilə də gənclərin psixososial dəstəyinin təmin olunması və sosial işin təkmilləşmiş metodlarından düzgün istifadə üçün bu sahə üzrə həm nəzəri, həm də praktiki öyrənmə və tətbiq strategiyası prioritet məsələ kimi önə çıxarılmalıdır. İnnovativ sosial iş metodlarını həyata keçirmək üçün lazımi avadanlıqlar və vəsaitlər şərtidir. Bir çox icma və qurumların bu imkanlardan məhrum olması, həmçinin sosial işçilər üçün müasir təlimlərin təşkil edilməməsi innovasiyaların yayılmasına mane olur.

Sosial işin innovativ metodlarının tətbiqi problemlərinə gənclərin ehtiyaclarının müxtəlifliyi və yeniliklərin qəbulunda sosial-mədəni müqavimətlər də daxildir. Belə ki, sosial iş metodları standartlaşdırılsa belə, gənclərin fərdi və kultural müxtəlifliyi tətbiqdə çətinliklər yaradır. Həmçinin, gənclər arasında innovasiyalara qarşı bir növ müqavimətin olması onların yaşadığı mühitdəki aşağı məlumatlılıq dərəcəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Sosial iş sahəsində təhsil və təcrübədə rəqəmsal iş, psixososial qiymətləndirmə kimi müasir istiqamətlərə üstünlük verilməlidir. Bu, həm ali təhsil müəssisələrinin proqramında öz əksini tapmalı,

həm də təcrübəçi işçilərin peşəkar inkişaf proqramlarına daxil edilməlidir. Eyni zamanda, sosial müəssisələrin rəqəmsallaşması və onlayn psixososial yardım sistemlərinin maliyyələşdirilməsi vacibdir. Xüsusilə həssas bölgələrdə texniki imkanların və internet şəbəkəsinin genişləndirilməsi innovativ metodların tətbiqi üçün zəruri bünövrə rolunu oynayır.

Təklif olunan bu yanaşma modeli gənclərin psixososial rifahının sosial iş praktikasında innovativ və təkmilləşmiş metodlar vasitəsilə təmin olunmasına və mövcud problemlərin həllinə yönəlmişdir. Bu modelin əvvəlcə pilot layihə şəklində tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Müsbət nəticə verərsə, layihənin mərhələli şəkildə genişləndirilərək tətbiq olunması məqsəduyğun hesab olunur.

Açar sözlər: Psixososial rifah, sosial iş, sosial risk.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova, R.O. (2019). *Sosial İşə Giriş*. Bakı: Ecoprint.
2. Tkacova, H., Pavlikova, M. (2024). Youth and their current concerns - social work and media as tools of intervention. *Clinical Social Work and Health Intervention*, 15(6), 96-109.
3. Steven, W. (2003). Social work and child mental health: Psychosocial principles in community practice. *British Journal of Social Work*, 33(5), 673-687. <https://doi.org/10.1093/bjsw/33.5.673>
4. <https://tehsil.biz/news/az/55912/Psichososial-dstyin-gstrilmsind-masir-yanamalar>
5. <https://www.who.int/europe/news-room/fact-sheets/item/mental-health>
6. <https://psixologiyainstitut.az/2023/01/13/t%c9%99l%c9%99b%c9%99l%c9%99rin-psixi-saglamliginin-b%c9%99zi-sosial-psixoloji-m%c9%99s%c9%99l%c9%99l%c9%99ri/>

FİZİKİ ƏLİLLİYİ OLAN GƏNCLƏRİN KİMLİK BÖHRANININ SƏBƏBLƏRİ

Teymur Məmmədov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

tmemmedov104@gmail.com

Tarixin müxtəlif dövrlərində əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyət tərəfindən tam qəbul edilməməsi onların sosial həyata inteqrasiyasında və cəmiyyətdə fəal iştirakında ciddi çətinliklər yaratmışdır [3]. Müasir dövrdə inklüziv yanaşmaların inkişafı əlilliyi olan gənclərin sosial, iqtisadi, təhsil və əmək sahələrində iştirak imkanlarını qismən genişləndirsə də, onların psixoloji problemlər fonunda baş verən kimlik böhranlarının tam şəkildə aradan qaldırıldığını söyləmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, fiziki əlilliyi olan gənclərdə müşahidə edilən kimlik böhranı problemlərinin elmi təhlili mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Əlilliyi olan gənclərin identiklik problemlərinin təhlili onların sosial inteqrasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsil və məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, sosial və səhiyyə xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsi gənclərin sosial mühitə adaptasiyasını asanlaşdırır, həyat keyfiyyətini yüksəldir və cəmiyyətə inteqrasiya prosesini möhkəmləndirir.

İşin məqsədi 14-29 yaş aralığında fiziki əlilliyi olan gənclərdə tez-tez rast gəlinən kimlik böhranı problemlərini öyrənmək, bu problemlərin həyat keyfiyyətinə və sosial münasibətlərə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir. İşdə əsas metod kimi nəzəri-təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə kimlik böhranının formalaşmasına təsir göstərən sosial və psixoloji faktorlar sistemləşdirilmiş, mövzuya dair mövcud elmi ədəbiyyat təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının “Əlillər haqqında” Qanununa əsasən, əlillik müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman şəxsin digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntularının mövcudluğu kimi müəyyən edilir. Əlilliyi olan şəxs isə bu cür pozuntulara malik olan və cəmiyyət həyatında iştirak imkanları məhdudlaşan fərd kimi xarakterizə olunur [9]. Müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq əlilliyin bir neçə

növü formalaşır. Beynəlxalq təsnifatlara görə əlillik, əsasən, üç qrupa bölünür: fiziki, psixi və əqli əlillik.

Fiziki əlilliyi olan şəxslər sosial inteqrasiya çətinlikləri, infrastruktur və əlçatanlıq problemləri, təhsil sistemində uyğunlaşdırılmamış mühit, rəqəmsal əlçatanlığın məhdudluğu, eləcə də iqtisadi və maddi çətinliklərlə üzləşirlər [5]. Qeyd olunan problemlər xüsusilə 14-29 yaş aralığında olan gənclər üçün daha həssas xarakter daşıyır. Çünki bu yaş dövrü fərdin şəxsiyyətinin və identikliyinə formalaşdığı, sosial rolların mənimsənilməsi, müstəqillik və məsuliyyət hissinin inkişaf etdiyi, əmək bazarına və ailə həyatına keçidin baş verdiyi mühüm inkişaf mərhələsidir.

Gənclərin kimlik formalaşması intensiv psixoloji dəyişikliklərlə səciyyələnir. Bu mərhələdə fiziki əlilliyi olan gənclər üçün kimlik prosesi daha mürəkkəb xarakter alır. Onlarda kimlik böhranı aşağı özünəqiymətləndirmə, özünü fərqli və kənar hiss etmə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çətinliklər, ünsiyyət baryerləri, apatiya və motivasiya azalması ilə müşayiət olunur. Ambivalentlik, koqnitiv dissonans, gələcəyə dair perspektivənin qeyri-müəyyənliyi kimlik böhranının əsas təzahür formaları kimi çıxış edir [6].

Fiziki əlilliklə bağlı özünüdərk və özünüqəbul problemləri kimliyin formalaşması və rol çaşqınlığının ciddi maneələr yaradır. Bu mərhələdə fiziki əlilliyi olan gənclərdə bədən narazılığı, öz bədənini başqaları ilə müqayisə etmə, əvvəlki və sonrakı fiziki vəziyyət arasında ziddiyyətin yaşanması müşahidə olunur. Xüsusilə sonradan qazanılmış əlillik hallarında bu müqayisələr daha kəskin xarakter alır [1]. Bununla yanaşı, defisit yönümlü qavrayışın formalaşması, fərdin özünü natamam və dəyərsiz kimi qiymətləndirməsi prosesi baş verir. Sosial mühitdə gənclər bədənlərinə dair fərqlilikləri gizlətməyə meylli olurlar. Depersonalizasiya nəticəsində fərdin daxili "mən" obrazı ilə sosial rolların internalizasiyası arasında uyğunsuzluq yaranır. Fiziki bədənə bağlı qəbul problemləri identikliyin fraqmentasiyasına, nəticə etibarilə kimlik böhranının dərinləşməsinə səbəb olur [1].

Kimlik formalaşması dövründə fiziki əlilliyi olan gənclər tez-tez stiqma və bulinq halları ilə üzləşirlər. Bu fenomenlər fərdin özünüqavrayışına mənfi təsir göstərərək utancaqlıq, günahkarlıq hissi, dəyərsizlik, özünü gizlətmə meylli və sosial inamın azalmasına səbəb olur. Stiqma cəmiyyət və sosial qruplar tərəfindən əlilliyə yönəlik mənfi münasibətlərin mövcudluğu, təhsil və məşğulluq sahələrində baryerlər, eləcə də fərdin bu etiketləri qəbul edərək özünə yönəltməsi nəticəsində formalaşır [7]. Stiqmanın davamlı xarakter alması onun internalizasiyasına gətirib çıxarır və cəmiyyətin mənfi baxışları gəncin özünə münasibətinin əsasına çevrilir. Stiqmanın aktiv forması olan bulinq birbaşa və dolay formalarında təzahür edir. Birbaşa bulinq fiziki zorakılıq, təhqir və açıq kənarlaşdırma şəklində baş verdiyi halda, dolay yolla edilən bulinq sosial qruplardan uzaqlaşdırma, görünməzlik, rədd edilmə və rəqəmsal mühitdə alçaldılma - kiberbulinq formasında müşahidə olunur [7].

14-29 yaş dövründə fiziki məhdudiyyətlər səbəbindən azad hərəkət imkanlarının məhdudluğu onları ailə üzvlərindən və ya himayədarlardan asılı vəziyyətə sala bilər. Davamlı asılılıq şəxsi təşəbbüsü zəiflədir, fəal subyekt hissini azaldır və kimlik formalaşmasını passivləşdirir. Uzunmüddətli fiziki və sosial asılılıq "bacarmaram" və "məndə alınmaz" kimi mənfi inancların möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Qeyd edilən situasiyalar yaşayanlar adətən "yaşadığımdan geriyəm" hissini yaşayırlar. Fiziki əlillik gənclərdə həm fiziki və praktiki problemə səbəb olur, həm də psixoloji olaraq mənlilik, dəyər və fəal subyekt hissini zədələyir. Xroniki asılılıq məhdudlaşmaya səbəb olduğu üçün rol çaşqınlığını və kimlik böhranını dərinləşdirir [6].

Validəynlərin gənclərin yerinə qərar verməsi, onların müstəqil təcrübələrini məhdudlaşdırması fərdin özünü idarə olunan obyekt kimi qavramasına səbəb olur. Avtonomiya üzərində qurulan kimlik strukturu bu şəraitdə zədələnir, rol çaşqınlığı isə davamlı xarakter alır. Bəzən ailələr bu kimi münasibətləri övladların qarşı sevgi olduğu bildirirlər. Lakin sevgi hissi zamanla nəzarət, müdaxilə və qərarvermənin mənimsənilməsi ilə qarışdırılır. Özünü kəşf və kimliyin təyin edilməsi müxtəlif rolların sınaqlanması ilə həyata keçirildiyi halda hədsiz artıq qoruyucu ailələrdə bu rolları sınaq imkanları çərçivəyə salınmış olur.

Fiziki əlillik təkcə bioloji və funksional məhdudiyyətlərlə əhatəli deyil, eyni zamanda gənclərin özünüdərk, özünüqəbul və sosial identikliklərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərən mühüm psixososial faktordur. Sosial integrasiya çətinlikləri, stiqma və bulinq halları, ailədaxili həddindən artıq qoruyuculuq, fiziki və sosial asılılıq gənclərin kimlik inkişafını zəiflədən əsas amillər kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Fiziki əlilliyi olan gənclər, əlilliyi olan gənclərin identiklik problemləri.

Ədəbiyyat

1. Ayinde, A.T. (2013). An understanding of the need for psychosocial support system among children with physical disabilities: Linking theory with realities. *Revista de Asistență Socială*, 13(4), 1-9.
2. İsmayılova, Ş. (2025). Qərb dünyasında əlillik və keçdiyi tarixi dövrlər. *Elmi İş - Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(4), 84-88.
3. Məmmədov, T. (2025). Əlilliklə əlaqədar özünə qulluq qabiliyyəti olmayan insanlar xüsusi həssas qrup kimi. *Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət*, 5(5), 158-163.
4. Silván-Ferrero, P., Recio, P., Molero, F., Nouvilas-Pallejà, E. (2020). Psychological quality of life in people with physical disability: The effect of internalized stigma, collective action and resilience. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1802.
5. Teixeira-Machado, L. (2025). Stigma, ableism and social identity: Whose disability? *Advances in Social Sciences Research Journal*, 12(10), 196-202.
6. <https://e-qanun.az/framework/1619>
7. <https://e-qanun.az/framework/39591>
8. <https://psixologiyainstitutu.az/2022/11/10/g%C9%99nclik-yasinin-psixoloji-xususiyy%C9%99tl%C9%99ri-v%C9%99onlarda-milli-ozunud%C9%99rkin-t%C9%99s%C9%99kkulu-haqqinda/>
9. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4715895/>

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLƏ İNVESTİSIYA VƏ ALİ TƏHSİL GÖSTƏRİCİLƏRİ ƏSASINDA İNSAN KAPİTALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vaqif Məmmədzaadə

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı
vagif.mammadzada@dia.edu.az

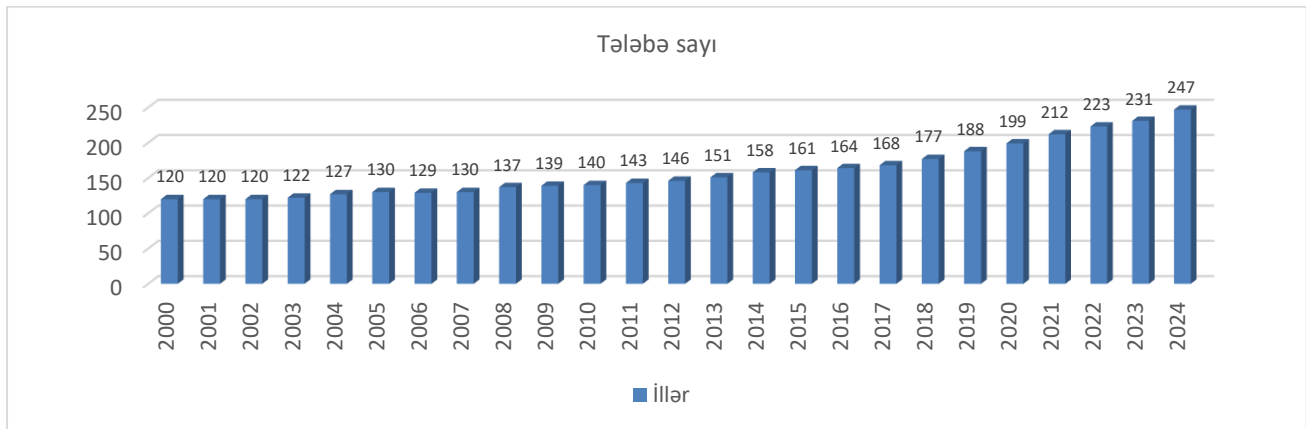
Tezisdə Azərbaycanda insan kapitalının təhsil komponenti 2000-2024 dövrü üzrə seçilmiş göstəricilər əsasında qiymətləndirilmişdir. Ali təhsildə təhsilalanların sayı təxminən 120 min nəfərdən 247 min nəfərə yüksəlmiş, müddətli işçilər arasında ali təhsillilərin xüsusi çəkisi isə 40.6%-dən 44.7%-ə artmışdır. Təhsilə ayrılan dövlət xərclərinin ÜDM-də payı dövr ərzində dəyişkən olmuş, lakin son illərdə yenidən yüksəlmə meyli müşahidə edilmişdir. Deskriptiv (təsviri) yanaşma resurs - əhatə dairəsi əmək bazarı korrelyasiyası ümumiləşdirir və maliyyələşmənin sabitliyi ilə nəticələrin daha sistemli ölçülməsinin vacibliyini vurğulayır.

İnsan kapitalı yanaşmasına görə təhsil və bacarıqlar (eləcə də səhiyyə) fərdlərin məhsuldarlığını yüksəldir və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artıma töhfə verir [2]. İşdə insan kapitalının təhsil komponentinə fokuslanaraq dövlətin təhsilə ayırdığı resurslar ilə ali təhsil göstəricilərinin və əmək bazarı indikatorlarının birgə dinamikasını qısa şəkildə şərh edilmişdir. Əsas sual belə formalaşdırılır: təhsilə ayrılan resursların (ÜDM-də pay) və ali təhsilin miqyasının əmək bazarı göstəriciləri ilə paralel hərəkəti insan kapitalının vəziyyəti barədə hansı nəticələri verir?

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi təhsili və bacarıqları məhsuldarlığı artıran investisiya kimi izah edir [2]. Klassik ədəbiyyatda təhsilin fərdi gəlirlərə təsiri insan kapitalına qoyuluşun iqtisadi məntiqini əsaslandırır [4], makro səviyyədə isə bacarıqların yüksəlməsi iqtisadi artım və texnologiyanın

mənimsənilməsi kanalları ilə əlaqələndirilir [1; 3]. Həcm məhdudiyyətinə görə insan kapitalının bütün komponentləri (məsələn, sağlamlıq və təhsilin keyfiyyəti) dərinlikdə qiymətləndirilmir; diqqət resurs-nəticə zəncirini təqdim edən üç istiqamətə yönəldilir: 1) resurslar - təhsilə ayrılan xərclər, 2) miqyas - ali təhsildə iştirak (tələbə sayı), 3) əmək bazarı - muzzdla məşğulluqda ali təhsillilərin payı.

Qrafik 1-də 2000-2024 dövründə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin sayının davamlı artdığını göstərilmişdir: göstərici 2000-ci ildə təxminən 120 min nəfərdən 2024-cü ildə 247 min nəfərə qədər yüksəlmişdir. Bu dinamika ali təhsilin inklüzivliyinin artırılması və insan kapitalına yönələn fərdi investisiyanın genişləndiyini göstərir. Ali təhsilə tələbin yüksəlməsi uzun müddətdə işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsini artıraraq məhsuldarlıq artımı üçün baza yarada bilər.

Qrafik 1. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin sayı, min nəfər

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

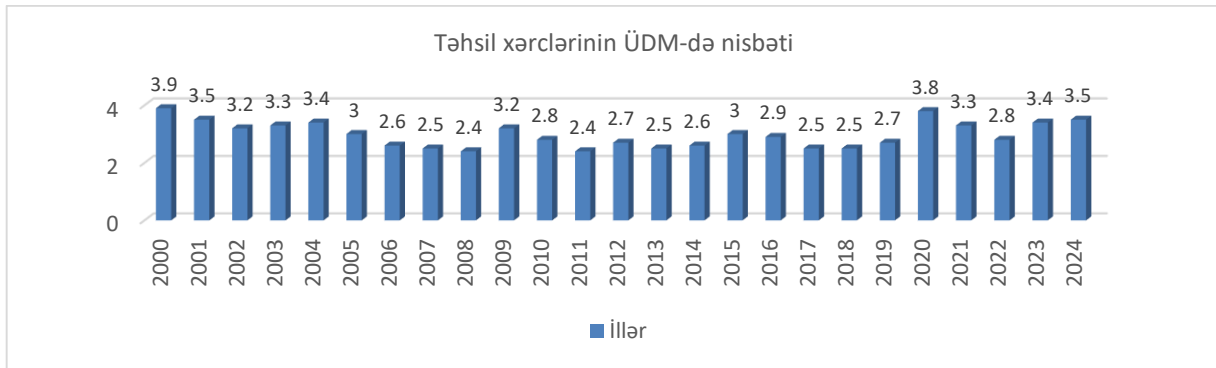
Təhsil sistemindəki genişlənmə əmək bazarı göstəricilərində də öz əksini tapır. Qrafik 2-də muzzdla işləyənlər arasında ali təhsilli işçilərin payının 2013-2024 dövründə 40.6%-dən 44.7%-ə yüksəldiyini göstərilmişdir. Artım iqtisadiyyatın strukturunda xidmətlər və bilik-tutumlu sahələrin payının artması (tələb tərəfli amillər), ali təhsil məzunlarının sayının yüksəlməsi (təklif tərəfli amillər) və məşğulluq strukturunda dəyişmələr (məsələn, özünüməşğulluqdan muzzdla işə keçid) ilə izah oluna bilər. Bu göstərici insan kapitalının əmək bazarında nə dərəcədə istifadə olunduğunu göstərir.

Qrafik 2. Muzzdla işləyənlər arasında ali təhsilli işçilərin payı, %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 3-də təhsil xərclərinin ÜDM-də nisbətlərinin illər üzrə dalğalandığını göstərilmişdir: 2000-ci ildə 3.9% olduğu halda, 2008-ci ildə 2.4%-ə enir, 2020-ci ildə 3.8%-ə yüksəlir və 2024-cü ildə 3.5% təşkil edir. Bu göstərici fiskal siyasət baxımından vacibdir, çünki təhsil xərcləri uzunmüddətli gəlirliliyə malik investisiya kimi çıxış edir və bərabər imkanlar, məhsuldarlıq və sosial mobillik kanalları ilə iqtisadi artıma təsir göstərə bilər [1; 3]. İqtisadi şərh üçün əsas nəticə budur ki, təhsil maliyyələşməsinin sabit və proqnozlaşdırıla bilən olması proqramların davamlılığı və nəticəyönümlü idarəetmə üçün vacib şərtidir.

Qrafik 3. Dövlət büdcəsindən təhsil xərclərinin ÜDM-də nisbəti, 2000-2024 (%)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Seçilmiş göstəricilər Azərbaycanda insan kapitalının təhsil komponenti üzrə uzunmüddətli genişlənməni göstərir: ali təhsildə tələbə sayı artır, muzzla məşğulluqda ali təhsillilərin nisbəti yüksəlir. Bununla yanaşı, təhsil xərclərinin ÜDM-də nisbətinin dəyişkənliyi investisiya sabitliyi və resursların nəticələrə çevrilməsi prosesinin daha sistemli qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaradır. Növbəti mərhələdə təhsilin keyfiyyət indikatorları (öyrənmə nəticələri) və əmək bazarı nəticələri (əməkhaqqı, məhsuldarlıq) daxil edilməklə daha dolğun qiymətləndirmə aparıla bilər.

Açar sözlər: İnsan kapitalı, təhsil xərcləri, muzzla məşğulluq.

Ədəbiyyat

1. Barro, R.J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
2. Becker, G.S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. University of Chicago Press.
3. Hanushek, E.A., Woessmann, L. (2008). The role of cognitive skills in economic development. *Journal of Economic Literature*, 46(3), 607-668.
4. Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience and Earnings*. Columbia University Press.

AZƏRBAYCANIN XALQ ADƏTLƏRİNDƏ YAŞAYAN DƏYƏRLƏRİMİZƏ ƏCDAD KULTU KONTEKSTİNDƏ BAXIŞ

Zümrüd Mənsimova

AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı, Bakı

zumrudibrahimqizi@gmail.com

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri şifahi xalq yaradıcılığımızda və dastanlarımızda özünü yüksək səviyyədə qoruyub saxlamışdır. Xalqımız hər zaman milli və özününkü olan hər nə varsa özgələşməyə qoymamışdır. Xalqımız ağsaqqal sözünü hər zaman uca tutmuş, oğullarımız ata və babadan gördüklərini öz ailələrində təbliğ etmiş, qız-gəlinlər ailədə analarının, nənələrinin yolunu davam etdirmişlər.

Biz böyüyə hörmətin əlaməti olaraq “Oğuz Xaqan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını nümunə göstərə bilərik. Burada xalq adətlərimizdə yaşayan dəyərlərimiz yüksək şəkildə öz əksini tapmışdır. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın tarixi keçmişini, Oğuzların yaşama areallarını və coğrafiyasını işarə etməklə yanaşı, Oğuz ıgıdlərinin qəhrəmanlığını, milli mənəvi dəyərlərini, böyüyə və kiçiyə göstərilən davranış etikətlərini aşılamaq baxımından əvəzsiz yer tutur. Dastandakı Dədə Qorqud obrazı bu baxımdan çox dəyərlidir. Kitabi Dədə Qorqud dastanının həm müqəddimə, həm də boy hissələrindən məlumdur ki, Dədə Qorqud eposda bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Onun ən mühüm funksiyaları öz Ata/Dədə adına müvafiq olaraq ad verməsi, boy boyluyub söz söyləməsi,

cəmiyyətdə hər hansı bir gərginlik və ya problem yarandıqda Dədə Qorqudun gələrək həmin problemi həll etməsidir. Ağsaqqalın, böyüyün sözünə və nəsihətinə hörmətlə yanaşmaq, onu dinləyib əməl etmək, qulaq asmaq Azərbaycan xalqının mənəviyyatının tərkib hissəsi kimi zaman-zaman yaşayan dəyərli adət-ənənələrindəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından da məlum olur ki, Oğuz tayfalarının müdrik el ağsaqqalı Dədə Qorquddur. Qorqud Ata oğuz xalqının müdrik bilicisi, ad qoyanı, yol göstərəni və gərəkli baş biləni olub. “Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa qəbul edərlərdi. Sözün tutub tamam edərlərdi” [1, s.31].

Biz istər xalq adətlərimizdə, istərsə də qəhrəmanlıq eposumuzda əcdad kultu kontekstində milli-mənəvi dəyərləri aşağıdakı kimi müşahidə edirik:

- *Ağsaqqal sözünə dəyər verilməsi;*
- *Adqoyma, elçilik və böyüklük funksiyasının müdrik qoca tərəfindən həyata keçirilməsi;*
- *Vətən, yurd və ocaq amilinin uca tutulması;*
- *Əcdadların bizə əmanət qoyduqları toy adətlərinin qorunması;*
- *Alpıq və ərənliyin əsas götürülməsi;*
- *Ailə dəyərlərinin qorunması.*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da vətən torpağını, yurd yerini qorumaq, ona sahiblənmək, yurdun ocağını söndürməmək amilini uca tutmaq Oğuz igidlərinin başlıca məqsədi olmuşdur, bunu dastan boyu bir çox qəhrəmanların hərəkətlərində müşahidə etmək mümkündür.

Ağsaqqal kəlamını uca tutmaq, onun sözünü dinləmək xalqımızın ən dəyərli mədəniyyət etiketi olmuşdur. “Bəkir oğlu İmranın boyu”nda göstərilir ki, Gürcüstandan gələn çomaq, qılınc və yay Dədə Qorqudun məsləhəti ilə oğuz igidi İmrana verilir ki, yurdunu qorusun. “Dədə Qorqud dedi: “Xanım, bunun üçün də bir igidə verək, oğuz elinə qarovul çəksin!” Bayandur xan “Kimə verək? - dedi, sağına-soluna baxdı. Heç kim razı olmadı. Bəkil deyilən bir igid vardı. Ona baxdı, dedi: “Sən nə deyirsən?” Bəkil razı oldu. Qalxdı, yeri öpdü. Dədəm Qorqud gətirilən qılıncı onun belinə bağladı. Çomağı çiyninə saldı, yayı qoluna keçirdi” [2, s.40]. Bu boyda biz Oğuz elinin ağsaqqal sözünü dinləməsinə, oğuz igidlərinin qəhrəman və yurda bağlı olmalarına şahid oluruq. Bu boyda İmranın yurdunu qonşu ellərdən qorumaq üçün elindən uzağa köç etməsi yurd artırmaq, yeni yurd salmaq anlamı ilə bağlıdır. Bu fakta “Oğuz xaqan” dastanında şahid oluruq. Oğuz fəth etdiyi bütün yurd yerlərində həmin yerləri qorumaq, el etmək məqsədi ilə bir igidinə əmanət edir. Bu fakt “Dədə Qorqud” dastanında qorunur. Bir sözlə ağsaqqal sözü, ağsaqqal xeyir-duası “Kitabi-Dədə Qorqud”da önəmli sayılırdı. Məsələn, Baybörənin övladı olmadığı üçün Oğuz bəyləri Tanrıya dua edirlər: “Qalın Oğuz bəyləri göyə üz tutdular. Əl qaldırıb dua etdilər. “Allah-təala sənə bir oğul versin” dedilər. O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları yerini tuturdu. Baybican bəy də yerindən durub dedi: “Bəylər mənimçün də bir dua edin. Allah-təala mənə də bir qız versin”. Qalın Oğuz bəyləri əl qaldırdılar, dua elədilər: “Allah-taala sənə də bir qız versin” [3, s.150].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yurd sevgisi, vətən amalı və ideali demək olar ki, hər boyda özünü göstərir. Bu ənənə bu gün də xalqımızın xeyir-şər və bayram mədəniyyətində qorunub saxlanılır.

Oğuz elinin qadınları da ərləri kimi at çapmaqda, qılınc oynatmaqda hünər göstərməli, ad-san qazanmalı idilər. Banuçiçək və Selcan xatun buna gərəkli nümunədir. Bütün bu özəllikləri nəzərə alaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını xalqımızın tərbiyə və milli-mənəvi dəyər etiketi adlandırmaq doğru olar. Adətlərimizdə soy-kök, nəsil, şəcərə məsələsi də öz əksini dolğun şəkildə tapır ki, bu da birbaşa əcdadla bağlıdır. Akademik Həbibbəyli qeyd edir ki, mifik təfəkkür xalqın soy-kökünün milli mənşəyini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları dərin mənası və real məntiqi ilə Azərbaycan milli təfəkkürünün qaynaqları mənasını ifadə edir [4, s.4].

Xalqımızın milli və mifik təfəkküründə qeyd olunanlarla yanaşı, ocaq, çıraq, işıq “nəsil”, “oba”, “yurd”, “el”, “vətən” anlayışlarına da böyük önəm verilmişdir. Xalqımız inanmışdır ki, ocağın sönməsi nəslin kökünün kəsilməsi deməkdir. Bu gün el arasında yayılmış “sənin görüm ocağın sönsün, a bala, yurdunda bayquş ulasın, yurdun xaraba qalsın” kimi qarğıışları xalq həmişə bəddua

kimi qəbul edir. Bu baxımdan xüsusən ata-baba ocağının həmişə yanar qalması xalqımızın əsas amalı olmuşdur. Qədim inanca görə yurd yeri bağlı qalarsa, ata-baba ruhları incik düşər - deyirlər.

Azərbaycan ailələrində anaya və ataya hörmət bu gün özünü digər xalqlarla müqayisədə daha yüksək şəkildə qoruyub saxlayır. Bölgələrimizin toy və el bayramı adətlərinə diqqət etsək elçilik zamanı gəlin gətirmə, “üzdüvağı” mərasimi və s. toy adətlərində böyük sözünün nə qədər dəyərli və keçərli olduğunun şahidi oluruq. Məsələn, Azərbaycanın şimal bölgəsində qıza elçi qismində evin və nəslin ağsaqqalı gəlməyə verməzlər. Həmçinin, gəlinin ata evindən evin və nəslin ağsaqqalının xeyir duası ilə çıxarılıb yola salınması başlıca amildir. Gəlin ata evindən çıxarkən ağsaqqallar əl qaldırıb ata-baba ruhuna hörmət əlaməti olaraq, eləcə də gəlinin gedəcəyi yerə özü ilə xeyir aparması diləyi ilə “Fatihə” oxuyar, başının üstündə çörək kəsib, yarısını qıza verərdilər ki, özü ilə oğlan evinə aparsın, yarısını da qız evində qoyardılar ki, ayağının bərəkətini tam şəkildə ata evindən aparmasın. Çörək ata ocağı ilə tən bölünərdi. Bu adət bir çox bölgələrimizdə bu gün də yaşamaqda davam edir. Toy mərasimlərində müdrik ağsaqqallar, atalar amili əsas rol oynayır. Bu baxımdan, Azərbaycanın hər bölgəsində tarix boyu ata sözü, ata vəsiyyəti, atalara aid dəyərlər 7 arxa dönən oğullara ötürülmüş, şəcərə adəti ata xəttinə əsasən götürülmüşdür.

Qurban və Novruz bayramları ərəfəsində xalq arasında “ərəfə axşamı” adlandırılan gündə evlərdə aş bişirilir və qapılar açıq saxlanılır. Bu adətin mahiyyəti ata-baba ruhlarının öz ocaqlarına gəlib yad edilmədiklərini düşünərək inciməmələri və küskün qayıtmamaları inancı ilə bağlıdır. Bu nümunələrin sayını onlarla artırmaq mümkündür. Sözügedən adət və inancların əsasında xalqımızın əcdadlara, ata-baba ruhuna olan inamı və onların qoruyucu gücünə etiqadı dayanır. Minilliklər keçsə də, bu inam xalqın mənəvi yaddaşında yaşamaqda davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, B. (1999). *Kitabi Dədə Qorqudun Poetikası*. Bakı: Yazıcı, 31.
2. Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, *Əsil və Sadələşdirilmiş Mətnlər*. Bakı, Öndər nəşriyyat, 376.
3. Zeynalov, F., Əlizadə, S. (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud. Müqəddimə*. Bakı: Yazıcı, 265.
4. Seyidov, M. (2018). *Azərbaycan Xalqının Soy-Kökünü Düşünərkən*. Bakı, 444.

MATLAB/SİMULİNK İSTİFADƏ EDƏRƏK STOXAŞTİK MÜHİTLƏRDƏ OPTİMAL QƏRAR QƏBUL ETMƏNİN SİMULYASIYA ƏSASLI TƏDQİQİ

Rəşad Məstəliyev, Dilbər Cavadzadə

Azərbaycan Universiteti, Bakı

dcavadzada5@gmail.com

Real dünyada işləyən sistemlər tez-tez qeyri-müəyyənlikdən təsirlənir. Təsadüfi xarici təsirlər, gözlənilməz girişlər və yaxud sistemin vəziyyəti haqqında biliklərin məhdud olması qeyri-müəyyənliyi yaradan əsas səbəblərdəndir. Belə sistemlər stoxastik sistemlər adlanır. Burada sistemin davranışı mütləq dəqiqliklə müəyyən edilə bilmir. Stoxastik mühitlərdə baş verən proseslər ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanır. Buna görə də burada sabit dəyərlər əvəzinə, sistem dəyişənləri məlum paylamalara malik təsadüfi dəyişənlərdən istifadə edir. Ümumiyyətlə, stoxastik mühitdə baş verən proseslərin nəticələri arasında qərar qəbul edən zaman ən optimal olan nəticələr seçilir. Optimal qərar qəbulu dedikdə, mövcud məlumatlara və müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq verilmiş çoxsaylı nəticələr arasından ən yaxşı və performansı ən yüksək olan, minimum xərclə ən çox fayda verən eyni zamanda səmərəli və məqsədəuyğun olan qərarın seçilməsi başa düşülür. Bu konsepsiya mühəndislik, iqtisadiyyat, idarəetmə, süni intellekt kimi sahələrdə geniş formada istifadə edilir. Optimal qərar qəbul etmənin effektivliyi məlumatların dəqiqliyinə, aydın məqsədlərə və s. əsaslanır.

Mürəkkəb sistemlərdə qeyri müəyyənlik səbəbindən dolayı analitik həllər tapmaq çətin, hətta bəzi hallarda mümkünsüzdür. Buna görə də performansı qiymətləndirmək üçün simulyasiya metodlarından istifadə olunur. Stoxastik mühitdə baş verən prosesləri modelləşdirmək və simulyasiya

etmək üçün vasitələr çoxdur. Bunlardan ən başlıca yeri Matlab Simulink tutur. Matlab və Simulink stoxastik qərar qəbul etmə problemlərinin təhlil edilməsi üçün effektiv mühit təklif edir. Ədədi hesablamaların aparılması, məlumatların təhlil edilməsi, eyni zamanda alqoritmlərin tətbiq olunmasında Matlab xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Simulink isə vizuallaşdırma üçün uyğundur. Belə ki, Simulink dinamik sistemlərin blok diaqramlarla təsvir olunmasına imkan verir. Qeyri-müəyyən proseslər, təsadüfi girişlər Simulink modellərinə rahatlıqla integrasiya edə bilir ki, bu da öz növbəsində onu stoxastik simulyasiyalar üçün məqsədə uyğun edir. Ümumiyyətlə, Matlab/Simulink əsaslı simulyasiya qeyri-müəyyən olan stoxastik mühitdə optimal qərar qəbul etməni öyrənmək üçün çox etibarlı və geniş imkanlara malikdir.

Matlab və Simulink müxtəlif sahələrə tətbiq edilir. Məsələn, maşın öyrənməsi, süni intellekt, ədədi hesablamaların aparılması, optimallaşdırma və s. Buna baxmayaraq, gələcəkdə onların tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənəcəkdir. Bu alətlər stoxastik mühitdə qeyri-müəyyən proseslər üçün modellərin hazırlanmasında və onların sınaqdan keçirilməsində, risk analizi, tibbi siqnalın analizi və daha çox sahələrdə mühüm rola malik olacaqdır. Həmçinin, mühəndislik sahəsinə aid olan fənlərin tədris olunması və təcrübələrin aparılmasında vacib vasitələr kimi çıxış edəcəkdir.

Açar sözlər: Stoxastik mühit, optimal qərar qəbul etmə, simulyasiya, Matlab/Simulink.

Ədəbiyyat

1. Bertsekas, D.P. (2017). *Dynamic Programming and Optimal Control*. Athena Scientific.
2. Puterman, M.L. (2014). *Markov Decision Processes*. Wiley.
3. Четвериков, В.Н., Баканович, Э.А. (1989). *Стохастические Вычислительные Устройства Систем Моделирования*. Машиностроение.
4. MathWorks, MATLAB & Simulink documentation.
5. Ross, S.M. (2014). *Introduction to Probability Models*.

TƏDRİS PROSESİNDƏ STEAM YANAŞMALARININ PRAKTİK TƏTBİQİ

Rəşad Məstəliyev, Mahirə Hüseynova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Mahira.Huseynova@student.au.edu.az

Müasir təhsil sistemi sürətlə dəyişir və tələbələrdə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də analitik düşünmə, yaradıcılıq və problem həll etmə bacarıqlarının formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yanaşması tədris prosesində interdisiplinar və praktik yönümlü təlim modelini təqdim edir. STEAM təhsili tələbələrə müxtəlif sahələr üzrə bilikləri birləşdirərək real həyat problemlərini həll etməyə imkan yaradır.

STEAM yanaşmasının mahiyyəti və məqsədləri. STEAM, ənənəvi fənn tədrisini yalnız məlumat ötürülməsi kimi qəbul etməyərək, onu tədqiqat, yaradıcılıq və praktik tətbiq yönümlü edir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi:

1. Tələbələrin kritik və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
2. Yaradıcılıq və innovativ yanaşmalara təşviq etmək;
3. Fənnlərarası sinergiya yaratmaq, yəni elmi bilikləri texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyatla birləşdirmək;
4. Tələbələrdə problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarını formalaşdırmaq.

Praktik tətbiq nümunələri. Tədris prosesində STEAM yanaşmasının tətbiqi müxtəlif metodlar vasitəsilə həyata keçirilir:

1. Layihə əsaslı öyrənmə - tələbələr müəyyən problem üzərində qrup şəklində çalışır, mövzunu araşdırır, nəticələri təqdim edir və təhlil edirlər. Məsələn, riyaziyyat və fizika biliklərini istifadə edərək mexaniki qurğu yaratmaq.

2. Təcrübə və eksperimentlər - laboratoriya və ya virtual simulyasiyalar vasitəsilə nəzəri biliklər praktikada sınıdır. Bu, həm elm, həm də texnologiya sahələrini birləşdirir.

3. İnterdisiplinar layihələr - incəsənət və mühəndislik fənlərinin birləşdirilməsi ilə tələbələr həm texniki, həm estetik, həm də funksional həllər təqdim edirlər. Məsələn, robot texnologiyası və dizaynın sintezi.

4. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə - 3D modelləşdirmə, proqramlaşdırma və simulyasiya alətləri tələbələrin həm texnoloji, həm də riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirir.

STEAM yanaşması tələbələrdə:

- Müstəqil öyrənmə bacarıqları;
- Yaradıcılıq və innovasiya həvəsi;
- Əməkdaşlıq və komanda ruhu;
- Real həyatda tətbiq olunan biliklər inkişaf etdirir. Bundan əlavə, müəllimlər üçün də bu yanaşma dərş planlamasında çevik metodlardan istifadə etməyə imkan verir.

Tədris prosesində STEAM yanaşmalarının praktik tətbiqi tələbələrin elmi, texnoloji, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat sahələrində bilik və bacarıqlarını sintez edərək real problemləri həll edə bilmələrinə şərait yaradır. Bu, yalnız biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənməyərək, həm də tələbələrin yaradıcılıq, analitik düşüncə və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirən müasir təhsil modelidir. Nəticədə, STEAM yanaşması universitet təhsilində tələbələrin həm akademik, həm də praktik hazırlığını artıraraq gələcək karyera və həyat bacarıqları üçün möhkəm baza yaradır.

Açar sözlər: STEAM təhsili, tədris prosesində innovasiya, layihə əsaslı öyrənmə, fənnlərarası yanaşma, yaradıcılıq və problem həll etmə.

Ədəbiyyat

1. Beers, S.Z. (2011). *20 STEM/STEAM Projects for the Classroom*. New York: Routledge.
2. Breiner, J.M., Harkness, S.S., Johnson, C.C., Koehler, C.M. (2012). What is STEM? A discussion about conceptions of STEM in education and partnerships. *School Science and Mathematics*, 112(1), 3-11.
3. Capraro, R., Slough, S. (2013). STEAM Education: An overview of creating a model of integrative learning. *International Journal of Engineering Pedagogy*, 3(1), 5-7.
4. Henriksen, D. (2014). Full STEAM ahead: Creativity in excellent STEM teaching practices. *The STEAM Journal*, 1(2), 1-14.
5. Yakman, G., Lee, H. (2012). Exploring the exemplary STEAM education in the U.S. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 46, 2764-2770.
6. Yıldırım, G., Gülbahar, Y. (2017). The effect of STEAM activities on students' creative thinking skills. *Journal of Education and Learning*, 6(4), 89-99.

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI

Zülfiyyə Mircabbarlı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə

zulfiyyecabbarli8@gmail.com

Son illərdə kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma geniş vüsət almış və getdikcə daha çox ölkə və region kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi, emalı və istehsalı ilə bağlı proseslərə innovativ texnologiyalar tətbiq edir [4]. İKT fermerlərə iş metodlarının dəqiqliyini, məhsuldarlığını və dayanıqlılığını artırmağa, istehsalçıları və istehlakçıları birləşdirmək üçün yeni vasitələr təklif etməyə və istehlakçı seçimini genişləndirməyə kömək edir. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı səmərəliliyi, dayanıqlılığı, gəlirliliyi və izlənilə bilməsini artırmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalının və təchizat zəncirlərinin bütün mərhələlərində rəqəmsal texnologiyaların (sensorlar, peyk məlumatları, dronlar,

robototexnika, böyük məlumatlar və süni intellekt platformaları, blokçeyn və s.) tətbiqini nəzərdə tutur [3].

Texnologiyadakı irəliləyişlər kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının miqyasını, sürətini və məhsuldarlığını artıraraq daha böyük ərazilərin daha səmərəli becərilməsinə gətirib çıxarıb. Toxumların, suvarmanın və gübrələrin keyfiyyəti də əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış və fermerlərə məhsuldarlığı artırmağa kömək etmişdir. Kənd təsərrüfatı hazırda məlumatlar və bağlantı ilə idarə olunan başqa bir inqilabın ilk günlərindədir. Süni intellekt, analitika, əlaqəli sensorlar və digər perspektivli texnologiyalar məhsuldarlığı; su və digər resurslardan istifadənin səmərəliliyini; bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalında dayanıqlığı artırır [2].

Respublikamızda kənd təsərrüfatının rəqəmsal transformasiyası məsələlərinə son vaxtlar xüsusi diqqət yetirilir. Fermerlər üçün əsas problem ondan ibarətdir ki, istənilən texnologiya yalnız böyük və orta biznes üçün əlçatan olur. Azərbaycanın inkişaf strategiyasında əsas tendensiyalardan biri də rəqəmsallaşmadır. Bu istiqamət dövlət fəaliyyətinin bütün sahələrində yeni texnologiyaların tətbiqinə və istifadəsinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar aqrobiznesin səmərəliliyinin kəskin artımını təmin etməyə qadirdir, lakin indiyə qədər onlar aqrar sahədə digər sahələrdə olduğu kimi aktiv şəkildə tətbiq edilmir və ölkəmizin kənd təsərrüfatının həqiqətən rəqəmsal olması üçün kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə innovativ texnologiya mərkəzləri arasında kommunikasiyaların stimullaşdırılması çox vacibdir [5].

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və innovasiya əsaslı cəmiyyətin qurulması prioritet kimi müəyyən olunub, həmçinin “2022-2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası”nda rəqəmsallaşma və innovasiyalar sahəsində konkret hədəflər və tədbirlər planı öz əksini tapmışdır.

16 yanvar 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf konsepsiyası ölkənin informasiya cəmiyyətinə keçidini sürətləndirmək, innovativ texnologiyalardan istifadəni genişləndirmək və rəqəmsal iqtisadiyyatı gücləndirmək məqsədini daşıyır. Bu strategiya verilən əsas istiqamətləri əhatə edir: rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, elektron hökumət və rəqəmsal idarəetmə, rəqəmsal iqtisadiyyat və startap ekosistemi, kiber təhlükəsizlik və məlumatların mühafizəsi, ağıllı şəhərlər və yaşıl texnologiyalar, rəqəmsal bacarıqlar və insan kapitalı. Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf konsepsiyası ölkənin dayanıqlı və rəqəbatqabiliyyətli rəqəmsal ekosistem yaratmasına yönəlib [1].

Rəqəmsal transformasiya ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli üçün güclü vasitədir. Kənd təsərrüfatında və tədarük zəncirlərində innovativ texnologiyaların tətbiqi istehsalın artırılmasına, itkilərin azaldılmasına, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və ərzaq məhsullarının əlçatanlığının artırılmasına kömək edir. Bununla belə, rəqəmsal həllərin uğurlu tətbiqi hökumət, biznes və elmi ictimaiyyət arasında səylərin əlaqələndirilməsini tələb edir. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyalar ərzaq sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və bütün əhəlinin keyfiyyətli ərzaqa çıxışını təmin edəcək.

Aqrar sahə bütövlükdə rəqəmsal transformasiyaya doğru ilk addımlar atılmışdır. Bununla belə, rəqəmsallaşmanı sadə avtomatlaşdırmadan fərqləndirən formalaşmış rəqəmsal ekosistemin olmasıdır. Lakin rəqəmsal inkişaf bazarın konsolidasiyası ilə birlikdə baş verəcək. İndiyə qədər təsərrüfatların buna ciddi ehtiyacı olmayıb, amma indi aqrar kompleks transformasiyaya uğrayır və təsərrüfatlar buna doğru irəliləyirlər. Məsələn, dəqiq əkinçilikdə hər bir texnoloji element digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Yazda sadəcə “super dəqiq” toxum səpən maşın almaq və payızda rekord nəticələr gözləmək kifayət deyil. Həqiqətən differensial, yəni tarlanın müəyyən hissəsinin keçidindən asılı olaraq səpin normasının avtomatik dəyişməsi ilə tarlanın elektron xəritəsi olduqda səpin etmək yalnız mümkündür və daha uzun müddət ərzində nə qədər çox məlumat saxlaya bilsə, ən son texnologiyaların tətbiqinin müsbət təsiri bir o qədər aydın olacaq. Təəssüf ki, hazırda fermerlər qabaqcıl həllərdən istifadə edə bilmirlər. Kənd təsərrüfatının inkişafı dövlət və biznes arasında səlahiyyətli tərəfdaşlıq olmadan mümkün deyil.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün zəruri infrastruktur müasir həllərin effektiv istifadəsi üçün şərait yaradan mürəkkəb texniki, rəqəmsal, təşkilati və institusional elementlər toplusunu əhatə edir. İlk növbədə, inkişaf etmiş telekommunikasiya infrastrukturunu vacibdir: sabit yüksək sürətli internet əhatə dairəsi (4G/5G və ya peyk), simsiz sensor şəbəkələri (LoRaWAN, NB-IoT) və bulud xidmətlərinə çıxış. Etibarlı rabitə olmadan dəqiq və ağıllı əkinçiliyin əsasını təşkil edən məlumatları toplamaq, ötürmək və təhlil etmək mümkün deyil. Rəqəmsallaşma həmçinin inkişaf etmiş informasiya və analitik infrastruktur tələb edir: milli məlumat bazaları, elektron torpaq kadastrı, coğrafi informasiya sistemləri, süni intellekt platformaları və ağıllı təsərrüfat idarəetmə sistemləri. Bu həllər fermerlərə torpaq, hava və məhsuldarlıq haqqında məlumatlara çıxış imkanı verir və dəqiq modellərə və proqnozlara əsaslanaraq qərarlar qəbul etməyə imkan verir. İnstitusional infrastruktur xüsusi rol oynayır: kənd təsərrüfatı sektorunda rəqəmsallaşma üçün qanunvericilik bazası, məlumatların toplanması və emalı üçün standartlar, innovasiyanı dəstəkləyən dövlət proqramları və avadanlıqların saxlanılması üçün xidmət və texniki şirkətlərin mövcudluğu. Nəhayət, vacib bir şərt insan resursları infrastrukturudur - rəqəmsal texnologiyalarla işləyə bilən mütəxəssislərin hazırlanması. Buraya müasir proqramları olan kənd təsərrüfatı universitetləri, təlim mərkəzləri, fermerlər üçün kurslar və praktikada rəqəmsal alətləri mənimsəmələrinə kömək edən məsləhət xidmətləri daxildir. Birlikdə, bu elementlər kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların uğurlu tətbiqi və geniş yayılması üçün təməl yaradır.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiya, süni intellekt.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/58765>
2. Маринченко, Т.Е. (2018). Цифровая трансформация растениеводства. *Инновации в Сельском Хозяйстве*, 4, 330-338.
3. ФАО (2023). Европейская комиссия по сельскому хозяйству. Внедрение цифровых технологий в сельском хозяйстве и сельских районах путем осуществления национальных стратегий и создания систем электронного правительства и цифровых деревень - обновленная информация о регионе Европы и Центральной Азии. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fd78f81e-ecfd-42e5-a615-01a54b3904ae/content>
4. Трендов, Н., Варас, С., Цзэн, М. (2019). Цифровые технологии на службе сельского хозяйства и сельских районов.
5. Mustafayeva, R., Jafarli, F. (2022). Development of digital agriculture in Azerbaijan. *International Journal of Veterinary Science and Agriculture Research*, 4(1).

HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN FƏALİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİNİN MÜHAFİZƏSİ

Qənirə Mirzəxanlı

Bakı Biznes Universiteti, Bakı

gannimir3@gmail.com

Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşən Azərbaycan son dərəcə zəngin və qədim mədəni irsə malikdir. Bu irs ölkənin dərin tarixi keçmişini əks etdirən, ənənəvi dəyərlərlə müasir mədəni ifadələri birləşdirən mürəkkəb və rəngarəng bir mənzərə yaradır. Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni sərvətləri sadəcə tarixi yadigarlar deyil; onlar Azərbaycan xalqının kimliyini, dözümlülüyünü və yaradıcılıq potensialını təəcəssüm etdirir. 2004-cü ildə yaradılmış Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması və təbliği sahəsində aparıcı qurumlardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, keçmiş Prezident Heydər Əliyevin adını daşıyan Fond onun irsindən qaynaqlanan ideyalar əsasında fəaliyyət göstərir. Fond Azərbaycanın həm maddi,

həm də qeyri-maddi mədəni irsinin mühafizəsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Müxtəlif layihələr vasitəsilə bu mədəni dəyərlərin yalnız gələcək nəsillər üçün qorunması deyil, eyni zamanda bu gün də yaşadılması təmin edilir.

Maddi Mədəni İrs: Tarixi Dəyərlər. Azərbaycanın maddi mədəni irsi minillikləri əhatə edən tarixi abidələr, memarlıq nümunələri, arxeoloji tapıntılar və artefaktlardan ibarətdir. Ölkə ərazisində dünya əhəmiyyətli bir sıra abidələr mövcuddur. Buraya UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmiş Bakı şəhərinin İçərişəhər ərazisi, Şirvanşahlar Sarayı və Qız Qalası, Qobustan qayaüstü rəsmləri, eləcə də orta əsrlərə aid Xınalıq kəndi daxildir. Bu abidələr regionun qədim sivilizasiyalarını anlamaq baxımından əvəzsiz mənbələrdir [1]. Heydər Əliyev Fondu tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası və mühafizəsində mühüm rol oynayır. Fondun həyata keçirdiyi layihələrdən biri də XV əsrə aid Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Şirvanşahlar Saray Kompleksinin bərpasıdır. Bakının mərkəzində yerləşən bu kompleks Şirvanşahlar dövlətinin tarixi əhəmiyyətini və regionun inkişafındakı rolunu əks etdirən mühüm mədəni abidədir [6]. Bununla yanaşı, Fond qədim əlyazmaların, tarixi artefaktların və digər maddi mədəni sərvətlərin qorunmasına da xüsusi diqqət yetirir. Qədim mətnlərin mühafizəsi və rəqəmsallaşdırılması istiqamətində aparılan işlər Azərbaycanın tarixi, fəlsəfi və elmi irsini öyrənmək üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu fəaliyyətlər gələcək nəsillərin öz mədəni kökləri ilə əlaqəsini möhkəmləndirir.

Qeyri-Maddi Mədəni İrs: Yaşayan Ənənələr. Maddi mədəni irs Azərbaycanın keçmişini əks etdirsə də, qeyri-maddi mədəni irs xalqın ruhunu yaşadan əsas amildir. Buraya nəsil-dən-nəslə ötürülən adət-ənənələr, şifahi xalq yaradıcılığı, musiqi, rəqs və sənətkarlıq növləri daxildir. Azərbaycan muğamı bu qeyri-maddi irsin ən parlaq nümunələrindən biridir və UNESCO tərəfindən Bəşəriyyətin Şifahi və Qeyri-Maddi İrsinin Şah əsəri kimi tanınmışdır. Heydər Əliyev Fondu qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində genişmiqyaslı fəaliyyət göstərir. Fondun dəstəyi ilə ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif festivallar, sərgilər və mədəni tədbirlər təşkil olunur. Bu tədbirlərdən biri olan Beynəlxalq Muğam Festivalı dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan ifaçıları bir araya gətirərək muğam sənətinin yaşadılmasına və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xidmət edir [4]. Fond musiqi ilə yanaşı, ənənəvi sənətkarlıq sahələrinin, xüsusilə xalçaçılığın qorunmasına da önəm verir. Azərbaycan xalçaları zəngin naxışları və rəng çalarları ilə seçilir və sadəcə məişət əşyası deyil, xalqın tarixini, dünyagörüşünü və dəyərlərini əks etdirən mədəni simvollardır. Bu sahəyə göstərilən dəstək həm sənətkarların fəaliyyətini davam etdirməsinə, həm də bu qədim ənənələrin yaşamasına imkan yaradır.

Azərbaycan Mədəniyyətinin Beynəlxalq Səviyyədə Təbliği. Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq miqyasda da Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmasına yönəlib. Fond dünyanın müxtəlif ölkələrində sərgilər, konsertlər və mədəni tədbirlər təşkil etməklə Azərbaycan mədəni irsini beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edir. Bu təşəbbüslər mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirir və qarşılıqlı anlaşmaya töhfə verir [11]. Məsələn, Fond tərəfindən aparıcı mədəniyyət mərkəzlərində təşkil olunan sərgilər Azərbaycan incəsənətini, musiqisini və sənətkarlıq nümunələrini nümayiş etdirir. Bu tədbirlər xarici auditoriyaya Azərbaycanın zəngin mədəni ənənələri ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradır və mədəni körpülərin qurulmasına xidmət edir.

Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması və təşviqi istiqamətində gördüyü işlər milli kimliyin əhəmiyyətini bir daha ön plana çıxarır. Fondun genişmiqyaslı fəaliyyəti bu mədəni sərvətlərin gələcək nəsillər üçün qorunmasını və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsini təmin edir. Müasir dövrün çağırışları fonunda Fondun fəaliyyəti mədəni irsin milli kimliyin formalaşmasında və Azərbaycanın global məkanda mövqeyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. Bu dəyərlərin qorunması ilə keçmiş bu günün ayrılmaz hissəsinə çevrilir və onunla təmasda olan hər kəsi zənginləşdirir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, maddi mədəni irs, qeyri-maddi mədəni irs.

Ədəbiyyat

1. Cornell, S.E. (2011). *Azerbaijan since Independence*.

2. Hüseynov, K.M. (2013). *Azərbaycanın Mədəni İrsi: Tarix və Qorunma*.
3. Heydər Əliyev Fondu (2018). Heydər Əliyev Fondu: Mədəni və tarixi töhfələr.
4. Heydər Əliyev Fondu (2020). Azərbaycanda mədəni irsin qorunması üzrə illik hesabat.
5. ICOMOS Azərbaycan Milli Komitəsi (2017). Azərbaycanın maddi mədəni irsinin qorunması: Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüslərinə baxış.
6. İsmayılov, R. (2014). *Azərbaycanda Mədəniyyət Siyasəti: Müasir İnkişaf və Çağırışlar*.
7. Qasimov, Z. (2019). Cultural diplomacy and the Heydar Aliyev Foundation: Promoting Azerbaijani heritage abroad. *Caucasus Survey*, 7(1), 28-45.
8. Şnirelman, V.A. (2001). *The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia*. Uppsala University.
9. UNESCO (2016). Intangible cultural heritage and the role of non-state actors: Case study of the Heydar Aliyev Foundation.
10. Zeynalova, L. (2014). Intangible cultural heritage and the Heydar Aliyev Foundation's efforts in preservation. *Cultural Politics*, 10(2), 105-120.
11. Əliyeva, N. (2015). Safeguarding cultural heritage in Azerbaijan: The role of the Heydar Aliyev Foundation. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 5(2), 123-139.
12. Məmmədova, G. (2015). The role of non-governmental organizations in preserving Azerbaijani heritage. *International Journal of Cultural Policy*, 21(4), 421-436.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN MÜŞAHİDƏ METODU İLƏ İNTEQRASIYASI

Şəbnəm Mirzəyeva, Məmməd Qəfərov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran

sebnemmirzeyeva88@gmail.com, qfrovnmhmd3@gmail.com

Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə tənqidi düşünmə, təbiət hadisələrini analiz etmə və əldə etdiyi bilikləri praktik situasiyalarda tətbiq etmə bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan, Biologiya fənninin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki biologiya canlı aləmi öyrənən, müşahidə və təcrübəyə əsaslanan empirik elm sahəsidir. Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi Biologiya dərslərinin həm nəzəri, həm də praktiki tərəflərinin daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu texnologiyaların müşahidə metodu ilə integrasiyası isə şagirdlərin ətraf aləmə münasibətini daha dərinlən formalaşdırır, elmi düşüncəni inkişaf etdirir və təlim prosesində fəal iştiraklarını təmin edir.

Tədris prosesində müşahidə metodu Biologiyanın əsas tədqiqat üsullarından biridir. Bu metod şagirdin canlı orqanizmləri, ekoloji əlaqələri və təbii prosesləri birbaşa görərək öyrənməsinə imkan yaratdığı üçün tədrisin səmərəliliyini artırır [1]. Lakin ənənəvi müşahidə üsulu şagirdin yalnız gördüyünü təsvir etməsi ilə məhdudlaşa bilər. Müasir pedaqoji texnologiyalar - interaktiv dərslər, elektron resurslar, layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı təlim və rəqəmsal vizualizasiya vasitələri bu prosesi daha geniş miqyasda inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu integrasiya müşahidəni sadəcə baxış deyil, sistemli təhlil, müqayisə, nəticə çıxarma və ümumiləşdirmə mərhələləri ilə zənginləşdirir. Biologiya dərslərində müşahidə metodunun müasir texnologiyalarla birləşdirilməsi dərslərin strukturunu da dəyişir. Şagird artıq məlumatın passiv alıcısı deyil, bilik yaradıcısına çevrilir. Məsələn, canlıların struktur quruluşunun öyrənilməsi zamanı adi laborator müşahidələr elektron mikroskop şəkilləri, 3D modellər və ya virtual laboratoriyalarla tamamlandıqda şagirdin mövzunu qavrama səviyyəsi yüksəlir. Bununla yanaşı, müşahidə prosesinin rəqəmsal qeyd aparma vasitələri ilə (planşetlər, mobil tətbiqlər, rəqəmsal qeydlər) dəstəklənməsi əldə olunan məlumatların sistemləşdirilməsini asanlaşdırır və şagirdlərdə tədqiqat fəaliyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi Biologiya fənninin tədrisinə həm də sosial-emosional

aspektədən müsbət təsir göstərir. Qrupla birgə iş zamanı keçirilən müşahidələr şagirdlərin kommunikasiya bacarıqlarını, əməkdaşlıq vərdişlərini və müzakirə aparmaq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Məsələn, ekosistemlərin öyrənilməsi mövzusunda aparılan açıq hava müşahidələri komandada işləmə, məsuliyyət bölüşdürmə və təbiətə qarşı düzgün münasibətin formalaşmasına şərait yaradır. Müasir pedaqoji texnologiyaların müşahidə metodu ilə inteqrasiyası dərslərin keyfiyyətini daha da artırır. “BİBÖ”, “Klaster”, “Ziqzaq”, “Əqli hücum”, “Venn diaqramı”, “Kublaşdırma” və s. kimi interaktiv üsullar müşahidə nəticələrinin təhlilini və ümumiləşdirilməsini asanlaşdırır [10]. Məsələn, ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinif biologiyasında “Fotosintez” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər işıqda və qaranlıqda saxlanılmış bitkiləri müşahidə edir [6], müşahidə nəticələrini Venn diaqramı vasitəsilə müqayisə edir və Əqli hücum metodu ilə fotosintezin əhəmiyyətini müzakirə edirlər [7]. 9-cu sinifdə “Ətraf mühitin çirklənməsi” mövzusunda şagirdlər müəllimin rəhbərliyi ilə təbiətdə su və torpaq obyektlərini müşahidə edir [8], onların çirklənmə dərəcəsini müqayisə edir və dərslərin prosesində BİBÖ cədvəli vasitəsilə əvvəlki biliklərini yeni məlumatlarla əlaqələndirirlər [9]. Bu müşahidələr nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsinin canlılara, eləcə də biomüxtəlifliyə təsiri barədə ümumiləşdirmələr aparılır. Həmçinin 9-cu sinifdə biologiya fənnindən “Hüceyrə bölünmələri - mitoz və meyoza” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər mikroskop altında soğan və kök hüceyrələrindən hazırlanmış hazır mikropreparatda gedən hüceyrə bölünmələrinin fazalarını mikroskop altında müşahidə edirlər [8]. Daha sonra Klaster üsulu ilə mitozun mərhələlərini qruplaşdırır, Venn diaqramı vasitəsilə mitoz və meyoza arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə edirlər [9]. 10-cu sinif biologiyasında “İnsan genetikası və tibb elmi” mövzusu tədris edilərkən şagirdlər irsi xəstəliklərin ailə ağacları üzərində təzahürünü müşahidə edir, genotip-fenotip əlaqələrini müəyyənəndirib [3] və Venn diaqramı, həmçinin Əqli hücum metodu vasitəsilə nəticələri ümumiləşdirirlər [4]. Bu metodika genetik əlaqələrin daha aydın başa düşülməsini təmin edir. Bu cür inteqrasiya olunmuş dərslərin təşkil edilməsi şagirdlərin müşahidə, təhlil, müqayisə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin mövzular arasında əlaqə yaradır və təlimin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Belə dərslərdə müasir texnologiyaların - fotoqrafiya, video qeydi, rəqəmsal xəritələr və onlayn müşahidə platformalarının istifadəsi təlimi həm maraqlı, həm də məqsədyönlü edir. Müşahidə metodunun layihə əsaslı öyrənmə ilə inteqrasiyası Biologiya dərslərində ən təsirli yanaşmalardan biridir. Şagirdlər müəyyən bir bioloji problemi öyrənmək üçün müşahidə aparır, toplanan məlumatları təhlil edir və nəticələri layihə şəklində təqdim edirlər. Bu proses elmi tədqiqatın əsas mərhələlərini - fərziyyə irəli sürmə, məlumat toplama, məlumatı analiz etmə, nəticə çıxarma və təqdim etmə bacarıqlarını formalaşdırır. Müasir rəqəmsal alətlər isə layihələrin keyfiyyətini artırır: infoqrafikaların hazırlanması, animasiyaların yaradılması, elektron təqdimatların tərtibi şagirdin mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə və yaradıcı düşünməsinə səbəb olur [2].

Biologiya tədrisində müşahidə metodu ilə müasir texnologiyaların inteqrasiyası müəllim üçün də yeni imkanlar yaradır. Müəllim tədris prosesini daha sistemli planlaşdırır, şagird nailiyyətlərini daha obyektiv qiymətləndirərək fərdi yanaşmanı həyata keçirə bilir. Rəqəmsal jurnal və portfoliolar müşahidə nəticələrinin uzunmüddətli izlənməsinə şərait yaradır ki, bu da şagirdin inkişaf dinamikasını dəqiq müəyyən etməyə kömək edir [5]. Beləliklə, müasir pedaqoji texnologiyaların müşahidə metodu ilə inteqrasiyası Biologiya fənninin tədrisində yeni keyfiyyət mərhələsi yaradır. Bu yanaşma şagirdləri yalnız biliklərlə təmin etmir, həm də onlarda müstəqil düşünmə, elmi araşdırma aparmaq, təbiəti qavrama və ekoloji məsuliyyət kimi vacib kompetensiyaları formalaşdırır. İnnovativ metodların tətbiqi Biologiya dərslərini daha canlı, dinamik və məqsədyönlü edir. Bu isə müasir təhsil sisteminin əsas hədəfi olan - şagirdlərin funksional savadlılığının artırılmasına və onları gələcək həyatda qarşılaşacaqları problemlərin həllinə hazırlamasına xidmət edir.

Açar sözlər: Müşahidə metodu, pedaqoji texnologiya, layihə əsaslı öyrənmə, portfolio, rəqəmsal alətlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Müəssisələri üçün Biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum), (VII-XI siniflər), 2023, Bakı.

2. Babayeva, Z.Y. (2023). *Biologiyanın Tədrisinin Müasir Metodikası*. Ali məktəblər üçün dərslik. Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 224.
3. Məmmədova, N., Həsənova, B., Mahmudova, K., Fətiyeva, L. (2022). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik. Bakı.
4. Məmmədova, N., Həsənova, B., Mahmudova, K., Fətiyeva, L. (2017). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə metodik vəsait. Bakı.
5. Paşayeva, M. (2023). *Biologiyanın Tədrisində İnteraktiv Təlim Metodlarından İstifadənin İmkanları və Yolları*. Monoqrafiya, Bakı: Mütərcim, 160.
6. Səlimov, R., Yunusov, E., Məmmədov, E. (2025). Ümumi təhsil müəssisələrinin 8-ci sinifləri üçün Biologiya fənni üzrə dərslik, 1-ci hissə. Bakı.
7. Səlimov, R., Yunusov, E., Məmmədov, E. (2025). Ümumi təhsil müəssisələrinin 8-ci sinifləri üçün Biologiya fənni üzrə metodik vəsait, 1-ci hissə. Bakı.
8. Seyidli, Y., Əliyeva, N., Əhmədbəyli, X. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik. Bakı.
9. Seyidli, Y., Əliyeva, N., Əhmədbəyli, X. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə metodik vəsait. Bakı.
10. Veysova, Z. (2007). *Fəal/İnteraktiv Təlim*. Müəllimlər üçün vəsait, Bakı, 149.

SOSIAL DƏYİŞİKLİK CƏMİYYƏTİN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Məhəmməd Mirzəzadə

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı

mirzazade.mahammad@atmu.edu.az

Bəşəriyyətin inkişafı və hazırkı vəziyyətə gəlməsi uzun tarixi proseslər içində baş verən dəyişikliklərin nəticəsidir. Bu dəyişikliklər müsbət olmaqla yanaşı, mənfi istiqamətdə də ola bilər. Əgər dəyişiklik müsbət istiqamətdə olarsa, inkişaf və irəliləyiş, əgər mənfi istiqamətdə olarsa, tənəzzül və ya geriləmə olaraq qəbul edilir. Bu baxımdan, sosial dəyişiklik sosiologiya elmi üçün əsas anlayışlardan biridir.

Ümumi olaraq, dəyişikliyi 2 yerə ayırmaq olar: birincisi, müdaxilə olmadan, təbii yolla baş verən dəyişikliklər; ikincisi, insan müdaxiləsi və dəyişdirmə yolu ilə həyata keçən dəyişikliklər. İkinci növ də özlüyündə 2 yerə bölünür: müəyyən plan əsasında, qanuni yollarla həyata keçirilən və inqilab yolu ilə, təzyiq və güc vasitəsilə baş verən.

Dəyişiklik həm mənfi, həm də müsbət mənada başa düşülə bilər. İnsanlıq tarixi bütövlükdə dəyişikliyi ifadə edir, bu mənada dəyişikliyi müsbət bir anlayış kimi interpretasiya edilə bilər. Bütün mənfi tendensiyalara, bəzən insanlıq üçün utandırıcı hadisələrin baş verməsinə baxmayaraq, insanlıq tarixi ümumi inkişaf xətti üzrə irəliləmişdir və hələ də bu xətt üzrə irəliləməyə davam etməkdədir. Maddi və texnoloji baxımdan bu inkişaf özünün ən pik mərhələsinə çatmış hesab edilərsə də, mənəvi baxımdan, xüsusilə, insanlararası münasibətlər səviyyəsində bu iddia doğru olmaz.

Sosial dəyişikliyin mənşəyi ilə bağlı mövcud olan 2 əsas düşüncə məktəbindən biri olan funksionalizm cəmiyyətin ziddiyyətlər arasında tarazlıq vəziyyətində olduğunu, müsbət sosial dəyişikliyin əhali artımına və yeni texnologiyalara cavab olaraq meydana çıxdığını iddia edir [4]. Bu yanaşmaya əsasən, qəfil baş verən sosial dəyişiklik tədricən sosial tərəqqini pozduğu üçün mənfi hesab edilir.

Sosial dəyişikliklə bağlı digər əsas nəzəriyyə isə münaqişə nəzəriyyəsidir ki, burada sosial tarazlıq əhəmiyyətli sosial problemlər və bərabərsizliklə dolu olduğu üçün mənfi hal kimi qəbul edilir. Münaqişə nəzəriyyəsinə görə qəfil dəyişiklik sosial problemləri dərhal həll etdiyi üçün müsbətdir. Karl Marks və Fridrix Engels münaqişə (konflikt) nəzəriyyəsinin əsas nümayəndələri hesab edirlər. Karl Marksa görə indiyə qədər mövcud olmuş bütün cəmiyyətlərin tarixi sinfi mübarizələrin tarixidir. Bu mübarizə bəzən aşkar, bəzən isə gizli xarakter daşmış, nəticə etibarilə, ya bütövlükdə cəmiyyətin

köklü şəkildə yenidən qurulması, ya da qarşı-qarşıya duran siniflərin qarşılıqlı məhvi ilə nəticələnmişdir [1].

Sosiologiyanın banisi kimi də qəbul edilən tunisli müsəlman alim İbn Xəldun cəmiyyətlərin “bədəvi”likdən (köçərilikdən) “hədari”liyə (ərəbcə “hadara” - mədəniyyət, şəhər həyatı, oturaq yaşam tərz) doğru dəyişdiyini qeyd edir [3]. Qərb mütəfəkkirlərindən olan Sent Simon isə cəmiyyətlərin 3 mərhələdən keçdiyini bildirirdi: quldarlıq, feodalizm və industrializm. O, quldarlıq və feodalizm mərhələlərini nizamsızlıq və narahatlıq dövrləri kimi xarakterizə edir, insanların yalnız sənaye (industriya) dövründə istehsalı artıraraq ictimai rifahə çatma biləcəklərini düşünürdü. Bu isə ictimai quruluşun, əsasən, maddi cəhətdən inkişafını nəzərdə tutur ki, bunu sadəcə materialist dünyagörüşündə inkişaf olaraq qəbul edə bilərik. Pozitivizmin banisi Ogyust Kont isə cəmiyyəti orqanizm kimi qəbul edirdi və onun teoloji, metafizik və pozitiv olmaqla 3 mərhələdə inkişaf edərək dəyişdiyini vurğulayırdı. Kontun fikrincə, insanlıq məhz pozitiv mərhələdə ən yaxşını və ən doğrunu tapa bilər. Spenser də cəmiyyəti inkişafa meyl edən bir orqanizm olaraq təsvir edir, dəyişikliyi sənayeləşmə ilə assosiasiya edir və sənayeləşmənin də bir inkişaf mərhələsində gerçəkləşdiyini vurğulayırdı. Beləliklə, cəmiyyətlərin keçdikləri inkişaf mərhələlərini nizamsız və qeyri-müəyyən quruluşdan nizamlı və müəyyən bir quruluşa irəliləmə dövrü olaraq görürdü ki, bu dövrdə də cəmiyyətlər ənənəvi quruluşdan müasir quruluşa doğru dəyişirlər.

Dürkheym cəmiyyətləri sadəcə mürəkkəbə doğru dəyişərək inkişaf edən quruluşlar kimi izah edir. O, sosial birliyin necə dəyişdiyini izah etmək üçün mexaniki və təbii həmrəylik anlayışlarından istifadə etmişdir. Mexaniki həmrəylik fərdlərin kollektiv şüuru bölüşdüyü ənənəvi cəmiyyətlərə, təbii həmrəylik isə yüksək iş bölgüsünün xarakterik olduğu müasir sənaye cəmiyyətlərinə aid edilir və burada fərdlər qarşılıqlı asılılıq yaradan ixtisaslaşmış rollarda olurlar. Dürkheym bunları qeyd etməklə müasir cəmiyyətin təbii həmrəylik daxilində olduğunu düşünür [2]. Ferdinand Tönnies sosial dəyişikliyi özünün məşhur “İcma və cəmiyyət” əsərində “gemeinschaft (icma)”-dan “gesellschaft (cəmiyyət)”-a keçid kimi təsvir edir. “Gemeinschaft” ənənələri, “gesellschaft” isə müasirliyi, yeniliyi təmsil edən anlayışlar kimi qəbul edilir. Beləliklə, mütəfəkkirlər sosial dəyişikliyi bir irəliləyiş kimi görürlər. Yuxarıda adları sadalanan mütəfəkkirlərin yanaşmaları da bu fikri təsdiq edir.

Qeyd edilən yanaşmalardan da aydın olduğu kimi, sosial dəyişiklik hər nə qədər mahiyyətə birmənalı olaraq nə müsbət, nə də mənfi anlayış olmasa da, özlüyündə doğurduğu nəticələr yaradılışın formasına uyğun şəkildə inkişafa aparır. İnsanlar, onları əhatə edən mühit, cəmiyyətin daşdığı dəyərlər tədricən dəyişikliklərə məruz qalır və bu dəyişikliklər nəticədə düzgün və yanlış olanı müəyyən etməkdə cəmiyyətə kömək olur.

Açar sözlər: Sosial dəyişiklik, pozitivizm.

Ədəbiyyat

1. <https://triumphias.com/blog/conflict-theory-of-social-change-3/>
2. Durkheim's mechanical and organic solidarity. <https://www.ebsco.com/research-starters/sociology/durkheims-mechanical-and-organic-solidarity>
3. Abay, A.R. Sosial/Toplumsal Değişme. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/sosyal_toplumsal_degisme
4. What is social change? 5 ways to get involved. <https://www.phoenix.edu/blog/what-is-social-change.html>

PROBASİYA SİSTEMİNDƏ SOSIAL İŞİN İNSTİTUSIONAL ÇƏRÇİVƏSİ VƏ NORMATİV-HÜQUQİ MƏHDUDİYYƏTLƏR

Rəhman Muradov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

muradovrahman04@gmail.com

Probasiya sistemində sosial işin institusional çərçivəsi və normativ-hüquqi məhdudiyyətlər mövzusu müasir cəza-ədalət siyasətinin humanistləşdirilməsi, cəmiyyətə reinteqrasiya və təkrar cinayətkarlığın azaldılması kimi prioritetlərlə sıx bağlıdır. Probasiya yanaşması klassik cəza mexanizmlərindən fərqli olaraq, azadlıqdan məhrum etmədən kənar alternativ tədbirlərin tətbiqini, fərdi risklərin qiymətləndirilməsini və sosial reabilitasiya alətlərinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə sosial iş institutu probasiya mexanizminin mərkəzi funksional sütunlarından biri kimi çıxış edir və fərdin hüquqlarının qorunması ilə ictimai təhlükəsizliyin balanslaşdırılmasında həlledici rol oynayır [1, s.60].

Probasiya sistemində sosial işin institusional çərçivəsi, ilk növbədə, dövlətin cəza siyasətində qəbul etdiyi konseptual yanaşmalar, müvafiq icra strukturlarının təşkili və peşəkar sosial xidmətlərin hüquqi statusu ilə müəyyənləşir. İnstitusional müstəvidə probasiya fəaliyyəti, adətən, ədliyyə orqanlarının tərkibində formalaşır və məhkəmə qərarlarının icrasına nəzarət, davranış monitorinqi, sosial-psixoloji dəstək, məşğulluğa yönləndirmə və ailə-icma resurslarının səfərbər edilməsi kimi çoxşaxəli funksiyaları əhatə edir. Bu baxımdan sosial işçilər hüquqi nəzarət mexanizmi ilə sosial müdaxilə arasında körpü rolunu oynayaraq, cəzanın tərbiyəedici və bərpaedici məqsədlərinin reallaşdırılmasına töhfə verirlər [2, s.45].

Azərbaycan kontekstində probasiya sisteminin institusional təşkili və sosial iş komponentinin inkişafı dövlətin hüquqi islahat gündəliyinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən əsas icra qurumları və normativ baza probasiya xidmətinin səlahiyyətlərini, sosial işçilərin funksional öhdəliklərini və inter-sektoral əməkdaşlıq mexanizmlərini müəyyən edir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən struktur islahatları probasiya xidmətlərinin təşkilində institusional sabitliyin təmin olunmasına, eyni zamanda sosial işin peşəkar standartlara uyğun icrasına zəmin yaradır. Bununla belə, institusional çərçivənin effektivliyi yalnız təşkilati strukturların mövcudluğu ilə deyil, həm də normativ-hüquqi mühitin çevikliyi və tətbiq mexanizmlərinin funksionallığı ilə ölçülür [3, s.28].

Normativ-hüquqi məhdudiyyətlər probasiya sistemində sosial işin praktik imkanlarını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Bu məhdudiyyətlər, bir tərəfdən, hüquqi müəyyənlik və hesabatlılıq baxımından zəruri çərçivə yaratsa da, digər tərəfdən sosial işin fərdi yanaşma, çevik müdaxilə və icma əsaslı dəstək mexanizmlərinin tətbiqini məhdudlaşdırı bilər. Məsələn, səlahiyyət bölgüsünün sərt tənzimlənməsi, sosial işçilərin qərarvermə müstəqilliyinin məhdudluğu və resurslara çıxışın normativ qaydalarla çərçivələnməsi sosial müdaxilənin effektivliyinə təsir göstərə bilər. Bu kontekstdə hüquqi normalar ilə sosial ehtiyaclar arasında yaranan uyğunsuzluqlar praktikada institusional gərginliklərə səbəb olur [4, s.40].

Probasiya sistemində sosial işin hüquqi statusu həmçinin peşə etikas, məlumatların məxfiliyi və insan hüquqlarının qorunması prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Sosial işçilər bir tərəfdən məhkəmə qərarlarının icrasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən isə müştərinin maraqlarını və sosial rifahını qorumağa çalışırlar. Bu ikili rol normativ-hüquqi çərçivədə aydın şəkildə tənzimlənmədikdə, peşəkar dilemmalar və institusional risklər yarana bilər. Xüsusilə risk qiymətləndirməsi, nəzarət tədbirlərinin intensivliyi və reabilitasiya proqramlarının seçimi kimi məsələlərdə hüquqi məhdudiyyətlər sosial işin fərdiləşdirilmiş yanaşmasına təsir göstərir.

Müasir beynəlxalq təcrübə göstərir ki, probasiya sistemində sosial işin institusional gücləndirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın adaptiv və nəticəyönlü olması vacibdir. Bu, sosial işçilərə risk əsaslı yanaşmaları tətbiq etməyə, icma resurslarından səmərəli istifadə etməyə və fərdlərin sosial reinteqrasiyasını sürətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, hüquqi

məhdudiyyətlərin məqsədyönlü şəkildə yumşaldılması nəzarət və dəstək mexanizmləri arasında balansın qorunmasına xidmət edir. Azərbaycan üçün bu yanaşma probasiya xidmətlərinin dayanıqlı inkişafı və sosial iş institutunun institusional möhkəmləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5, s.50].

Probasiya sistemində sosial işin institusional çərçivəsi və normativ-hüquqi məhdudiyyətlərin təhlili cəza-ədalət islahatlarının sosial ölçüsünü anlamaq üçün əsaslı elmi-praktik baza yaradır. Bu mövzunun aktuallığı yalnız hüquqi mexanizmlərin təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də sosial işin real praktikada üzləşdiyi institusional çağırışların və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Beləliklə, probasiya sistemində sosial işin effektivliyi hüquqi çərçivənin çevikliyi, institusional koordinasiya və peşəkar sosial müdaxilələrin keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir [6, s.152].

Mövcud normativ-hüquqi baza probasiya fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən etsə də, bir sıra hallarda sosial işin çevik və fərdiləşdirilmiş yanaşmalarla həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Səlahiyyətlərin sərt çərçivədə tənzimlənməsi, sosial işçilərin qərarvermə müstəqilliyinin məhdudluğu və resurslara çıxış problemləri sosial müdaxilələrin real təsir gücünü zəiflədə bilər. Bu isə probasiya tədbirlərinin əsas məqsədi olan təkrar cinayətkarlığın azaldılması və sosial uyğunlaşmanın təmin olunmasına mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda, institusional koordinasiyanın yetərli səviyyədə olmaması və sosial işin digər dövlət və qeyri-dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq mexanizmlərinin zəifliyi probasiya sistemində funksional boşluqlar yaradır. Sosial işin effektivliyi yalnız hüquqi nəzarət çərçivəsində deyil, həm də məşğulluq, təhsil, psixososial dəstək və icma əsaslı xidmətlərin integrasiyası ilə mümkündür. Bu integrasiya isə normativ-hüquqi mühitin adaptiv və nəticəyönlü şəkildə yenilənməsini tələb edir.

Probasiya sistemində sosial işin inkişafı üçün hüquqi tənzimləmə ilə sosial ehtiyaclar arasında balansın qorunması, sosial işçilərin peşəkar müstəqilliyinin artırılması və institusional əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar həm fərdlərin cəmiyyətə uğurlu reintegrasiyasına, həm də ümumi ictimai təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Probasiya sistemində sosial işin institusional və hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi müasir sosial dövlət modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Probasiya sistemi, sosial iş, cəmiyyətə reintegrasiya, sosial-psixoloji dəstək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi (2024). Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidməti haqqında Əsasnamə, 60.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi, 2020, Bakı: Hüquq və qanunvericilik nəşriyyatı. Cinayət Məcəlləsində probasiya ilə bağlı müddəalar və tribunal qərarlarının icrası şərtləri təsbit olunub, 30-45.
3. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi, 2021, Bakı: Hüquqi Məcəllələr Nəşriyyatı. Cəzaların icrası çərçivəsində məhkumların sosial reintegrasiyası və bərpa tədbirləri normativ olaraq müəyyən edilib, 10-28.
4. Rajabov, T. (2011). Social work in Azerbaijan: Development in the Post-Soviet Era. In *Social Work Education in Countries of the East*, 14-40.
5. Phelps, M.S. (2013). The paradox of probation: Community supervision in the age of mass incarceration. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 103(2), 1-50.
6. Ore, K. (2025). Probation officers' experiences working with individuals who violate probation. *Walden University Dissertations*, 150-182.
7. Svensson, K. (2003). Social work in the criminal justice system: An ambiguous role of the Swedish probation service. *European Journal of Criminology*, 1(3), 301-328.

AZƏRBAYCANIN UCQAR RAYON VƏ KƏNDLƏRİNDƏ SOSIAL XİDMƏTLƏRİN ƏLÇATANLIQ VƏ KEYFİYYƏT PROBLEMLƏRİ

Seyran Musalı

Azərbaycan Universiteti, Bakı

seyran.musali@gmail.com

Müasir dövrdə sosial xidmətlər cəmiyyətin davamlı inkişafının, sosial ədalətin təmin olunmasının və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Sosial xidmətlər sistemi əhalinin müxtəlif sosial risklərdən qorunmasına, həssas qrupların dəstəklənməsinə, sosial bərabərliyin və inklüzivliyin təmin edilməsinə yönəlmiş kompleks tədbirlər məcmusudur. Bu baxımdan sosial xidmətlərin səmərəli təşkili dövlətin sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Lakin sosial xidmətlərin ölkə üzrə bərabər və keyfiyyətli şəkildə təşkili, xüsusilə də ucqar rayon və kəndlərdə, bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə müşayiət olunur [1, s.312].

Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilsə də, regionlar arasında inkişaf səviyyəsində mövcud olan fərqlər sosial xidmətlərin təşkili və əlçatanlığına birbaşa təsir göstərir. Ucqar rayon və kəndlərdə sosial infrastrukturun zəif inkişafı, nəqliyyat və kommunikasiya problemləri, kadr çatışmazlığı, maddi-texniki bazanın qeyri-kafi olması sosial xidmətlərin keyfiyyətinə və effektivliyinə mənfi təsir edən əsas amillər sırasındadır. Bu ərazilərdə yaşayan əhali üçün sosial xidmətlərə çıxış imkanlarının məhdudluğu sosial bərabərsizliyin dərinləşməsinə, yoxsulluq risklərinin artmasına və sosial izolyasiya hallarının güclənməsinə səbəb ola bilər [2, s.56].

Ucqar kənd və rayonlarda sosial xidmətlərin təşkili problemləri daha çox əhalinin həssas qruplarına - yaşlılara, əlilliyi olan şəxslərə, aztəminatlı ailələrə, qadınlara və uşaqlara mənfi təsir göstərir. Bu qrupların sosial müdafiəyə və sosial dəstəyə ehtiyacı daha yüksək olsa da, mövcud xidmət mexanizmləri onların real ehtiyaclarını tam şəkildə qarşılaya bilmir. Sosial işçilərin sayının azlığı, peşəkar hazırlıq səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi və xidmətlərin, əsasən, şəhər mərkəzlərində cəmləşməsi regionlarda sosial xidmətlərin təşkilində sistemli problemlərin mövcudluğunu göstərir [3, s.78].

Eyni zamanda, sosial xidmətlərin təşkili prosesində yerli icraetmə strukturlarının imkanlarının məhdudluğu, idarəetmə və koordinasiya mexanizmlərinin yetərsizliyi də mühüm problemlərdən biridir. Dövlət proqramları və sosial layihələr çərçivəsində regionların inkişafına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilsə də, bu tədbirlərin davamlılığı və effektivliyi hər zaman gözlənilən səviyyədə olmur. Sosial xidmətlərin planlaşdırılması və icrasında yerli ehtiyacların yetərincə nəzərə alınmaması, monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin zəifliyi sosial siyasətin nəticəliliyini azaldan amillər sırasındadır [4, s.98].

Qloballaşma və sosial transformasiya şəraitində sosial xidmətlərə yanaşmalar da dəyişməkdə, yeni modellər və innovativ mexanizmlər formalaşmaqdadır. Lakin bu yeniliklərin ucqar rayon və kəndlərdə tətbiqi müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Rəqəmsal texnologiyaların sosial xidmətlərdə istifadəsi potensial imkanlar yaratsa da, kənd yerlərində internet və texnoloji infrastrukturun zəifliyi bu imkanlardan tam istifadəni məhdudlaşdırır. Nəticədə sosial xidmətlərin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması prosesində regionlararası fərqlər daha da nəzərə çarpır.

Bütün bu amillər Azərbaycanın ucqar rayon və kəndlərində sosial xidmətlərin təşkili problemlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasını və sistemli şəkildə təhlil olunmasını zəruri edir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, sosial xidmətlərin effektiv təşkili yalnız əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə deyil, həm də sosial sabitliyin qorunmasına, regionların balanslı inkişafına və cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan ucqar ərazilərdə sosial xidmətlərin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi, problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün praktiki təkliflərin hazırlanması mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir [5, s.264].

Azərbaycanın ucqar rayon və kəndlərində sosial xidmətlərin təşkili bir sıra sistemli və kompleks problemlərlə xarakterizə olunur. Bu problemlər, əsasən regional inkişaf səviyyəsindəki fərqlər, sosial infrastrukturun zəifliyi, kadr və maddi-texniki resursların məhdudluğu, eləcə də idarəetmə və koordinasiya mexanizmlərinin yetərsizliyi ilə bağlıdır. Mövcud vəziyyət sosial xidmətlərin keyfiyyətinə və əlçatanlığına mənfi təsir göstərərək, əhalinin xüsusilə həssas qruplarının sosial müdafiə səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Ucqar ərazilərdə sosial xidmətlərin, əsasən, şəhər mərkəzlərində cəmləşməsi kənd əhalisinin sosial xidmətlərdən bərabər şəkildə faydalanmasına maneə olur. Nəqliyyat və kommunikasiya problemləri, sosial işçilərin çatışmazlığı və onların peşəkar hazırlıq səviyyəsindəki fərqlər bu xidmətlərin operativ və effektiv şəkildə həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Eyni zamanda, sosial xidmətlərin planlaşdırılması zamanı yerli ehtiyacların yetərinə nəzərə alınmaması xidmətlərin real tələbatla uyğunluğunu azaldır.

Dövlət tərəfindən qəbul edilən sosial proqramlar və regional inkişaf strategiyaları mühüm əhəmiyyət daşısa da, onların icrasında davamlılıq və nəticəyönlülük hər zaman təmin edilmir. Monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin zəifliyi sosial xidmətlərin effektivliyinin obyektiv şəkildə ölçülməsini çətinləşdirir və problemlərin vaxtında aşkarlanmasına maneə olur. Bu isə sosial siyasətin praktiki təsir gücünü azaldan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Sosial proqramlar, sosial xidmətlər, sosial işçilər, həssas qruplar.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A.M. (2018). *Azərbaycanda Sosial Siyasətin Regional Aspektləri və Sosial Xidmətlərin Təşkili*. Bakı: Elm və Təhsil, 312.
2. Əliyev, R.H. (2017). Kənd yerlərində sosial infrastrukturun inkişaf problemləri və həlli yolları. *Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı*, 2(1), 45-56.
3. Həsənova, S.A. (2019). Sosial xidmətlərin idarə olunmasında yerli icraetmə orqanlarının rolu. *Dövlət İdarəçiliyi Jurnalı*, 4, 67-78.
4. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (2020). *Azərbaycanda sosial xidmətlərin inkişafına dair illik hesabat*. Bakı, 98.
5. Məmmədov, E.F. (2016). *Sosial İş və Sosial Xidmətlərin Təşkili Prinsipləri*. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 264.
6. Quliyeva, L.N. (2021). Regionlarda sosial bərabərsizlik və sosial müdafiə mexanizmləri. *İqtisadiyyat və Sosial İnkişaf Problemləri*, 3, 102-113.
7. Azərbaycan Respublikası (2011). *Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı, 24.

AZƏRBAYCAN TURİZM SEKTORUNDA ETNOTURİZMİN YERİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Aydan Musayeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı

musayevaaydan87@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsinin sürətli inkişafı ölkənin zəngin mədəni, tarixi və təbii ehtiyatlarının daha düzgün və səmərəli istifadəsini zəruri edir. Azərbaycanda son illərdə bir sıra mədəni turizm marşrutları hazırlanmışdır. Onlardan yəhudi irsi turizm marşrutu, şərab yolu turizm marşrutu, polyak irsi turizm marşrutu, ipək yolu turizm marşrutunu vurğulamaq olar [1]. Qloballaşma prosesinin güclənməsi ilə müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə maraq artmış, bu da etnoturizmin əhəmiyyətini artıran əsas amillərdən biri olmuşdur. Etnoturizm - xalqın həyat tərzini, mədəni adətlərini, folklorunu, milli mətbəxinə və ənənələrini tanımaq məqsədilə həyata keçirilən

turizm fəaliyyətidir. Bu turizm növünün inkişafı həm yerli icmaların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir, həm də milli kimliyin qorunması və tanınması baxımından vacib hesab olunur.

Azərbaycanın zəngin etnik tərkibi və multikultural mühiti bu sahə üçün geniş imkanlar yaradır. Şimal bölgələrindəki ləzgilər, tatlar və saxurlar, qərbdəki udilər və avarlar, cənubda yaşayan talışlar etnik rəngarəngliyi ilə etnoturizmin əsas dayaqlarını təşkil edir. Bölgələrdə keçirilən xalq şənlikləri, milli geyimlər, musiqi alətləri, sənətkarlıq nümunələri və yerli kulinariya turistlər üçün böyük maraq doğurur.

Azərbaycanda etnoturizmin inkişafı ölkənin zəngin etnik-mədəni müxtəlifliyinə əsaslanır. Müxtəlif bölgələrdə yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların özünəməxsus adət-ənənələri, həyat tərz, dili və mədəni irsi ölkəni bu sahədə unikal turizm məkanına çevirir. Şimal bölgəsində yerləşən Qusar, Quba və Xaçmaz rayonları ləzgilərin, tatların və saxurların yaşadığı ərazilərdir. Bu bölgələrdə yerli əhalinin adətləri, milli mətbəxi, toy və bayram mərasimləri, xalq sənətləri turistlərə autentik təcrübə qazandırır. Qəbələ və Zaqatala bölgələri avar, saxur və ingiloy icmalarının mədəni irsi ilə seçilir. Burada həm dil müxtəlifliyi, həm də dini və ənənəvi geyim tərz baxımından zəngin mədəni elementlər müşahidə olunur. İsmayılı rayonunda dəniz səviyyəsindən 2500 m. yuxarıda yerləşən Lahıc qəsəbəsi misgərlik və digər sənətkarlıq növləri ilə məşhurdur, bu xüsusiyyətlər də onu turistlər üçün cəlbedici edir. Cənub bölgəsində - Lənkəran, Astara və Lerikdə isə talışların yaşayış məskənləri etnoturizm üçün maraqlı istiqamətlər sırasındadır. Talış xalqının musiqi mədəniyyəti, kulinariya nümunələri və kənd təsərrüfatı ilə bağlı ənənəvi həyat tərz buraya gələn turistlər üçün cəlbedici olur. Qərb bölgəsində isə Qax və Şəki rayonlarında yaşayan udilər və digər qrup nümayəndələri öz qədim mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Bu ərazilərdə kilsələr, tarixi yaşayış məntəqələri və xalq təbii sənət növləri etnoturizm potensialını daha da artırır. Bütün bu bölgələrdə yerli əhali ilə təmasda olmaq, onların gündəlik həyatına şahidlik etmək və mədəni adət-ənənələrini öyrənmək turistlər üçün unikal və mənalı təcrübələr yaradır.

Azərbaycanda etnoturizmin gələcək perspektivləri kifayət qədər ümidvericidir. Ölkənin zəngin multikultural irsi, müxtəlif etnik qrupların birgə yaşadığı bölgələr, qədim ənənələrin qorunub saxlanması və turistlər üçün autentik təcrübə yaratmaq imkanları bu sahənin inkişafı üçün möhkəm baza formalaşdırır. Gələcəkdə etnoturizmin genişlənməsi üçün əsas istiqamətlərdən biri yerli icmalarla daha sıx əməkdaşlıqdır. Bu əməkdaşlıq həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan qarşılıqlı fayda gətirə bilər. Turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, təlim proqramları vasitəsilə yerli əhalinin bu sahəyə hazırlanması, həmçinin milli mədəniyyətin təqdimatında peşəkarlığın artırılması vacibdir. Etnoturizm marşrutlarının beynəlxalq səviyyədə tanınması, xüsusilə Avropa və Asiya bazarlarına inteqrasiya olunması, Azərbaycanı bu sahədə daha da rəqabətqabiliyyətli edə bilər. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, ekoloji və sosial davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan layihələrin həyata keçirilməsi də etnoturizmin dayanıqlı inkişafını təmin edə bilər. Nəticə etibarilə, etnoturizm təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də milli dəyərlərin qorunması və dünyaya tanınması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Etnoturizm, turizm, mədəni irs.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan mədəni irsi və mədəni turizm: Resurslar, məhsullar, təcrübələr, Bakı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının turizm strategiyası, 2023-2026.
3. Hüseynov, İ, Əfəndiyeva, N. (2007). *Turizmin Əsasları*. Bakı.
4. <https://unikal.az/news/7311>

SÜNİ İNTELLEKTİN KİMLİK PROBLEMİ: ŞƏXSİYYƏT VƏ MƏSULİYYƏT MÜBAHİSƏSİ

Ayxan Mustafayev

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı

ayxan.mustafayev20@gmail.com

Son illərdə süni intellekt sistemlərinin gündəlik həyata sürətli və yaxşı tənzimlənmədən daxil olması, hüquq və etikada cavabı hələ də tam formalaşmamış olan bəzi sualları ön plana çıxarmışdır. Qəbul edilmiş hüquqi praktikada şəxsiyyət və hüquqi subyektivlik anlayışları, əsasən, insanla əlaqələndirilmiş, maşınlar isə müstəqil subyektiv deyil, sadəcə alət kimi qəbul edilmişdir. Lakin yüksək dərəcədə avtonom və mürəkkəb süni intellekt texnologiyalarının ortaya çıxması süni intellektin şəxsiyyət olub-olmaması ilə bağlı ağıllarda sual yaradır. Eyni zamanda, süni intellekt qərarlarının vurduğu zərərə görə kimin məsuliyyət daşdığı, yəni “məsuliyyət daşıyan insandır, yoxsa süni intellekt?” sualı elmi müzakirələrdə aktuallaşmışdır.

Hüquqi kontekstdə Süni intellektin səbəb ola biləcəyi ziyan və pozuntularla bağlı “məsuliyyət boşluğu” fenomeni müşahidə olunur [3]. Ənənəvi hüquq sistemlərində mənfi nəticələrə görə məsuliyyət, adətən, zərəri birbaşa törədən şəxsə (məsələn, təsisçi, operator və ya sahibkar) aiddir. Buna baxmayaraq, müasir süni intellekt o qədər mürəkkəb və müstəqillik səviyyəsinə çatıb ki, onun hərəkətlərinə görə hansı insanın məsuliyyət daşdığını müəyyən etmək çox çətindir. Praktikada isə süni intellekt alqoritmlərinin verdiyi qərarlar bəzən əvvəlcədən proqnozlaşdırılmayan nəticələrə gətirib çıxarır və bu nəticələr proqramçıların ilkin niyyətləri ilə üst-üstə düşməyə bilər. Nəticədə, süni intellektin törətdiyi ziyana görə ortada heç bir insanın qəsdı və ya səhlənkarlığı aşkar edilməyəndə hüquqda cavabdeh subyektiv boşluğu yaranır və bu vəziyyət ədəbiyyatda “məsuliyyət boşluğu” (responsibility gap) termini ilə ifadə olunur [3]. Belə bir boşluğu doldurmaq üçün bəzi tədqiqatçılar zərəri törədən Sİ-nin özünün hüquqi şəxs qismində tanınmasını təklif edirlər [1]. Bu yanaşmaya görə hətta ən mürəkkəb və “özü-özünə öyrənən” süni intellekt robotlarına belə məhdud olsa da, hüquqi status verilir və hərəkətlərinə görə hüquqi məsuliyyət daşıya bilərlər. Məsələn, Avropa Parlamenti səviyyəsində yüksək avtonom robotlar üçün “elektron şəxs” statusu ideyası müzakirə olunmuş, bununla da insan məsuliyyətinin tam tətbiq olunmadığı hallarda robotun özü tərəfindən dəymiş ziyanın ödənilməsi ehtimalı nəzərdə tutulmuşdur [1]. Lakin bu yanaşma bir sıra hüquqşünaslar, filosoflar və cəmiyyət tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Ümumiyyətlə, süni intellekti hüquqi şəxs elan etmək korporativ məsuliyyətdən yayınma vasitəsinə çevrilməsi çox gözlənilən haldır. Məhkəmədə təmsilçilik və cəzanın kimin üzərində icra olunacağı kimi mürəkkəb məsələlərdə də çaşqınlıq yarada, korrupsiya və qanundan qaçma kimi hallarda əlçatan bir alətə də çevrilə bilər [1]. Üstəlik, hüquqi şəxsliliyin klassik anlayışı müəyyən hüquq və öhdəlikləri dərk edib daşıya bilən subyektivlərə şamil olunur. İnsan olmaq hüquqi şəxs sayılmaq üçün zəruri deyil (məsələn, korporasiyalar hüquqi şəxsdir). Amma hər bir hüquqi şəxs konsepsiyası arxasında müəyyən şüur və iradə sahibi subyektiv fərziyyəsi durur [1]. Mövcud hüquqi təcrübələrdə süni intellektə bu şəkildə bir mövzu kimi yanaşmaq üçün kifayət qədər fəlsəfi və hüquqi əsaslandırma yoxdur.

Məsələni yalnız hüquqi çərçivədə deyil, fəlsəfi və etik müstəvidə də dəyərləndirmək zərurəti ortaya çıxır. Beləki, şəxsiyyət anlayışı mənəvi kateqoriyadır və ənənəvi olaraq şüur, özünüdərk, məqsədyönlü iradə kimi xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Yəni, o tək-cə hüquqi anlayış deyil. Bu baxımdan, mövcud süni intellekt sistemləri tərəfindən şəxsiyyətlərin əldə edilməsi, identiklik qazanması olduqca problemlidir. Filosof Sörlün məşhur “Çin otağı” təcrübəsi göstərir ki, kompüter proqramları insan davranışını nə qədər ustalıqla təqlid etsə də, bu hələ həqiqi anlama demək deyil. Onun fikrinə görə proqram simvolik işləməklə mənalı dərk etmir, sadəcə anlamlı davranışı simulyasiya edir [4]. Bu gün istifadə olunan “limitli” süni intellekt sistemləri mətn emalı və təsvir tanıma kimi konkret sahələrdə yüksək performans nümayiş etdirsə də, onların şüurlu təcrübəyə və ya daxili niyyətə malik olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur. Süni intellektlər intensional hallar (qəsdə dayanan) yaşamır; onlar məlumatları sintaktik şəkildə emal edirlər və buna görə də müstəqil subyektiv kimlik yaratmırlar.

Bundan əlavə, əksər filosoflar mənəvi və hüquqi məsuliyyəti öz üzərinə götürmək üçün azad iradə və müəyyən bir niyyətin zəruri olduğuna inanırlar. Lakin süni intellektin “iradəsi” proqramçı tərəfindən müəyyən edilmiş alqoritmik çərçivədən kənara çıxa bilməz. Maşın hərəkət etsə də, onun qərarları dizaynının təsirindən azad deyil. Başqa sözlə, süni intellekt mahiyyət etibarilə sərbəst seçim etmək qabiliyyətinə malik olmadığı üçün onu hərəkətlərinə görə mənəvi məsuliyyət daşımaq məntiqsizdir. Burada əsas problem ondan ibarətdir ki, maşınların qərar mexanizmi iradə azadlığı anlayışı ilə üst-üstə düşə bilmədiyi üçün mənəvi məsul subyekt ola bilməz, çünki onların “istəyi” dizayn edildikləri çərçivədən tam asılıdır [3].

Bununla yanaşı, bəzi alimlər Sİ-nin etik agentlik potensialını fərqli prizmadan dəyərləndirirlər. Məsələn, Floridi və Sanders kimi tədqiqatçılar iddia edir ki, yetərinə interaktiv, məlumatlı, müstəqil qərar verə bilən Sİ sistemləri müəyyən mənada mənəvi agent hesab oluna bilər [2]. Onların arqumentinə görə, Sİ-nin davranışı tamamilə qabaqcadan proqramlaşdırılmayıbsa və o, çevrəsindən öyrənərək öz qaydalarını qismən dəyişə bilirsə, belə bir sistemin hərəkətləri üzərində məhdud da olsa mənəvi mühakimə yürütmək mümkündür [2]. Bu yanaşma Süni intellekti mənəvi fəaliyyətin mənbəyi kimi görür, yəni Sİ qərarları mənəvi baxımdan “yaxşı” və ya “pis” nəticələr doğura bilər və cəmiyyət bu nəticələri dəyərləndirməlidir. Lakin Floridi və Sanders də vurğulayır ki, burada söhbət Sİ-yə mənəvi mənsubluq (cəzalandırılma və ya tərifə layiq subyekt olma) verməkdən getmir; Sİ-lər “psixoloji vəziyyətlərə” malik olmadığı üçün, onların üzərində insandakı kimi mənəvi məsuliyyət qurmaq olmaz [2]. Beləliklə, hətta bu cür yanaşmalar da Sİ-ni tam mənada şəxs hesab etmək fikrini dəstəkləmir, sadəcə onun fəaliyyətinin etik nəticələrini nəzərə almağı təklif edir. Mənim mövqeyimə görə, bu yanaşma etik nəticələrin qiymətləndirilməsi baxımından faydalı olsa da, onu hüquqi məsuliyyət müstəvisinə keçirmək hələ tezdir.

İnsan və Süni İntellektin münasibətlərinin fəlsəfi aspektləri də kimlik məsələsinin müzakirəsində mühüm rol oynayır. Süni intellektlərə sosial sahədə getdikcə daha çox rol verildikcə, insanlar onlara bəzən alət, bəzən tərəfdaş və ya nümayəndə kimi fərqli statuslar verməyə başlayırlar ki, bu da “əgər süni intellektin gələcəkdə daha da intellektual və müstəqil olması halında, biz onu mənəvi icmanın üzvü kimi qəbul edəcəyikmi?” sualını doğurur. Bəziləri super ağıllı süni intellektin hüquq və azadlıqlara malik olacağını güman edirlər. Lakin, bu mərhələdə bu cür fikirlər hələ də yalnız nəzəri və fəlsəfi xarakter daşıyır. Çünki süni intellektin hüquqi və etik şəxs statusu qazanması üçün zəruri olan şüur, daxili təcrübə və məsuliyyətli niyyət kimi xüsusiyyətlər real sistemlərdə müşahidə edilmir. Əksinə, süni intellektlə ünsiyyət və əməkdaşlıqdan irəli gələn yeni vəziyyətlər insan məsuliyyəti məsələsini daha da vurğulayır. Məsələn, avtonom süni intellektin məsləhətinə əməl edərək səhv qərar verən şəxs məsuliyyətini itirmir, əksinə, belə vəziyyətlərdə fərd öz etik seçimlərinə daha çox diqqət yetirməlidir.

Mövcud elmi mövqelərin əksəriyyəti ondan ibarətdir ki, Sİ müstəqil mənəvi subyekt deyil və verdiyi qərarlara görə son məsuliyyət insanlara aid olmalıdır [1; 3]. Süni intellekti “şəxs” elan etmək insan məsuliyyətini ortadan qaldırmır, əksinə məsuliyyətin ünvanını müəmmalaşdıraraq cəmiyyətdə hesabatlılıq prinsipini zəiflədə bilər. Bu kontekstdə Sİ-ni avtonom hüquqi şəxs kimi görmək cazibədar olsa da, “özünü məsul tutan maşın” ideyası mövcud texnoloji realıqdan çox uzaq təhlükəli bir illüziyadır. Əksinə, insan iradəsi həm hüquqi, həm də etik baxımdan mərkəzi yerdə qalmalıdır. Beləcə süni intellekt tətbiqində son qərar qəbulətmənin və məsuliyyətin insanlara məxsus olması prinsipi qorunmalıdır. Yalnız bu halda texnoloji innovasiyaların cəmiyyətə inteqrasiyası insan dəyərləri və hüquqları ilə uzlaşdırıla bilər.

Açar sözlər: Süni intellekt, hüquqi status, şəxsiyyət, məsuliyyət, etik agentlik.

Ədəbiyyat

1. Banteka, N. (2021). Artificially intelligent persons. *Houston Law Review*, 58(3), 537-596. <https://houstonlawreview.org/article/19357-artificially-intelligent-persons>
2. Floridi, L., Sanders, J.W. (2004). On the morality of artificial agents. *Minds and Machines*, 14(3), 349-379.

3. Matthias, A. (2004). The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata. *Ethics and Information Technology*, 6(3), 175-183.
4. Searle, J.R. (1980). Minds, brains and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417-424.

İMPERATOR MEIJİ VƏ TAİŞO DÖVRLƏRİNDƏ YAPONİYADA QADIN HƏRƏKATININ FORMALAŞMASI VƏ İCTİMAİ-SİYASİ TRANSFORMASIYALAR

Şəfəq Mustafayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

shefeg87@mail.ru

Yaponiyada qadın hüquqları və qadın hərəkatının ilkin formaları XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, yəni Meiji (1868-1912) və Taisho (1912-1926) dövrlərində meydana çıxmışdır. Bu dövrlər Yaponiyanın sürətli modernləşməsi, sənayeləşməsi və Qərbləşməsi ilə xarakterizə olunur. Lakin modernləşmə prosesinin ümumi inkişafına baxmayaraq, qadınların ictimai-siyasi sahədə hüquqları uzun müddət məhdud qalmış, onların sosial statusu daha çox ailə və dövlətin davamlılığı kontekstində qiymətləndirilmişdir. Bununla belə, Qərb ideyalarının ölkəyə daxil olması, təhsilin genişlənməsi, sənayeləşmənin sürətlənməsi və müharibələrin yaratdığı sosial dəyişikliklər qadınların öz hüquqlarını dərk etməsinə və təşkilatlanmasına səbəb olmuşdur.

Meiji dövründə dövlətin əsas hədəfi milli gücün artırılması, sənayeləşmənin gücləndirilməsi və mərkəzləşdirilmiş imperator sisteminin möhkəmləndirilməsi idi. Bu prosesdə qadınların roluna dair təsəvvürlər daha çox patriarxal ənənələr üzərində qurulmuş, qadın “ailənin içində” sosial məsuliyyət daşıyan subyekt kimi təqdim edilmişdir. Lakin məhz həmin dövrdə qadınların maariflənməsi və ictimai sahəyə çıxışı üçün ilkin zəmin yaranmışdır.

İşin məqsədi Meiji və Taisho dövrlərində qadın hərəkatının formalaşma səbəblərini və inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq, müharibələrin, təhsilin və sənayeləşmənin qadınların ictimai roluna təsirini göstərməkdir. İşdə tarixi-sosioloji yanaşma tətbiq olunmuş, dövrün sosial-siyasi strukturlarını izah edən elmi tədqiqatlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Meiji dövründə qadınların sosial statusu dövlət ideologiyası ilə sıx bağlı idi. Bu ideologiyanın əsas elementlərindən biri “yaxşı həyat yoldaşı - savadlı ana” (ryōsai kenbo) konsepsiyası olmuşdur. Qadının təhsil alması və savadlanması, onun fərdi azadlığının genişlənməsi kimi deyil, daha çox ailə daxilində “millətə yararlı övladlar yetişdirmək” funksiyası kimi əsaslandırılırdı. Beləliklə, qadın təhsili təşviq edilsə də, bu təşviq qadının ictimai-siyasi hüquqlarını genişləndirmək məqsədi daşıyırdı.

Meiji dövründə kazoku kokka (“ailə-dövlət”) anlayışı cəmiyyətin əsas ideoloji dayaqlarından biri kimi çıxış edirdi. Bu modeldə ailə dövlətin kiçik prototipi sayılır, ailə başçısı ata, dövlətin başçısı isə imperator kimi qəbul edilirdi [1, s.160]. Nəticədə qadınlar ictimai-siyasi sferadan uzaqlaşdırılır, onların əsas məsuliyyəti ailə və dövlətin davamlılığını təmin etmək kimi müəyyən edilirdi. Bununla yanaşı, Qərb düşüncəsinin Yaponiyaya daxil olması qadınların dünyagörüşündə yeni dəyişikliklər yaratdı. Qadınlar azadlıq, bərabərlik və hüquq anlayışları ilə tanış olur, bu ideyaları yaymaq üçün birləşmələr yaradır, mətbuatda çıxışlar edirdilər [2, s.89]. Bu proses qadın hərəkatının ideoloji əsaslarını formalaşdıran ilkin mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər.

Müharibələr və sənayeləşmə qadın əməyinin artmasına səbəb oldu. Beləki, Yaponiya-Çin müharibəsi (1894-1895) və Yaponiya-Rusiya müharibəsi (1904-1905) dövrləri qadınların ictimai rolunda mühüm dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Müharibə dövrlərində kişilərin cəbhəyə getməsi nəticəsində daxili iqtisadiyyatın və istehsalın bir hissəsi qadınların üzərinə düşmüşdür. Qadınlar toxuculuq emalatxanalarında, fabriklərdə, həmçinin gündəlik sosial həyatın idarə olunmasında daha aktiv iştirak etməyə başlamışdır. Bu proses qadınların özünəinamını artırmış və onların ictimai sahədə vacibliyini gücləndirmişdir [5, s.136].

Müharibələr zamanı mətbuat qadınları səfərbərliyə çağırır, onların maddi dəstəyini ön plana çıxarırdı. Bununla belə, qadınların siyasi fəaliyyətinə dair məhdudiyyətlər qalmaqda idi. Bu məhdudiyyətlərə qarşı qadınların etirazları güclənmiş, onlar müəyyən hüquqi maddələrin dəyişdirilməsi üçün petisiyalar təqdim etmişdilər. Belə təşəbbüslər qadınların siyasi şüurunun formalaşdığını göstərir [2, s.230]. Eyni zamanda, sənayeləşmə siyasəti qadın əməyinə tələbatı artırmışdır. Kapitalist iqtisadiyyatın inkişafı, ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacın çoxalması qadınların əmək bazarında sayını artırmış, bunun nəticəsində qadınların sosial statusunda müəyyən dəyişikliklər müşahidə edilmişdir [3, s.119]. Qadınlar artıq yalnız ailə daxilində deyil, istehsalatda da mühüm rol oynamağa başlamışdılar.

Meiji dövründə ibtidai təhsilin məcburi olması qadınların savadlanmasında mühüm rol oynadı. Qızların peşə məktəblərinə qəbul olunması onların əmək bazarına çıxış imkanlarını genişləndirdi. Dövlət qadın təhsilini riyōsai kenbo ideologiyası çərçivəsində qəbul etsə də, təhsilin yayılması qadınların hüquq şüurunu artırdı və ictimai iştirak imkanlarını genişləndirdi. Təhsil alan qadınların sayının artması ilə qadın təşkilatları və qadın mətbuatı daha da aktivləşdi. Bu dövrdə qadınlar müxtəlif jurnal və qəzetlər vasitəsilə hüquq bərabərliyi ideyasını yaymağa çalışdılar. Qadınların ictimai fəaliyyətinin artması onların yalnız ailə ilə məhdudlaşan rolunun tədricən dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Taisho dövrü qadın hüquqları hərəkatının genişlənməsinə səbəb oldu. Taisho dövrü “Taisho demokratiyası” anlayışı ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə cəmiyyətdə demokratikləşmə, siyasi iştirakın genişlənməsi və hüquq tələblərinin artması müşahidə olunmuşdur. Liberalizm və demokratiya ideyalarının yayılması, həmçinin Rusiya inqilabının təsiri fəhlə hərəkatını, sosialist düşüncəni və qadın hüquqları hərəkatını gücləndirmişdir [4, s.67]. Bu dövrdə qadın hərəkatı bərabər əmək haqqı, doğuşa nəzarət, qadının azadlığı kimi mövzular çıxış etmişdir. Eyni zamanda teatr və kino mədəniyyətinin inkişafı qadınların ictimai sahədə əhəmiyyətini artırmışdır. Qadın rollarının qadınlar tərəfindən ifa olunması və qadın qəhrəmanların artması qadınların cəmiyyətdə nüfuzunu gücləndirmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Yaponiyanın siyasi sistemi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1947-ci il Konstitusiyası qadınlara səsvermə hüququ vermiş və hüquqi bərabərlik prinsipini rəsmi şəkildə təsbit etmişdi [4, s.143]. Bu, Yaponiyada qadınların siyasi hüquqlarının tanınmasında ən mühüm mərhələ hesab olunur. Müharibədən sonrakı dövrdə qadınların savadlanması, əmək bazarında iştirakı və ictimai təşkilatlanması daha da genişlənməmişdir. 1960-cı illərdən başlayaraq mədəni sahədə, xüsusilə manqa sektorunda qadınların aktivliyi diqqət çəkmişdir. Qadın illüstratorlar manqalar vasitəsilə qadınların üzərinə qoyulan sosial məsuliyyətləri tənqid etmiş, güclü qadın obrazları yaratmaqla yeni rol modelləri təqdim etmişdilər. Bununla yanaşı, qadının güclənməsinə qarşı mədəni reaksiyalar da mövcud olmuş, bəzi janrlarda qadın obrazı stereotiplərlə təqdim edilmişdir.

Meiji və Taisho dövrləri Yaponiyada qadın hərəkatının formalaşması üçün tarixi əsas yaratmışdır. Meiji dövründə qadınların hüquqları məhdud qalsa da, təhsilin yayılması, Qərb ideyalarının təsiri və sənayeləşmə qadınların ictimai şüurunu artırmışdır. Müharibələr qadınların əmək bazarında və sosial həyatda rolunu genişləndirmiş, bu isə qadınların hüquq tələblərini gücləndirmişdir. Taisho dövründə demokratikləşmə prosesləri qadın hüquqları hərəkatının daha sistemli şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra qəbul edilən Konstitusiya qadınların siyasi hüquqlarını tanımış və onların ictimai-siyasi statusunu hüquqi müstəvidə möhkəmləndirmişdir. Beləliklə, Yaponiyada qadın hərəkatının inkişafı modernləşmə, müharibələr, iqtisadi dəyişikliklər və mədəni transformasiyalarla sıx əlaqəli olmuşdur.

Açar sözlər: İmperator Meiji, İmperator Taişo, Yaponiyada qadın hərəkatı.

Ədəbiyyat

1. Gluck, C. (1985). *Japan's Modern Myths: Ideology in the Late Meiji Period*. Princeton University Press, 432.

2. Gordon, A. (2003). *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. Oxford University Press, 384.
3. Hunter, J. (1984). *Concise Dictionary of Modern Japanese History*. University of California Press, 347.
4. Mackie, V. (2003). *Feminism in Modern Japan: Citizenship, Embodiment and Sexuality*. Cambridge University Press, 293.
5. Sievers, S.L. (1983). *Flowers in Salt: The Beginnings of Feminist Consciousness in Modern Japan*. Stanford University Press, 240.

OPTIMIZATION OF BURNER DESIGN FOR THE REDUCTION OF NO_x EMISSIONS IN INDUSTRIAL FURNACES

Javid Mustafayev

Azerbaijan State Oil and Industry University, Baku

javid.a.mustafayev@gmail.com

In modern oil refineries, fired heaters represent key process units that supply the thermal energy required for high-temperature industrial operations. These units are responsible for supplying the thermal energy required for crude oil distillation, catalytic reforming, hydrocracking and thermal cracking operations. The reliable and efficient operation of furnace equipment directly affects process continuity, product quality and overall energy consumption within refinery facilities. As a result, fired furnaces are considered among the most critical static equipment in refinery process units. Modern refinery furnaces operate under high thermal loads, which makes their structural configuration, heat transfer characteristics and burner system design particularly important. The geometry of the radiant section, the arrangement of process coils and the characteristics of the burner flame determine the distribution of heat flux inside the furnace. Non-uniform heat distribution may lead to localized overheating of tubes, accelerated material degradation and a reduction in equipment service life. Therefore, furnace design is not limited to achieving the required heat duty, but also aims to ensure flame stability, controlled temperature fields and uniform heat flux distribution [1]. In recent years, the operational requirements for industrial furnaces have expanded beyond productivity and energy efficiency considerations. Among the various pollutants generated during high-temperature combustion, nitrogen oxides (NO_x) represent one of the most significant environmental challenges associated with fired heaters. The majority of NO_x emissions originate within the burner and flame regions, where elevated combustion temperatures favor the oxidation of molecular nitrogen [5]. Excessive NO_x emissions contribute to atmospheric pollution, acid rain formation and photochemical smog, posing risks to both the environment and human health. Consequently, increasingly strict national and international regulations have been imposed on allowable NO_x emission levels from industrial combustion systems. According to best available technique (BAT) guidelines, emission reduction strategies should prioritize minimizing NO_x formation at the combustion source rather than relying solely on post-combustion treatment technologies [3]. In this context, optimization of burner design is increasingly recognized as an effective and economically feasible strategy for controlling NO_x emissions at the combustion source. By controlling flame shape, peak temperature and air-fuel mixing characteristics, it is possible to limit NO_x formation while maintaining stable combustion and high thermal efficiency. Therefore, investigating the influence of burner design on NO_x emission behavior represents an important research direction for improving both the environmental and operational performance of industrial furnace systems.

Nitrogen oxides (NO_x) formed in fired furnaces are primarily generated during high-temperature combustion processes occurring in the burner and flame zones. In refinery applications, the dominant formation pathway is thermal NO_x, which is strongly dependent on local flame temperature, oxygen concentration and the residence time of combustion products in high-

temperature regions. At flame temperatures above approximately 1300°C, the rate of atmospheric nitrogen oxidation increases significantly, leading to a sharp increase in NO_x emissions [5]. In industrial furnace systems, the spatial temperature distribution within the radiant section is largely governed by burner design characteristics. Flame shape, length and stabilization directly influence peak temperature zones and determine the extent of regions favorable for NO_x formation. In contrast, elongated and well-distributed flames allow heat to be released over a larger volume, reducing maximum flame temperatures and suppressing NO_x formation at the source [1]. Air-fuel mixing quality is another critical parameter controlled by burner geometry and air distribution strategy. Inadequate mixing can lead to fuel-rich or oxygen-rich pockets within the flame, resulting in unstable combustion and non-uniform temperature fields. For this reason, modern industrial burners often employ staged combustion, controlled swirl or internal recirculation techniques to moderate the mixing process and reduce peak flame temperatures [4]. Beyond emission considerations, burner design also has a direct impact on furnace operability and equipment reliability. Improper flame positioning or flame impingement on process tubes may cause localized overheating and hot spot formation, accelerating tube metal degradation and coke deposition. These effects not only shorten equipment service life but may also indirectly increase NO_x emissions by requiring higher firing rates to maintain process heat duty. Optimizing burner geometry and operating parameters provides a practical and cost-effective pathway for reducing NO_x emissions without relying solely on post-combustion treatment technologies. Design modifications such as adjusting burner tile geometry, redistributing combustion air and improving flame stabilization can significantly alter temperature fields within the furnace. Computational fluid dynamics (CFD) methods allow for the numerical analysis of flow structures, temperature fields and potential NO_x formation regions, allowing engineers to evaluate the effectiveness of burner optimization strategies prior to industrial implementation [2]. Overall, the reduction of NO_x emissions in fired furnaces requires an integrated approach that combines combustion control with burner design optimization. Such an approach not only supports compliance with environmental regulations but also enhances furnace efficiency and operational reliability, forming a strong basis for further research and development in low-NO_x furnace technologies.

Keywords: Fired furnaces, NO_x emissions, burner design, combustion process, flame temperature, environmental efficiency.

References

1. Baukal, C.E. (2004). *Industrial Combustion Pollution and Control*. USA, CRC Press.
2. Baukal, C.E., Gershtein, V.Y., Li, X. (2010). *Computational Fluid Dynamics in Industrial Combustion*. USA, CRC Press.
3. European Commission (2017). Reference Document on Best Available Techniques (BAT) for Large Combustion Plants. Joint Research Centre (JRC), European Union.
4. Khan, A.A., de Jong, W., Jansens, P.J., Spliethoff, H. (2009). Biomass combustion in fluidized bed boilers: Potential problems and remedies. *Fuel Processing Technology*, 90(1), 21-50.
5. Turns, S.R. (2012). *An Introduction to Combustion: Concepts and Applications*, 3rd edition. New York, McGraw-Hill Education.

Sənaye sobalarında NO_x emissiyalarının azaldılması üçün burğu dizaynının optimalizasiyası

Soba aparatları neft emalı sənayesində yüksək temperatur tələb edən texnoloji proseslərin təmin olunmasında mühüm rol oynayan əsas avadanlıqlardan biridir. Bu qurğuların istismarı zamanı yanma prosesi ilə bağlı müxtəlif zərərli emissiyalar əmələ gəlir ki, onların içərisində azot oksidləri (NO_x) ətraf mühit və insan sağlamlığı üçün xüsusilə təhlükəli hesab olunur. NO_x emissiyalarının əsas hissəsi odluq zonasında, alov temperaturunun yüksək olduğu sahələrdə formalaşır və bu proses birbaşa olaraq odluq dizaynı və yanma şəraiti ilə əlaqədardır. İşdə soba aparatlarında NO_x emissiyalarının yaranma mexanizmləri qısa şəkildə təhlil edilmiş və odluq dizaynının bu emissiyalara

təsiri araşdırılmışdır. Alovun forması, temperatur paylanması və hava-yanacaq qarışmasının keyfiyyəti kimi amillərin NO_x əmələgəlməsinə təsiri izah edilmişdir. Həmçinin, odluq dizaynının optimallaşdırılması yolu ilə alov temperaturunun pik dəyərlərinin azaldılması və NO_x emissiyalarının mənbəyində minimuma endirilməsi imkanları göstərilmişdir. Odluq sistemlərinin düzgün layihələndirilməsi və yanma prosesinin nəzarətli şəkildə idarə olunması soba aparatlarının həm ekoloji, həm də istismar göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Bu yanaşma gələcək elmi-tədqiqat işləri üçün əsas istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

KİÇİK FERMER TƏSƏRRÜFATLARININ İQTİSADI PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL YOLLARI

Mustafa Mustafayev

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir

mustafabim@mail.ru

Kənd təsərrüfatı bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın strateji sahələrindən biri kimi çıxış edir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə yalnız ümumi daxili məhsulun formalaşmasına töhfə verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda əhalinin ərzaq məhsulları ilə davamlı təminatında, kənd yerlərinin inkişafında və regionlar arasında sosial-iqtisadi tarazlığın qorunmasında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatının strukturunda isə əsas yükü kiçik fermer təsərrüfatları daşıyır. Məhz bu təsərrüfatlar kənd əhalisinin böyük bir hissəsinin əsas gəlir mənbəyini təşkil edir, ailə tipli məşğulluğu stimullaşdırır və kənd icmalarının sosial dayanıqlığını gücləndirir.

Kiçik fermer təsərrüfatları eyni zamanda milli ərzaq təhlükəsizliyinin təminində əvəzsiz rol oynayaraq daxili bazarın yerli məhsullarla təmin olunmasına şərait yaradır, idxaldan asılılığın azaldılmasına töhfə verir. Onların fəaliyyəti kənd yerlərində miqrasiyanın qarşısının alınmasına, ənənəvi təsərrüfatçılıq vərdislərinin qorunmasına və kənd mədəniyyətinin yaşadılmasına da xidmət edir. Lakin bütün bu müsbət funksiyalara baxmayaraq, müasir dövrdə kiçik fermer təsərrüfatları bir sıra ciddi çağırışlarla üzləşirlər.

Bazar iqtisadiyyatının dərinləşməsi və rəqabət mühitinin sərtləşməsi şəraitində kiçik fermerlərin iri aqrar şirkətlər və xarici istehsalçılarla rəqabət aparması çətinləşir. Qlobal bazarların təsiri, qiymət dalğalanmaları və tələbatın dəyişkənliyi onların gəlirlərinin sabitliyini pozur. Bununla yanaşı, iqlim dəyişiklikləri, su ehtiyatlarının azalması və təbii risklərin artması kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığını üçün əlavə təhlükələr yaradır [4, s.56].

Kiçik fermer təsərrüfatlarının üzləşdiyi əsas iqtisadi çətinliklər sırasında maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu xüsusi yer tutur. Kiçik fermerlər əksər hallarda bank və kredit təşkilatlarının irəli sürdüyü sərt tələbləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Yüksək faiz dərəcələri, qısa kredit müddətləri və girov kimi tələb olunan əmlakın məhdudluğu onların maliyyə alətlərindən effektiv şəkildə istifadə etməsinə mane olur. Nəticədə fermerlər istehsal həcmi artırmaq, texniki bazanı yeniləmək və yeni texnologiyalara investisiya qoymaq imkanından məhrum qalırlar. Bu vəziyyət isə kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf tempini zəiflədir və təsərrüfatların uzunmüddətli dayanıqlığını təhlükə altına alır [5, s.46].

Digər mühüm problem istehsal xərclərinin davamlı şəkildə artması ilə bağlıdır. Toxum, gübrə və pestisidlərin qiymətlərinin yüksəlməsi, yanacaq və enerji xərclərinin artması, suvarma sistemlərinin saxlanması və kənd təsərrüfatı texnikasının istismarı üçün tələb olunan vəsait kiçik fermerlərin maliyyə yükünü ağırlaşdırır. Bu xərclərin artımı, xüsusilə məhdud istehsal həcminə malik olan təsərrüfatlarda gəlirliliyin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Əksər hallarda fermerlər bazarda mövcud rəqabət şəraiti səbəbindən artan xərcləri məhsul qiymətlərinə tam şəkildə əks etdirə bilmir və bu da mənfəət marjasının daralması ilə nəticələnir.

Bazar problemləri də kiçik fermer təsərrüfatlarının iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Fermerlərin satış bazarlarına birbaşa çıxış imkanları məhdud olduğundan, onlar məhsullarını, əsasən, vasitəçilər vasitəsilə realizə etməyə məcbur qalırlar. Bu isə məhsulun son satış qiyməti ilə fermerin əldə etdiyi real gəlir arasında əhəmiyyətli fərqi yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bazar infrastrukturalarının zəif inkişafı, saxlanma və nəqliyyat imkanlarının məhdudluğu məhsul itkilərini artırır. İxrac bazarlarına çıxış mexanizmlərinin yetərinə inkişaf etməməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmada yaranan çətinliklər də kiçik fermerlərin gəlir imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Texniki və texnoloji gerilik də iqtisadi problemlər sırasında mühüm yer tutur. Bir çox kiçik fermer təsərrüfatlarında istehsal prosesi hələ də əl əməyinə və ənənəvi üsullara əsaslanır. Müasir kənd təsərrüfatı texnikasının və innovativ texnologiyaların tətbiqinin məhdud olması əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə qalmasına səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyaların, avtomatlaşdırılmış suvarma və nəzarət sistemlərinin zəif tətbiqi isə resurslardan səmərəli istifadəni çətinləşdirir və təsərrüfatların rəqabət qabiliyyətini zəiflədir [1, s.25].

Bilik və informasiya çatışmazlığı kiçik fermerlərin iqtisadi durumuna mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Bir çox fermerlər aqrar menecment, bazar iqtisadiyyatı, marketinq strategiyaları və maliyyə planlaşdırılması sahələrində yetərli biliklərə malik deyillər. Müasir kənd təsərrüfatı texnologiyaları və innovativ istehsal metodları barədə məlumatın azlığı isə səmərəsiz qərarların qəbuluna, resursların qeyri-optimal istifadəsinə və gəlirlərin azalmasına səbəb olur. Bu problemlər kompleks şəkildə mövcud olduqda, kiçik fermer təsərrüfatlarının davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması daha da çətinləşir.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks və ardıcıl yanaşmanın tətbiqi zəruridir ki, bu prosesdə əsas rol dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə məxsusdur. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən subsidiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi, güzəştli kredit proqramlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və şərtlərinin sadələşdirilməsi xüsusilə kiçik fermer təsərrüfatları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fermerlərin uzunmüddətli və aşağı faizli maliyyə resurslarına çıxışının təmin olunması onların istehsal potensialını artırmaqla yanaşı, müasir texnika və avadanlıqlara investisiya qoyuluşunu stimullaşdırır. Bununla yanaşı, aqrar sığorta mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, təbii fəlakətlər, məhsul itkisi və bazar riskləri fonunda fermerlərin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməyə, onların fəaliyyətində sabitliyi qorumağa xidmət edir [2, s.12].

Problemlərin həllində kooperasiya mexanizmlərinin təşviqi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fermer kooperativlərinin yaradılması və fəaliyyətinin dəstəklənməsi kiçik təsərrüfatların resurslarını birləşdirməsinə, istehsal vasitələrindən daha səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradır. Kooperativlər vasitəsilə texnika parklarının birgə istismarı, toxum və gübrələrin daha münasib qiymətlərlə əldə olunması, həmçinin məhsulların kollektiv şəkildə saxlanması və satışa çıxarılması mümkündür. Bu yanaşma logistika xərclərinin azalmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə və fermerlərin bazar mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır, eyni zamanda vasitəçilərdən asılılığı minimuma endirir.

Texnoloji yeniliklərin tətbiqi kiçik fermer təsərrüfatlarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Müasir damcı və yağmurlama suvarma sistemlərinin tətbiqi su ehtiyatlarından qənaətlə istifadəni təmin edir və məhsuldarlığı yüksəldir. Yüksək məhsuldarlığa və xəstəliklərə davamlı toxum sortlarının istifadəsi istehsal risklərini azaldır. Rəqəmsal texnologiyalar, o cümlədən torpaq və bitki vəziyyətinin monitorinqi, hava şəraitinin proqnozlaşdırılması və aqrar idarəetmə sistemləri fermerlərin daha düzgün və vaxtında qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır.

Bu prosesdə təlim və maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi də mühüm rol oynayır. Fermerlərin yalnız aqrotexniki biliklərinin deyil, eyni zamanda iqtisadi və idarəetmə bacarıqlarının artırılması zəruridir. Aqrar menecment, maliyyə planlaşdırılması, bazar analizi və marketinq sahələrində keçirilən təlimlər fermerlərin fəaliyyətini daha səmərəli təşkil etməsinə, gəlirlərin optimallaşdırılmasına və risklərin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək edir. Maarifləndirmə tədbirləri innovasiyalara açıq münasibətin formalaşmasına və müasir yanaşmaların praktikada tətbiqinə də şərait yaradır [3, s.32]. Bazar infrastrukturunun inkişafı və satış kanallarının

şaxələndirilməsi isə kiçik fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinin artırılmasında həlledici amillərdən biridir. Topdansatış bazarlarının, soyuducu anbarların və logistika mərkəzlərinin yaradılması məhsul itkilərinin azalmasına və satış prosesinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Kiçik fermer təsərrüfatları kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynasa da, onlar ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşirlər. Maliyyə resurslarının məhdudluğu, artan istehsal xərcləri, bazar problemləri və texnoloji gerilik bu təsərrüfatların davamlı inkişafını əngəlləyir. Problemlərin kompleks və sistemli şəkildə həlli, dövlət dəstəyi, kooperasiya, innovasiya və maarifləndirmə tədbirlərinin əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi kiçik fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ümumi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafına da mühüm töhfə verə bilər.

Açar sözlər: Kiçik fermer təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı, iqtisadi problemlər, aqrar inkişaf.

Ədəbiyyat

1. World Bank (2020). Agriculture and food overview. Washington.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı. Bakı.
3. Əliyev, R.Ə. (2019). *Aqrar İqtisadiyyatın Əsasları*. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Məmmədov, İ.H. (2021). Kiçik fermer təsərrüfatlarının inkişaf problemləri. *Aqrar İqtisadiyyat Jurnalı*, 2, 45-52.
5. Johnston, B.F., Mellor, J.W. (1961). The role of agriculture in economic development. *American Economic Review*, 51(4), 566-593.

ALİ TƏHSİLDƏ RƏQƏMSAL İDARƏETMƏ VƏ İNKLÜZİV QƏRARQƏBULETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Ayşən Mustafazadə

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Bakı
aysen.mustafazade@baau.edu.az

Müasir ali təhsil mühitində rəqəmsal transformasiyaya (RT) olan ehtiyac sürətlə artmaqdadır. Bu proses texnoloji inkişafın davamlı xarakter alması və onun cəmiyyətə geniş təsiri ilə şərtlənir. Aparılan son sorğular göstərir ki, şirkətlərin 87%-i öz sahələrində rəqəmsal transformasiyanın qaçılmaz olduğunu hesab etsə də, onların yalnız yarısı bu dəyişiklikləri effektiv şəkildə idarə etməyə hazır olduqlarını düşünür [6] və bu məsələ hələ də ciddi problem olaraq qalır. Bu uyğunsuzluq eyni zamanda ali təhsil müəssisələrinin (ATM) dəyişən texnoloji mühitdə rəqabətqabiliyyətli və aktual qalması üçün idarəetmə modellərini yenidən nəzərdən keçirməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

Dördüncü Sənaye İnqilabı çərçivəsində süni intellekt (AI), maşın öyrənməsi (ML), blokçeyn texnologiyası, 5G, kvant hesablama, artırılmış və virtual reallıq (AR/VR), Əşyaların İnterneti (IoT), kənar hesablama (edge computing), kibertəhlükəsizlik və böyük verilənlər kimi rəqəmsal paradigmlər geniş şəkildə yayılmaqdadır. Bu texnologiyalar təkə iqtisadi və sənaye sahələrini deyil, eyni zamanda təhsil sektorunda da əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyaların global miqyasda sürətli inkişafı bütün sahələrdə mövcud və yeni fəaliyyət formalarına təsir göstərir ki, bu tendensiya ali təhsil sahəsində də açıq şəkildə müşahidə olunur [4].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO) məlumatına görə rəqəmsal innovasiyalar keyfiyyətli təhsilə universal çıxışın təmin olunmasında təsir edici amil kimi çıxış edərək Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi 4-ün reallaşdırılmasını dəstəkləyir [5]. Rəqəmsal texnologiyalar təhsilin effektivliyini və aktuallığını artırmaqla yanaşı, inklüzivliyə təşviq edir və təhsil müəssisələrinin idarə olunma və təşkilatlanma mexanizmlərini təkmilləşdirir.

Bir çox ali təhsil müəssisələri tədris və öyrənmə yanaşmalarını, elmi-tədqiqat proseslərini, inzibati fəaliyyətləri və tələbə xidmətlərini transformasiya etmək məqsədilə rəqəmsal texnologiyaları

uzunmüddətli inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi tətbiq edirlər [1]. Bu yanaşma tələbələrin fərdiləşdirilmiş öyrənmə ehtiyaclarına cavab vermək, təşkilati idarəetməni gücləndirmək və təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırmaq məqsədi daşıyır [3]. Bu kontekstdə rəqəmsal transformasiyanın mühüm nəticələrindən biri ali təhsil müəssisələrində inklüziv qərarqəbuletmə mexanizmlərinin formalaşmasıdır. Inklüziv qərarqəbuletmə akademik və inzibati heyətin, tələbələrin, gənc tədqiqatçıların və sosial cəhətdən az təmsil olunan qrupların idarəetmə proseslərinə bərabər və fəal şəkildə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Rəqəmsal platformalar, elektron sorğular, onlayn müzakirə mühitləri, rəy və qiymətləndirmə mexanizmləri bu iştirakçılığı genişləndirərək qərarların daha şəffaf, əsaslandırılmış və kollektiv xarakter almasına şərait yaradır.

Inklüzivlik ali təhsildə rəqəmsal idarəetmənin əsas tənzimləyici və dəyər yönümlü prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. Inklüziv yanaşma sosial statusundan, cinsindən, fiziki imkanlarından və qurumdaxili mövqeyindən asılı olmayaraq bütün maraqlı tərəflərin qərarqəbuletmə proseslərində bərabər iştirak imkanlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Rəqəmsal texnologiyalar bu baxımdan inklüziv mühitin formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir, çünki onlar coğrafi, sosial və təşkilati maneələri minimuma endirərək iştirakçılığın genişlənməsinə şərait yaradır.

Elektron idarəetmə sistemləri, açıq məlumat platformaları və rəqəmsal kommunikasiya kanalları vasitəsilə tələbələrin, qadın professor-müəllim heyətinin və gənc tədqiqatçıların institusional qərarqəbuletmə proseslərinə cəlb olunması daha sistemli və davamlı xarakter alır. Bu isə yalnız iştirak səviyyəsinin artmasına deyil, eyni zamanda fərqli baxış bucaqlarının qərarvermə prosesinə keçidə imkan yaradır. Inklüziv qərarqəbuletmə mexanizmləri qəbul edilən qərarların legitimliyini, keyfiyyətini və sosial ədalətə uyğunluğunu artırır.

Rəqəmsal keçid yalnız kağız daşıyıcıların elektron formaya keçirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda təşkilati mədəniyyətin, idarəetmə strukturlarının və qurumdaxili yanaşmaların yenidən formalaşdırılmasını tələb edir [2]. Bu baxımdan texnoloji idarəetmə və inklüziv qərarqəbuletmə mexanizmlərinin inkişafı ali təhsildə daha çevik, iştirakçı və dayanıqlı idarəetmə modelinin formalaşmasına imkan verir.

Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya prosesi yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda idarəetmə modellərinin və qərarqəbuletmə mexanizmlərinin yenidən formalaşdırılmasını vacib edir. Rəqəmsal idarəetmə bu kontekstdə ali təhsil müəssisələrinin daha şəffaf, çevik və hesabatlı idarə olunmasına imkan yaradan strateji yanaşma kimi çıxış edir. Bu prosesdə inklüzivlik prinsiplərinə əsaslanan rəqəmsal qərarqəbuletmə mexanizmləri ali təhsil müəssisələrində təşkilati etimadın möhkəmləndirilməsinə, sosial bərabərliyin təmin olunmasına və uzunmüddətli dayanıqlılığın gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Ali təhsildə rəqəmsal idarəetmə və inklüziv qərarqəbuletmə mexanizmlərinin inkişafı müasir dövrün çağırışlarına cavab verən effektiv və davamlı idarəetmə modelinin formalaşdırılmasında əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: Ali təhsilin idarə olunması, rəqəmsal transformasiya, inklüziv qərarqəbuletmə mexanizmləri.

Ədəbiyyat

1. Alenezi, M., Akour, M. (2023). Digital transformation blueprint in higher education: A case study of PSU. *Sustainability*, 15(10), 8204. <https://doi.org/10.3390/su15108204>
2. Brooks, D.C., McCormack, M. (2020). Driving digital transformation in higher education. <https://www.educause.edu/ecar/research-publications/driving-digital-transformation-in-higher-education/2020/defining-digital-transformation>
3. Marks, A., Al-Ali, M. (2020). Digital transformation in higher education: A framework for maturity assessment. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 11(12), 504. https://orca.cardiff.ac.uk/id/eprint/139830/1/Paper_61-Digital_Transformation_in_Higher_Education.pdf
4. OECD (2024). Digital transformation. <https://www.oecd.org/en/topics/policy-issues/digital-transformation.html>

5. UNESCO (2024). Digital learning and transformation of education. <https://www.unesco.org/en/digital-education>
6. World Economic Forum (2024). Accelerating digital transformation for long-term growth. <https://initiatives.weforum.org/digital-transformation/home>

AHMED BEY AGHAOGLU IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF TURKIYE

Afig Nadirov

Azerbaijan University, Baku

aphig.nadirov@gmail.com

Towards the end of 1908, Ahmed bey Aghayev was on a list of people being persecuted in the country for his social and political activities. Therefore, he left Baku late that year and arrived in Istanbul in early 1909. Regarding this, he wrote: “I was among those being severely persecuted. The situation reached such a point that not only my own peace, but also the peace and safety of my family began to be disturbed. A revolution had taken place in Turkiye in 1908. Some people I knew had come to power. At the same time, the Viceroy of the Caucasus, Prince Vorontsov-Dashkov, seemed determined to arrest and exile me. As soon as I learned this, I decided to escape immediately and arrived in Istanbul towards the end of 1908” [2, p.234].

Ahmed bey left Baku suddenly and secretly. For this reason, he could not take his family with him to Istanbul. All his family members, including his son Samad, who was born on April 23, 1909, had to stay in Baku.

Having escaped Tsarist occupation and persecution, Ahmed Aghayev began using the surname “Aghaoglu” to reflect his national identity from that period until the end of his life.

In Istanbul, he quickly found a job as an education inspector and later began working as the director of the Süleymaniye Library. At the same time, he started teaching at the newly opened Chair of the History of Turkish Culture within the Faculty of Philology at Istanbul Darulfunun. There, he gave lectures on Turco-Mongol history and also taught Russian language classes.

Due to his activities at the Darulfunun, Ahmed bey was elected as the head of the teachers’ council of the Faculty of Philology and the chairman of the faculty’s reform commission in 1911. Shortly after, he was appointed as the dean of the same faculty.

During the short time Ahmed bey worked as an inspector in Istanbul, he took important steps to eliminate existing gaps in education of Turkiye system and to improve it further. First, he visited all the primary and secondary schools in Istanbul. Based on his observations, he evaluated the current state of the education system and prepared specific proposals for reforms. These proposals included the condition of school buildings, the number of teachers and changes to the curriculum. This document analyzed various aspects of the education system of that period in detail.

After organizing his affairs in Istanbul, A. Aghaoglu immediately wrote a letter to his wife, Sitara Khanum. In the letter, Aghaoglu stated that he had decided to stay in Turkiye. He also suggested that Sitara Khanum and the children move to Istanbul, expressing his desire to live there together [1, p.97].

During his first years in Turkiye, Ahmed bey collaborated closely with Islamist journals such as “Sirat-i Mustakim” and “Sebilurreshad”. Although “Sirat-i Mustakim” was one of the main press organs of the Islamists, it supported the “Young Turks” revolution from its very first issues and provided space for various alternative ideas. By choosing to publish his articles in this journal, Ahmed bey showed his intention to support the political and ideological changes of that period.

A. Aghayev’s articles were also published in “Hikmet” and “Atesh”, which were important journals of the time. Additionally, during this period, the author cooperated closely with newspapers like “Le Jeune Turc” and “Surush”. The “Le Jeune Turc” newspaper was published in French. This newspaper featured Aghaoglu’s articles directed against both Russia and England.

The “Surush” newspaper was published in Persian in Istanbul. After the death of its publisher, Ahmed Midhat, Ahmed bey took over the position of editor-in-chief of this weekly newspaper.

During this period, the ideas of Turkism were spreading widely. Various clubs and societies were established in Istanbul. One of them was the “Turkish Association”, founded by Y. Akchura in 1908. A. Aghaoglu was also one of the active members of this society [7, p.68].

In 1911, a new society called “Turk Yurdu” began its activities. The roles of three key figures - Ahmed bey Aghaoglu, Yusuf Akchura and Enver Pasha - were of particular importance in the creation and operation of the journal. Due to his productive work at the “Turk Yurdu” journal, Ahmed bey was rewarded by Enver Pasha. As a result of these close relations, we believe that Ahmed bey played a significant role in the appointment of Nuru Pasha - commander of the Caucasian Islamic Army sent to assist the Azerbaijani Turks in the spring of 1918 - as a political advisor.

In 1915, some members of the “Turco-Tatar delegation” visited the Central Powers. Led by Yusuf Akchura, this visit was made to countries that were allies of the Ottoman Empire during World War I. This mission held a series of meetings in Vienna, Berlin and Sofia. Their goal was to deliberately draw the attention of the leaders and societies of those countries to the tragic and lawless situation of the Turkic peoples under Russian pressure.

Although A. Aghaoglu was not part of the official delegation, he actively participated in preparing the booklet and memorandum presented to the government leaders of the Central Powers on behalf of the “Turco-Tatar delegation”.

Shortly after, Ahmed bey participated in the Third Congress of Nationalities along with the members of the “Turco-Tatar delegation”. The congress was organized by the Union of Nationalities.

One of the main directions of A. Aghaoglu’s activities in Türkiye was his contribution to the development of the ideology of Turkism. One of the steps he took in this direction was the series of articles he published in the “Turk Yurdu” journal. It should be noted that the “Turk Yurdu” journal itself was an active promoter of the ideology of Turkism. The journal fought for the rights and freedoms of not only the Turks within the Ottoman Empire but also the Turkic-Muslim people in general.

Among Ahmed bey’s writings published in “Turk Yurdu”, the series of articles titled “The Turkic World” is of particular importance. In these articles, Ahmed bey deeply analyzed the state of the Turkic world at that time and investigated the main reasons for its underdevelopment. Additionally, it should be mentioned that A. Aghaoglu, together with Y. Akchura, is one of the co-authors of the concept of the “Turkic world” which is still frequently used today.

In total, the article series “The Turkic World” consisted of eight writings published in the “Turk Yurdu” journal between 1911 and 1913. In the first two articles of this series, Ahmed bey defined the goals and objectives of his research and briefly described the situation of the Turkic world at that time.

Although Ahmed bey was not a “Turanist”, he wished for the eastern borders of the Ottoman State to end at the western shore of the Caspian Sea. In other words, he supported the unification of Türkiye and Azerbaijan into a single confederative, federative or unitary state. A favorable opportunity to realize this dream arose in early 1918, following the collapse of the Russian Empire during the revolution and the liberation of the Azerbaijani Turks from a century of Russian rule. To take advantage of this opportunity, Ahmed bey was sent to Azerbaijan in the spring of 1918 as part of the Caucasian Islamic Army.

However, the defeat of the Ottoman Empire in World War I led to a change in the existing situation. According to the Armistice of Mudros signed in October 1918, the Ottoman Empire had to withdraw its troops from the South Caucasus.

On January 11, 1919, Ahmed bey, who was sent to the Paris Peace Conference as a member of the Azerbaijani delegation, traveled to Tbilisi, then to Batumi and finally to Istanbul. However, the writer faced unpleasant events there. Initially, Armenians raised baseless accusations against Ahmed bey. It was no coincidence that the Armenian side chose Ahmed bey as their main target among the Azerbaijani representatives. Since the end of the 19th century, he had been at the forefront of the

struggle against Armenian expansionism. Ahmed bey did not limit himself to exposing Armenian provocations in the press, he also founded a secret organization called “Difai” when necessary, providing a strong response to the Armenians on a physical level. For this reason, the Armenians tried to neutralize Ahmed bey’s activities and prevent him from participating in the Paris Peace Conference [4, p.243].

Despite the difficulty of the situation, Ahmed bey did not leave the slanders and accusations directed at him by the Armenian press unanswered. In the French-language newspaper “Courrier de Turquie” published in Istanbul, he responded to all the Armenian claims in his own characteristic, sharp style. Unfortunately, however, these steps were not enough to prevent the undesirable turn of events. The Allies had already begun an investigation into Ahmed bey and had decided not to grant him a visa to participate in the Paris Peace Conference.

During this period, Ahmed bey Aghaoglu’s name was included in a “black list” prepared by the British, along with 60 other prominent members of the “Committee of Union and Progress”. The Allies planned to arrest all of them. With this step, the Allies aimed to clear Türkiye’s political environment of individuals who had shown sympathy toward Germany during the war.

Consequently, in March 1919, Ahmed bey was first taken to the police station in Eminonu, then to “Bekiragha Division” and was eventually sent into exile in Malta.

On April 12, 1921, Ahmed bey was released from British captivity in Malta along with 40 of his fellow “Unionist” friends.

Ahmed bey Aghaoglu’s arrival in Ankara coincided with the dramatic events taking place on the Western Front of the War of Independence, led by Atatürk. On July 10, 1921, the Greek army launched a large-scale offensive against Turkish positions with the goal of creating a “Great Greece”.

At the end of July 1921, Ahmed bey Aghayev left Ankara with his friend and embarked on a very difficult journey. For four and a half months, the propaganda group led by Ahmed bey visited many villages, towns and cities to actively promote and gain support for the National Independence Movement among the population.

In 1924, Ahmed bey played a vital role as one of the most active commission members in the preparation and adoption of the new Turkish Constitution.

Ahmed bey provided both financial and moral support to Azerbaijani immigrants who moved to Türkiye after the fall of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). For example, he provided financial assistance to the “Yeni Kafkasya” (New Caucasus) journal published by M.E. Rasalzade in Istanbul. A coded letter dated March 14, 1924, states that Ahmed bey sent 350 liras to M.E. Rasalzade for the needs of the “Yeni Kafkasya” journal. During a personal meeting with Ahmed bey in Istanbul, M.E. Rasalzade asked him to help Jeyhun Hajibeyli, who wanted to move from Paris to Istanbul, find a job. Although Ahmed Aghaoglu was unable to assist Jeyhun Hajibeyli in this matter, this incident indicates the existence of strong and reliable ties between M.E. Rasalzade and Ahmed Aghaoglu [3, p.172].

On May 29, 1933, Ahmed Aghaoglu founded the “Akin” newspaper, attempting to turn it into a promoter of liberal ideas in Türkiye. Naturally, in an era of increasing authoritarianism, this attempt lasted only for a short time. The last issue of the newspaper was published on September 24 of that same year. During this period, 119 issues of the newspaper were released.

The great thinker of the Turkic world, Ahmed bey Aghayev, passed away on May 19, 1939. His death was met with great sorrow both in Azerbaijani society and in Türkiye. Rasalzade wrote: “In the person of Ahmed bey Aghaoglu, the Turkic world has lost one of its famous thinkers and editors. There is not a single intellectual in the Turkic world who does not know Ahmed bey Aghaoglu’s name alongside famous figures of the Turkism movement like Ziya Gokalp and Yusuf Akchura. The active role Aghaoglu played in the fields of thought, press and politics during Türkiye’s thirty turbulent years since the “Young Turks” revolution is reflected in the articles published on the occasion of his death. (...) Although known as a general “Turkist” and “Türkiyeci” (supporter of Türkiye) towards the end of his life, like most representatives of his generation, he began his complex journey as a nationalist who primarily carried the idea of Islamic unity” [8, p.70].

Ahmed bey Aghaoglu's activities serve as an important example reflecting the ideological and political transformations of the Turkic world in the early 20th century. Through educational reforms, press activities and political struggle, he made significant contributions to the development of the idea of Turkism. His writings in the "Turk Yurdu" journal and the "Turkic World" series played a key role in forming his pan-Turkic views. His activities during the Paris Peace Conference, his exile to Malta and his role in the National War of Independence demonstrate Aghaoglu's principled stance. He has left a lasting legacy as an influential thinker and public figure in the history of both Azerbaijan and Türkiye.

Keywords: Ahmed bey Aghaoglu, ideology of Turkism, Turk Yurdu journal.

References

1. Balayev, A. (2021). *Əhməd bəy Ağaoğlu*. Bakı, Altun kitab nəşrlər evi, 160.
2. Balayev, A. (2021). *Əhməd bəy Ağaoğlu: Dahi Mütəfəkkir, Qorxmaz Fədai və Yorulmaz Millət Qurucusu (1869-1939)*. Bakı, JekoPrint çap evi, 508.
3. Ağaoğlu, Ə. (2025). *Xatirələr*. Bakı, TEAS Press, 216.
4. Ağaoğlu, Ə. (2007). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı, Şərq-Qərb, 392.
5. Ağaoğlu, Ə. (2022). *Böyük Narahat Adam*. Bakı, Xəzər Nəşriyyat evi, 434.
6. Ağaoğlu, Ə. (2019). *Bəs Bizim Ziyalılarımız Haradadır*. Bakı, Qanun nəşriyyat, 160.
7. Gülsərən, A. (2004). *Türk Düşüncə və Siyasi Həyatında Əhməd Ağaoğlu*. Bakı, AzAtaM, 138.
8. Quliyev, V. (1997). *Ağaoğlular*. Bakı, Ozan, 234.
9. Quliyev, V. (2019). *Türkiyəni Duyğulandıran Ölüm*. Bakı, Qanun nəşriyyat, 128.
10. Mirəhmədov, Ə. (2014). *Əhməd bəy Ağaoğlu*. Bakı, Ərgünəş, 264.

Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış görkəmli ziyalıdır. 1908-ci ildə çar hökumətinin təqiblərindən qaçaraq Bakını tərk etmiş, 1909-cu ildə İstanbula köçmüşdür. Burada "Ağaoğlu" soyadını qəbul etmiş, təhsil müfəttişi, Süleymaniyyə Kitabxanasının direktoru və Darülfünunda müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, Türkiyədə təhsil islahatlarının hazırlanmasında, eləcə də "Sırat-ı Müstəqim", "Türk Yurdu" kimi mətbu orqanlarda publisistik yazıları ilə tanınmışdır. Ağaoğlu türkçülük ideologiyasının formalaşmasına mühüm töhfələr vermiş, "Türk dünyası" silsilə məqalələri ilə türk dünyasının problemlərini təhlil etmişdir. I Dünya müharibəsi və sonrasında siyasi fəaliyyəti səbəbilə Malta sürgünə göndərilmiş, daha sonra Türkiyənin Qurtuluş Savaşında və 1924 Konstitusiyasının hazırlanmasında iştirak etmişdir. O, həmçinin Azərbaycan mühacirlərinə dəstək olmuş, ömrünün sonunadək liberal və türkçü ideyaları müdafiə etmişdir.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VASİTƏLƏRİNİN SINAQDAN KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN APARAT KOMPONENTLƏRİNİN VƏZİYYƏTLƏRİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ

Nihad Nəbiyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı

nihad.nabiyev@student.au.edu.az

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi getdikcə daha mürəkkəb bir vəzifəyə çevrilir. Bugünkü informasiya təhlükəsizliyi mühitində təhlükəsizlik yalnız proqram təminatı səviyyəli tədbirlərlə məhdudlaşmır; aparat komponentlərinin etibarlı işləməsi də bu prosesin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Aparat səviyyəsində yaranan nasazlıqlar və ya gizli zəifliklər informasiya təhlükəsizliyi vasitələrinin funksionallığını zəiflədə və sistem üçün əlavə risklər yarada bilər [1].

Əksər hallarda, informasiya təhlükəsizliyi vasitələrini sınaqdan keçirərkən real iş şəraitini tam şəkildə təkrarlamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən, sınaq prosesi müxtəlif aparat komponenti vəziyyətlərinin simulyasiyalarından geniş istifadə edir. Simulyasiyalar süni şəkildə müxtəlif iş rejimlərində sistem davranışını yaradır və bu şərtlər altında təhlükəsizlik mexanizmlərinin reaksiyasını qiymətləndirir. Bu yanaşma potensial təhdidlərin erkən müəyyən edilməsinə imkan verir [5].

Aparat komponentlərinin vəziyyəti müəyyən bir zaman intervalı ərzində texniki parametrləri və funksionallığı ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyətlər normal iş rejimi, artan yük, resurs məhdudiyyətləri, texniki nasazlıqlar və fəvqəladə hallar kimi təsnif edilə bilər. Hər bir vəziyyət informasiya təhlükəsizliyi vasitələrinin işinə fərqli təsir göstərir və bu təsiri düzgün qiymətləndirmək sistem təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsini artırmaq üçün vacibdir [2].

Aparat komponenti vəziyyətlərinin modelləşdirilməsi zamanı potensial təhlükə ssenarilərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunlara icazəsiz müdaxilə cəhdləri, aparat resurslarına təsir edən xarici amillər, enerji təchizatının qeyri-sabitliyi və fiziki müdaxilə daxildir. Bu ssenarilərin modelləşdirilməsi təhlükəsizlik nəzarətinin sabitliyini və etibarlılığını qiymətləndirməyə imkan verir. Simulyasiya edilmiş mühitdə sınaqdan keçirmək real sistemlər üçün risk yaratmadan təhlükəsizlik mexanizmlərindəki zəif cəhətləri aşkar edir [4].

Simulyasiya əsaslı sınaq metodları informasiya təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün vacib vasitədir. Vəziyyətə əsaslanan modellər, simulyasiya platformaları və analitik yanaşmalar aparat komponenti davranışının hərtərəfli təhlilinə imkan verir. Bu metodlar müxtəlif iş şəraitində təhlükəsizlik mexanizmlərinin effektivliyini qiymətləndirir və onların təkmilləşdirilməsi barədə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir [6].

Simulyasiya edilmiş aparat mühitində informasiya təhlükəsizliyi nəzarətinin sınaqdan keçirilməsi təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanmasına və risklərin idarə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Test nəticələrinə əsasən, təhlükəsizlik mexanizmləri optimallaşdırılır, yeni təhlükəsizlik yanaşmaları hazırlanır və mövcud boşluqlar aradan qaldırılır. Bu yanaşma informasiya sistemlərinin etibarlı və davamlı işləməsini təmin edir [3].

Aparat komponenti vəziyyətlərinin modelləşdirilməsi informasiya təhlükəsizliyinin inkişafı üçün əsas sahə hesab olunur. Gələcəkdə avtomatlaşdırılmış modelləşdirmə vasitələrinin və ağıllı təhlil metodlarının istifadəsi təhlükəsizliyin daha da artırılması üçün şərait yarada bilər. Bu, müasir informasiya sistemlərinin artan təhdidlərə qarşı daha çox dayanıqlığını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: İnformasiya təhlükəsizliyi, aparat komponentləri, modelləşdirmə, sınaq mühiti, aparat vəziyyətləri, təhlükəsizlik alətləri.

Ədəbiyyat

1. Anderson, R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Wiley.
2. Bishop, M. (2019). *Computer Security: Art and Science*.

3. NIST Special Publication 800-160 (2018). System Security.
4. Schneier, B. (2018). *Applied Cryptography*. Wiley.
5. Stallings, V. (2020). *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. Pearson Education.
6. Tanenbaum, A., Bos, H. (2015). *Modern Operating Systems*. Pearson.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-HƏYAT SİĞORTASININ İNKİŞAFINDAKI MÖVCUD TRENDLƏR

Əmrəh Nəcəfov

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı

anajafov@gmail.com

Qeyri-həyat sığortası sektoru iqtisadi sabitliyin qorunmasında, risklərin ötürülməsində və qeyri-həyat sığortası sektoru vasitəsilə birgə maliyyələşdirmədə əsas rol oynayır. Azərbaycanda davamlı institusional inkişafa və tənzimləyici islahatlara baxmayaraq, qeyri-həyat sığortası bazarı hələ də beynəlxalq standartlardan geri qalır. Dünya miqyaslı trend, bazarın ölçüsü, sığorta haqqı artım dinamikası, sığorta iddiaları təcrübəsi və sektor üçün yeni çətinliklərlə tənzimləyici mühit nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda qeyri-həyat sığortasının gələcəyi araşdırılmışdır.

Gələcəyə doğru gedən yolda qeyri-həyat sığortası sektoru bazardan davamlı olaraq qazanc gətirən və sektor istiqamətlərinin inkişafını irəli aparan sektor olacaq. Bundan əlavə, qeyri-həyat sığortası defolt risklərindən qoruyur və ipoteka ilə təmin olunmuş kreditlər halında banklar üçün girov rolunu oynayır. Beləliklə, qeyri-həyat sığortası, restrukturizasiya və diversifikasiya siyasətlərinin köməyi ilə müvafiq iqtisadiyyatlarını dəstəkləməklə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlarında gələcək maliyyə sistemlərində böyük rol oynayacaq. Azərbaycanın sığorta sənayesi yavaş-yavaş, lakin şübhəsiz olaraq tənzimləyici islahatlara və nəzarət təcrübələrinin təkmilləşdirilməsinə məruz qalmışdır ki, bu da iqtisadiyyatın ən ağırlaşmaz və cəlbədicə olmayan sahələrindən biri olmuşdur [1].

Qeyri-həyat sığortası Azərbaycan sığorta bazarının ən dominant hissəsidir və eyni zamanda ümumi sığorta haqlarına ən böyük töhfə verən sahədir. Aparıcı qeyri-həyat sığortası sahələri avtomobil sığortası, əmlak sığortası, yük sığortası, məsuliyyət sığortasıdır [1]. Bunların arasında icbari üçüncü tərəf avtomobil məsuliyyəti sığortası və daşınmaz əmlak sığortası sığorta haqqlarının həcmində əsas töhfə verən amillər olmuşdur. Son bir neçə ildə bazarın qeyri-həyat hissəsində ümumi yazılı sığorta haqqlarının orta templə artması müşahidə olunmuşdur. Artıma iqtisadi dirçəliş, yeni infrastruktur layihələrinin başlanması və insanların, xüsusən də məcburi xətlərdə sığorta tələbləri barədə məlumatlılığının artması təsir göstərmiş, lakin könüllü sığorta məhsullarına tələbat hələ də zəifdir və bu, mövcud məhdud sığorta mədəniyyətinin və az əlverişliliyin əksidir [2].

Bazar konsentrasiyası hələ də Azərbaycandakı qeyri-həyat sektorunun əsas xüsusiyyətidir. Əsas oyunçular sığorta haqqları və sığorta iddiaları ödənişləri baxımından bütün bazarın böyük bir hissəsini əhatə edən bir neçə nəhəng sığorta şirkətindən ibarətdir, kiçik şirkətlər, adətən, qeyri-kafi kapitallaşma, anderrayting qabiliyyəti və risklərin diversifikasiyası kimi maneələrlə üzləşirlər. Bu vəziyyət bazarda rəqabətə və innovasiyaya təsir göstərir. Sığorta tələblərin sığorta haqqına nisbəti olan və faizlə ifadə olunan zərər nisbəti qeyri-həyat sığortası bazarının uğurunu təhlil etmək üçün vacib parametrlərdən biridir [3]. Azərbaycanın qeyri-həyat sığortası sektorundakı zərər nisbətləri sığorta xətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərq göstərir. Avtomobil və bəzi icbari sığorta xətləri, iddiaların yüksək tezliyi və dövlət qiymət nəzarəti səbəbindən ümumilikdə yüksək zərər nisbətləri nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, əmlak və yük sığorta xətləri, ciddi anderrayting standartlarının tətbiqi və bildirilən iddiaların məhdud sayı səbəbindən aşağı zərər nisbətləri göstərməyə meyllidir. Bununla belə, ümumi bazarın zərər nisbətləri düzgün qiymət, risklərin qiymətləndirilməsi və iddiaların idarə olunması ilə bağlı problemlərin hələ də mövcud olduğunu göstərir.

Yeni trendlərdən biri də tənzimləyici nəzarət və rəqəmsallaşdırmanın nəticəsi olan iddiaların idarə olunması prosesinin tədricən təkmilləşdirilməsidir. İddiaların idarə olunması prosesi yaxşılaşsa da, müştərilərin qeyri-həyat sığortası sənayesinə olan etibarına xələl gətirən ödənişlərdə gecikmələr, mübahisələr və s. kimi problemlər hələ də mövcuddur. Azərbaycanda qeyri-həyat sığortasının inkişafına təsir edən ən əhəmiyyətli tendensiyalardan biri tənzimləyici islahatdır. İslahatlar arasında risk əsaslı nəzarət, daha güclü ödəmə qabiliyyəti tələbləri və təkmilləşdirilmiş hesabat standartları bazarda şəffaflığı və maliyyə intizamını xeyli artırır. Bu tənzimləyici siyasətlər sayəsində sektor konsolidasiyadan keçib və nəticədə sığortaçıların sayı azalıb və orta şirkət ölçüsü böyüyüb. Konsolidasiya sənayeni maliyyə cəhətdən daha güclü etsə də, rəqabətin azalması və istehlakçı seçiminin məhdudlaşdırılması ilə bağlı qorxular da yaradıb [4]. Tənzimləyicilər tərəfindən icbari sığortaya göstərilən diqqət sığorta haqlarının artmasına səbəb olub, eyni zamanda yeni könüllü sığorta məhsullarının inkişafına mane olub. Tənzimləyicilər üçün dilemma, eyni zamanda məhsul inkişafını və rəqabəti təşviq etməklə yanaşı, bazarın sabitliyini necə təmin etməkdir.

Rəqəmsal transformasiyanın Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası sənayesinin ən əhəmiyyətli inkişaf edən tendensiyalarından biri olduğu iddia edilir. Sığortaçılar polislərin verilməsi, iddiaların bildirilməsi və müştərilərlə ünsiyyət üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməyə başlayıblar. Onlayn platformaların və mobil tətbiqlərin istifadəsi yavaş-yavaş, lakin şübhəsiz ki, xidmətlərin əlçatanlığını artırır və əməliyyatların səmərəliliyini artırır [5].

Bazarın rəqəmsallaşma səviyyəsi hələ də vahid deyil. Ən böyük sığortaçılar yeni texnologiyalara daha aqressiv şəkildə investisiya qoyurlar, kiçik sığorta şirkətləri isə maliyyə və logistika məsələləri ilə məhdudlaşırlar. Yalnız bir neçəsi hələ də erkən mərhələdə olan və innovasiya üçün geniş imkanlara malik qabaqcıl analitika, süni intellekt və avtomatlaşdırılmış anderraytingdən istifadə edir. Qeyri-həyat sığortası sahəsində məhsul inkişafı demək olar ki, sıfır səviyyədədir. Sığortaçıların əksəriyyəti standart sığorta məhsullarından istifadə edir, lakin demək olar ki, heç bir fərdiləşdirmə və ya əlavə xidmət yoxdur. Təkliflərin şaxələndirilməsi könüllü sığorta qəbulunun artmasında və bazara nüfuz etmə nisbətinin artmasında həlledici amil ola bilər. Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası bazarı davamlı olaraq irəliləyiş əldə etsə də, hələ də mövcud olan bir neçə əsas problem var. Bu amillər arasında sığorta biliklərinin çox aşağı səviyyəsi, sığorta şirkətlərinə inamsızlıq, təklif olunan sığorta məhsullarının az sayı və nəhayət, iqtisadi qeyri-sabitlik və bazarın xarici şoklara qarşı həssaslığı var ki, bu da birlikdə bazarın sabitliyinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası bazarının gələcəkdə əsasən yuxarıda qeyd olunan kommunikasiya brendləri sayəsində inkişaf etməsi ehtimalı var. İstehlakçıların maarifləndirilməsi, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və innovasiya könüllü sığorta bazarını daha da böyütmək üçün birlikdə işləyəcək üç əsas komponentdir. Bundan əlavə, anderrayting, iddiaların idarə edilməsi və risk əsaslı qiymətlər sahələrində beynəlxalq səviyyədə ən yaxşı təcrübələrdən öyrənmək də bazarın səmərəliliyinə səbəb ola bilər [6].

Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası sahəsindəki mövcud tendensiyalar daha sərt qaydalar və yeni ideyaların tətbiqi ilə birlikdə yavaş, lakin davamlı artımla xarakterizə olunur. Bu, o deməkdir ki, sektor ölkənin maliyyə sisteminin vacib bir hissəsi olsa da, onun inkişaf səviyyəsi hələ də beynəlxalq standartların tələb etdiyindən aşağıdır. Struktur çətinliklərin aradan qaldırılması və innovasiyaların təşviqi, Azərbaycanda bütün qeyri-həyat sığortası sektorunun çiçəklənməsi və iqtisadi dayanıqlığa və davamlı inkişafa əhəmiyyətli töhfə verməsi üçün çox vacib olacaqdır.

Açar sözlər: Qeyri-həyat sığortası, risklərin idarə edilməsi, sığorta tənzimlənməsi, bazarın genişləndirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Arena, M. (2008). Does insurance market activity promote economic growth? *Journal of Risk and Insurance*, 75(4), 921-946.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (2024). Sığorta sektorunun inkişafı üzrə icmal. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Sığorta Fəaliyyəti haqqında Qanunu.

4. Cummins, J.D., Venard, B. (2008). *Handbook of International Insurance: Between Global Dynamics and Local Contingencies*. Springer.
5. Skipper, H.D., Kwon, W.J. (2007). *Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy*. Blackwell Publishing.
6. Swiss Re Institute (2023). World insurance: Non-life insurance trends.

ETNİK MƏNSUBİYYƏT VƏ SOSIAL SİNİF İSTEHLAKÇI DAVRANIŞININ AMİLİ KİMİ

Ofelya Nəsirova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı

z.ofelya74@gmail.com

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlakçı davranışının öyrənilməsi iqtisadiyyat, marketing və sosial elmlərin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biridir. İstehlakçıların satınalma qərarları təkcə fərdi istək və ehtiyaclarla məhdudlaşmır. Onların sosial-mədəni mühiti, dəyərləri, cəmiyyət daxilində tutduqları mövqe ilə çox sıx şəkildə əlaqəlidir. Buna görə də, etnik mənsubiyyət və sosial təbəqə istehlakçı davranışına təsir göstərən mühüm sosial amillər sırasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Həm etnik mənsubiyyət, həm də sosial təbəqə istehlakçıların davranışlarına təsir edən son dərəcə mürəkkəb sosial dinamikaadır. Bu iki aspekt fərdlərin nümayiş etdirdiyi şəxsiyyətə, dəyərlərə və davranış nümunələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Aydın olur ki, etnik mənsubiyyət və sosial təbəqə fərdlərin istehlak davranışlarına təsir edən ən mühüm amillərdən ikisidir - etnik mənsubiyyətini müəyyən etmək insana özünü cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqləndirməyə və müxtəlif mədəniyyət və etnik qruplara mənsub insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir. Bu təcrübələr nəticəsində fərdlər daha çox etnik kimliklərinə uyğun olan mal və xidmətləri seçirlər və eyni zamanda bu kimliklərlə əlaqəli simvolları daha çox qəbul edirlər.

Etnik mənsubiyyət fərdlərin həyatına çoxşaxəli təsir göstərir və bu təsirin bir hissəsi ticarət və istehlak sahələrində müşahidə oluna bilər. Fərdin etnik mənsubiyyəti onları digər insanlardan fərqləndirən şəxsiyyətlər, inanc sistemləri, dil və mədəniyyət toplusu kimi müəyyən edilə bilər. Etnik müxtəlifliyin ticarət və istehlaka təsir göstərə biləcəyi müxtəlif yollar var. Məsələn, müxtəlif etnik qrupların müəyyən mal və xidmətlərə olan tələbləri bazarda öz fərqli bazar segmentlərinin formalaşması ilə nəticələnə bilər. Nəticə etibarilə, bizneslərdən strategiyalarını buna uyğun tənzimləmələri tələb olunur. Etnik mənsubiyyətin əmtəə və xidmətlərin tərkib hissələrinə təsiri də mümkündür. Müxtəlif etnik mənsubiyyətlərdən olan şəxslərin tələblərinə cavab vermək üçün bizneslər öz mal və xidmətlərinə müxtəlif komponentləri daxil etmək imkanına malikdirlər [1].

Müxtəlif etnik qruplara və bacarıqlara malik olan əməkdaşları bir araya gətirməklə, geniş ideya və perspektivləri bir araya gətirmək olar ki, bu da öz növbəsində yaradıcılıq və innovasiyanı artırmağa kömək edir. Müxtəlif etnik qruplar və onların tələbləri haqqında öyrənməyə vaxt ayırsalar, bizneslərin regional bazarlara daha yaxşı hazırlaşması mümkündür. Bu, onlara müştərilərin sorğularına daha effektiv cavab verməyə imkan verir. Əgər işçi qüvvəsi getdikcə müxtəlifdirsə, işçilər daha çox özünü təmin edə və həvəsləndirilə bilər. Bu səbəbdən, hər bir işçi öz fərdi keyfiyyətlərinə və təcrübələrinə uyğun çalışaraq təşkilata daha çox dəyər verə bilər. İnküzivliyi və müxtəlifliyi təşviq edən təşəbbüslər şirkətin korporativ imicini yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir. Müştərilər və digər maraqlı tərəflər müxtəlifliyi və inküzivliyi təşviq edən şirkət haqqında müsbət rəy gördükdə, onlar şirkətə daha çox güvənir və şirkətin təklif etdiyi məhsul və xidmətlərlə daha çox maraqlanırlar. Çoxlu etnik qruplara diqqət yetirməklə biz müştərilərimizi daha yaxşı başa düşə və onların tələblərinə cavab verməyə yaxınlaşa bilərik. Bunun sayəsində biz müştərilərimizə daha yüksək səviyyəli xidmət göstərə və onlarla daha sıx əlaqələr qura bilərik. Xüsusi müştəri qruplarının hədəflənməsi reklam və marketing kampaniyalarının əsas məqsədidir. Etnik və sosial mənsubiyyət kimi amilləri nəzərə almaqla müştəri qruplarını müəyyən etmək və onların maraqlarını daha yaxşı başa düşmək

mümkündür. Müəssisələr bu məlumatların köməyi ilə öz reklam və tanıtım strategiyalarını daha yaxşı müəyyən edə bilirlər. Hədəf auditoriyasının etnik və sosial mənsubiyyətinə uyğun reklam və tanıtım kampaniyaları hazırlamaq üçün vulqar mətn və şəkilləri nəzərə almaq lazımdır. Bu, hədəf müştəri bazasının təcrübələrini və maraqlarını əks etdirən təsirə malikdir ki, bu da onları daha səmərəli şəkildə cəlb etməyə kömək edir. Reklam və marketinq kampaniyaları üçün yerli və ya global xarakter daşımından asılı olmayaraq, hədəf aldıkları ərazi və məkana uyğun olan amilləri nəzərə almaq vacibdir. Yerli və ya global kontekstdə bu, reklam və təşviqi normal olduğundan daha effektivdir. Şübhəsiz ki, reklam və marketinq kampaniyalarının konkret hədəf qruplarına uyğunlaşdırılması prosesində sosial mənsubiyyət və etnik mənsubiyyətlə bağlı amillər mühüm rol oynayır. Həm daxili, həm də beynəlxalq kontekstlərdə bu məsələ müstəqil əhəmiyyət kəsb edir.

2005-ci il ölkəmizdə “İnklüziv Təhsil Layihəsi” -nin həyata keçirilməsinin başlanğıcı oldu. “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkilinin İnkişaf Proqramı (2005-2009-cu illər)” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərar qəbul edilmiş qərara uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci il 14 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2018-2024-cü illərdə əlillik” sənədi insani münasibətlərin daha nəcib keyfiyyətlərinin gündəlik həyatımıza mənimsənilməsi üçün inkişaf strategiyalarını əks etdirir.

İnklüziv cəmiyyətdə yaşından, cinsindən, cinsi oriyentasiyasından, etnik mənsubiyyətindən, irqindən, qabiliyyətindən, dinindən, immiqrasiya və sosial-iqtisadi statusundan asılı olmayaraq bütün fərd və qruplara cəmiyyətə giriş və tam iştirak təmin edilir. Bu, inklüziv cəmiyyətin əsasını təşkil edən sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanır. Daha əhatəli cəmiyyətlərə keçid tədricən və mütərəqqi şəkildə baş verir. Təəssüf ki, dərin kök salmış normalar var ki, onlar fərdlərin və icmaların daha əhatəli olması yolunda maneələr kimi çıxış etməyə davam edir. Sənədsiz miqrantlar kimi insan hüquqlarının inkar edilməsi, təhsil və səhiyyə kimi sahələrə çıxışın olmaması inklüziv cəmiyyətlərin inkişafına mane olan məsələlərə misaldır. Xüsusilə əlilliyi olan insanlar tez-tez təhsil almalarına mane olan maneələrlə üzləşirlər.

Əlilliyi olan insanların gündəlik fəaliyyətə cəlb edilməsi və onların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə bərabər şəkildə resurslar və imkanlara çıxışının təmin edilməsi inklüzivliyin tərifini təşkil edən iki komponentdir. Fərdin özünü sağlam mühitdə tapması, öz potensialının cəmiyyət tərəfindən tanınması, sosial əlaqələr qurması, cəmiyyətə inteqrasiyası inklüziv cəmiyyətin bacarığı hesab edilir. Başqa sözlə, inklüziv cəmiyyət fərdin cəmiyyətdə iştirak etmək qabiliyyəti hesab olunur. Bunun özünü göstərə biləcəyi bir çox yollar arasında inkişaf yönümlülük, təhsil, məşğulluq, könüllü iş və digər formalar var.

Açar sözlər: İstehlakçı davranışı, iqtisadiyyat, inklüziv yanaşma, etnik mənsubiyyət, sosial sinif.

Ədəbiyyat

1. <https://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/Istehlak-i-davranisi-az-m-hazir-l-r.docx>
2. <https://genity.az/blog/crm-helli-proqrami-azerbaycanda/>
3. <https://psixologiyainstitutu.az/2021/03/13/m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99t-v%C9%99-qeyri-verbal-davranis/>
4. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2022/aprel/789910.htm>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nkl%C3%BCzi_v_c%C9%99miyy%C9%99t
6. Nəsirova, O. (2025). *İstehlakçı Davranışı*. Bakı, 185.

AVIASIYA SEKTORUNDA KARBON EMISSİYALARININ AZALDILMASI STRATEGİYALARI

Cavad Nəsirov

Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı

cavadnesirov10@gmail.com

Qlobal iqlim dəyişiklikləri XXI əsrin əsas strateji çağırışlarından biri kimi dövlətlərin iqtisadi və nəqliyyat siyasətlərinə birbaşa təsir göstərir. Nəqliyyat sektorunun istixana qazı emissiyalarındakı payı artmaqda davam etdiyi halda, mülki aviasiya bu prosesdə xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Aviasiya sənayesinin sürətli genişlənməsi, beynəlxalq sərnixin axınının artması və hava yükdaşımalarının intensivləşməsi yanacaq istehlakının yüksəlməsinə və bununla da karbon emissiyalarının çoxalmasına səbəb olur [2]. Beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlər tərəfindən qəbul edilən yeni iqlim strategiyaları aviasiya sektorunda emissiyaların azaldılmasını texnoloji yeniliklər, iqtisadi mexanizmlər və institusional tənzimləmə vasitəsilə həyata keçirməyi hədəfləyir [7].

Elmi araşdırmalar göstərir ki, aviasiyanın qlobal karbon emissiyalarındakı payı digər nəqliyyat sahələri ilə müqayisədə daha aşağı olsa da, artım tempi yüksəkdir və uzunmüddətli perspektivdə iqlim siyasətləri üçün ciddi risk mənbəyi kimi qiymətləndirilir [5]. Xüsusilə beynəlxalq uçuşların intensivləşməsi emissiyaların məkan üzrə paylanmasını dəyişdirir və onların atmosferin yuxarı qatlarında yaratdığı təsirləri daha mürəkkəb edir. Bu səbəbdən, aviasiya sektorunda karbon izinin azaldılması yalnız texniki məsələ deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquqi çərçivə, bazar mexanizmləri və dövlətlərarası əməkdaşlıqla sıx bağlı olan kompleks proses kimi formalaşır [3].

Beynəlxalq müstəvidə emissiyaların tənzimlənməsi, əsasən, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının təşəbbüsləri ilə həyata keçirilir və bu qurum tərəfindən tətbiq edilən CORSIA mexanizmi beynəlxalq uçuşlarda emissiya artımının kompensasiya olunmasını nəzərdə tutur [6]. Bu sistem çərçivəsində aviasirkətlər yanacaq sərfiyyatı və emissiya göstəriciləri üzrə hesabat təqdim etməli, müəyyən edilmiş bazis səviyyəni aşdıqları halda karbon kreditləri əldə etməlidirlər. Eyni zamanda Avropa İttifaqının Emissiya Ticarəti Sistemi kimi regional mexanizmlər də bazar alətləri vasitəsilə aviasiya şirkətlərini daha səmərəli texnologiyalara investisiya etməyə sövq edir [2]. Bu yanaşma göstərir ki, karbon emissiyalarının azaldılması getdikcə normativ məcburiyyətlərlə iqtisadi stimulların vəhdətinə çevrilir.

Texnoloji transformasiya aviasiya sektorunda emissiyaların azaldılmasının əsas sütunlarından biri hesab olunur və yeni nəsil təyyarələrin istismara verilməsi bu prosesdə mühüm rol oynayır [3]. Müasir hava gəmilərində yüngül kompozit materiallardan istifadə, aerodinamik göstəricilərin təkmilləşdirilməsi və mühərrik səmərəliliyinin artırılması yanacaq sərfiyyatının azalmasına və bununla da karbon emissiyalarının aşağı düşməsinə səbəb olur. Elektrik və hibrid uçuş sistemləri isə xüsusilə qısa məsafəli marşrutlar üçün perspektivli alternativ kimi nəzərdən keçirilir və bu sahədə aparılan tədqiqatlar gələcəkdə sıfıra yaxın emissiyalı uçuşların mümkünlüyünü göstərir [5]. Bununla yanaşı, hidrogen əsaslı mühərrik konsepsiyaları da uzunmüddətli dekarbonizasiya strategiyalarının mühüm elementi kimi müzakirə edilir [7].

Davamlı aviasiya yanacaqları mövcud texniki infrastruktura uyğunluğu baxımından qısa və orta müddətli perspektivdə ən real həll yollarından biri hesab olunur və onların həyat dövrü ərzində karbon emissiyalarını ənənəvi reaktiv yanacaq ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq potensialına malik olduğu vurğulanır [5]. Bu yanacaqlar bioloji tullantılar, kənd təsərrüfatı qalıqları və sintetik qazlardan istehsal olunur ki, bu da təchizat zəncirinin şaxələndirilməsinə imkan yaradır. Lakin istehsal xərclərinin yüksək olması və məhdud istehsal gücü onların geniş tətbiqinin qarşısında duran əsas maneələrdən biri kimi qiymətləndirilir [2]. Bu səbəbdən dövlət subsidiyaları, vergi güzəştləri və tədqiqat proqramları vasitəsilə davamlı yanacaq bazarının formalaşdırılması strateji əhəmiyyət daşıyır.

Əməliyyat proseslərinin optimallaşdırılması da texnoloji yeniliklərlə yanaşı emissiyaların azaldılmasına mühüm töhfə verir və uçuş marşrutlarının daha səmərəli planlaşdırılması, hava

hərəkətinin rəqəmsal sistemlər vasitəsilə idarə olunması və təyyarələrin yerüstü gözləmə vaxtlarının azaldılması yanacaq sərfiyyatının aşağı salınmasına imkan yaradır [3]. Hava limanlarında alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi, enerji effektiv terminalların inşası və elektriklə işləyən yerüstü nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi isə “yaşıl hava limanı” konsepsiyasının formalaşmasına zəmin yaradır [4]. Bu yanaşma aviasiya infrastrukturunun karbon izinin azaldılmasında getdikcə daha vacib rol oynayır.

Karbon emissiyalarının azaldılması sahəsində iqtisadi alətlərin tətbiqi aviaşirkətlərin davranış modelinə birbaşa təsir göstərir və karbon vergiləri, emissiya ticarəti mexanizmləri və yaşıl investisiyalar üçün maliyyə təşviqləri bazar əsaslı transformasiyanın mühüm elementlərinə çevrilir [2]. Sərnəşinlər üçün könüllü karbon kompensasiyası proqramlarının genişləndirilməsi isə ictimai məsuliyyətin artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, aviaşirkətlərin korporativ sosial məsuliyyət strategiyalarının tərkib hissəsinə çevrilir [5]. Bu proses göstərir ki, ekoloji dayanıqlılıq artıq yalnız dövlət siyasətinin obyekt deyil, həm də istehlakçı davranışı və bazar tələbləri ilə formalaşan kompleks sistemdir.

Azərbaycan kontekstində aviasiya sektorunda karbon emissiyalarının azaldılması milli nəqliyyat strategiyası və beynəlxalq ekoloji öhdəliklərlə uzlaşdırılmalı olan prioritet istiqamət kimi çıxış edir [1]. Son illərdə ölkədə hava limanlarının yenidən qurulması zamanı enerji effektiv texnologiyaların tətbiqi və yerüstü xidmətlərdə elektrik nəqliyyatına keçid imkanlarının nəzərdən keçirilməsi bu istiqamətdə atılan ilkin addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycanın enerji resursları və alternativ enerji potensialı gələcəkdə davamlı aviasiya yanacaqlarının istehsalı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq layihələrinə qoşulmaq üçün əlavə imkanlar yaradır və bu, ölkənin regional aviasiya bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ekoloji imicinin möhkəmlənməsinə xidmət edə bilər [7].

Aparılan təhlil göstərir ki, aviasiya sektorunda karbon emissiyalarının azaldılması yalnız bir texnologiyanın tətbiqi ilə məhdudlaşa bilməz və beynəlxalq tənzimləmə mexanizmləri, yeni nəsil hava gəmiləri, davamlı yanacaqlar, əməliyyat səmərəliliyi və iqtisadi stimulların integrasiyasını tələb edən çoxşaxəli strategiya kimi formalaşır [2]. Dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların və özəl sektorun koordinasiya fəaliyyəti bu transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Azərbaycan üçün isə dayanıqlı aviasiya strategiyasının ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilməsi həm iqlim öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, həm də ölkənin beynəlxalq nəqliyyat-logistika sistemində uzunmüddətli mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1].

Açar sözlər: Aviasiya sektoru, karbon emissiyaları, dayanıqlı aviasiya yanacağı, CORSIA, emissiya ticarəti, yaşıl hava limanları, Azərbaycan.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi (2022). Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sektorunun inkişaf strategiyası. Bakı.
2. Button, K. (2019). *Air Transportation: A Management Perspective*, 9th edition. Routledge.
3. Graham, A. (2020). *Managing Airports: An International Perspective*, 5th edition. Routledge.
4. Halpern, N., Graham, A. (2016). *Airport Marketing*. Routledge.
5. International Air Transport Association (2023). World air transport statistics 2023.
6. International Civil Aviation Organization (2021). CORSIA implementation and emissions monitoring.
7. International Civil Aviation Organization (2022). Global air transport outlook to 2050.

MOLLA ƏHMƏD MƏSCİDİNİN ADAPTİV İSTİFADƏ ÜSULUNUN KULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Gülınar Nəzərova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı

gulnar.nezerova@au.edu.az

İçərişəhər Azərbaycanın paytaxtı hesab olunan Bakı şəhərində yerləşən kiçik həcmli tarixi məkandır və onun ərazisində çoxsaylı tarixi və mədəni abidələr mövcuddur. Bu abidələrdən biri də ölkə əhəmiyyətli Molla Əhməd məscididir. Tezisdə Molla Əhməd məscidinin müasir dövrdəki vəziyyəti, muzey kimi fəaliyyətinə davam etməsi kulturoloji nöqteyi-nəzərdən təhlil edilmişdir. İşin məqsədi Molla Əhməd məscidində adaptiv istifadə üsulunun tətbiqini kulturoloji baxımdan təhlil etmək və bunun turizm sektoruna təsirini müəyyən etməkdir.

Dünya miqyasında bir çox tarixi-mədəni abidələr müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən ekoloji, hidroloji, bioloji, geoloji və antropogen amillərin təsiri nəticəsində dağıntı və aşınmalara məruz qalır. Bu səbəbdən, onların qorunması üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə YUNESKO, Haaqa Konvensiyası, Rerix Paktı, Avropa Mədəni Konvensiyası və digərlərinin normativ-hüquqi bazaları böyük əhəmiyyət kəsb edir [2].

Digər tərəfdən, dünya memarlığında tətbiq olunan adaptiv istifadə anlayışı mövcuddur ki, bu isə tarixi və memarlıq abidələrinin mədəni dəyərinə zərər vermədən, orijinallıqlarının qorunması şərti ilə texniki və memarlıq həlləri bərpa edilərək funksional transformasiyasına cəlb olunmasıdır. Başqa sözlə, adaptiv istifadə abidələrin passiv saxlanmasını məhdudlaşdıraraq, onların ictimai aktivliyini yenidən bərpa edir. Dünyada yerləşən adaptiv istifadə nümunələrinə bunları misal göstərmək olar: Kolumba kilsəsi (Almaniya) Dini İncəsənət muzeyi, Dominikan kilsəsi (Niderland) Kitab mağazası, Banyos kilsəsi (Ekvador) Şəhər İcma Mərkəzi və s. [1]. Belə abidələrdən biri də hazırda İçərişəhərdəki Molla Əhməd məscidir.

Molla Əhməd məscidi Qoşa Qala qapısına yaxınlığında kiçik ölçülü məhəllə məscidlərindən biridir. Məscid XIV əsrin əvvəllərində Nəsrəddin Quştasp bin Həsən Hacıbabanın sifarişi ilə inşa edilmişdir ki, onun müəllifi ustad-memar Mahmud ibn Saddır. Məscidin planda forması dördbucaqlıdır və kiçik ölçülü bir zaldan ibarətdir. Cənub divarında sadə mehrab və yanlarında tağlı, hündür olmayan daş qübbə yerləşir ki, bu da memarlıq baxımından düzgün həll təqdim edir. Məscidin ibadət zalı sivri tağbəndlə örtülüdür. İbadət salonunun cənub divarında mehrab tağçası, qarşı divarda isə buxarı yerləşir. Abidənin cənub və şimal divarlarındakı kiçik tağlar ona görünüş əlavə edir. Memarlıq elementləri abidənin Şirvanşahlar dövrünə xas olduğunu sübuta yetirir. Həmçinin, abidənin Sovet dövründə məhv edilən və dövrümüzə kimi salamat gəlib çatmayan kitabəsi mövcud olmuşdur, burada məscid barədə dəyərli məlumatların yer aldığı irəli sürülür [3, s.87; 4, s.136-138; 5, s.80-81].

Müasir dövrümüzdə Molla Əhməd məscidi İçərişəhər Dövlət Tarixi Qoruğu İdarəsinin dəstəyi ilə Azərbaycan Miniatur Sənəti Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir. Məsciddəki muzey ekspozisiyası 2025-ci ilin oktyabr ayından etibarən ziyarətçilərin istifadəsinə açıqdır. Muzey Azərbaycan miniatur sənətinin öyrənilməsi və mühafizəsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir [6].

Adaptiv istifadə yanaşması yalnız abidənin qorunmasını təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onun sosial, mədəni və iqtisadi funksiyalarını bərpa etməyə şərait yaradır. Molla Əhməd məscidinin miniatur muzey kimi yenidən fəaliyyətə başlaması həm onun kulturoloji dəyərinin nümayişinə, həm də turizm potensialının artırılmasına yönəlmiş bir təşəbbüs kimi qiymətləndirilə bilər. Muzeyin fəaliyyətə başlaması nəticəsində yerli və xarici ziyarətçilərin cəlb olunması Azərbaycan miniatur sənətinin də beynəlxalq səviyyədə tanınmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: Molla Əhməd məscidi, tarixi-mədəni abidələr, adaptiv istifadə üsulu.

Ədəbiyyat

1. Sad Berenji, S., Moazen, S. (2024). Adaptive reuse of historical churches: An analysis of eight case studies. *Journal of Revitalization School*, 2(2), 44-57. <https://doi.org/10.22034/2.2.42>
2. Eyvazova, Y.M. (2010). *Muzeydənkənar Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsi və İstismarı*. Bakı: Mars-Print, 344.
3. Fətullayev-Fiqarov, Ş.S. (2013). *Bakının Memarlıq Ensiklopediyası*. Bakı: Şərq-Qərb, 524.
4. İbrahimov, K.F. (2006). *Bakı: İçərişəhər*. Bakı: Çinar-Çap, 256.
5. Qiyasi, C.Ə. (2018). Memar Mahmud Səəd oğlu. *Müasir Azərbaycandan Tarixi Şirvanşahlar Dövlətinə Səyahət Beynəlxalq Elmi Konfransı*, 72-103.
6. https://www.instagram.com/p/DPTk2YhjPIC/?img_index=17

MÜASİR HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN FORMALAŞDIRILMASININ HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ

Ləman Orucova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı
orucova.leman2022@gmail.com

Hüquqi dövlət doktrinasının ən vacib meyarlarından biri insan hüquqlarının müdafiəsidir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, elektron informasiya fəzasının formalaşması bir çox məlumatları əlçatan edir. Bu proses özü ilə bərabər bir sıra riskləri də gətirir. Fərdi məlumatlar insanlar haqqında çox müxtəlif informasiyaları əhatə edir və onların müdafiəsi hal-hazırkı dövr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Fərdi məlumatların qorunması hüququ şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə sıx bağlıdır və yeni nəsil konstitusion hüquq hesab edilə bilər.

Fərdi məlumatların anlayışına nəzər salaq. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2.1.1-ci maddəsində ifadə olunur: “Fərdi məlumatlar- şəxsin kimliyini birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyənləşdirməyə imkan verən istənilən məlumatdır”. Fərdi məlumatların əldə olunması şəxslər haqqında biometrik, vətəndaşlıq, şəxsi həyat, hüquqi və sosial statusu haqqında geniş informasiyaya sahib olmağa imkan yaradır. Fərdi məlumatlar daxilolma növünə görə açıq və konfidensial kateqoriyalara bölünür [3]. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun səviyyədə mühafizə olunmalıdır. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunla müəyyən olunmuş hallarda istifadə oluna bilər. Açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına müəyyən olunmuş qaydada adsızlaşdırılmış və ya ümumi istifadə üçün daxil edilmiş məlumatlar aiddir. Şəxsin adı, soyadı və atasının adı daimi açıq fərdi məlumatdır. Vətəndaşlıq, təhsil, ixtisasın artırılması və peşəkar yenidən hazırlıq, elmi dərəcə, elmi ad haqqında məlumatlar, əlaqə məlumatları (o cümlədən iş və ya mobil telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı və s.), faktiki yaşayış yeri haqqında məlumat, vəzifəsi, ödənişlər haqqında məlumat, vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi, tibbi xarakterli məlumatlar (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda) və s. əsas fərdi məlumat kateqoriyaları hesab oluna bilər. Həmçinin biometrik məlumatlar fərdi məlumatların əhəmiyyətli qismini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının “Biometrik informasiya haqqında” Qanununun 1.1.2-ci maddəsinə əsasən, biometrik məlumatlar - identifikasiya edilmiş və ya identifikasiya olunan fiziki şəxsin fizioloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən, onu birmənalı və ya digər məlumatlarla uzlaşdıraraq identifikasiya etməyə imkan verən (əl-barmaq və ovuc izləri, üz təsviri, gözü qüzehli və tor qışası, səs fraqmenti və onun akustik parametrləri, dezoksiribonuklein turşusu (DNT) analizinin nəticələri, bədən ölçüləri, bədənin xüsusi əlamətlərinin və fiziki çatışmazlıqlarının təsviri, yazı xətti və imzası və s.), müvafiq standartlar tətbiq olunan və maddi daşıyıcıda əks etdirilən fərdi məlumatları ifadə edir [2]. Fərdi məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması, ötürülməsi, yayılması və məhv edilməsi insan hüquqlarının mühafizəsi sahəsində əhəmiyyətli səviyyədə unifikasiyaya nail olunmuşdur. Azərbaycan

Respublikasının “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanununun 4-cü maddəsi bu sahədə əsas prinsipləri müəyyən edir. Həmin maddənin 1-ci hissəsinə əsasən qanunçuluq, konfidensiallıq, könüllülüyn məcburiliklə uzlaşdırılması əsas prinsiplərdir. 2-ci hissəsində isə bu prosesdə insanın həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaradılmasının, onun şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasının yolverilməz olduğu vurğulanmışdır [3]. Qanunçuluq dedikdə, başda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmaqla, əlaqədar normativ-hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 3-cü hissəsində öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmədiyi ifadə olunmuşdur. Həmin maddənin 5-ci hissəsində isə yazılır: “Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır” [1]. Göründüyü kimi, Konstitusiya insan hüquqlarının təminatını ən vacib məsələ qismində bəyan edir. Digər prinsip olan konfidensiallıq dedikdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bəzi fərdi məlumatların konfidensial xarakter daşması və onun yenə də insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, şəxsi həyatın toxululmazlığı hüququ ilə əlaqəsi kimi anlaşılmalıdır. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunla müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslərə yalnız subyektin razılığı əsasında verilə bilər [3]. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanununun 2-ci maddəsində konfidensial informasiyaya belə anlayış verilir: “Konfidensial informasiya dedikdə, vətəndaşların, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq yaradılmış idarə, müəssisə və təşkilatların, digər hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının qorunması məqsədilə əldə olunmasına məhdudiyyət qoyulan məlumatlar, habelə peşə (həkim, vəkil, notariat), kommersiya, istintaq və məhkəmə sirləri və s. nəzərdə tutulur” [4]. Bundan əlavə xüsusi kateqoriyalı məlumat anlayışı da vardır ki, bu haqda “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun 2.1.6-cı maddəsində bu şəkildə anlayış verilir: “Xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar - fiziki şəxsin irqi və ya milli mənsubiyyətinə, ailə həyatına, dini etiqadına və əqidəsinə, səhhətinə və ya məhkumluğuna aid olan məlumatlardır”. Bu məlumatlar da öz növbəsində şəxs haqqında bir çox detalları ehtiva edir, hansı ki bu məlumatların gizli saxlanılmasının tələb edilməsi subyektin hüququdur. Amma xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar açıq kateqoriya məlumatlara aiddirsə, onlardan istifadə edilməsinə icazə verilir. İstisna hallar vardır ki, bu məlumatlar açıq kateqoriyalı məlumat hesab edilməsə də, müəyyən qurumlar tərəfindən və müəyyən şərtlər daxilində istifadəsinə qanunla icazə verilir. Bu isə yuxarıda sadaladığımız sonuncu prinsipin, yəni könüllülüyn məcburiliklə uzlaşdırılması prinsipinin mahiyyətinə uyğundur. Belə ki, “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun 9.7-ci maddəsində xüsusi kateqoriyalı məlumatların işlənməsi və istifadəsi üçün istisna təşkil edən hallar sırasında bu məlumatların əldə olunmasının və istifadəsinin qanunla müəyyən olunmuş hallarda məcburi xarakter daşıdıqda, subyektin yazılı (o cümlədən Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi üzərindən) razılığı olduqda; xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi subyektin və ya digər şəxsin həyat və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olduqda və belə məlumatların əldə olunması üçün subyektin razılığının alınması mümkün olmadıqda; ictimai birliklərin və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının üzvlərinə aid olan xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi həmin təşkilatlar tərəfindən öz qanuni məqsədlərinə nail olmaq məqsədi ilə və üçüncü şəxsə subyektin razılığı olmadan verilməmək şərti ilə aparıldıqda icazə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [3]. Bu prinsiplərdən əlavə “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunun 4-cü maddəsinin 2-ci hissəsində isə insanın həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaradılmasının, onun şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasının yolverilməz olduğu vurğulanmışdır [3]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 46-cı maddəsi şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnu təsbit edir və bu hüququn dövlət tərəfindən qorunmasına təminat verir [1]. Bu fikirləri ümumiləşdirsək, bu nəticəyə gələ bilərik ki, fərdi məlumatlar geniş bir informasiya bazasını əhatə edir. Bu informasiya toplusu milli informasiya məkanının (MEM) formalaşdırılmasına təkan verir. Lakin bu zaman əsas insan hüquqlarının müdafiəsi və hüquq pozuntularının baş verməməsi diqqət olunmalı məqamlardır.

Açar sözlər: Fərdi məlumatlar, fərdi məlumatların işlənməsi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, konfidensial məlumatlar, xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Biometrik informasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2008-ci il tarixli 651-IIIQ Qanunu.
3. Fərdi məlumatlar haqqında Azərbaycan Respublikasının 11 may 2010-cu il tarixli 998-IIIQ nömrəli Qanunu.
4. İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli 460-IQ nömrəli Qanunu.

DIGITAL AND GREEN TRADE TRENDS: POLICY CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR AZERBAIJAN

Elshan Orujov

Azərbaycan University, Baku
Baku Business University, Baku
elshan.orujov@au.edu.az

This article examines the growing importance of digitalization and environmental sustainability in international trade and their implications for Azerbaijan's trade policy. It analyzes the opportunities created by e-commerce, digital services and green standards for economic diversification and competitiveness. At the same time, the study identifies institutional, regulatory and infrastructural challenges that may limit effective integration, offering policy recommendations to support a balanced and strategic transition.

Global trade dynamics are increasingly shaped by digital innovation and environmental sustainability requirements. The rapid growth of e-commerce, digital platforms and green regulatory frameworks is redefining how countries participate in international markets. For Azerbaijan, aligning national trade policy with these evolving trends is critical to strengthening competitiveness and supporting economic diversification. As emphasized by the World Trade Organization, digital trade facilitation and environmental standards are becoming integral elements of modern trade governance [8].

Problem statement and study relevance and research objectives. The rapid growth of digital trade and the increasing emphasis on environmental sustainability are reshaping global commerce. Cross-border digital services, e-commerce platforms and sustainability-driven trade regulations are becoming critical determinants of market access and competitiveness. Resource-dependent economies, like Azerbaijan, face structural and institutional challenges in adapting to these shifts. With exports heavily concentrated in hydrocarbons, integrating digital and green trade dimensions into national policy offers strategic opportunities while posing regulatory and infrastructural challenges. Baldwin highlights [1] that the digital trade is redefining traditional trade models and competitive dynamics in the global economy. Similarly, Gereffi [2] notes that technological readiness and institutional capacity are essential for countries to participate effectively in modern value chains.

This research is highly relevant given the global shift toward sustainable and technology-driven economic systems. As emphasized by World Bank authors Rodrik and Subramanian [5], countries that fail to adopt digital trade strategies risk marginalization in global markets. Moreover, Porter and Kramer [4] argue that integrating sustainability principles into economic policy is increasingly critical for long-term competitiveness. Understanding how Azerbaijan can strategically align its trade policies with digital and green trends is therefore essential for enhancing economic resilience, diversifying exports and fostering sustainable growth.

Main objectives of the research:

- To assess the current incorporation of digital trade instruments, including e-commerce and digital services, into Azerbaijan's trade policy framework.
- To analyze the effects of emerging environmental and green trade requirements on Azerbaijan's export structure and international market access.
- To identify institutional, regulatory and infrastructural gaps and recommend policies for sustainable and digitally enabled trade diversification.

Integrating digital trade and green standards into Azerbaijan's trade policy is essential for enhancing competitiveness, diversifying the economy and aligning with global market trends. While opportunities exist in e-commerce, digital services and sustainable trade, institutional, regulatory and infrastructural challenges must be addressed. Strategic policy interventions and capacity-building efforts are crucial to ensure Azerbaijan can effectively leverage digital and green trade, fostering long-term economic resilience and sustainable growth.

Keywords: Digital trade, green trade, e-commerce, environmental standards, trade policy.

References

1. Baldwin, R. (2016). *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. Harvard University Press.
2. Gereffi, G. (2018). *Global Value Chains, Development and Emerging Economies*. Cambridge University Press.
3. OECD (2021). Trade policy and environmental sustainability: Aligning global standards. Paris.
4. Porter, M.E., Kramer, M.R. (2019). *Creating Shared Value: Redefining Capitalism and the Role of the Corporation in Society*. Harvard Business Review Press.
5. Rodrik, D., Subramanian, A. (2020). *Globalization, Poverty and Inequality: Lessons from Developing Countries*. MIT Press.
6. UNCTAD (2022). Digital Economy Report 2022: Value creation and capture - implications for developing countries.
7. World Bank (2021). World Development Report 2021: Data for Better Lives. Washington.
8. WTO (2023). World Trade Report 2023: Re-globalization for a secure, inclusive and sustainable future. Geneva.

Rəqəmsal və yaşıl ticarət meyilləri: Azərbaycanın ticarət siyasəti üçün çağırışlar və imkanlar

Tezisdə beynəlxalq ticarətdə rəqəmsallaşma və ekoloji dayanıqlılıq meyillərinin artan rolu və onların Azərbaycanın ticarət siyasətinə təsiri təhlil edilmişdir. Elektron ticarət, rəqəmsal xidmətlər və yaşıl standartların iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından yaratdığı imkanlar araşdırılmışdır. Eyni zamanda, institusional, normativ və infrastruktur məhdudiyyətləri qiymətləndirilərək effektiv integrasiya üçün siyasət tövsiyələri təqdim olunmuşdur.

ASHIQ POEZİYASINDA RƏNGLƏRİN İSTİFADƏSİ

Leyla Piriyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə filialı, Gəncə

leyla.piriyeva@gdu.edu.az

Aşıq poeziyasında rəng simvolizmi və onun geyim obrazları ilə əlaqədə bədii-funksional rolu araşdırılır. Rənglərin emosional təsiri, insan duyğularını, sosial statusu, yaş kateqoriyasını və mərasim kontekstini ifadə etməsi göstərilir. Araşdırmada qeyd olunur ki, xüsusən ipək parçaların rəng çalarları Azərbaycan xalqının estetik zövqünü, kolorit duyumunu və mədəni ənənələrini əks etdirir. Aşıq şeirində “al”, “ağ”, “qara”, “yaşıl” kimi rəng atributları həm hiss və ovqatın, həm də məişət və mərasim anlamlarının açarı kimi çıxış edir. Tarixi mənbələr və folklor nümunələri əsasında rənglərin sosial diferensiasiyada - yaş və statusun müəyyənləşdirilməsində roluna toxunulur. Burada orta əsrlərdən bəri saray geyimlərinin rəng seçimi, xalq məişətində rəng kodları və mifoloji düşüncədə qırmızı rəngin keçid rəmzi kimi funksiyası qeyd edilir. Aşıq poeziyasında rənglərin personaj xarakterinə, daxili dünyasına və ictimai mövqeyinə işıq tutması vurğulanır. Nəticə olaraq, rəng simvolizmi aşıq poeziyasının poetik sistemində çoxqatlı mənə yükü daşıyan mühüm komponent kimi təqdim olunur.

Aşıqlar personajların geyim kontekstində təsvir olunan rənglər vasitəsilə insan duyğularının, sosial rolların, təbii elementlərin, mənəvi halların müxtəlif aspektlərini çatdırır. Rəngdən bu şəkildə istifadə çoxqatlı və simvolik cəhətdən zəngin obrazlar yaratmağa imkan verir ki, bu da personajların daxili dünyasını anlamaq üçün açar olur. Rəng həm də güclü ünsiyyət vasitəsidir və hərəkətə signal vermək, əhval-ruhiyyəyə və hətta fizioloji reaksiyalara təsir etmək üçün istifadə edilə bilər.

Geyimin rəngi həmçinin insanın yaşını təyin edən əsas maddi mədəniyyət elementlərindən biri olmuşdur. Sürmədən-vəsmədən, şux rəngli geyimlərdən, bər-bəzəklərdən, geyim bəzəklərindən qızlar və gəlinlər istifadə edirdilər. Yaşlı qadınlar isə tünd rəngli geyimlər geyir və bəzəklərdən demək olar ki, istifadə etmirdilər. “Cavanlıqda bəzənmədim, hayıf mənə, qocalıqda bəzənmişəm, ayıb mənə” - atalar sözü bu fikri etnoqrafik baxımdan daha dəqiq aydınlaşdırmaq imkanı verir. Atalar sözündən də məlum olur ki, geyinib-gecirmək yalnız cavanlıq dövrü üçün münasibdir [2, s.171]. Orta yaşdan sonra al-əlvən geyinmək, zər-zivərdən istifadə etmək xalq arasında “eldən dışqar” hesab olunur, eyib sayılırdı [3, s.93].

Zənginlərin evlərində, saraylarda müxtəlif rəngli (al-qırmızı, yaşıl, qara) məxmərlər, yaxud atlas parçalardan tikilmiş libaslar - qiyafətlər dəbdə olmuşdur. Orta əsrlərdən başlayaraq, saray geyim ənənəsində al-yaşıl, qırmızı ipək parçalara, yaxud həmin parçalardan tikilmiş qiyafətlərə, libaslara önəm verilirdi. İpək rəngli parçalar saray və xalq məişətinin və mərasim həyatının estetik mündəricəsini dəyişirdi. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasını araşdırmış Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, “parça xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların naxışı və rəngləri həm bu xalqı başqasından ayırmağa və həm də eyni xalqın içərisində müxtəlif sinfi təbəqələrin nümayəndələrini fərqləndirməyə imkan verir” [9, s.97].

Azərbaycan xanımlarının geyimləri rəng harmoniyasına diqqət yetirməsi xalqımızın yüksək kolorit duyumundan və estetik zövqündən xəbər verir. “XIX əsrin axırları - XX əsrin əvvəllərində adətən zəngin, varlı ailələrin qadınları qanovuzdan, mov, darayı, xara və b. parçalardan paltar geyirdilər. Qadınlar adətən toy geyimlərini zərxara, atlaz, məxmər və b. müxtəlif ipək parçalardan tikdirirdilər” [9, s.103].

Aşıq şeirində aşağıdakı parça adları (xüsusən ipək parçalar) daha intensiv işlənməyə malikdir. Parçaların rəng və naxış özünəməxsusluğu və onların vəsfi saz-söz sənətkarlarının yüksək estetik zövqündən və bədii detal həssaslığından xəbər verir. XVI-XVII yüzillərdə aşıq yaradıcılığında istifadə olunan baş geyimi əmmamə geniş yayılmışdır. Bu baş geyiminin rəngidə sosial statusa görə fərqlənirdi. “Əmmamənin qumaşının rəngi, ölçüsü, hətta başa sarınmasında o dönmənin ən çox istifadə olunan əmmamələri əsasən ağ rəngliydi. Padşah və vəzirlər isə yaşıl rəngli əmmamə qoymuşlar (...) Şairlər, elm adamları və rəssamlar daha böyük əmmamə kullanmışlar” [1, s.142].

Məlumdur ki, qırmızı rəng ambivalent struktura malikdir. Ağ və qara dünya arasında keçidlər zamanı qəhrəman qırmızı rəngə boyanır. Bunun ən maraqlı nümunəsi Beyrəyin evlənərkən qırmızı qaftan geyinməsi faktıdır [7, s.137].

Aşıqlar kolorizmdən-rənglərdən geyimləri və personojların sosial statusundan başqa mərasiməyın kontekstinə fərqləndirmək üçün istifadə edirlər. Geyim-libas, xüsusən parça rəngləri qiyafətlərin mahiyyətinə uyğunlaşdırılır, vizuallıq (görümlülük) effektini gücləndirir. Aşıq şeirinin dilində klişeləşmiş al-yaşıl, ağ, qara rəng formulları geniş tətbiq olunur. Kaşğarının lüğətində xanlara bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüyünün hazırlandığı turuncu rəngdə bir qumaş “al” adlanır [8, s.147]. Al ipək parçanın rəngini bildirir.

Kaşğarının lüğətində “al” leksik vahidə “narıncı rəngli ipək parça” [8, s.154] mənasında verilmişdir. Aşıq Nəcəfdə:

*Geyinib qamətinə
Ağ üstündən al yaraşır* [6, s.287].

Çobankərəli Aşıq Cəfərdə:

*Al-yaşıl geyinib çıxdız qarşıma,
Yeriyin naz ilə dəstə gözəllər* [4, s.327].

“Qara”, “ağ”, “al” və “yaşıl”, “qırmızı” rəngləri bildirən sifətlərin substantivləşmə nəticəsində ismə keçmişdir. “Sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində isimlərin törəməsi də öz mahiyyəti etibarilə müəyyən prosesin nəticəsində və ya əlamətin əşyada müşahidəsindən asılıdır. Daha doğrusu, bu sözlər sifətlik məhfumu ilə yanaşı olaraq, eyni zamanda isimlik məhfumunu da ifadə etmək hüququnu qazanır, yəni leksik vahidə çevrilir” [5, s.15]. Ağ, yaşıl, al qırmızı, qara geyimlərin rəngini və çeşidini bildirir. Ağ-rəng mənasında [sifət]; ağ-bez mənasında (isim) qara-rəng (sifət); qara-yaş-matəm paltar [isim]

Varxıyanlı Aşıq Mahmudda:

*Sayıl olub gecə-gündüz gəzmışəm,
Dərddən bağlamışam başa qara mən* [4, s.156].

Aşıq Teymur Morulluda:

*Pərişanlıq el içində olmaya,
Geyinməyə yar qəddinə nə qara* [4, s.165]

Aşıq poeziyasında rəng simvolizmi xalqın adət-ənənələri, dünyagörüşü ilə dərindən bağlıdır. Geyim qəhrəman obrazının mühüm elementi kimi onun zahiri görkəmini əks etdirməklə yanaşı, onun daxili vəziyyətini, sosial vəziyyətini, təbiətlə bağlılığını, mədəni dəyərlərini ifadə etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Rəng simvolikasına bu cür çoxsəviyyəli yanaşma xalq mədəniyyətinin qiymətli irsi olan aşıq poeziyasının dərinliyini və çoxşəxəliliyini üzə çıxarmağa kömək edir.

Açar sözlər: Aşıq yaradıcılığı, geyim adları, rənglər, sosial vəziyyət, rəng simvolikası.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, Ş. (2011). XIII-XVI yüzyl Azərbaycan Milli baş giyişlərinin kültürel özellikləri. *Motiv Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 2, 142.
2. Abdulova, G. (2015). Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər Seriyası*, 4, 93.
3. Abdulova, G.S. (2012). *Atalar Sözləri və Xalq Məsəlləri Etnoqrafik Duyum-Yozum Kontekstində*. Bakı, 171.
4. Qasımlı, M., Allahmanlı, M. (2020). *Aşıq Gözəlləmələri: Şeir Antologiyası*. Bakı: Gənclik, 327.
5. Cəfərov, S.A. (1970). *Müasir Azərbaycan Dili (Leksika)*, I hissə. Bakı: Maarif, 15.
6. İsmayılov, H. (2011). *Göyçə Aşıqları və El Şairi*, 3 cildə. Bakı: Nurlan, 3-cü cild, 287.
7. Qarayev, S. (2020). *Dədə Qorqud Eposu: Xan Konsepti, Ərgənlik Metaforları və Psixoloji Komplekslər*. Bakı: Savad, 137.
8. Kaşğari, M. (2006). *Divanü Lüğət-İt-Türk*, 4 cildə. Bakı: Ozan, 1-ci cild, 147.
9. Məmmədov, İ. (2009). *Azərbaycan Dilinin Etnoqrafik Leksikası*. Bakı: Elm və Təhsil, 97.

EKOLOJİ MÖVZULARIN TƏDRİSİNDƏ ROLLU OYUN METODUNUN ŞAĞİRTLƏRİN QƏRARVERMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİRİ

Məsumə Piriyyəva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

masumaosm@gmail.com

Müasir dövrdə global ekoloji problemlərin dərinləşməsi cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sistemində də yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Xüsusilə, coğrafiya fənni şagirdlərdə ətraf mühitə məsuliyyətli münasibətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin ənənəvi təlim metodları şagirdlərə ekoloji biliklər versə də, onların real vəziyyətlərdə düzgün və davamlı qərarlar qəbul etmək bacarıqlarını kifayət qədər inkişaf etdirmir. Bununla əlaqədar olaraq, interaktiv pedaqoji texnologiyalardan biri kimi rollu oyunların tətbiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir [3, s.7].

İqlim dəyişikliyi, su ehtiyatlarının azalması və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi global problemlər insan fəaliyyəti nəticəsində getdikcə daha ciddi xarakter alır. Bu problemlərin həlli yalnız elmi biliklərlə deyil, həm də ekoloji cəhətdən məsuliyyətli qərarların qəbul edilməsi vasitəsilə mümkündür [2, s.56]. Ona görə də məktəb təlimində, xüsusən də coğrafiya dərslərində şagirdlərdə ekoloji qərar qəbul etmə bacarıqlarının formalaşdırılması aktual məsələyə çevrilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün rollu oyunlar kimi aktiv təhsil texnologiyaları ən effektiv vasitələrdən biri hesab olunur. Müasir təhsil sistemi yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də şagirdlərdə həyati vacib bacarıqların formalaşmasına xidmət etməlidir. Dayanıqlı inkişaf kontekstində bu bacarıqlardan biri ekoloji qərarların qəbul edilməsidir. Coğrafiya fənni öz məzmununa görə bu kompetensiyanın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu imkanların reallaşdırılmasında innovativ pedaqoji texnologiyaların, xüsusilə rollu oyunların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının coğrafiya fənni üzrə ümumi təhsil proqramında (kurikulumunda) müəyyən edilmiş “Ətraf mühit və dayanıqlılıq” məzmun xətti əsas məqsədlərdən biri kimi şagirdlərin təkcə ekoloji hadisələrin mahiyyətini anlamasını deyil, həm də səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil etmək, insan fəaliyyətinin təsirini qiymətləndirmək və düzgün qərarlar qəbul etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını qarşıya qoyur. Kurikulumda fəlakətlərdən qorunma yollarının öyrənilməsi, iqlim dəyişikliyinə və digər global coğrafi risklərin qiymətləndirilməsi, habelə nəzəri biliklərin praktiki vəziyyətlərdə tətbiqi zərurəti xüsusi vurğulanır. Bu tələblər göstərir ki, müasir coğrafiya tədrisi təkcə informativ xarakter daşımamalı, həm də praktik yönümlü bacarıqların inkişafına xidmət etməlidir. Kurikulumun tələblərinə əsasən, müasir coğrafiya tədrisi şagirdlərin fəlakətlərdən qorunma üsullarına yiyələnməsini, iqlim dəyişikliyinə və digər global coğrafi riskləri qiymətləndirməsini, habelə nəzəri bilikləri praktiki vəziyyətlərdə tətbiq etmək bacarığının inkişafını təmin etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, şagirdlərdə ekoloji cəhətdən məsuliyyətli qərar qəbul etmə kompetensiyalarının formalaşdırılması prioritet vəzifələrdən birinə çevrilir.

Kurikulumda göstərilən təlim nəticələri tənqidi təfəkkür, problemin həlli, qərar qəbul etmə, əməkdaşlıq və sosial məsuliyyət kimi mühüm kompetensiyaların formalaşmasını nəzərdə tutur. Xüsusilə, qərar qəbul etmə bacarığı ekoloji mövzuların mənimsənilməsində əsas kompetensiyalardan biri kimi çıxış edir. Bu, şagirdlərin real həyati vəziyyətlərə yaxınlaşdırılmasını, müxtəlif mövqeləri qiymətləndirmələrini, seçim etmələrini və nəticələri proqnozlaşdırmalarını tələb edir. Lakin mövcud tədris təcrübəsində ekoloji məzmunun mənimsənilməsi tez-tez nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşır və şagirdlərin qərar qəbul etmə bacarıqlarının sistemli inkişafı üçün kifayət qədər şərait yaradılmır. Halbuki kurikulumun məzmun xətti biliklərin praktiki tətbiqini və şagirdlərin aktiv mövqeyini əsas şərt kimi irəli sürür. Bu ziddiyyət daha effektiv, şəxsiyyətyönümlü və aktiv təlim mühitinin təşkilini zəruri edir. Belə bir vəziyyətdə şagirdləri real vəziyyətlərə cəlb edən və onları müxtəlif sosial rollar çərçivəsində düşünməyə və qərar qəbul etməyə yönəldən pedaqoji texnologiyaların tətbiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan coğrafiya dərslərində rollu oyunlar vasitəsilə ekoloji qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafı problemi birbaşa kurikulumun tələbləri ilə səsleşir və müasir Azərbaycan təhsil sistemində aktual pedaqoji məsələ kimi çıxış edir.

Rollu oyunlar vasitəsilə şagirdlərdə ekoloji qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nümunəsi:

Situasiya: Müəyyən bir regionda yeni sənaye müəssisəsinin tikintisi planlaşdırılır. Müəssisə region üçün iqtisadi cəhətdən faydalı hesab edilsə də, onun ətraf mühitə - su resurslarına, torpağa və əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərə biləcəyi ehtimal olunur.

Rolların bölgüsü:

Ekoloq - ekoloji riskləri və mümkün nəticələri izah edir.

Sahibkar - iqtisadi mənfəəti əsaslandırır.

Yerli sakin - yaşayış şəraiti və sağlamlıq məsələlərini qaldırır.

Dövlət nümayəndəsi - qanunvericilik tərəfini və məsuliyyət məsələsini təqdim edir.

Fermer - təbii resurslardan asılı olan fəaliyyət sahələrini müdafiə edir.

Rollu oyunun gedişatı:

Məlumatlandırma: Müəllim ekoloji problemin mahiyyətini izah edir; şagirdlər öz rolları üzərində düşünür.

Rollu oyun: Hər bir iştirakçı öz mövqeyini əsaslandırır, ekoloji nəticələri qiymətləndirir və alternativ həll yolları təklif edir.

Qərarın qəbulu: Müzakirədən sonra "Ekoloji baxımdan ən məqsədəuyğun qərar hansıdır?" sualına cavab verilir. Qərar əsaslandırılmış olmalıdır.

Refleksiya: Qəbul edilmiş qərarın mümkün nəticələri və ona təsir edən amillər müzakirə olunur.

Ekoloji qərar qəbul etmə bacarıqlarının formalaşması:

- Ekoloji problemlərin səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi;
- Müxtəlif sosial və ekoloji maraqların müqayisə edilməsi;
- Risklərin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırma;
- Ekoloji cəhətdən məsuliyyətli qərarların qəbul edilməsi;
- Öz mövqeyini əsaslandırmaq və müdafiə etmək.

Bu nümunə göstərir ki, rollu oyunlar şagirdləri passiv dinləyici mövqeyindən çıxararaq, onları real həyatı vəziyyətlərdə düşünməyə və qərar qəbul etməyə sövq edir. Rollu oyun vasitəsilə şagirdlər nəinki ekoloji biliklər əldə edir, həm də praktik olaraq ekoloji qərar qəbul etmə bacarıqlarını formalaşdırırlar. Bu, müasir Azərbaycan coğrafiya tədrisinin əsas məqsədlərindən biri olan kompetensiya əsaslı yanaşmanın reallaşdırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: Ətraf mühit və dayanıqlılıq, kurikulum, kompetensiya əsaslı yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Seyfullayeva, N. (2023). *Coğrafiya Təhsilində İnteraktiv Strategiyalar və Ekoloji Kompetensiyalar*.
2. Выготский, Л.С. (2004). *Психология Развития Ребенка*. Москва: Издательство Смысл.
3. Выготский, Л.С. (1991). *Воображение и Творчество в Детском Возрасте: Психологический Очерк*. Москва: Просвещение.
4. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Kurikulu (Coğrafiya fənni üzrə məzmun xətləri). e-qanun.az
5. Crow, M.L., Nelson, L.P. (2015). The effects of using academic role-playing in a teacher education service-learning course. *International Journal of Role-Playing*, 5, 26-34.

PRAQMATİK MƏNA, KONTEKST VƏ İNTERPRETASIYA PROBLEMLƏRİ

Günay Poladova

Qarabağ Universiteti, Xankəndi

gunay.poladova@karabakh.edu.az

Linqvistik praqmatika müstəqil elm sahəsi kimi XX əsrin ikinci yarısında formalaşmağa başlamışdır. Onun yaranması bir çox elmi və dilçilik meyarları ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, bu sahənin inkişafı həm ümumi elmi tendensiyalar, həm də spesifik linqvistik tədqiqatların inkişafı ilə bağlı idi. Ümumi elmi kontekstdə diqqət xüsusilə insan faktoruna yönəlmiş, yəni dilin istifadəsi və ünsiyyət prosesində insan davranışının rolu əsas götürülmüşdür. Eyni zamanda, sahənin özünəməxsus elmi motivləri - məsələn, dilin kontekstual və kommunikativ aspektlərinin tədqiqi linqvistik praqmatikanın ayrılmaz bir elm sahəsi kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu proses linqvistik nəzəriyyənin təkmilləşdirilməsi və praktiki ünsiyyət problemlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə geniş imkanlar yaratdı [4].

Linqvistik praqmatika çərçivəsində öyrənilən fenomenlər göndərən, qəbul edən və ünsiyyət situasiyasının xüsusiyyətləri ilə sıx bağlılıqda təhlil olunur. Bu yanaşma insan fəaliyyətinin müxtəlif formalarının dərk edilməsinə metodoloji zəmin yaradır və xüsusilə dil vasitəsilə gerçəkləşən ünsiyyət proseslərinin - məna daşıyan nitq signalları əsasında formalaşan kommunikativ aktların elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan verir [1]. Eyni zamanda, linqvistik praqmatika fəlsəfə, semiotika, psixologiya və dilçilik kimi müxtəlif elmi sahələr arasında əlaqələrin qurulmasına və onların davamlı inkişafına şərait yaradır. Bu sahənin tədqiqi həm praqmatik mənanın özünü, həm də onun öyrənilmə prinsipləri və metodlarını daha dərinədən analiz etməyə imkan verir. Nəticədə, linqvistik praqmatika yalnız dilin istifadəsini izah etmək vasitəsi kimi çıxış etmir, həm də insanın kommunikativ fəaliyyətinin mürəkkəbliyini və sosial kontekstdə mənalarnın formalaşmasını anlamaq üçün nəzəri və praktik baza təmin edir [7].

Müasir linqvistik praqmatika inkişaf mərhələsində mənası, əsasən, kommunikasiya prosesində konkret bir işarə və ya signal vasitəsilə ötürülən informasiya kimi başa düşülür. Bu elm sahəsi, kommunikativ axında meydana çıxan və mövcud olan müxtəlif mənalarnı sistemli şəkildə öyrənir. Tədqiqat zamanı xüsusi diqqət mətnin göndərənindən çıxan mənalarnı ilə mətnin qəbul edən tərəfindən qavranan və interpretasiya olunan mənalarnı arasındakı fərqlərə yönəldilir [3]. Hər iki növ mənalarnı müxtəlif formalarda nəzərdən keçirilə bilər: onlar həm uzual, yəni lüğəvi mənalarnı, həm aktualı, yəni kontekstual mənalarnı, həm də praqmatik mənalarnı ola bilər. Belə yanaşma linqvistik praqmatikanın yalnız dilin istifadəsini öyrənməklə kifayətlənmədiyini, həm də insan kommunikativ fəaliyyətinin mürəkkəbliyini və sosial kontekstdə mənalarnı necə formalaşdığını anlamağa imkan verdiyini göstərir. Nəticədə, sahə elmi nəzəriyyəni praktiki ünsiyyətlə birləşdirir və dilin funksional, kontekstual və sosial aspektlərinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır [2].

Uzual mənalarnı sözün obyektiv, sabit şərhini əks etdirir və konkret obyektləri, hadisələri, prosesləri, onların xüsusiyyətlərini və bir-biri ilə olan münasibətlərini, həm real həyatda mövcud olan, həm də potensial olaraq mövcud ola biləcək halları əhatə edir. Bu mənalarnı, adətən, lüğətlərdə qeyd olunur və çox vaxt həmin sözün dilin digər elementləri ilə birləşmə qaydaları ilə tamamlanır, yəni sözün sintaktik və leksik xüsusiyyətləri nəzərə alınır [6]. Uzual mənalarnı öyrənilməsi linqvistik tədqiqatlarda dilin obyektiv, standart funksiyasını anlamaq üçün vacibdir və onlar praqmatik və kontekstual mənalarnı müqayisədə daha stabildir [1].

Sözün praqmatik mənası göndərən subyektin nümayiş etdirilən hadisələrə, obyektlərə və ya onların qəbul edənə münasibətini əks etdirir. Başqa sözlə desək, praqmatik mənalarnı yalnız sözün leksik və ya uzual şərhini əks etdirmir, həm də ünsiyyət prosesində göndərəninin mövqeyini, niyyətini və qarşı tərəfə yönəlmiş münasibətini göstərir. Bu yanaşma linqvistik praqmatikanın əsas məqsədlərindən birini - dil vasitəsilə sosial və kommunikativ niyyətlərin ifadəsini başa düşmək üçün nəzəri baza yaratmağı təmin edir. Praqmatik mənalarnı öyrənilməsi həm dilin funksional aspektlərini, həm də kontekstual olaraq mənalarnı necə formalaşdığını anlamağa imkan verir, beləliklə, linqvistik

tədqiqatlarda həm dilin istifadəsini, həm də insan kommunikativ davranışlarını təhlil etmək mümkün olur [4].

Praqmatik mənanın daxili strukturu emotiv və konativ istiqamətli komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Emotiv komponentlər göndərənə adresatla bağlı formalaşdırdığı təsəvvürləri ifadə edir, konativ komponentlər isə onun kommunikativ niyyətlərini və presuppozisiyalarını əhatə edir [3]. Praqmatik mənanın komponentləri nitq vahidlərinin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmaması və azı potensial səviyyədə digər işarələrlə əlaqəli olması xüsusiyyətinə əsaslanır. Nitq vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi konkret ifadənin, eləcə də ümumi nitq ünsiyyətinin özünəməxsus pragmatik fonunu formalaşdırır.

Praqmatik mənalarda konativ-yönümlü variantları:

- Göndərən subyektin əks olunan hadisələrə, varlıqlara və ya alıcıya qarşı müsbət və ya mənfi münasibətinin ifadəsi;
- Göndərən ifadənin konkret elementlərini xüsusi olaraq vurğulaması;
- Göndərən mətn alıcısının praqmatik gözləntilərini nəzərə alaraq ona kifayət qədər, artıq və ya qeyri-kafi həcmdə informasiya təqdim etməsi [6].

Praqmatik mənalarda emotiv-yönümlü variantları:

- Kommunikantların nitq hadisəsində iştirak etməsi və ya etməməsi;
- Mətn göndərəninin inamlı və ya qeyri-inamlı nitq davranışı;
- Göndərən tərəfindən nitq hadisəsinin real və ya qeyri-real kimi ehtimal xarakterli qiymətləndirilməsi [5].

Praqmatik məna nitq situasiyası ilə sıx bağlı olduğuna görə daxili strukturla yanaşı, xarici struktura da malikdir. Praqmatik mənanın xarici strukturu göndərən şəxsin stereotip nitq davranışına əsaslanır [2].

Stereotip nitq davranışı dedikdə, göndərən emosional və konativ amillərlə şərtlənən, nisbətən sabit nitq hərəkətləri sistemini təşkil edən reaksiyaları nəzərdə tutulur. Bu sistem ünsiyyətin adət olunmuş, təkrarlanan şəraitlərinə cavab olaraq formalaşır [4]. Sözün praqmatik mənası (eləcə də həmin sözü aktuallaşdıran göndərən stereotip nitq davranışı) aşağıdakı münasibətləri əks etdirir:

- Göndərən subyektin əks olunan hadisələrə, varlıqlara və ya alıcıya qarşı fərdi, situativ münasibəti;
- Göndərən subyektin əks olunan hadisələrə, varlıqlara və ya alıcıya qarşı konvensional, sosial cəhətdən müəyyənləşdirilmiş münasibəti [1].

Beləliklə, daxili strukturda olduğu kimi, praqmatik mənanın xarici strukturunda da iki komponent qrupu fərqləndirilir: fərdi komponentlər və sosial baxımdan determinə olunmuş komponentlər.

Praqmatik mənanın qeyri-sabitliyi subyektin qavrayış məkanına daxil olan obyektin həmin məkanın sərhədləri daxilində və ya xaricində qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, praqmatik mənalarda dilin müxtəlif səviyyələrində olan vahidlərin mənasının tərkib hissəsi ola bilər. Belə ki, leksik vahidlərdə praqmatik məna leksik mənanın bir hissəsi kimi çıxış edir, morfoloji vahidlərdə morfoloji mənanın müxtəlif çalarlarını əks etdirir, sintaktik vahidlərdə cümlədə informasiyanın alıcı üçün yenilik və əhəmiyyətinə görə təşkil olunması ilə əlaqələndirilir, üslubi vahidlərdə isə seçim, əsasən, ünsiyyət vəziyyəti ilə müəyyən edilir [5]. Bu isə praqmatik mənanın şərh edilməsinin mümkünsüz olduğu demək deyil. Sadəcə olaraq, onun izahı üçün həm ənənəvi, həm də yeni elmi yanaşmalara əsaslanan xüsusi metodlardan istifadə olunmasını tələb edir.

Açar sözlər: Linqvistik praqmatika, praqmatik məna, kommunikativ akt, kontekstual məna.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова Н.Д., Падучева, Е.В. (1985). Истоки, проблемы и категории прагматики. *Новое в Зарубежной Лингвистике*, 16, 8-42.
2. Бондарко, А.В. (1998). Общее языкознание и теория грамматики. *Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С.Д. Кацнельсона*. СПб: Наука, 51-63.

3. Гарипова, Н.М. (2008). Смысл слова и слово смысла. Актуальные проблемы общего и регионального языкознания. *Материалы Всероссийской Научной Конференции с Международным Участием*, 137-141.
4. Косериу, Э. (1989). Контрастивная лингвистика и перевод: Их соотношение. *Новое в Зарубежной Лингвистике*, 25, 63-81.
5. Пелипенко, А.А. (2001). Рождение смысла. Мир психологии. Москва: МГУ, ВГУ, 20-26.
6. Kristeva, J. (1972). Bachtin das Wort der Dialog und der Roman. *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Zur linguistischen Basis der Literaturwissenschaft*, 345-375.
7. Frege, G. (2008). Über Sinn und Bedeutung.

APPLICATION OF MODERN ANALYTICAL DETECTION OF CHEMICAL TRACES AND ISOTOPIC CHANGES IN OIL WASTES DUE TO IONIZING RADIATION

Maksim Ponyakin

Azerbaijan State Oil and Industry University, Baku

ponyakinmaksim@gmail.com

Significant and unforeseen leaks in oil and gas fields can result from the ongoing corrosion and erosion of equipment used to store and transport liquids and gases. This typically results in serious environmental risks and detrimental economic effects. For example, methane, the main component of natural gas, is a potent greenhouse gas, flammable and present in the air in amounts more than 5%. It was shown that methane was responsible for almost half of the emissions in the top 7% of all metropolitan pipeline leaks. Butane, ethane and propane are other natural gas constituents that can combine to make volatile organic compounds (VOCs), which can cause smog and endanger industrial growth. Every year, there are around 200 major events that cause operating losses or equipment damage [2, pp.168-171].

For prompt and economical repair, it is imperative to precisely identify and locate leaks in oil and gas fields.

There are several classifications for leak detecting systems. Active leak detection systems, for example, employ a light or energy source to transmit a light or sound wave to a remote receiver; passive leak detection systems, on the other hand, do not use either.

Leak detection systems in the oil and gas industry can also be categorised using acoustic, optical, electrical and chemical methods. Two-dimensional (2D) or three-dimensional (3D) cameras can be used in oil and gas fields to capture 3D images of specific wavelengths, particularly in the long and mid-infrared ranges (LWIR and MWIR wavelengths, respectively), which optical leak detection systems can use to obtain a qualitative or even quantitative representation of liquid and gas leaks. In order to measure leaks quantitatively, they can also have point sensors that can take a photosensor that operates in the infrared spectrum. Fibre grating and interferometric techniques have also been used to detect gas leaks using optical fibres [3]. The ppb sensitivity method has also been successfully applied to leak detection with photoacoustic sensors.

Lead sulphides and other chemical-based sensors work on the basis that when a specific percentage of gas is present, their atomic composition shifts. Their cost-effectiveness, ability to function in challenging weather and ease of practical use are their advantages. However, because their characteristics heavily rely on local weather conditions, they need regular, it is impossible to predict their service life, calibration and maintenance [4, pp.125-130]. Furthermore, these sensors need to be used in the leak region and don't offer information on where the leak is. An experience was shown using a very low-power sensor (2.64 mW) based on a gamma-alumina membrane. The sensor was successfully tested to detect a methane leak every 30 seconds and its service life can be extended to 641 days.

In oil and gas fields, leak detection systems can also be categorised as either mobile or permanently installed. Mobile systems can be moved by autonomous vehicles like drones or by an operator. Utilising recent developments in high-power wireless communication and sensing technologies, wireless sensor networks have been widely proposed for the permanent deployment of wireless leak detection sensors in oil and gas fields, identifying the leak source or even measuring the rate of liquid and gas leaks. Although ground-based leak detection systems with handheld cameras have been extensively used in numerous applications, they've the clear drawback of being less scalable than airborne thermography-based methods and having restricted access to many areas of oil and gas production and servicing. They can also use an inbuilt recognition system to identify potentially dangerous substances, but they don't account for wind and the state of the climate, which could lead to erroneous readings.

Wireless technology-based leak detection systems are starting to appear in oil and gas industries because to the low cost and large payload of drones [1, pp.28-30]. The weight of the actual infrared cameras, which usually weigh more than one kilogram, is one of the problems with these systems. Moreover, they usually need comparatively large batteries and extra cooling systems. However, these technical problems will probably be fixed soon due to ongoing technology developments.

As a result, there isn't a leak detection system for oil and gas fields that can function in all circumstances, including rain or fog. Although this study examined a number of review articles on leak detection techniques, various new ideas are still being produced due to the comparatively quick development of sensor networks and extensive technology integration.

Presenting the most advanced acoustic and infrared techniques for identifying liquid and gas leaks in oil and gas fields is the aim of this study.

This study looks at different methods for finding gas and liquid leaks. However, the sensors are not appropriate in every environment due to their chemical and physical limits. Both surface-mounted and subterranean pipes can have their liquid and gas leaks located and detected by acoustic sensors. This approach is more effective with steel pipelines since leak noise is more difficult to propagate via plastic pipelines. Additionally, to avoid false alarms of liquid and gas leaks, a very large number of sensors are required to monitor long pipelines. although it is insufficient for detecting small leaks. In order to accurately identify and locate liquid and gas leaks in oil and gas fields, a huge number of sensors must be deployed.

Keywords: Chemical trace, ionizing radiation, the ppb sensitivity method.

References

1. Дашкина, А.Р. (2022). Применение беспилотных летательных аппаратов для повышения безопасности в нефтегазовой отрасли. *Нефтяная Смена. Энергия Будущего!*, 28-30.
2. Чепурной, И.В. (2023). Системы обнаружения утечек на нефтегазовых трубопроводах. *Достижения Науки и Технологий-ДНУТ-11-2023*, 168-171.
3. Ma, W., Wang, R., Rong, Q., Shao, Z., Zhang, W., Guo, T., ... & Qiao, X. (2017). CO₂ gas sensing using optical fiber fabry-perot interferometer based on polyethyleneimine/poly (vinyl alcohol) coating. *IEEE Photonics Journal*, 9(3), 1-8. <https://doi.org/10.1109/JPHOT.2017.2700053>
4. Kasyutich, V.L., Martin, P. A. (2007). Multipass optical cell based upon two cylindrical mirrors for tunable diode laser absorption spectroscopy. *Applied Physics B*, 88(1), 125-130.

İonlaşdırıcı şüalanma nəticəsində neft tullantılarında kimyəvi izlərin və izotopik dəyişikliklərin müasir analitik aşkarlanmasının tətbiqi

Tezisdə neft və qaz yataqlarında boru kəmərlərində maye və qaz sızmalarının lokallaşdırılması və aşkarlanması üçün metodoloji yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Bu məsələnin aktuallığı ondan ibarətdir ki, neft və qaz yataqlarında resurs sızmaları səbəbindən neft və qaz

şirkətlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən xeyli sayda hadisə baş verir. Bu tədqiqatın məqsədi neft və qaz yataqlarında maye və qaz sızmalarını aşkar etmək üçün istifadə olunan akustik və infraqırmızı metodların müasir vəziyyətini təqdim etməkdir.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARLA ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNDƏ SOSIAL REABİLİTASIYA YANAŞMALARI VƏ ALTERNATİV TƏSİR MEXANİZMLƏRİ

Rəna Qasımlı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı

r.qasimli08@gmail.com

Müasir hüquqi-sosial yanaşmalarda yetkinlik yaşına çatmayanların mühakimə olunması prosesi təkcə hüquqi məsuliyyət müstəvisində deyil, eyni zamanda onların sosiallaşması, psixososial inkişafı və cəmiyyətə reinteqrasiyası kontekstində dəyərləndirilir. Bu baxımdan cəza yönümlü klassik mühakimə mexanizmlərinin effektivliyi getdikcə sual altına düşür və alternativ tərbiyə metodlarının tətbiqi zərurəti ön plana çıxır. Sosial iş elmi bu prosesdə əsas əlaqələndirici və bərpaedici rol oynayaraq, yetkinlik yaşına çatmayan fərdin davranışının sosial səbəblərini araşdırmaq və risk faktorlarını minimuma endirmək məqsədi daşıyır.

Sosial iş aspektindən yanaşdıqda, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq pozuntularına meyilliyi, əsasən, fərdin iradi seçimlərinin nəticəsi kimi deyil, onun daxil olduğu sosial sistemlərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi izah olunur [4]. Sosial-ekoloji yanaşmaya əsasən, uşağın davranışı mikro (ailə, yaxın sosial çevrə), mezo (təhsil müəssisələri, icma strukturları) və makro (sosial-iqtisadi vəziyyət, normativ-hüquqi mühit, mədəni dəyərlər) səviyyələrdə mövcud olan faktorların kompleks təsiri altında formalaşır. Bu baxımdan hüquq pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs sosial risklərin passiv daşıyıcısı kimi çıxış edir və onun davranışı daha geniş sosial disfunksiyaların təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir [3].

Sosial iş nəzəriyyəsinə görə fərdin davranışı üzərində qeyri-formal nəzarət mexanizmləri – icma dəyərləri, qonşuluq münasibətləri, sosial məsuliyyət və kollektiv nəzarət zəiflədikdə, hüquqi normadan kənar davranış riski yüksəlir. Bu səbəbdən alternativ tərbiyə metodları yalnız fərdi səviyyədə deyil, icma müstəvisində də önləyici və bərpaedici tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Məhz bu kontekstdə alternativ tərbiyə metodları cəzanın sərtləşdirilməsinə əsaslanan represiv yanaşmanı deyil, davranışın sosial və psixoloji səbəblərinə yönəlmiş reabilitasiya yönümlü müdaxilələri ön plana çıxarır [4].

Azərbaycan kontekstində yetkinlik yaşına çatmayanların mühakimə prosesində sosial iş mexanizmlərinin tətbiqi normativ-hüquqi baxımdan müəyyən əsaslara malik olsa da, bu mexanizmlərin real icra səviyyəsində sistemli və davamlı şəkildə fəaliyyət göstərdiyini demək çətindir [1]. Milli qanunvericilikdə uşaqların hüquqlarının qorunması, onların azadlıqdan məhrum edilməsinin son çarə kimi nəzərdə tutulması və tərbiyəvi tədbirlərin prioritet hesab olunması ilə bağlı müddəalar mövcuddur [2]. Lakin bu normativ yanaşma institusional mexanizmlərlə tam şəkildə dəstəklənmədiyindən, sosial iş alətlərinin tətbiqi çox vaxt formal xarakter daşıyır və praktiki nəticəlilik baxımından məhdud qalır.

Məhkəmə mərhələsində də sosial işçilərin rolu məhdud xarakter daşıyır. Bir çox hallarda sosial işçi məhkəmə prosesində aktiv iştirakçı deyil, yalnız məlumat ötürücüsü və ya formal rəy verən subyekt kimi çıxış edir [3]. Halbuki sosial iş elminin yanaşmasına görə, məhkəmə qərarlarının sosial əsaslandırılması üçün uşağın ailədaxili münasibətlər, sosial risklər, qoruyucu faktorlar və inkişaf potensialı kimi fərdi sosial portretinin kompleks şəkildə təqdim olunması vacibdir. Bu cür qiymətləndirmənin olmaması alternativ tədbirlərin məzmununu zəiflədir və onların icrasını simvolik xarakterə çevirir.

Alternativ tərbiyə tədbirlərinin praktik tətbiqində müşahidə olunan digər mühüm problem onların çox vaxt standartlaşdırılmış və fərqləndirilməmiş formada həyata keçirilməsidir. Sosial

işçinin iştirakı olmadan tətbiq edilən bu tədbirlər uşağın real ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmır və davranış dəyişikliyinə yönəlmiş məqsədyönlü müdaxiləni təmin etmir. Nəticədə alternativ tədbir formal şəkildə yerinə yetirilsə belə, hüquq pozuntusunun təkrarlanma riski azalmır və sosial reabilitasiya prosesi yarımçıq qalır.

Halbuki sosial işçinin iştirakı ilə aparılan fərdi sosial qiymətləndirmə yetkinlik yaşına çatmayanın cinayət davranışının motivlərini aşkar etmək baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu qiymətləndirmə prosesi yalnız uşağın törətdiyi əmələ fokuslanmır, eyni zamanda onun sosial təcrübəsini, travmatik yaşantılarını, ailə sistemindəki funksional pozuntuları və sosial dəstək resurslarını üzə çıxarır [5]. Sosial işçi bu məlumatlar əsasında uşağın risk və ehtiyac profilini müəyyən edir və fərdi tərbiyəvi müdaxilə planının hazırlanmasına elmi əsas yaradır.

Azərbaycan reallığında bu cür qiymətləndirmənin aparılması alternativ tərbiyə tədbirlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır bilər. Məsələn, ailədaxili nəzarətin zəif olduğu hallarda valideynlərlə paralel sosial işin aparılması, təhsildən yayınması müşahidə olunan uşaqlar üçün məktəb əsaslı sosial dəstək proqramlarının tətbiqi və ya psixoloji travma keçirmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müvafiq reabilitasiya xidmətlərinə yönləndirilməsi hüquq pozuntusunun təkrarlanmasının qarşısını almağa real töhfə verə bilər [4].

Azərbaycan kontekstində yetkinlik yaşına çatmayanların mühakimə prosesində sosial iş mexanizmlərinin real və funksional şəkildə tətbiqi normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə deyil, bu bazanın praktiki icra alətlərinin gücləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Sosial işçinin prosesə erkən mərhələdən cəlb olunması, fərdi sosial qiymətləndirmənin məhkəmə qərarlarında əsas istinad mənbəyinə çevrilməsi və alternativ tərbiyə tədbirlərinin fərdiləşdirilməsi bu sahədə keyfiyyət dəyişikliyinə əsas şərtləri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Yetkinlik yaşına çatmayanlar, sosial reabilitasiya, alternativ tərbiyə metodları, alternativ tərbiyə tədbirləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2023, Bakı: Hüquq Yayınları.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 2023, Bakı: Qanun.
3. Əliyev, R. (2019). *Yetkinlik Yaşına Çatmayanların Hüquqları və Hüquqi Müdafiə Mexanizmləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Hüseynova, S. (2020). *Sosial İş Nəzəriyyəsi və Təcrübəsi*. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
5. United Nations Office on Drugs and Crime (2017). *Handbook on Juvenile Justice*. Vienna.

KİBERTƏHLÜKƏ ANTOLOGİYASI

Hüseyn Qasimov, Ruqəyyəxanım Qəribzadə

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan

huseynqasimov@ndu.edu.az, ruqeyyeqeribzade@gmail.com

Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması ilə kiber təhdidlər həm mürəkkəblilik, həm də tezlik baxımından artmışdır. Erkən dövrdə viruslar sadəcə sistemləri pozmaq üçün istifadə olunurdusa, son zamanlarda hakerlərin diqqəti maliyyə mənfəətinə yönəlmişdir. Morris Worm, ILOVEYOU və Stuxnet kimi hadisələr artan riskləri göstərmişdir. Müasir dövrdə kiberhücumlar süni intellektlə idarə olunur və IoT, bulud xidmətlərindəki zəifliklərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Sosial mühəndislik, sıfır gün zəiflikləri və milli dövlət əməliyyatları əsas təhlükə olaraq qalır. Bu səbəbdən çoxfaktorlu autentifikasiya, məlumatların şifrələnməsi və müntəzəm ehtiyat nüsxələr kimi tədbirlər vacibdir. Gələcəkdə kibertəhlükəsizlik sahəsi süni intellekt və kvant hesablamlarına əsaslanacaq və hökumətlər kritik informasiyanın qorunmasını təmin etmək üçün sərt qaydalar tətbiq edəcəklər.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kibertəhlükələri daim artan və mürəkkəb risk halına gətirmişdir. Hakerlər müxtəlif üsullarla fərdləri, müəssisələri və dövlət strukturlarını hədəf alırlar.

Kiberhücumların nəticələri maliyyə itkiləri, məlumatların pozulması və xidmətlərin dayanmasına səbəb ola bilər [1; 7]. Kibertəhlükələrin inkişafını, əsas hadisələri və qorunma üsullarını öyrənmək vacibdir.

Kiber Təhdidlərin Təkamülü: Əvvəlki dövrlərdə viruslar sadə idi və disketlər vasitəsilə yayılırdı. Internetin genişlənməsi ilə hakerlər sistemləri yoluxdurmaq və məlumatları oğurlamaq üçün daha mürəkkəb metodlardan istifadə etməyə başladılar [3]. 2000-ci illərdə hakerlərin diqqəti maliyyə mənfəətinə yönəlmiş, ransomware və şəxsiyyət oğurluğu artmışdır. Sosial medianın inkişafı şəxsi məlumatların əlçatanlığını artırmışdır [3].

Tarixi Kiberhücumlar: Morris Worm (1988), ILOVEYOU virusu (2000) və Stuxnet (2010) kimi hadisələr kibertəhlükələrin artan əhəmiyyətini göstərir [4; 9]. 2017-ci ildə WannaCry hücumu Windows sistemlərində zəifliklərdən istifadə edərək istifadəçilərin məlumatlarını şifrələmiş və ödəniş tələb etmişdir [4]. SolarWinds və Colonial Pipeline hücumları kritik infrastruktura təsiri göstərmişdir [4].

Müasir Kiber Təhdidlər: Hakerlər sosial mühəndislik, fişinq, ransomware, sıfır gün zəiflikləri və milli dövlət əməliyyatlarından istifadə edirlər [3; 6]. Süni intellekt hücumları avtomatlaşdırır və aşkarlanmasını çətinləşdirir. IoT cihazlar və bulud xidmətlərindəki zəifliklər hakerlər üçün əlavə giriş nöqtələri təmin edir [5; 8].

Kibertəhlükəsizliyin Əhəmiyyəti: Fərdlər və təşkilatlar güclü parollar, çox faktorlu autentifikasiya, şifrələmə və müntəzəm ehtiyat nüsxələr kimi tədbirlər görməlidirlər [2]. Təlim və maarifləndirmə insan səhvlərindən yaranan riskləri azalda bilər. Zero Trust modeli şəbəkə təhlükəsizliyini gücləndirir.

Gələcək Perspektivlər: Kibertəhlükəsizlikdə süni intellekt və kvant hesablamaları əsas rol oynayacaq. Hökumətlər sərt qaydalar tətbiq edərək məlumatların qorunmasını təmin edəcək. GDPR və CCPA kimi qanunlar məlumat təhlükəsizliyinin vacibliyini vurğulayır [1; 10].

Açar sözlər: Kiber təhdidlər, Ransomware, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, məlumatların şifrələnməsi.

Ədəbiyyat

1. Bishop, M. (2003). *Computer Security: Art And Science*. Addison-Wesley Professional.
2. Кузнецов, В.В. (2016). *Информационная Безопасность: Теория и Практика Защиты Информации*. Издательство Юрайт.
3. Kshetri, N. (2021). *Cybersecurity and Cybercrime: The Global Perspective*. Springer
4. Cappelli, D.M., Moore, A.P., Trzeciak, R.F. (2012). *The CERT Guide to Insider Threats*. Addison-Wesley Professional.
5. Singer, P.W., Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar*. Oxford University Press.
6. Lewis, J.A. (2018). *Cybersecurity and Cyberwarfare*. Rowman & Littlefield.
7. Whitman, M.E., Mattord, H.J. (2022). *Principles of Information Security*, 7th edition. Cengage Learning.
8. Geers, K. (2011). Strategic cyber security. *Journal of Strategic Studies*, 34(1), 24-45.
9. Anderson, R. (2020). *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Wiley.
10. Bada, M., Sasse, M.A. (2017). Cybersecurity awareness campaigns. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 20(10), 604-610.

О РАЗВИТИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В РАЗДЕЛЕННОЙ ГЕРМАНИИ

Джамиля Гасимова

Азербайджанский Университет Языков, Баку

gasimovajamila@yahoo.de

После Второй мировой войны Германия была разделена на четыре оккупационные зоны. На их территории позднее появились Федеративная Республика Германии и Германская Демократическая Республика. Общественная жизнь, экономика и политика ФРГ были ориентированы на Запад, в первую очередь, на США. ГДР же ориентировалась на Восточный блок под руководством Советского Союза. Такие различия в направленности нашли свое отражение и в языке. Влияние английского языка, а также вовлеченность в международную терминологию коснулись не только западную, но и восточную часть расколотой страны. Неоспорима при этом роль литературы, западно-немецкого радио- и телевидения, а также личных контактов.

Влияние русского языка в ГДР было относительно незначительным. Даже его обязательное преподавание в школах не изменило ситуацию. Причиной было отсутствие тех факторов, которые способствовали росту англо-американского влияния ФРГ, а именно: давняя традиция, культурно-языковое родство и индивидуальная готовность языкового принятия. Русские *товарищ, комсомол, Кремль, колхоз, большевики, спутник, дача* (*Towarischtsch, Komsomol, Kreml, Kolchos, Bolschewiki, Sputnik, Datscha*) [3, с.168]. не являются заимствованиями в немецком языке. Это скорее цитатные слова, которые не интегрировались в немецкую языковую систему.

Если и говорить о малочисленных заимствованиях из русского языка, то тут речь идет не об исконно русских словах с характерной морфологической структурой, а скорее об элементах международной лексики, состоящих из латинских и греческих лексем: *политэкономия, агроном, экспонат, комбинат, аспирант, курсант, диверсант* (*Politökonomie, Agronom, Exponat, Kombinat, Aspirant, Kursant, Diversant*) [3, с.168]. Эти попавшие в немецкий язык во времена ГДР слова по форме напоминают больше прямые заимствования из греческого и латинского языков, чем из русского. По сути, они могли возникнуть и в западной части Германии. На старую западно- и центральноевропейскую унификацию немецкого языка, происходившую некогда под влиянием церкви, идей гуманизма и просвещения, во времена ГДР была наложена восточноевропейская унификация социалистических стран. Но и последнюю, в свою очередь, сформировали идеология Великой французской революции, немецкая философия и марксизм. Поэтому было бы правильно рассматривать эти заимствования как неотъемлемые элементы общеевропейского, а не русского языкового выравнивания. Косвенно этому процессу содействовала и русская интеллигенция периода до Октябрьской революции, которая владела греческим, латинским, французским, английским и немецким языками. Однако европейскую унификацию нарушали отдельные слова. Так, в ГДР пилотов космических кораблей было принято называть по русскому образцу *Kosmonauten*, а в ФРГ - по американскому - *Astronauten*. Первые летали в *космос* (*Kosmos*), вторые - к *небесным телам* (*Gestirne*). По аналогии с русским языком такие англицизмы, как *Meeting, Combine, Dispatcher* [3, с.168] в ГДР стали официальными терминами, хотя в ФРГ они либо вовсе не употреблялись, либо употреблялись в другом значении. Нередки случаи нетипичного для немецкого языка, склонного к словосложению, использования определений перед существительными: *sowjetische Republik* вместо *Sowjetrepublik*.

Было бы ошибочно рассматривать термины, относившиеся к различным областям общественной жизни ГДР, в особенности в области управления и экономики, как раскалывавшими немецкий язык. Во-первых, не доказано, что языковые новшества в этих областях в ГДР были многочисленнее, чем в ФРГ. Если в ГДР имели место быть *Staatsrat, Volkskammer, Volksarmee, Kombinat, Kollektiv, Plansoll, Produktionsgenossenschaft, Agronom,*

Aktivist, Kader, Brigade, Objekt, Volkseigene Betriebe, Maschinen-Traktoren-Stationen, Handelsorganisation [3, c.171], то в ФРГ - чуждые для восточной части термины, такие как *Bundesebene, Bundeweher, soziale Marktwirtschaft, konzentrierte Aktion* [3, c.171] и так далее. Во-вторых, издавна имеющиеся различия в политической и административной терминологиях Германии, Австрии и Швейцарии не смогли привести к расколу немецкого языка. Различия в официальном использовании языка в ФРГ и ГДР вызывали коммуникативные трудности и были весьма существенны для дальнейшего словарного состава политических идеологий. Если слова *мир, право, справедливый, демократия, прогрессивный, свобода, добровольный, гуманизм, общество, научный, дискутировать, объяснять* имели в западной и восточной частях Германии разнящиеся значения, то это вовсе не значит, что на западе сохранились старые “неидеологические” значения, а на востоке произошла идеологическая переориентация. Проблема различий в значениях наблюдалась ранее, в 20-х годах прошлого столетия, у коммунистов, социал-демократов, либералов, консерваторов и национал-социалистов. Даже в пределах ФРГ существовали существенные различия в понимании понятий *свобода слова* и *демократия* между политиками, между правыми и левыми.

После объединения Германии в коммуникации между западными и восточными немцами возникали серьезные трудности [1, c.15]. Это было связано с некогда разными путями развития и различиями в понятийных системах и политических реальностях [2, c.12].

В настоящее время связь, существующая между языком и политикой, не менее проблематична. Болонский процесс полностью изменил стандарты обучения в немецкоязычном пространстве [4, c.23]. Немецкий язык как язык науки уступил свои позиции английскому, причем не только в естественных науках. Сложившаяся ситуация вызвала волну протеста среди ученых.

Ключевые слова: Германии, термины, заимствования, идеология.

Литература

1. Lebedewa, J., Stukalenko, V. (1998). *Geteilte Übersetzungen*. Berlin, Frank & Timme, 404.
2. Meulemann, H. (1998). *Werte und Nationale Identität im Vereinten Deutschland*. Leske+Budrich, Opladen, 320.
3. Polenz, P. (2009). *Geschichte der Deutschen Sprache*. New York, Walter de Gruyter, 224.
4. Thome, G. (2012). *Übersetzen als interlinguales und interkulturelles Sprachhandeln: Theorien - Methodologie - Ausbildung*. Berlin, Frank & Timme, 616.

Bölünmüş Almaniyada alman dilinin inkişafı barədə

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almanıyanın iki siyasi sistemə bölünməsi (Almaniya Federativ Respublikası və Almaniya Demokratik Respublikası) dilin inkişafına da təsir göstərmişdir. AFR-də ingilis dilinin və beynəlxalq terminologıyanın təsiri güclü olduğu halda, ADR-də rus dilinin təsiri məhdud qalmışdır. Rus mənşəli sözlərin əksəriyyəti alman dilinə tam inteqrasiya olunmamış, daha çox sitat xarakteri daşmışdır. ADR-də işlədilən bəzi terminlər isə rus dilindən deyil, latın və yunan köklü beynəlxalq leksikadan qaynaqlanmışdır. AFR və ADR arasında siyasi, inzibati və ideoloji terminologiyada fərqlər mövcud olsa da, bu fərqlər alman dilinin parçalanmasına gətirib çıxarmamışdır. Almanıyanın birləşməsindən sonra kommunikativ çətinliklər müşahidə edilsə də, bunlar dilin deyil, fərqli siyasi və anlayış sistemlərinin nəticəsi idi. Müasir dövrdə isə alman dili elm dili kimi mövqelərini getdikcə ingilis dilinə güzəştə getməkdədir ki, bu da elmi dairələrdə narazılıq doğurur.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN SƏRHƏDLƏRİNİN DELİMİTASIYA VƏ DEMARKASIYA PROBLEMİ

Nurlan Qasimov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

qasimovnurlan20044@gmail.com

İkinci Qarabağ müharibəsindən (2020-ci il) sonra Azərbaycan və Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiya və demarkasiyası prosesi xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Sovet dövrü inzibati sərhədləri formal olaraq dövlət sərhədi statusu olsa da, heç vaxt beynəlxalq hüquq normalarına (Vyanadakı 1978-ci il Konvensiyası prinsipləri) uyğun delimitasiya və demarkasiya edilməmişdir [1]. Müxtəlif tarixli xəritələrdəki fərqlər, sərhəd zonasında kəndlərin, yüksəkliklərin və strateji obyektlərin mövcudluğu prosesini mürəkkəbləşdirmişdir. Bu məsələ texniki deyil, hüquqi, tarixi və siyasi xarakter daşıyır. Sərhədin hüquqi müəyyən edilməməsi regionda gərginliyi saxlayır və sülh müqaviləsinin imzalanmasına maneə olur [2]. Delimitasiya iki dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması üçün zəruri əsas yaradır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 11; BMT Nizamnaməsi, maddə 2(4)) [1].

Üçtərəfli bəyanata əsasən, Laçın dəhlizi xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərməli, təhlükəsizlik Rusiya sülhməramlı kontingenti tərəfindən təmin edilməli idi. Dəhliz Qarabağdakı erməni əhalisinin yeganə quru əlaqəsi idi. Müharibədən sonra Laçın şəhəri və köhnə yol Azərbaycan nəzarətinə keçmiş, yeni alternativ marşrut istifadəyə verilmişdir. Lakin Qarabağda qanunsuz silahlı birləşmələrin qalması, təbii sərvətlərin qanunsuz istismarı (Mülki Məcəllə, maddə 1090; Ətraf mühit haqqında Qanun) ciddi təhlükəsizlik riski yaratmışdır [3].

12 dekabr 2022-ci ildən Laçın dəhlizinin Azərbaycan hissəsində ekoloji etiraz aksiyaları keçirilmiş, yol faktiki bağlanmışdır. Aksiyalar Qarabağdakı qızıl və mis yataqlarının qanunsuz istismarı ilə əsaslandırılmışdır. Nəticədə sərbəst hərəkət uzun müddət məhdudlaşmış, Rusiya sülhməramlılarının iştirakına baxmayaraq fasiləsiz fəaliyyət pozulmuşdur. Vəziyyət Qarabağ ermənilərinin sosial-humanitar durumuna ağır təsir göstərmişdir: ərzaq və dərman qıtlığı, xəstələrin təxliyə problemləri, enerji təchizatı fasilələri yaranmışdır [3; 4]. Ermənistan “humanitar blokada” iddiası ilə BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə (ICJ) müraciət etmişdir. Məhkəmə 2023-cü ildə Azərbaycana maneəsiz hərəkətin təmin edilməsi öhdəliyini xatırlatmışdır (ICJ-nin 22 fevral 2023-cü il qərarı) [4]. Azərbaycan isə suveren ərazidə təhlükəsizlik nəzarəti, ekoloji qoruma və qanunsuz fəaliyyətlərin qarşısının alınması arqumentləri ilə cavab vermişdir.

Laçın dəhlizi sadəcə yol deyil, regionda suverenlik, təhlükəsizlik, humanitar hüquq və beynəlxalq diplomatiyanın kəsişdiyi strateji nöqtəyə çevrilmişdir. Bu məsələ sülh danışıqlarına, sərhəd toqquşmalarına və regional sabitliyə birbaşa təsir göstərmişdir. Uzunmüddətli sülh üçün delimitasiya və demarkasiyanın beynəlxalq hüquqa uyğun həyata keçirilməsi zəruridir.

Azərbaycan ordusunun Ermənistanla sərhəd boyunu təmizləməsi. 2-ci Qarabağ Müharibəsi (2020-ci il, 27 sentyabr - 10 noyabr) başa çatdıqdan sonra Azərbaycan Ordusunun Ermənistanla dövlət sərhədi boyu apardığı təmizləmə əməliyyatları (əsasən, minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizləmə) postmüharibə dövrünün ən aktual məsələlərindən biri olmuşdur. Bu proses dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası ilə sıx bağlıdır və Ermənistan tərəfinin postmüharibə dövrlərində də mina qoyma fəaliyyəti ilə çətinləşmişdir.

2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyanatdan sonra Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin delimitasiyası prosesi başlamışdır. Bu prosesdə, xüsusilə Qazax, Tovuz, Ağstafa və digər sərhəd rayonlarında erməni qüvvələri tərəfindən əvvəlki dövrlərdə və müharibədən sonra qoyulmuş minalar aşkar edilmişdir. Azərbaycan Ordusunun mühəndis-sapyor birləşmələri bu ərazilərdə intensiv təmizləmə əməliyyatları aparır [5].

Ermənistan tərəfi müharibədən sonra da sərhəd boyunda diversiya əməliyyatları keçirmiş, yeni minalar qoymuşdur. Məsələn: 2021-ci il mayın 27-də Kəlbəcər istiqamətində (sərhəd zonası) mina qoyan 6 erməni hərbcisi Azərbaycan Ordusu tərəfindən saxlanılmışdır. 2022-ci il sentyabrında

erməni diversantları tərəfindən sərhəd zonasında və təchizat yollarında qoyulmuş minalar Azərbaycan Ordusunun mühəndis qoşunları tərəfindən zərərsizləşdirilmişdir. 2024-cü il may ayında Qazax rayonunun Xeyrimli kəndində (dövlət sərhədi boyu) minatəmizləmə işlərinə başlanılmışdır [6]. Bu işlər delimitasiya prosesi çərçivəsində aparılır. 2024-cü il avqustunda Laçın rayonunda (sərhədə yaxın zona) erməni istehsalı olan 102 ədəd piyada əleyhinə mina aşkarlanaraq məhv edilmişdir. 2025-ci il noyabr ayında sərhəd zonasında (İstisu məntəqəsi yaxınlığında) ANAMA işçisi erməni qüvvələri tərəfindən qoyulmuş piyada əleyhinə minanın partlayışı nəticəsində ağır yaralanmışdır. Bu hadisə 2020-ci ildən bəri 376 nəfərin mina qurbanı olduğunu göstərir (onlardan çoxu sərhəd və azad olunmuş ərazilərdə).

Azərbaycan Milli Mina Agentliyi (ANAMA) və Ordunun mühəndis qoşunları sərhəd boyu da daxil olmaqla ümumi təmizləmədə fəal iştirak edir. 2020-ci ildən bəri azad olunmuş ərazilərdə (sərhəd zonaları daxil) 227 min hektar ərazi minalardan təmizlənib, 38 min 600 piyada əleyhinə mina, 22 min 192 tank əleyhinə mina və 148 min 376 partlamamış sursat zərərsizləşdirilib. Sərhəd delimitasiyası çərçivəsində hər iki tərəf (Azərbaycan və Ermənistan) bəzən birgə və ya ayrı-ayrı təmizləmə işləri aparır. Bu əməliyyatlar sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək, delimitasiyanı sürətləndirmək və mülki əhaliyə qayıdışı təmin etmək məqsədi daşıyır. Ermənistan tərəfi isə mina xəritələrini tam verməməkdə ittiham olunur, bu da prosesi ləngidir [5; 6]. Bu mövzu hələ də aktualdır və delimitasiya danışıqları ilə paralel davam edir.

Qazax rayonu istiqamətində delimitasiya və demarkasiya işləri. 2-ci Qarabağ Müharibəsi (2020-ci il, 27 sentyabr - 10 noyabr) başa çatdıqdan sonra Azərbaycan və Ermənistan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası (xəritə üzərində müəyyən edilməsi) və demarkasiyası (yerində nişanlanması) prosesi başlamışdır. Bu prosesin ən mühüm və konkret nəticələrindən biri Qazax rayonu istiqamətində əldə olunmuş razılaşmalar olmuşdur. Qazax rayonunun 4 qeyri-eklav kəndi (Bağanis Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Qızılhacılı) 32 illik işğaldan azad edilmişdir [7].

2024-cü il aprel 19-da Azərbaycan-Ermənistan Dövlət Sərhədinin Delimitasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının 8-ci iclasında protokol imzalanıb. Bu razılaşma ilə Qazax rayonunun 4 kəndinin Azərbaycana qaytarılması təmin edilmişdir. 2024-cü il mayın 15-də 9-cu iclas keçirilib, texniki protokol razılaşdırılıb və imzalanmışdır [3]. 2024-cü il mayın 24-də Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidməti kəndlərin ərazilərini nəzarətə götürüb. Beləliklə, 12,7 km uzunluğunda sərhəd xətti delimitasiya olunmuşdur [8; 9].

Delimitasiya və demarkasiya işləri demək olar ki, eyni vaxtda aparılıb ki, bu, nadir hallardandır. Prezident İlham Əliyev bu prosesi “şəffaf” və “təhlükəsizlik, kommunikasiyalar, yaşayış məntəqələri, tarixi və ekoloji amillər nəzərə alınaraq” həyata keçirildiyini qeyd etmişdir [10].

Qaytarılan ərazilərin ümumi sahəsi təxminən 65 kvadrat kilometrdir. Kəndlər Birinci Qarabağ Müharibəsi dövründə (1990-1992-ci illərdə): Bağanis Ayrım 1990-cı il martın 23-24-də, digərləri 1992-ci ildə işğal olunmuşdur. 6500-dək yerli sakin məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdü. 2025-ci il mayın 24-də kəndlərin qaytarılmasından 1 il tamam oldu. Hazırda ərazilər Dövlət Sərhəd Xidmətinin nəzarəti altındadır. Delimitasiya prosesi tam başa çatana qədər bu hissə delimitasiya edilmiş hesab olunur. Qaytarılan kəndlərdə 2024-cü il aprelindən ANAMA tərəfindən minatəmizləmə aparılır. Bu proses delimitasiya və demarkasiya ilə paralel gedir və ərazilərin mülki istifadəyə hazırlanmasını təmin edir.

Prezident İlham Əliyev prosesi “diplomatik uğur” adlandırıb, vurğulayıb ki, kəndlər “bir güllə atmadan” qaytarılıb. O, gələcək sakinlərin təhlükəsizliyi üçün xüsusi tədbirlər görülməsini tapşırıb və prosesin bütün sərhəd boyu davam etdiriləcəyini bildirib. Bu razılaşma Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində etimad mühitinin yaranmasına töhfə verir və sülh sazişi istiqamətində mühüm addımdır. Proses hələ də davam edir, növbəti mərhələlərdə digər istiqamətlər (o cümlədən ekavlar) üzrə işlər planlaşdırılır.

Laçın dəhlizi xüsusi rejimlə fəaliyyət göstərməli olsa da, ekoloji etirazlar nəticəsində bloklanmış, humanitar böhran yaranmışdır; ICJ Azərbaycana hərəkətin təmin edilməsini xatırlatmışdır. Sərhəd boyu mina təmizləmə əməliyyatları intensiv aparılır, 2020-ci ildən bəri minlərlə mina zərərsizləşdirilib, lakin Ermənistan tərəfi yeni minalar qoymaqda ittiham olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan-Ermənistan, delimitasiya və demarkasiya, İkinci Qarabağ müharibəsi, Laçın dəhlizi, Qazax rayonu, sülh danışıqları, ərazi bütövlüyü.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Mina Agentliyi hesabatları, 2020-2025, Bakı.
2. Azərbaycan Milli Mina Agentliyi (2024). Minatəmizləmə hesabatı. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, Bakı.
4. Azərbaycan-Ermənistan Dövlət Sərhədinin Delimitasiyası üzrə Dövlət Komissiyası protokolları, 2024.
5. BMT Nizamnaməsi, 1945, Nyu-York.
6. Dövlət Sərhəd Xidməti (2024). Sərhəd delimitasiyası və demarkasiyası. Bakı.
7. Əliyev, İ. (2021). *Azərbaycan-Ermənistan Sərhəd Məsələləri: Tarix və Hüquq*. Bakı.
8. Həsənov, R. (2022). *Mina Təhlükəsi və Sərhəd Təhlükəsizliyi*. Bakı.
9. ICJ (2023). Application of the International Court of Justice on Freedom of Movement in the Lachin Corridor.
10. Rəsmi Prezident çıxışları və bəyanatları, 2024, Bakı.

DİFAİ PARTİYASININ YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ TARİXİ ROLU

Teymur Qasimov

Azərbaycan Universiteti, Bakı

qasimovt13@gmail.com

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda formalaşmış mürəkkəb ictimai-siyasi mühit Azərbaycan xalqının tarixi inkişafına ciddi təsir göstərmiş, milli özünüdərk və siyasi təşkilatlanma proseslərini sürətləndirmişdir. Çar Rusiyasının regionda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti, etnoslararası münasibətlərin məqsədli şəkildə gərginləşdirilməsi və erməni millətçi təşkilatlarının silahlı fəaliyyəti yerli müsəlman əhalinin həyatına, təhlükəsizliyinə və milli varlığına birbaşa təhdid yaratmışdır. Xüsusilə 1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin geniş vüsət alması qarşıdurmanın açıq və qanlı mərhələyə keçdiyini nümayiş etdirmişdir. Müasir tarixşünaslıq bu hadisələrin səbəblərini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, çarizm etnoslararası ayrı-seçkiliyin şiddətlənməsində qızışdırıcı rol oynamış, lakin sovet dövrü tarixşünaslığı bu amili birtərəfli və şişirdilmiş formada təqdim etmişdir [1, s.20]. Yaranmış bu tarixi şərait Azərbaycan milli ziyalıların xalqın hüquqlarını qorumaq, erməni terroruna qarşı təşkilatlanmış müqavimət yaratmaq və milli həmrəyliyi möhkəmləndirmək istiqamətində daha fəal addımlar atmağa sövq etmişdir. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək “Difai” Partiyası formalaşmışdır. Əzizovun qeyd etdiyi kimi, “Difai” erməni millətçi təşkilatlarının terror fəaliyyətinə cavab olaraq yaradılmış və mahiyyət etibarilə antiterror və müdafiə xarakterli milli siyasi təşkilat kimi fəaliyyət göstərmişdir [1, s.11]. Bu fakt “Difai”nin yalnız siyasi təşəbbüs deyil, eyni zamanda xalqın fiziki və mənəvi təhlükəsizliyinin təmininə yönəlmiş tarixi zərurət olduğunu göstərir.

“Difai” Partiyasının təşəkkülündə dövrün qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəsim bəy Yusifbəyli, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev və digər görkəmli ictimai-siyasi xadimlər təşkilatın ideoloji əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onlar yalnız silahlı müdafiəni deyil, eyni zamanda xalqın siyasi maarifləndirilməsini, milli şüurun yüksəldilməsini və ictimai fəallığın artırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən etmişdilər. “Difai”nin proqramında xalqın həyatının, əmlakının və milli hüquqlarının qorunması, erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına qarşı özünümüdafiə mexanizmlərinin yaradılması və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması əsas istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir [5, s.6].

Təşkilatın fəaliyyətində milli və mənəvi birliyin gücləndirilməsi mühüm yer tutmuşdur. “Difai” yalnız hərbi mübarizə ilə kifayətlənməyərək xalq arasında həmrəyliyi möhkəmləndirməyə,

milli və dini dəyərlərdən istifadə etməklə erməni terroruna qarşı vahid mövqe formalaşdırmağa çalışmışdır. Bu prosesdə dini amilin və müsəlman ruhanilərinin nüfuzundan məqsədyönlü istifadə olunmuşdur. Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə kimi nüfuzlu din xadimlərinin fəaliyyəti yerli müsəlman əhalinin təşkilatlanmasında və mənəvi səfərbərliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Çar Rusiyası rəsmi dairələrinin hesabatlarında da onun müsəlman cəmiyyəti arasında nüfuzlu və təşkilatçı şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməsi bu amilin tarixi əhəmiyyətini təsdiqləyir [1, s.91].

“Difai” Partiyasının antiterror fəaliyyəti xüsusilə 1906-1908-ci illərdə daha aktiv mərhələyə qədəm qoymuşdur. Təşkilat erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına cavab olaraq yerli özünümüdafiə dəstələri formalaşdırmış, kənd və şəhərlərdə müsəlman əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə çalışmışdır. Bununla yanaşı, münafiqəni qızışdıran, birtərəfli mövqe nümayiş etdirən və yerli əhaliyə qarşı zorakılıqlarda iştirak edən bəzi çar məmurlarına qarşı cəza tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər “Difai”nin yalnız müdafiə xarakterli deyil, həm də siyasi təsir gücünə malik təşkilat olduğunu nümayiş etdirmişdir [1, s.118]. Bununla yanaşı, “Difai” Partiyasının fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətində siyasi şüurun formalaşmasına və milli özünüdərkənin dərinləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Təşkilat xalqın yalnız fiziki təhlükəsizliyinin deyil, eyni zamanda siyasi hüquqlarının və milli kimliyinin qorunmasının vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Bu baxımdan, “Difai”nin fəaliyyəti Azərbaycan ictimai fikir tarixində milli müdafiə ideologiyasının təşəkkülündə mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. “Difai”nin yaratdığı təşkilati model sonrakı illərdə siyasi partiyalar və milli hərəkatlar üçün nümunə rolunu oynamışdır. Xalqın öz gücünə arxalanması, özünümüdafiə strukturları yaratması və milli maraqlar ətrafında birləşməsi ideyası sonradan Azərbaycan milli dövlətçilik konsepsiyasının əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Bu mənada “Difai” Partiyası yalnız konkret bir dövrün məhsulu deyil, həm də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji köklərindən biri hesab edilə bilər [1, s.152].

“Difai”nin fəaliyyəti zaman baxımından nisbətən qısa olsa da, onun tarixi təsiri uzunmüddətli və dərin olmuşdur. Partiyanın üzvlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi sonralar Müsavat Partiyası sıralarına qoşulmuş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması prosesində fəal iştirak etmişdir. Bu mənada “Difai” Azərbaycan dövlətçilik tarixində milli müqavimətin və siyasi təşkilatlanmanın ilkin və mühüm mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Partiyanın yaratdığı milli strukturlar və ideoloji miras XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət qurmaq iradəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [5, s.6].

Beləliklə, “Difai” Partiyası yalnız müəyyən tarixi dövrün məhsulu deyil, eyni zamanda Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ideoloji və təşkilati əsaslarını formalaşdıran mühüm siyasi qüvvə kimi tarixdə qalmaqdadır. Onun fəaliyyəti erməni terroruna qarşı milli müdafiənin təşkili, xalqın siyasi şüurunun yüksəldilməsi və müstəqil dövlətçilik ideyasının möhkəmləndirilməsi baxımından xüsusi elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Difai” Partiyası, milli azadlıq hərəkatı, antiterror fəaliyyəti.

Ədəbiyyat

1. Əzizov, E. (2009). *Difai: XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlkin Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*. Bakı.
2. Məmmədov, X. (1996). *Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1918-ci illər)*. Bakı.
3. Nəvvab, M.M. (1993). *1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası*. Bakı.
4. Süleymanova, S. (1999). *Azərbaycanda İctimai-Siyasi Hərəkat (XIX Yüzdilliyin Sonu - XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)*. Bakı.
5. Turan, A. (2014). Difai Partiyası: Antiterror mübarizədən cümhuriyyətə gedən yol. Xalq qəzeti, 6.
6. Ziyadxanov, A. (1993). *Azərbaycan*. Bakı.

1980-Cİ İLLƏRİN İKİNCİ YARISI - 1990-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ “KİRPİ” JURNALINDA DƏRC EDİLMİŞ KARİKATURALARDA “DAĞLIQ QARABAĞ” MÖVZUSU

Günay Qasımханlı

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Bakı

qasimxanligunay@mail.com

1985-1991-ci illərdə “Kirpi” jurnalında dərc edilmiş karikaturalarda yalnız beynəlxalq arenada baş verən siyasi mövzular deyil, eyni zamanda respublika daxilində - Dağlıq Qarabağda baş verən və müşahidə olunan siyasi hadisələr də öz əksini tapmışdır. 1987-ci ilin sonlarından başlayaraq Ermənistan respublikası torpaq iddiaları ilə Azərbaycan SSR-na qarşı çıxış etməyə başlayır və Dağlıq Qarabağın Ermənistana məxsus olduğunu bəyan edir. 1987-ci ilin noyabrında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-in Qafan rayonundan qovulması kampaniyasına başlanır. Bunun ardınca ölüm və zorakılıq halları ilə müşayiət olunmuş azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Dağlıq Qarabağdan - öz ata-baba torpaqlarından qovulması prosesi baş verir [9].

Faktlar onu deməyə əsas verir ki, 1980-cı illərin sonlarında ölkənin düşdüğü ağır vəziyyət və şərait dövründə “Kirpi” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmiş rəssamlar birləşərək düşməyə qarşı çıxış etmiş, ona qarşı kəskin mübarizə aparmış və real faktları, həqiqətləri dünyaya çatdırmağa səy göstərmişlər. A. Quliyevin “Dağlıq Qarabağ hadisələri və onun ətrafında” (1988), “Gözləyirik qapıları nə vaxt açacaqlar” (1989), “El gücü - sel gücü” (1989, No.22), G. Məlikovanın “Həlli uşağa da aydındır” (1989), V. Tatarinsevin “Suveren Azərbaycan” (1989, No.20), V. Ternavskinin “Bərabərlik, qardaşlıq və millətçilik” (1989), “Yeni ilin astanasında” (1989, No.24) kimi karikaturaları “Kirpi” jurnalında Dağlıq Qarabağ mövzusunda dərc edilmiş ilk əsərlər kimi mühüm əhəmiyyət və dəyər kəsb edirlər.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk illərində rəssamlarımız belə düşünüb və zənn edirdilər ki, baş verənlər xarici ölkələr tərəfindən və ilk növbədə Fransa və orada yaşayan ermənilər tərəfindən maliyyələşdirilən bir qrup millətçi, separatçı və ekstremist erməninin əməlidir. Bu səbəbdən 1989-1991-ci illərdə Dağlıq Qarabağ mövzusunda yaradılmış karikaturalarda münaqişənin danışıqlar və sülh yolu ilə həll olunmasına ümid və inam aydın nəzərə çarpırdı. Buna parlaq misal olaraq A. Quliyevin yaratdığı karikaturaları göstərmək olar.

Azərbaycan karikatura sənətinin tanınması və təbliği sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan A. Quliyev həmin dövrdə yeni-yeni əsərlər yaradır. Öz mövzu seçiminin orijinallığı və son dərəcə peşəkar ifadəsi ilə seçilən bu karikaturalarda haqq və ədalətin bərqərar olduğuna inam aydın hiss olunur [10].

1989-1991-ci illərdə dərc edilmiş karikaturalarda biz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həm SSRİ-nin rəhbərliyinin, həm də bir çox dünya ölkələrinin birtərəfli münasibət bəslədiyinin və Ermənistan SSR-in tələbini və işğalçı hərəkətlərini dəstəklədiyinin şahidi oluruq. Buna parlaq misal olaraq 1989-cu ildə “Kirpi” jurnalında dərc edilmiş V. Ternavskinin “Milçək murdar deyil, ürək bulandırır” adlı karikaturasını göstərmək olar. Peşəkar səviyyədə işlənmiş, öz orijinal kompozisiya və rəng həlli ilə diqqət doğuran bu əsərdə ABŞ Senatının 19 iyul 1989-cu ildə “Sovet Ermənistanı xalqının arzusuna uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağa dair mübahisənin sülh yolu ilə tənzimlənməsinə ABŞ-ın köməyi haqqında” qəbul etdiyi qətnaməyə rəssamın və bütün Azərbaycan xalqının göstərdiyi münasibət öz dolğun əksini tapmışdır. Təsədüfi deyil ki, bu karikaturanın süjet həllində rəssam atalar sözüne müraciət etmişdir.

Siyasi və mənəvi dəstəklə yanaşı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çap olunmuş karikaturalarda aparıcı yerlərdən birini də Ermənistana Rusiya və Qərb dövlətləri tərəfindən göstərilən maddi və hərbi yardım mövzusu tutmuşdur. A. Quliyevin “Qayane” (1990), V. Ternavskinin “Krunka “Qarabağ yardımı” (1989), “Qonşu quldur olmasa, bax çəpəri neyləyir” (1990), “Tərk-silah proqramı həyata keçirilir? Yox, “Mitsum” proqramı!” (1990), H. Yəhyayevin

“Erməni konyakı” (1991) kimi karikaturaları həmin illərdə Dağlıq Qarabağda baş verən real siyasi vəziyyəti geniş əks etdirir.

1989-1991-ci illərdə “Kirpi” jurnalında çap olunmuş karikaturalarda da erməni separatçıları bir növ şeytan obrazını xatırladır. Uzun saqqallı və iri burunlu təsvir edilmiş bu obrazların sifətində nifrət və qəzəb hissi xüsusi kəsərliliklə vurğulanmışdır. Buna parlaq misal olaraq V. Tatarinsevin 1990-cı ildə “Kirpi” jurnalında dərc olunmuş “Ekstremizm”, “Kömək eləyin!” və digər əsərlərini göstərmək olar.

Ermənistanın silahlanmasına əks olaraq münaqişənin baş verdiyi Dağlıq Qarabağın müxtəlif bölgələrində yerli əhalinin Azərbaycan hakimiyyət orqanları tərəfindən tərksilah edilməsi proqramı həyata keçirilmişdir. Belə ki, əhalidən hətta köhnə ov tüfəngləri yığılmışdır. Bu fakt yalnız əhalinin deyil, eyni zamanda ziyalılarımızın, şair və yazıçılarımızın, rəssamlarımızın etirazına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, 1989-1990-cı illərdə “Kirpi” jurnalının səhifələrində vurğulanan mövzu ilə bağlı maraqlı karikaturalar dərc olunmuşdur. Bu baxımdan A. Quliyevin “Birini barmaqla, birini silahla” (1989), “Canfəşanlıq” (1990), V. Ternavskinin “Fərman” (1990), Q. Vəlicanovun “Deyirəm bomba deyil, qarpızdır, inanmırsınız!” (1990) adlı karikaturaları xüsusən böyük diqqət doğurur.

1990-1991-ci illərdə Ermənistan təcavüzü ilə bağlı çap olunmuş karikaturalarda tamaşaçılar ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyasını, eyni zamanda erməni təcavüzünün miqyasını və nəticələrini ifşa və tənqid edən mövzularla da rastlaşır. V. Tatarinsevin “Kim deyər, bu kimdir?” (1990), S. Nəsirovun “Qüdrətli əl” (1991) və digər karikaturalar bu baxımdan xüsusən seçilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə baş vermiş siyasi və tarixi hadisələri daha real və geniş şəkildə cəmiyyətə və dünyaya çatdırmaq üçün, karikaturaçılarımız satirik qrafikanın ənənəvi metodları ilə yanaşı, eyni zamanda yeni üsullara da müraciət etmişlər. Buna parlaq misal olaraq gənc rəssam S. Nəsirovun 1991-ci ildə “Kirpi” jurnalında dərc edilmiş “Qüdrətli əl” adlı karikaturasını göstərmək olar. Adı çəkilən əsərdə müəllif erməni təcavüzünü bütün reallığı ilə tamaşaçılara çatdırmaq üçün, şərti işlənilmiş kompozisiya ilə yanaşı eyni zamanda öz ata-baba torpaqlarından qovulmuş ilk qaçqınlarımızın fototəsvirlərindən də istifadə etmişdir. Karikaturanın mərkəzində satirik işlənilmiş erməni əsgərinin və ona ölkəsinin ərazisini genişləndirməyə kömək edən yuxarıdan uzadılmış “qüdrətli əl”in təsviri nəzərə çarpır. Təsvir edilmiş sirkul simvolik mənə daşıyır və ermənilərin tamahkar və işğalçı olduğuna, onların “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası və arzusu ilə yaşadıklarına işarə edir.

1990-cı illərin əvvəllərində çətin vaxtlarını yaşayan jurnal bir müddət çap olunmadı. Ömürlərini bu jurnala həsr etmiş, mərhum baş redaktor Polad Qasimov, jurnalın baş rəssamı Hafiz Nəsiroğlu jurnala ikinci ömür versələr də, 2017-ci ilin əvvəlindən - baş redaktor Polad Qasimovun vəfatından sonra onun nəşri dayandırıldı [11].

Açar sözlər: “Kirpi” jurnalı, Dağlıq Qarabağ, karikatura, Ermənistan.

Ədəbiyyat

1. Hacıadə, B. (2005). *Azərbaycanın Karikaturaçı Rəssamları*. Bakı: Çarşıoğlu, 120.
2. Hacıadə, B. (2006). *100-İllik Karikatura Tariximiz*. Bakı: Səda.
3. Hacıadə, B. (2007). *Azərbaycan Karikaturası Dünən və Bu Gün*. Bakı, 64.
4. Hacıadə, B. (2008). *Azərbaycanda Karikaturanın İnkişafı*. Bakı: Səda, 320.
5. Hacıadə, B. (2007). *Müasir Azərbaycan Karikaturası*. Bakı: Şərq-Qərb, 128.
6. Hacıadə, B. (2017). “*Kirpi*”-nin Rəssamları 1980-1991. Bakı.
7. Hacıadə, B. (2018). *Multikulturalizm və Karikatura*. Bakı, 208.
8. Hacıadə, C. (2019). Karikatura sənəti: Mənşəyi və tipologiyası. Nuhçıxan İnformasiya Agentliyi, 10.11.2019.
9. <http://gedebey-ih.gov.az/az/qarabag.html>
10. [https://az.wikipedia.org/wiki/Adil_Quliyev_\(r%C9%99ssam\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Adil_Quliyev_(r%C9%99ssam))
11. <https://www.preslib.az/az/historical/page/qH03SRG>

DİL VƏ GENDER: KİŞİ VƏ QADIN NİTQİNİN FƏRQLƏRİ

Aytac Qaziyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Aytaj.Gaziyeva@au.edu.az

Dil vasitələrinin seçimi yalnız ifadə edilən fikirlərin məzmunu ilə deyil, eyni zamanda real dünyadakı obyektlərə və hadisələrə qarşı subyektiv münasibətlərin təsiri ilə formalaşır. Dil - gender münasibətlərini həm əks etdirən, həm də formalaşdıran bir mexanizmdir. “Dil güzğüdü” deyildikdə cəmiyyətdə mövcud olan kişi və qadın rolları, gözləntilər və bərabərsizliklərin dildə öz əksini tapması nəzərdə tutulur. Məsələn, qadın və kişi üçün fərqli danışq normalarının mövcudluğu sosial strukturun dilə təsir etdiyini göstərir. Eyni zamanda dil “alət” funksiyası daşıyır, yəni gender münasibətlərinin yaradılmasında və davam etdirilməsində fəal rol oynayır. Kişi və qadın nitqində müşahidə olunan fərqlər - qadınların daha nəzakətli, kişilərin isə daha birbaşa danışmasının normal sayılması bu sosial strukturların dil vasitəsilə yenidən istehsal olunmasına xidmət edir. Bu baxımdan, kişi və qadın nitqinin fərqləri bioloji fərqlərlə deyil, cəmiyyətin gender əsaslı sosial təşkilatlanması ilə bağlıdır. Dil həm mövcud gender münasibətlərini əks etdirir, həm də onları möhkəmləndirərək gələcək nəsillərə ötürür.

Gender təbii və dəyişməz bir xüsusiyyət deyil, cəmiyyət tərəfindən qurulan və davamlı şəkildə icra olunan sosial prosesdir. İnsanlar uşaqlıqdan etibarən gender haqqında sayısız-hesabsız “ümumi biliklər” ilə əhatə olunurlar. Bu biliklər gündəlik danışqda, zarafatlarda, münaqişələrdə və hətta davranışların izahında (məsələn, avtomobil sürmə tərzı və ya yemək seçimi) istifadə olunur və zamanla “təbii həqiqət” kimi qəbul edilir [1, s.9].

Ümumi dil istifadəsində qadınlara qarşı münasibət bərabər olmur. Nəticədə bəzi leksik vahidlər kişiye tətbiq edildikdə bir mənə, qadına tətbiq edildikdə isə başqa mənə daşıyır; bu fərqi yalnız cinslərin cəmiyyətdə oynadıqı rollara istinad etməklə izah edilə bilər.

Qadın olmaq insanın kimliyinin yalnız bir hissəsidir və onun bütün kimliyini əhatə etmir. Gender sabit və hər yerdə eyni şəkildə formalaşmır. O, irqi, sinfi, etnik, cinsi və regional kimliklərlə birlikdə və onlarla qarşılıqlı təsirdə yaranır. Buna görə də genderi, onu formalaşdıran siyasi və mədəni şəraitdən ayrı düşünmək mümkün deyil [2, s.6]. Kişilərə qadınlara açıq olmayan daha güclü ifadə vasitələrinin verilməsi real dünyada onların güclü mövqeyini daha da möhkəmləndirir. Qadınlar fikirlərini güclü və qəti ifadə edən insanı bir o qədər diqqətlə dinləyirlər. Hər hansı səbəbdən fikrini qəti şəkildə bildirə bilməyən, danışan şəxs isə qarşı tərəf üçün ciddi qəbul olunmaq ehtimalını itirir. Bəzi kobud leksik vahidlər, tabu sözlərdən və ifadələrdən istifadə mövcud qeyri-bərabərliyin səbəbi deyil, onun sadəcə kənar əlamətidir. Lakin zahirən təsadüfi görünən dil istifadəsi qadınlara bərabərliyin qismən dil səbəblərinə görə verilmədiyini göstərir və dilin təhlili məhz qeyri-bərabərliyin mövcud olduğu sahəni aydın şəkildə üzə çıxarır. Bundan əlavə, əgər bir insana emosiyalarını ifadə etməyə icazə verilsə və o, bunu edirsə, başqaları onu müstəqil, real bir şəxsiyyət kimi görə bilər. Əks halda, həmin şəxs emosiyalarını heç vaxt göstərməyən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Buradan da görünür ki, qadına “doğru” kimi öyrədilən davranış onun ciddi şəxsiyyət kimi qəbul edilməsinə maneə olur və bu davranış, məhz cəmiyyət qadını ciddi bir fərd kimi qəbul etmədiyi üçün “zəruri” sayılır [3, s.32].

Qadın nitqi daha emosional, ifadəli və zərif olmalıdır, çünki qadın bəşəriyyətin başlanğıcıdır. Kişi nitqində olan ifadələr bəzən kobud səslənə bilər. Bunu isə normal olaraq kişi cinsindən olan şəxsin səs tonuna bağlamaq olar. Bəzən əks cinsin nümayəndələri düzgün səs tonunda danışmayaraq kobud ifadələr işlədə, qarşısında olan şəxsə qarşı yalnız davrana bilirlər. Qadınlar isə ədəbi dil normalarına daha çox riayət edir. Gender fərqi də məhz buradan yaranır. Rəsmi mühitdə qadınlar da dominant, qeyri-rəsmi mühitdə kişilər də yumşaq danışa bilirlər. Mühit danışq tərzinin seçilməsində mühüm faktor hesab olunur. Kişi nitqində əmr və bəyanat formasında cümlələr üstünlük təşkil edir. Nitqdə status güc nümayişi hiss oluna bilər. Kişi nitqi qadın nitqinə nisbətən daha az emosionallıq ifadə edir. Müasir cəmiyyətdə artıq bu fərqlər aradan qalxmağa başlayır. Təhsil, peşə, sosial mühit

nitqə cinsiyyətdən daha çox təsir edir. Effektiv bir ünsiyyət üçün fikrini aydın ifadə etmək, dinləmək və qarşılıqlı hörmət əsas amil hesab oluna bilər. Müasir cəmiyyətlərdə gender rollarının dəyişməsi nəticəsində nitq modelləri arasında yaxınlaşma prosesi müşahidə olunur. Təhsil imkanlarının genişlənməsi və əmək bazarında gender bərabərliyinin çoxalması qadın və kişilərin oxşar kommunikativ strategiyalardan istifadə etməsinə şərait yaratmışdır. Qadınların ictimai və peşəkar sahələrdə aktiv iştirakının artması onların nitqində rəasional və məqsədyönlü elementlərin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, kişilərin sosial və ailə münasibətlərində rolunun dəyişməsi nitqlərində empatiya və emosional ifadələrin artımı ilə nəticələnmişdir. Media və rəqəmsal ünsiyyət qadın və kişi nitqi arasındakı fərqləri azaldır. Bu gün danışq tərzi daha çox vəziyyətdən və məqsəddən asılıdır. Müasir cəmiyyətlərdə gender rollarının dəyişməsi, media və internetin geniş yayılması qadın və kişi nitqi arasında mövcud olan ənənəvi fərqləri xeyli dərəcədə azaltmışdır. Sosial şəbəkələrin geniş vüsət aldığı bir dövrdə ünsiyyət qurmaq daha əlçatandır. İnsanlar ünsiyyət qurarkən daha qısa vasitələrdən - emoji, açar sözlərdən istifadə edərək öz fikirlərini rahat və aydın ifadə edirlər. Bu gün insanların danışq tərzi, əsasən, cinsiyyətdən deyil, ünsiyyətin məqsədindən, situasiyadan və sosial mühitdən asılıdır. Nitq modelləri arasındakı bu yaxınlaşma qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir, ünsiyyəti daha effektiv və funksional edir. Beləliklə, müasir diskurslarda nitqin əsas müəyyənədiçisi amili gender deyil, kommunikativ ehtiyaclar və kontekst hesab olunur.

Açar sözlər: Dil, gender, ünsiyyət, nitq modelləri.

Ədəbiyyat

1. Butler, J. (1990). *Gender Trouble*.
2. Eckert, P., McConnell-Ginet, S. (2013). *Language and Gender*.
3. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*.

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLARLA SOSIAL İŞDƏ XİDMƏTLƏRİN KOORDİNASİYASININ TƏŞKİLATİ MEXANİZMLƏRİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Nilufər Qəhrəmanova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

niluferqehremanova@gmail.com

Valideyn himayəsindən məhrum uşaqlarla sosial iş təkə bir qurumun gördüyü yardım kimi başa düşülməməlidir. Bu uşaqların hüquqlarının qorunması, təhlükəsizlik, təhsil, sağlamlıq, psixoloji dəstək, alternativ qayğı eyni vaxtda və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə həll olunmalıdır. Ona görə də nəticənin yaxşı olması üçün ən vacib məsələlərdən biri xidmətlərin koordinasiyasıdır. Alternativ qayğı valideyn himayəsi mümkün olmadıqda uşağın təhlükəsiz və stabil mühitdə böyüməsi üçün tətbiq olunan qayğı formasıdır. Bura, məsələn, qohum yanında yerləşdirmə, qəyyumluq, himayəçi ailə və övladlığa götürmə kimi variantlar daxildir. Koordinasiya isə bir uşağa dəstək verən sosial xidmət, məktəb, səhiyyə, hüquq-mühafizə kimi müxtəlif qurumların işi ayrı-ayrılıqda deyil, bir-birini tamamlayan şəkildə qurmasıdır. Yəni məlumatlar paylaşılır, ortaq plan hazırlanır, kim nəyi və hansı mərhələdə edəcək əvvəlcədən dəqiqləşdirilir ki, xidmətlərdə təkrar və ya boşluq yaranmasın. Bu yanaşma həm uşağın mənafeyi prinsipinə uyğun gəlir, həm də uşaq müdafiəsi sistemində parçalanmanın qarşısını alır [1].

Tədqiqatda normativ-hüquqi sənədlərin təhlili, mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. İşin məqsədi valideyn himayəsindən məhrum uşaqlarla sosial iş sahəsində xidmətlərin koordinasiyasının əsas təşkilati mexanizmlərini ümumiləşdirmək və praktikada müşahidə olunan mövcud problemləri müəyyənəşdirməkdir. Bunun üçün normativ sənədlər və mövzu üzrə ədəbiyyat nəzərdən keçirilib; “Uşaq hüquqları haqqında”, “Sosial xidmət haqqında” qanunlar və alternativ qayğı ilə bağlı beynəlxalq tövsiyələr əsas götürülüb.

Koordinasiya ona görə vacib olur ki, bir uşaqla paralel şəkildə bir neçə tərəf işləyir. Belə ki, sosial xidmət və sosial işçi ehtiyacları qiymətləndirib yönləndirmə aparır, məktəb davamiyyəti, risk siqnallarını izləyir, səhiyyə müayinə, reabilitasiya, psixi sağlamlıq ehtiyaclarının qarşılınmasında rol oynayır, hüquq-mühafizə isə istismar və zorakılıq hallarında müdaxilə edir. QHT-lər psixososial və hüquqi dəstək verə, alternativ qayğı verənlər isə gündəlik qayğını təmin edə bilər. Koordinasiya zəif olduqda bu xidmətlər parçalanır və uşaq müxtəlif qurumlar arasında koordinasiyasız şəkildə yönləndirilə bilər [2].

Koordinasiyanın işlək olması üçün bir neçə təşkilati mexanizm vacib sayılır. Birincisi, hüquqi və institusional çərçivədir. Sosial xidmətin təşkili, uşağın hüquqlarının qorunması, alternativ qayğıya keçid və s. mövzular normativ sənədlərdə ümumi istiqamət kimi verilir, amma praktikada bu çərçivənin “kim nə edir, hansı müddətdə edir, kimin məsuliyyətidir” suallarını aydınlaşdıran prosedurlarla tamamlanması lazımdır. Əks halda, sənəd var, amma icra mexanizmi zəif olur [5].

İkincisi, fərdi işin idarə olunması yanaşmasıdır. Bu yanaşmada bir uşağın işi konkret bir əsas məsul şəxs, adətən sosial işçi tərəfindən idarə olunur. Ehtiyaclar qiymətləndirilir, fərdi plan hazırlanır, xidmətlərə yönləndirmə edilir və planın icrası izlənilir. Bunun üstün tərəfi odur ki, uşaq və qayğı verən şəxsə dair iş prosesi mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunur və xidmətlərin davamlı izlənilməsi təmin edilir. Bu, müxtəlif sektorların eyni məqsədə işləməsini də asanlaşdırır.

Üçüncüsü, yönləndirmə (mexanizmi və yazılı standart prosedurlardır. Praktikada ən çox problem yaradan məqamlardan biri odur ki, risk siqnalı gələndə (məsələn, məktəbdə uzunmüddətli davamiyyətsizlik, zorakılıq şübhəsi, sağlamlıqla bağlı ciddi problem) hansı quruma, hansı formada və hansı müddət ərzində müraciət ediləcəyi hamı üçün eyni dərəcədə aydın olmur. Proses şəxslərin təşəbbüsü və tanışlığı ilə gələndə, sistem sabit işləyə bilmir. Standart əməliyyat prosedurları (SOP) bu şəxsdən asılılıq problemini azaldır [3].

Dördüncüsü, multidissiplinar yanaşmadır. Xüsusilə riskli hallarda bir sosial işçinin tək qərar verməsi həm çətin, həm də risklidir. Sosial işçi, psixoloq, məktəb nümayəndəsi, səhiyyə nümayəndəsi və digər relevant tərəflərin birgə müzakirəsi qərarın keyfiyyətini artırır. Bu yanaşma həm də məsuliyyəti paylaşdırır və uşağın ehtiyaclarını daha bütöv görməyə kömək edir. Beşinci mexanizm məlumat mübadiləsi və uçot məsələsidir. Koordinasiyanın görünməyən əsası məlumatdır: uşaq haqqında məlumatlar ayrı-ayrı qurumlarda parça-parça qaldıqda eyni məlumat təkrar toplanır, bəzi ehtiyaclar isə ümumiyyətlə gözədən qaçır. Vahid elektron uçot sistemi və ya ən azı razılaşdırılmış məlumat paylaşımı forması (məxfilik qaydaları qorunmaqla) koordinasiyanı real şəkildə gücləndirə bilər [4].

Mövcud problemlər adətən bir neçə istiqamətdə toplanır. Ən birincisi səlahiyyət və rol qarışıqlığıdır: “əsas icraçı kimdir?” sualına aydın cavab olmayanda, iş ya bir-birinin üzərinə atılır, ya da hamı eyni işi təkrar görür. Bu həm resurs itkisinə, həm də uşağın risk altında daha uzun qalmasına səbəb ola bilər. İkinci problem yazılı prosedurların zəifliyi və koordinasiyanın şəxslərdən asılı qalmasıdır. Məsələn, bir yerdə proses çox yaxşı işləyir, çünki orada fəal sosial işçi və ya məsul şəxs var, amma həmin şəxs dəyişəndə sistemdə davamlılıq pozulur. Bu, xidmətin keyfiyyətini sabit saxlamır və uşaqlar üçün bərabər xidmət prinsipinə zidd nəticələr yaradır. Üçüncü problem kadr və resurs çatışmazlığıdır. Sosial işçi yükü çox olanda, regionlarda xidmətlər məhdud olanda, psixoloji dəstək və reabilitasiya xidmətləri əlçatan olmayanda koordinasiya da avtomatik zəifləyir. Çünki koordinasiya əlavə vaxt, görüş, izləmə və sənədləşmə tələb edir. Bu baxımdan sosial iş bacarıqları, sahədə kadr hazırlığı və davamlı təlim məsələləri də birbaşa koordinasiya keyfiyyətinə təsir edir [6]. Dördüncü problem monitorinqin və nəticə ölçmənin zəif olmasıdır. Bəzən xidmətin göstərilib-göstərilməməsi qeyd olunur, amma nəticə tərəfi sistemli qiymətləndirilmir. Nəticə ölçülməyəndə koordinasiya formal xarakter alır və real inkişafı görmək çətinləşir.

Bu problemləri azalda biləcək bir neçə real istiqamət görünür. Hər uşağa görə bir əsas məsul şəxs prinsipinin gücləndirilməsi koordinasiyanın formalaşmasına müsbət təsir göstərə bilər. Təhsil-səhiyyə-sosial xidmət-hüquq müstəvisində minimum standart prosedurların və yönləndirmə xəritələrinin hazırlanması prosesin şəxsdən asılılığını azaldar. Riskli işlərdə periodik multidissiplinar görüşlərin keçirilməsi qərarların daha əsaslı olmasına kömək edər. Məlumat paylaşımı üçün hüquqi-

texniki çərçivənin qurulması təkrarçılığı azaldar və boşluqları görünən edər. Xüsusilə psixoloji dəstək və icma əsaslı xidmətlərin əlçatanlığının artırılması alternativ qayğı yanaşması ilə də uyğun olur, həmçinin uşağın institusional qayğıdan kənarda daha stabil dəstək almasına şərait yaradır [7].

Nəticə olaraq, valideyn himayəsindən məhrum uşaqlarla sosial işdə koordinasiya əlavə iş deyil, sistemin əsas dayəğıdır. Təhlil göstərir ki, koordinasiya mexanizmlərinin əsas zəifliyi institusional deyil, prosedur və idarəetmə səviyyəsində formalaşır. Koordinasiya güclü olanda uşağa göstərilən xidmətlər bir-birini tamamlayır, risklər daha tez aşkarlanır və resurslar daha səmərəli istifadə olunur. Koordinasiya zəif olanda isə uşaq müxtəlif qurumların arasında qalır, ehtiyaclar parçalanır və müdafiə tədbirləri gecikə bilər. Buna görə də praktikada daha işlək model üçün fərdi işin idarə olunması yanaşması, yazılı prosedurlar, multidissiplinar əməkdaşlıq, məlumat mübadiləsi və nəticə yönümlü monitoring bir paket kimi inkişaf etdirilməlidir.

Açar sözlər: Valideyn himayəsindən məhrum uşaq, sosial iş, koordinasiya, alternativ qayğı, yönləndirmə, multidissiplinar yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Zamanov, A., Əliyeva, H.İ. (2015). *Sosial İşin Əsasları*. Bakı, 451.
2. Child Protection Working Group (2014). *Inter Agency Guidelines for Case Management & Child Protection: The Role of Case Management in the Protection of Children*, 122.
3. Qəhrəmanov, E., Əhmədov, Y. (2014). *Sosial İşin Əsasları*. Bakı: B-print, 487.
4. Dominelli, L. (2017). *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. Bloomsbury Publishing, 211.
5. İsmixanov, M., Vəliyeva, S. (2014). *Sosial Pedaqogika*. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 304.
6. Məmmədova, R. (2019). *Sosial İşə Giriş*. Bakı: Ecoprint, 208.
7. Əhmədov, Y. (2013). *Sosial İşin Nəzəriyyəsi və Təcrübəsi*. Bakı: PG nəşrlər evi, 280.

HƏSSAS OBYEKTŁƏRDƏ ŞƏBƏKƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI ÜSULLARI

Rauf Qəmbərli

Azərbaycan Universiteti, Bakı

rauf.gambarli@student.au.edu.az

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının bütün sahələrə inteqrasiyası nəticəsində informasiya təhlükəsizliyi məsələsi strateji əhəmiyyət kəsb edir [1]. Xüsusilə həssas obyektlər - enerji infrastrukturunu, nəqliyyat sistemləri, rabitə şəbəkələri, bank-maliyyə qurumları, dövlət idarələri və sənaye müəssisələri informasiya təhlükəsizliyi baxımından xüsusi diqqət tələb edən sahələr hesab olunur [2]. Bu obyektlərin fəaliyyətinin pozulması təkcə iqtisadi itkilərə deyil, həm də ictimai təhlükəsizliyin zəifləməsinə və milli təhlükəsizlik risklərinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Həssas obyektlərin informasiya sistemləri, əsasən, şəbəkə infrastrukturunu üzərində qurulduğuna görə bu obyektlərdə təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas istiqamətlərindən biri şəbəkə təhlükəsizliyidir. Şəbəkə təhlükəsizliyi informasiya resurslarının icazəsiz girişdən qorunması, məlumatların bütövlüyünün saxlanması və sistemlərin fasiləsiz işləməsinin təmin edilməsini nəzərdə tutur [3]. Şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ilk növbədə şəbəkənin segmentasiyası və izolyasiyası həyata keçirilməlidir. Segmentasiya nəticəsində hücum baş verdikdə zərər yalnız müəyyən sahə ilə məhdudlaşır. Xüsusilə SCADA və sənaye şəbəkələrinin ofis şəbəkələrindən ayrılması tövsiyə olunur [4].

Firewall və IDS/IPS sistemlərinin tətbiqi şəbəkə təhlükəsizliyinin əsas texniki vasitələrindəndir. Firewall şəbəkəyə daxil olan və çıxan trafikə filtrlənir və təmin edir, IDS/IPS sistemləri isə şəbəkədə şübhəli fəaliyyəti aşkarlayaraq hücumların qarşısını alır [5]. Kriptografik üsullar şəbəkə üzərindən ötürülən məlumatların qorunmasında mühüm rol oynayır. VPN

texnologiyası uzaqdan təhlükəsiz əlaqə yaratmağa imkan verir, SSL/TLS protokolları isə məlumat ötürülməsi zamanı məxfilik və bütövlüyü təmin edir [2].

Autentifikasiya və giriş nəzarət mexanizmləri istifadəçilərin şəbəkəyə girişinin məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Çoxfaktorlu autentifikasiya və rol əsaslı giriş nəzarəti icazəsiz giriş riskini azaldır [1]. Monitoring və audit mexanizmləri şəbəkə trafikinin daimi təhlilini təmin edir. SIEM sistemləri təhlükəsizlik hadisələrinin vaxtında aşkarlanmasına imkan yaradır və zəif nöqtələrin müəyyən edilməsinə kömək edir [4].

Proqram təminatının vaxtında yenilənməsi və zəifliklərin idarə olunması təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Köhnəlmiş sistemlər hücumçular üçün əsas hədəflərdən hesab olunur [3]. İnsan amilinin idarə olunması da şəbəkə təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir. Personalın təhlükəsizlik qaydaları üzrə maarifləndirilməsi və mütəmadi təlimlərin keçirilməsi ümumi müdafiə səviyyəsini yüksəldir. Həssas obyektlərdə şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin olunması kompleks yanaşma tələb edir. Texniki, təşkilati və insan amilini əhatə edən tədbirlərin integrasiyası bu obyektlərin kibertəhlükələrdən qorunmasına real töhfə verir.

Açar sözlər: Həssas obyektlər, şəbəkə təhlükəsizliyi, firewall, autentifikasiya.

Ədəbiyyat

1. ISO/IEC 27001: Information Security Management Systems.
2. ENISA. Protecting Critical Information Infrastructure.
3. Stallings, W. (2003). *Network Security Essentials: Applications and Standards*. Pearson Education India.
4. Whitman, M.E., Mattord, H.J. (2009). *Principles of Information Security*, 656. Boston, MA: Thomson Course Technology.
5. Zargar, S.T., Joshi, J., Tipper, D. (2013). A survey of defense mechanisms against distributed denial of service (DDoS) flooding attacks. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 15(4), 2046-2069.

POLŞA ƏDƏBİYYATINDA AVROPA ƏNƏNƏLƏRİ

Leyla Qocayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

leyla_qocayeva@inbox.ru

Avropa haqqında fikirlər Mərkəzi Avropada mədəni kimliyin formalaşmasında mühüm istinad nöqtəsi idi. Polşa ədəbiyyatı da bu fikirlərin mərkəzində XX əsrin problemlərini geniş şəkildə dərk edirdi. Polyakların Avropa haqqında vahid ideyasını formalaşdırmağa çalışmaq tamamilə mümkün deyildi. Buna görə də üç - siyasi, mədəni və estetik istiqamət fərqləndirilməli idi. Qeyd edilən hər bir istiqamətdə müxtəlif aspektlər vurğulanır və müxtəlif funksiyalar yerinə yetirilirdi. Və yalnız onların ziddiyyətli şəkildə bir-birinə qarışması kompleks birliyin təşkilinə gətirib çıxardı. XX əsrin birinci yarısının avanqard ənənəsi hər üç sahədə Avropaya müsbət, hətta həvəsli münasibət bildirirdi (demokratiya, sivil müasirləşmə və incəsənətin muxtariyyəti modeli kimi). Lakin İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra bu vəziyyət kökündən dəyişdi. Siyasi yönümdə yalnız mühacirət ədəbiyyatı Yalta Konfransından sonra qurulan qaydalara münasibətdə açıq tənqidi mövqe tuturdu, yalnız o, XX əsrin hər iki totalitar diktaturasının öz müttəfiqlərini və rəqiblərini tapdığı Mərkəzi Avropanın spesifik təcrübəsini əks etdirirdi. Polşanın özündə ədəbiyyat yalnız dolayı yolla, mədəni istiqamətin köməyi ilə Avropa mədəniyyətinin ümumi köklərinə işarə edərək ("Geçmiş Avropa" haqqında müzakirə), bloklar (Şərq-Qərb: sosializm-imperializm) arasındakı siyasi sərhədin mədəni qanuna uyğunluğunu şübhə altına ala bilərdi [1, s.68]. Estetik ekskursiya müxtəlif müzakirələr üçün imkanlar açdı. Bununla da ədəbiyyatda artıq bəhs edilən ənənələr formalaşmağa başladı. Ədəbi nümunə kimi Çeslav Miloş, Herlin-Quzdinski, Herbert, Rujeviç, Borovski, Zarevsko, Şaru və

başqalarının ədəbi nümunələri sürətlə xalq arasında yayılmağa başladı. Avropa haqqında müxtəlif, qismən fərqli fikirlərdə təzahür edən milli kimlik (identiklik) mövzusu artıq insanlar arasında dərin müzakirələrə səbəb olurdu. Yeni nəsr prinsipinə insan təcrübəsinin və tarixi gerçəkliyin nəqlindən başlayır, romantizmdən tutmuş postmodernizmə qədər müxtəlif rəvayət formalarından istifadə edilirdi. Lakin bütün bunların öz daimi məqsədi var idi və bu nəsr onun imkanlarına şübhə etmirdi. Dönüş nöqtəsində Polşa kimliyinin mahiyyətini aydınlaşdıran dəyişməz tarixi müharibə və yəhudilərin kütləvi şəkildə məhv edilməsi, daha sonra başqa mədəniyyətin adı şəhər icmasına hücumu kimi mövzular ədəbiyyata gətirilirdi.

Polyak romantizminin ilhamvericisi və ən böyük polyak şairi Adam Mitskeviçdir Mitskeviç sağ ikən əsarət altında olan xalqın mənəvi rəhbəri kimi şəxsiz nüfuza malik idi, onun yaradıcılığı əvvəlki kimi müasir polyak mədəniyyətində başlıca yer tuturdu. Mitskeviçi çox vaxt Puşkin, Bayron, Höte və Şevçenko ilə müqayisə edirdilər [2, s.112]. Balladalar, romanslar, sonetlər, lirik şeirlər və poetik prozadan başqa, o həmçinin Polşa xalqının tarixi taleyinin yeni şərhini təklif edən “Dzyad” dramatik romanının və o dövrün Avropa ədəbiyyatında yeganə qəhrəmanlıq dastanı “Pan Tadeuş” poemasının müəllifidir.

Polşa ədəbiyyatında tənqidi realizmin ən görkəmli qadın nümayəndəsi polyakdilli yazıçı və ictimai xadim Eliza Orjeşkovadır. Polşada məşhur polyak, Belarusda - belorus yazıçısı hesab edilir. Yazıçı Eliza Orjeşkova polyak ədəbiyyatının inkişafına verdiyi töhfənin əhəmiyyətliyinə görə Polşanın Adam Mitskeviç və Henrik Senkeviç kimi məşhur ədəbi xadimləri ilə eyni səviyyədə dururdu. 44 illik yaradıcılıq fəaliyyəti ərzində o, 60 bədii əsər və çoxsaylı məqalələr ərsəyə gətirmişdir. Bu əsərlərdə başlıca vurğu kasıb kəndlilərin həyatına edilib və buna görə də Orjeşkovanın yaradıcılığı XIX əsrin ortaları Polşa xalqının həyatının həqiqi ensiklopediyası hesab edilirdi.

Stefan Jeromskiy isə Polşa ədəbiyyatında böyük və orijinal simalardan biri olmuşdur. Jeromskiy vətənpərvər-romantik dünyagörüşü ruhunda formalaşmışdır. Onun əsərlərində getdikcə daha çox pessimizm, cəmiyyətin problemlərinin həlledilməzliyinə əminlik, şərin üstün olması fikri qoyulurdu. Çağdaş dövrün məişət və sosial problemləri “Günahın tarixi” romanında qaldırılır. Kilsə və ailəsinin razılığı olmadan sevmiş, cəmiyyət tərəfindən rədd edilərək, həyatın dibinə yuvarlanmış gənc qadının hekayəsi böyük ustalıqla təsvir edilirdi.

Açar sözlər: İdentiklik, psixoloji nəsr, tarixi mövzu, milli azadlıq ideyası, polyak ünsürü.

Ədəbiyyat

1. Krzyżanowski J. (1984). *Historia literatury Polskiej*. Warszawa: PWN, 68.
2. Mickiewicz, A. (1955). *Pan Tadeusz*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

İQTİSADIYYATIN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ

Nurlana Quliyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Nurlana.Guliyeva@au.edu.az

Rəqəmsallaşdırma sahəsi öz-özlüyündə dərin və çoxşaxəli bir sahədir. Bu proses bütün sahələrdə, o cümlədən iqtisadiyyat sahəsində özünü geniş şəkildə təcəssüm etdirir. Rəqəmsallaşdırılmış iqtisadiyyat iqtisadiyyatın ənənəvi formatda deyil, daha çox rəqəmsal platformalar və süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə idarə olunan formasıdır [1]. Geniş şəkildə yayılan rəqəmsallaşdırma prosesi vergi sahəsinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, bu münasibətlərin mərkəzində elə bir vergi siyasəti dayanmalıdır ki, rəqəmsallaşdırılmış iqtisadiyyatın inkişafına və dövlətin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərə bilsin.

Vergi siyasəti düzgün vergi tənzimlənməsinin əsasında formalaşır, bu da öz növbəsində büdcə gəlirlərinin düzgün və səmərəli şəkildə formalaşması deməkdir. Vergi tənzimlənməsinin əsas

məqsədi büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi ilə yanaşı, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və sosial-iqtisadi tarazlığın qorunmasıdır. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma şəraitində vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aktual elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır [2].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi vergi inzibatçılığında keyfiyyətə yeni mərhələnin formalaşmasına şərait yaradır. Elektron vergi bəyannamələri, onlayn hesabatlılıq sistemləri və avtomatlaşdırılmış nəzarət mexanizmləri vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətləri sadələşdirir. Bu isə inzibatçılıq xərclərinin azalmasına və vergi yığımının effektivliyinin artmasına səbəb olur.

Vergi prosedurlarının və xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması əsas istiqamətlərdən biridir. Bu istiqamət vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin sadələşdirilməsinə və inzibati yükün azaldılmasına yönəlmişdir. Bu istiqamətə aşağıdakılar daxildir:

- Vergi ödəyicilərinin elektron qeydiyyatı;
- Vergi hesabatlarının elektron qaydada təqdim edilməsi;
- Vergilərin və rüsumların onlayn ödənilməsi;
- Elektron vergi bildirişləri və tələbləri;
- Vergi ödəyicilərinin şəxsi kabinetlərinin inkişafı.

Rəqəmsal vergi alətləri kölgə iqtisadiyyatının həcmnin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Elektron uçot və rəqəmsal nəzarət mexanizmləri vergi risklərinin vaxtında aşkar edilməsinə imkan verir. Nəticədə vergi intizamı güclənir və fiskal şəffaflıq təmin olunur. Bundan əlavə, rəqəmsal platformalar vasitəsilə vergi güzəştlərinin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin daha məqsədyönlü tətbiqi mümkün olur [3].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı vergitutma obyektlərinin və subyektlərinin dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə rəqəmsal aktivlər, elektron platformalar və onlayn xidmətlər vergi sistemində yeni elementlər kimi çıxış edir. Rəqəmsal aktivlər və kriptovalyutalar son illərdə vergi tənzimlənməsinin aktual istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bir sıra ölkələr 2025-ci ildən etibarən rəqəmsal maliyyə aktivləri və kriptovalyutalarla bağlı əməliyyatların vergiyə cəlb olunması qaydalarını müəyyənləşdirməyə və ya dəqiqləşdirməyə başlamışdır. Bu aktivlərin dövryyəsi iqtisadi münasibətlərdə mühüm yer tutduğundan, onların vergitutma mexanizmlərinin formalaşdırılması fiskal siyasətin vacib məsələlərindən biri hesab olunur.

Platforma iqtisadiyyatının genişlənməsi də vergi subyektlərinin strukturunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elektron ticarət platformaları və müxtəlif onlayn xidmətlər vasitəsilə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər və kiçik biznes nümayəndələri vergi sistemində yeni iştirakçılar kimi çıxış edirlər.

Rəqəmsallaşma vergi orqanlarının fəaliyyətində də mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə vergi xidmətləri informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edən qurumlara çevrilir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər və analitik proqramlar vergi məlumatlarının operativ şəkildə emalına və təhlilinə imkan yaradır.

Süni intellekt və rəqəmsal analitika alətlərinin tətbiqi vergi nəzarətinin səmərəliliyini artırır və vergi pozuntularının daha tez aşkar edilməsinə şərait yaradır. Elektron məlumat mübadiləsi sistemləri və onlayn nəzarət mexanizmləri kölgə iqtisadiyyatının azalmasına müsbət təsir göstərir. Bu proses fiskal şəffaflığın artmasına və vergi intizamının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişafın mühüm alətlərindən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma şəraitində tətbiq olunan çevik vergi mexanizmləri sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Vergi inzibatçılığında şəffaflığın artması biznes subyektlərinin fəaliyyət risklərini azaldır və iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır. Rəqəmsal vergi tənzimlənməsi büdcə gəlirlərinin sabitliyini təmin etməklə yanaşı, dövlət xərclərinin daha səmərəli planlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu isə sosial proqramların maliyyələşdirilməsi və infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Nəticə etibarilə vergi tənzimlənməsi iqtisadi artımın və sosial rifahın yüksəldilməsinə xidmət edir.

Iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması vergi tənzimlənməsinin mahiyyətinə və tətbiq mexanizmlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Rəqəmsal texnologiyaların vergi sisteminə inteqrasiyası vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırır, kölgə iqtisadiyyatını azaldır və büdcə gəlirlərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Rəqəmsallaşma şəraitində effektiv vergi tənzimlənməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan, rəqəmsal vergi siyasətinin ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Rəqəmsallaşma, vergi tənzimlənməsi, vergi inzibatçılığı, iqtisadi inkişaf.

Ədəbiyyat

1. OECD (2023). Digital Economy Outlook. Paris.
2. Musayev, A. (2021). *Vergi Sistemi*. Bakı.
3. IMF (2022). Digitalization and Taxation. Washington.
4. World Bank (2022). Digital Economy Report.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ MÜHİT VƏ ONUN TƏHSİL PROSESİNƏ TƏSİRİ

Nüşabə Quliyeva

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı

nushabe.quliyeva@baau.edu.az

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələri yalnız peşəkar kadrların hazırlanmasını təmin edən təhsil ocaqları kimi deyil, həm də gənc nəslin sosiallaşmasında, intellektual potensialının inkişafında və şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan sosial institut kimi çıxış edir. Universitet mühiti tələbələrin yalnız bilik və bacarıqlar əldə etdiyi məkan deyil, eyni zamanda onların dünyagörüşünün, sosial davranış vərdislərinin, emosional dayanıqlılığının və psixoloji sağlamlılığının formalaşdığı çoxşaxəli sistemdir. Bu baxımdan ali təhsil müəssisələrində psixoloji mühit məsələsi həm pedaqogika, həm də psixologiya elmlərinin aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Psixoloji mühit anlayışı təhsil müəssisəsində formalaşan emosional atmosferi, tələbə-müəllim münasibətlərinin xarakterini, sosial qarşılıqlı əlaqələri, kollektivdə əməkdaşlıq səviyyəsini və fərdlərin özlərini təhlükəsiz hiss etmə dərəcəsini özündə birləşdirir. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, təhsil mühitinin psixoloji keyfiyyəti tələbələrin akademik nailiyyətlərinə, motivasiyasına, adaptasiya prosesinə və ümumi psixoloji rifahına ciddi təsir göstərir [1].

Psixoloji mühit sosial qrup daxilində münasibətlərin, emosional vəziyyətin və davranış normalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan ümumi psixoloji atmosfer kimi izah edilir. Təhsil müəssisələrində bu mühitin spesifikliyi onun həm rəsmi (idarəetmə və tədris prosesi), həm də qeyri-rəsmi (tələbə kollektivləri, sosial münasibətlər) elementlərdən ibarət olması ilə bağlıdır. Psixoloji mühitin sağlam olması üçün qarşılıqlı hörmət, ədalətli münasibət, ünsiyyət mədəniyyəti və emosional təhlükəsizlik kimi amillər əsas şərt sayılır [2]. Pedaqoji-psixoloji yanaşmalara görə, ali təhsil mühitində tələbənin özünü dəyərli, qəbul olunmuş və inkişaf üçün azad hiss etməsi onun akademik aktivliyinə və şəxsiyyət inkişafına müsbət təsir göstərir. Əksinə, təzyiq, diskriminasiya, sosial təcrid və ya qeyri-obyektiv münasibət tələbələrdə emosional gərginlik yaradır və tədris motivasiyasını aşağı salır [3]. Ali təhsil müəssisələrində psixoloji mühitin formalaşması bir neçə mühüm komponentin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır. Bu komponentləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. *Tələbə-müəllim münasibətləri* - Universitetdə psixoloji mühitin ən mühüm göstəricilərindən biri müəllimlə tələbə arasında formalaşan münasibətlərin xarakteridir. Müəllimin pedaqoji etikaya uyğun davranışı, tələbəyə qarşı obyektiv və hörmətli yanaşması, onun fikirlərini dinləməsi və akademik dəstək göstərməsi tələbələrdə müsbət emosional fon yaradır. Tədqiqatlarda

qeyd olunur ki, müəllimin kommunikativ bacarıqları və pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti tələbənin təhsil prosesində fəallığını artıran aparıcı faktorlardan biridir [4].

2. *Tələbə kollektivində sosial münasibətlər* - Tələbə qruplarında psixoloji mühitin səviyyəsi tələbələr bir-birinə münasibətindən, kollektivdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək dərəcəsindən asılıdır. Kollektivdə dostluq, empatiya və birgə fəaliyyət mühiti mövcud olduqda tələbələr adaptasiya mərhələsini daha asan keçir, özünü sosial cəhətdən rahat hiss edir. Əksinə, sosial təcrid, zorakılıq və konfliktlər psixoloji mühitin pozulmasına gətirib çıxarır və tələbələrdə narahatlıq, stress və depressiv hallar yarada bilər [5].

3. *İdarəetmə və təşkilati mədəniyyət* - Ali təhsil müəssisələrində idarəetmə sistemi də psixoloji mühitə bilavasitə təsir göstərir. Şəffaf idarəetmə, tələbələrin hüquqlarının qorunması, qərarların ədalətli qəbul olunması və akademik azadlığın təmin edilməsi müsbət mühitin yaranmasına şərait yaradır. İdarəetmə sistemində avtoritar yanaşma, qeyri-obyektiv münasibət və sosial ədalətsizlik isə həm tələbə, həm də müəllim kollektivində gərginliyə səbəb ola bilər [6].

4. *Təhsil mühitinin fiziki və sosial şəraiti* - Universitetin maddi-texniki bazası, auditoriyaların şəraiti, kitabxana və laboratoriya imkanları, yataqxana və sosial infrastruktur da tələbələrin psixoloji rifahına dolayı yolla təsir göstərir. Müasir təhsil konsepsiyalarında vurğulanır ki, rahat və təhlükəsiz fiziki mühit tələbələrin emosional sabitliyini gücləndirir və tədris prosesinə marağı artırır [7].

Ali təhsil müəssisəsində mövcud olan psixoloji atmosfer tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Sağlam psixoloji mühit tələbələrdə özünəinamın artmasına, müstəqil düşünmə bacarığının formalaşmasına və sosial fəaliyyətə marağın yüksəlməsinə səbəb olur. Belə mühitdə tələbələr təşəbbüskar olur, fikirlərini sərbəst ifadə edir və yaradıcı fəaliyyətə meyil göstərir [8]. Psixoloji mühitin mənfi olması isə tələbələrdə akademik uğursuzluq, motivasiya itkisi, emosional yanma və stress hallarının artmasına gətirib çıxarır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, ali məktəb dövründə tələbələrin yaşadığı emosional gərginlik onların gələcək peşə həyatına da təsirsiz qalmır və peşəkar inkişafda maneələr yarada bilər [9].

Ali təhsil müəssisəsində psixoloji mühit yalnız tələbələr üçün deyil, müəllimlərin də peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Müəllim kollektivində əməkdaşlıq və qarşılıqlı dəstək olduqda pedaqoji fəaliyyət daha məhsuldar olur, innovativ metodların tətbiqi asanlaşır. Əksinə, gərgin münasibətlər və konfliktlər müəllimlərdə emosional tükənmə sindromunun yaranmasına səbəb ola bilər [10].

Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin işdən məmnunluq səviyyəsi onun tələbələrlə ünsiyyətinə və dərsin keyfiyyətinə təsir göstərir. Bu səbəbdən universitetdə sağlam psixoloji mühitin yaradılması həm də müəllimlərin peşəkar motivasiyasının qorunması baxımından əhəmiyyətlidir [11].

Ali təhsil müəssisələrində müsbət psixoloji mühitin yaradılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur:

- Universitetlərdə psixoloji xidmət mərkəzlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- Tələbələr üçün adaptasiya proqramlarının hazırlanması;
- Pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafı məqsədilə müəllimlər üçün təlimlərin təşkili;
- Tələbə və müəllimlər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi;
- Tələbələrin sosial fəaliyyətə və universitet həyatına aktiv şəkildə cəlb olunması [12].

Ali təhsil müəssisələrində psixoloji mühit təhsil prosesinin keyfiyyətinə təsir edən mühüm sosial-psixoloji amillərdən biridir. Sağlam psixoloji mühit tələbələrin tədris motivasiyasını artırır, onların sosial adaptasiyasını asanlaşdırır və şəxsiyyət inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu mühit müəllimlərin işdən məmnunluq səviyyəsinə, peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinə və ümumi təhsil keyfiyyətinə də bilavasitə təsir edir. Ali təhsil müəssisələrində qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlərin formalaşdırılması, sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi və psixoloji xidmətlərin inkişaf etdirilməsi təhsil sisteminin müasir tələblərinə cavab verən əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Sağlam psixoloji mühit, pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti.

Ədəbiyyat

1. Абульханова-Славская, К.А. (1991). *Стратегия Жизни*. Москва: Мысль, 304.
2. Андреева, Г.М. (2001). *Социальная Психология*. Москва: Аспект Пресс, 384.
3. Выготский, Л.С. (2005). *Психология Развития Человека*. Москва: Смысл, 1136.
4. Зимняя, И.А. (2000). *Педагогическая Психология*. Москва: Логос, 384.
5. Леонтьев, А.Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат, 304.
6. Маслоу, А. (2019). *Мотивация и Личность*. Санкт-Петербург: Питер, 352.
7. Роджерс, К. (1994). *Взгляд на Психотерапию. Становление Человека*. Москва: Прогресс, 480.
8. Слостенин, В.А. (2002). *Педагогика*. Москва: Академия, 576.
9. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W.H. Freeman, 604.
10. Deci, E.L., Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press, 371.
11. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 352.
12. UNESCO (2020). *Education for Sustainable Development: A roadmap*. Paris, 80.

İNGİLİS DİLİNDƏ POLİSEMİYA VƏ KONTEKSTUAL MƏNALAR

Səyyarə Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

sayyarakuliyeva@yahoo.com

Polisemiya, dilçilikdə bir sözün və ya ifadənin bir neçə mənaya malik olması fenomenidir. Bu, sözlərin çoxmənalılığı deməkdir və dilin zənginliyini, elastikliyini və nitqin daha çox kommunikativ imkanlarını təmin edir. Polisemiya dilin təbii xüsusiyyətidir və İngilis dili xüsusilə polisemiya baxımından zəngindir, çünki İngilis dilinin leksik bazası tarixi proseslər və müxtəlif mədəni təsirlər nəticəsində formalaşmışdır.

Polisemiya konsepti sözün yalnız lüğət mənası ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Bir sözün mənası onun cümlədə, mətn və sosial kontekstdə necə istifadə olunmasından asılı olaraq dəyişə bilər. Bu fenomen lingvistiklər üçün maraqlıdır, çünki sözün çoxmənalılığı sözün funksiyası, nitqdəki rolu və kontekstdəki istifadəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Polisemiya fenomeni *leksik* və *sintaktik* səviyyələrdə özünü göstərir. *Leksik* polisemiya, bir sözün öz leksik mənasının müxtəlif istifadələrdə dəyişməsi deməkdir. İngilis dilində bunun çoxsaylı nümunələri mövcuddur: Məsələn, “bank” - həm maliyyə müəssisəsi, həm də çayın sahilı, “book” - həm kitab, həm də sifariş etmək mənasında, “head” - həm baş, həm rəhbər, həm də ucu mənasında işləyə bilər [2]. Bu nümunələr göstərir ki, sözün əsas mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Leksik polisemiya, sözün morfoloji quruluşuna təsir etməsə də, onun semantik yükünü artırır. Bir sözün bir neçə mənaya malik olması nitqin zənginliyini təmin edir və eyni zamanda, oxuyucu və ya dinləyici üçün konteksti düzgün qiymətləndirməyi tələb edir.

Sintaktik polisemiya, sözlərin mənalarının yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də cümlədəki sintaktik mövqelərinə və digər sözlərlə əlaqəsinə görə dəyişməsi fenomenidir. İngilis dilində bu tip polisemiya xüsusilə vacibdir, çünki sözlərin mənası tez-tez cümlənin strukturundan asılı olaraq təyin olunur. Leksik polisemiya sözün öz mənasının çoxluğu ilə bağlıdırsa, sintaktik polisemiya sözün mənasının cümlədə necə istifadə olunduğuna və digər sözlərlə qarşılıqlı təsirinə görə dəyişməsinə əhatə edir. Sintaktik polisemiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri sözün cümlədəki mövqeyi ilə bağlıdır. Məsələn, “run” felini götürək. *She runs every morning* - burada “run” sadəcə fiziki hərəkət, yəni qaçmaq mənasında işlədilir. Amma, *She runs a company* - cümləsində “run” idarə etmək, rəhbərlik etmək mənasını daşıyır.

İngilis dilində leksik polisemiya bir sözün bir neçə əlaqəli mənaya malik olması hadisəsi kimi izah edilir. Polisemik sözlərin mənaları bir-biri ilə bağlıdır, yəni tamamilə fərqli mənalı homonim

sözlərdən fərqlənir. Bu xüsusiyyət dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını göstərir. Məsələn, İngilis dilində “head” sözü həm insanın baş hissəsini ifadə edə bilər (“My head hurts” - “Başım ağrıyır”), həm də rəhbər, idarəçi mənasında işləyə bilər (“She is the head of the department” - “O, şöbənin rəhbəridir”), həmçinin bir obyektin ön və ya üst hissəsi kimi də istifadə olunur (“The head of the table” - “Masanın başı”). Eyni şəkildə “key” sözü həm qapını açan alət mənasında (“I lost my house key” - “Evimin açarını itirdim”), həm də vacib, əsas element mənasında işləyə bilər (“Hard work is the key to success” - “Uğurun açarı əməkdir”) [3].

İsmlərin polisemiyası, adətən, cümlədəki sintaktik rol və kontekstə görə dəyişir. Bu da göstərir ki, sözün mənası yalnız lüğət mənası ilə məhdudlaşmır, onun cümlədəki funksiyası da mühüm rol oynayır. Sintaktik polisemiya kontekst olmadan tam başa düşülə bilməz. Məsələn: *He saw her duck*. Burada “duck” həm “ördək” mənasında, həm də “başını aşağı salmaq” mənasında işləyə bilər. Mənanı müəyyən etmək üçün cümlənin əvvəlindəki və ya sonrakı kontekst vacibdir. Əgər əvvəlki cümlədə bir quşdan danışılıbsa, mənası “ördək” olacaq; əgər idman və ya hərəkət kontekstindədirsə, “əyilmək” mənası daha uyğun gəlir.

Sintaktik polisemiya həmçinin homonim sözlərdə (eyni yazılışa malik, amma fərqli mənalı sözlərdə) çətinlik yaradır. İngilis dilində belə sözlərin sayı çoxdur və onların mənası yalnız cümlə və diskurs kontekstində düzgün başa düşülür [4].

Sintaktik polisemiya İngilis dilində sözlərin mənasının yalnız leksik deyil, həm də sintaktik səviyyədə dəyişdiyini göstərir. Feil və ismlərin polisemiyası, onların cümlədəki mövqeyi, obyekt və tamamlayıcılarla qarşılıqlı təsiri və ümumi kontekst mənanın dəqiqləşdirilməsində əsas rol oynayır. Sintaktik polisemiya, dil öyrənənlər üçün əlavə çətinliklər yaradır, çünki sözün mənasını yalnız lüğət mənasına əsaslanaraq müəyyən etmək mümkün deyil; cümlə və diskurs konteksti həmişə nəzərə alınmalıdır.

Polisemiya fenomenini yalnız söz səviyyəsində anlamaq kifayət etmir; onun mənası həmişə kontekst vasitəsilə müəyyənləşir. Kontekstual mənalarda dilin istifadəsində kritik rol oynayır, çünki eyni söz və ifadə fərqli situasiyalarda tamamilə müxtəlif mənə daşıya bilər. İngilis dilində kontekstin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki dil çoxlu homonimlər və idiomlarla zəngindir və sözlərin birbaşa mənası bəzən heç bir mənə vermir.

Pragmatik aspekt isə kontekstin mənaya təsirini daha da dərinlən göstərir. Pragmatika danışanın niyyətini, situasiya şərtlərini və sosial əlaqələri nəzərə alaraq sözlərin və ifadələrin mənasını anlamağa çalışır. Məsələn, İngilis dilində tez-tez istifadə olunan bir ifadəni götürək: *Can you pass me the salt?* Bu cümlənin leksik mənası sadə bir sual kimidir - “düzünü mənə verə bilərsiniz?” Lakin pragmatik səviyyədə bu ifadə xahiş və ya tələbatı ifadə edir, yəni dinləyici bunu əmri deyil, xahiş kimi qəbul edir. Beləliklə, sözün leksik mənası və kontekstual mənası arasında fərq ortaya çıxır [1].

Kontekstual mənalarda rol həm də idiom və metaforik ifadələrdə özünü göstərir. Məsələn, *break the ice* ifadəsi birbaşa söz mənasında “buzu qırmaq” demək deyil, sosial situasiyada insanlar arasında münasibətlərin açılmasını, ilk əlaqələrin qurulmasını bildirir. Yaxud *hit the books* ifadəsi “kitablara vurmaq” kimi başa düşülmür, burada mənə “çoxlu oxumaq”dır. Bu kimi ifadələr kontekstsiz başa düşülməyə bilər və polisemiya ilə birbaşa bağlıdır, çünki söz və ifadələrin mənası situasiya və nitqin məqsədi ilə formalaşır. Bundan əlavə, kontekst yalnız cümlə daxilində deyil, mətn və diskurs səviyyəsində də əhəmiyyətlidir. Məsələn, *He left the bank* cümləsi əvvəlki cümlələrə və ya situasiya məlumatına əsaslanaraq “bankdan ayrıldı” və ya “çayın sahilindən ayrıldı” kimi başa düşülə bilər. Mətnin əvvəlində verilən məlumat, personajların fəaliyyəti və ya mövzu sözün mənasını müəyyən edir. Bu, polisemiya ilə bağlı problemlərin dil öyrənənlər üçün nə qədər çətin ola biləcəyini göstərir.

Kontekstual mənalarda və pragmatik aspektlər polisemiyanın anlaşılması üçün ayrılmazdır. Sözlərin çoxmənalılığı yalnız sözlükdən və ya cümlə quruluşundan asılı deyil; onların tam mənası, danışanın niyyəti, situasiya və sosial-mədəni kontekstlə formalaşır.

Açar sözlər: Çoxmənalılıq, leksik baza, kontekstual mənə, leksik səviyyə, sintaktik quruluş.

Ədəbiyyat

1. Cruse, D.A. (2000). *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford University Press.
2. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
3. Murphy, M.L. (1986). *Lexical Meaning*. Cambridge University Press.
4. Riemer, N. (2010). *Introducing Semantics*. Cambridge University Press.

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ ÇƏRÇİVƏDƏ DONDURULMASI: MÜHARİBƏYƏ GƏTİRİB ÇIXARAN AMİLLƏR

Səbuhi Quliyev

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

quluyevsebuhi67@gmail.com

İşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üçün Azərbaycanın göstərdiyi səylər, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi, Minsk Qrupunda təmsil olunan ölkələrin bitərəf siyasətləri əks olunmuşdur. Habelə, tezisdə Ulu öndər Heydər Əliyev və daha sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılan diplomatik kurs və münaqişənin diplomatik yolla həllinə nail olmaq səyləri öz əksini tapır. Ermənistanın yenə də, sülhdən kənar siyasət yürüdərək təxribatlara əl atması, Azərbaycanın hərbi obyektləri və yaşayış məntəqələrini müntəzəm olaraq iriçaplı silahlardan atəşə tutması araşdırmada öz əksini tapmışdır.

90-cı illərin əvvəllərindən Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətini genişləndirən və Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Ermənistanla qarşı ilkin mərhələdə beynəlxalq reaksiyalar geciksə də, bir sıra bəyanatlar, qətnamələr qəbul olundu. Münaqişənin həlli istiqamətində BMT, ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatlar işğalı qətiyyətlə rədd edən çağırışlar etdilər. 1992-ci ildə ATƏT-in Minsk qrupu yaradıldı və münaqişənin gələcəkdə çağırılacaq Minsk konfransında həll edilməsi qərara alındı. 1993-cü ildə BMT TŞ (Təhlükəsizlik Şurası - S.Q) 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 sayılı) qəbul etdi. Həmin qətnamələrin məzmunu təxminən eyni idi, yəni, işğalçı qüvvələrin Azərbaycan torpaqlarından tam, dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. 1994-cü ildə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Bişkek protokolu imzalandı, tərəflər arasında atəşkəs imzalanmasına baxmayaraq sonrakı müddət ərzində bütün cəbhəboyu təxribatlara davam edildi.

1994-cü ildə ATƏT-in Budapeşt sammitində Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanın haqq səsi dünya ictimaiyyətinə çatdırılaraq, işğalçıların dərhal Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması, işğala son qoyulması, azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıtması vurğulandı. 1996 - cı ildə ATƏT-in Lissabon sammitində Heydər Əliyevin böyük diplomatik səyləri sayəsində Azərbaycanın mövqeyini əks etdirən maddə ümumi sənədlərə daxil edildi [1, s.45-47]. 1997-1998-ci illərdə Minsk qrupu üzvləri tərəfindən münaqişənin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üçün "Paket", "Mərhələli" və "Ümumi dövlət" konsepsiyaları irəli sürüldü. "Paket" və "Mərhələli" həll yolları Azərbaycan üçün müəyyən qədər əlverişli olsa da, "Ümumi dövlət" konsepsiyası tamamilə Azərbaycanın mövqeyinə zidd idi. 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitində yenə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsini diqqətə çatdıran Ümummilli lider işğala son qoyulmasının vacibliyini bildirdi. 2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-ın Ki-West şəhərində baş tutan görüş də nəticəsiz qaldı [2, s.27-29].

2003-cü ildə İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına prezident seçilməsindən sonra Azərbaycan və Ermənistan arasında görüşlərin məzmunu dəyişdi. Belə ki, artıq təkbətək görüşlərin sayı çoxaldı. 2007-ci ildə tərtib olunan və 2009-cu ildə yenilənən Madrid prinsipləri də münaqişənin həllinə kömək edə bilmədi. 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında baş tutan görüşlər Ermənistan rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqeyi səbəbindən nəticəsiz qaldı [3, s.228-230]. 2016-cı il Aprel döyüşləri və 2018-ci il Günnüt əməliyyatı artıq Azərbaycanın 90-cı illərdəki vəziyyətdə olmadığını sübuta yetirdi. Bunlarla kifayətlənməyən Ermənistan təxribatlarını

davam etdirərək Nikol Paşinyanın Baş nazir seçilməsindən sonra öz məkrli planlarını daha geniş müstəvidə elan etməyə başladı [4, s.41-44]. Onun “Qarabağ Ermənistandır və nida” tezisi, qondarma DQR-nın prezidentinin seçilməsi mərasiminin Xankəndində keçirilməsi, Şuşada içkili halda rəqs etməsi və 2020-ci ilin avqust ayında Tovuz rayonunda - Dağlıq Qarabağdan xeyli uzaqda yerləşən bölgədə təxribata əl atması vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Sentyabr ayında Goranboy rayonu istiqamətində kəşfiyyat-diversiya qrupunu göndərməsi və Rusiya ilə Azərbaycanla sərhəd bölgədə hərbi təlimlər keçirməsi sülh prosesinə tamamilə zərbə oldu [5, s.32].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına hücumu və işğala məruz qoyması səbəbilə yaranmışdır. Münaqişənin həlli istiqamətində aparılan danışıqlar nəticəsiz olmuş, bu isə hərbi yolu istisna etməmişdir. Digər mühüm səbəb isə Minsk qrupuna həmsədr ölkələr - ABŞ, Fransa və Rusiyanın öz mənafeələrini əks etdirən planlar səbəbi ilə münaqişə uzun müddət dondurulmuş formada qalmışdır. Ümumilli lider Heydər Əliyev münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində işğalçıların Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması, azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıtması məsələsini daim baş tutan görüşlərdə dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmış və bu əsnə İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmişdir. Son hadisələr isə müharibəni qaçılmaz etmiş, davam edən hərbi təxribatlar Azərbaycanın əks hücum əməliyyatlarına başlamağa məcbur etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, Heydər Əliyev, BMT, Madrid.

Ədəbiyyat

1. De Vaal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: New York University Press, 284.
2. Həsənov, A. (2021). *Ermənistan Rəhbərliyinin 2018-2020-ci illərdəki Təxribatçı Bəyanatları və Danışıqlar Prosesinə Təsiri*. Bakı: Elm və Təhsil, 88.
3. Mehdiyev, F. (2007). ATƏT çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Xarici Siyasət Mərkəzi, 72.
4. Mehdiyev, E. (2008). *Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Nizamlanması: Mərhələli və Paket Həll Modelləri*. Adiloğlu nəşriyyatı, 96.
5. Quliyev, Ş. (2019). *2016-cı il Aprel döyüşləri və 2018-ci il Günnüt Əməliyyatı: Azərbaycan Ordusunun Hərbi-Strateji Üstünlüyü*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 64.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS SLƏNQİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Gülnarə Qurbanova

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir

gulnara.qurbanova@mdu.edu.az

Slənqin milli-dil xüsusiyyətləri hər bir dilin tarixi inkişafı, mədəni konteksti və sosial strukturu ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan və ingilis dillərində slənqin formalaşması və funksional xüsusiyyətləri arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər müşahidə olunur. Müqayisəli təhlil bu oxşar və fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə, slənqin universal və spesifik cəhətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir.

İngilis slənqi, xüsusilə Amerika ingiliscəsində, tarixən şəhər mədəniyyəti, sənaye inkişafı, miqrasiya prosesləri və submədəniyyətlərin çoxluğu ilə sıx əlaqəli şəkildə formalaşmışdır. İngilis slənqinin leksik bazası, əsasən, jarqonlardan, kriminal mühitdən, idman, musiqi (xüsusilə caz, rok, hip-hop), hərbi və texnoloji sahələrdən qaynaqlanır.

Azərbaycan slənqi isə daha çox şifahi xalq danışığı dili, məhəlli ifadələr, peşə mühitləri və gənclər submədəniyyəti əsasında formalaşmışdır. Tarixi baxımdan, Azərbaycan slənqinin inkişafı uzun müddət yazılı dilə keçmədən şifahi ünsiyyət müstəvisində baş vermişdir. Bu xüsusiyyət onun leksik tərkibində obrazlılıq və metaforikliyin üstünlük təşkil etməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə hər iki dildə slənqin inkişafında qloballaşma və internet mühiti mühüm rol oynayır. İngilis slənqi qlobal kommunikasiya dili statusuna malik olduğu üçün digər dillərə təsir göstərən əsas mənbə kimi çıxış edir. “Spam”, “cool”, “ok”, “fake” kimi sözlər birbaşa və ya adaptasiya olunmuş şəkildə Azərbaycan slənqinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan slənqində bu alınmalar, adətən, fonetik və morfoloji uyğunlaşmaya məruz qalır (məsələn, “like etmək”, “okeyləmək”, “heyət etmək”). İngilis slənqində isə alınma sözlər daha çox semantik genişlənmə yolu ilə inkişaf edir. Bu fərq Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və söz yaradıcılığı imkanları ilə bağlıdır.

Hər iki dildə slənqin əsas funksiyaları oxşardır:

- Ekspressivlik (emosiyaların və münasibətin güclü ifadəsi);
- İdentifikasiya (sosial və yaş mənsəbiyyətinin göstərilməsi),
- Kommunikativ iqtisadilik (qısa və yığcam ifadə).

Məsələn, ingilis dilində “buddy”, “dude”, “bro” kimi sözlər sosial yaxınlığı ifadə etdiyi kimi, Azərbaycan slənqində “qardaş”, “çöp”, “kent” sözləri oxşar funksiyaları yerinə yetirir. Bu paralellik slənqin universal kommunikativ mexanizm olduğunu göstərir [3].

İngilis dil mühitində slənq, xüsusilə gənclər və media diskursunda, normativ dilin təbii və qəbul edilən elementi kimi qiymətləndirilir. Bir çox slənq vahidləri zamanla standart leksikaya daxil olur və lüğətlərdə qeyd edilir.

Azərbaycan dilində isə slənqə münasibət nisbətən fərqlidir. Ədəbi dil normalarının qorunmasına yönəlmiş ənənəvi yanaşma slənqin uzun müddət “qeyri-dil vahidi” kimi dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin son illərdə aparılan sosiolinqvisistik tədqiqatlar slənqin funksional əhəmiyyətini ön plana çıxarmışdır [1].

İngilis slənqi daha çox ironik, sarkastik və oyun xarakterli ifadələrlə zəngindir. Azərbaycan slənqində isə emosional-ekspressivlik, kinayə və bəzən aqressiv çağırışlar üstünlük təşkil edir. Bu fərq milli mentalitet, ünsiyyət üslubu və mədəni davranış modelləri ilə izah olunur. Məsələn, ingilis slənqində bir çox ifadələr yumor vasitəsilə yumşaldılır (“no big deal”, “whatever”), Azərbaycan slənqində isə emosional vurğu daha qabarıq şəkildə ifadə olunur.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, slənqin tərcüməsi xüsusi diqqət tələb edir. İngilis slənqinin Azərbaycan dilinə birbaşa tərcüməsi çox vaxt adekvat nəticə vermir. Bu zaman funksional ekvivalentlik prinsipi əsas götürülməlidir. Yəni slənq vahidinin semantik deyil, kommunikativ funksiyası nəzərə alınmalıdır. Bu aspekt xüsusilə bədii tərcümədə və audiovizual mətnlərin lokalizasiyasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan və ingilis slənqi funksional baxımdan oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, onların formalaşma yolları, sosial qəbulu və üslubi çağırışları fərqlidir. İngilis slənqi daha qlobal və təsiredici xarakter daşdığı halda, Azərbaycan slənqi milli-mədəni xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə əks etdirir. Bu nəticələr slənqin yalnız dil hadisəsi deyil, eyni zamanda mədəni və sosial fenomen olduğunu bir daha təsdiqləyir və onun müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin elmi əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Açar sözlər: Slənq, diskurs, qloballaşma, ünsiyyət, bədii tərcümə.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (2016). Azərbaycan dilində qeyri-standart leksika və onun funksiyaları. *Dil və Ədəbiyyat*, 2, 45-52.
2. Əliyev, Ə. (2008). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı: Elm.
3. Green, J. (2016). *Slang: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
4. Sokolova, A.G., Amirova, D.F. (2022). The usage of slang: Theoretical essence and adaptation to the realities of modern life. *Modern Pedagogical Education*, 11.

RƏSSAM VÜQAR MURADOVUN YARADICILIĞINDA OBRAZLILIQ

Ləman Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Bakı

Lemangurbanvova@gmail.com

Çağdaş Azərbaycan rəssamları içərisində özünəməxsus yer tutan Vüqar Muradov 1967-ci ildə Bakı şəhərindən anadan olmuşdur. 1986-cı ildə Əzim Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq Məktəbini bitirmiş, lakin rəssamlıqla bağlı təhsilini davam etdirmək istəməmişdir. Rəssam universitetlərdə əlavə illər itirməkdənsə, emalatxanasında özünü inkişaf etdirməyə üstünlük vermişdir. Muradovun bu cür yanaşması onu heç də yanıltmamış, öz dəsti-xətti ilə qısa zamanda müasir Azərbaycan incəsənətində öz yerini tuta bilmişdir. O, nəinki Azərbaycanda məşhur olmuş, hətta dünyanın bir çox ölkəsində məmləkətimizi layiqincə təmsil etmişdir (“Art Basel Miami”, “Müasir Azərbaycan Rəssamları, Vaşinqton, ABŞ Dünya bankı tədbirləri və sərgiləri və s.). Vüqar Muradovun yaradıcılığının yalnız bir sahədə formalaşdığını söyləmək düzgün deyil. Bəllidir ki, qrafika və rəngkarlıq onun aparıcı fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Özünü incəsənət sahəsində nəzəri baxımdan daim inkişaf etdirdiyindən onun yaradıcılığında bir çox cərəyanların həm ayrı-ayrılıqda, həm də sintez şəkildə istifadəsini görmək mümkündür.

Rəssamın yaradıcılığı haqqında bir çox məlumatları həm sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Ziyadxan Əliyev, həm də sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Teymur Daimidən almaq mümkündür. Sənətkarın əsərlərində tez-tez müraciət etdiyi əsas mövzulardan biri isə obrazlardır. Obrazların müxtəlif şəkildə təsviri həm qrafika əsərlərində, həm də rəngkarlıq nümunələrində özünü büruzə verir. 1980-1990-cı illərdə rəssamın yaradıcılığında qadın obrazları mühüm yer tutur. Sözügedən surətlərin təxmini 80-90%-i rəssamın təxəyyülünün məhsulu olmaqla yanaşı, qalan hissəsi real həyatda qarşılaşdığı simalardan qaynaqlanırdı. Lakin rəssamla olan şəxsi görüşdə ona qadın obrazlarının simalarının getdikcə niyə silindiylə sualını rəssam belə cavablandırmışdır: *“Çünki bu insanlar real həyatda da silinirlər, yoxa çıxırlar və düşündüm ki, niyə də kətanda da bu proses özünü göstərməsin”* [5].

Yaradıcılığının rəng koloritində ən çox yaşıl rəngdən istifadə etmişdir. Yaşıl rəng rəssam üçün təbiəti, həyatı, dünyanı təmsil edir. Rəssam sanki bu kontekstə əsaslanaraq, işlərində yaşıl rəngin istifadəsi ilə müəyyən hisslərə toxuna bilir. Muradov vizual narrativi yaradıcılığında istifadə etməkdədir. Yəni onun rəssamlıq yolunda heç bir şey təsadüfi deyildir. Kökdə fəlsəfi düşüncə və ya real həyat hadisələri mövcuddur. Əsərlərinə bəzən ad vermək yerinə, hansı divarda asılırlarsa, onun konsepsiyasına əsaslandırır. Çünki rəssama görə əsəri fərq etməz, hansı ölkənin və ya hansı evin divarında asılırsa, o, artıq rəssamın divarıdır. Buna nəticə olaraq, “My wall in London”, “My wall in Berlin” və s. başlıqlı əsərlərlə tanış oluruq. Bu düşüncə tərzə isə əsərlərə xüsusi dərinlik qatmaqdadır. Rəngkarlıq tablosunda, qrafik lövhələrdə də, dekorativ nümunələrdə də öz yanaşması ilə sanki əsərlərə müəyyən canlılıq verir. Vüqar Muradovun yaradıcılığında zaman, yaddaş və insanın daxili aləmi əsas mövzulardan biri kimi diqqət çəkir. Həmçinin ekspressionizm cərəyanına məxsus olan əsərlərində həm texniki olaraq, ekspressionizm təsirini görürük, həm də faciəvi nüanslarla tanış oluruq [1]. Buna misal olaraq, rəssamın “Qadın fiquru” adlı əsərində ilk baxışdan sadəcə bir qadın fiquru, obrazı görünür, lakin əsərin konsepsiyasında faciəvi bir hadisə dayanmaqdadır. Rəssamdan əsər haqqında soruşduqda, əsərin mahiyyətini, ilham mənbəyini dərinliklə anlatmışdır. Emalatxanasına qonaq etdiyi bir ailənin balaca oğlu kətana sadəcə açıq qırmızı tonları əhatə edən boya ilə şaquli formatda bir xətt çəkmişdir. Ziyarət zamanı bitdikdən sonra isə iş həmin formatda qalmışdır. Lakin 1980-ci illərin sonunda Bakı Dövlət Sirkində yaranan yanğın nəticəsində həmin balaca uşaq faciəvi şəkildə həyatını itirmişdi. Bu hadisə Vüqar Muradovu çox sarsıtdığından həmin kətanı götürərək, balaca uşağın anasının o hisslərini, yas tutmasını, fəryadını çox ekspressiv şəkildə təsvir etdi. İstifadə olunan qara, qırmızı rənglər əsərin həmin ağırlığını yüksək səviyyədə ötürə bilmişdir. Əsəri diqqətlə incələdikdə isə həmin balaca mələyin çəkdiyi xətti görə bilərik.

“Naməlum qız” (1999) əsərində isə siluetin itməsinə yenidən rast gəlinir. Bu əsərdə siluetin deformasiyaya uğramasının səbəbi məhz əsərin adı ilə aydındır. Çünki adından olduğu kimi naməlumdur. Kim olduğu, harada olduğu anonimdir və aydın deyil. Belə bir əhəmiyyət kəsb edən obrazın nə üçün siması aydın olmalıdır? Rəssam şübhəsiz ki, realistik obrazlar da yarada bilər. Sadəcə rəssam üçün realistik obrazlar sadəcə bir fotodur. Obrazilara həyat vermək məhz rəssamın yanaşmasından asılıdır.

2015-ci ildə rəssam “Üzüağ” adlı əsəri empirik (müəyyən təcrübəyə əsaslanan) bir yanaşma ilə ərsəyə gətirmişdir. Əsəri həm texniki baxımından, həmçinin konsepsiya baxımından ekspressionizm cərəyanına aid etmək olar. Uşaq obrazının əlində qurban tutmağı əsər haqqında müəyyən mesajları verir. Əsərin daha çox sərt qırmızı tonlarda təsvir olunması, qurban vermənin mahiyyətini açıqlayır. Qara qoyunun və uşaq obrazının eyni anda verilməsi, uşaqların məsumluğunu təmsil edir. Uşağın məyus bir sima ilə qoyunu qucaqlaması onun qurban verilməsini istəməməsini vurğulayır. Əsərdə yalnız qara qoyunun simasının ağ verilməsinin səbəbi isə subyektiv yanaşmaya görə, məhz yalnız bu hekayədə onun məsum, təmiz, saf olduğunu təmsil edir.

Rəssam 2010-cu illərdə 100-dən çox əsər ərsəyə gətirmişdir [4]. Təsadüfi deyil ki, bu əsərlərdə müəyyən kontekstli obrazlar da mövcuddur. Obrazlı əsərlərin bir çoxunda uşaq obrazlarından istifadə olunmuşdur. Bu uşaqlar oxuduğumuz nağıllardan, hekayələrdən mövcud olan nüanslarla birgə təsvir olunmuşdur. Məsələn, “Üç arzu” adlı əsərində qırmızı balığın uşaqlıqda bizə necə danışıldığını xatırlayırıq. Uşağın əlində tutduğu bu balıq, həmin obrazın arzularını yerinə yetirmək üçündür. Lakin əsərlərin heç biri demək olar ki, gözəl sonluqla bitməyən və ya konsepsiyasında müsbət hadisələrin dayandığı əsərlər deyil. Çünki hər nə qədər burada qızıl balıqla rastlaşsaq da, əslində simanı diqqətlə incələdikdə, balaca uşağın xoşbəxt olmadığına şahid oluruq. Sanki nələrsə onda düzgün getməyib və arzuları puç olub. Vüqar Muradov bu kimi əsərlərindəki o ekspressiv hissləri məhz rəng koloriti ilə vizual narrativ şəklində ərsəyə gətirir. “Ailə”, “Sükut”, “İki nəfəs”, “Yekə pəri” adlı əsərlərində obrazlılıq əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edir və onun bədii dünyagörüşünü aydın şəkildə əks etdirir.

Vüqar Muradovun yaradıcılığı müasir Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsus yerə malikdir. Rəssamın obrazlılıq sistemi, rəng və forma üzərində apardığı axtarışlar onun fərdi üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə qadın obrazlarının tədricən dəyişməsi və silinməsi sənətkarın zaman, yaddaş və insan taleyi haqqında düşüncələrinin bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Rəssamın yaradıcılığı yalnız vizual gözəlliklə məhdudlaşmır, eyni zamanda insanın daxili aləmini, həyatın dəyişkənliyini və zamanın izlərinin əks etdirən dərin məna qatlarına malikdir. Onun sənəti müasir dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafına mühüm töhfə verməklə yanaşı, gələcək tədqiqatlar üçün də geniş imkanlar açır.

Açar sözlər: Vüqar Muradov, obrazlılıq, rəng koloriti.

Ədəbiyyat

1. Wolf, N. (2004). *Exspressionism*. Taschen.
2. Janz, R.P. (1982). *Exspressionism in German Literature*. Frankfurt.
3. Məmmədova, N. (2018). *Ekspressionizm və Azərbaycan Təsviri İncəsənəti*. Bakı.
4. Muradov, V. (2012). *Rəngkarlıq, Qrafika*. Bakı.
5. Muradov, V. (2016). *Rənglərin Formulu*. Kataloq. Bakı.
6. <https://youtu.be/9k5jT75akjk?si=RT0zcyo7mb-4gXjZ>
7. <https://varyox.az/shekilcheken/vugar-muradov/>
8. <https://nargismagazine.az/az/articles/article-418/>
9. <https://www.calameo.com/books/006697681f628a8ed4e3e>

DİNİ NORMA, İCTİMAİ TƏZYİQ VƏ QADIN TALEYİ: “AQUNA (AGUNAH)” MODELİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI İZLƏRİ

Məlakə Rəcəbova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

melake_elyasova@mail.ru

Bu işdə qadın obrazının dini və ictimai çərçivədə necə formalaşdığını, həmçinin arzu-qorxu qarşıdurması kontekstində ədəbi mətnlərdə necə təqdim olunduğu təhlil edilmişdir. İşin əsas məqsədi Yəhudi inancında mövcud olan Aqunah modelinin, yəni həyat yoldaşının və ya nişanlısının taleyindən xəbərsiz olduğu üçün yenidən evlənmə bilməyən qadının vəziyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı əksini üzə çıxarmaqdır.

İsa Hüseynovun “*Tütək səsi*” povestinin qəhrəmanı Söylü müharibədə olan həyat yoldaşından “qara kağız” (ölüm xəbəri) gəldikdən sonra Cəbrayıl ilə ailə həyatı qurur. Bu evliliyin məcburi və ya könüllü olması məsələsi əsərin müxtəlif nəşrlərində fərqli formalarda təqdim olunur. Yazıçı bu məsələ ilə bağlı dəyişikliyi əsərlərinin yeni nəşrində bu şəkildə əsaslandırır: “Oxucu bilməlidir ki, 1949-1960-cı illər arasında yazılmış roman və povestlərdən, oçerklərdən və bir sıra hekayələrdən imtina etdikdən sonra birinci və ikinci cildlərə daxil edilmiş əsərləri yenidən işlədim. Səbəbi həmin illərdə sovet ideologiyasının sıxıntılı çərçivəsindən kənara çıxıb kəskin tənqidlərə məruz qalıb, senzuranın tələbi ilə güzəştə getməyim, məcburiyyət qarşısında, həyatın, cəmiyyətin mürəkkəb, ziddiyyətli cəhətlərini göstərməkdən qaçmağım olub. Necə deyirlər, getsin gəlməsin o mənəvi, ideoloji məhrumiyyətlər zamanı. Əksəriyyəti tamam yeni əsərlər kimi yazılmış bu povestləri və hekayələri altmış-yetmiş yaşlarında müəllifin, bir növ ikinci həyatının məhsulu sayın. Üçüncü-altıncı cildlərə daxil edilən əsərləri üçüncü həyatını yaşayan tamam yeni müəllifin əsərləri sayın” [6, s.6]. Daha çox konservativ mühit kimi səciyyələnən kənd məkanı və öz yazılmamış qanunları ilə yaşayan kənd icmasının bu hadisəyə münasibəti ikili xarakter daşıyır: əgər Söylü öz istəyi ilə yeni evlilik qurmuşdursa, bu, müəyyən mənada bağışlana bilər; əks halda, yəni evlilik məcburi olubsa, günahkar tərəf kimi Cəbrayıl cəzalandırılmalıdır. Bu yanaşma müsəlman cəmiyyətinin qanunları kimi qəbul edilən qaydalar ətrafında mübahisəli məqamları üzə çıxarır.

Müsəlman cəmiyyətinin hüquqi-mənəvi davranışlarını istiqamətləndirən əsas mənbə Qurani-Kərimdir. Quranda həyat yoldaşı vəfat etmiş qadının hamilə olmadığı halda müəyyən gözləmə müddətindən sonra yenidən evlənmə biləcəyi açıq şəkildə bildirilir: “Sizlərdən ölənlərin qoyub getdiyi zövcələr dörd ay on gün gözləməlidirlər. Onların gözləmə müddəti bitərkən şəriətə müvafiq qayda üzrə özləri barədə etdikləri işə görə sizə günah sayılmaz. Allah nə etdiklərinizdən xəbərdardır” [2]. Bu dini norma nəzərə alındıqda Söylünün yeni evliliyinin günah və ya qadağa kimi qiymətləndirilməsi əsassız görünür. Buna görə də kənd icmasının sərt mövqeyi dini hökmlərdən çox, qorxu, adət və patriarxal nəzarət mexanizmləri ilə izah olunmalıdır. Bu situasiyanı daha dərinlən anlamaq üçün Azərbaycan ədəbiyyatının daha bir nümunəsinə - “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanına müraciət etmək məqsədəuyğundur. Dastanda Bamsı Beyrəyin nişanlısı onun itkin düşməsindən sonra on altı il ərzində ailə həyatı qurmur. “Bu hadisədən on altı il keçdi. Beyrəyin ölü-dirisini bilmədilər. Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarcar Bayındır xanın divanına gəldi. Diz çöküb dedi: “Ağıllı xanın ömrü uzun olsun! Beyrək diri olsaydı, on altı ildən bəri gələrdi. Beyrəyin diri olduğu xəbərini gətirən bir igid olsa, qızılı tikişli, naxışlı çuxa, qızıl-gümüş verərəm. Ölüm xəbərini gətirənə bacımı verərəm. Belə dedikdə, muradı gözündə qalsın, Yalançı oğlu Yalancıq dedi: “Sultanım, mən gedim, ölüsü-dirisi xəbərini gətirim! Sən demə, Beyrək Yalançı oğluna bir köynək bağışlayıbmiş; geyməyib saxlayırmış. Getdi, həmin köynəyi qana-mana batırdı, gətirib Bayındır xanın önünə atdı. Bayındır xan deyir: “Ədə, bu nə köynəkdir?” Yalancıq: “Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!” - dedi” [4, s.210]. Yalnız Beyrəyin öldüyünə dair fiziki sübut - “qanlı köynək” gətirildikdən sonra istəmədiyi halda Yalancığa ərə getməyə razı olur. Yəhudilikdə mövcud olan Aqunah modeli ilə tanışlıq bu davranışın səbəbini aydınlaşdırır: nişanlının ölümünə dair qəti sübut olmadıqca qadının yenidən evlənməsi mümkün sayılır.

Yəhudilərin dini-hüquqi kitabı olan “Tanax”a görə “Aqunah” - həyat yoldaşının ölümü barədə xəbər olsa da, bunun fiziki sübutu olmadığı üçün dini nikahdan çıxma bilməyən, halakka (yəhudi qanunu) ilə müəyyən edilmiş dini nikahında ilişib qalmış yəhudi qadındır. Bu termin “ləvbər salmış”, “zəncirlənmiş” və ya “bağlanmış” mənasını verir və səfərə çıxıb, xüsusilə müharibəyə gedib geri qayıtmayan və ya itkin düşən kişilərin həyat yoldaşlarına aid edilir [1].

Göründüyü kimi, regionda yazılmamış qanun kimi mövcud olan bu model yəhudi dini mətnlərində hüquqi çərçivəyə salınmışdır. Müsəlmanların dini kitabında Aquna modelinə uyğun konkret hüquqi freym olmasa da, XVI və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində bu modelin bədii təzahürlərinə rast gəlinir. “Tütək səsi”ndəki “qara kağız”, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “qanlı köynək” bu modelin simvolik əsaslarını təşkil edir. Bu kontekstdə XXI əsr nümunəsi kimi “Soyuq günəş” filmi də diqqətəlayiqdir. Filmdə gənc qız “qara kağız”ın gəlməsi belə gözlənilmədən, ictimai təzyiq nəticəsində məcburi şəkildə evləndirilir. Bu isə Aqunah modelinin müasir dövrdə daha sərt və açıq zorakılıq forması aldığını göstərir [3].

Aqunah modelinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı izlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı professor Qeybullayevanın dini-ictimai kontekstlərdə qadın obrazının bədii təqdimatına dair irəli sürdüyü konseptual yanaşmalar nəzəri baza kimi qəbul edilmişdir [5, s.12]. İşdə müraciət edilən əsərlərin XVI, XX və XXI əsrləri əhatə etməsi göstərir ki, zaman keçsə də, dini mənbələrdə qadının yenidən evlənməsinə icazə verilməsinə baxmayaraq, cəmiyyətin bu məsələyə münasibəti dəyişməkdə çətinlik çəkir. Qadının arzu və seçimi ictimai qorxu və nəzarət mexanizmləri qarşısında ikinci plana keçir və bu, psixoloji və mənəvi faciələrə yol açır.

Açar sözlər: Aqunah modeli, qadın obrazı, ictimai təzyiq, dini normalar.

Ədəbiyyat

1. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/agunah>
2. <https://quran-al-karim.com/beqere-suresi-2/aye-234>
3. Kərimova, S. Soyuq Günəş bədii filmi. <https://www.youtube.com/watch?v=TaNu0hw4JdU>
4. Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, Bakı: Öndər nəşriyyat, 376.
5. Qeybullayeva, R., Rəcəbova, M. (2025). *Ədəbiyyat Antropologiyası*. Bakı: Elm və Təhsil, 37.
6. Muğanna, İ. (2009). *Seçilmiş Əsərləri*, 6 cildə, cild 1. Bakı: Avrasiya, 424.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNTEQRASIYA OLUNMUŞ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMLƏRİNDƏ KİBERTƏHDİDLƏRİN PROAKTİV MODELLEŞDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ

Azər Rəfiyev, Lətifə Ağamalıyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Azar.Rafiyev@student.au.edu.az

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin (ATM) rəqəmsal infrastrukturu genişləndikcə, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strateji zərurətə çevrilmişdir [4]. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsil sektorunda ISO/IEC 27001 və ISO/IEC 27005 kimi beynəlxalq standartların tətbiqi vacib olsa da, praktikada bu standartların tələbləri ilə texniki heyətin gündəlik əməliyyatları arasında ciddi boşluqlar yaranır [1; 2]. İşin məqsədi ATM-lərin integrasiya olunmuş təhlükəsizlik sistemlərində təhdidlərin modelləşdirilməsi və risklərin idarə olunmasının operativləşdirilməsi üçün effektiv mexanizmləri təhlil etməkdir.

İşdə təklif olunan yanaşma risklərin idarə olunmasını sadəcə formal sənədləşmədən çıxararaq, real vaxt rejimində tətbiq oluna bilən texniki prosesə çevirməyi hədəfləyir. Təhdidlərin modelləşdirilməsi prosesinin effektivliyini artırmaq üçün informasiya aktivlərinin identifikasiyasında artıq mövcud olan Konfigurasiya İdarəetmə Bazalarından (CMDB) istifadə olunması məqsədəuyğun

hesab edilir [1]. Bu metod aktivlərin manual siyahıya alınması zamanı yaranan səhvləri aradan qaldırır və infrastruktur haqqında məlumatların aktuallığını təmin edir.

Təhlükəsizlik təhdidlərinin sistemli şəkildə modelləşdirilməsi üçün 5 elementli ssenari şablonunun tətbiqi təklif olunur [1]:

- 1) Aktor (təhdid mənbəyi);
- 2) Təhdid növü (qərəzli, texniki xəta və s.);
- 3) Hadisə (məlumat sızması, xidmətin dayanması);
- 4) Təsirə məruz qalan aktiv;
- 5) Zaman.

Bu strukturlaşdırılmış yanaşma sistem administratorlarına mücərrəd riskləri konkret texniki ssenarilərə çevirməyə imkan verir.

Risqlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində isə mürəkkəb kəmiyyət hesablamaları əvəzinə, xidmətin əhatə dairəsi və istifadəçi sayına əsaslanan keyfiyyət (qualitative) yanaşması tətbiqi daha çevik nəticələr verir [3]. Məsələn, 1000-dən çox istifadəçisi olan bir xidmətdə yaranan nasazlıq avtomatik olaraq “yüksək təsir” kateqoriyasına aid edilir.

Nəticə etibarilə, təklif olunan inteqrasiya olunmuş model təhsil müəssisələrində fəvqəladə hallara və kiberhücumlara qarşı dayanıqlılığı artırır, həmçinin texniki heyətin risk idarəçiliyi prosesində aktiv iştirakını təmin edir.

Açar sözlər: İnformasiya təhlükəsizliyi, risklərin idarə olunması, təhdidlərin modelləşdirilməsi, CMDB, ali təhsil sistemi.

Ədəbiyyat

1. Hommel, W., Metzger, S., Steinke, M. (2015). Information security risk management in higher education institutions: From processes to operationalization. *EUNIS Journal of Higher Education IT*.
2. ISO/IEC 27005:2018. Information Security Risk Management. Geneva: International Organization for Standardization.
3. NIST Special Publication 800-30 Rev. 1: Guide for Conducting Risk Assessments. National Institute of Standards and Technology, 2012.
4. Rəfiyev, A.V., Agamaliyeva, L.F. (2025). Təhsil müəssisələrində informasiya təhlükəsizliyi. *PARADIGMA*, 4, 125-131.

FROM SAND TO SKYLINE: HOW ENGLISH TRANSFORMED EDUCATION IN THE ARAB GULF

Rufana Rafiyeva

Khazar University, Baku

rufana.rafiyeva@khazar.org

Teaching English as a global language become a demand in many countries [2]. Educational institutions across the world support English-based bilingual education as a way to help children become more proficient in English. This paper examines how English as a medium of instruction has shaped the education system in the Gulf region, particularly in Saudi Arabia and the United Arab Emirates. Education in this region has become a cornerstone of national development strategies and a major force behind social, economic and technological advances. The success of education is greatly influenced by language of instruction policies, which have an effect on a variety of stakeholders, including teachers, students, parents and government representatives [1]. Governments in the Gulf have invested heavily in education reforms to enhance global competitiveness and prepare their citizens for the knowledge-based economy. The initiative to update educational frameworks is demonstrated by reforms such as the Vision 2030 reforms in Saudi Arabia, Education City in Qatar

and the Higher Colleges of Technology in the United Arab Emirates. The adoption of English as the primary language of instruction in many higher education institutions has been a critical component of this change, as it is seen not only as a gateway to international educational hubs but also as a tool for promoting innovation, entrepreneurship and global connectivity. The linguistic shift has impacted curriculum development, teaching methods and student aspirations. By combining theoretical ideas and empirical data, this study offers a comprehensive understanding of how English has changed education in the Gulf countries, highlighting the potential for educational transformation. Thus, the paper explores constant evolving relationship between language policy and educational advancements in order to clarify how the deliberate incorporation of English affects educational performance, sociocultural values and the maintenance of Arabic identity. Thus, the result of our study can help understand the long-term effects of using English as a teaching language and to strike a balance between cultural sustainability and global competitiveness.

Keywords: English, Gulf region, bilingual education, knowledge-based economy, language policy, global connectivity.

References

1. Alhamami, M. (2024). *A Systematic Review of English as a Medium of Instruction Policy in the Arab World*. King Khalid University, Saudi Arabia.
2. Seidlhofer, B. (2013). *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford: Oxford University Press.

Qumdan səma xəttinə: Ərəb körfəzində İngilis dili təhsili necə dəyişirdi

Bu tezisdə İngilis dilinin qlobal dil kimi yayılmasının Körfəz ölkələrində, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində təhsil sisteminə təsiri araşdırılmışdır. İşdə İngilis dilinin tədris vasitəsi kimi tətbiqinin təhsil siyasətləri, kurikulumun formalaşdırılması və tədris metodlarına təsiri təhlil olunmuşdur. Körfəz regionunda həyata keçirilən təhsil islahatları, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanında Vision 2030 strategiyası və regionun ali təhsil müəssisələrində İngilis dilinin əsas tədris dili kimi qəbul edilməsi qlobal rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi daşıyır. Tezisdə dil siyasətinin müəllimlərə, tələbələrə və cəmiyyətə təsiri qiymətləndirilmiş və İngilis dilinin istifadəsi ilə milli-mədəni dəyərlərin, xüsusilə ərəb dilinin qorunması arasında balansın vacibliyi vurğulanmışdır. Nəticə etibarilə, tədqiqat İngilis dilinin təhsil vasitəsi kimi istifadəsinin uzunmüddətli təsirlərini anlamağa və qloballaşma ilə mədəni davamlılıq arasında tarazlığın təmin olunmasına töhfə verir.

DİALOJİ NİTQİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Aytən Rəhimli

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

rehimliayten2@gmail.com

Dialoq iki və ya daha çox insanın birbaşa ünsiyyəti zamanı yaranan nitq fəaliyyətinin ən mühüm formasıdır. Bu, adətən, insanlar arasında baş verən söhbət, müzakirə və debat zamanı müşahidə olunur. “Dialoq, çoxşaxəli və çoxölçülü bir fenomen olaraq, dilin mövcudluğunun ilkin formasıdır” [1, s.1143]. Tezisdə dialoq nitqinin ümumi xüsusiyyətləri araşdırılır və onun strukturu, funksiyaları və formaları elmi əsasda müzakirə olunmuşdur. Dialoji nitq birtərəfli söhbətə deyil, qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Tərəflər söhbəti sual, cavab və fikir mübadiləsi yolu ilə inkişaf etdirirlər. “Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (müəssisə), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsidir” [3, s. 4]. Dialoji nitqin əsas məqsədi tərəflər arasında məlumatı çatdırmaq, fikir mübadiləsi aparmaq və bir-birini anlamaqdır.

Dialog insanlar üçün ən təsirli ünsiyyət vasitələrindən biri hesab olunur, çünki söhbət edənlər həqiqətə və biliyə çatmaq üçün düzgün düşüncə yolu ilə getməyə çalışırlar. Dialog mətnlərində rast gəlinən əsas xüsusiyyət, hər iki tərəf (danışan və həmsöhbət) üçün zaman, məkan və hadisələrin vəhdətidir. Söhbətlər, əsasən, üz-üzə baş verir. “Kommunikativ fəaliyyətin hər bir iştirakçısı yalnız nitq stimuluna cavab vermir, həm də belə bir stimulu özü verməlidir” [5, s.10]. Dialog insanların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı vacib ünsiyyət formalarından biridir. Hekayə və ya esse yazısından fərqli olaraq, dialog iştirakçılar arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. Dialogun əsas xüsusiyyətlərini, onun fərdlər arasında ünsiyyətin və anlaşmanın effektivliyinə necə təsir etdiyini araşdırmaq aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Dialog fərdlər arasında məlumat mübadiləsini əhatə edən ünsiyyət formasıdır. “Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həm də fikri təcəssüm etdirmə alətidir” [2, s.15]. Dialog təkbaşına aparılmaz. O, məlumat, ideya və ya fikir mübadiləsi aparan bir neçə iştirakçının özünü təqdim etməni əhatə edir. Bu xüsusiyyət dialogu adətən birtərəfli olan esse və ya hekayələrdən fərqləndirir. Dialogun əsas xüsusiyyəti sual-cavab mübadiləsinin mövcudluğudur. Bu sual-cavablar məlumatların aydınlaşdırılmasına, fikirlərin qiymətləndirilməsinə və ortaq bir anlaşmaya çatmağa kömək edir. “Dialog mədəni və tarixi cəhətdən spesifik sosial diskurs formasıdır, dil və şifahi proseslərin istifadəsi ilə həyata keçirilir” [4, s.5]. Dialog birbaşa, məsələn, üz-üzə söhbətlər və ya dolaylı yolla, məsələn, yazılı və ya rəqəmsal media vasitəsilə aparıla bilər. Hər iki formanın məlumat mübadiləsinin baş verməsini təmin etməkdə eyni funksiyası vardır. Hər bir dialog, adətən, müəyyən bir mövzu və ya məsələ ilə bağlı olur. Bir mövzuya diqqət yetirmək iştirakçılara istiqamətli şəkildə müzakirə etməyə imkan verir və bir-birini başa düşməyi asanlaşdırır. Dialogun uğuru iştirakçıların bir-birini anlamaq qabiliyyətindən asılıdır. Eyni dildən və ya ortaq ünsiyyət kodundan istifadə etmək qarışıqlığı azaltmaq və dialogun effektivliyini artırmaq üçün vacibdir.

Dinləmə dialogun vacib bir hissəsidir. Bu, sadəcə sözləri eşitmək deyil, həm də qarşı tərəfin çatdırdığı mənanı, emosiyaları və konteksti anlamaqdır. Dialog ünsiyyətin unikal bir vasitəsidir, çünki o, qarşılıqlı əlaqəni, sualları, mövzuya fokuslanmağı və iştirakçılar arasında anlaşmanı birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər dialogu yalnız digər yazı formalarından fərqləndirmir, həm də effektiv ünsiyyətin qurulmasındakı əhəmiyyətini vurğulayır. Bu xüsusiyyətləri anlamaq sosial qarşılıqlı əlaqənin və insanları öyrənməyin keyfiyyətini artırır. Ümumiyyətlə, dialog məlumat mübadiləsində, anlaşmada, düşüncə və hisslərin bölüşülməsində əsas rol oynayan insanın gündəlik ünsiyyətinin əsas formalarından biridir. Dialog təkcə məlumat ötürmə vasitəsi deyil, həm də mədəni, psixoloji və sosial münasibətlərin xüsusiyyətlərini əks etdirən bir prosesdir.

Dialog nitq tərzinə, mədəniyyətə, etikaya və sosial ünsiyyət qaydalarına uyğun olaraq inkişaf edir. Məsələn, dialogda rəsmi və qeyri-rəsmi nitq üslubları fərqlənir. Dialog insanın düşüncələrini və emosiyalarını ifadə etməyə, problemləri həll etməyə yönəlmiş məntiqi düşüncəni əhatə edir. Şifahi nitq yalnız sözlərlə deyil, həm də səs tonu, üz ifadələri və hərəkətlər kimi bədən dili ilə zənginləşdirilir. Dialogi nitq şəxslərarası ünsiyyətin əsas formasıdır və anlaşma, məlumat mübadiləsi və sosial münasibətlərin inkişafı üçün əsas vasitədir. Onun strukturu, xüsusiyyətləri və funksiyaları yalnız dilin xüsusiyyətlərini deyil, həm də mədəniyyəti, psixologiyanı və sosial münasibətləri əks etdirir.

Açar sözlər: Dialogi nitq, dialog, məlumat mübadiləsi.

Ədəbiyyat

1. Aktay, S. (2023). Lev Petroviç Yakubinski'nin diyalojik konuşma kuramı. *Söylem Filoloji Dergisi*, 8(3), 1142-1155. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1365844>
2. Cəfərov, V. (2009). *Diplomatik Etikət və Nitq Mədəniyyəti*. BDU, 175.
3. Eminli, B. (2019). Dialogi nitqin struktur xüsusiyyətləri. *Elmi Xəbərlər: Sosial və Humanitar Elmlər*, 15(2), 4-7.
4. Banathy, B.H., Jenlink, P.M. (2004). Dialogue conversation as culture creating and consciousness evolving. In *Dialogue as a Means of Collective Communication*, 431.

5. Парлак, Х.Р. (2006). Русские диалогические единства как основа развития речи тюркоязычных студентов. Баку, Бакинский Славянский Университет, 20.

***Dorema glabrum* Fisch. & C.A. Mey.: A PROMISING MEDICINAL PLANT OF PHARMACOLOGICAL INTEREST**

Fatima Rashidova, Aliya Gabilova

Baku State University, Baku

Azerbaijan State Agricultural University, Ganja

fatima.rashidova@adau.edu.az, aliya.qabilova@adau.edu.az

The genus *Dorema* D. Don belongs to the Apiaceae family (Umbelliferae) and includes medicinal and aromatic plant species. Globally, the genus comprises 12 accepted species, seven of which occur in Iran. Species of the genus *Dorema* are large monocarpic perennial plants with thickened storage roots. They bear large, simple umbels with regular bisexual or staminate flowers. Bisexual flowers are usually located on the upper branches, while staminate flowers occur on the lower branches. The involucre is composed of a few caducous leaflets or may be absent. Petals are yellow to greenish-yellow, ovate-elongate with inward-curved tips. The ovary is cylindrical and faintly ribbed and the fruit is dorsally plano-compressed and elliptic with filiform ribs.

Dorema glabrum is an endangered monocarpic perennial species native to the northwestern regions of Iran, the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan and Armenia, where it grows on loamy or rocky slopes. The species exudes a gum-resin that is used in Azerbaijani traditional medicine as a diuretic and anti-diarrheal agent and in the treatment of bronchitis and catarrh. Reports also indicate its use in the treatment of certain types of cancer. Due to overharvesting and destructive collection methods, *Dorema glabrum* faces a high risk of population decline, highlighting the need for conservation and sustainable management strategies [1; 2].

The essential oils and monoterpenes present in *Dorema glabrum* demonstrate its biological activity by exhibiting significant antioxidant potential [3]. In addition, three potent anticancer phenolic compounds - diglucosyl caffeoyl ester, glucopyranosyl caffeic acid and skimming - were isolated and identified for the first time from the seeds of *Dorema glabrum*. The cytotoxic and apoptotic effects of these compounds were evaluated on the CAO V-4 cell line using the MTT assay and Annexin V staining, respectively. In addition, the genotoxicity and DNA-damaging potential of the compounds were investigated using the alkaline comet assay. The results demonstrated that diglucosyl caffeoyl ester exhibited significantly higher apoptotic activity compared to the other compounds, whereas glucopyranosyl caffeic acid and skimming predominantly induced necrotic cell death [4].

Considering that the phytochemical composition of the plant may consist of biologically active components and may possess the ability to induce apoptosis, it can be concluded that the plant represents a scientifically interesting and promising medicinal species with significant therapeutic potential.

Keywords: *Dorema glabrum*, chemical composition, biological activity, Apiaceae.

References

1. Delnavazi, M.R., Hadjiakhoondi, A., Delazar, A., Ajani, Y., Tavakoli, S. & Yassa, N. (2015). Phytochemical and antioxidant investigation of the aerial parts of *Dorema glabrum* Fisch. & CA Mey. *Iranian Journal of Pharmaceutical Research: IJPR*, 14(3), 925.
2. Zibae, E., Amiri, M.S., Boghrati, Z., Farhadi, F., Ramezani, M., Emami, S.A. & Sahebkar, A. (2020). Ethnomedicinal uses, phytochemistry and pharmacology of *Dorema* species (Apiaceae): A review. *Journal of Pharmacopuncture*, 23(3), 91. <https://doi.org/10.3831/KPI.2020.23.3.91>

3. Asnaashari, S., Dadizadeh, E., Talebpour, A.H., Eskandani, M. & Nazemiyeh, H. (2011). Free radical scavenging potential and essential oil composition of the *Dorema glabrum* Fisch. CA mey roots from Iran. *BioImpacts: BI*, 1(4), 241. <https://doi.org/10.5681/bi.2011.035>
4. Eskandani, M., Dadizadeh, E., Hamishehkar, H., Nazemiyeh, H. & Barar, J. (2014). Genotoxicity and apoptotic properties of phenolic compounds from the seeds of *Dorema glabrum* Fisch. CA. *BioImpacts: BI*, 4(4), 191. <https://doi.org/10.15171/bi.2014.019>

***Dorema glabrum* Fisch. & C.A. Mey.: Farmakoloji maraqlı olan ümidverici bir dərman bitkisi**

Dorema D. Don cinsi Apiaceae (Umbelliferae) fəsiləsinə aiddir və müalicəvi və aromatik bitki növlərini əhatə edir. Dünyada bu cinsə aid 12 qəbul edilmiş növ mövcuddur və onların yeddisi İranda yayılmışdır. *Dorema* cinsinə aid növlər iri ölçülü, monokarpik (həyatı boyunca bir dəfə çiçəkləyən) çoxillik bitkilərdir və qalınlaşmış ehtiyat köklərinə malikdirlər. Bu bitkilər müntəzəm, ikicinsli və ya yalnız erkəkçi çiçəklərdən ibarət iri, sadə çətirçiçək (umbel) çiçəklənmələr əmələ gətirir. İkicinsli çiçəklər adətən yuxarı budaqlarda, erkəkçi çiçəklər isə aşağı budaqlarda yerləşir. Örtük yarpaqları (involukrum) azsaylı, tez tökülən yarpaqcıqlardan ibarət ola bilər və ya ümumiyyətlə mövcud olmaya bilər. Ləçəklər sarıdan yaşılımtıl-sarıya qədər rəngdə olub, uzunsov-yumurtavari formaya malikdir və ucları içəriyə doğru əyilmişdir. Yumurtalıq silindrik və zəif qabırğalıdır, meyvə isə arxa tərəfdən yastılanmış, elliptik formalı və nazik, sapvari qabırğalara malikdir.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN CƏNUBİ QAFQAZDA REGIONAL SABİTLİK VƏ SÜLHÜN FORMALAŞMASINDA APARICI ROLU VƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ SİYASƏTİ

Şəfəq Rüstəmli

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

shafaq.rustam1@gmail.com

Cənubi Qafqaz regionunun müasir geosiyasi mənzərəsində Azərbaycan stabil inkişafın və sülhün əsas təşəbbüskarlarından biri kimi çıxış edir. Ölkəmiz son illərdə regionda yaranmış yeni reallıqlar fonunda proaktiv xarici siyasət yürüdərək həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müstəvidə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə çalışır. Xüsusilə 2020-ci ildəki 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa edərək Cənubi Qafqazda yeni güc balansının formalaşmasına təkan vermişdir. Yeni mərhələdə rəsmi Bakı bölgədə uzunmüddətli sülh gündəliyini irəli sürür və bütün qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq prinsiplərinə əsaslanan strateji tərəfdaşlıq siyasəti həyata keçirir [5]. Bunun nəticəsində Azərbaycan artıq regional sabitliyin qaranı və iqtisadi integrasiyanın lokomotivi kimi qəbul olunur.

Azərbaycanın Türkiyə ilə münasibətləri onun strateji tərəfdaşlıq modelinin ən bariz nümunəsidir. Türkiyə Respublikası Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan ölkələrdən biri olmaqla yanaşı, bu gün ölkəmizin ən yaxın müttəfiqidir. 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi iki qardaş ölkə arasında müttəfiqlik əlaqələrini rəsmiləşdirərək hərbi-siyasi əməkdaşlığı yeni səviyyəyə yüksəltmişdir. Bu Bəyannamə Azərbaycanın təhlükəsizliyinə birbaşa təminat verir: sənədə əsasən, üçüncü tərəfin hücumu halında Türkiyə Respublikası Azərbaycana hərbi yardım göstərəcəkdir. Beləliklə, Ankara və Bakı arasındakı strateji tərəfdaşlıq bütövlükdə Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətində təsir göstərmişdir. Azərbaycan-Türkiyə tandeminin möhkəmlənməsi regional hərbi-siyasi balansın yeni konfigurasiyasını formalaşdırır və kənar təhdidlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır [1]. Bununla yanaşı, hər iki ölkənin həyata keçirdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan və TANAP kimi birgə enerji layihələri də regional sabitliyə mühüm töhfə verir.

Azərbaycanın Gürcüstan ilə əlaqələri də Cənubi Qafqazda regional sabitlik və əməkdaşlıq üçün model xarakteri daşıyır. İki ölkə arasında qarşılıqlı etimad və suverenliyə hörmət prinsipləri

əsasında qurulan münasibətlər strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bakı və Tbilisi uzun illərdir enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə sıx inteqrasiya əldə ediblər. Xüsusilə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Cənub Qaz Dəhlizi kimi təşəbbüslər Azərbaycanın Gürcüstan üzərindən Avropaya çıxışını təmin etməklə yanaşı, bütün bölgənin geoiqtisadi əhəmiyyətini artırmışdır. Rəsmi Tbilisi postmünaqişə dövründə Bakının sülh təşəbbüslərini dəstəkləyərək bölgədə etimad mühitinin formalaşmasına yardım edir. Azərbaycan-Gürcüstan strateji tərəfdaşlığı nəticəsində regionda qarşılıqlı asılılıq yaranmış, bu da sabitliyi pozacaq hər hansı təxribatın qarşısını almağa xidmət edir [4].

İran İslam Respublikası ilə münasibətlər isə Azərbaycanın xarici siyasətində balanslaşdırma tələb edən həssas istiqamətlərdəndir. Azərbaycan və İran ortaq tarixi-mədəni köklərə malik olsalar da, geosiyasi maraqlar baxımından bəzən fikir ayrılıqları yaşayırlar. Buna baxmayaraq, rəsmi Bakı Tehranla qarşılıqlı hörmət və suverenlik prinsipləri əsasında konstruktiv dialoqu davam etdirməyə çalışır. Xüsusən nəqliyyat və ticarət sahələrində əməkdaşlıq diqqətəlayiqdir: Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində İran üzərindən Rusiya və Hindistana çıxış Azərbaycanın tranzit imkanlarını genişləndirir. Son dövrdə regionda güc balansının dəyişməsi fonunda İran-Azərbaycan münasibətlərində gərginlik müşahidə olunsada, Bakı rəsmi Tehrana Cənubi Qafqazda yeni reallıqların hər kəs üçün faydalı ola biləcəyini diplomatik yollarla izah edir. Əgər İran da regional sülh gündəminə qoşularsa, bu addım Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasını daha da möhkəmləndirə bilər. Azərbaycan bu istiqamətdə səbirli və pragmatik siyasət apararaq cənub qonşusu ilə qarşıdurmadan yayınmağa, ortaq maraq nöqtələri tapmağa önəm verir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış postmünaqişə dövründə Azərbaycanın başlıca hədəfi Ermənistanla hərtərəfli sülh sazişinin imzalanmasına nail olmaqdır. 2020-ci ilin 10 noyabr tarixli üçtərəfli Bəyanatının şərtlərinə əsasən, erməni silahlı qüvvələrinin Qarabağ regionundan çıxarılması və kommunikasiyaların açılması prosesi başlanmışdır. Azərbaycan hökuməti müharibədən dərhal sonra postmünaqişə bərpa və quruculuq işlərinə start vermiş, eyni zamanda Ermənistanı sülh danışıqlarına cəlb etmişdir [4]. Rəsmi Bakı qarşılıqlı tanınmış sərhədlərin delimitasiyası, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birbaşa əlaqələrin yaradılması və regionda bütün ölkələrin suverenliyinə hörmət əsasında “Ümumi Qafqaz evi” konsepsiyasını irəli sürür. Bu konsepsiya Cənubi Qafqazda davamlı sülhün yalnız bütün tərəflərin iştirakı ilə mümkün olduğunu vurğulayır. Lakin Ermənistan daxilindəki siyasi qeyri-müəyyənliklər və revanşist dairələrin təsiri sülh prosesini ləngidir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan beynəlxalq vasitəçilərin - həm Rusiya, həm Avropa İttifaqı - iştirakı ilə aparılan danışıqlarda konstruktiv mövqe sərgiləyir. Əgər Ermənistan pragmatik yanaşarsa, ərəzi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması əsasında sülh sazişi imzalamaq mümkündür. Belə bir saziş isə regionda yeni əməkdaşlıq eranın başlanmasını rəsmiləşdirəcək və Azərbaycan bunun üçün zəruri siyasi iradə nümayiş etdirməkdədir [5].

Azərbaycanın strateji tərəfdaşlıq siyasətinin mühüm tərkib hissəsi global nəqliyyat və enerji layihələrində aktiv iştirakı ilə bağlıdır. Tarixi İpək Yolunun bərpası istiqamətində həyata keçirilən Orta Dəhliz təşəbbüsü bu gün Avrasiya məkanında mühüm geoiqtisadi layihəyə çevrilib. Orta Dəhliz vasitəsilə Çin və Mərkəzi Asiya ölkələrinin yükləri Xəzər dənizi üzərindən Azərbaycana, buradan isə Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırılır [2]. Bu marşrutun uğurla işləməsi üçün Azərbaycan son illərdə böyük investisiyalar yatırmışdır: yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı tikilmiş, dəmir yolu infrastrukturu modernləşdirilmiş, logistika mərkəzləri qurulmuşdur. Azərbaycanın tranzit hab kimi mövqeyinin güclənməsi təkcə ölkəmizə iqtisadi mənfəət qazandırmır, eyni zamanda Cənubi Qafqazda qarşılıqlı asılılığa əsaslanan sabitlik üçün zəmin yaradır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası öz zəngin enerji resurslarını (neft və qaz) dünya bazarlarına çıxararkən qonşu ölkələrlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa xüsusi diqqət ayırır. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi layihələri həm Gürcüstan, həm də Türkiyənin enerji təhlükəsizliyini təmin etmiş, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında strateji enerji tərəfdaşlığını möhkəmləndirmişdir. Bütün bu təşəbbüslər Azərbaycanın regional inteqrasiyada aparıcı rola malik olduğunu və sabitliyin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsində həlledici aktora çevrildiyini göstərir [4].

Müasir mərhələdə Azərbaycanın regional təhlükəsizlik və geosiyasi balansın qorunmasına verdiyi töhfələr ayrıca qeyd olunmalıdır. Ölkəmiz uzun müddət balanslaşdırılmış xarici siyasət yürüdərək həm Qərb, həm Şərq tərəfdaşları ilə işləməyi bacarmışdır. Eyni zamanda, Bakı hökuməti regional münaqişələrin həllində beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanmağın vacibliyini hər platformada vurğulayır. 2020-ci ildə əldə edilmiş tarixi Qarabağ zəfəri Azərbaycanın regionda söz sahibinə çevrildiyini və öz təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək qüdrətində olduğunu nümayiş etdirdi [3]. Rəsmi Bakı isə güc tətbiqini deyil, diplomatiya və əməkdaşlıq vasitələrini prioritet hesab edir. Məhz Azərbaycanın təşəbbüsü ilə irəli sürülən 3+3 formatı bölgədə bütün tərəflərin maraqlarını uzlaşdırmağı hədəfləyir [4]. Gürcüstan ilkin etiraz etsə də, perspektivdə bu platformanın reallaşacağı istisna edilmir. Bununla paralel, Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində də regional təhlükəsizlik və iqtisadi bağlantılar məsələlərində aktiv rol oynayır. Bütün bu çoxşaxəli səylər Azərbaycanın Cənubi Qafqazda sabit, proqnozlaşdırıla bilən və əməkdaşlığa açıq bir mühit yaratmaq niyyətini göstərir. Nəticədə, Azərbaycanın aparıcı rolu sayəsində regionda sülh və inkişaf üçün əlverişli şərait formalaşır.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, regional sabitlik, strateji tərəfdaşlıq, Orta Dəhliz, regional təhlükəsizlik.

Ədəbiyyat

1. Ağalarlı, M. (2023). Güney Qafqaz bölgəsində sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsində Şuşa Bəyannaməsinin rolu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(2), 258-274.
2. Həsənov, T. (2020). *İpək Yolu və Orta Dəhliz: Azərbaycanın Regional Əməkdaşlıq Siyasətində Rolü*. Bakı: Strateji Araşdırmalar Mərkəzi.
3. İbrahimov, R. (2024). Azerbaijan as an Emerging Middle Power after the 44-Day War and Reshaping the Foreign Policy. *Caucasus Strategic Perspectives*, 5(2), 109-125.
4. Qurbanova, Ü. (2022). Cənubi Qafqazda dialoq: Sabitlik, təhlükəsizlik və inkişaf perspektivləri. *Elmi Əsərlər*, 2(39), 141-149.
5. Məmmədov, F. (2021). *Qarabağ Müharibəsindən Sonra Cənubi Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq: Azərbaycanın Yeni Rolü*. Bakı: ADA Universiteti.

AMASIYA SÜLHÜNÜN SƏFƏVİ-OSMANLI ƏLAQƏLƏRİNDƏ YERİ

Fərhad Rüstəmzadə

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Bakı

ferhadrustemzade@gmail.com

Amasiya sülhü 1555-ci ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında uzunmüddətli hərbi qarşıdurmadan sonra əldə edilmiş siyasi razılaşma olmuşdur. Bu sülh klassik mənada yazılı müqavilə formasında deyil, tərəflərin mövcud hərbi-siyasi vəziyyəti qarşılıqlı şəkildə qəbul etməsi əsasında formalaşmışdır. Razılaşma sərhəd boyunca hərbi əməliyyatların dayandırılmasını, faktiki nəzarətdə olan ərazilərin tanınmasını və bölgədə nisbi sabitliyin təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Amasiya sülhü Şah Təhmasibin fəal müdafiə siyasətinin nəticəsi olaraq Səfəvi dövlətinin qərb sərhədlərində təhlükənin azalmasına şərait yaratmış və Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

XVI əsrin ortalarında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri artıq epizodik hərbi toqquşmalar mərhələsindən çıxaraq uzunmüddətli və sistemli qarşıdurma xarakteri almışdı. Bu qarşıdurma yalnız ərazi iddiaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ideoloji, məzhəbi və siyasi təsir dairələrinin müəyyənləşdirilməsi kimi mürəkkəb məsələləri də əhatə edirdi. Məhz belə bir şəraitdə 1555-ci ildə Amasiyada əldə edilmiş sülh anlaşması tərəflər arasında yaranmış gərginliyin müvəqqəti də olsa aradan qaldırılması baxımından mühüm hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Mövcud mənbələrin təhlili göstərir ki, bu anlaşma klassik diplomatik praktikada rast gəlinən yazılı və imzalanmış müqavilə

formasında deyil, tərəflərin real hərbi-siyasi vəziyyəti qəbul etməsinə əsaslanan qarşılıqlı razılaşma şəklində formalaşmışdır [4, s.24].

Mənbədə verilən məlumatlara əsasən, Sultan Süleymanın 1554-cü ilin payızında Ərzurumdan hərəkət edərək qışlamaq üçün Amasiyanı seçməsi təsadüfi xarakter daşıyırdı. Amasiya Osmanlı siyasi və hərbi tarixində artıq formalaşmış simvolik mənə kəsb edirdi. Vaxtilə Sultan Səlimin Çaldıran döyüşündən sonra burada qışlaması və havalər isinən kimi Səfəvi sərhədlərində yerləşən bəzi qalaları ələ keçirməsi bu şəhərin Osmanlı üçün xüsusi yer tutduğunu göstərirdi. Bu baxımdan Sultan Süleymanın Amasiyada qışlamağa üstünlük verməsi Səfəvi tərəfinə açıq mesaj idi: havaların qızması ilə yeni hərbi yürüş ehtimalı real olaraq gündəmdə saxlanılırdı [1, s.32]. Belə bir şəraitdə Şah Təhmasibin qarşısında iki əsas seçim mövcud idi: ya Osmanlı ordusu ilə açıq döyüşə girmək, ya da mövcud hərbi-siyasi balansını nəzərə alaraq diplomatik təşəbbüs göstərmək. Mənbənin verdiyi məlumatlar göstərir ki, Şah Təhmasib ikinci yolu seçmiş və münaqişənin diplomatik müstəvidə tənzimlənməsinə üstünlük vermişdir. Bu məqsədlə Səfəvi sarayında qərar qəbul edilərək Kəmaləddin Fərruxzad bəyin rəhbərliyi ilə Osmanlı düşərgəsinə elçilik heyəti göndərilmişdir [4, s.44].

Elçilik missiyasının təşkili və icrası diqqətlə planlaşdırılmışdı. Mənbədə təsvir olunduğu kimi Səfəvi elçiliyinin Osmanlı düşərgəsində qarşılanması, onlara ehtiram göstərilməsi, xüsusi çadırlarda yerləşdirilməsi və ziyafətlərin təşkil olunması danışıqların gedişinə müsbət təsir göstərmək məqsədi daşıyırdı. Eyni zamanda, Səfəvi elçiliyinin gətirdiyi qiymətli hədiyyələr - xalçalar, çadırlar, atlar, silahlar və xüsusilə nadir "Quran" əlyazması sırf maddi dəyərdən daha çox siyasi və simvolik mənə kəsb edirdi. Bu hədiyyələr vasitəsilə Şah Təhmasib Osmanlı sultanına ehtiramını nümayiş etdirir, eyni zamanda sülhə meyilli olduğunu açıq şəkildə ortaya qoyurdu [3, s.57]. Mənbənin verdiyi məlumata görə Amasiya sülh prosesində mühüm yer tutan sənədlərdən biri də Şah Təhmasibin Osmanlı sultanı Süleymana ünvanladığı məktub olmuşdur. Bu məktub həm forma, həm də məzmun baxımından dövrün diplomatik yazışma ənənələrinə uyğun tərtib edilmiş, zəngin bədii və dini elementlərlə müşayiət olunmuşdur. Osmanlı mənbələrində məktubun xülasəsinin saxlanması, lakin türkdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda ona geniş yer ayrılması, ehtimal ki, məktubda Sultan Süleymana qarşı işlədilən bəzi kəskin və dolaylı mənə daşıyan ifadələrlə bağlı olmuşdur [4, s.58]. Məktub müqəddəs kəlamlarla və islam peyğəmbərinin hədislərinə işarələrlə başlanır, ardınca nəzm formasında ifadə olunmuş parçalar vasitəsilə məktubun əsas ideya xətti qurulur. Şah Təhmasib Sultan Süleymanı "Günün Süleymanı", "ədalətli sultan", "quruda və dənizdə hamının boyun əydiyi cahan hakimi" kimi epitetlərlə vəsf edir. Bu titul və ifadələr zahirən ehtiram xarakteri daşısa da, eyni zamanda Osmanlı hökmdarının siyasi məsuliyyətini xatırladan diplomatik çərçivə yaradır. Məktubda Şah Təhmasib Sultan Süleyman tərəfindən Ərzurumdan göndərilmiş əvvəlki məktubu böyük məmnuniyyətlə aldığını bildirir və bu məktubu "göydən enmiş kitablar kimi" qəbul etdiyini vurğulayır. Bu ifadə vasitəsilə Şah Təhmasib sülh təşəbbüsünü ilahi iradə ilə uyğunlaşdırmağa çalışır və barışıqın müsəlman xalqlar üçün xilas və rifah mənbəyi ola biləcəyini ön plana çəkir [5, s.125].

Məktubun əsas məzmun hissəsində Şah Təhmasib üç əsas tələbi diqqətə çatdırır. Birinci tələb, tərəflər arasında daimi və açıq xəbərləşmə imkanının saxlanması ilə bağlı idi. Şah Təhmasibə görə xəbərləşmə yollarının açıq qalması iki dövlət arasında ehtiyac duyulan sülhün davamlılığını təmin edə, eyni zamanda sadə əhali arasında münasibətlərin normallaşmasına şərait yarada bilərdi. İkinci əsas tələb, dini zəmində formalaşmışdır. Şah Təhmasib Səfəvi təbəələrinin, xüsusilə də şiə əhalinin Beytül-Həram (Kəbə), Məkkə və Mədinə ilə yanaşı, Nəcəf və Kərbəla kimi müqəddəs məkanlara maneəsiz şəkildə ziyarət etməsinə icazə verilməsini xahiş edirdi. Məktubda bu məsələnin təkəni dini borc deyil, eyni zamanda müsəlmanlar arasında birlik və əmin-amanlığın bərqərar olması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı vurğulanırdı. Şah Təhmasib açıq şəkildə bildirirdi ki, bu icazənin verilməsi müqabilində həmin müqəddəs məkanlarda Osmanlı sultanı üçün dualar ediləcəkdir. Üçüncü mühüm məqam isə ümumi sülh və qarşılıqlı hücumların dayandırılması ilə bağlı idi. Şah Təhmasib məktubunda qeyd edirdi ki, əgər Osmanlı tərəfi sülh və müsalahə yolunu seçərsə, Səfəvi dövləti də öz növbəsində qarşılıqlı hörmət və təhlükəsizlik prinsiplərinə əməl edəcəkdir. Bu kontekstdə məktub açıq təhdid dili daşıyır, lakin mövcud hərbi-siyasi reallıqların qarşılıqlı şəkildə nəzərə alınmasını zəruri sayırdı [2, s.36]. Ümumilikdə, məktubun xülasəsinin təhlili göstərir ki, Şah Təhmasib

diplomatik yazışmada həm dini-leqitim arqumentlərdən, həm də siyasi rasionalizmdən ustalıqla istifadə etmişdir. Məktub vasitəsilə o, bir tərəfdən Osmanlı sultanına ehtiram nümayiş etdirmiş, digər tərəfdən isə Səfəvi dövlətinin əsas maraqlarını - təhlükəsizlik, sərhəd sabitliyi və dini azadlıqları açıq şəkildə gündəmə gətirmişdir. Bu məktub Amasiya sülh anlaşmasının ideoloji və diplomatik əsaslarını formalaşdıran mühüm sənədlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Mənbələrdə anlaşmanın tarixinin 29 may və ya 1 iyun 1555-ci il kimi fərqli göstərilməsi onun mərhələli şəkildə formalaşdığını deməyə əsas verir. Görünür, razılaşma əvvəlcə prinsipial səviyyədə əldə edilmiş, daha sonra qarşılıqlı məktublaşma və öhdəliklərin təsdiqi ilə möhkəmləndirilmişdir. Bu da Amasiya sülhünün hüquqi aktdan daha çox siyasi razılaşma kimi dəyərləndirilməsini zəruri edir. Amasiya sülh anlaşmasının əldə edilməsində Şah Təhmasibin hərbi-strateji mövqeyi həlledici rol oynamışdır. Mənbədə göstəriləyi kimi, Şah Təhmasib Osmanlı ordusu ilə açıq döyüşə girmək üçün kifayət qədər gücə malik deyildi və buna görə də fəal müdafiə taktikasını seçmişdi. Bu taktika yaşayış məntəqələrinin köçürülməsi, ərzaq ehtiyatlarının məhv edilməsi, yolların və körpülərin dağıdılması, eyni zamanda çevik Səfəvi dəstələrinin Osmanlı ordusuna ardıcıl zərbələr endirməsini nəzərdə tuturdu. Nəticədə Osmanlı ordusu ciddi təchizat çətinlikləri ilə üzləşmiş, irəliləmə imkanları məhdudlaşmışdı. Sultan Süleyman Təbrizi işğal etsə də, şəhərdə möhkəmlənə bilməmiş, Naxçıvanda isə cəmi iki gün qala bilmişdi. Yerli əhalinin müqaviməti, ərzaq çatışmazlığı və Səfəvi qoşunlarının çevik hücumları Osmanlı ordusunun planlarını puça çıxarmışdı [4, s.61]. Bu şəraitdə Sultan Süleyman da uzunmüddətli müharibənin məqsədəuyğun olmadığını anlayaraq sülhə üstünlük verməyə məcbur olmuşdur. Beləliklə, Amasiya sülh anlaşması hər iki tərəfin məğlubiyyəti kimi deyil, mövcud reallıqların rasionallıq qəbulunun nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Şah Təhmasib bu anlaşma vasitəsilə Səfəvi dövlətinin parçalanmasının qarşısını almış, qərb sərhədlərində nisbi sabitlik yaratmış və dövlətin bölgədə siyasi subyekt kimi mövcudluğunu qorumuşdur. Bu baxımdan Amasiya sülhü təkcə Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin tənzimlənməsi deyil, eyni zamanda Şah Təhmasibin dövlətçilik bacarığının və siyasi uzaqgörənliyinin bariz nümunəsi kimi çıxış edir [2, s.44].

Amasiya sülhü Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində uzunmüddətli hərbi qarşıdurmadan sonra əldə edilmiş mühüm siyasi nəticə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu razılaşma tərəflərin real hərbi-siyasi vəziyyəti qəbul etməsi əsasında formalaşmış və bölgədə nisbi sabitliyin yaranmasına şərait yaratmışdır. Amasiya sülhü Şah Təhmasibin fəal müdafiə siyasətinin səmərəliliyini nümayiş etdirməklə yanaşı, Səfəvi dövlətinin qərb sərhədlərinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda bu sülh Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində yeni siyasi mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Açar sözlər: Amasiya sülhü, Osmanlı-Səfəvi münasibətləri, Şah Təhmasib.

Ədəbiyyat

1. Rumlu, H. (2007). *Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin ən Yaxşısı)*. Tərcümə edənlər: O. Əfəndiyev, N. Musalı. Kastamonu, 661.
2. Chesneau, J. (2012). *D'Aramon Seyahatnamesi - Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu Mezopotamya*. Tərcümə edən: Işıl Erverdi, İstanbul: Dergah Yayınları, 102.
3. Əfəndiyev, O. (2007). *Səfəvilər Dövləti*. Şərq-Qərb nəşriyyatı, 353.
4. Kırzioğlu, M. (1953). *Osmanlıların Kafkas Ellərinin Fəthi*. İstanbul, 240.
5. Nəvayi, Ə. (1368). *Şah Təhmasib Səfəvi. Sənədlər Toplusu*. Tehran, 277-283.
6. Türkman, İ.M. (2009). *Tarixə-aləmaraye-Abbasi (Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi)*, I cild. Bakı, Təhsil, 792.

DÜNYA İQTİSADİYYATI SİSTEMİNDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MARKETİNG SİYASƏTİ VƏ BİZNESİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

İbrahim Rzayev, Nərmən Məmmədova, Fatimə Hacıyeva

Bakı Mühəndislik Universiteti, Xırdalan

irzayev1@beu.edu.az, nmemmedova28@std.beu.edu.az, fhaciyeva4@std.beu.edu.az

Hazırda dünya iqtisadiyyatı ciddi transformasiyalara məruz qalır. Bu, bir tərəfdən qloballaşma prosesinin intensivləşməsi, digər tərəfdən də elmi-texniki inkişaf və yeni texnologiyaların bütün sahələrə tətbiqi ilə əlaqədardır. Belə bir şəraitdə sənaye müəssisələrinin vəziyyətinin araşdırılması, onların marketing fəaliyyətinin effektiv qurulması, o cümlədən biznes proseslərinin fasiləsiz davam etməsini təmin etmək üçün müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin vaxtında görülməsi və həyata keçirilməsi tədqiqatımızın əsas məqsədini təşkil edir.

Dünya iqtisadiyyatındakı dəyişikliklər sənaye müəssisələrinin vəziyyətinə köklü surətdə təsir etmişdir. Bazar kapitalizasiyasının həcminə görə ən böyük 100 global şirkətlərin içərisində yüksək elmtutumlu sənaye sahələrini nəzərə alsaq, sənaye müəssisələrinin sayı get-gedə azalmaqda davam edir. Onlar öz mövqeyini informasiya texnologiyaları, maliyyə, xidmət (xüsusilə də “e-ticarət”), hətta səhiyyə müəssisələrinə verməli olmuşdur [2]. Bu hal-hazırda sürətlə davam edir və prosesin gələcəkdə daha da intensivləşməsi proqnozlaşdırmaq olar. Təbii ki, bu şəraitdə rəqabət mühiti bir qədər də kəskinləşir ki, sonunda sənaye müəssisələrində işin təhlükəsiz getməsi, ehtimal olunan bütün risklərin vaxtında aradan qaldırılması aktuallaşır. Məhz bu səbəbdən sənaye müəssisələrində güclü marketing strategiyasına zərurət artır.

Ümumən dünya iqtisadiyyatı, onun sistemi və müasir vəziyyəti; formalaşmış sistem kontekstində sənaye müəssisələrinin vəziyyəti və bazar davranışı, onların marketing siyasəti xüsusi yanaşılmaqla analiz edilmişdir. Növbəti mərhələdə biznesin təhlükəsizliyi öyrənilərək sənaye müəssisələrinin marketing strategiyası ilə əlaqələndirilmişdir. Tədqiqatın aparılmasında ilk öncə elmi-nəzəri materiallardan, statistik mənbələrdən, analitik nəşrlərdən və ekspert rəylərindən, həmçinin akademik yazı növlərinə aid edilə bilən hesabatlardan istifadə edilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatı sistemi. Əgər ölkələrarası ticarət nəzəriyyələrini və beynəlxalq iqtisadiyyat anlayışını nəzərə alsaq, “Dünya iqtisadiyyatı” ayrıca elmi-tədqiqat sahəsi kimi əvvəllər *dünyanın ideoloji baxımdan qütbləşməsi* (“dünya sosialist sistemi”, “dünya kapitalist sistemi” və müvafiq olaraq onlara məxsus iqtisadiyyat) və eyni zamanda *dünyanın iqtisadi coğrafiyası* prizmasından yanaşıaraq öyrənilmişdir. Lakin keçən əsrin sonlarında dünyada baş verən bir çox obyektiv proseslərin fonunda ayrıca elm sahəsi kimi intensiv şəkildə öyrənilməyə başlandı. Əlbəttə “beynəlxalq iqtisadiyyat” akademik sahə kimi keçən əsrin ortalarına yaxın formalaşdı. Bretton-Vuds Konfransı (*Bretton Woods Conference 1944*) isə dünya iqtisadiyyatına kompleks baxışın yaranmasında böyük rol oynadı. Bizi əhatə edən elm və təhsil sisteminin yaxın keçmişinə ekskurs etsək, bu sahənin ilk tədqiqatçılarından olan Lomakinin hazırladığı dərsliklə tanış oluruq [4]. Müəllif elə dəsləyin giriş hissəsində qeyd edir ki, “*Dünya iqtisadiyyatı - daima dəyişikliklər vəziyyətində olan mürəkkəb və hərəkətli sistemdir*”. Beləliklə biz dünya iqtisadiyyatının eyni zamanda bir sistem olduğunu adı çəkilən dərslikdən görə bilərik.

Bu sahənin ayrıca elmi istiqamət kimi formalaşmasına ən dəyərli töhvə vermiş və “post-sovet elmi məktəbin” önəmli nümayəndələrindən olan Xasbulatovun müəllifi olduğu 2 cildlik “*Dünya iqtisadiyyatı*” kitablarından belə görmək olar ki, “dünya təsərrüfat əlaqələrinin əhatə olunması nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, ilk öncə Qədim Roma imperiyasının təsərrüfat bütövlüyünü bir yerdə cəmləşdirən iqtisadi münasibətlər formalaşmışdır” [3, s.33]. Daha sonra məlum nəşrdə *ümumdünya iqtisadi münasibətlər* anlayışının tərifini verilmişdir. Görkəmli alim adı çəkilən monoqrafiyanın I cild, 106-cı səhifəsində “müasir dünya iqtisadiyyatı”nı “*global iqtisadiyyat*”, digər-II cild, 631-ci səhifəsində isə “dünya sosialist iqtisadi sistemi”nin yox olması ilə əlaqədar dünya kapitalist iqtisadi sistemi”nin bütün sahələri əhatə etməsinə baxmayaraq” müasir dünya iqtisadiyyatı sistemini “*qarışıq iqtisadiyyat sistemi*” adlandırmışdır [3, s.631].

Marketing siyasəti. İsveçdə yerləşən və bir əsrdən çox fəaliyyət göstərən Stokholm İqtisad Məktəbinin (*Stockholm School of Economics*) məzunları Abbasov və Klimovun 2024-cü ildə birlikdə nəşr etdirdikləri monoqrafiyada “dünyanın təsəvvür edilməyəcək dərəcədə” dəyişdiyindən söz açılır [1]. Qeyd edilir ki, “qloballaşma və texnologiyaların inkişafı bizi əhatə edən işgüzar mənzərəni ağılasırmaz dərəcədə dəyişdirdi”. Müəlliflər Toyota Motors, Procter & Gamble, McKinsey, IKEA, Knout, Coca-Cola kimi qlobal şirkətlərin uğurlarını və tətbiq etdikləri “B4B” konsepsiyalarını araşdırmaqla belə qənaətə gəlirlər ki, dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər bir tərəfdən effektiv biznes qurmaq üçün “sərbəst imkanlar yaratmış”, digər tərəfdən isə “dünyanın hər yerində hər bir müştəri uğrunda misli görünməmiş rəqabətə gətirib çıxarmışdır”.

Marketingi ayrıca bir elm sahəsi kimi dərinlən araşdıran dünyaca məşhur alim Filip müasir şəraitdə müəssisələrin marketing prinsiplərinə əsasən idarə edilməsinin tərəfdarıdır. O, özünün “*Marketing menecment*” adlı kitabında mövzunu dərinlən araşdırır, bu məsələnin mahiyyətini tam açıqlayır və dünya iqtisadiyyatında baş verən transformasiyalarla ciddi şəkildə əlaqələndirir. Müəllif, keçən əsrdə baş verən prosesləri və qismən müasir dövrü xarakterizə edərək qeyd edir ki, baş vermiş texnoloji inkişaf coğrafi yaxınlaşmalara və mədədnlətlərərsə fərqliliklərin tədricən silinməsinə səbəb olmuşdur [5, s.30]. Porter isə müəllifi olduğu “*Beynəlxalq Rəqabət*” adlı kitabında ölkələrin rəqabət üstünlüyündən, onların qlobal iqtisadiyyatda zənginləşməsi və çiçəklənməsi yollarından danışıır. Təqribən min səhifəlik bu əsərdə Porter marketingə bir başa funksional deyil, strateji kateqoriya kimi yanaşıır. Yəni o, “reklam”, “satış” kimi məsələlərdən deyil, daha çox müasir qlobal iqtisadi şəraitdə “bazar üstünlüyünün necə qurulduğu” səviyyəsində düşünür [6].

Biznesin təhlükəsizliyi. “*Biznesin təhlükəsizliyi*” belə xarakterizə oluna bilər: istənilən biznesin səmərəli fəaliyyət göstərməsi və bazarda uğur qazanması ilk növbədə onun müxtəlif kateqoriyalı təhdidlərdən etibarlı qorunması imkanlarından, daxili və xarici mühit amillərinin yarada biləcəyi riskləri vaxtında aşkar etməsi və dəf etməsi, yaxud minimal itkilərlə ötürə bilməsi, mümkün fəsadların aradan qaldırması qabiliyyətindən, bunun üçün isə yaradılmış sistemdən əsaslı şəkildə asılıdır. Bunun həyata keçirilən tədbirlərdən biri də, məhz, şirkətin marketing strategiyası və siyasətidir.

Tədqiqatın nəticələri:

➤ Dünya iqtisadiyyatı təkcə dünya təsərrüfatı münasibətlərindən ibarət deyil, eyni zamanda müəlliflərin fərqli yanaşmasından asılı olmayaraq bir sistemdir. Yəni tək bir iqtisadi kateqoriya olmaqla yanaşı özü-özlüyündə bir sistem təşkil edir.

➤ Günümüzə bütün sahələrdə olduğu kimi sənaye müəssisələrində də kifayət qədər effektiv qurulmuş marketing siyasəti olmadan biznesin təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün deyil.

➤ Əvvəllər biznesin təhlükəsizliyini “ənənəvi” üsullarla təmin etmək mümkün olsa da, hazırda baş verən qlobal transformasiyalar şəraitində bu iş bir qədər də mürəkkəb xarakter daşıyır.

Açar sözlər: Dünya iqtisadiyyatı, sənaye müəssisələri, marketing siyasəti, biznes təhlükəsizliyi, risklər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Klimov, V. (2004). *B4B: Dünyanın Aparıcı Şirkətləri Davamlı Rəqabət Üstünlüyünü Necə Yaradırlar?*. Bakı, Şərq-Qərb, 260.
2. <https://www.pwc.com/kz/ru/pwc-news/what-new/global-top-100-companies.html>
3. Хасбулатов, Р.И. (2001). *Мировая Экономика*. Москва, Экономика.
4. Ломакин, В.К. (1992). *Мировая Экономика*. Москва, Финансы, 727.
5. Philip, K. (1999). *Marketing Management. Analysis, Planning, Implementation and Control*, 9th edition, 896.
6. Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNDƏ ETİK NORMALARIN POZULMASI HALLARI

Aişə Rzayeva

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

rzayevaaise6@gmail.com

Televiziya təlim-tərbiyənin, sənətin, yaradıcılığın və mədəniyyətin təbliğ olunduğu ən önəmli platformalardan biri hesab olunur. Lakin bəzi hallarda qeyri-peşəkar kadrların efirlərə ayaq açması ciddi problemlər yaradır. Efirlərdə insan taleyi, şəxsi münasibətlər, ailə-məişət məsələləri nümayiş olunur. İnsanlar hüquq məsləhətçilərinə, psixoloqlara, həkimlərə deyilməsi lazım olan problemlərini proqram aparıcılarına danışirlar. Bəzi qeyri-peşəkar jurnalistlər isə bu mövzulara istədikləri kimi düzəlişlər edib, tamaşaçılara nümayiş etdirirlər. Şəxsin ailəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini, etibarını heçə sayaraq reyting toplayırlar.

Mediada etik normalarının qorunması məsələsi bütün dünyada diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Dünyanın aparıcı media qurumları və beynəlxalq jurnalist təşkilatları bu məsələyə ciddi önəm verirlər. Məsələn, 1945-ci ildə Ümumdünya Jurnalistlər Konqresi tərəfindən elan edilmiş Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyasının (BJF) yeddinci konqresində təsdiqlənmiş jurnalistlərin professional vicdanı kodeksində deyilir ki, jurnalist təsvir etdiyi hadisələrin və ya aldığı informasiyanın mahiyyətini təhrif etməməli, əlində kifayət qədər əsas olmadan bu və ya digər insanı günahlandırmamalıdır [3, s.5]. Azərbaycanın media mütəxəssisləri etik normaların qorunması ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparmışlar: Əliyev [8], Əhmədov [5], Rəhimova [6;7] araşdırmaları bu qəbildəndir. “Azərbaycan jurnalistlərinin etik davranış qaydaları”nda [1], “Azərbaycan Respublikası jurnalistinin peşə etikası kodeksi”ndə [2] etik normalar məsələsi öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, sosial xarakterli verilişlərə həm layihə rəhbərləri, həm də aparıcılar etik normaların qorunmasına xüsusi həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Təhlillər göstərir ki, aparıcılar çox zaman bu məsələyə biganə münasibət bəsləyirlər. Araşdırmanın həcmi nəzərə alaraq yalnız “Space” televiziyasında yayımlanan “Gəl, danış” verilişindən nümunələr üzərində dayanmağı məqsədəuyğun saymaq olar. Aparıcı Amin Xəlilin təqdimatında efirdə yayımlanan layihə sosial xarakterlidir [6]. Burada verilişin əsas mövzusu cadular, əməllər və fəlçilərdir. Efirdə qəbiristanlıqda tapılan qıfıl, şəkillər, kağızda yazılan dualar təqdim olunur və aparıcı belə halları tənqid etmək, yalanlamaq əvəzinə, daha da şişirtməyə başlayır. Tapılan caduda olan iki insanın şəklini onların xəbəri və icazəsi olmadan efirdə təqdim edir. Ardından Ağstafada bir evin 5 sakininin hər ayın 8-i vəfat etdiyi, sonrasınd isə yenə 8-də evin yandığı ilə bağlı məlumat verilir. Daha sonra evin sağ qalan yeganə sakini Sahil adlı şəxs ekspertlər və aparıcı tərəfindən günahlandırmağa başlanılır. Ekspertlərdən biri “qəsdlə yandırır, iz itirir, prokurorluq araşdırma başlatmalıdır, o adam psixi xəstədir” deyir. Başqa bir ekspert “burada Sahilin əli var və bu 44 günlük müharibədə kəşfiyyatda olub. Nə baş veribsə, orda bunun psixikası pozulub” deyir. Aparıcı isə “bunu kim edirsə, bilək, gözəgörməz varlıqdırsa, mollaya göndərək getsin” deyir və gülür. Jurnalist burada əlində heç bir sübut olmadan Sahil adlı şəxsi ittiham edir və qonaqların da onu günahlandırmasına reaksiya vermir. Ardından bunu gözəgörməz varlığın etdiyini söyləyərək zarafat edir. Digər tərəfdən isə polis, prokurorluğun işinə qarşır və işə yaxşı baxılmadığını iddia edir. Aparıcı iddia edir ki, əslində burada qəsdən adamöldürmə var və cinayət işi açılmalı idi. Jurnalistin işi problemi, şikayəti işıqlandırmaqdan ibarətdir. Jurnalist heç kimi ittiham edə bilməz. Ümumiyyətlə, o, tərəfsiz olmağı bacarmalıdır. Bütün mövzulara neytral yanaşmalı, obyektiv olmağı hər şeydən üstün tutmalıdır. “Söz və mətbuat azadlığı, jurnalistin informasiyaya almaq və onu yaymaq hüququ, mətbuatda böhtan, şərəf və ləyaqətin alçaldılmasının yolverilməzliyi, dövlət sirlərinin qorunması, milli təhlükəsizlik problemləri, jurnalistlərin öz informasiya mənbələrini müdafiə hüququ, KİV-in dövlət orqanları ilə münasibətləri və s. məsələlər KİV haqqında qanunvericilikdə təsbit olunub. Önəmlisi isə budur ki, jurnalistlər bu qanunları əzbərləməklə deyil, onları dərinləndirərək etməklə fəaliyyət göstərməlidirlər. Çünki söz və mətbuat azadlığının geniş şəkildə inkişafı jurnalistin daha da məsuliyyətli olmasını tələb edir və son vaxtlar getdikcə daha çox maraq doğuran jurnalist məsuliyyəti anlayışı ön plana keçir” [6]. Jurnalist

əlində olan bəzi imkanlardan sui-istifadə edib tərəf tutmamalı, öz işini şərəflə və vicdanla yerinə yetirməlidir. Bu tək vicdan rahatlığı üçün yox, həm də peşə etikası üçün olmalıdır.

Bəzən bir jurnalistin etik qaydaları pozması ümumilikdə bu sahədə çalışan bütün media nümayəndələrinin fəaliyyətinə təsir edə bilər. Onun yaydığı yanlış informasiya insanlar tərəfindən doğru qəbul oluna bilər. Çünki cəmiyyətimizdə televiziya, jurnalistə xüsusi inam var. Hətta sosial şəbəkələrdə olan informasiyanın düzgünlüyü belə məhz televiziya ilə müqayisə edilərək yoxlanılır. Bunun ən yaxşı nümunəsini biz 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı gördük. Sosial şəbəkələrdə bəzən dezinformasiyalar yayılırdı, amma hər kəsin gözü və qulağı televiziya idi. Hər evdə “televiziya dedisə deməli düzdür” fikri hökm sürürdü. Mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd edirlər: “Jurnalistlər öz fəaliyyətini daxili məsuliyyət hissi ilə yanaşı, qanunlara, qanunvericilik aktlarına, auditoriyanın, peşə mühitinin hamı tərəfindən qəbul edilən prinsip və normalarına uyğun qurmalıdır. Jurnalist fəaliyyətində etik prinsipləri bilmək və onlara əməl etmək - oxucu, dinləyici və tamaşaçı inamı qazanmaqdır. Bu, hər hansı bir reklamdan gələn gəlirdən daha etibarlı və uzun ömürlüdür” [7]. Bu gün cəmiyyətimizdə sözü qılıncdan daha kəskin olan jurnalistlər var. Onlar obyektiv, qərəzsiz, dəqiq, vicdanlı fəaliyyəti hər şeydən üstün tuturlar. Belə jurnalistlər tamaşaçılar tərəfindən təqdir olunur, sevilirlər.

Televiziyalarda etik normaların pozulması müəyyən hallarda aparıcıların qeyri-peşəkarlığı ilə bağlıdır. Məzmunundan asılı olmayaraq istənilən verilişin yaratdığı effekt aparıcı ilə bağlı olur. Aparıcılar mövzu seçiminə, qonaqların davranışına və efir mədəniyyətinə cavabdehirlər.

Açar sözlər: Media etikası, televiziya verilişləri, jurnalist məsuliyyəti, peşə etik normaları, qeyri-peşəkar aparıcılıq.

Ədəbiyyat

1. <https://presscouncil.az/az/code-of-professional-ethics-for-journalists-in-azerbaijan>
2. https://communicationacademy.az/azerbaycan-respublikasi-jurnalistinin-pese-etikasi_kodeksi/
3. Vəliyev, H. (2005). *Beynəlxalq Jurnalist Təşkilatları*. Bakı, 84.
4. <https://youtu.be/96OuTQjipLs?si=NWEWwWYkgfKN4E4W>
5. Əhmədov, M. (2017). *Azərbaycanda Jurnalist Etikası: Problemlər və Vəzifələr*. Bakı Mütərcim, 208.
6. Rəhimova, S. (2007). *Jurnalist Etikası*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 97.
7. Rəhimova, S. (2009). *Jurnalist Mövqeyi Etik Normalar Konteksində*. Bakı, 183.
8. Əliyev, V. (2006). *Beynəlxalq Jurnalistikada Etik Normalar və Azərbaycan Mətbuatı*. Bakı, 152.

USAGE NORMS OF COMPLEX ABBREVIATIONS IN THE LANGUAGE OF THE PRESS

Madina Rzayeva

Ganja State University, Ganja

madina.rzayeva@gdu.edu.az

As information in the language expands, the search for terms to express them becomes one of the important problems. By solving and rectifying these problems, various methods of term creation emerge. One of these is the creation of terms through complex abbreviations. Complex abbreviations are also presented in linguistics as abbreviations and abbreviated terms [1, p.90]. Abbreviations have been used more recently. This is due to the fact that terms formed as lexical units are not enough to express the increasing information, therefore, there is a need to create terms as word combinations and in a multi-word structure. However, using multi-word terms repeatedly in the text creates complications. Therefore, abbreviations are carried out in multi-word terms in accordance with the requirement of term brevity. Since the press language is the leader in the dissemination of information, the use of complex abbreviations is more allowed here [2, pp.22-25; 3, pp.15-16].

Abbreviations used in the Azerbaijani language have also been collected and published in a book [4, pp.4-11; p.204]. Since many abbreviations used in the press are, as a rule, given without commentary (without explanation), there is a serious need to prepare a wide, explanatory dictionary of abbreviations. This issue attracts particular attention in existing research works [5, pp.123-127].

The complex abbreviations used in the Azerbaijani press can be summarized in the following classification according to the nature of their assimilation, understanding and dissemination in the language:

1. *Abbreviations that are generalized by their structure and formed as a special language unit* - Since abbreviations of this type are assimilated as a special lexical unit, their opening version is almost not remembered. Their opening content is formed as abbreviations imagined in the abbreviation itself. The following are examples of such abbreviations that have become common in the international information space.

UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund) - International Children's National Defense Fund;

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) - International National Educational, Scientific and Cultural Organization;

NATO (North Atlantic Treaty Organization) - North Atlantic Military Organization.

2. *Abbreviations formed in Azerbaijan and spread to the international information space* - A number of terminological abbreviations have been formed in Azerbaijan in connection with the development of public solidarity production and information resources. Since such abbreviations were formed with the aim of entering the international information space, they are expressed in English. The following examples can be cited as examples:

IDEA (International Dialogue for Environmental Action) - International Dialogue for Environmental Protection;

Az PETROL (Azerbaijan Petroleum) - Azerbaijan Oil and Gas Company;

SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic) - Azerbaijan Oil and Gas Corporation.

3. *Complex abbreviations explained in the press* - It is essential to explain complex abbreviations whose meanings are unknown to the general readership in the press. Otherwise, it remains unclear what the object of the information is. In the following examples, abbreviations are given in an explanatory manner:

INOTEX - "The 5th International Innovations and Technologies Exhibition - INOTEX 2016 will be held in Tehran from May 22 to January 25 next year" ("Azerbaijani teacher" newspaper, December 20, 2015);

IACA - "The 3rd session of the Assembly of Member and Participating States of the International Anti-Corruption Academy (IACA) has begun at the "Four Seasons" hotel in Baku" ("Yeni Azerbaijan" newspaper, November 20, 2014).

Keywords: Terminological abbreviations, complex abbreviations, globalization, lexical unit, production of social solidarity.

References

1. Qurbanova, L. (2005). Azərbaycan və ingilis dillərində abbreviatura yolu ilə termin yaradıcılığı *Terminologiya Məsələləri*, 90.
2. Попов, Р.Н. (1996). *Новые Слова и Словосочетание в Языке Современной Прессы*. Москва, 15-16.
3. Попов, Р.Н. (1993). *Новые Слова на Газетной Полосе*. Москва, 22-25.
4. Əhmədov, B., Abdullayev, B., Seyidəliyev, N. (2005). *İxtisarlər Lüğəti*. Bakı: Çinar-Çap, 204.
5. Məmmədov, A.Y. (2006). *Dilçiliyin Müasir Problemləri*. Bakı: ADU, 84.

VERGİ YÜKÜ DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİK GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Tahir Sadıqov, Ağasəlim İmranzadə

Azərbaycan Universiteti, Bakı

agaimranzade26@gmail.com

Səmərəli dövlət vergi planlaşdırılması və tənzimlənməsi məqsədləri üçün vergi sisteminin keyfiyyət göstəricisi kimi vergi yükünün səviyyəsi çıxış edə bilər. Bu baxımdan istənilən dövlət üçün mərkəzi makroiqtisadi problem vergi yükünün optimal ölçüsünün sərhədlərinin müəyyən edilməsidir.

Ölkə iqtisadiyyatı və təsərrüfat subyektlərinə vergitutmanın təsirinin qiymətləndirilməsi üçün investisiyanın vergi tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik səviyyəsində “vergi yükü” anlayışından istifadəni nəzərə alaraq onun mahiyyətini belə şərh etmək olar: Vergi yükü - vergilər və digər məcburi ödənişlər formasında büdcə sistemi və büdcədən kənar fondlara iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin bir hissəsindən tutulan paydır.

Müasir yerli iqtisadi ədəbiyyatda alimlər vergi yükünün müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar tətbiq edirlər. Müəlliflər arasında terminologiyaya dair konsensus yoxdur, çünki vergitutmanın müəssisəyə təsirini xarakterizə edən ümumi qəbul edilmiş termin hələ də yoxdur. Vergi yükü ilə yanaşı, “vergi təzyiqi” və s. kimi bir çox sinonimlərdən də istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda vergilərin təsirini xarakterizə etmək üçün ən çox “vergi yükü” anlayışından istifadə olunur. Vergilər təşkilatın inkişafını əngəlləyən ağır amil deyil, təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi aydın, effektiv iqtisadi sistem üçün dövlətə məcburi ödənişdir. Ona görə də “vergi yükü” termininə üstünlük verilməlidir. Ümumilikdə “vergi yükü” termini altında ölkənin büdcə sistemində ödənilən məcburi ödənişlərin vergidəyici müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsirinin ümumiləşdirilmiş kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası başa düşülür.

Vergi yükünün mikro səviyyədə tədqiqi müəssisənin vergi yükünün müxtəlif təriflərini təklif edən müasir iqtisadçıların bir çox işlərinin mövzudur. Bütün təfsirləri dörd qrupa bölmək olar:

Birinci qrup iqtisadçılar müəssisənin vergi yükünü ayrı-ayrı subyektin gəlirlərinin vergi və rüsumlar şəklində büdcəyə daxil olan payı və ya vergi ödəmələrinin ümumi həcmi hesab edirlər. Eyni zamanda, vergi yükünün kəmiyyət xüsusiyyətləri bir universal göstəriciyə endirilir - orta və kifayət qədər informativ olmayan göstəricini ifadə edir. Bəzi alimlər vergi yükünü “ölkənin vergi sisteminin ən mühüm fiskal göstəricisi, vergilərin bütövlükdə onun iqtisadiyyatına, fərdi təsərrüfat subyektinə və ya digər dəyiciyə məcmu təsirini səciyyələndirən, onların gəlirlərinin vergilər və vergi ödənişləri şəklində dövlətə ödənilən payı kimi müəyyən edir. Müasir iqtisadi lüğətdə belə tərif verilir: “Vergi yükü vergilərin ödənilməsi üçün vəsaitlərin ayrılması, onları digər mümkün istifadə sahələrindən yayındırmaqla yaranan iqtisadi məhdudiyyətlərin ölçüsü, dərəcəsi, səviyyəsidir. Kəmiyyət baxımından vergi yükü müəyyən dövr üçün vergidən çıxımların ümumi məbləğinin həmin dövr üçün vergi tutulan subyektin gəlirlərinin məbləğinə nisbəti ilə ölçülə bilər”.

İkinci qrup müəlliflər vergi yükünü vergitutmanın təsərrüfat subyektinə təsirinin kompleks xarakteristikası kimi müəyyən edirlər. Vergi yükünün kəmiyyətə bir yox, bir neçə göstərici üzrə ölçülməsi təklif edilir. Onlar dövlətin büdcə sistemində icbari ödənişlərin vergi dəyicisi müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsirinin ümumiləşdirilmiş kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası kimi başa düşdüyü “vergi yükü” terminindən istifadə edir.

Üçüncü qrup alimlərin nümayəndələri vergi yükünü müəssisənin ümumi maliyyə yükünün tərkib hissəsi hesab edirlər. Belə ki, vergi yükü müəssisələrin genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün resursları məhdudlaşdıran ümumi maliyyə yükünün bir hissəsidir. Vergi yükünü maliyyə təzyiqinin digər komponentləri - inflyasiya, kreditlər üzrə faiz dərəcələri, təbii inhisarların tarifləri və s. ilə birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Həqiqətən də müəssisə dövlətə icbari ödənişlərlə yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatlarına sığorta haqlarını və digər icbari ödənişləri də ödəməyə qanunla borcludur.

Mikro səviyyədə vergi yükünün müəyyən edilməsinə mövcud yanaşmaları təhlil edərək hesab edirik ki, müəssisənin vergi yükü dövlətin xeyrinə tutulan müntəzəm icbari vergi ödənişlərinin

müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirini səciyyələndirən və fərdi göstəricilər və ya onların birləşməsindən istifadə etməklə müəyyən edilən dəyərdir.

Müəssisənin vergi yükü müxtəlif amillərdən təsirlənir. İqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin vergi yükünü müəyyən edən amillərin təsnifatı yoxdur. Vergi məsələlərini araşdıran bəzi tədqiqatçılar müəyyən amilləri vurğulayırlar. Müəssisənin vergi yükünə təsir edən amillərin məcmusunu iki əsas qrupa bölmək olar: xarici və daxili.

Müəssisənin vergi yükünün xarici amillərinə aşağıdakılar daxildir:

1) Bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyətini xarakterizə edən və deməli, ayrı-ayrı vergilər üzrə vergitutma bazalarının formalaşmasına təsir edən iqtisadi amillər;

2) Siyasi amillər, o cümlədən dövlətin büdcə, vergi və investisiya siyasətinin inkişafı üzrə əsas fəaliyyətlər vergilərin elementlərinə birbaşa təsir göstərir. Vergi siyasətinin növünün seçilməsindən asılı olaraq müəssisənin vergi yükü əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər;

3) Hüquqi (qanunverici) amillər vergi sahəsinin tərkibini, vergilərin formalarını, vergitutma bazalarının müəyyən edilməsi qaydasını, nominal vergi dərəcələrini, vergi güzəştlərinin tətbiqini və s. vergi yükünün bölüşdürülməsini müəyyən edən qanunvericilik aktlarıdır;

4) Sosial amillər. Dövlətin vergi siyasəti sosial ehtiyaclar nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Dövlət öz vətəndaşlarına ölkə büdcəsindən maliyyələşən bir sıra sosial təminatlar verir. Federal büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini vergi gəlirləri təşkil edir, buna görə də mütləq vergi yükünün səviyyəsi dövlətin sosial öhdəliklərindən asılıdır.

Əgər müəssisələr xarici amillərə təsir edə bilmirlərsə, daxili amillərə təsir etməklə vergi yükünü optimallaşdırmaqla bilirlər. Müəssisənin vergi yükünə təsir edən daxili amillərə təşkilati və iqtisadi amillər daxildir.

Təşkilati amillər müəssisənin istehsal, maliyyə, investisiya və digər fəaliyyət növlərinin təşkili ilə bağlıdır. Onlar müəssisənin idarə edilməsi strukturunu, kadrların peşəkar hazırlığını və səriştəsini, üçüncü tərəf ekspert və mütəxəssislərin cəlb edilməsini və s. nəzərə alırlar. Mühəsibat uçotu və maliyyə xidmətləri işçilərinin ixtisasları istisna olmaqla, bu amillərin əksəriyyətinin təsiri dolayı xarakter daşıyır.

İqtisadi amillər fərdi vergilər üzrə vergitutma bazalarının müəyyən edilməsi qaydasına, müəssisənin vergi ödəyicisi və vergi agenti kimi öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə, vergi güzəştlərinin tətbiqinə və s. Müəssisənin vergi yükünə təsir edən iqtisadi amillər iki qrupa bölünür:

1. *İstehsalın iqtisadi idarəetmə sistemi kimi maliyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi.* Maliyyə menecmenti kapitalın hərəkətini idarə etməklə onu istehsal gücünü artırmağa yönəldə bilər və bununla da satış həcmi və gəlirin artmasına səbəb ola bilər; Maliyyə resurslarının hərəkətini idarə edərkən onlardan xərcləri azaltmaq və kapitalı artırmaq üçün istifadə etmək mümkün olur. Maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mütləq vergi yükünün artmasına və eyni zamanda nisbi vergi yükünün azalmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, maliyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə vergi yükünün nisbi göstəricilərinin azaldılmasının öz həddləri vardır ki, bu da qanunvericilik tənzimləmələri və məhdudiyyətlərdir.

2. *Vergi planlaşdırılması və onun həyata keçirilməsinin keyfiyyəti.* Müəssisə səviyyəsində vergi planlaşdırması, məqsədi vergi ödənişlərini optimallaşdırmaq olan qanuni vergi üsul və üsullarından istifadə etməklə müəssisənin fəaliyyətidir.

Göstəricilər məcmuəsi kimi vergi yükü daxili və xarici amillərin mürəkkəb məcmusu tərəfindən təsirlənir. Sadalanan amillərin hamısı vergi yükünə bu və ya digər dərəcədə təsir edir və vergi yükünə birtərəfli təsir etməklə yanaşı, amillər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

Müəssisənin vergi yükünün öyrənilməsi vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi və böhrandan sonrakı hadisələr kontekstində xüsusilə aktuallaşır. Nəzəri tədqiqat nəticələrinin praktikada tətbiqi müəssisələrə əlavə maliyyə resursları əldə etməyə, vergi risklərini azaltmağa və rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verəcək. Beləliklə, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi bir tərəfdən vergi yükünün azaldılmasını və biznes üçün ən mühüm problemlərin həllini (investisiyaların inkişafına mane olan baryerlərin aradan qaldırılmasını), digər tərəfdən isə vergiödəyicilərin dövlət üçün daha “şəffaf”

olmasını, vergi inzibatçılığında qanunvericilik məhdudiyyətlərinə əməl edilməsini və vergidən yayınma imkanlarının daraldılmasını nəzərdə tutmalıdır.

Vergi sisteminin və vergi siyasətinin inkişafı cəmiyyətin iqtisadi maraqlarının təsiri altında olması səbəbindən bir çox obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Müasir iqtisadi həyatda səmərəli vergi sistemi və düşünülmüş dövlət vergi siyasəti cəmiyyətin iqtisadi və siyasi yetkinlik səviyyəsini əks etdirir.

Açar sözlər: Vergi, vergi siyasəti, vergi yükü, vergitutma, vergi tənzimlənməsi, vergi sistemi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
2. Sadıqov, T.Ə. (2014). *Vergi Uçotu və Auditi*. Bakı, 680.
3. Qarayev, İ.Ə. (2020). *Azərbaycan Respublikasının Vergi Sistemi və Vergi Siyasəti*. Bakı, 16.
4. Qasimov, F. (2020). *Dövlət Vergi Siyasətinin Hüquqi Aspektləri*. Bakı.
5. Qasimova, S.İ. (2021). *Vergi İnzibatçılığı və Sahibkarlıq Fəaliyyətinə Nəzarət*. Bakı: Elm və Təhsil.
6. Mustafayev, T. (2020). *Azərbaycanın Vergi Qanunvericiliyi və Vergi Öhdəlikləri*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
7. Musayev, F.M. (2022). *Vergi Sistemi və Vergi Siyasəti*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

SOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK-PARADİQMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ (Omonimlik, sinonimlik, antonimlik)

Elzadə Sadiqova, Ceyran Salahova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı

elzada.sadigova@au.edu.az

Somatizmlərin əsas özəllikləri komponentlərinin öz ilkin-nominativ mənasını itirərək birləşmə daxilində vahid, bütöv, tam əmələ gətirməsidir. Dilimizdə isə elə somatik birləşmələrə rast gəlinir ki, onlar sərbəst söz birləşməsindən seçilmir. Araşdırma aparan dilçilər belə qənaətə gəlmişlər ki, onları omonim birləşmələr kimi vurğulasaq yanlışdır. Sadəcə olaraq sərbəst birləşmə formasında olanlar hərfi olaraq həqiqi mənada işlənir, somatik frazeoloji birləşmələr isə məcazi mənada işlənərək vahid bir mənanı ifadə edir. Məsələn: göz yummaq birləşməsi - “Anar gözlərini əlləri ilə yumdu”- birləşməsində həqiqi, “hadisələrə göz yumdu”- birləşməsində isə məcazi mənə ifadə etmişdir.

Somatik frazeologizmlər hər hansı bir mətn daxilində həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləndikdə onlar omonimlik qabiliyyətini itirirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələyə bir daha toxunaraq vurğulayırıq ki, qeyd olunan omonimlik sərbəst söz birləşməsi və somatik frazeologizmlər arasındakı omonimlikdən bəhs olunur. Məsələn, *ağız açmaq* ifadəsi birinci halda həqiqi mənə, ikinci halda məcazi mənada (*kimdənsə bir şey istəmək*), *diz çökmək* birinci halda həqiqi, ikinci halda məcazi mənada (*yalvarmaq*) işlənir.

Müşahidə apardığımız bu halla yanaşı digər hala da rast gəlirik ki, bu zaman hər iki birləşmə məcazi mənə ifadə etməyə yönəlir. Həmin birləşmələr yazılış və ifadə tərzinə görə eyni olsalar da, məzmun cəhətdən isə əkslikləri müşahidə olunur. Elmi ədəbiyyatlarda belə omonimliyi daxili omonimlik deyə adlandırırlar. Məsələn, *can vermək* - a) son dəqiqələrini yaşamaq, can üstə qoymaq, b) diriltmək, canlandırmaq, həyat vermək; *üz vermək* - a) vaxt olmaq, ortaya çıxmaq, baş vermək, olmaq; təsadüf etmək, birinin başına gəlmək, b) xoşagəlməz bir işi görməsinə maneə olmamaq, bu işə laqeyd baxmaq, ona şərait yaratmaq, xoş sifət göstərmək; *baş vurmaq* - a) axıra çatdırmaq, bitirmək, tamamlamaq, tamama yetirmək, b) axıra kimi gəzmək, bir yeri diqqətlə axtararaq araşdırmaq; *cana gəlmək* - a) diriltmək, canlandırmaq, b) yorulmaq, tənqə gəlmək.

Omonimliyi aşağıda sadalanan frazeologizmlərdə də asanlıqla müşahidə etmək olur:

Əlindən çıxmaq - a) hazırlamaq, hasil etmək; b) itirmək, qeyb etmək, məhrum olmaq; *Döşü atlanmaq* - a) tövşümək, sinəsi tutulmaq, b) lovğalanmaq; *Qarın vermək* - a) kökəlmək, şişmanlaşmaq, b) əyilmək, ortası aşağıya tərəf meyil etmək; uçulmaq, qopub tökülmək üzrə olmaq və s.

Somatik frazeoloji birləşmələrin omonimliyi ilə yanaşı sinonimliyi hallarına da dilçilikdə rast gəlinir. Sinonimlik məsələsi əslində leksikologiya bölməsində araşdırılan bir məsələdir. Amma sinonimlik məsələsi təkcə sözlərə xarakterik olan məsələ olmaqla yanaşı, həm də frazeoloji birləşmələrdə də özünü bariz şəkildə göstərir.

Sinonimlik məsələsinə ümumi belə bir tərif versək deyə bilərik ki, leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənaca isə bir-birinə yaxın olan müstəqil, xüsusi üslubi çalarlığa malik birləşmələr nəzərdə tutulur. Üslubi çalarlıq sözlərdə özünü göstərdiyi kimi somatik frazeoloji birləşmələrdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Müxtəlif frazeoloji vahidlər əslində bir fikri ifadə etməyə köklənsə də, onların nitqimizdə işlənməsində çox incə fərqlər özünü göstərir. Məsələn, *zinhara gəlmək - cana doymaq*. Bu birləşmələrə diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu birləşmələr arasında mənə yaxınlığı olsa da, həmin birləşmələrin işlənmə məqamları fərqli yöndədir. “Cana doymaq” ifadəsinin təsir gücü, emosionallığı və eyni zamanda nitqə gətirdiyi ekspressivlik “zinhara gəlmək” somatik frazeoloji birləşməsinə nisbətən daha çoxdur.

Frazeologizmlər və o cümlədən, somatizmlər dili zənginləşdirən, ekspressiv edən, obrazın danışığına daha da rəng qatan birləşmələrdir. Onların mənə növlərindən olan sinonimlər hər hansı bir sözlə işlənərək emosionallıq yaratmaq gücünə malikdirlər. Dildə təkrarçılığa yol verməmək, eyni sözü təkrar etməmək üçün sinonimlik cərgədə somatizmlərin özünəməxsusluğu aşkar şəkildə görünür. Bunu qətiyyətlə demək olmaz ki, bütün somatik vahidlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində sinonimik əlaqələr yarada bilər. Bunlar, adətən, məsafəcə bir-birinə yaxın yerləşən, bir-birini xatırladan və oxşar vəzifə daşıyan bədən üzvlərinin adlarını bildirən leksik vahidlərdir. Məsələn, *əl-barmaq-ovuc: əlini iyləmək-ovcunu iyləmək; əl-barmaq: əli ağzında qalmaq - barmağı dişində, əli olmaq - barmağı olmaq; əl-barmaq-ovuc: əlinin içi kimi tanımaq - beş barmağı kimi tanımaq - ovcunun içi kimi tanımaq; ağız-dil-diş: ağıza düşmək-dilə düşmək* və s.

Dilçilikdə leksik-qrammatik xüsusiyyətləri oxşarlıq təşkil edən, mənə cəhətdən uyğun olan, tərkibində somatizmlər mövcud olan birləşmələrə sinonim somatik frazeoloji birləşmələr deyilir. Somatik frazeologizmlərin mənə qruplarından danışarkən antonim frazeoloji birləşmələri də qeyd etməliyik. Dilçiliyin leksikologiya bölməsində formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonimlər deyilir. Frazeologiyada da mənaca bir-birinin əksini təşkil edən ifadələr antonim birləşmələr hesab olunur. Dilçilikdə bu sahə geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də bir-birinə əks mənada dayanan frazeologizmlərə xüsusilə somatizmlərə rast gəlinir. Antonimlik təşkil edən somatik frazeologizmləri 3 qrupa ayırmaq olar:

a) Komponentlərdən birincisi antonim, ikincisi eyni sözdən təşkil olunanlar: *bərk ayaqda-boş ayaqda, yaman gün-yaxşı gün* və s.

b) Komponentlərdən birincisi eyni, ikincisi antonimdən təşkil olunanlar: *ağzını xeyrə açmaq-ağzını şərə açmaq, ağzına qıfıl vurmaq-ağzından qıfıl götürmək, dili şirin-dili acı, gözü ac-gözü tox* və s.

c) Komponentlərdən hər ikisi antonim olanlar: *qəlbinə toxunmaq-könlünü almaq, başını bağlamaq, ayağını açmaq* və s.

Somatik frazeologizmlər dilimizdə üstünlük təşkil edən frazeologizmlərdəndir. Ümumxalq tərəfindən yaradılmış, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən ifadələrdir. Bu ifadələr demək olar ki, bütün xalq tərəfindən anlaşılar və milli səciyyə daşıyırlar. Onların yaradıcıları məlum deyil. Bu ifadələr xalqın çoxillik axtarışlarının nəticəsi olaraq, ağızdan-ağıza keçərək cıllanmış və dilin lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Somatik frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən qədim dil vahidləri sırasındadır. Somatik frazeologizmlər mənsub olduğu xalqın milli mentalitetini, dəyərlərini, mədəniyyətini özündə əks etdirərək, bir dildən başqa dilə eynilə tərcümə oluna bilmir, digər dildə onun qarşılığı ola bilər. Somatik vahidlər Azərbaycan dilçiliyində və həmçinin dünyanın başqa dillərində frazeologizm yaratmaqda üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: Frazeologizm, somatik frazeologizm, somatik frazeoloji birləşmə.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan Dilinin Frazeologiyasının Əsasları*. Bakı, Maarif.
2. Cəfərov, S. (1982). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı, Maarif.
3. Həsənov, H. (2005). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı, Nurlan.
4. Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk Dillərinin Frazeologiyası*. Bakı, Nurlan.

CEYİN OSTİNİN ROMANLARINDA XƏYAL VƏ GERÇƏKLİYİN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əzizə Salamova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

azizasharifova@gmail.com

XIX əsr ingilis ədəbiyyatının ən parlaq və nüfuzlu simalarından biri olan Ceyn Ostin yaradıcılığı ilə realist roman ənənəsinin formalaşmasına mühüm töhfələr vermişdir. Yazıçı öz əsərlərində dövrünün sosial mühitini, ailə münasibətlərini, sinfi fərqləri və mənəvi dəyərləri dərin psixoloji müşahidə ilə əks etdirir. Ceyn Ostinin bədii üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən biri insan xarakterini incə detallarla, ironik yanaşma və realizm prinsipləri əsasında təsvir etməsidir. Onun romanları yalnız məhəbbət süjetləri ilə deyil, eyni zamanda insanın daxili aləmi ilə cəmiyyət arasında mövcud olan mürəkkəb münasibətlərin analizi ilə seçilir.

Ceyn Ostinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsas mövzulardan biri xəyal ilə gerçəklik arasındakı qarşıdurmadır. Yazıçı qəhrəmanlarının düşüncə və davranışlarında romantik idealizm, subyektiv təsəvvürlər və sosial illüziyaların necə formalaşdığını və bu illüziyaların real həyat şəraitində necə sarsıldığını ustalıqla nümayiş etdirir. Ceyn Ostin insanın öz arzuları, xəyalları və ideallaşdırılmış gözləntiləri ilə cəmiyyətin sərt qaydaları, sosial normaları və reallıqları arasındakı ziddiyyəti açıq şəkildə göstərir. Bu qarşıdurma qəhrəmanların daxili inkişafına, mənəvi yetkinliyinə və dünyagörüşlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Yazıçının romanlarında personajlar tez-tez yanlış mühakimələrə, romantik təsəvvürlərə və sosial stereotiplərə əsaslanaraq qərarlar qəbul edirlər. Lakin süjetin inkişafı zamanı bu xəyallar gerçəkliklə üz-üzə qalır və qəhrəmanlar həyatın real tərəflərini dərk etməyə məcbur olurlar. Bu proses Ceyn Ostinin realist baxışlarının əsasını təşkil edir və oxucunu yalnız bədii hadisələrin şahidi olmağa deyil, həm də insan psixologiyası, mənəvi dəyərlər və sosial münasibətlər üzərində düşünməyə sövq edir.

Ceyn Ostinin romanlarında “xəyal” anlayışı sadəcə romantik sevgi və ya ideal məhəbbət təsəvvürləri ilə məhdudlaşmır. Yazıçı bu anlayışı daha geniş sosial və psixoloji kontekstdə təqdim edir. Ceyn Ostinin qəhrəmanları çox zaman həyatlarını idealizə olunmuş təsəvvürlər əsasında qurmağa çalışır, lakin bu təsəvvürlər real həyatın tələbləri və cəmiyyətin mövcud qaydaları ilə toqquşduqda daxili konfliktlər yaranır. Beləliklə, xəyal anlayışı yazıçının əsərlərində insan şüurunda formalaşan yanlış gözləntilərin və subyektiv düşüncə tərzinin ifadəsinə çevrilir.

Ceyn Ostinin romanlarında geniş yayılmış xəyallardan biri ideal həyat yoldaşı haqqında formalaşan yanlış təsəvvürlərdir. Qəhrəmanlar gələcək həyat yoldaşlarını çox vaxt zahirən cəlbedici, romantik və ya sosial mövqe əsasında ideallaşdırırlar. Lakin hadisələrin inkişafı göstərir ki, bu cür ideal insan xarakterinin dərinliyini və mənəvi keyfiyyətlərini əks etdirmir. Yazıçı bu yolla oxucunu insanı yalnız emosional təəssüratlar əsasında deyil, əxlaqi və intellektual xüsusiyyətlərinə görə dəyərləndirməyə çağırır. Digər mühüm xəyal forması yüksək sosial statusa malik olmaq arzusudur. Ceyn Ostinin qəhrəmanları üçün cəmiyyətdə mövqe, titul və nüfuz mühüm əhəmiyyət daşıyır və çox vaxt xoşbəxtliyin əsas şərti kimi qəbul edilir. Yazıçı belə düşüncə tərzini tənqidi baxımdan təqdim edərək göstərir ki, sosial yüksəliş arzusu insanın daxili azadlığını məhdudlaşdırır və onu yanlış

seçimlərə sürükləyə bilər. Beləliklə, sosial ambisiya Ceyn Ostinin yaradıcılığında reallıqdan uzaq bir xəyal kimi təqdim olunur [1].

Ceyn Ostinin əsərlərində maddi rifahın xoşbəxtliklə eyniləşdirilməsi də xəyallar sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Qəhrəmanlar maddi təminatı həyatın əsas məqsədi kimi görür, lakin yazıçı süjetin gedişində bu yanaşmanın mənəvi boşluq yaratdığını nümayiş etdirir. Yazıçı üçün maddi imkanlar insan həyatında müəyyən rol oynasa da, onlar mənəvi harmoniya və daxili məmnunluq üçün kifayət etmir. Bundan əlavə, yazıçı insan xarakterinin zahirı davranışa və sosial maskalara əsasən qiymətləndirilməsini də xəyal forması kimi təqdim edir. Onun qəhrəmanları tez-tez nəzakətli davranışları, xoş rəftarları və cəmiyyətə uyğun hərəkətləri həqiqi mənəvi keyfiyyətlərlə səhv salırlar. Lakin hadisələrin inkişafı bu cür səthi dəyərləndirmələrin yanlış olduğunu üzə çıxarır. Bu yanaşma yazıçının realist mövqeyini gücləndirir və oxucunu daha dərin psixoloji təhlilə sövq edir.

Ceyn Ostinin realizm prinsipi əsasən gündəlik həyatın adı, lakin mənalı detalları üzərində qurulur. Yazıçı məişət səhnələrini, ailədaxili münasibətləri, sosial davranış formalarını və dialoqları incə müşahidə ilə təsvir edərək dövrünün real mənzərəsini yaradır. Ceyn Ostin nə romantik pafosa, nə də süni dramatismə meyl göstərir; əksinə, o, həyatın təbii axarını olduğu kimi təqdim etməyə üstünlük verir. Məhz bu yanaşma onun realizmini inandırıcı və təsirli edir [2].

Ostinin əsərlərində gerçəklik bir sıra sosial və psixoloji amillər vasitəsilə təzahür edir. Qadınların cəmiyyətdəki məhdud hüquqları, onların iqtisadi və hüquqi asılılığı yazıçının diqqət mərkəzindədir. Evlilik institutu romantik ideal kimi deyil, çox vaxt iqtisadi zərurət və sosial təminat vasitəsi kimi təqdim olunur. Bundan əlavə, sinfi bərabərsizliyin qaçılmazlığı və sosial sərhədlərin aşılmasının çətinliyi Ostinin romanlarında açıq şəkildə əks olunur. Yazıçı eyni zamanda insan xarakterinin ziddiyyətli təbiətini göstərərək qəhrəmanların həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini real şəkildə canlandırır. Bu gerçəklik fonunda formalaşan xəyallar tədricən sarsılır və dağılır.

“Qürur və Qərəz” romanı Ceyn Ostinin yaradıcılığında xəyal və gerçəklik qarşıdurmasının ən aydın şəkildə ifadə olunduğu əsərlərdən biridir. Romanın əsas süjeti qəhrəmanların yanlış təsəvvürlər, qərəzli mühakimələr və sosial stereotiplər əsasında formalaşdırdıqları xəyalların gerçəkliklə toqquşması üzərində qurulmuşdur [3].

Elizabet Bennet özünü müstəqil düşüncəli, obyektiv və sağlam mühakimə qabiliyyətinə malik bir şəxs kimi təqdim etsə də, cənab Darsiyə münasibətdə qərəzli mövqe tutur. O, Darsinin zahirı davranışına və ilk təəssürata əsaslanaraq onun əsl xarakterini düzgün qiymətləndirə bilmir. Elizabetin bu yanaşması onun xəyal dünyasının reallığı təhrif etdiyini göstərir və süjetin inkişafı ilə bu yanlış təsəvvürlər tədricən ifşa olunur. Cənab Darsi isə öz növbəsində sosial mövqeyinin və maddi imkanlarının ona mənəvi üstünlük verdiyi xülyasına qapılmışdır. O, cəmiyyət daxilindəki mövqeyini insanlarla münasibətlərdə əsas meyar kimi qəbul edir. Lakin Elizabetlə ünsiyyəti və baş verən hadisələr onun bu yanlış düşüncələrini darmadağın edir [4].

“Ağıl və hiss” romanında xəyal və gerçəklik qarşıdurması iki bacının xarakteri vasitəsilə simvolik şəkildə təqdim olunur. Marian Daşvud romantik idealizmin, emosional ifratın və hisslərə kor-koranə təbə olmanın təcəssümüdür. O, sevgi və həyat haqqında xəyallarla yaşayır və reallığın sərt tələblərini qəbul etməkdə çətinlik çəkir. Marianın romantik xəyalları Uillobi obrazı vasitəsilə darmadağın edilir. Bu təcrübə ona hisslərin nəzarətsiz hökmranlığının insanı mənəvi böhrana sürüklədiyini dərk etdirir. Elinor Daşvud isə sağlam düşüncəni, rəşadətli yanaşmanı və emosional tarazlığı təmsil edir. O, reallığı qəbul etsə də, hisslərindən imtina etmir. Ostin bu roman vasitəsilə xəyal və gerçəkliyin qarşıdurmasını deyil, onların harmoniyasını mümkün və zəruri kimi təqdim edir [5].

“Emma” romanında xəyal anlayışı özünüaldatma prizmasından təqdim olunur. Emma Vudhaus öz intellektinə, müşahidə qabiliyyətinə və sosial mövqeyinə həddindən artıq güvənir. O, başqalarının taleyini “düzəltmək” xəyalına qapılaraq insanların hisslərini və real vəziyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmir. Roman boyunca Emma reallığı təhrif edir, insanları yanlış mühakimə edir və öz səhvlərini gec anlayır. Hadisələrin inkişafı onun xəyallarını bir-bir puça çıxarır və Emmanı öz daxili aləmini dərk etməyə məcbur edir. Bu proses Emmanın mənəvi yetkinləşməsinin əsas mərhələsini təşkil edir.

Ceyn Ostinin romanlarında qadınlar üçün xəyal anlayışı çox vaxt sevgi ilə evlilik, azad seçim və sosial təhlükəsizlik arzuları ilə əlaqələndirilir. Qadın qəhrəmanlar xoşbəxtliyi məhz bu ideallar üzərində qurmağa çalışırlar. Lakin gerçəklik tamamilə fərqli mənzərə yaradır. Gerçək həyat qadınlar üçün iqtisadi asılılıq, sərt miras qanunları və güclü sosial təzyiqlərlə xarakterizə olunur. Bu ziddiyyət Ceyn Ostinin əsərlərinə dərin sosial məna qazandırır və onları dövrünün qadın problemlərini əks etdirən realist mətnlərə çevirir. Bu baxımdan yazıçının yaradıcılığı ilkin feminist düşüncənin əlamətlərini daşıyır [6]. Ceyn Ostin xəyal və gerçəklik qarşılıqlı əlaqəsini bir sıra bədii vasitələrdən istifadə edərək yaradır.

Ceyn Ostinin romanlarında xəyal və gerçəklik bir-birinə qarşı qoyulan deyil, bir-birini tamamlayan anlayışlar kimi təqdim olunur. Yazıçı oxucuya göstərir ki, insan xoşbəxtliyə yalnız xəyalda tam imtina etməklə deyil, onu gerçəkliklə uzlaşdırmaqla çata bilər. Ceyn Ostinin realizmi romantik hissləri inkar etmir, əksinə onları sağlam düşüncə ilə tarazlaşdırır. Bu baxımdan Ceyn Ostinin əsərləri təkcə ədəbi deyil, həm də etik, sosial və psixoloji baxımdan dəyərli nümunələrdir və müasir oxucu üçün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: Ceyn Ostin, xəyal və gerçəklik, romantik idealizm.

Ədəbiyyat

1. Батлер, М. (2015). Джейн Остин и идея нравственного реализма. *Вопросы Литературы*, 3, 112-128.
2. Джонсон, К. (2012). *Женский Роман XIX Века и Проблема Социальной Реальности*. Москва: Прогресс, 304.
3. Остин, Дж. (2019). *Гордость и Предубеждение*. Москва: АСТ, 416.
4. Остин, Дж. (2018). *Разум и Чувства*. СПб.: Азбука, 448.
5. Остин, Дж. (2020). *Эмма*. Москва: Эксмо, 544.
6. Sanders, A. (2010). *The Short Oxford History of English Literature*. Oxford: Oxford University Press, 672.

DİL-MƏDƏNİYYƏT MÜNƏSİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ DİLLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Emma Seidova

Oldar Yurdu Universiteti, Bakı

emmaseidova68@gmail.com

Mədəniyyətlə bağlı olan suallar müasir dövrdə çox aktual məsələlərdəndir, belə ki, ünsiyyətlə bağlı yeni forma və üslublar meydana gəldiyinə görə qarşılıqlı anlayış və qarşı tərəfin mədəniyyətinə hörmət tələb edir. Başqa ölkələrin mədəniyyətlərinə olan maraqla yanaşı digər xarakterli səbəblər də vardır: sosial, iqtisadi, siyasi konflikt yaşayan insanların səbəblərini nümunə göstərmək olar. Fərqli milli-mədəni xüsusiyyətlərə aid olan kommunikativ fəaliyyətin üzvləri mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təmsil etmiş olurlar [4, s.26]. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin baş tutmasında dil çox önəmli rol oynayır, belə ki, məhz dilin hesabına xalqların milli-mədəni xüsusiyyətləri nəsil-dən-nəslə ötürülür və dil mədəniyyətin daşıyıcısı kimi istifadə oluna bilər [5, s.15].

Mədəniyyət insan fəaliyyətində ən geniş anlayışlardan biridir. Hələ keçmiş zamanlarda bu anlayış alimlərin xüsusi diqqətini cəkməmişdir və onlar müxtəlif istiqamətlərdə bu anlayışı təhlil etməyə çalışmışlar. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mədəniyyət haqqında bu cür izahlar verilir:

- 1) İnsanların ictimai və mənəvi həyatında əldə etdiklərinin məcmusu mədəniyyətdir;
- 2) Mədəniyyət hər hansı bir xalqın müəyyən zaman çərçivəsində əldə etdiyi nailiyyətdir;
- 3) Mədəniyyət cəmiyyət daxilində özünü apara bilmək, savadlılıq və bilik deməkdir [1, s.283].

Mədəniyyət insanların yaşayış prosesi zamanı özlərinin yaratmış olduqları mənəvi nemətlərin

toplusudur. Hər bir sivilizasiyada mədəniyyətə münasibət çox önəmlidir. Bu baxımdan “mədəniyyət” və “sivilizasiya” sözləri sinonim kimi istifadə oluna bilər və elmi ədəbiyyatlarda Azərbaycan sivilizasiyası, ərəb sivilizasiyası və sair kimi işlənmələrə rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, mədəniyyət sözü bir çox terminlərdə istifadə olunur: xalq mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti, maddi və mənəvi mədəniyyət, şərq mədəniyyəti, şəhər və kənd mədəni, dini mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti, dil və nitq mədəniyyəti və s. Sonuncu terminlərin ifadə etdiyi anlayış ünsiyyət mədəniyyətinin lingvistik aspekti olduğu üçün onlar tədqiqat işimizdə təhlil edilir.

Dillərin milli-mədəni spesifikasiyaları dünya xəritəsinin toqquşmasına səbəb olmuşdur. Bu toqquşma özünü xarici dildən tərcümə prosesində göstərmişdir. Belə ki, tərcüməçi və müəllif fərqli mədəniyyətlərə aid olduqlarından, tərcüməçinin dünya xəritəsi görüşü ilə müəllifin dünya xəritəsini görüşü üst-üstə düşməyə bilər. Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və qarşılıqlı şəkildə inkişaf edən iki sosial fenomendir. Bu hər iki sosial fenomenin dinamikliyi bir-birinin göstəricisidir. Tarixən bu iki sosial fenomenin qarşılıqlı təsiri bir çox alimləri maraqlandırmışdır. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini izah etmədən öncə bu iki sosial fenomenə dair yanaşmalara nəzər yetirmək çox vacibdir.

Amerikalı dilçi Sapir [3] dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərir:

- 1) Mədəniyyət bir xalqın həyat tərzini ifadə edən düşüncələrin məcmusudur;
- 2) Dil sosial-mədəni inkişafın məhsuludur və o, mədəniyyətdən öncə mövcud idi;
- 3) Həm dil, həm də mədəniyyət hər hansı bir fikrin seçilməsini tələb edir. Mədəniyyət insanın nə düşündüyünü, dil isə onu necə həyata keçirdiyini göstərir;

4) Dil xalqın mədəniyyətini gələcək nəsillərə ötürür və bu işdə atalar sözləri, məsəllər, dualar və s. mühüm rol oynayır;

5) Mədəniyyət sürətlə, dil isə ləng inkişaf edir. Mədəniyyət inkişaf etdikcə, dil də tədricən inkişaf edir;

6) Təmənilə fərqli dillərin daşıyıcıları vahid mədəniyyətə məxsus ola bilərlər;

7) Bir dilin lüğət tərkibi o dilin daşıyıcısının mədəni inkişaf səviyyəsini artırır. Bir xalqın zəngin lüğət ehtiyatı həmin xalqın qədim mədəniyyət göstəricisidir [3, s.120].

Dil və mədəniyyətin əlaqəsini bu cür sübut edən Sapir [3] dilin morfoloji sistemini də sadələşdirməyi təklif edir. O, göstərir ki, dil “mədəni” funksiyaya malikdir, yəni müxtəlif xalqın nümayəndələri fərqli mədəniyyətlərə mənsubdurlar və beləliklə, onlar dünyanı fərqli şəkildə qavrayırlar. *“Bütün bunlar sübut edir ki, mədəniyyət dildə fərqli diskurslarda öyrənilir, eyni zamanda, kommunikativ məkanın mədəni fonu diskurs şəraitində tədris olunur”* [2, s.20].

Müxtəlif anlayışlar: milli-mədəni özünəməxsusluq, milli-mədəni əlaqə, milli-mədəni məkan, mədəniyyət, dil və mədəniyyət, milli-mental dəyərlər və s. hal-hazırda geniş təhlil olunmaqdadır. Sözü milli-mədəni spesifikasiyasının mənalarında mövcuddur. *“Dildə baş verən hadisələrin lingvokulturoloji spesifikasiyasının formaları aşağıdakılardır:*

- Tarixi hadisələrin adlandırılması;
- Kulturoloji realilərin adlandırılması;
- Məndə milli presedentin əlaqəsinin adlandırılması;
- Milli-tarixi realilərin adlandırılması;
- Milli-material realilərin adlandırılması;
- Milli-mədəni simvolların adlandırılması” [2, s.24].

Dil vahidlərinin milli-mədəni aspektləri üç istiqaməti - dilin fundamental sahəsi, mədəniyyət və dil üçlüyünü əhatə edir. Bu spesifikasiya dil vahidlərinin mədəni spesifikasiyası kimi formalaşır. Dil vahidlərinin kulturoloji xüsusiyyətlərinin, yəni milli-mədəni spesifikasiyalarının öyrənilməsi prosesi hələ də davam etməkdədir [2, s.25].

Mədəniyyətdə xalqın ruhu, zövqü, mənəvi dünyası yaşayır və bunlar nəsildən-nəslə məhz dili təşkil edən sözlərlə ötürülür. Mədəniyyət bir fərdin deyil, bir neçə nəslin milli-mədəni dəyərlərinin toplusu, onların maddi və mənəvi fəaliyyətinin məcmusudur. Belə ki, mədəniyyət insanın təbiətə, cəmiyyətə, eyni zamanda onun düşüncə tərzinə münasibətidir. Mədəniyyət xalqın özü və özündən sonra qoymaq istədiyi izdir. O, insan və onun əməli fəaliyyəti nəticəsində yaranan maddi və mənəvi

sərvətlər məcmusudur. Eyni zamanda, bir xalqın müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin səviyyəsi, zehni fəaliyyətinin inkişafı bu xalqın dilində istifadə olunan leksik vahidlərdə əks olunur.

Dil də mədəniyyət kimi millətin, milli mədəniyyətin ən mühüm əlaməti, eləcə də, nitq mədəniyyətinin ifadəçisidir. Bu baxımdan dilə daxil olan yeni sözlər xalqın milli və mədəni xüsusiyyətlərini özünə hopdurur və bu dilin, xalqın mədəniyyətini özündə ifadə etməyə başlayır. Bu leksik innovasiyalar da mədəni, əxlaqi, dini, estetik normaların saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində aparıcı rol oynayır. Bu kimi sözlər milli çərçivədə məhdudlaşıb qalmır, başqa millətlərin mədəniyyətindən də bəhrələnir və xalqın, eləcə də başqa xalqların mədəniyyətlərinə təsir edərək onların inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmiş olur. Məsələn, Azərbaycan dilinin fərqli dillərə, gürcü, ləzgi, avar və başqa dillərə təsiri danılmazdır. Qarşılıqlı mədəni əlaqələr eyni zamanda bizim milli mədəniyyətimizin inkişafına təsir etmiş və dil fondumuzu zənginləşdirmişdir. Qərb və rus musiqisi, rəssamlıq, heykəltəraşlıq və başqa incəsənət nümunələrinin dilimizin lüğət fonduna təsiri danılmazdır.

Açar sözlər: Kulturoloji realilər, milli-tarixi realilər, sosial-mədəni inkişaf, sivilizasiya, mədəniyyət, leksik innovasiyalar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (1983), III cild. Bakı, 283.
2. Məmmədzadə, S.S. (2023). *Dilçiliyin Əsas İstiqamətləri*. Bakı, 112.
3. Sapir, E. (1921). *Language. An Introduction to the Study of Speech*. NY: Hardcourt, 125.
4. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. (1990). *Язык и Культура*. Москва, 26-67.
5. Терминасова, С.Г. (2008). *Война и Мир Языков и Культур*. Москва, 344

INNOVASIYA YÖNÜMLÜ SƏNAYE İNKİŞAFINDA İNFRASTRUKTUR TƏMİNATININ ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Zərifə Səlimova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

zarifa.salimova@au.edu.az

Sənayenin dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsi innovasiyaların geniş və sistemli tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır [8]. Bu baxımdan, dayanıqlı, bütün sahələri əhatə edən sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi, innovasiyaların təşviqi və müasir infrastrukturun formalaşdırılması əsas strateji məqsədlərdən biri hesab olunur. Sənaye sektorunda innovasiya infrastrukturunun inkişafı yeni texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir və rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına şərait yaradır, nəticədə istehsalın səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, bu proses iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla yanaşı, uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, innovasiyalar sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas rol oynayır. Yeni texnologiyaların tətbiqi istehsal proseslərinin səmərəliliyini yüksəldir, xərcləri azaldır və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır [2]. İnnovativ yanaşmalar müəssisələrə bazar tələblərinə daha çevik reaksiya verməyə və müştəri məmnuniyyətini artırmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, innovasiyalar yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasını stimullaşdıraraq istehsal həcmi genişləndirir, ixrac imkanlarını genişləndirir. Nəticədə, innovasiya yönümlü sənaye uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və dayanıqlı rəqabət üstünlüyü əldə edir.

İnnovasiyaların sənayenin inkişafında oynadığı mütərəqqi rolu innovasiya nəzəriyyəsinin banisi Yozef Şumpeterin “yaradıcı dağıdıcılıq” (*creative destruction*) nəzəriyyəsi əyani olaraq göstərir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, innovasiyalar köhnəmiş istehsal strukturlarını məhv edərək yeni, daha səmərəli texnika və texnologiyalar vasitəsilə iqtisadi inkişafı təmin edən rəqabət mexanizmini formalaşdırır. Bu prosesi belə izah etmək olar ki, bazarda yeni texnologiya və innovativ biznes

modelləri meydana çıxdıqca köhnə və səmərəsiz istehsal üsulları tədricən sıradan çıxır. Məsələn, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində ənənəvi fotoaparət istehsalçıları və film bazarı zəifləyərək yerini rəqəmsal kameralar və smartfon texnologiyalarına verdi. Bu proses qısa müddətdə bəzi müəssisələrin fəaliyyətinin dayanmasına səbəb olsa da, uzunmüddətli perspektivdə məhsuldarlığın artmasına, xərclərin azalmasına və istehlakçılar üçün daha keyfiyyətli məhsulların yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, yaradıcı dağdıçılıq iqtisadiyyatın daim yenilənməsini və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsini təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Sürətli texnoloji inkişaf və artan qloballaşma ilə xarakterizə olunan bir dövrdə sənaye sahələri daim inkişaf edir. Ənənəvi sənaye mənzərəsi daha dinamik və qarşılıqlı əlaqəli mühitə çevrilir. Nəticədə, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və onların potensial faydalarından istifadə etmək üçün innovativ infrastrukturun yaradılması vacibdir. Belə ki, qabaqcıl istehsal texnologiyaları, tədqiqat və inkişaf müəssisələri, səmərəli təchizat zənciri sistemləri və əməkdaşlıq şəbəkələri daxil olmaqla, innovativ sənaye infrastrukturunun bəzi vacib komponentlərini təsvir edir. Bu elementlər birlikdə sənaye innovasiyası üçün inkişaf edən ekosistem yaradılmasına töhfə verir. Bundan əlavə, innovativ infrastrukturun inkişafında dövlət siyasətinin, özəl sektor investisiyalarının və akademik institutların rolunu xüsusi vurğulanır. Bu maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq tədqiqat, innovasiya və texnologiya transferi üçün əlverişli mühit yaratmaq üçün vacibdir [8].

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından sənayenin innovativ əsasda inkişafı Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biridir. Ulu öndərin *“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”* fikri, yalnız iqtisadi sabitliyi deyil, həm də bu sabitliyin innovativ inkişafı möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini ifadə edirdi [6]. Ulu öndər Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərliyi dövründə sənayenin inkişafına irihəcmli vəsaitlər yönəldilmiş, ittifaqmiqyaslı bir sıra iri sənaye müəssisələri qurulmuş, ölkə üçün ənənəvi olmayan yeni sənaye sahələri yaradılmış, sənayenin diversifikasiyası sürətlənmişdir. Ümummillə liderin müəllifi olduğu həm neft, həm qeyri-neft inkişaf strategiyasında bazar münasibətlərinə keçid ilə əlaqədar adekvat milli innovasiya sisteminin uğurlu fəaliyyəti üçün yeni texnologiyaların, yeni texnikanın, ideya və biliklərin istehsalçısı olan müəssisə şəbəkəsinin yaradılması, eyni zamanda mövcud olanların təkmilləşdirilməsi, sadalanan istehsal proseslərinin iştirakçıların, yəni müəssisələr və digər subyektlərin maliyyələşdirilməsi sisteminin formalaşdırılması, habelə bütün tərəflər arasında münasibətlərin tənzimlənmə mexanizminin əmələ gəlməsi öz əksini tapmışdır [2].

İnnovasiya infrastrukturunu elmi-tədqiqat, istehsal və bazar arasında əlaqəni gücləndirərək biliklərin kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirir. İnnovasiyaların infrastruktur təminatı uzunmüddətli iqtisadi artım və sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biridir.

Azərbaycanda sənayenin innovasiya infrastrukturunun mövcud vəziyyəti göstərir ki, ölkə innovasiya ekosisteminin qurulması istiqamətində müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdir: texnoparklar, startap dəstəkləyici strukturlar və innovasiya mərkəzləri fəaliyyətə başlamış, rəqəmsal xidmətlər və genişzolaqlı internet şəbəkəsi genişlənmişdir [3]. Buna baxmayaraq, innovasiya infrastrukturunun hələ də təkmilləşdirilməlidir, çünki sənaye sektorunda texnoloji modernləşmə və yüksək dəyərli məhsulların yaradılması üçün daha çox strateji investisiya, risk kapitalı, tədqiqat-inkişaf (R&D) imkanları və xüsusi texnoloji zonaların genişləndirilməsi tələb olunur. Bu, həm də sənayenin daha geniş şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün vacibdir. Belə təkmilləşdirmələr uzunmüddətli iqtisadi artımı və dayanıqlı inkişafı təmin edəcəkdir.

Sənayenin innovasiya infrastrukturunun gücləndirilməsi iqtisadiyyatın dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsi baxımından zəruri hesab olunur. Güclü innovasiya infrastrukturunu elmi tədqiqatların nəticələrinin istehsalata inteqrasiyasını sürətləndirir, texnologiya transferini asanlaşdırır və yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına şərait yaradır. Bu, sənaye müəssisələrinin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, onların global bazarlarda rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Eyni zamanda, innovativ infrastruktur startapların və yüksək texnoloji sahələrin inkişafını

dəstəkləyərək iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə verir. Nəticə etibarilə, sənayenin innovasiya infrastrukturunun inkişafı uzunmüddətli iqtisadi artımın və texnoloji modernləşmənin əsas dayaq nöqtələrindən biri kimi çıxış edir [9].

Sənayenin infrastruktur təminatının bir sıra vəzifələri vardır. Bu vəzifələrə aşağıdakılar aiddir:

- Texnoparklar, innovasiya mərkəzləri və biznes inkubatorları startapların və innovativ müəssisələrin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır.
- Rəqəmsal infrastrukturun (genişzolaqlı internet, məlumat mərkəzləri, bulud texnologiyaları) inkişafı innovasiyaların tətbiqini və miqyaslanmasını asanlaşdırır.
- Maliyyə infrastrukturunun (risk kapitalı fondları, qrant mexanizmləri) mövcudluğu innovativ layihələrin reallaşdırılmasını stimullaşdırır.
- Hüquqi və institusional infrastruktur innovasiyaların qorunmasını, xüsusilə intellektual mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsini vacib edir.

Azərbaycan Respublikasında son illər milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi hesab olunur. Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın qəbul edilərək həyata keçirilməsi də bu sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Son illər ölkəmizdə sənaye sahəsinin rəqabətqabiliyyətiyyətinin, innovativliyinin və iqtisadi inkişafının dəstəkləməsi prinsipləri daha çox diqqət mərkəzindədir. Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parklarının yaradılması ölkədə sənaye sahələrinin, eləcə də, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda sənaye parklarının yaradılması eyni zamanda istehsal sahələrinin və onun innovasiya istiqamətinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Azərbaycanda regionlar da daxil olmaqla sənaye parklarının yaradılması, həmçinin ölkənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmini, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi əsas prioritetlərdən hesab olunur [6].

Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında sənaye sahələrinin institusional təminatında, innovasiya fəaliyyətinin yuxarıda qeyd olunan subyektləri özünəməxsus mövqeyə və rola malikdir. Belə ki, yeniliyi tətbiq edənlər (innovatorlar) yeniliyin kommersiyalaşması və bazara çıxarılmasına xidmət edən subyektlər hesab olunur. Onlara əsasən, tətbiq profilli risk-firmaları, maliyyə-sənaye qrupları, konsernlər və s. aid edilir. Bundan başqa yeniliklərin işlənməsi və tətbiqini maliyyələşdirən innovasiya subyektlərinə (investorlara) - banklar, investisiya şirkətləri, pensiya fondları, ixtisaslaşdırılmış şirkətlər aid edilir. Ayrı-ayrı fərdlərin innovasiya layihələrinin investisiyalaşdırılması təcrübəsi Azərbaycanda digər regional dövlətlərdə olduğu kimi geniş yayılmışdır. Müasir innovasiyalara investisiya qoyuluşları həyata keçirən iri şirkətlər, elmi ideyaların kommersiyalaşmasının ilkin mərhələsini kiçik innovasiyalı müəssisələrə həvalə etməklə, öz fəaliyyətlərini mümkün risklərdən qoruyurlar [6]. Müasir dünyada innovasiya fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılmış subyektləri qismində texnoparklar mühüm rol oynayır. Bu subyektlər, bir qayda olaraq texnoloji zonalarda formalaşdırılır. Hər bir ölkədə texnoloji zonalar ölkənin innovativ fəaliyyət yönümlü resurslarının, o cümlədən informasiya-kommunikasiya potensialının cəmləşdiyi ərazi hesab olunur.

İnnovasiya yönümlü sənaye inkişafında infrastruktur təminatı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Effektiv və müasir infrastruktur innovasiyaların tətbiqini sürətləndirir, sənayenin rəqabətqabiliyyətini artırır və dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün möhkəm zəmin yaradır. Bu baxımdan, Azərbaycanda innovasiya yönümlü sənaye inkişafının təmin edilməsi məqsədilə infrastruktur təminatının kompleks və sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsi zəruri hesab olunur.

Açar sözlər: İnnovasiya yönümlü sənaye, innovasiya fəaliyyəti subyektləri, texnoparklar.

Ədəbiyyat

1. <https://blogs.worldbank.org>
2. <https://e-qanun.az/>

3. <https://idda.az/>
4. Schumpeter, J. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*.
5. Dovletmurzaeva, M. (2023). *Development of Innovative Infrastructure of the Industrial Sector*.
6. [https://www.anl.az/down/meqale/amea_xeb_iqt/2019/06/795903\(meqale\)](https://www.anl.az/down/meqale/amea_xeb_iqt/2019/06/795903(meqale))
7. <https://www.globalsociety.earth>
8. <https://www.researchgate.net/publication/>
9. <https://sdg.azstat.gov.az/>

SÜNİ İNTELLEKT (AI) VƏ MAŞIN ÖYRƏNMƏSİ (ML) ƏSASLI ANALİTİKA VƏ İSTİFADƏÇİ VƏ ENTİTET DAVRANIŞ ANALİTİKASI (UEBA)

İsa Seyfullayev

Azərbaycan Universiteti, Bakı

isa.seyfullayev@student.au.edu.az

Müasir informasiya texnologiyaları infrastrukturunda kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin mürəkkəbləşməsi ənənəvi təhlükəsizlik yanaşmalarının effektivliyini məhdudlaşdırmışdır. Klassik SIEM (Security Information and Event Management) sistemləri, əsasən, qaydaya əsaslanan mexanizmlər üzərində qurulmuşdur və yalnız əvvəlcədən müəyyən edilmiş şablonlara uyğun hadisələri aşkar edə bilər. Lakin bu yanaşma yeni və naməlum hücum növlərinin, eləcə də daxili təhlükələrin vaxtında aşkarlanması baxımından kifayət etmir.

Bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə SIEM platformalarına Süni intellekt (Artificial Intelligence - AI) və Maşın öyrənməsi (Machine Learning - ML) əsaslı analitika imkanları inteqrasiya edilmişdir. AI/ML-Powered Analytics sistemləri böyük həcmdə loq və telemetriya məlumatlarını təhlil edərək, normal davranış modellərini formalaşdırır və bu modellərdən kənara çıxan anomaliyalı avtomatik şəkildə müəyyən edir [1]. Bu yanaşma statistik analiz, davranış modelləşdirməsi və proqnozlaşdırma üsullarına əsaslanır.

AI/ML əsaslı analitikanın SIEM mühitində əsas üstünlüklərindən biri, təhlükəsizlik hadisələrinə kontekstli yanaşma təqdim etməsidir. Məsələn, eyni “failed login” hadisəsi adi istifadəçi üçün aşağı risk daşdığı halda, sistem administratoru və ya kritik sistemlərə çıxışı olan istifadəçi üçün yüksək riskli hesab oluna bilər. AI modelləri istifadəçinin rolu, giriş etdiyi resursların kritikliyi, coğrafi mövqe, zaman faktoru və əvvəlki davranış tarixçəsini nəzərə alaraq risk səviyyəsini müəyyən edir.

Bu analitikanın daha ixtisaslaşmış istiqamətlərindən biri İstifadəçi və Entitet Davranış Analitikası (User and Entity Behavior Analytics - UEBA) texnologiyasıdır. UEBA istifadəçilərin və entitetlərin (serverlər, endpoint cihazlar, servis hesabları, tətbiqlər, şəbəkə qurğuları və bulud resursları) davranışlarını uzunmüddətli dövrdə izləyir və hər biri üçün fərdi davranış profili (baseline) yaradır. Bu profillər dinamikdir və zamanla yenilənir.

UEBA sistemləri real həyatda xüsusilə daxili təhlükələrin (insider threats) aşkarlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, bir maliyyə təşkilatında çalışan əməkdaşın normal iş saatlarından kənarda, əvvəllər istifadə etmədiyi serverlərə daxil olması və qısa müddətdə böyük həcmdə məlumat ötürməsi klassik qayda əsaslı SIEM tərəfindən fərdi hadisələr kimi qəbul edilə bilər [3]. Lakin UEBA bu davranışları birlikdə analiz edərək potensial məlumat sızdırılması (data exfiltration) riskini müəyyən edə bilər.

Hesabların ələ keçirilməsi (account compromise) hallarında da UEBA texnologiyası yüksək effektivlik göstərir. Real ssenariyə oğurlanmış istifadəçi hesabı ilə hücum edən şəxs, texniki olaraq düzgün parol və MFA istifadə etsə belə, davranış baxımından fərqliliklər yaradır. Məsələn, fərqli ölkədən giriş, qeyri-adi saatlarda aktivlik, fərqli cihaz və ya brauzer istifadəsi UEBA tərəfindən anomaliya kimi qeyd olunur və SIEM sistemində yüksək riskli xəbərdarlıq yaradılır.

UEBA eyni zamanda şəbəkə daxilində yan hərəkətlərin (lateral movement) aşkarlanmasında da əhəmiyyətlidir [2]. Hücumçu bir endpoint-dən digərinə keçid edərkən servis hesablarından və ya admin səlahiyyətlərindən istifadə edə bilər. UEBA bu hesabların normal istifadə ssenarilərini bildiyi üçün, qeyri-adi autentifikasiya cəhdlərini və sistemlərarası keçidləri erkən mərhələdə aşkar edir.

SIEM platformalarında AI/ML-Powered Analytics və UEBA birlikdə tətbiq edildikdə, təhlükəsizlik əməliyyat mərkəzlərinin (SOC) işi əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşır. Yanlış pozitivlərin sayı azalır, analitiklər minlərlə aşağı riskli alert əvəzinə real təhlükə yaradan hadisələrə fokuslanı bilər. Risk balı və hadisə zəncirləri əsasında prioritetləşdirmə aparılır və cavab tədbirləri daha sürətli həyata keçirilir.

AI/ML əsaslı analitika və UEBA müasir SIEM sistemlərinin ayrılmaz komponenti hesab olunur. Bu texnologiyalar klassik təhlükəsizlik yanaşmalarını tamamlayaraq, proaktiv, davranışa əsaslanan və adaptiv kibertəhlükəsizlik strategiyasının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: Anomaliya, məlumat sızdırılması riski, təhlükəsizlik məlumatlarının və hadisələrin idarə edilməsi (SIEM).

Ədəbiyyat

1. CrowdStrike - AI SIEM: Role of AI and ML in SIEM. <https://www.crowdstrike.com/en-us/cybersecurity-101/next-gen-siem/ai-siem/>
2. Exabeam - UEBA. <https://www.exabeam.com/explainers/ueba/>
3. IBM - What is user and entity behavior analytics? <https://www.ibm.com/topics/ueba>
4. NIST SP 800-92 - Guide to computer security log management. <https://csrc.nist.gov/publications/detail/sp/800-92/final>

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ SEKTORLAR ÜZRƏ STRUKTUR ANALİZİ

Natiq Seyfullazadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

seyfullazade44@gmail.com

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf modelində əmək bazarının sektorlar üzrə strukturu həm keçmişin iqtisadi mirasını, həm də gələcəyin strateji hədəflərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdir. Ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığının azaldılması və diversifikasiya meyillərinin güclənməsi əmək ehtiyatlarının sahələrarası hərəkətliliyini qaçılmaz etmişdir. Bu prosesin elmi analizi göstərir ki, məşğulluğun strukturu Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) sahəvi bölgüsü ilə hər zaman sinxronluq təşkil etmir. Xüsusilə, kapital-tutumlu sahələrlə əmək-tutumlu sahələr arasındakı kəskin fərqlər əmək bazarında özünəməxsus disbalanslar yaradır [1, s.3].

Məşğulluq strukturunun sahəvi təhlili zamanı ilk diqqəti çəkən məqam kənd təsərrüfatı sektorunun hələ də ən böyük işçi qüvvəsini özündə cəmləşdirməsidir. Statistika göstərir ki, iqtisadi aktiv əhəlinin təxminən 36%-dən çoxu aqrar sahədə cəmləşmişdir [5]. Lakin bu sektorun ÜDM-dəki payının 6%-dən aşağı olması sahədə əmək məhsuldarlığının kritik dərəcədə aşağı olduğunu sübut edir. Elmi nöqteyi-nəzərdən bu vəziyyət “gizli işsizlik” və ya “qeyri-effektiv məşğulluq” kimi xarakterizə olunur. Aqrar sektorda çalışanların böyük hissəsinin fərdi təsərrüfatlarla məşğul olması, onların müasir texnoloji vərdislərdən uzaq qalmasına və sosial sığorta sisteminə inteqrasiyasının zəifliyinə səbəb olur. Bu baxımdan, iqtisadi islahatların əsas hədəfi kənd təsərrüfatında məşğul olan “artıq” işçi qüvvəsinin tədricən sənaye və xidmət sektorlarına transferini təmin etmək olmalıdır [2, s.94].

Bunun əksinə olaraq, ölkə iqtisadiyyatının əsas gəlir generatoru olan neft-qaz sektoru, yüksək texnoloji təchizata və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinə malik olduğu üçün cəmi məşğulluğun cəmi 1%-ni təşkil edir. Bu fakt iqtisadiyyatda “məhsuldarlıq paradoksu” yaradır: ən yüksək əmək haqqı və ən yüksək əlavə dəyər yaradan sahə ən az işçi qüvvəsi tələb edir. Bu vəziyyət

dövlətin məşğulluq siyasətində qeyri-neft sektorunun, xüsusilə emal sənayesinin və innovativ xidmət sahələrinin stimullaşdırılmasını prioritetə çevirir. Son illərdə kadrların enerji sektorundan qeyri-neft sənayesinə doğru mütəşəkkil axını müşahidə edilməsə də, dövlət tərəfindən yaradılan sənaye parkları və aqroparklar bu istiqamətdə yeni bir institusional çərçivə formalaşdırır [3, s.58].

Xidmət sektoru müasir Azərbaycan əmək bazarının ən dinamik və çevik segmenti kimi çıxış edir. Ticarət, nəqliyyat, turizm və İKT sahələrini əhatə edən bu sektor, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi məşğulluq üçün geniş imkanlar yaradır. Xüsusilə şəhər yerlərində gənc nəslin xidmət sferasına, rəqəmsal platformalara və frilans (freelance) fəaliyyətlərə meyilliliyi artmaqdadır. Lakin xidmət sektorunun strukturunda ticarətin payının hələ də yüksək olması, intellektual xidmətlərin (konsaltinq, proqramlaşdırma, mühəndislik) isə aşağı olması məşğulluğun keyfiyyət tərkibi ilə bağlı müəyyən suallar doğurur. Əmək bazarının bu hissəsində rəqəmsal transformasiya prosesləri (e-HRM, süni intellekt tətbiqləri) kadrların iş tapma müddətini azaltsa da, ixtisaslı kadr çatışmazlığı problemi hələ də kəskinliyini qoruyur.

Əmək bazarının sektorlar üzrə strukturunda müşahidə olunan digər fundamental problem regional disbalansdır. Bakı və Abşeron iqtisadi rayonları respublika üzrə ümumi vakansiyaların və yüksək ixtisaslı kadrların təxminən 70-80%-ni özündə cəmləşdirir. Regional əmək bazarlarında isə məşğulluq əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar (təhsil, səhiyyə, yerli icra orqanları) və mövsümi kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşır. Bu disproporsiya paytaxta olan miqrasiya təzyiqini artırmaqla yanaşı, regionlarda insan kapitalının aşınmasına və “beyin axınına” səbəb olur. Regional inkişaf proqramları çərçivəsində yerli xammal bazasına söykənən sənaye müəssisələrinin yaradılması, məhz bu struktur qeyri-bərabərliyini aradan qaldırmağa xidmət edir [4, s.45].

Müasir dövrdə əmək bazarının sektorlar üzrə analizi həm də təhsil sisteminin (təklifin) sənayenin (tələbin) ehtiyaclarına uyğunluğu prizmasından aparılmalıdır. Azərbaycan əmək bazarında “ixtisas uyğunsuzluğu” (skill mismatch) hələ də həlledici problemlərdən biri kimi qalmaqdadır. Ali təhsilli işsizlərin sayının artması, digər tərəfdən isə texniki peşə sahələrində usta və mühəndis çatışmazlığı, təhsil investisiyalarının iqtisadi səmərəsinin aşağı olduğunu göstərir. İşəgötürənlərin ənənəvi diplomlardan daha çox praktiki səriştələrə və “soft skills” (ünsiyyət, komanda işi, problem həll etmə) bacarıqlarına üstünlük verməsi, əmək bazarında yeni bir filtrasiya mexanizmi formalaşdırır. Bu tendensiya xüsusilə özəl sektorda və transmilli şirkətlərin yerli nümayəndəliklərində daha qabarıq özünü büruzə verir.

Sektorlar üzrə struktur analizi həm də gender və yaş qrupları üzrə məşğulluq modellərini nəzərdən keçirməyi tələb edir. Azərbaycanda qadınların məşğulluğu daha çox təhsil və səhiyyə kimi “sosial yönümlü” sahələrdə cəmləşmişdir ki, bu da həmin sahələrdə əmək haqqı səviyyəsinin nisbətən aşağı olması ilə nəticələnir. Kişilərin isə daha çox texniki, tikinti və nəqliyyat sahələrində fəaliyyət göstərməsi, sektorlararası gender seqreqasiyasını dərinləşdirir. Gənclərin əmək bazarına daxil olması isə “təcrübə tələbi” səddi ilə qarşılaşır ki, bu da gənclər arasında işsizlik səviyyəsinin ümumi orta göstəricidən yuxarı olmasına gətirib çıxarır. Bütün bu amillər kompleks şəkildə Azərbaycanın əmək bazarının keyfiyyət transformasiyasına ehtiyac duyduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın əmək bazarının sektorlar üzrə struktur analizi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı “kəmiyyət məşğulluğundan” “keyfiyyətli məşğulluğa” keçiddən asılıdır. Kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsinin optimallaşdırılması, qeyri-neft sənayesində əmək-tutumlu istehsalatın stimullaşdırılması və xidmət sektorunun rəqəmsallaşması əmək bazarının çevikliyini artırmaqla yanaşı, İnsan kapitalının inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları məhz bu sektorlararası disbalansı aradan qaldırmaqla, hər bir vətəndaşın potensialının ölkənin ÜDM-nə maksimum töhfə verməsini təmin etməlidir.

Açar sözlər: Əmək bazarı, məşğulluq strukturu, insan kapitalı, qeyri-neft sektoru, struktur transformasiyası.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A.M. (2019). *İqtisadi İslahatlar və Əmək Bazarının Formalaşması Problemləri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 215.

2. Quliyev, V.M. (2022). *Azərbaycanda Məşğulluq Strategiyası: Sektorlararası Təhlil*. Bakı: İqtisadiyyat İnstitutu Nəşrləri, 198.
3. Məmmədov, R.S. (2023). Rəqəmsal transformasiya şəraitində insan kapitalının idarə edilməsi. *Azərbaycanın İqtisadiyyatı Jurnalı*, 12(1), 45-62.
4. Həsənov, E.R. (2020). *Əmək Bazarı və Demografik İnkişafın Regional Aspektləri*. Bakı: Letterpress, 180 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2023). *Azərbaycanın əmək bazarı: Statistik məcmuə*. Bakı: DSK Nəşriyyatı, 240.

ENERJİ İSTEHLAKI SİSTEMLƏRİNDƏ ANOMALİYALARIN AŞKARLANMASINDA SOFT COMPUTING YANAŞMALARININ TƏTBİQİ

Tural Sufanzadə

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı

sufanzade@gmail.com

Enerji istehlakı sistemləri, xüsusilə smart grid və paylayıcı şəbəkələr, müasir həyatın və sənayenin əsas dayaqlarındanır. Bu sistemlər enerji resurslarının səmərəli idarə olunması, istehlakın optimallaşdırılması və şəbəkə etibarlılığının qorunması baxımından böyük önəm daşıyır. Lakin bu sistemlərin mürəkkəbliyi və genişliyi anomaliyaların meydana çıxma riskini artırır. Anomaliyalar, yəni sistemin normal iş rejimindən kənar davranışlar, enerji istehlakı və paylayıcı şəbəkələrdə bir sıra problemlər yarada bilər. Məsələn, smart meter məlumatlarındakı qəfil düşümlər və uyğunsuzluqlar enerji oğurluğunu göstərə bilər ki, bu da həm iqtisadi zərərə, həm də şəbəkə resurslarının səmərəsiz istifadəsinə gətirib çıxarır.

Eyni zamanda transformatorlar, paylayıcı kabellər və ölçü cihazlarındakı nasazlıqlar enerji paylanması kəsintilərə və sistemin sabitliyinin pozulmasına səbəb ola bilər. Şəbəkə balansının qorunması üçün enerji istehlakının normal nümunələrə uyğunluğu vacibdir. Anomal davranışlar gərginlik dalğalanmalarına, balanssız paylama hallarına və şəbəkənin ümumi etibarlılığının azalmasına yol açar.

Ənənəvi yanaşmalar, məsələn statistik analiz bəzi hallarda effektiv olsa da, böyük verilənlər, qeyri-xətti davranış və sistem mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunan müasir enerji şəbəkələrində kifayət qədər səmərəli deyil. Bu üsullar real zamanlı məlumat axınlarını emal etmək və anomaliyaları yüksək dəqiqliklə təyin etməkdə məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu səbəbdən, enerji istehlakı sistemlərində anomaliyaların aşkarlanmasında soft computing metodları geniş tətbiq olunur.

Soft kompüter (Soft computing) qeyri-dəqiq, səsli, mürəkkəb və qeyri-xətti sistemləri öyrənmək və idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş elastik yanaşmalardan ibarətdir. Onların üstünlükləri adaptivlik, qeyri-xətti modelləşdirmə qabiliyyəti, hibrid yanaşmalarla yüksək dəqiqlik və böyük verilənlər üzərində real zamanlı işləmə imkanındır. Soft kompüter metodları enerji istehlakı sistemlərində anomaliyaların aşkarlanmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, enerji idarəetməsini optimallaşdırır, xərcləri azaldır və şəbəkə etibarlılığını artırır. Bu yanaşmaların əsas məqsədi sistemin normal və anormal davranışlarını fərqləndirmək və real zamanlı qərarverməni mümkün etməkdir. Enerji istehlakı sistemlərində ən çox tətbiq olunan metodlar arasında neyron şəbəkələri, bulanıq məntiq, genetik alqoritmlər, swarm intelligence və onların hibrid modelləri (məsələn, neuro-fuzzy və GA+NN) yer alır[1].

Neyron şəbəkələri zaman seriyası məlumatlarını öyrənərək enerji sızmaları və qeyri-adi yük dəyişikliklərini erkən aşkarlamağa imkan verir.

Bulanıq məntiq qeyri-dəqiq və dəyişkən məlumatlarla işləyərək sistemin qərarverməsini avtomatlaşdırır.

Hibrid modellər həm öyrənmə, həm də qərarvermə mərhələsində üstün performans göstərir, enerji istehlakı sistemində anomaliyaların dəqiq və real zamanlı aşkarlanmasını mümkün edir.

Beləliklə, soft kompüterinq yanaşmaları enerji sistemlərinin mürəkkəbliyini idarə etmək, nasazlıqları və anomaliyaları vaxtında aşkarlamaq və şəbəkə etibarlılığını artırmaq üçün əvəzsiz bir vasitədir. Enerji istehlakı sistemlərində anomaliyalar sistemin normal iş rejimindən kənara çıxan hallardır və şəbəkə sabitliyi, enerji paylanması və iqtisadi səmərəliliyə təsir göstərir. Əsas növlərə aşağıdakılar aiddir:

Enerji oğurluğu və sızmalar: Qəfil istehlak düşüsləri və uyğunsuzluqlar iqtisadi itkilərə və resursların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur.

Sistem qüsurları və nasazlıqlar: Transformator, kabel və ölçü cihazı problemləri enerji paylanmasında kəsintilərə və şəbəkə sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Load pattern anomaliyaları: İstehlak nümunələrinin normaldan kənara çıxması enerji balansını poza və şəbəkə idarəsini çətinləşdirə bilər.

Hər bir anomaliya növü fərqli təsir göstərir və aşkarlama metodları buna uyğun seçilməlidir. Effektiv sistemlər bu halları vaxtında təyin edərək həm şəbəkənin etibarlılığını, həm də iqtisadi səmərəliliyi təmin edir.

Enerji istehlakı sistemlərində anomaliyaların aşkarlanması üçün soft kompüterinq metodları geniş tətbiq olunur. Bu yanaşmalar sistemin mürəkkəbliyini idarə etməyə, normal və anormal nümunələri fərqləndirməyə və real zamanlı qərarverməni təmin etməyə imkan verir.

Neyron şəbəkələri zaman seriyası məlumatlarını təhlil edərək enerji istehlakı nümunələrinin normal və anormal olduğunu müəyyən edir. Bu metod enerji sızmaları, load pattern dəyişiklikləri və texniki nasazlıqların erkən aşkarlanmasında effektivdir [3].

Fuzzy Logic qeyri-dəqiq dəyişiklikləri dərəcələndirərək sistemin qərarverməsini avtomatlaşdırır. Bu yanaşma real zamanlı monitorinq üçün uyğundur və yanlış pozitiv aşkarlanmanın qarşısını alır.

Hibrid Neuro-Fuzzy sistemlər neyron şəbəkəsinin öyrənmə qabiliyyəti ilə fuzzy sisteminin qərarvermə mexanizmini birləşdirir. Bu kombinasiya enerji sistemində anomaliyaların daha yüksək dəqiqliklə aşkarlanmasını təmin edir.

Gələcəkdə real-time monitorinq, IoT-based smart grid və semi-supervised learning metodları aşkarlamayı daha da təkmilləşdirəcək. Bu yanaşmalar həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də şəbəkənin dayanıqlığını təmin edir. Beləliklə, enerji sistemlərinin ağıllı, adaptiv və təhlükəsiz işləməsi üçün soft kompüterinq metodları vacib rol oynayır.

Açar sözlər: Enerji istehlakı, smart grid, anomaliyaların aşkarlanması, soft kompüterinq, neyron şəbəkələri, hibrid modellər.

Ədəbiyyat

1. Amin, M., Zhang, Y., Khan, S. (2019). Hybrid GA-ANN approach for load pattern anomaly detection in smart grids. *IEEE Transactions on Smart Grid*, 10(3), 2540-2551. <https://doi.org/10.1109/TSG.2018.2876941>
2. Bishop, C.M. (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.
3. Haykin, S. (2009). *Neural Networks and Learning Machines*, 3rd edition. Pearson.

MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN GƏNCLƏR ARASINDA QORUNMASI PROBLEMİ

Nigar Süleymanlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı

nigarsuleymanli702@gmail.com

Müasir dövrdə cəmiyyətin sürətli inkişafı, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi, informasiya texnologiyalarının geniş yayılması və mədəniyyətlərarası əlaqələrin artması milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsini aktuallaşdırır [5]. Bu proseslər bir tərəfdən xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratsa da, digər tərəfdən milli kimliyin, ənənələrin və mənəvi dəyərlərin zəifləməsi təhlükəsini də ortaya çıxarır [1]. Xüsusilə gənclər bu dəyişikliklərin birbaşa təsiri altında olan sosial qrup kimi diqqət mərkəzində dayanır. Gənclər cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran əsas sosial təbəqədir və onların milli-mənəvi dəyərlərə münasibəti bütövlüklə cəmiyyətin ideoloji, mədəni və mənəvi inkişaf səviyyəsini müəyyən edir [5]. Ailə, təhsil, sosial mühit, kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələr gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu amillərin təsiri altında bəzi hallarda milli dəyərlərə laqeydlilik, ənənəvi mənəvi prinsiplərin arxa plana keçməsi və yad mədəni təsirlərin üstünlük qazanması müşahidə olunur. Milli-mənəvi dəyərlər gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, vətənpərvərlik hissinin inkişafında, milli kimlik şüurunun möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların zəifləməsi isə cəmiyyətin mənəvi dayanıqlığına və sosial harmoniyasına mənfi təsir göstərə bilər.

Adət-ənənələr, folklor və dini bayramlar, ailə münasibətləri, böyüyə hörmət, vətənpərvərlik, kollektivlik və məsuliyyət hissi bu dəyərlərin əsas komponentləri kimi çıxış edir. Bu normalar cəmiyyət üzvlərinin davranışlarını istiqamətləndirir, sosial münasibətlərdə tarazlığı və davamlılığı təmin edir. Lakin son dövrlərdə bu dəyərlərin xüsusilə gənclər arasında əvvəlki təsir gücünü qismən itirdiyi müşahidə olunur. Azərbaycanda gənclər arasında bu soyuqlaşma və laqeydliyin yaranmasının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə qloballaşma və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində yad mədəni modellərin sürətlə yayılması qeyd olunmalıdır. Günümüzdə sosial şəbəkələr, xarici media məzmunları və virtual ünsiyyət formaları gənclərin dünyagörüşünü formalaşdırmaqda ənənəvi sosial institutlardan - ailə və cəmiyyətdən daha təsirli mövqeyə sahib olmağa başlamışdır. Nəticədə milli dəyərlər ikinci plana keçir, fərdi maraqlar və xarici həyat tərzı nümunələri üstünlük qazanır [4]. Digər mühüm səbəb ailə institutunda müşahidə olunan dəyişikliklərdir. Müasir həyatın sürətli tempi, valideynlərin məşğulluğu və ailədaxili ünsiyyətin zəifləməsi gənclərin milli-mənəvi dəyərləri birbaşa ailə mühitində mənimsəməsinə maneə olur. Gənclərin həyata baxış tərzı, öz keçmişini və məniyini dərk etməsi, habelə xarakterinin formalaşmasında ailə mühitinin çox böyük bir rolu vardır. Lakin ailədə sosial normaların ötürülməsi zəiflədikdə, gənclər bu boşluğu alternativ, ancaq çox zaman milli dəyərlərlə uzlaşmayan mənbələrdən doldurmağa çalışırlar [4]. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə sosial nəzarət mexanizmlərinin zəifləməsi də mühüm amillərdən biridir. Əvvəllər kollektiv münasibətlər və ictimai qınay sosial davranışları tənzimləyən əsas vasitələrdən biri idisə, müasir dövrdə fərdiyyətçiliyin artması bu mexanizmlərin təsir gücünü azaldır. Gənclər sosial normaları pozmağı azadlıq kimi dəyərləndirə bilər və bu, milli-mənəvi prinsiplərə laqeyd münasibətin yaranmasına zəmin yaradır.

Milli-mənəvi dəyərlərə qarşı laqeydliyin cəmiyyət üçün bir sıra mənfi nəticələri mövcuddur. Bu hal sosial həmrəyliyin zəifləməsinə, nəsillərarası münasibətlərdə gərginliyin artmasına və milli kimlik şüurunun zəifləməsinə səbəb ola bilər [5]. Gənclər arasında mənəvi məsuliyyət hissinin azalması cəmiyyətin ümumi sosial-mənəvi sağlamlığına mənfi təsir göstərir və sosial münasibətlərdə individual maraqların üstünlük təşkil etməsinə yol açır. Əgər bu proses davamlı xarakter alarsa, gələcəkdə milli kimliyin zəifləməsi, mədəni irsə marağın azalması və cəmiyyətin mənəvi dayanıqlığının sarsılması kimi ciddi problemlər yarana bilər [2]. Uzunmüddətli perspektivdə bu, sosial parçalanma riskini artırır, milli ideoloji birliyin zəifləməsinə və cəmiyyətin öz tarixi-mədəni köklərindən uzaqlaşmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması

yalnız fərdi məsələ deyil, eyni zamanda cəmiyyətin davamlı inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan sosial problemdir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi Azərbaycan cəmiyyəti üçün yeni deyil. Xüsusilə, XX əsrdə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) tərkibində olduğumuz dövrdə milli kimliyin zəiflədilməsi və milli şüurun arxa plana keçirilməsi istiqamətində sistemli siyasət həyata keçirilmişdir [6]. Sovet ideologiyasının əsas məqsədlərindən biri “vahid sovetxalqı” anlayışını formalaşdırmaqla milli fərqlilikləri, etnik özünəməxsusluğu və milli-mənəvi dəyərləri ikinci plana keçirmək olmuşdur [2]. Bu siyasət çərçivəsində milli dilin istifadəsi məhdudlaşdırılmış, milli tarix və mədəni irs ideoloji süzgəcdən keçirilmiş, dini və mənəvi dəyərlər isə gerilik və mühafizəkarlıq kimi təqdim edilmişdir. SSRİ dövründə milli kimliyin zəiflədilməsi istiqamətində aparılan bu siyasət milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının nə qədər həyati əhəmiyyət daşdığını aydın şəkildə göstərir. Məhz milli dəyərlərə bağlılıq Azərbaycan xalqının öz kimliyini itirməməsində, milli şüurun qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynamışdır. Tarixi yaddaşın zəiflədilməsi cəhdlərinə baxmayaraq, ailə mühiti, xalq adət-ənənələri və milli düşüncə tərzı bu dəyərlərin tamamilə yox olmasının qarşısını almışdır [6].

Müasir dövrdə isə milli-mənəvi dəyərlərə biganə yanaşma artıq xarici ideoloji təzyiqlərdən daha çox, qloballaşma və informasiya mühitinin təsiri ilə əlaqələndirilir. Lakin tarixi təcrübə göstərir ki, milli dəyərlərə laqeyd münasibət cəmiyyət üçün uzunmüddətli və ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Keçmişdə milli kimliyin zəiflədilməsi cəhdləri xalqın tarixi yaddaşına və mədəni irsinə təhlükə yaratdığı kimi, bu gün də milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşma cəmiyyətin mənəvi dayaqlarını zəiflədə bilər [4]. Bu baxımdan milli-mənəvi dəyərlərə xüsusi önəm verilməsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu dəyərlər yalnız keçmişin mirası deyil, eyni zamanda gələcək nəsillərin formalaşmasında əsas rol oynayan sosial və mənəvi mexanizmdir. Milli kimlik şüurunun güclü olması gənclərin həm global dünyaya inteqrasiya etməsinə, həm də öz mənsəbiyyətini itirməməsinə imkan yaradır.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks yanaşma zəruridir. İlk növbədə ailə institutunun rolu gücləndirilməli, milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi ailədaxili münasibətlərin əsas tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Ailədə formalaşan dəyərlər gəncin dünyagörüşünün əsasını təşkil edir və sonrakı sosial mühitlərdə onun davranışlarına birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda cəmiyyətin digər sosial institutları (məktəblər, universitetlər və digər təhsil ocaqları) milli dəyərlərin təbliği və qorunması prosesində fəal iştirak etməlidir. Digər mühüm məsələ milli dəyərlərin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təqdim olunmasıdır. Qloballaşmadan təcrid olunmaq mümkün olmadığı üçün əsas məqsəd milli-mənəvi dəyərləri müasir düşüncə tərzı ilə uzlaşdırmaq olmalıdır. Bu baxımdan milli dəyərlərin müasir texnologiyalar, media və rəqəmsal platformalar vasitəsilə gənclərə çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi dəyərlərin müasir formada təqdim edilməsi onların gənclər üçün daha cəlbedici və anlaşılın olmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması global dünyaya qapalı qalmaq demək deyil. Əksinə, milli kimliyini qoruyan fərd global cəmiyyətə daha inamlı şəkildə inteqrasiya edə bilər [5]. Müasir dünyanın tələblərinə uyğun düşünən, lakin milli dəyərlərə sadıq qalan gənclər cəmiyyətin sosial və mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu balansın qorunması milli kimliyin davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Milli dəyərləri dəyişdirmək yox, sadəcə transformasiyasını təmin etmək lazımdır. Elmi yanaşmada qəbul edilən əsas prinsip budur ki, milli-mənəvi dəyərlər ləğv edilmir və ya kor-koranə qorunmur, onlar zamanın sosial, hüquqi və mədəni tələblərinə uyğun şəkildə transformasiya olunur [1]. Yəni mahiyyət saxlanılır, forma və tətbiq üsulu dəyişir. Sağlam transformasiyanın əsas prinsipləri insan hüquqlarına zidd olmamalı, fərdi azadlıqları boğmamalı, qadın-kişi bərabərliyinə zidd olmamalı, müasir sosial realıqla uzlaşmalı və məcburiyyətlə deyil, şüurlu seçim üzərində qurulmalıdır. Məsələn, ənənəvi sosial normalardan biri olan böyüyə hörmət anlayışı müasir dövrdə avtoritar itaət kimi deyil, qarşılıqlı hörmət və sağlam ünsiyyət çərçivəsində yenidən dəyərləndirilməlidir. Gənclərin fikrini ifadə etməsi və tənqidi düşüncə nümayiş etdirməsi hörmətsizlik kimi qəbul edilməməli, əksinə, şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir cəmiyyət şəraitində ailə institutu fərdin azad seçimi və qarşılıqlı hörmət

prinsipləri əsasında formalaşmalıdır. Ailə bağlarının güclü qalması fərdi iradənin boğulması hesabına deyil, ailə üzvləri arasında etimad və mənəvi bağlılıq üzərində qurulmalıdır. Bu prosesdə gender məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Ənənəvi düşüncədə namus anlayışının yalnız qadın davranışı ilə əlaqələndirilməsi müasir cəmiyyətin hüquqi və etik prinsipləri ilə uzlaşmır. Müasir yanaşmada namus anlayışı cinsiyyətə bağlı olmayan, hər bir fərdin şəxsi məsuliyyətini və mənəvi bütövlüyünü ifadə edən ümumi dəyər kimi qəbul edilməlidir. Azərbaycanda bəzi hallarda müşahidə olunan “El nə deyər?” düşüncə tərzində fərdi qərarların sosial qorxu ilə əvəz olunmasına səbəb olur. Bu yanaşma gənclərin şəxsi inkişafına mane olmaqla yanaşı, sosial münasibətlərdə ikiüzlülük və passivlik yaradır. Eyni zamanda erkən evliliklərin də ənənə adı altında təqdim edilməsi ciddi sosial problemlərə yol açır. Bu hal gənclərin təhsil imkanlarını məhdudlaşdırır, onları vaxtından tez ağır məsuliyyət altına yükləyir və sosial-psixoloji inkişafına mənfi təsir göstərir. Həmçinin emosional ifadənin zəiflik kimi qiymətləndirilməsi də milli-mental düşüncədə mübahisəli məsələlərdən biridir. Xüsusilə kişilərdə hisslərin ifadə olunmasının ayıb sayılması emosional savadsızlıq və psixoloji gərginlik yaradır. Halbuki sağlam cəmiyyət fərdlərin emosional ifadəsinə imkan yaradan sosial mühit üzərində formalaşır.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması onların dəyişməz saxlanılması deyil, zamanın tələblərinə uyğun şəkildə yenidən mənalandırılması ilə mümkündür. Müasir dünyanın sosial və mədəni çağırışlarından uzaqlaşmadan milli kimliyi qorumaq yalnız dəyərlərin məntiqi, ədalətli və şüurlu şəkildə təqdim olunması nəticəsində mümkündür. Bu yanaşma həm milli irsin davamlılığını təmin edir, həm də gənclərin global cəmiyyətə inteqrasiyasına mane olmur. Tarixi təcrübə və müasir reallıqlar göstərdiyi kimi milli-mənəvi dəyərlərin qorunması yalnız mədəni məsələ deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial sabitliyi, ideoloji bütövlüyü və gələcək inkişafı üçün zəruri şərtidir. Bu dəyərlərin unudulması keçmişdə olduğu kimi bu gün də milli kimliyin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də müasir cəmiyyət şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və yaşadılması prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Açar sözlər: Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, milli kimlik şüuru, sosial normalar.

Ədəbiyyat

1. Hobsbawm, E., Ranger, T. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Ibrahimova, G., Nighde, O. (2020). National-moral values of Azerbaijan in the context of soviet state policy (1920-1940). *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities*.
3. Milli-mənəvi kimlik və müasir çağırışlar. scara.gov.az
4. Nuruzade, S. (2022). Propaganda and the formation of Soviet values in Azerbaijan during the years of Soviet rule. *International Scientific Journal The Caucasus and the World*, 24, 139-146.
5. Smith, A.D. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.
6. Yilmaz, H. (2013). *The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930s*. Cambridge University Press.
7. https://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/dekabr/283974.htm?utm_source

XX ƏSR PORTUQAL MODERNİZMDƏ FƏLSƏFİ VƏ ESTETİK PARADİQMALAR: FERNANDO PESSOA FENOMENİ

Gülşən Şabanova

Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı

sabanovagulsen41@gmail.com

XX əsr dünya ədəbiyyatının ən sirli və mürəkkəb nümayəndələrindən biri Fernando Pessoa (1888-1935) yaratdığı “heteronimlər” sistemi ilə ədəbi dünyada inqilab etmişdir. Pessoa-nı digər modernistlərdən fərqləndirən əsas cəhət onun sadəcə heteronim yaratması deyil, hər biri üçün ayrı taleyi, fəlsəfəsi, fiziki görünüşü və üslubu olan onlarla müstəqil ədəbi şəxsiyyət formalaşdırmasıdır.

Heteronimlik vasitəsilə Pessoa müxtəlif poetik-estetik modelləri ifşa etmişdir. O, sənət nəzəriyyəsində iki ayrı estetika anlayışını “passiv” (ayna) və “aktiv” (prizma) estetikalarını irəli sürmüşdü [2]. Passiv estetika sənəti “obyektivliyin surətinə”, aktiv estetika isə “dünyanı öz alətinə çevirərək fərdi baxışı” formalaşdırırdı [2]. Heteronimləri Fernando Pessoa-nı hər bir poetik səsin özünəməxsus estetikasını nümayiş etdirdi. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, heteronimlərinin hər biri fərqli dünyagörüşü və üsluba malik olduğundan 20-ci əsr portuqal ədəbiyyatının “dörd əsas şairi” ondan ibarət hesab edilə bilərdi [4]. O, Avropa və Amerika avanqardını yaxından izləyərək Portuqaliyada “sensationizm” adlı estetik hərəkəti formalaşdırdı [5]. McNeill-in araşdırmasına görə, Pessoa Britaniyadakı ədəbiyyat jurnallarını mütəmadi olaraq təhlil edir və ingilis modernizminin novator ideyalarını Portuqaliyaya ötürürdü [3]. Nəticədə, Pessoa Portuqal modernist ədəbiyyatını həm fəlsəfi, həm də estetik baxımdan zənginləşdirmiş, öz heteronimləri və yazıları ilə XX əsrin Portuqal modernizminin formalaşmasında mərkəzi rol oynamışdı [3]. Araşdırmalar göstərir ki, Pessoa heteronimlər konsepsiyası sayəsində “təmiz-subyektin mövcud olmadığını”, yalnız “subyekt-obyekt” anlayışının reallığını müdafiə edirdi [2]. O, heteronimləri vasitəsilə öz insanlığını müxtəlif yazı müəllifləri arasında bölüşdürdüyünü etiraf edirdi [3]. Pessoa heteronim yaratmağı “saxtalaşmaq özü ilə tanış olmaqdır” kimi təsvir edərək heteronimləri özünü təhlil etməyin vasitəsi hesab edirdi. Beləliklə, heteronimlər Pessoa-ya görə şəxsiyyətin sabit vahid yox, çoxnüfuzlu, daim yenilənən bir quruluş olduğunu göstərir.

Pessoa öz yaradıcılığını “drama em gente” (insanlar içində dram) adlandırırdı. O, bir çox mütəfəkkirin əksinə, öz daxili dünyasını tək bir səslə deyil, müxtəlif səslərin polifoniyası ilə ifadə edirdi. Onun ən məşhur üç heteronimi: Alberto Kaeyro, Rikardo Reis və Alvaro de Kamposdur [4]. Alberto Kaeyro - “Ustad” obrazı: Pessoa onu bütün digər heteronimlərin və hətta özünün ustadı hesab edirdi. Kaeyro 1889-cu ildə Lissabonda doğulmuş, lakin ömrünün çoxunu kənddə yaşamış bir obrazdır. O, təbiət şairidir. Onun fəlsəfəsinin əsasını “metafizikanın inkarı” təşkil edir. Kaeyro-ya görə, əşyalar yalnız göründükləri kimidir və onlarda gizli bir məna axtarmaq yanlışdır [1]. Rikardo Reis - Klassik Stoik: Reis peşəcə həkimdir və yüksək klassik təhsil almış bir obrazdır. Onun şeirləri latın və yunan poeziyasının təsiri altındadır. Reisin yaradıcılığında zamanın keçiciliyi və taleyin qaçınılmazlığı mərkəzi mövzulardır. O, hər bir anı stoik bir sakitliklə yaşamağı və duyğulardan qaçmağı təbliğ edir [1]. Alvaro de Kampos - Modernist və Futurist: Gəmi mühəndisi olan Kampos, Pessoa-nın ən emosional və coşğun tərəfidir. O, texnologiyanı, zavodların gurultusunu, vağzalların xaosunu və modernizmin sürətini sevir. Lakin Kamposun sonrakı dövr yaradıcılığında dərin bir egzistensial (varlıq) boşluq və məyusluq müşahidə olunur. Onun “Tütün dükanı” şeiri insanın heçliyi haqqında yazılmış ən güclü bədii nümunələrdən biridir [1].

Pessoa-nın öz adı ilə yazdığı (“ortonim”) əsərlər daha çox simvolizm və milli həsrət (saudade) motivləri ilə zəngindir. Onun sağlığında nəşr olunan yeganə portuqalca kitabı “Mesaj” (Mensagem) ölkəsinin keçmiş şöhrətindən və gələcək ümidlərindən bəhs edir. Digər tərəfdən, Pessoa-nın on illər boyu üzərində işlədiyi və sandıqdan çıxan “*Narahatlığın Kitabı*” (Livro do Desassossego), modern insanın daxili tənhalığının ensiklopediyası hesab olunur.

Fernando Pessoa irsi bizə göstərir ki, kimlik vahid və dəyişməz bir anlayış deyil. O, özünü hissələrə bölərək hər bir hissədən yeni bir kainat yaratmışdır. Bu gün Pessoa-nın yaradıcılığı təkcə

ədəbi mətn kimi deyil, həm də psixoloji və fəlsəfi bir fenomen kimi öyrənilməkdədir. Onun əsərləri müasir insanın daxili dünyasını anlamaq üçün əvəzolunmaz mənbədir [4].

Açar sözlər: Fernando Pessoa, heteronim, modernizm, Portuqaliya ədəbiyyatı, Alberto Kaeyro, Rikardo Reis, Alvaro de Kampos.

Ədəbiyyat

1. Cardiello, A., Gori, P. (2016). Nietzsche's and Pessoa's psychological fictionalism. *Pessoa Plural*, 10, 578-605.
2. Ciuraru, C. Fernando Pessoa & his heteronyms. Poetry Society. <https://poetrysociety.org/poems-essays/tributes/fernando-pessoa-his-heteronyms>
3. McNeill, P.S. (2016). Mediating transnational reception in Portuguese modernism: Fernando Pessoa and the English magazines. *Portuguese Literary and Cultural Studies*, 28. <https://doi.org/10.62791/b2rdss44>
4. Zenith, R. (2021). The heteronymous identities of Fernando Pessoa. <https://lithub.com/the-heteronymous-identities-of-fernando-pessoa/>
5. Pessoa, F. (2025). *Writings on Art and Poetical Theory*. <https://portuguese-american-journal.com/book-writings-on-art-and-poetical-theory-by-fernando-pessoa-editors-note-2/>

О СУЩНОСТИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Хаяла Шабанова

Бакинский Государственный Университет, Баку
shabanovakhayala98@gmail.com

История - это основной предмет, который можно считать матерью социальных наук [4]. Историческая наука претерпела значительные изменения на разных этапах эволюции. Историческая наука в Азербайджане прошла несколько стадий развития и в разное время обогащалась трудами историков. В советский период историография уделяла больше внимания марксистско-ленинской идеологии. Этот фактор создал различные препятствия на пути развития исторической науки. Е. Вяземский в своей диссертации отмечал: “Школьное историческое образование, традиционно строившееся в СССР на основе официальной государственной идеологии и достижений исторической науки, в конце 1980-х годов оказалось в состоянии теоретической и методологической неопределенности, с путаницей в методологических и ценностных правилах” [1]. Существовавшие в СССР идеологические и научные подходы к школьному историческому образованию утратили свою актуальность, а принципиально новые подходы появились лишь недавно и еще не достигли уровня философско-методологического синтеза”. Начиная с 1991 года, в независимом Азербайджане начинается новый этап развития исторической науки. В связи с применением новых стратегий обучения в образовательной системе республики, были проведены коренные реформы [2]. Роль и сущность исторической науки в современной системе образования неоспоримы. Историческая наука незаменима в нашем образовании для формирования исторического сознания молодого поколения.

В системе образования школьное историческое образование является важным инструментом формирования исторического сознания молодежи и содействия преемственности поколений. История как предмет призвана помочь учащимся овладеть культурными и историческими традициями своего и других народов. В современном мире, где глобализация и стремительное распространение информационных технологий существенно влияют на все сферы жизни, интерес к исторической науке, в некоторых случаях, снизился. Этот процесс, в свою очередь, вызвал дискуссии в научном сообществе. Например, некоторые

ученые утверждают, что историю не следует рассматривать как самостоятельную область знаний, а скорее как интегрированную с другими гуманитарными и социальными науками, поэтому они не рассматривают историческую науку как отдельную область науки, называя ее “историческими исследованиями”.

В последние десятилетия основными путями популяризации исторической науки в Азербайджане стали целенаправленные усилия государства, научно-исследовательских учреждений и образовательных организаций. Исторические знания в Азербайджанской Республике интегрированы в школьные и университетские учебные программы и создают благоприятные условия для изучения исторических и культурных ценностей. Многие университеты Азербайджана, в частности, исторический факультет Бакинского государственного университета, играют важную роль в изучении истории не только истории Азербайджана, но и других стран, а также в формировании исторического сознания студентов. В то же время образовательные учреждения имеют особое значение в подготовке научных кадров. Сегодня различные мероприятия, посвященные значимым историческим событиям, проводятся в государственных и частных школах Азербайджана, а также в высших учебных заведениях. Эти мероприятия способствуют укреплению связей между учеными и преподавателями, а также повышению общего уровня исторического образования. Это не только способствует развитию новых знаний и методов обучения, но и поддерживает научный интерес у молодежи.

Несмотря на вышеуказанные меры по популяризации исторической науки, остаются недостатки, требующие своевременного решения. Например, в Азербайджане отсутствует историческое общество, хотя опыт создания и функционирования исторических обществ широко используется за рубежом. Эти исторические общества регулярно организуют научные мероприятия, готовят материалы, соответствующие современным стандартам, для расширения мировоззрения студентов. Отсутствие мультимедийных технологий для школьников и студентов также приводит к определенным проблемам. На этом примере можно сказать, что малое количество полнометражных документальных фильмов по истории Азербайджана препятствует популяризации исторической науки.

Немаловажную роль в популяризации исторической науки играют СМИ, а также социальные сети. В социальных сетях в последние годы распространены контенты с исторической тематикой, что является мотивирующим звеном для изучения истории. Широко известными средствами массовой информации являются: “Azerhistory”, “Tarix portalı”, “Belə belə işlər”, “Virtual Qarabağ” [5; 6; 7; 8].

Развитие исторической науки в современном мире создает условия для борьбы с фальсификацией истории. Как нам известно, в ходе Отечественной войны 2020 года, против врага использовалась тактика информационной войны. Знание истории и объективная интерпретация исторических событий, привели к триумфу азербайджанского народа. Таким образом, историческое образование остается актуальным и важным в современном мире, помогая людям понимать прошлое, анализировать настоящее и строить будущее на основе уроков истории.

Ключевые слова: Современное образование, историческая наука, глобализация.

Литература

1. Вяземский, Е.Е. (2004). Становление и развитие системы школьного исторического образования в современной России. Москва, 445.
2. Ризаева, Г.А. (2016). Традиционные и новые методы обучения в преподавании истории Азербайджана в общеобразовательных школах. *Балтийский Гуманитарный Журнал*, 5(15), 181-184.
3. Чернышева, Ю.С. (2024). Популяризация исторического знания среди студентов: Востребованность и инструменты. *Гуманитарные Исследования. История и Филология*, 13, 41-51.

4. Das, N.C. (2022). Popularization of history among students: A teacher's perspective. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 8(6), 46-47.
5. <https://azerhistory.com/>
6. <https://history.az/ru/>
7. <https://azerbaijan.az/ru/information/301>
8. <https://www.virtualkarabakh.az/>

Müasir təhsil sistemində tarix elminin mahiyyətinə dair

Müasir dövrdə müxtəlif texnologiyaların inkişafı humanitar elmlər sahəsində də müəyyən dəyişikliklərə gətirib olmuşdur. Tarix elmi qədim elm olmasına baxmayaraq, şagird və tələbələr arasında bu fənnə marağın azaldığı müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, həm dövlət, həm də özəl məktəblərdə, eyni zamanda ali təhsil ocaqlarında tarix fənninin tədrisi müasir təhsil prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir. İşdə tarix elminin müasir təhsil sistemində rolu, eləcə də onun populyarlaşdırılmasında müxtəlif müasir tədris vasitələrinin əhəmiyyəti təhlil olunub və araşdırılmışdır.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАБОТКЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Ляман Шахбазова

Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики, Баку

leman355@gmail.com

Искусственный интеллект (ИИ) становится неотъемлемой частью современного мира, проникая во множество сфер нашей жизни. Одной из таких сфер является экономика, где применение технологий ИИ меняет подходы к анализу и обработке данных. Эта статья посвящена детальному рассмотрению использования ИИ в экономической аналитике, его возможностям, преимуществам и вызовам, с которыми сталкиваются экономисты и специалисты в области данных.

Роль искусственного интеллекта в экономическом анализе. Искусственный интеллект охватывает широкий спектр технологий, включая машинное обучение, обработку естественного языка и анализ больших данных. Эти инструменты позволяют значительно улучшить качество и скорость обработки экономической информации. Актуальность данного подхода восстанавливается с учетом того, что современные экономические системы генерируют огромное количество данных: статистика, рыночные индикаторы, финансовые отчеты и много другого. В традиционных системах аналитики это ведет к сложностям в интерпретации информации, тогда как ИИ способен справляться с такими задачами с большей эффективностью.

Улучшение точности прогнозирования. Одним из основных преимуществ применения ИИ в экономике является повышение точности прогнозирования. Традиционные модели часто основываются на статических данных и предположениях. В отличие от этого, методы машинного обучения способны адаптироваться к изменениям в данных. Например, алгоритмы могут анализировать большие объемы исторических данных и выявлять скрытые паттерны, которые невозможно заметить при классических подходах. Это позволяет не только более точно предсказывать экономические тренды, но и быстрее реагировать на изменения.

Оптимизация бизнес-процессов. ИИ также играют значительную роль в оптимизации бизнес-процессов. С помощью технологий автоматизации и анализа данных компании могут лучше управлять своими ресурсами и минимизировать издержки. К примеру, с помощью

алгоритмов можно управлять цепочками поставок, оптимизируя запасы товаров, что приводит к снижению расходов на хранение и увеличению общей эффективности бизнеса. Анализ больших данных позволяет компаниям находить узкие места в процессе, оптимизируя его и повышая прибыльность.

Методы анализа данных с использованием ИИ. Существует множество методов и технологий, используемых для анализа экономических данных с применением ИИ. Рассмотрим некоторые из наиболее популярных.

Машинное обучение. Машинное обучение является основой для большинства приложений ИИ в экономике. Оно включает в себя такие направления, как:

1. Регрессионный анализ - позволяет предсказывать количественные показатели, основываясь на обучении на исторических данных. Например, компании могут использовать регрессионные модели для прогнозирования продаж на основе различных факторов, включая экономические условия и сезонность.

2. Классификация - применяется для разделения данных на категории. Он может использоваться в кредитном скоринге для оценки вероятности дефолта заемщика, анализируя его финансовую историю и другие параметры.

Обработка естественного языка (NLP). Обработка естественного языка помогает анализировать текстовые данные, что очень важно в экономике. Сегменты информации, такие как финансовые отчеты, новости и отчеты аналитиков, могут быть оценены с использованием алгоритмов NLP. Это позволяет экономистам получать ценную информацию и идентифицировать тренды, не углубляясь в каждую запись вручную. Например, аналитику может быть полезно быстро оценивать настроение рынка по новостям, получая данные о том, как общественное мнение влияет на экономические решения.

Анализ больших данных. Большие данные представляют собой сложные и объемные наборы информации, которые невозможно обработать традиционными способами. ИИ позволяет анализировать эти данные, выявлять взаимосвязи и делать эмпирические выводы. В экономике это может быть особенно полезно для создания репрезентативной схемы поведения потребителей и оценки эффективности различных экономических стратегий.

Примеры применения ИИ в экономике. Существуют множество реальных примеров применения технологий ИИ в экономической аналитике. Рассмотрим несколько из них более подробно.

Предсказания финансовых рынков. Одной из наиболее известных областей, где применяется ИИ, является анализ финансовых рынков. Компании используют сложные алгоритмы для создания моделей, которые анализируют десятки факторов, влияющих на стоимость акций, облигаций и других финансовых активов. Например, такие технологии, как нейронные сети, могут предсказывать ценовые колебания акций, опираясь на исторические данные и текущие события.

Общие рыночные тренды. Некоторые большие компании, такие как Google и Amazon используют ИИ для анализа рыночных трендов. Например, анализируя данные о поисковых запросах, они могут моделировать спрос на определенные продукты или услуги, улучшив свои стратегии маркетинга и управления запасами. Использование ИИ позволяет быстро реагировать на изменения на рынке и адаптироваться к ним.

Оптимизация цепочек поставок. Амазон и другие крупные ритейлеры внедряют системы ИИ для оптимизации своей цепочки поставок. Алгоритмы анализируют данные о продажах, текущем состоянии запасов и транспортировке товаров. Это позволяет предсказывать потребности клиентов, минимизируя время доставки и снижая издержки.

Применение технологий искусственного интеллекта в обработке экономических данных открывает новые горизонты для аналитики и принятия решений. Возможности, которые предоставляет ИИ, значительно превышают ограничения традиционных методов и подходят для быстроменяющейся экономической среды. Искусственный интеллект преобразует экономический анализ, делая его более точным, быстрым и доступным. В

стремительно меняющемся мире эффективность и адаптивность становятся ключевыми факторами успеха, и ИИ играет важную роль в этом процессе.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, машинное обучение, анализ больших данных.

Литература

1. Bishop, C.M. (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*.
2. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2017). *Machine, Platform, Crowd*.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. (2016). *Deep Learning*.
4. Hastie, T., Tibshirani, R., Friedman, J. (2017). *The Elements of Statistical Learning*.
5. Jordan, M.I., Mitchell, T.M. (2015). *Machine Learning: Trends, Perspectives and Prospects*.
6. Russell, S., Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*.
7. Varian, H.R. (2014). *Big Data: New Tricks for Econometrics*.

İqtisadi məlumatların emalında süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi

Tezisdə süni intellekt texnologiyalarının iqtisadi məlumatların emalında və təhlilində rolu araşdırılmışdır. Maşın öyrənməsi, verilənlərin analizi və təbii dilin emalı iqtisadi proqnozların dəqiqliyini artırmağa və biznes proseslərini optimallaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda, süni intellektin tətbiqi zamanı məlumat keyfiyyəti, kadr hazırlığı və etik məsələlər kimi problemlər də nəzərə alınır.

WAYS OF FORMATION MULTICULTURAL VALUES

Nubar Shahmaliyeva

Azerbaijan Medical University, Baku

Shahmaliyevanubar@yahoo.com

The role of education in the formation of multicultural values is significant. Education plays a critical role in shaping the values and beliefs of individuals and it can also promote understanding and acceptance of diversity in society. Here are some ways education can contribute to the formation of multicultural values: Exposure to diverse perspectives; Teaching cultural awareness and sensitivity; Encouraging critical thinking; Fostering intercultural communication skills.

Exposure to diverse perspectives is an essential aspect of education that can contribute significantly to the formation of multicultural values. By exposing individuals to diverse perspectives, they can learn about other cultures, lifestyles and belief systems. This exposure can help individuals develop a more comprehensive understanding of the world and the people around them, leading to greater empathy and acceptance. The way education can provide exposure to diverse perspectives is through a diverse curriculum. A curriculum that includes diverse literature, history and social studies can expose students to different cultures and ways of life. Additionally, incorporating multicultural perspectives into classroom discussions encourages students to question assumptions and appreciate multiple viewpoints. Such an inclusive educational approach not only broadens intellectual horizons but also nurtures open-mindedness and respect qualities that are fundamental to peaceful coexistence in a multicultural world. Another way education can provide exposure to diverse perspectives is through a diverse teaching staff. Teachers from different backgrounds can bring unique perspectives and experiences to the classroom, helping students learn about and appreciate diversity [1].

Exposure to diverse perspectives is a critical aspect of education that can contribute significantly to the formation of multicultural values. By providing opportunities for students to learn about and interact with different cultures, education can promote understanding, empathy and acceptance of diversity. Teaching cultural awareness and sensitivity is another important aspect of

education that can contribute to the formation of multicultural values. By teaching cultural awareness and sensitivity, education can help individuals recognize and appreciate cultural differences and promote respect and acceptance of diverse cultures.

One way to teach cultural awareness and sensitivity is through multicultural education. Multicultural education is a teaching approach that emphasizes the value of diversity in society and seeks to promote understanding and acceptance of different cultures. It can include teaching about the history and culture of different ethnic groups, promoting respect for cultural diversity and challenging stereotypes and prejudices. Another way to teach cultural awareness and sensitivity is through cross-cultural communication training. Cross-cultural communication training can provide individuals with the skills and knowledge necessary to interact effectively with people from different cultural backgrounds. This can include understanding differences in communication styles, recognizing and respecting cultural norms and avoiding cultural misunderstandings [2].

Encouraging critical thinking is another important aspect of education that can contribute to the formation of multicultural values. By encouraging critical thinking, education can help individuals challenge their own biases and assumptions and promote open-mindedness and tolerance towards different cultures [3]. Encourage critical thinking is through a curriculum that emphasizes the importance of critical analysis and problem-solving. This can involve teaching individuals to analyze and evaluate different perspectives and sources of information and to identify biases and assumptions that may affect their thinking. By encouraging individuals to think critically about different cultural perspectives, education can help promote understanding and acceptance of diverse cultures.

Another way to encourage critical thinking is through a teaching approach that promotes inquiry-based learning. Inquiry-based learning encourages individuals to ask questions and seek answers through their own research and exploration. By encouraging individuals to question their own assumptions and biases, education can promote a more open-minded approach to learning and understanding different cultures [4].

Fostering intercultural communication skills is also important aspect of education that can contribute to the formation of multicultural values. Intercultural communication skills refer to the ability to communicate effectively with people from different cultural backgrounds. Language education can provide individuals with the skills and knowledge necessary to communicate effectively with people who speak different languages. By learning a new language, individuals can also gain insight into the culture and traditions of the people who speak that language.

The other way to foster intercultural communication skills is through cross-cultural training. Cross-cultural training can help individuals develop the skills necessary to interact effectively with people from different cultural backgrounds. This can include learning about different cultural norms and communication styles, developing empathy and respect for cultural differences and learning how to avoid cultural misunderstandings [5].

The formation of multicultural values through education is a multifaceted process. It begins with exposure to diverse perspectives, which broadens students' horizons and challenges ethnocentric viewpoints. When learners engage with literature, history and social narratives from various cultures, they begin to appreciate the richness of human experience and the complexity of global societies. A diverse teaching staff further reinforces this exposure, offering authentic voices and lived experiences that deepen students' understanding of cultural plurality.

Finally, intercultural communication skills are essential for navigating the realities of a multicultural society. Language education and cross-cultural training help individuals communicate effectively across cultural boundaries, reducing misunderstandings and promoting meaningful dialogue. These skills are not only practical but also deeply human they enable connection, empathy and collaboration in diverse settings.

Keywords: Exposure, encouragement, critical thinking, nurturing, intercultural.

References

1. Berry, J.W. (2006). Mutual attitudes among immigrants and ethnocultural groups in Canada. *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), 719-734.
2. Bennet, M.J. (2004). Becoming interculturally competent. In *Toward Multiculturalism: A Reader in Multicultural Education*, 62-77.
3. Guo, J. (2015). Understanding multiculturalism and its implications for media education. *Journal of Media Literacy Education*, 7(3), 49-60.
4. Kim, Y.Y. (2016). *Communication and Cross-Cultural Adaptation: An Integrative Theory*. Routledge.
5. Sam, D.L., Berry, J.W. (2010). Acculturation: When individuals and groups of different cultural backgrounds meet. *Perspectives on Psychological Science*, 5(4), 472-481.

Multikultural dəyərlərin formalaşma yolları

Təhsil multikultural dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu proses fərdlərin dünyagörüşünün, sosial münasibətlərinin və mədəni müxtəlifliyə münasibətinin formalaşmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Təhsil vasitəsilə insanlar müxtəlif perspektivlərlə tanış olur, mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları qazanır, tənqidi düşünmə vərdişləri inkişaf etdirir və mədəni fərqlərə qarşı həssaslıq nümayiş etdirməyi öyrənirlər. Müxtəlif mədəniyyətlərə dair biliklərin tədrisi, fərqli mənşəli müəllim heyəti və inklüziv kurikulumlar bu məqsədə xidmət edir. Eyni zamanda, tənqidi düşünmə və sorğuya əsaslanan öyrənmə metodları fərdlərin öz stereotiplərini və yanaşmalarını sorğulamasına imkan verir. Dil təhsili və mədəniyyətlərarası təlimlər isə fərqli mədəni mühitlərdə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün zəruri bacarıqları formalaşdırır.

1950-1960-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARININ STRATEJİ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tomris Şahverdiyeva

Azərbaycan Universiteti, Bakı

sahverdiyevatomris@gmail.com

XX əsrin 1950-1960-cı illəri Azərbaycan nəsrinin ideya-bədii və dil üslubu baxımından intensiv inkişaf mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu dövrdə nəsr əsərlərində dilin funksional-semantik imkanlarının genişlənməsi, xüsusilə feilin təsriflənməyən formalarının məqsədyönlü və sistemli şəkildə işlədilməsi diqqəti cəlb edir. Bu dövr yazıçıları dilin lakonikliyinə və psixoloji dərinliyinə üstünlük verirdilər. Feilin təsriflənməyən formaları hadisələrin axıcılığını, daxili monoloqları və emosional gərginliyi artırmaq məqsədilə tez-tez işlədilirdi.

Azərbaycan ədəbi dilində feilin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formaları mövcuddur. Təsriflənməyən formalar feilin leksik mənasını qoruyub saxlayır, lakin şəxs və zaman kateqoriyalarından kənar qalaraq cümlədə ad, sifət və zərf funksiyalarında çıxış edir. Feilin təsriflənməyən formaları üç əsas qrupa ayrılır: məsdər, feili sifət və feili bağlama [1]. Feilin təsriflənməyən formaları yalnız qrammatik kateqoriya olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bədii mətnin semantik strukturunun formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

1950-1960-cı illər Azərbaycan nəsrində feilin təsriflənməyən formalarının strateji semantik xüsusiyyəti, ilk növbədə, onların mətn daxilində zaman və hərəkət münasibətlərini sıxlaşdırmaq, təsviri yığcamlaşdırmaq və hadisələrin dinamikliyini artırmaq funksiyası ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət Süleyman Rəhimovun genişhəcmli realist təhkiyə üslubu, Mehdi Hüseynin ictimai-psixoloji yönümlü nəsrində, İlyas Əfəndiyevin lirik-psixoloji təsvirlərində və İsmayıl Şıxlının realist üslubunda aydın şəkildə müşahidə olunur.

Süleyman Rəhimovun əsərlərində feili bağlamalar hadisələrin ardıcıl inkişafını və hərəkətin davamlılığını ifadə edən əsas sintaktik vasitələrdəndir. Məsələn, yazıçının “Şamo” romanında işlədilən “Şamo gecə-gündüz işləyib, kolxozun ağır yükünü çiyinlərində daşıyırdı” cümləsində “işləyib” feili bağlaması əsas feilə (daşıyırdı) bağlı olaraq hərəkətlərin ardıcılığını və qəhrəmanın fəaliyyətdə fasiləsizliyini semantik cəhətdən ön plana çıxarır [2]. Bu bağlamalar semantik baxımdan yalnız zaman münasibətini deyil, həm də psixoloji gərginliyi və hadisənin emosional fonunu ifadə edir.

Mehdi Hüseynin yaradıcılığında feili sifətlər obrazların sosial və mənəvi xüsusiyyətlərini xarakterizə edən semantik göstərici kimi çıxış edir. “Abşeron” romanında tez-tez rast gəlinən “zəhmətə alışıb insanlar” ifadəsində “alışmış” feili sifəti yalnız əlamət bildirmir, eyni zamanda kollektiv əmək təcrübəsini və keçmiş fəaliyyətin nəticəsini ifadə edən retrospektiv semantika yaradır [3]. Bu xüsusiyyət feili sifətlərin statik təsvir vasitəsi deyil, dinamik məna daşıyıcısı olduğunu göstərir.

İlyas Əfəndiyevin nəsrində, xüsusilə psixoloji yönümlü əsərlərində məsdər forması ümumiləşdirici və fəlsəfi məna yükü ilə seçilir. Yazıçının əsərlərində işlədilən “Gözləmək bəzən yaşamaqdan da çətindir” kimi cümlələrdə “gözləmək” məsdəri konkret hərəkətdən çox, insanın daxili psixoloji vəziyyətini və uzunmüddətli emosional gərginliyi ifadə edir [4]. Bu cür istifadələr məsdərin strateji semantik imkanlarını genişləndirərək onu bədii-fəlsəfi kateqoriyaya çevirir.

İsmayıl Şıxlının realist nəsrində feili bağlamalar hadisələrin obyektiv və canlı təsvirinə xidmət edir. “Dəli Kür” romanında işlədilən “Cahandar ağa atını çaya sürüb, qarşı sahilə keçdi” cümləsində “sürüb” feili bağlaması hərəkətin ardıcılığını və ani dinamikanı ifadə edərək hadisənin vizual təsir gücünü artırır [5]. “Dəli Kür” romanında feilin təsriflənməyən formaları realist təsvirin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Əmək proseslərinin və kənd həyatının təsvirində işlədilən feili bağlamalar (“torpağı şumlayaraq”, “çayı keçib gedən”) hadisələrin təbii axarını və həyatın ritmini əks etdirir. Bu formalar mətnin semantik bütövlüyünü möhkəmləndirməklə yanaşı, obrazların sosial-məkan mühitlə əlaqəsini də aydınlaşdırır [5].

Anarın (Rzayev Anar Rəsul oğlu) nəsr yaradıcılığında feilin təsriflənməyən formaları, xüsusilə feili sifət və feili bağlamalar psixoloji detalın və məişət situasiyalarının yığcam, lakin semantik baxımdan tutumlu təqdimatına xidmət edir. Yazıçının “Ağ liman”, “Dantenin yubileyi” kimi əsərlərində “fikrə getmiş adam”, “susaraq baxan qəhrəman”, “xatırlayıb kövrələn insan” tipli konstruksiyalar obrazın daxili dünyasını birbaşa izah etmədən, dolayı və incə semantik vasitələrlə oxucuya çatdırır. Bu cür istifadələrdə feilin təsriflənməyən formaları hadisənin özündən daha çox, psixoloji vəziyyətin dərinliyini ifadə edən vasitələrə çevrilir və Anarın nəsrində psixoloji-analitik təhkiyə modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [10].

Elçin İlyas oğlu Əfəndiyevin nəsrində feilin təsriflənməyən formaları, əsasən, müşahidəçi və analitik təhkiyə müstəvisində işlədilərək sosial davranış modellərinin və insan münasibətlərindəki gizli semantik qatların üzə çıxarılmasına xidmət edir. “Mahmud və Məryəm”, “Baladadaşın ilk məhəbbəti” kimi əsərlərdə “düşünərək susan”, “gülümsəyib geri çəkilən”, “dinləyib nəticə çıxaran” tipli feili sifət və feili bağlama modelləri hadisənin zahiri tərəfini deyil, onun psixoloji və sosial səbəblərini ön plana çəkir. Bu yanaşma feilin təsriflənməyən formalarının Elçin nəsrində ironik-altqatlı məna yaratmaq və müəllif mövqeyini dolayı şəkildə ifadə etmək baxımından strateji semantik funksiyasını aydın göstərir.

1950-1960-cı illər Azərbaycan nəsrində feilin təsriflənməyən formaları yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, bədii mətnin semantik, üslubi və struktur təşkilində mühüm rol oynayan strateji dil vahidləri kimi çıxış edir. Bu formalar zaman və hərəkət münasibətlərini sıxlaşdırmaqla yanaşı, mətnin ideya yükünü artırır, müəllif mövqeyinin dolayı və incə şəkildə ifadəsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: Feilin təsriflənməyən formaları, Azərbaycan nəsr.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (2004). *Azərbaycan Dili Sintaksisinin Əsasları*. Bakı: Elm.
2. Rəhimov, S. (1957). *Şamo*. Bakı: Azərnəşr.

3. Hüseyn, M. (1959). *Abşeron*. Bakı: Azərnəşr.
4. Əfəndiyev, İ. (1984). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Yazıçı.
5. Şıxlı, İ. (1969). *Dəli Kür*. Bakı: Azərnəşr.
6. Kazımov, Q.Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili. Morfologiya*. Bakı: Təhsil.
7. Xəlilov, B.Ə. (2006). *Bədii Mətnin Dil Xüsusiyyətləri*. Bakı: Nurlan.
8. Axundov, A. (1987). *Azərbaycan Dili Sintaksisi*. Bakı.
9. Kazımov, Q. (2002). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı.
10. İbrahimov, M. (1980). *Hekayələr və Povestlər*. Bakı.

AZƏRBAYCANDA KONSERV SƏNAYESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ, PROBLEMLƏRİN VƏ İMKANLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Emilya Şükürova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

shukurova0701@mail.ru

Konserv sənayesi dünya ticarətində sənayenin əsas paya malik məhsullar istehsal edən mühüm sahələrindən biridir. Bu sahənin Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun vacib sahələrindən biri kimi inkişaf etməsi qida sənayesinin başlıca məqsədlərindən biridir. Son illərdə konserv sənayesi sektorunda yeni müəssisələrin, şirkətlərin yaranması bu sahəyə fəal maraq göstərildiyini nümayiş etdirir. Sektorun perspektivi ilə bağlı gözləntilər onunla əsaslandırılır ki, ölkənin meyvə və tərəvəzçilik üçün keyfiyyətli torpaq fondu mövcuddur, ərazilərin əksər hissəsi meyvə-tərəvəzçilik üçün əlverişli iqlimə malikdir, müəyyən təcrübəli və texniki-texnoloji potensialı yerli sənaye müəssisələri yaranıb. Lakin aparılan statistik araşdırmalara görə Azərbaycanın konserv sənayesinin başlıca vəzifəsi ölkənin idxaldan asılılığından azad etmək və daxili tələbatı tam ödənməsidir. Konserv sənayesi məhsullarının idxal-ixrac potensialının səmərəliliyi eyni zamanda, bunun əhalinin istehlak tələbatına uyğunluq səviyyəsinin öyrənilməsində və konserv sənayesi məhsullarının strukturunda keyfiyyət dəyişmələrindəki tarazlığa görə də müəyyən olunur. Problemin təhlili və proqnozu metodoloji baxımdan yeni yanaşma aspektləri kəsb edir ki, bu məqsədlə hər bir konserv məhsulu üçün istehsal və istehlak həcmnin tarazlaşdırılması, həmin məhsulun idxal-ixrac potensialının kəmiyyət və keyfiyyət balanslaşdırılmasını tələb edir. Həmin məhsulun ölkədə istehsal xərcləri, onun xarici ölkələrdən gətirilməsi zamanı meydana çıxan xərclərdən yüksək olduqda, yerli istehsalçıların iqtisadi maraqlarının gözlənməsi baxımından tənzimləyici tədbirlərin görülməsini zəruriləşdirir ki, bu da idxalın əhəmiyyətliliyini azaldır. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə zəruri tədbirlər gecikdirilərsə, idxal yönülməli məhsulların ölkə ərazisində istehsalı zəifləyər və nəticədə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsi və gəlirlilik imkanları zəifləmiş olar ki, bu da idxal edən ölkəyə çevrilməsi proseslərini rallaşdırmış olar [2].

Ölkə üzrə 2016-2024-cü illər üzrə meyvə-tərəvəz konserv və şirələrinin istehsal, idxal, ixrac, ərzaq məhsulu kimi istifadə edilməsi, itkilər, ehtiyat və istifadələr üzrə göstəricilərinə nəzər yetirdikdə, dinamika nisbətən fərqli dəyişikliklərin müşahidə olunduğunu görmək olar. 2016-2024-cü illər üzrə meyvə-tərəvəz konservlərinin ehtiyat və istifadə göstəricilərini təhlil etdikdə istehsalın ümumilikdə artım meyli göstərdiyini, lakin bazarda müəyyən uyğunsuzluqların mövcud olduğunu ortaya qoyur. İstehsal həcmi 2016-cı ildə 140,5 min ton olduğu halda 2023-cü ildə 186,1 min ton, 2024-cü ildə isə 176,2 min ton olmuşdur. Bu dinamika istehsal potensialının formalaşdığını, lakin istehsalın hələ sabit artıma keçmədiyini göstərir. İdxal göstəriciləri dövr ərzində ardıcıl artmış və 2016-cı ildə 16,6 min ton, 2024-cü ildə 41,1 min ton olmuşdur. Bu nəticə daxili istehsalın artmasına baxmayaraq, idxalın hələ də bazarda mühüm paya malik olduğunu və daxili tələbatın tam şəkildə yerli istehsal hesabına ödənilmədiyini göstərir. İstifadə göstəricisi üzrə təhlil göstərir ki, meyvə-tərəvəz konservlərinin ərzaq məhsulu kimi istifadəsi dövr ərzində artaraq 2016-cı ildə 132 min ton, 2023-cü ildə 199 min ton, 2024-cü ildə isə 196,5 min ton səviyyəsində olmuşdur. Bu artım daxili

istehlak tələbatının artım göstərdiyini təsdiqləyir. İxrac göstəriciləri 2016-cı ildə 5,8 min ton, 2024-cü ildə 14,0 min tondur. Bu, sahənin ixrac potensialının artdığını göstərsə də, ixracın istehsal və idxal artım tempindən geri qalması rəqabət qabiliyyətinin tam formalaşmadığını göstərir. İlin sonu qalıqlarının artımı istehsal və istehlak arasında tam tarazlığın təmin olunmadığını göstərir. Qalıqların 2016-cı ildə 57,5 min tondan 2024-cü ildə 64,6 min tona yüksəlməsi ehtiyatların idarə olunması və bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini göstərir [1].

2016-2024-cü illər üzrə meyvə-tərəvəz şirələrinin ehtiyat və istifadə göstəricilərinin təhlili istehsal həcmələrində ümumi artım olduğunu göstərir. İstehsal 2016-cı ildə 22,2 min ton, 2022-ci ildə 53,9 min ton, 2024-cü ildə isə 46,0 min ton təşkil etmişdir. Bu dinamika sahədə istehsal potensialının genişləndiyini, lakin bazar tələbinin istehsala təsir etdiyini göstərir. İdxal göstəriciləri dövr ərzində əsasən aşağı səviyyədə, 2024-cü ildə 3,1 min ton olmuşdur ki, bu da daxili istehsalın idxalı əvəzləmə qabiliyyətinin olduğunu göstərir. Meyvə-tərəvəz şirələrinin ərzaq məhsulu kimi istifadəsi 2022-ci ildə yüksək həddə çatmış, 2024-cü ildə 34,7 min ton olmuşur. İxrac həcmələrinin artması, xüsusilə 2023-cü ildə maksimum səviyyədə, 2024-cü ildə 14,1 min ton həcmində qalması sahənin ixrac potensialının davamlı olduğunu göstərir. İlin sonu qalıqlarının 2024-cü ildə 21,0 min ton təşkil etməsi ehtiyatların səmərəli idarə olunmasının vacibliyini vurğulayır [1].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, konserv sənayesinin ixtisaslaşmış sahəyə çevrilməsi üçün maneələr var və onların aradan qaldırılması biznesin təşəbbüskarlığı ilə yanaşı dövlətin zəruri dəstəyini, müdaxiləsini tələb edir. Bu sahəni xammal asılılığından azad etmək üçün konserv məhsulları xammalının tədarükü üçün stimullaşdırıcı addımların atılması, meyvə-tərəvəzçilikdə məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi, sənaye meyvəçiliyinə keçid üçün institusional mexanizmlərin hazırlanması, meyvə-tərəvəz konservi və şirələri məhsulları üzrə dövlət standartlarının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması kimi addımlar əsas prioritet addımlardır [2].

İşdə konserv sənayesinin problemləri ilə yanaşı perspektiv inkişaf üçün lazımı təkliflər də təqdim edilmişdir:

1. Konserv sənayesinin potensialının gücləndirilməsi üçün məhsul istehsalının dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi;
 2. Konserv sənayesinin xammal tələbatını ödəmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi;
 3. Regionlarda kiçik və ortaölçülü konserv sənayesi müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
 4. Əsas meyvə-tərəvəzçilik rayonlarında fəaliyyət göstərən istehsal vasitələri təchizatçıları, emalçılar, istehsalçılar, distribütorlardan ibarət konserv sənayesi fəaliyyətinin dəstəklənməsi [4];
 5. Azərbaycanın meyvə-tərəvəz konservlərinin və şirələrinin istehsalı sahəsində rəqabət üstünlüyünə və mövcud ticarət axınları nəzərə alındıqda ölkənin meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı üzrə mərkəzə çevrilmək imkanına malikdir. Lakin aparılan tədqiqat çərçivəsində sahənin inkişafı ilə bağlı bir sıra faktorlar mövcuddur. Həmin maneələrin qarşısının alınması ölkənin meyvə-tərəvəz emalı məhsullarının idxalından asılılığını qaldırılmasına, bu məhsulların ixracının genişlənməsinə imkan yaradar;
 6. Dövlət torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, verimliliyin artırılması vasitəsilə meyvə-tərəvəzçilikdə məhsuldarlığın artımını xüsusi hədəf olaraq seçməlidir;
 7. Azərbaycanda təbii şirələrin istehlakı səviyyəsi aşağıdır. Bazarın kiçik həcmli olması, istehlak normasının da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə aşağı olması bu sektorun rentabelli sahə kimi qalmasını çətinləşdirir və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşən zamanda ixtisar olunan məhsullar sırasına daxil edilir [3];
 8. Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac edilən meyvə şirələrinin ekspertizası və həmin şirələrin hazırlanması ilə bağlı tələblər yerli bazarda şirə istehsalına məcburi olmadığı üçün istehlakçılar arasında yerli brendlərin keyfiyyəti ilə bağlı zəruri səviyyədə inam yoxdur.
- Ölkədə innovasiyalı inkişafa əsaslanan rəqabətqabiliyyətli konserv sənayesi müəssisələrinin yaradılması üçün isə zəruri olan kənd təsərrüfatı istehsalı üçün işçi qüvvəsi, maliyyə, torpaq və digər maddi resursların səfərbər olunması sayəsində aşağıdakı məqsədlərə nail olunması ilə nəticələnəcək tədbirlərin reallaşdırılmasını zəruriləşdirir [5]:

- Konserv sənayesinin istehsal strukturunun və texnoloji bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Konserv sənayesinin ən son texnologiyalar və yeni nəsil avadanlıqlardan istifadəyə yönəlmiş istehsal fəaliyyətlərinin inkişafı;
- Resursqoruyucu və elmtutumlu fəaliyyət sahələrinə üstünlük verilməklə, yeni texnologiyalara əsaslanan bioməhsulların istehsalının təşkili;
- Konserv sənayesinin istehsal və xidmət infrastrukturlarının təkmil sisteminin yaradılması;
- Konserv sənayesinə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla, yerli xammal və resurslardan səmərəli istifadə etməklə rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olunması;
- Məhsuldarlığın və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına əsaslanaraq, istehsalın sahə strukturunun və səmərəliliyin artırılması;
- Konserv sənayesi ilə kənd təsərrüfatı, tədarük, nəqliyyat, saxlama, ticarət və digər sahələr arasında təsərrüfat münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Konserv sənayesi sahələrində ixraca yönümlü və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına nail olunması;
- Konserv sənayesi məhsullarının istehsalında beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi;
- Sənaye emalında beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, texnoloji bazasının genişləndirilməsi və təkrar xammallardan səmərəli istifadə edilməsi [6].

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sənayesində baş verən müsbət inkişaf meylləri konserv sənayesi sektorun perspektiv inkişaf ssenarilərinin konkretləşdirilməsini labüdləşdirir. Konserv sənayesinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsində sənaye istehsalının dayanıqlı və yüksək artım templərinin təmin edilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması əsasdır. Bu sahədə əsas istiqamətlər istehsal əsas fondlarının yüksək mənəvi və fiziki aşınmasının aradan qaldırılmasından, məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin, investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasından, istehsal müəssisələrinin daha sürətli inkişafından və fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasından ibarət olmalıdır [6]. Ölkə iqtisadiyyatında ixracın səmərəli təşkilinin şərtləndirici amillərindən biri olan ixracın və idxalın optimal həddini müəyyənləşdirmək, yeni növ məhsullar istehsal etmək, keyfiyyətini yüksəltmək və dünya bazarı standartlarına və qiymətlərinə reallaşmasına şərait yaratmaqdır. Konserv sənayesi məhsullarının ixrac potensialının yaradılması ilk növbədə ölkə üçün daha effektiv aqrar bazarın fəaliyyətinin, ikincisi isə idxal-ixrac üçün daha səmərəli hesab olunan konserv məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılmasından ibarətdir.

Açar sözlər: Konserv sənayesi, konserv məhsulları, meyvə-tərəvəz şirələri, meyvə-tərəvəz konservləri.

Ədəbiyyat

1. Dövlət Statistika Komitəsi (2025). Azərbaycanın ərzaq balansları. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının balansları. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
2. Kərimli, İ.A., Süleymanov, N.M. (2001). *Milli İqtisadiyyatın Əsasları*. Bakı, 308.
3. Abbasov, V.H., Qorçiyeva, T.K. (2020). Qida sənayesi sahələrinin inkişaf prioritetləri. *Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Jurnalı*, 1.
4. Dövlət Statistika Komitəsi (2019). *Azərbaycanın sənayesi*. Bakı.
5. Xəlilov, H.A. (2001). *Milli Ərzaq Təhlükəsizliyi: Bazar Transformasiyaları və İqtisadi Qloballaşma Amilləri*. Bakı, 176.
6. Qurbanzadə, A. (2017). *Ərzaq Kompleksinin Modernizasiyası və Dayanıqlı İnkişaf Problemləri*. Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 191.
7. <https://www.stat.gov.az/source/industry>

YENİ COĞRAFIYA KURİKULUMUNUN MƏZMUN STANDARTLARINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI COĞRAFIYASININ YERİ

Aytac Tağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı

aytac760@mail.ru

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları ümumtəhsil məktəblərində fənn proqramlarının yenilənməsini zəruri etmişdir. Xüsusilə coğrafiya fənni üzrə kurikulumun təkmilləşdirilməsi, məzmunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və coğrafi bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilməsi əsas hədəflərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur[2].

Ümumi təhsilin dövlət standartlarının yenilənməsi (2020) və yeni “Təhsil haqqında” Qanunun tələblərinə uyğun olaraq 2023-cü ildə bir sıra fənlərin, o cümlədən coğrafiya fənninin təhsil proqramı yenidən işlənərək Elm və Təhsil Nazirinin əmri ilə təsdiq edilmişdir [4].

Təkmilləşdirilmiş coğrafiya kurikulumunda məzmun standartları siniflərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq fərqləndirilmiş, hər sinif üçün ayrıca əsas və alt standartlar təqdim edilmişdir. Coğrafiya fənninin məzmunu dörd məzmun xətti üzrə qurulmuşdur: mövqe və məkan; təbii sistemlər; bəşəri sistemlər və ətraf mühit və dayanıqlılıq. Əsas və alt standartların sayı və mahiyyəti də köklü surətdə dəyişmişdir. Yeni kurikulumda ümumilikdə VI-XI siniflər üzrə 52 əsas və 155 alt standart müəyyən edilmişdir ki, bu da əvvəlki proqramdan xeyli fərqlidir [5].

Yeni coğrafiya kurikulumu məzmun baxımından Azərbaycanın coğrafiyasına xüsusi önəm vermişdir. Təhlil göstərir ki, VI-XI siniflər üzrə ümumi coğrafiya standartlarının tərkibində Azərbaycanla bağlı olan standartların sayı kifayət qədər yüksəkdir: 10 əsas standart və 37 alt standart bilavasitə Azərbaycanın coğrafi məzmununa həsr olunmuşdur, bu da müvafiq olaraq bütün əsas standartların təxminən 19,2%-ni, alt standartların isə 23,8%-ni təşkil edir. Bundan əlavə, məzmun standartlarının izahı və onlara dair sinifdaxili fəaliyyət tövsiyələrində də Azərbaycan coğrafiyasından nümunələrə geniş yer verilir.

Aşağıda yeni proqramda VI sinif üzrə məzmun xətlərinə uyğun olaraq bir neçə Azərbaycana dair standartların nümunəsində bilik (məzmun) və fəaliyyət (bacarıq) aspektlərinin elmi təhlili təqdim olunur:

“Mövqe və məkan” məzmun xətti üzrə standartlar. VI sinifdə Mövqe və məkan xətti üzrə Azərbaycana aid ayrıca bir əsas standart ayrılmamışdır, lakin bu məzmun xətinə aid 6-1.1 əsas standartının (*“Məkanı coğrafi cəhətdən izah edir”*) alt standartlarından biri məhz lokal səviyyədə, yəni Azərbaycanın nümunəsində məkan anlayışının öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Belə ki, 6-1.1.5. *“Məkanın xüsusiyyətlərini Azərbaycanın nümunəsində izah edir”* alt standartı vasitəsilə şagird yaşadığı coğrafi məkanı, ölkəsinin coğrafi xüsusiyyətlərini sadə formada təhlil etməyi öyrənir [3]. Standartdan göründüyü kimi o, bilavasitə şagirdin şəxsiyyəti və vətəndaş mövqeyi üzərində işləməyə yönəlmişdir. B. Blüm taksonomiyasına görə bu alt standartın bilik komponenti *metakognitiv* xarakter daşıyır (yəni şagird öz məkanına dair biliyi dərk edir), fəaliyyət komponenti isə *prosedural* xarakterlidir (xəritə üzərində tətbiqi fəaliyyət). Alt standartın reallaşdırılması prosesində şagirdlərdə vətəndaş təfəkkürü dəyəri formalaşdırılır, eləcə də XXI əsr bacarıqlarından tənqidi düşüncə, yaradıcı yanaşma, əməkdaşlıq və ünsiyyət qurma (4K) kimi kompetensiyalar inkişaf edir.

“Təbii sistemlər” məzmun xətti üzrə standartlar. VI sinif Təbii sistemlər xətti üzrə 6-2.2. əsas standartı *“Azərbaycan təbiətinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir”* adlanır. Bu əsas standartın Azərbaycanın fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini əhatə edən alt standartı 6-2.2.1. *“Azərbaycanın təbii komponentlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir”* - Azərbaycanın təbii komponentlərinin (relyef, iqlim, su ehtiyatları, torpaq, bitki və heyvanat aləmi) başlıca xüsusiyyətlərini sadə formada açıqlamağı tələb edir [3]. Bu alt standartın şərhə ondan ibarətdir ki, şagirdlər həmin təbii komponentlər üzrə əsas bilikləri qazanmaqla yanaşı, onları qruplaşdırmağı öyrənməlidirlər. Məsələn, kurikulumda bu standart üzrə tövsiyə edilir ki, şagirdlər Azərbaycanın təbii komponentlərinə dair klaster (sxematik qruplaşdırma) tərtib etsinlər. Müəllim bu məqsədlə şagirdlərə fərdi və ya qrup

şəklində layihə işi (məsələn, ayrı-ayrı komponentlər üzrə təqdimat hazırlama) verə bilər. Alt standartın tələb etdiyi “izah etmə” bacarığı Blüm taksonomiyasında qavrama səviyyəsinə uyğun gəlir və faktoloji biliklərin dərk edilib ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, standartın məzmunu təhsilalanlarda vətəndaş təfəkkürünün formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

“*Bəşəri sistemlər*” məzmun xətti üzrə standartlar. VI sinifdə Bəşəri sistemlər xətti üzrə 6-3.1. əsas standart “*Cəmiyyəti formalaşdıran amilləri təhlil edir*” adlanır. Bu ümumi standartın tərkibində Azərbaycan kontekstinə yönəlmiş aşağıdakı alt standart yer alır: 6-3.1.3. “*Azərbaycanda sosial həyatın xüsusiyyətlərini təhlil edir*” [3]. Alt standartın reallaşdırılması üçün tövsiyə olunan sinifdaxili fəaliyyətlər sırasında şagirdlərin ailə şərcəsinin tərtibi, Azərbaycanda ailə dəyərləri və adət-ənənələr haqqında rollu oyunların təşkili xüsusi yer tutur. Bu standartın tətbiqində kurikulumun müasirlik prinsipi özünü göstərir, yəni mövzunun müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktuallığı nəzərə alınır. Eyni zamanda, şagirdlərin fəal iştirakı və yaradıcı təşəbbüsü təşviq edilir ki, bu da şagirdyönümlülük və fəaliyyətyönümlülük prinsiplərinə uyğun bir tədris mühitinin təmin olunmasına xidmət edir. Nəticədə, coğrafiya dərslərində sosial məzmunlu milli məsələlərin müzakirəsi şagirdlərin həm coğrafi dünyagörüşünü, həm də vətəndaşlıq mövqeyini gücləndirir.

İşdə ilk dəfə olaraq təkmilləşdirilmiş coğrafiya kurikulumu çərçivəsində VI sinif üzrə məzmun standartlarının bilik və fəaliyyət komponentləri dərin təhlil edilmişdir. Xüsusilə, kurikulumda Azərbaycanla bağlı məzmunun inteqrasiyası və bunun əvvəlki proqramla müqayisədə yaratdığı üstünlüklər ortaya qoyulmuşdur. Yeni kurikulumda Azərbaycan coğrafiyasına dair materiallar sistemli şəkildə və əhəmiyyətli payla daxil edilmişdir (ümumi əsas standartların ~19%-i, alt standartların ~24%-i).

Coğrafiya fənninin məzmun standartları B. Blüm taksonomiyasının səviyyələri nəzərə alınmaqla tərtib edilmiş və təhlil, tətbiq, dəyərləndirmə kimi yüksək düşüncə bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Həmçinin, tədqiqat nəticəsində coğrafiya kurikulumunda milli-mədəni dəyərlərin coğrafi biliklərlə inteqrasiyası məsələsi üzə çıxarılmışdır (məsələn, sosial həyatın milli xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi vasitəsilə həm coğrafi, həm də vətəndaşlıq kompetensiyalarının formalaşdırılması). Bu cür çoxşaxəli yanaşmanın təhlili elmi ədəbiyyatda demək olar ki, ilkdir və əldə edilən nəticələr coğrafiya tədrisi üzrə kurikulumun təkmilləşdirilməsi sahəsində yeni metodik tövsiyələr üçün baza rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: Coğrafiya kurikulumu, məzmun standartları, Azərbaycan coğrafiyası, vətəndaş təfəkkürünün formalaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. Akınoğlu, O. (2005). Coğrafiya təhsilində yapılandırıcı təhsilə yanaşma. *Marmara Coğrafiya Dergisi*, 12, 1-18.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli kurikulumu, 2006, Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil müəssisələri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər), 2020.
4. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu (2025). Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil müəssisələri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər).
5. Seyfullayeva, N. (2025). Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fənninin məzmununa yeni yanaşma və təhsil proqramının (kurikulumun) tətbiqi. *Azərbaycan Məktəbi*, 3(712), 30-36.
6. Young, M., Muller, J. (2013). On the powers of powerful knowledge. *Review of Education*, 1(3), 229-250.

DEVID FOSTER UOLLESİN “SONSUZ ZARAFAT” ROMANINDA FƏSLƏFİ VƏ SOSIAL PROBLEMLƏR

İlahə Tağızadə

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

tagizade-1979@mail.ru

Devid Foster Uolles müasir ABŞ postmodern ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçılarından biridir. Los Angeles Times qəzeti yazırdı ki, o, “son iyirmi ilin ən nüfuzlu və yenilikçi yazıçılarındandır”[4]. D. Uolles 1962-ci ildə ABŞ-ın İndiana ştatının İtaka şəhərində dünyaya gəlmişdir. Təhsilini Amherst Kollecinə tamamlamış və sonradan Arizona Universitetində magistr təhsili almışdır. 1980-ci illərin sonlarından etibarən yazıçı kimi fəaliyyətə başlamış və tezliklə ədəbi cəmiyədə böyük diqqət çəkmişdir. D. Uollesin həyatı, onun əsərlərində olduğu kimi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. O, yalnız yazıçı olmaqla kifayətlənməmiş, həm də universitetlərdə ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız yazı deyil, həm də həyatın mənası, insanlar arasındakı əlaqələr və müasir mədəniyyətin yaratdığı boşluqlar haqqında dərin düşüncələrini qələmə almışdır.

D. Uollesin ən məşhur əsəri olan “Sonsuz zarafat” [1] romanı çox qatlı strukturu və postmodern üslubu ilə diqqəti çəkmişdir. Roman Amerika cəmiyyətinin və kütləvi mədəniyyətin iç üzünü açır, insan əyləncələrini və asılılıqlarını təqdim edir. Əsər müasir həyatın mənasızlığına dair dərin suallar yaradır və düşünməyə vadar edir. “Sonsuz zarafat”da müxtəlif subyektlər arasındakı paralellər, məna və boşluqlar arasındakı fərqlər çoxsaylı fikirlər oyadır. Roman bədii cəhətdən zənginliyi ilə yanaşı, həm də fəlsəfi və psixoloji analizləri ilə də diqqəti çəkir. D. Uolles insanın ən böyük istəkləri ilə qarşılaşdığını və bu istəklərin heç bir zaman tam olaraq həyata keçmədiyini səsləndirir. Bu fikir romanın adında da özünü açıq büruzə verir: “sonsuz zarafat” heç bir zaman tamamlanmayan nəsnələrin arxasında olan boşluğu simvolizə edir.

D. Uollesin təsiri yalnız romanları ilə məhdudlaşmır. O, həm də çoxsaylı məqalə və esse müəllifidir. O, bu əsərlərində müasir həyatın və mədəniyyətin ən müxtəlif tərəflərini təhlil edir. “Bir daha heç vaxt etməyəcəyim əyləncəli bir şey: essələr və arqumentlər” toplusu onun yazı üslubunun ən yaxşı nümunələri sırasında yer alır [2]. Topluda şəxsi təcrübələrini, gündəlik həyatı dərin təhlillərə çəkmişdir. O, bir qayda olaraq postmodern üslubu ilə diqqəti çəkir. D. Uollesin postmodern yazıları mədəniyyətin mənasızlığını, əyləncənin təkrar və məhdud təbiətini, insanın bu cür mədəniyyətə necə tabe olduğunu göstərir. Yazıçının sarkazmı, yumor və ironiya ilə dolu yazıları müxtəlif təbəqələrdən olan insanların marağına səbəb olmuşdur.

Uollesin əsərlərində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyatına dərindən nüfuz edən bir yanaşma mövcuddur. O, insanların ehtiyacını, məqsədsizliyin gətirdiyi mənasızlığı, insanın əyləncə və asılılıq qarşısında yaşadığı daxili çətinlikləri təsvir edir. O, 1990-cı illərin sonlarına doğru inkişaf edən müasir həyatın gərginliyini təhlil edirdi. Yazıçı əyləncənin və əşyaların son dərəcə dominant olduğu dünyada insanların gerçək əlaqələrdən və mənalı həyatdan uzaqlaşdığını göstərir. Bu onun yaradıcılığında daha çox qarşıya çıxan mövzulardan biridir. O, cəmiyyətdə mövcud olan boşluqların insana necə təsir etdiyini göstərir və bunun nəticəsində insanların bir-birinə olan münasibətlərinin itirildiyini deyirdi.

Böyük sənətkar 2008-ci ildə intihar edib, həyatına son qoyur. Onun intiharı bir çoxları üçün təsvir etdiyi daxili təlaşın və sıxıntıların təzahürü idi. Amma yazıçının geridə qoyduğu əsərləri ədəbiyyatda dərin iz buraxmışdır. D. Uollesin bioqrafiyasını yazan Maks onun əsərlərini insanın daxili boşluqları və asılılıqları ilə mübarizəsi kimi təhlil etmişdir [3]. Maks yazıçının üslubunun mürəkkəb və çoxqatlı olduğunu, lakin oxucuya yeni perspektivlər və dərin düşüncələr vəd etdiyini qeyd etmişdir. Maks D. Uollesin intiharına dair yazdıqları ilə əsərlərini və həyatını bir-birinə bağlayır və qeyd edirdi ki, “Sonsuz zarafat” romanındakı məsələlər onun şəxsi təcrübələri ilə əlaqəlidir [3].

Məşhur roman ustası Zadi Smit də bir çox müsahibə və məqalələrində D. Uollesin dövrün ən qabaqcıl yazarlarında hesab edir, “Sonsuz zarafat” romanını ədəbiyyatda nəinki bədii, həm də fəlsəfi bir inqilab yaratdığını qeyd etmişdi. Zadi Smitin fikrincə, yazıçının bu romanı müasir insanın nəinki

başqalarını, hətta özünü belə dərk edə bilməməsinin səbəb və nəticələrini araşdıran fundamental əsər kimi dəyərləndirir [4].

D. Uolles yaradıcılığı həm də həyatın dərin mənasını axtaran bir zəka sahibi kimi aktuallaşır. Onun əsərləri insan təbiətinə dair əhəmiyyətli suallar irəli sürür və müasir dünyanın çətinliklərini göstərir.

Açar sözlər: D. Uolles, “Sonsuz zarafat”, postmodern üslub.

Ədəbiyyat

1. Wallace, D. (1996). *Infinite Jest*. Little, Brown and Company, 1088.
2. Wallace, D. (1998). *A Supposedly Fun Thing I'll Never Do Again: Essays and Arguments*. Abacus Little, Brown, 384.
3. Max, D.T. (2013) *Every Love Story is a Ghost Story: A Life of David Foster Wallace*. Granta Books, 352.
4. Noland, C., Rubin, J. (2008). *Writer David Foster Wallace Found Dead*. Los Angeles Times.
5. Hamilton, H. *Celebrating the Life and Work of David Wallace 1962-2008*. A Five Dials Special.

CONTEMPORARY TRENDS IN THE ORGANIZATION OF PUBLIC RELATIONS

Zanura Talibova

Baku State University, Baku

talibovazanura@gmail.com

Public relations represent a dynamic field in which sustainable effectiveness largely depends on the ability to adapt to contemporary trends. At its core, public relations functions as a communicative mechanism that shapes and regulates interactions between public institutions and citizens [2]. As these interactions evolve under the influence of technological, social and institutional changes, the need for continuous transformation in public relations practices becomes inevitable.

The transformation affecting public relations today cannot be reduced solely to innovations in information and communication technologies. It also reflects deeper changes in public perception, behavioral patterns, civic awareness and societal expectations directed toward state institutions [1]. These multidimensional shifts require public relations to move beyond traditional communication models and adopt more flexible and participatory approaches.

In this context, digital transformation emerges as one of the defining trends shaping contemporary public relations. The expansion of e-government systems, the increasing influence of artificial intelligence, the dominance of social media platforms, the growth of digital data resources and the rising level of citizen participation collectively redefine the organizational logic of public relations activities [6]. Each of these developments introduces new communicative formats and content strategies that challenge conventional public relations frameworks.

E-government can be defined as the provision of public services through electronic platforms, enabling the reconfiguration of state–citizen relations within a digital environment [3]. This model did not emerge spontaneously but rather as a response to the broader formation of the information society, where digital technologies increasingly influence both individual behavior and institutional structures [1]. As a result, the state has been compelled to reconsider traditional service delivery mechanisms.

The transition to electronic platforms has significantly altered the nature of public service provision. Digital channels allow citizens to access services more efficiently, reduce bureaucratic obstacles and engage with public institutions without spatial or temporal limitations [10]. These changes have reshaped expectations regarding transparency, responsiveness and service quality, thereby placing additional communicative responsibilities on public relations units.

In a digitally mediated environment, public relations can no longer operate within a one-directional communication model. Instead, state-citizen relations increasingly rely on interactive and feedback-oriented communication processes [9]. E-government infrastructures facilitate such interaction by providing citizens with opportunities to express opinions, submit complaints and participate in public decision-making processes through digital tools [4].

It is important to note that the mere existence of digital platforms such as official websites, social media accounts or mobile applications does not automatically ensure effective public engagement. Genuine participation is achieved only when these platforms are designed to encourage dialogue and allow citizens to actively influence institutional communication processes [5].

These developments have also led to noticeable changes in the institutional organization of public relations. Traditional roles centered on media dissemination have gradually evolved into broader public relations structures responsible for managing multi-channel communication environments. Contemporary public relations professionals operate simultaneously across traditional media, digital platforms and social networks, while also transmitting societal expectations and concerns back to public institutions [2; 6].

Finally, transparency and accountability constitute essential principles underpinning modern public relations in the context of e-government. Digital infrastructures enable public institutions to respond more promptly and comprehensively to citizens' information needs, thereby strengthening trust and legitimacy [9]. In contrast, rigid bureaucratic practices and limited openness continue to constrain effective communication in more traditional governance models [10].

Keywords: Public relations, e-government, digital transformation.

References

1. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishing.
2. Grunig, J.E., Hunt, T. (1984). *Managing Public Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Heeks, R. (2006). *Implementing and Managing eGovernment: An International Text*. London: SAGE Publications.
4. Linders, D. (2012). From e-government to we-government: Defining a typology for citizen coproduction in the age of social media. *Government Information Quarterly*, 29(4), 446-454.
5. McNutt, K. (2014). Public engagement in the web 2.0 era: Social collaborative technologies in a public sector context. *Canadian Public Administration*, 57(1), 49-70.
6. Mergel, I. (2013). *Social Media in the Public Sector: A Guide to Participation, Collaboration and Transparency in the Networked World*. San Francisco: Jossey-Bass.
7. Moon, M.J. (2002). The evolution of e-government among municipalities: Rhetoric or reality? *Public Administration Review*, 62(4), 424-433.
8. UN Department of Economic and Social Affairs (2022). *United Nations E-Government Survey 2022*. New York: United Nations.
9. Welch, E.W., Hinnant, C.C. (2003). Internet use, transparency and interactivity: Effects on trust in government. *Public Administration Review*, 63(3), 277-290.
10. West, D.M. (2005). *Digital Government: Technology and Public Sector Performance*. Princeton: Princeton University Press.

İctimaiyyət ilə əlaqələrin təşkilində müasir trendlər

Tezisdə ictimaiyyətlə əlaqələr sahəsində müasir trendlər və bu trendlərin piar işinin təşkili prosesinə təsiri təhlil olunur. Rəqəmsal transformasiya, e-dövlətin inkişafı, sosial medianın dominantlığı və vətəndaş iştirakçılığının artması ictimaiyyətlə əlaqələrin məzmun və formalarının yenilənməsini zəruri edir. İşdə e-dövlət modelinin dövlət-vətəndaş münasibətlərində qarşılıqlı kommunikasiyanı gücləndirdiyi, şəffaflıq və hesabatlılığı artırdığı əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda,

piar mütəxəssisinin rolu yalnız təbliğatla məhdudlaşmır, ictimai gözləntilərin və problemlərin dövlətə ötürülməsini də əhatə edir.

MANİPULYASIYA “YUMŞAQ” VƏ “AĞILLI” GÜCÜN BİR ELEMENTİ KİMİ

Elvin Talışinski

Azərbaycan Universiteti, Bakı

Elvin.Talishinsky@au.edu.az

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin digər aktorların davranışına təsir etmək qabiliyyəti yalnız ənənəvi hərbi və iqtisadi güclə məhdudlaşmır. Qeyri-maddi təsir vasitələrinin rolu getdikcə artır və bu kontekstdə “yumşaq güc” anlayışı, həmçinin onun “ağıllı güc” ilə integrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində yumşaq güc dövlətin məcburiyyət və ya iqtisadi təzyiq yolu ilə deyil, mədəni dəyərlərinin, siyasi normalarının və xarici siyasətinin legitimliyinin cazibəsi vasitəsilə digər aktorların davranışına təsir etmək qabiliyyətini ifadə edir. Bu termini Nay ilk dəfə təhdid və maddi təşviqlər əvəzinə cəlbedicilik və könüllü qəbula əsaslanan təsiri təsvir etmək üçün istifadə etmişdir. Sonrakı dövrdə konsepsiya daha mürəkkəb bir formaya - yumşaq və sərt təsir vasitələrinin birləşməsinə əhatə edən “ağıllı güc” kateqoriyasına keçmişdir. Nay “Liderlik Gücləri” əsərində yazır: “Ağıllı güc sərt və yumşaq gücü qalib strategiyaya birləşdirmək qabiliyyətidir. Bu, sadəcə həm sərt, həm də yumşaq güc resurslarına sahib olmaq deyil, onları effektiv şəkildə birləşdirmək qabiliyyətidir” [1, s.43]. Beləliklə, ağıllı güc yalnız resursların məcmusu kimi deyil, digər aktorların qavrayışlarının və davranışlarının strateji idarə olunması kimi anlaşılar. Bu isə sərt və yumşaq təsirləri əlaqələndirmək üçün manipulyasiya imkanlarını yaradır. Bu kontekstdə təsirin əsas mexanizmi informasiya, şərhlər və legitimliyin idarə olunmasıdır.

Vilson bu yanaşmanı tamamlayır və bildirir ki, ağıllı güc, aktorların təsir vasitələrini informasiya, etibar və simvolik təsirin həlledici rol oynadığı müəyyən bir kontekstə uyğunlaşdırmaq qabiliyyətini nəzərdə tutur. Onun fikrincə, “İnformasiya, legitimlik və etibarlılıq, xüsusən də sıx qlobal rabitə şəbəkələri dövründə, ağıllı güc strategiyaları üçün əsasdır” [3, s.118]. Bu anlayışlar çərçivəsində manipulyasiya əsas mexanizmdir ki, digər aktorların qavrayışlarının, hadisələrə verdiyi şərhlərin və siyasi üstünlüklərinin birbaşa məcburetmə olmadan formalaşmasına imkan yaradır.

Yumşaq və ağıllı güc anlayışı məhz nəzəri səviyyəni keçərək onların fəaliyyət mexanizmlərini praktiki aspektdə təhlil etmək imkanını verir. İdeal halda, yumşaq güc könüllü təqlid və qəbula əsaslanır: dövlətlər və cəmiyyətlər təqdim olunan standartları qəbul edir və onları öz siyasi və sosial təcrübələrinə integrasiya edirlər. Bu proses mədəni diplomatiya, təhsil və media proqramları, beynəlxalq mübadilələr və ictimai diplomatiya vasitəsilə dəyərlərin təşviqi ilə müşayiət olunur. Bu kontekstdə yumşaq güc aktorların beynəlxalq mühiti qavrama, təhdidləri müəyyənləşdirmə və strateji üstünlükləri formalaşdırma prosesində uzunmüddətli qavrayış və normativ çərçivələri formalaşdırır. Amma təcrübədə yumşaq güc nadir hallarda spontan şəkildə meydana çıxır və getdikcə daha çox məqsədyönlü şəkildə yaradılır. Cəlbedicilik dövlət və qeyri-dövlət aktorları tərəfindən strateji kommunikasiyalar, məlumatların seçici təqdimatı və dominant narrativlərin dəstəklənməsi vasitəsilə qəsdən formalaşdırılır. Bu mənada yumşaq güc manipulyativ təcrübələrlə sıx bağlıdır, çünki qavrayışların idarə olunması, şərhlərin formalaşdırılması və alternativlərin nüfuzdan salınması təsiri xarici siyasətin strukturlaşdırılmış alətinə çevirir.

Yumşaq güc çərçivəsində manipulyasiya açıq məcburiyyət vasitəsilə deyil, simvolik və informasiya məkanının idarə olunması yolu ilə özünü göstərir. Bu məkan vasitəsilə beynəlxalq davranışın legitimliyi, normalığı və arzuolunarlığı barədə təsəvvürlər formalaşdırılır. Birbaşa təbliğatdan fərqli olaraq, belə təsir formaları neytral kommunikasiya, mədəni mübadilə və ya universal dəyərlərin yayımı kimi maskalanır. Birincisi, manipulyasiya beynəlxalq davranışın əlverişli obrazlarının formalaşdırılması ilə həyata keçirilir; burada dövlətin öz fəaliyyəti beynəlxalq normalara

uyğun göstərilir, rəqiblərin oxşar hərəkətləri isə deviant və ya təhdidkar kimi şərh olunur. İkincisi, mühüm alət kimi informasiya selektiv təqdim olunur: bəzi faktlara diqqət çəkilir, digərləri isə susdurulur ki, hadisələrin təfsirini birbaşa deformasiya etmədən istiqamətləndirmək mümkün olsun. Üçüncüsü, yumşaq güc alternativ təfsirlərin marjinalizasiyasına söykənir; kritik və ya rəqib narrativlər qeyri-peşəkar, legitim olmayan və ya “ümum qəbul edilmiş dəyərlərə” zidd hesab olunur. Beləliklə, manipulyasiya yumşaq gücün yan təsiri deyil, onun funksional mexanizmi kimi çıxış edir və bu, beynəlxalq münasibətlərdə dominant diskursların davamlılığını və təfsir təsirində asimetriyanı təmin edir [2, s.146]. Bununla yanaşı, manipulyativ təcrübələrin yalnız yumşaq güc çərçivəsində məhdudlaşdırılması müasir təsir strategiyalarının bütün mürəkkəbliyini əks etdirmir. Hibrid qarşıdurma şəraitində və kompleks təsir vasitələrinin rolunun artdığı dövrdə manipulyasiya simvolik və diskursiv məkanın həddlərini aşır və daha geniş strateji davranış modellərinə inteqrasiya olunur. Elə məhz bu kontekstdə ağıllı güc konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ağıllı güc strateji məqsədlərə çatmaqda birbaşa konfrontasiya təzyiqini minimuma endirməyə və dövlətin beynəlxalq arenadakı fəaliyyətlərinin legitimliyini maksimuma çatdırmağa yönəlib. Ağıllı güc çərçivəsində manipulyasiya müxtəlif təsir formalarını birləşdirən əlaqələndirici rol oynayır. O, sərt tədbirlərin legitimliyini təmin edir, dövlətin fəaliyyətlərinin müsbət imicini formalaşdırır və təsiri ədalətli və əsaslı kimi qavrandır. Ağıllı güc çərçivəsində manipulyasiyanın əsas mexanizmləri bunlardır: beynəlxalq gündəliyin idarə olunması: prioritet kimi təqdim olunan mövzuların seçilməsi və onların təqdimat forması üzərində nəzarət; diskursiv legitimləşdirmə: ekspert qiymətləndirmələri, beynəlxalq institutların qətnamələri və media məzmunu vasitəsilə normativ baxımdan qəbul olunmuş kontekstin yaradılması; təhlükə və münafiqlik qavrayışının formalaşdırılması: “məsuliyyətli” və “aqrəssiv” aktorların obrazlarının yaradılması, dominant narrativlərin formalaşdırılması; selektiv informasiya təsiri: əlverişli faktlara diqqət yönəldilməsi, ziddiyyətli məlumatların isə nəzərdən qaçırılması və ya nüfuzdan salınması.

Ümumilikdə, ağıllı güc məntiqində manipulyasiya artıq köməkçi və ya gizli alət olmur, əksinə müasir beynəlxalq idarəetmənin struktur elementi kimi çıxış edir. O, birbaşa təzyiqdən dolayı təsirdən dolayı təsirə keçidi təmin edir və aktorlar tərəfindən təbii, rəşional və legitim qəbul olunan uzunmüddətli davranış modellərini formalaşdırır. Elə məhz bu, mürəkkəbləşən və parçalanmış beynəlxalq mühit şəraitində ağıllı gücün əsas üstünlüyünü təşkil edir.

Manipulyasiyanın bu struktur funksiyası, əsasən, konkret funksional vəzifələrin yerinə yetirilməsində özünü göstərir ki, bunlardan ən önəmlisi dövlətin xarici siyasət fəaliyyətlərinin legitimləşdirilməsidir. Hərbi əməliyyatlar, sanksiya rejimləri və ya diplomatik təzyiqlər nadir hallarda gücün saf forması kimi təqdim olunur; əksinə, onlar beynəlxalq normalara, təhlükəsizlik dəyərlərinə, insan hüquqlarına və ya kollektiv məsuliyyətə istinad edilərək əsaslandırılır. Burada manipulyasiya arqumentlərin, simvolların və normativ çərçivələrin seçimi vasitəsilə özünü göstərir və bu çərçivələr həmin fəaliyyətlərin qaçılmaz, ədalətli və “ümumi xeyrə” uyğun olduğu qavrayışını formalaşdırır.

Yumşaq və ağıllı güc strukturlarında manipulyasiya beynəlxalq hadisələrin qavranmasının idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Burada məqsəd məlumatı gizlətmək deyil, hadisələrin müəyyən mənada şərh olunması üçün interpretasiya çərçivələrinin yaradılmasıdır. Dominant narrativlər vasitəsilə münafiqliklərin səbəbləri göstərilir, “qurban” və “aqrəssiv” rolları paylanır və qəbul edilə biləcək siyasəti qərarların spektri müəyyənləşdirilir. Bu, qeyri-müəyyənliyi azaldır, eyni zamanda alternativ qiymətləndirmələrin qavrayış məkanını məhdudlaşdırır.

Açar sözlər: Manipulyasiya, yumşaq güc, ağıllı güc, beynəlxalq münasibətlər sistemi.

Ədəbiyyat

1. Nye, J.S. (2008). *The Powers to Lead*. Oxford University Press, 43.
2. Talishinsky, E. (2023). Manipulation as a form of information-psychological war. *Universidad y Sociedad*, 15(5), 143-150.
3. Wilson III, E.J. (2008). Hard power, soft power, smart power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 118.

DÜNYA MUZEYLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALÇALARININ TƏQDİMAT STRATEGİYALARI

Aytac Umarova

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Bakı

umarovaytac912@gmail.com

Muzey incəsənət tarixinə səyahət edə biləcəyimiz, hər bir ölkənin həm maddi, həm də mədəni tarixini gözlərimizlə görə biləcəyimiz elmi-mədəni müəssisədir. Tarixi antik dövrlərə dayanan bu müəssisələrdə tarixi, incəsənət, arxeologiya, etnoqrafiya və elm sahələrinə aid fərqli eksponatlara ev sahibliyi edir. Buradakı əsas məqsəd mədəni yaddaşı qorumaq və xalqı maarifləndirməkdir. Azərbaycan incəsənətinin ən gözəl nümunələrindən biri olan xalçalarımız dünyanın bir çox tanınmış muzeylərində sərgilənməkdədir. Lakin xalçalarımızın bir çoxu həmin muzeylərin ekspozisiyalarında yanlış etiketlərlə təqdim olunur.

Muzeydə ekspozisiya olunan hər bir eksponat özünün ikinci həyatını yaşayaraq öz ilkin funksiyasını itirir və vizual obyektə çevrilir. Azərbaycan xalçaları öz zəngin rəng koloriti və mahir toxunma üslubuna görə diqqətləri özünə cəlb etməyi bacarır. Bu zaman kuratorlar xalçanı sadəcə gözəl rəngləri və naxışları olan bir əşya kimi təqdim edilməsinə o qədər fokuslanırlar ki, onun hansı coğrafi məktəbə mənsub olması və hansı tarixi etnik kimliyi daşmasını ikinci plana atırlar. Bu perspektiv elmi mənbələrdə “muzey effekti” adlanır. *“Muzey effekti” hər hansı bir obyektə öz dünyasından təcrid etmək, onu diqqətli baxışa təqdim etmək və beləliklə, sənətə çevirməyə meyillidir*” [1, s.27]. Həmçinin bəzi digər səbəblərdən də xalçalarımız dünyaca məşhur muzeylərdə fərqli və yanlış etiketlər ilə sərgilənir. Bu səbəblərdən biri XVI əsrdə yaranan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycanın cənub torpaqlarının XIX əsrdə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Qacarların (indiki İran dövləti) hakimiyyətinə keçməsidir. Məhz Səfəvilərin dövründə toxunan məşhur “Şeyx Səfi” (“Ərdəbil”) xalçası uzun illər “Viktoriya və Albert” muzeyində İran xalçası etiketi altında sərgilənmişdir. Lakin bu xalçanın 1539-cu ildə toxunmuş olması və həmin dövrdə Ərdəbilin Səfəvilər dövlətinin ərazisinə aid olduğunu bir çox əsaslı mənbələr sübut edir. Bununla yanaşı çox saylı Quba, Şirvan və Qarabağ məktəbinə aid Azərbaycan xalçaları “Viktoriya və Albert” muzeyində “Qafqaz xalçaları” kimi təqdim olunur. Bu zaman “Qafqaz” terminin yanında “Azərbaycan” adı mötərizə içində coğrafi alt-region kimi verilir. *“Etiketlər muzeyin səsidir; onlar dilsiz obyektləri ziyarətçi üçün bir hekayəyə (narrativə) çevirirlər”* [2, s.151]. Əgər xalça nümunəmiz öz mənsub olduğu ölkənin adı ilə muzey etiketlərində qeyd olunmursa, bu onun “səsinin boğulması”na gətirib çıxarır. Bunun sayəsində sanki başqa bir hekayə qurulur və eksponatın tarixinin düzgün çatdırılması məqsədi pozulmuş olur. Təbii ki, bu yol verilməz haldır.

Dünyanın tanınmış muzeylərindən biri olan Metropolitan muzeyinin ekspozisiyası Azərbaycan xalçaları ilə zəngindir. Əsas eksponatlardan biri də XVII əsrə aid olan Əjdahalı xalçalarımızdır. Bununla yanaşı burada məşhur Qazax-Borçalı xalça nümunələri də sərgilənməkdədir. Əvvəllər bu nümunələr “Qafqaz xalçaları” və ya “fars” xalçaları kimi etiketlenib və ziyarətçilərə təqdim olunurdu. Hal-hazırda sevindirici haldır ki, həmin xalça nümunələri həm ölkə olaraq Azərbaycan xalçaları adı altında, həmçinin regional məktəblərin adları ilə tamamilə doğru şəkildə sərgilənir. Bu xalçalar haqqında məlumat lövhəsində onun naxışının texniki təsvirinə geniş yer ayrılış, lakin Azərbaycan mədəniyyətindəki semantik mənasına isə çox az toxunulmuşdur.

Fransanın görkəmli muzeyi olan Luvrda xalçalarımızın təqdimatı hələ də köhnə “İran mərkəzli” sənətsüənəslığın təsirindən çıxıb bilməmişdir. Bir çox Azərbaycan xalça nümunələri, əsasən, Təbriz və Şirvan xalçaçılıq məktəbinə məxsus olan xalça eksponatları burada “Şərq” və ya “İran” xalçası adı altında sərgilənməyə davam edir. Həmçinin, Luvr muzeyində Azərbaycan xalçaları “İran” incəsənəti üçün ayrılmış bölmədə sərgilənməkdədir.

Dünyanın ən qədim xalçalarından ibarət geniş fonda malik olan Ermitaj muzeyində Azərbaycan xalçalarının xüsusi bir yeri vardır. Burada etikətlənmə prinsipi həm tarixə, həm də coğrafi mövqeyə əsaslanır. Ermitajın Şərq Şöbəsinə bir çox eksponat bir başa Azərbaycan xalçaları adı

altında sərgilənməkdədir. Lakin bəzi hallarda, xüsusilə də köhnə fona aid bölmələrdə xalçalarımız ümumi region prinsipi ilə “Qafqaz xalçaları” adı ilə etikətlənir. Ermitaj muzeyində saxlanılan XVI-XVII əsrə aid Təbriz məktəbinə xas olan saray xalçalarının çox vaxt “İran” etiketi ilə sərgilənməsi təəssüf doğurur. Burada siyasi sərhəd etnik kimliyin önünə keçir. Bu xalçalar Səfəvi dövlətinə məxsusdur və onlar Təbriz ustalarının öz əl zəhməti ilə ərsəyə gətirdiyi nümunələrdir.

Almaniyanın Berlin İslam incəsənəti muzeyi xalçaları bir eksponatdan daha çox, “tekstil arxeologiyası” kimi araşdırır. Bu muzeydə Azərbaycan xalçaları ümumi “qafqaz xalçaları” adı altında getsə də, xalçaşünas tədqiqatçılar onları çox vaxt detallı şəkildə araşdıraraq Azərbaycan adını birbaşa qeyd edirlər. Alman sənətşünaslığı xalçaları etnik qruplara bölməklə yanaşı onları “köçəri” və ya “kənd” xalçaları kimi etikətləyirlər.

Azərbaycana məxsus incəsənət nümunələrinin xarici və dünyaca məşhur muzeylərdə nümayiş etdirilməsi sevindirici haldır. Lakin əgər muzeylərdə bir eksponat nümayiş etdiriləcəksə, onun tarixi dəqiqliklə araşdırılmalı, siyasi məsələlərə yol verilmədən, adekvat şəkildə sərgilənməlidir. Bu zaman mümkün olduğu dərəcədə eksponatın məxsus olduğu ölkədə bu sahənin mütəxəssisləri ilə mütləq məsləhətləşmək lazımdır.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçası, muzey effekti, Viktoriya və Albert muzeyi.

Ədəbiyyat

1. Alpers, S. (1991). The museum as a way of seeing. In *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, 25-32.
2. Karp, I., Lavine, S.D. (1991). *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington: Smithsonian Institution Press.
3. Musée du Louvre. Collections: Arts de l'Islam. <https://collections.louvre.fr>
4. The Metropolitan Museum of Art. Islamic Art: Azerbaijan Carpets Collection. <https://www.metmuseum.org/art/collection>
5. The State Hermitage Museum. Digital Collection Archive. <https://www.hermitagemuseum.org>
6. Victoria and Albert Museum. Search the Collections: Carpets of the Caucasus and Azerbaijan. <https://collections.vam.ac.uk>

ENERGY OPTIMIZATION IN INDUSTRIAL AND TECHNOLOGICAL SYSTEMS

Ismail Umudov

Nakhchivan State University, Nakhchivan

ismayil.umudov@gmail.com

In recent decades, energy efficiency and optimization have become critical global issues due to rapid industrial growth, increasing energy demand and rising environmental concerns. Industrial and technological systems consume a substantial portion of total global energy, which makes them a primary target for optimization strategies [1]. The continuous increase in energy prices and the depletion of fossil fuel resources further intensify the need for more efficient energy utilization.

Energy optimization is not limited to reducing consumption; it aims to improve overall system performance while maintaining productivity and operational reliability. Modern industries are increasingly required to comply with strict environmental regulations, which makes optimized energy management an essential strategic priority [2; 3]. Consequently, energy optimization has become a key factor in achieving sustainable industrial development.

Concept and Objectives of Energy Optimization. Energy optimization is a multidisciplinary process that integrates thermodynamics, electrical engineering, control systems and economic analysis. The primary objective is to minimize energy losses while ensuring stable and efficient

system operation [4]. This requires a comprehensive understanding of energy flows, system constraints and operational conditions.

The main objectives of energy optimization include minimizing total energy consumption, reducing operational costs, improving equipment efficiency and decreasing environmental impact [5]. Unlike traditional energy-saving approaches, optimization relies on systematic analysis and continuous improvement rather than isolated technical measures.

Importance of Energy Optimization in Industrial Systems. Industrial systems account for a significant share of global energy consumption, especially in sectors such as manufacturing, metallurgy, chemical processing and food and beverage production. In many industries, energy costs represent a major portion of total production expenses, directly affecting profitability [6].

Optimized energy systems provide multiple benefits, including improved operational stability, reduced maintenance costs and enhanced competitiveness. Moreover, industries that adopt energy optimization practices are better positioned to meet sustainability targets and regulatory requirements [7]. As a result, energy optimization has become a critical component of modern industrial management strategies.

Energy Optimization Methods and Techniques. Energy Auditing and Monitoring. Energy audits serve as the foundation of energy optimization. They involve systematic assessment of energy consumption patterns, identification of inefficiencies and evaluation of improvement opportunities [8]. Continuous monitoring systems allow real-time tracking of energy use and enable early detection of abnormal operating conditions.

Process Optimization. Process optimization focuses on adjusting operational parameters such as temperature, pressure and processing time to reduce unnecessary energy consumption. Advanced control systems can dynamically adapt these parameters based on real-time demand, resulting in significant efficiency improvements.

Equipment Upgrading and Maintenance. Outdated or inefficient equipment often leads to excessive energy consumption. Replacing old motors, pumps, compressors and lighting systems with energy-efficient alternatives can significantly reduce energy usage. Preventive maintenance further ensures that equipment operates within optimal performance ranges.

Mathematical and Computational Optimization. Mathematical modeling plays a crucial role in energy optimization. Techniques such as linear programming, nonlinear optimization and mixed-integer programming are widely used to determine optimal operating strategies under technical and economic constraints. These methods enable decision-makers to evaluate multiple scenarios and select the most efficient solutions.

Integration of Renewable Energy Sources. The integration of renewable energy sources, including solar and wind power, is an increasingly important aspect of energy optimization. Hybrid energy systems that combine renewable sources with conventional grid power or cogeneration units can significantly reduce fossil fuel dependency.

Optimizing such systems requires careful planning to balance reliability, cost and energy availability. Energy storage technologies further enhance system flexibility by mitigating the variability of renewable energy sources.

Environmental and Economic Impact. Energy optimization provides substantial environmental benefits by reducing greenhouse gas emissions and minimizing environmental pollution. From an economic perspective, optimized energy systems lower operational costs and improve overall system efficiency. These advantages contribute to long-term sustainability and resource conservation.

Challenges in Energy Optimization. Despite its benefits, energy optimization faces several challenges, including high initial investment costs, system complexity and lack of accurate data. Organizational resistance to change and insufficient technical expertise may also hinder implementation. Addressing these challenges requires strategic planning, technological investment and strong managerial commitment.

Energy optimization is a fundamental element of modern industrial and technological systems. Through systematic analysis, advanced modeling and integration of renewable energy sources, industries can achieve significant economic and environmental gains. In the long term, energy optimization will play a vital role in ensuring sustainable and competitive industrial development.

Keywords: Energy optimization, industrial development, environmental impact.

References

1. Boyle, G. (2004). *Renewable Energy: Power for a Sustainable Future*. Oxford University Press.
2. International Energy Agency (IEA) (2022). *Energy Efficiency 2022*.
3. Sioshansi, F.P. (2019). *Smart Grid: Integrating Renewable, Distributed & Efficient Energy*. Academic Press.
4. Dincer, I., Rosen, M.A. (2013). *Exergy: Energy, Environment and Sustainable Development*. Elsevier.
5. Lund, H. (2014). *Renewable Energy Systems*. Academic Press.
6. Capehart, B.L., Turner, W.C., Kennedy, W.J. (2020). *Guide to Energy Management*. Fairmont Press.
7. Pérez-Lombard, L., Ortiz, J., Pout, C., Balaras, A., Droutsa, K., Dascalaki, E., Kontoyiannidis, S. (2008). Analiza wpływu wybranych nośników energii na koszty ogrzewania obiektu agroturystycznego oraz emisję szkodliwych substancji do atmosfery. *Energy and Buildings*, 40(3), 394-398.
8. Smith, J.M., Van Ness, H.C., Abbott, M. M. (2005). *Introduction to Chemical Engineering Thermodynamics*. McGraw-Hill.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ АНГЛИЙСКИЕ ТЕРМИНЫ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЁТЕ

Захра Вахабова

Экономический и Гуманитарный Колледж при
Бакинский Государственный Университет, Баку
zakhravakhabova@gmail.com

Деловой английский язык имеет широкое распространение, поскольку именно на нём ведутся международные переговоры и заключаются сделки, составляются договоры и официальные документы. Большое количество организаций и фондов выполняют свою работу на этом языке. Первые учебные пособия в сфере экономики также были изданы на английском языке. Знание английского языка на высоком уровне является важным, так как предоставляет новые возможности для достижения успеха в области бизнеса и торговли.

В современном мире язык постоянно развивается, отражая изменения в обществе, науке и технологиях. Один из заметных процессов является заимствование слов из одного языка в другой. Английский язык активно оказывает влияние на многие сферы, в том числе на область бухгалтерского учёта, где достаточно часто используются англицизмы - слова, заимствованные из английского языка [3]. Английские заимствования являются естественным следствием глобализации и развития мировой экономики [2]. Следует отметить, что многие термины в русском и азербайджанском языках были заимствованы именно из английского языка, что отражает стремление к международным стандартам и современным методам работы.

Англицизмы помогают специалистам быстрее осваивать новые понятия и технологии. Эти заимствования можно распределить по следующим группам: учёт и отчётность (audit - аудит, audit; auditor - аудитор, auditor; balance - баланс, balans; capital - капитал, kapital), активы, обязательства и структуры (asset - актив, aktiv; dividend - дивиденд, dividend; offshore - офшор,

ofşor; office - офис, ofis), контроль и управление (compliance - комплаенс, komplayens; management - менеджмент, menesment; manager - менеджер, menecer), налоги и регулирование (default - дефолт, defolt).

Однако следует отметить, что чрезмерное использование заимствованных слов без необходимости может создавать трудности в понимании речи, особенно для начинающих бухгалтеров или людей, далёких от данной профессии. В результате язык может становиться перегруженным и менее понятным. При этом некоторые англоязычные термины имеют свои устоявшиеся соответствия в русском и азербайджанском языках. Например: budget - бюджет (смета доходов и расходов), büdcə; consolidation - консолидация (объединение сведений отчётности), konsolidasiya (birləşmə); investment - инвестиции (капиталовложения), investisiya; holding company - холдинговая компания (материнская компания), holding şirkəti; license - лицензия (официальное разрешение), lisenziya; tariff - тариф (тарифный сборник), tarif (rüsüm); contract - контракт (договор), kontrakt (müqavilə), deadline - дедлайн (крайний срок, срок исполнения), son tarix; document - документ, sənəd.

Таким образом, англицизмы в бухгалтерском учёте являются естественным следствием глобализации и развития экономики. Важно соблюдать баланс между использованием заимствованных и исконных слов и применять их только при необходимости.

Ключевые слова: Заимствованные слова, бухгалтерский учёт, экономические термины, англицизмы, глобализация.

Литература

1. Алиева, В.Н. (2010). Заимствованные экономические термины в лексической системе современного русского языка. *Ученые Записки Таврического Национального Университета им. В.И. Вернадского. Серия Филология. Социальные коммуникации*, 23(62), 191-195.
2. Сигидов, Ю.И., Кочкина, В.П. (2019). Англоязычное заимствование в русской экономической терминологии. *Вестник Академии Знаний*, 30(1), 144-147.
3. Тихонова, А.Н., Яруллина, А.Ш. (2018). Англоязычные заимствования в экономической лексике русского языка. *Казанский Вестник Молодых Учёных*, 3(6), 165-168.
4. Rüstəmov, V.E. (2010). *Maliyyə Terminlərinin İzahlı Lüğəti*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 272.

Mühasibat uçotu sahəsində istifadə olunan alınma ingilis terminləri

Alınma sözlər cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə daxil olmuşdur. Bu, qloballaşma və ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır. Xüsusi maraq iqtisadi leksikada, xüsusilə mühasibat uçotu sahəsinə aid sözlərdəki ingilis terminlərinin təhlilinə yönəlmişdir. Tezisdə həmçinin peşəkar praktikada ingilis terminlərinin istifadəsinin üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir.

CAVANŞİRİN ƏRƏB XİLAFƏTİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ TƏNZİMLƏMƏSİ

Fidan Vahidova

Azərbaycan Universiteti, Bakı
fidanvahidova5847@gmail.com

VII əsrin ortalarında Albaniyada siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. 664-665-ci illərdə xəzərlər Albaniyaya hücum etdikdən sonra Cavanşir sülh bağlamalı oldu. Sülh sazişindən və alban hökmdarının Xəzər xaqanın qızı ilə evlənməsindən sonra xəzərlərin Qafqaza hücumu kəsildi [2, s.40]. Cavanşirin xəzərlərlə olan bu dostluğu Xilafəti narahat etməyə bilməzdi. Cavanşir siyasət xəttini çox yaxşı dərk edirdi. O, İlk öncə Bizansdan ümidini kəsmişdi, çünki Bizans özü-özünü ərəblərdən qorumalı idi. Qohumluq və ittifaq əlaqəsi olan xəzərlərə isə etibar etməyən Cavanşir ərəblərlə yaxınlaşmaq fikrinə düşür [2, s.40].

Cavanşir xəlifə Müaviyə ilə iki dəfə görüşdü. İlk görüş 667-ci ildə baş tutdu. Cavanşirin birinci dəfə getməkdə məqsədi Xilafətdən bir vassal kimi asılılığı qəbul etmək idi. Bununla Cavanşir Arran ərəblərin qərarindən qorumaq fikrində idi. Beləliklə, o, öz məqsədinə çatdı. Cavanşirin 667-ci ildə ilk səfərindən sonrakı üç ildə Arran əhalisi hər hansı xarici hücumlardan xilas olmuşdu [4, s.88].

670-ci ildə xəlifə Müaviyə yenidən Cavanşiri Dəməşqə dəvət edir və ikinci görüş baş tutur. Bu görüşdə Cavanşir Xilafət ilə Bizans arasındakı danışıqda vasitəçi rolunu oynayır. Bünyadov yazır ki, “Bu görüşdə Bizans imperatorunun elçiləri Xilafətin paytaxtına kömək haqqında danışığa gəlmişdilər” [4, s.89]. Kalankatlı yazır ki, “xəlifə əmr etdi ki, Cavanşir üçün öz doğma qardaşının iqamətgahını hazırlasınlar, axşam yeməklərində isə xəlifə onu həmişə öz yanında oturmağa dəvət edirdi. Xəlifə Cavanşirin ağına, fərasətinə, düşüncələrinə heyran idi” [1, s.144]. Xəlifə Cavanşirə müxtəlif hədiyyələr bağışladı. Qızıl qınlı polad qılınc, qızıl xalçalar, mirvari ilə bəzədilmiş kaftan, qiymətli geyimlər, quşların ən gözəli - tutuquşu və s. hədiyyələr Cavanşirə təqdim olundu. Hətta xəlifə özünün mindiyi atlardan əlli ikisini Cavanşir üçün ayırdı [1, s.145].

Xəlifə Sünik knyazlığının da idarəsini Cavanşirə həvalə etdi. Bundan başqa xəlifə təklif etdi ki, Atropatənani da idarə etsin. Lakin Cavanşir bu təklifi rədd etdi. Cavanşir ölkəsini və əhalisini düşünüb şan-şöhrətdən imtina edir. Buna görə o, xəlifədən xahiş edir ki, onun ölkəsinə təyin edilmiş verginin miqdarı azaldılsın. Xəlifə bununla razılaşır və əmr edir ki, Albaniya üzərinə təyin olunmuş vergi üçdə biri qədər yüngülləşsin. Bu görüşün sonunda xəlifə Cavanşirin əlini sıxıb onu yola salır [1, s.145]. Xəlifənin razılaşmasına həmin dövrdə xilafətdə və onun hüdudlarından kənarda baş verən hadisələr, ərəb-bizans müharibələri də təsir etdi [3]. Kalankatlı yazır ki, Cavanşir öz ölkəsinə qayıdan kimi Allah evinə tələsir. Cavanşir orada diz çöküb Allaha böyük mükafatlara görə şükür etdi [1, s.145].

Beləliklə, Cavanşirin siyasi müstəqilliyi qorumaq cəhdi vergi ödəmək şərti ilə qəbul olundu [2, s.40]. Xilafətin vassallığına keçmiş şimal torpaqları Cavanşirin idarəsində qalsa da, xəlifə Müaviyənin Təyin etdiyi valilər burada öz işlərinə davam etdilər. Valilər Cənubi Qafqazda ərəblərin yürütdükləri vergi siyasətini həyata keçirirdilər [2, s.41].

Açar sözlər: Cavanşir, Albaniya, Ərəb Xilafəti, Müaviyə ibn Əbu Süfyan, dövlətlərarası münasibətlər.

Ədəbiyyat

1. Kalankatlı, M. (2006). *Albaniya Tarixi*. Bakı, Avrasiya, 296.
2. Vəlixanlı, N. (2016). *Azərbaycan VII-XII Əsrlərdə: Tarix, Mənbələr, Şərhlər*. Bakı, 480.
3. Şərifov, Ş. (2019). Rəşidi xəlifəsi Əli ibn Əbu Talibin dövründə Azərbaycan. *İslam Sivilizasiyası Qafqazda II Beynəlxalq Simpoziumu*, 1(1), 350-353.
4. Bünyadov, Z. (2007). *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*. Bakı, Şərq-Qərb, 424.

CROWDFUNDİNG VƏ KREDİTLƏŞMƏNİN İNKİŞAFI: AZƏRBAYCANDA PROBLEMLƏR VƏ HİBRİD MALİYYƏ MODELİ ƏSASINDA HƏLL YOLLARI

Səbuhi Xanməmmədov

Bakı Mühəndislik Universiteti, Xırdalan

sebhikhan0@gmail.com

Bu tezisdə alternativ maliyyələşmə mexanizmlərindən biri olan crowdfunding və onun ənənəvi bank kreditləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq edilmişdir. İşin əsas məqsədi Azərbaycanda crowdfunding mexanizminin kreditləşməyə nisbətən zəif inkişaf etməsinin səbəblərini müəyyən etmək və mövcud hüquqi, institusional, texnoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün hibrid maliyyə modelinə əsaslanan müəllif yanaşmasını təqdim etməkdir.

Müasir iqtisadi sistemlərdə maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü iqtisadi artımın əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Uzun müddət bank kreditləşməsi biznes subyektləri üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış etsə də, qlobal maliyyə bazarlarında alternativ maliyyələşmə mexanizmlərinə maraq artmışdır [4]. Crowdfunding bu mexanizmlər arasında xüsusi yer tutur və xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün yeni maliyyə imkanları yaradır.

Təqdim olunan işdə Azərbaycanda crowdfunding və kreditləşmə sahəsindəki mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün təsviri (deskriptiv) analiz metodundan istifadə edilmişdir. Problemləri müəyyən etmək üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları və fintech bazar araşdırmaları əsasında kəmiyyət (kvantativ) analiz aparılmışdır. Təklif olunan hibrid modelin əsaslandırılması üçün beynəlxalq təcrübənin (Türkiyə və Estoniya nümunələri) müqayisəli (komparativ) analizi həyata keçirilmişdir. Həmçinin, hüquqi boşluqların aradan qaldırılması üçün normativ hüquqi aktların (Mülki Məcəllə, Vergi Məcəlləsi) keyfiyyət (kvalitativ) təhlili aparılmışdır.

Azərbaycanda crowdfunding anlayışı və mexanizmləri kreditləşməyə nisbətən kifayət qədər geniş yayılmamışdır. Bunun əsas səbəbləri sırasında hüquqi tənzimləmənin qeyri-müəyyənliyi, investorların hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin zəifliyi, bu sahəni idarə edəcək ixtisaslı kadr çatışmazlığı və müasir texnologiyaların məhdud tətbiqi mühüm yer tutur [5; 6]. Azərbaycanda bank sektorunun kredit portfeli 2024-cü ilin əvvəlində (1 yanvar 2024) cəmi kredit portfeli 23.2 milyard manat (dəqiq: 23,183 mln. AZN) təşkil etmişdir. Portfel il ərzində sürətlə böyüyərək 2025-ci ilin yanvar ayına 27.5 milyard manata çatmışdır [2], lakin bu vəsaitlərin yalnız 2024-cü il ərzində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq (MKOB) subyektlərinin ümumi kredit portfelindəki payı 23.6% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici 2023-cü ildə 27.5% idi. Bu rəqəm, KOB-ların maliyyələşməyə çıxış imkanlarının məhdud olduğunu aydın göstərir.

Qlobal təcrübə göstərir ki, crowdfunding mexanizmlərinin uğurlu tətbiqi üçün aydın və şəffaf hüquqi çərçivə vacibdir [5]. Azərbaycanda crowdfunding üzrə ayrıca qanunun olmaması platformaların fəaliyyətini riskli edir və investor etimadını zəiflədir. Digər tərəfdən, crowdfunding prosesinin effektiv idarə olunması üçün ixtisaslaşmış kadr potensialı və müasir texnoloji platformalar tələb olunur. Azərbaycanda fintech sahəsində kadr hazırlığının məhdud olması və texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi crowdfunding bazarının inkişafını ləngidir [7]. Beləliklə, crowdfunding və kreditləşmənin paralel inkişafı bank və digər maliyyə təşkilatlarının aktiv iştirakını tələb edir. Bankların bu prosesdə passiv mövqeyi alternativ maliyyələşmə mexanizmlərinin real iqtisadi dövryyəyə daxil olmasını çətinləşdirir [3; 4].

Tədqiqat çərçivəsində təklif olunan hibrid model crowdfunding və bank kreditləşməsinin integrasiyasına əsaslanır. Bu istiqamətdə Mollik [4] və Ziegler ə başqalarının [7] işlərini qeyd etmək olar, hansı ki, crowdfunding vasitəsilə maliyyə dəstəyinin alınması təklifləri verilmişdir. Təklif olunan hibrid modelin işləmə mexanizmi üçün alqoritm verilmişdir. Modelin əsas fərqi ondadır ki, banklar ənənəvi girov tələbləri əvəzinə, layihənin kütlə tərəfindən maliyyələşdirilməsini (bazarda tələbatın olmasını) əsas risk göstəricisi kimi qəbul edir. Bu yanaşma bankın kredit riskini (EBA (Avropa Bankçılıq Qurumu) metodikasına əsaslanaraq) azaldır.

Açar sözlər: Crowdfunding, kreditləşmə, alternativ maliyyələşmə, hibrid maliyyə modeli, investorların stimullaşdırılması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2024). Rəsmi statistik məlumatlar. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (2024). 2024-cü il üzrə illik hesabat. Bakı.
3. Belleflamme, P., Lambert, T., Schwienbacher, A. (2014). Crowdfunding: Tapping the right crowd. *Journal of Business Venturing*, 29(5), 585-609.
4. Mollick, E. (2014). The dynamics of crowdfunding. *Journal of Business Venturing*, 29(1), 1-16.
5. OECD (2020). The role of alternative finance in SME financing. Paris.
6. World Bank (2020). Crowdfunding's potential for the developing world. Washington.
7. Ziegler, T., Shneor, R., Garvey, K., Wenzlaff, K., Yerolemu, N., Hao, R., Zhang, B. (2021). *The Global Alternative Finance Benchmarking Report*. Cambridge.

ŞƏHƏR MÜHİTİNDƏ İNSTALYASIYALARIN QURULMASI NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Alqayid Xəlilov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı

algayidkhalilov@gmail.com

İnstalyasiyaların qurulma xüsusiyyətləri onların dizayn qərarlarından (forma, rəng, material seçimi) asılı olaraq dəyişir və hər bir layihə şəhər səs-küyü, vizual ekologiya və təhlükəsizlik standartları kimi problemlərlə üzləşir. Bu çərçivədə, instalyasiyaların yalnız estetik dəyər daşması deyil, həm də şəhərin morfologiyası ilə harmoniyada olması və sakinlərin qavrayışına müsbət təsir göstərməsi əsas hədəfdir. Buna nail olmaq üçün memarlıq, incəsənət, şəhər planlaşdırması və mühəndislik elmləri arasında multidissiplinar yanaşma zəruridir.

Şəhər mühitində qurulan instalyasiyalardan söhbət açarkən Kolumbiyanın paytaxtındakı Ədalət Sarayının fasadında rəssam Doris Salsedonun müəllifi olduğu instalyasiyanı vurğulamaq olar. İnstalyasiya ədalət sarayının fasadına bərkidilmiş ağac oturmaqlarla işlənilib. 6 noyabr 1985-ci ildə bir qrup silahlı insanın ədalət sarayına hücumu nəticəsində çoxlu sayda insan qətlə yetirilmişdir. Binanın fasadında quraşdırılmış instalyasiya həmin dəhşətli tarixi xatırlatmağı və yaddaşlarda yaşatmağı hədəfləyir [1]. İnstalyasiya şəhər mühitində xüsusilə memarlıq nümunələrinin fasadında quraşdırılmış instalyasiyaların bariz nümunəsidir.

Daha bir instalyasiya Anish Kapoor tərəfindən Çikaqonun Millennium Park ərazisində yerləşən "Cloud Gate" adlı monumental paslanmayan polad heykəldir. "Cloud Gate" əks etdirici səthi maye civədən ilhamlanıb. Bu parlaq xarici görünüş parkda hərəkət edən insanları, Miçiqan prospektinin işıqlarını və ətrafdakı üfüq xəttini əks etdirir. Cilalanmış səth, həmçinin ziyarətçiləri səthə toxunmağa və öz əkslərini müşahidə etməyə dəvət edir, bu da ona interaktiv bir keyfiyyət verir. İnstalyasiyanın əyri alt tərəfində parkın üstündəki səmanın əksi ziyarətçilərin parka daxil olmaq üçün altından keçə biləcəyi bir giriş rolunu oynayır və bu, heykəlin yaradıcısını əsərə "Cloud Gate" adını verməyə ilhamlandırdı [2]. Bu istiqamətdə tədqiqatçı G. Romero bu əsəri həm estetik, həm də mühəndislik baxımından dəyərləndirərək, onun bədii forma ilə texnoloji innovasiyanın qovuşduğu nümunəvi memarlıq-sənət obyektlərindən biri olduğunu vurğulayır [3]. Heykəlin formal konsepti civənin amorf və axıcı görünüşündən ilhamlanmışdır; bu effekt cilalanmış paslanmayan poladın yüksək reflektiv səthləri vasitəsilə reallaşdırılmışdır. İnstalyasiya sənət və mühəndisliyin sintezini təəcəssüm etdirən unikal urbanistik obyekt kimi qiymətləndilir. "Cloud Gate" həm müasir heykəltəraşlığın, həm də sənaye dizaynının ekoloji və texnoloji potensialını nümayiş etdirən simvolik əsər kimi təqdim olunur.

Şəhər mühitində rəngarəngliyi və ətrafla ahəngdarlığı ilə seçilən digər layihə Portuqaliyada quraşdırılan “Umbrella Sky Project” instalyasiyasıdır. Layihə şəhərin küçələrindən birinin üzərini örtən rəngarəng çətirlərdən ibarət örtük formasında quraşdırılıb və 2011-ci ildə Aqveda şəhərində keçirilən incəsənət festivalının tərkib hissəsi kimi başlamışdır. Hər il isti yay mövsümündə şəhərin bir neçə dar küçəsi rəngarəng çətir səkiləri ilə bəzədilir. Bu çətir örtükləri piyadalar üçün təbii kölgə təmin edir. Damların üstündən çəkilməmiş kabellərə bərkidilən sayısız-hesabsız çətirlər küçələrin sərinlədilməsinə yaradıcı və iqtisadi cəhətdən səmərəli bir şəkildə kömək edir. Çətirlər dənizi unikal bir həndəsi naxış yaradır və yolda dəyişən kölgələr salır. Beləliklə, yüksək yay temperaturlarına baxmayaraq, yüksək enerjili və fitnes fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan yaranır. Layihə başladığı gündən bəri, bu müvəqqəti kölgə strukturları illik yay quraşdırmasına çevrilmiş və bütün dünyada geniş maraq qazanmışdır. “Çətirlər Səması” layihəsinin yaradıcıları bu işin davamını digər şəhərlərdə də təqdim etmişdir. Lissabonda şəhər keçidlərinin üstündən asılan çoxrəngli şarlar ilə şəhər mənzərəsinə əlavələr edilmişdir. Bütün layihələrində olduğu kimi, küçəyə düşən nöqtəli kölgələr gündəlik şəraitdə insanların həyatına daha çox rəng qatır və ətraf mühitə müsbət təsir göstərir [4]. Adıçəkilən nümunə Portuqaliya təcrübəsində instalyasiyaların, ictimai incəsənətin şəhər mühitində necə həm estetik, həm də praktiki ehtiyacları qarşılaya biləcəyini bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Şəhər mühitində quraşdırılmış nəhəng və diqqətçəkən instalyasiyalardan biri parçaya bürünmüş Parisdəki Zəfər Tağıdır. Müvəqqəti instalyasiya nəhəng görüntüsü və forması ilə diqqəti cəlb edir. İnstalyasiyanın müəllifləri Kristo və Janna-Klodur. Monumental layihə 25.000 kvadrat metrlik gümüşü, təkrar emal edilə bilən parça ilə örtülmüş və 7000 metr qırmızı iplə bərkidilmiş ikonik Zəfər Tağından ibarət idi [5]. Bu qurğular məhdud müddətə mövcuddur, sökülməzdən və ərazinin orijinal vəziyyətinə qaytarılmadan əvvəl bir yeri dəyişdirir. Bir neçə il öncə, daha dəqiq 1995-ci ildə rəssamlar Almaniyanın paytaxtında bir çox çətinliklərə baxmayaraq nəhəng instalyasiya quraşdırmağı bacarmışdılar. Həyata keçirilən “Örtülmüş Reyxstaq” instalyasiyası müasir incəsənətin ən mühüm və konseptual hadisələrindən biri hesab olunur. İncəsənət əsəri 14 gün ərzində Berlinin siyasi və memarlıq simvollarından biri olan Reyxstaq binasının bütövlükdə xüsusi hazırlanmış gümüşü parça ilə örtülməsini nəzərdə tuturdu. Bu müdaxilə binanın monumental memarlıq quruluşunu yeni vizual və semantik kontekstdə təqdim edir, onun tarixi yüklənmiş məzmununu müvəqqəti olaraq neytrallaşdırır və tamaşaçını məkana başqa optik və emosional perspektivdən baxmağa sövq edirdi. Layihə instalyasiya sənətinin müvəqqəti xarakterini, ictimai məkanla dialoqunu və monumental memarlıq üzərində estetik transformasiya imkanlarını nümayiş etdirən nümunə kimi xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. “Örtülmüş Reyxstaq” sənət, siyasət, kollektiv yaddaş və ictimai rəyin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq baxımından incəsənətsünaslıq tədqiqatlarında geniş yer tutur.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində “Mühit dizaynı” kafedrasının müəllimləri və dizayn ixtisasında təhsil alan tələbələrin hazırladıqları “Təmiz dəniz” layihəsi də açıq məkanda qurulan instalyasiyalar içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilir. İnstalyasiya universitetin III tədris korpusunun önündə böyük plastik tikinti toruna bərkidilmiş lentdən ibarətdir. Layihə BMT-nin COP29 iqlim dəyişmələri konfransının Bakıda keçirilən 29-cu iqlim konfransı tədbirlərinə uyğun olaraq ekoloji mövzunu əhatə edir. Minlərlə lent öz rəngləri ilə dənizin təmizliyinə və Xəzərdəki ekoloji vəziyyətə diqqət cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Şəhər mühitində instalyasiya sənəti yalnız estetik ifadə vasitəsi deyil, həm də sosial yaddaşın, mədəni identikliyin və urbanistik funksionallığın mühüm daşıyıcısı kimi çıxış edir. Müasir şəhər instalyasiyaları texnoloji və fəlsəfi konseptlərə əsaslanan monumental işləri urbanistik məkanda sənətin transformativ rolunu nümayiş etdirir. Bu nümunələr sübut edir ki, instalyasiyalar müasir şəhər mühitində memarlıq, mühəndislik və incəsənətin sintezini təcəssüm etdirir və ictimai məkanların mənəvi, vizual və funksional dəyərini artırır. Onlar həm kollektiv yaddaşın qorunmasına, həm də insanın təbiət və şəhər arasındakı münasibətinə yeni məna qazandırır. Beləliklə, instalyasiya sənəti XXI əsr şəhər estetikasında davamlılıq, iştirakçılıq və emosional əlaqə prinsiplərinə əsaslanan yeni urbanistik paradigma formalaşdırır.

Açar sözlər: Şəhər mühiti, instalyasiya, müasir incəsənət, açıq məkan.

Ədəbiyyat

1. <https://www.pewcenterarts.org/grant/exploring-ethical-dimensions-project-doris-salcedo>
2. <https://www.choosechicago.com/articles/tours-and-attractions/the-bean-chicago/>
3. Romero, G. (2022). The bean: Atmospheric corrosion of the cloud gate structure. <https://www.penspen.com/wp-content/uploads/2022/10/Gustavo-Corrosion-Cloud-Gate-2022.pdf>
4. <https://www.pps.org/places/umbrella-sky-project>
5. <https://blog.beopenfuture.com/2024/12/21/wrapped-in-wonder-temporary-fabric-installations/>

PROTOTİP NƏZƏRİYYƏ VƏ DÜNYA DİLLƏRİNDƏ SÖZ SIRASI: TİPOLOJİ PERSPEKTİVLƏR

Gülmar Xəlilova

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı

gxb_1986@mail.ru

Tezisdə prototip nəzəriyyəsinin dilçilik sahəsində nəzəri əsasları, idrak mexanizmləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Prototip nəzəriyyəsinə görə dil kateqoriyaları sərt və dəyişməz struktur kimi deyil, mərkəzi nüvə və periferik elementlərdən ibarət dinamik sistem kimi fəaliyyət göstərir. Dil vahidlərinin prototipik statusu onların semantik mərkəzliyi, istifadə tezliyi, idraki tanışlıq səviyyəsi və sosial-mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Psixolinqvistik tədqiqatlar sübut edir ki, insan beyni informasiyanı qəbul edərkən ilk olaraq ən tipik nümunəni aktivləşdirir və digər formaları həmin prototip əsasında qavrayır. Bu proses dilin qavranılması, yadda saxlanması, təkrar istifadəsi və kommunikativ performansını sürətləndirir.

Prototip nəzəriyyəsi, həmçinin dil kateqoriyalarının elastikliyini və adaptivliyini göstərir. Kateqoriyaların prototipləri zamanla dəyişə və yeni istifadə nümunələrinə uyğunlaşa bilər. Bu xüsusiyyət dilin öyrənilməsində, tədris materiallarının hazırlanmasında və ikinci dil öyrənmə prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil kateqoriyaları təsadüfi formalaşmır; əksinə, idrak, sosial və mədəni faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində sistemli və funksional şəkildə təşkil olunur. Ümumilikdə, prototip nəzəriyyəsi dilin struktur, idrak və sosial səviyyədə anlaşılmasına imkan yaradan kompleks və elmi əsaslı çərçivə təqdim edir.

Söz sırası dilin sintaksis və diskurs strukturunun əsas komponentidir. Müasir tipoloji və koqnitiv yanaşmalar göstərir ki, söz sırasının prototip nüvələri və periferik realizasiyaları dərəcəli kateqoriyalar kimi fəaliyyət göstərir. Prototip nəzəriyyə kateqoriyaların sərt sərhədlərə malik olmadığını, əksinə, dərəcəli və adaptiv struktur kimi formalaşdığını göstərir [4, s.7].

Tipoloji və koqnitiv tədqiqatlar göstərir ki, söz sırasının dəyişkənliyi dilin pozulması və ya kaotik struktur kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, bu dəyişkənlik informasiya strukturu, fokus və tema-remə bölgüsü, diskurs motivasiyası və psixolinqvistik əməl mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Türk dillərində SOV əsas söz sırası prototip nüvəsini təşkil edir, lakin fokus vurğusu və yeni informasiya paylanması nəticəsində OVS və OSV kimi periferik realizasiyalar meydana çıxır. İngilis dilində isə SVO nüvəsi prototipdir, lakin vurğu və retorik məqsəd OVS və OSV kimi variantların yaranmasına səbəb olur. Bu nümunələr göstərir ki, söz sırası diskursiv və koqnitiv tələblərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan dinamik sistemdir.

Tipoloji araşdırmalar göstərir ki, dünya dillərində söz sırası prototip nüvələr və periferik realizasiyalar arasında müxtəlif formalarda balanslaşdırılmış bir sistem kimi əmələ gəlir. Bu balansın əsas səbəbi diskurs motivasiyası, idraki optimallaşma və kommunikativ məqsədlərdir. Söz sırasının prototipik nüvəsi koqnitiv baxımdan əməl üçün əlverişlidir və ən çox istifadə olunur, periferik realizasiyalar isə xüsusi stilistik və diskursiv kontekstlərdə meydana çıxır.

Prototip nəzəriyyə sintaksis və semantikanın qarşılıqlı təsirini vurğulayır. Sintaktik ardıcılıqlar prototip nüvəyə uyğun qurulur, semantik kontekst isə periferik realizasiyaların

formalaşmasına səbəb olur [3, s.5]. Sintaksis-semantika integrasiyası göstərir ki, söz sırasının periferik realizasiyaları yalnız qrammatik normadan sapma deyil, həm də diskursiv və koqnitiv məqsədlərin nəticəsidir. Söz sırasının periferik realizasiyaları informasiya strukturu ilə sıx bağlıdır. Köhnə məlumat və yeni məlumat arasındakı ardıcılıq, diskurs fokusunun yerləşməsi periferik realizasiyaları motivasiya edir [6, s.243]. Prototip nəzəriyyə [5, s.192] kateqoriyaların sərt sərhədlərə malik olmadığını, əksinə, dərəcəli struktur kimi formalaşdığını iddia edir. Bu yanaşmaya görə kateqoriyaların mərkəzi nüvəsi ən tipik və tez-tez istifadə olunan nümunələri əhatə edir, periferik realizasiyalar isə diskurs və kontekstin spesifik tələblərinə görə meydana çıxır. Söz sırası kontekstində prototip nüvələr SOV, SVO və VSO kimi ardıcılıqları əhatə edir. Periferik realizasiyalar isə müxtəlif diskurs və koqnitiv məqsədlər üçün yararlıdır. Bu yanaşma söz sırasının tipoloji variasiyasını dinamik və adaptiv sistem kimi izah etməyə imkan verir [1, s.20]. Mərkəzi nüvələr həm tipiklik, həm də idraki optimalıq təmin edir, periferik realizasiyalar isə retorik, fokus və informasiya paylanması məqsədi ilə yararlıdır. Prototip nəzəriyyəyə görə söz sırası kateqoriyası dərəcəli və elastikdir: nüvə ən tipik ardıcılığı əhatə edir, periferik realizasiyalar isə retorik, diskursiv və koqnitiv tələblərə görə formalaşır [2, s.183].

Söz sırası yalnız qrammatik ardıcılıq deyil, həm də koqnitiv, diskursiv və retorik faktorlarla formalaşan dinamik dərəcəli kateqoriyadır. Prototip nüvələr tipoloji sabitlik və koqnitiv optimalıq təmin edir. Periferik realizasiyalar diskursiv elastiklik və retorik adaptivlik yaradır. Söz sırası dinamik və dərəcəli sistem kimi başa düşülməlidir. Gələcək tədqiqatlar prototip və periferik modellərin kompüter linqvistikasında, neyro-linqvistik modellərdə və tədris metodologiyalarında tətbiqini araşdırmalıdır.

Açar sözlər: Prototip nəzəriyyəsi, dil kateqoriyaları, söz sırası, koqnitiv yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Bybee, J. (2010). *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press.
2. Croft, W. (2003). *Typology and Universals*. Cambridge University Press.
3. Goldberg, A. (2006). *Constructions at Work*. Oxford University Press.
4. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. University of Chicago Press.
5. Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104(3), 192-233.
6. Tomasello, M. (2003). *Constructing a Language*. Harvard University Press.

KAZUO İŞİQURO YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ SEÇİM PROBLEMİ

Məhin Xızrızadə

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı

mehinxizrizade7@gmail.com

Kazuo İşıquro yaradıcılığı oxucunu mənəvi problemlərlə üzləşdirir, adi həyatın altında yatan illüziya qatları üzə çıxarır [6]. Yazıçının qəhrəmanları bir qayda olaraq mənəvi seçim qarşısında qalırlar və verilən qərarlar və ya qərarlıqlar elə bu səbəbdən çox saylı suallar doğurur. K. İşıquro əsərlərində absurd gerçəkliyin tam özünü göstərir: sosial realıq o dərəcədə qeyri-adidir ki, personajlar sanki başa düşmədikləri və məntiqə sığmayan situasiyalarda yaşayırlar. Görünür, elə bu səbəbdən yazıçı insanın daxili aləminə xas olan absurdluğu nümayiş etdirir və oxucuya “doğru seçim varmı?” sualını verir. Ədəbi yöndən yanaşdıqda, görmək olur ki, onun sadə nəsrinin alt qatında mürəkkəb fəlsəfi-estetik məsələlər gizlənir.

K. İşıquronun 1989-cu ildə qələmə aldığı “Günün qalanı” romanı mənəvi seçim problemini incə psixoloji çalarda təqdim edir. Baş qəhrəman Stivens ömrünü İngiltərə zadəganına xidmətə həsr etmiş bir xidmətçidir. O, keçmişinə xatirələr prizmasından nəzər salarkən, öz həyatının ən mühüm seçimini - şəxsi səadətini peşə borcuna qurban verdiyini dərk edir. Yazıçı açıq şəkildə Stivensin

qərarlarının səhv olub-olmadığını göstərmir, lakin birinci şəxsin nəqli üsulunda sətiraltı mənaları ötürür. Stivensin nəzakətli dillə nəqli və hər şeyi izah etmə cəhdi onun özünü aldatmasını üzə çıxarır. Belə ki, o, nasistlərə simpatiyası olan ağasının əxlaqi yanlışlarını görməzlikdən gəlir, bunu “vəzifə borcuna sədaqət” kimi əsaslandırır. Bu cür “yalançı” mənəvi seçim onu peşman vəziyyətə gətirib çıxarır. Romanın sonunda Stivensin etiraf edilməmiş hissləri onu seçim etməyə və ömrünün qalan hissini “düzgün yaşamağa” sövq edir. Tədqiqatçı Liu qeyd edir ki, Stivens nəhayət peşman olmasını qəbul edir, “qalan günlərinin” dəyərini anlamağa çalışır və beləcə, vaxtilə inandığı dəyərlərin yoxluğundan irəli gələn nihilizmdən xilas olur [5]. K. İşıquro qəhrəmanının mənəvi oyanışı - gerçəklə üzləşib mənəvi seçimin məsuliyyətini dərk edir. Roman boyu susqun qalan mənəvi seçim problemi öz estetik həllini tapır: insanın özünə qarşı səmimi və gerçək hissləri onun yaşamaq istəyini təmin edir. Stivensin həyat hekayəsi Sartrın “yadlaşma” konsepsiyası ilə səsləşir - o, uzun müddət sosial roluna o qədər qapılır ki, şəxsi “mən”ini inkar edir. Nəhayət, özgələşdiyi mənliyi ilə üzləşərək mənəvi seçim edir: keçmişin yükünü anlayır və qalan ömrünə məna verir. K. İşıquro oxucunu müəyyən suallarla baş-başa qoyur: həyatın mənası nədədir - borcuna sadıq qalmaq, yoxsa öz daxili səsə sadıq qalmaq? Romanın təhlili göstərir ki, mənəvi seçimin özü estetik bir struktur kimi qurulub: Stivensin bitməyən nəzakətli cümlələri və ölçülü-biçili nitqinin arxasında vicdanın səssiz fəryadı dayanır.

K. İşıquronun 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Məni heç vaxt tərk etmə” romanı mənəvi seçim və absurd gerçəklik problemini distopik mühitdə araşdırır. Romandakı absurd gerçəklik ondan ibarətdir ki, insan klonları orqan donoru kimi yetişdirilir və bu dəhşətli təcrübə adi hal kimi qəbul edilir. Qəhrəmanlar - Hailşam internat məktəbində böyüyən gənc klonlar öz talelərinə qarşı üsyan etmirlər. Əksinə, həyatlarının qısa olacağını öyrənsələr də, bunu qaçılmaz norma kimi qəbul edirlər. K. İşıquro bu romanda da estetik effekt yaradır: tamamilə absurd və qeyri-insani bir gerçəklik humanizm kimi təqdim edilir. Baş qəhrəman Ketin sakit, nostalji tonla uşaqlığını və gəncliyini danışır, lakin oxucu bu səsin altında dəhşətli bir problemi duyur. Klonların bir fərd olaraq dəyəri və hüquqları yoxdur. Yazıçı heç bir yerdə açıq etiraz bəyanatı etmir. Əvəzində Ketinin xatirələrdən məlum olur ki, bu dünyada bir ədalətsizlik hökm sürür. Hailşam internatında klonlara rəsm və ədəbiyyat öyrədilir, onlara normal insan kimi tərbiyə verilir - sanki onlara “ruhunuz var” deyilir. Həqiqətdə isə bütün bu humanist görkəmli layihə onların çəkdiyi rəsm əsərlərindən ibarət “Qalereya” - saxta bir imtahandır. Məqsəd klonların da ruh sahibi olduğunu sübut etməkdir. Zahirən xeyirxah görünən, əslində isə bioloji bir təcrübə qeyri-etik sistemi əsaslandırmağa xidmət edir. Elə bu səbəbdən, klonlar cəmiyyətdə sırf alət kimi dəyərləndirilir, onlara azacıq insani görüntü verilir ki, öz talelərinə boyun əyməyə etiraz etməsinlər. Romanda mənəvi seçim praktiki olaraq yoxdur: gənclər qarşılarındakı yeganə yolun orqan donoru olduğunu bilir və bununla razılaşırlar. Onların faciəsi də elə bundadır - “həyatlarını verməyin normal olduğunu düşünürlər” [1, s.313]. Bu cür könüllü razılıq O. Hakslinin “Yeni cəsur dünya” əsərindəki totalitar nəzarətdən fərqli, daha incə bir idarəetmə - əxlaqi və emosional kontrol formasıdır. Yazıçı manipulyasiya atmosferi yaradaraq soruşur: əgər qurbanlar özləri talelərinə razıdırsa, cəmiyyətin günahı artırmı? Göründüyü kimi, “Məni heç vaxt tərk etmə” romanı ölüm və həyatın mənası barədə bir allegoriyadır. A. Kamünün absurd fəlsəfəsinə görə, insan həyatın sonunu qəbul edib yenə də yaşamağa davam etməlidir. K. İşıquronun klonları da ölüm hökmünü bilə-bilə gündəlik adi məişət qayğılarına davam edirlər - dostluq, sevgi və xatirələrinə sığınirlar. Bu da oxucuda mənəvi suallar doğurur: insanı insan edən nədir? Əsasında ölüm olan bir həyata hansı dəyərlər məna verir? K. İşıquro bu sualları birbaşa vermir, lakin Ketinin səmimi xatirələri vasitəsilə oxucunu dərinlən düşündürür. Yazıçı absurd gerçəkliyi göstərir, lakin onun cavabını vermir. Beləliklə, “Məni heç vaxt tərk etmə” romanında mənəvi seçim problemi ironik [7] tərzdə ifadə olunur: seçimsizliyin özü estetik izaha çevrilir. K. İşıquro beləcə, oxucunu susqun bir etiraza sövq edir - zülmə qarşı səs çıxarmayan fərdlərin faciəsi elə absurd gerçəklikdir.

K. İşıquronun 1995-ci ildə yazdığı “Təsəllisiz” romanı ənənəvi strukturdan uzaqdır, yuxu məntiqi ilə işləyir: məkan və zaman qeyri-sabit, hadisələr gözlənilməz şəkildə dəyişən, ardıcılıq fraqmentardır. Baş qəhrəman Rayder adlı tanınmış pianoçudur və o, konsert üçün bir Avropa şəhərinə gəlir. Lakin orada qarşılaşdığı insanlar, ardı-arası kəsilməyən qərribə tələblər və qarışıq məqamlar onun əsas məqsədini daim təxirə salır. O, konsertə hazırlaşmağa çalışsa da, gündəlik problemlər

içində azır. “Çox məşğulam” cümləsini təkrarladığıca, əslində heç nəyi tamamlaya bilmir. Roman sanki F. Kafkanın “Qəsr” və “Məhkəmə” əsərlərinə bənzəyir. Lakin K. İşiquro “Təsəllisiz”də absurd gerçəkliyi daha da genişləndirir. Kalinesku qeyd edir ki, yazıçı burada yuxu narrativinin özünəməxsus “qrammatikasını” qurur və hadisələr sanki kollektiv şüurun axınına çevrilir [2].

Rayder obrazı ekzistensial yöndən A. Kamünün “absurd insan” anlayışına uyğun gəlir. O, heç nə anlamadığı, məntiqsiz görünən reallıqla qarşı-qarşıya qalır, amma bu reallıqla mübarizədən də vaz keçmir. Sonda bir nəticə əldə olunmasa da, o, öz mübarizəsindən, öz məqsədindən əl çəkmir. Bu mübarizə əbəz görünə bilər. Müxtəlif insanlar - keçmişindən və ya təsadüfi tanışlar ondan nə isə gözləyir. O, isə bu mənəvi tələblər arasında seçim edə bilmir. Nəyi əsas götürməlidir: sənət borcunu, yoxsa ətrafındakıların ehtiyaclarını?

Qəhrəmanın çaşqınlığı absurd gerçəkliyə verilmiş bir cavabdır. “Təsəllisiz” oxucunu düşünməyə vadar edir: mənasızlıq şəraitində insan hərəkət etməyə davam etməlidirmi? A. Kamünün fikrincə, absurd qarşısında tək cavab - yaşamağa davam etməkdir. K. İşiquroonun Rayderinin bitib-tükənməyən səyləri də belə bir susqun, lakin dərin mənalı mövqeyi ifadə edir [3].

K. İşiquroonun yaradıcılığında mənəvi seçim və absurd gerçəklik problemi bir-birilə sıx bağlıdır. Onun romanları göstərir ki, ən çətin etik problemlər bəzən adi gündəlik həyat fonunda, sanki heç bir dramatik hadisə baş vermədən üzə çıxır. İstər Stivensin susqun peşmanlığı, istər Ketin və dostlarının acı taleyi, istərsə də Rayderin anlaşılmaz labirintdə çapalaması - hər üçü mənəvi məsuliyyət hissini oyadır. K. İşiquro güclü emosional təsir vasitəsilə oxucunu sanki görünməz bir dialoqa çəkir: Sən bu absurd dünyada mənalı seçim edə bilərsənmi? Onun qəhrəmanları bəzən seçim edə bilmədikdə də, onların taleyi ibrətamiz dərəcəyə çevrilir. Yazıçı həyatın məntiqsizliyini, izahsızlığını təsvir edir, amma əvəzində oxucuda mənəvi oyanışa yol açır. Tənqidçi Hacılının qeyd etdiyi kimi ekzistensialist ədəbiyyatda insan “azad, lakin daimi seçim vəziyyətində olan varlıq” kimi təsvir olunur və yazıçı bu seçimlərin mənəvi nəticələrindən qaça bilmir [4]. K. İşiquro da məhz belə bir yazıçıdır - o, öz personajlarının təmsalında fərdin daxili məsuliyyətini ön plana çəkir.

Beləliklə, görmək olur ki, K. İşiquro oxucunu həyatının etik və əxlaqi dəyərləri barədə düşünməyə sövq edir. Onun yaradıcılığı sübut edir ki, ədəbiyyat bir güzgü kimi insanın və zamanın absurdluğunu göstərməklə yanaşı, eyni zamanda da insanın mənəvi seçimini də əks etdirə bilər.

Açar sözlər: Kazuo İşiquro, roman, mənəvi seçim, absurd gerçəklik, əxlaqi dəyərlər.

Ədəbiyyat

1. Ağalarova, N.M. (2025). Həkslidən İşiquroya qədər Britaniya distopik ədəbiyyatında texno-mədəniyyətin təkamülü. *Filologiya Məsələləri*, 6, 309-316.
2. Calinescu, A. (2022). Kazuo Ishiguro's the unconsolable: An interdisciplinary analysis. *Litera*, 32(2), 489-516.
3. Camus, A. (1996). *The Myth of Sisyphus*. London: Hamish Hamilton.
4. Hacılı, A. (2019). *Ekzistensializm və Bədii Təfəkkür*. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Liu, S. (2025). Experiencing an affective shift: Bonding unreliability in the remains of the day. *The Explicator*, 83(4), 333-341.
6. Məmmədova, N. (2022). Kazuo İşiquro yaradıcılığında postkolonial ünsürlər. *Filologiya Məsələləri*, 10, 282-293.
7. Абдуллаева, Г.Е. (2019). Универсальные и специфические особенности постмодернистского романа. *Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета. Гуманитарные Науки*, 12(828), 132-149.

CULİAN BARNSIN YARADICILIĞINDA TARİXİ YADDAŞIN DEKONSTRUKSIYASI

Bibixanım Zahidova

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə

bibixanimzahidova5@gmail.com

Tarixi yaddaş nəşildən-nəslə ötürülən miflər və ideyalar da daxil olmaqla milli kimliyi, adət-ənənələri formalaşdıran, bir xalqın keçmişinin kollektiv, eyni zamanda da subyektiv qavranılması və anlaşılmasını ifadə edir. Məlumdur ki, yaddaş rəsmi tarixdən fərqlənə, təhrif oluna, yenidən şərh edilə bilər. Eyni zamanda da siyasətin, medianın və kütləvi mədəniyyətin təsiri altına düşə bilər. Bu mənada postmodernizm tarixin yenidən dərk edilməsi və yenidən yazılması ideyasını irəli sürür. O modern dövrdə hökm sürən tarixi paradigmanı - rəsonal, universal və eyni zamanda tərəqqi ideyasını qəbul edən "milli tarixlərə" əsaslanan paradigmanı rədd edir.

Postmodernizmdə mədəni müxtəlifliyin nəzərə alınması - polisentrizm, müxtəliflik, kollektiv təxəyyülün aktiv fəaliyyəti və tarixin qavranılmasının psixologizmi yeni tarixi dünyagörüşün yaranmasına səbəb oldu. M. Halbvaksın fikrincə, tarix yaddaş deyil, çünki o, universallığa can atır. Belə ki, tarix dövrlərə və milli tarixlərə bölünməsinə baxmayaraq, mahiyyəti etibarilə universaldır - hər kəs üçün eynidir. Keçmiş sistemləşdirməyə çalışan tarixdən fərqli olaraq, yaddaşda dövrlərə bölünmə yoxdur. Kollektiv yaddaş müəyyən bir qrupdan ayrılır və buna görə də fərqli "yaddaşlar" var. Başqa sözlə, M. Halbvaks yaddaşı fərdi şəkildə qəbul etmir, sosial cəhətdən şərtləndirir. Yəni, yaddaşı fərdlərin xatirələrinin cəmi deyil, "sosial çərçivənin" - dil və adət-ənənələrin köməyi ilə bir qrup - ailə, xalq, millət tərəfindən qurulmuş keçmişin bir obrazı kimi təqdim edir. Tarixi yaddaş isə qrupların öz kimliklərini və narrativlərini yaratmaq üçün istifadə etdikləri, çox vaxt hadisələri seçici şəkildə xatırladıqları və şərh etdikləri, təşkil olunmuş kollektiv yaddaşın forması. Elə bu səbəbdən M. Halbvaks yazır ki, fərd "tək" xatırlamır. Onun xatirələri həmişə mənsub olduğu ailə, din, millət çərçivəsinə uyğun gəlir və onların ümumi fikirlərinə əsaslanır.

Kollektiv yaddaş tarixdən fərqlənir. Tarix məsafəyə can atır, kollektiv yaddaş isə həmişə indiki dövrün ehtiyaclarına "bağlanır". Kollektiv yaddaş daha çox seçici olur və qurulur. Belə olan halda öz kimliyini formalaşdırır və davranışlarını əsaslandırır, nəyi xatırlayacaqlarını və nəyi unutacaqlarını seçir. Başqa sözlə, keçmiş yenidən dekonstruksiya edilir.

Postmodernizmə gəldikdə, o da mədəni ənənələrin əsas müddələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliyə tərəqqi ideyası və tarixi prosesin vəhdəti, dünyanın bütöv qavranılması məsələləri də məruz qalır. Eləcə də bu dəyişikliyə modernizmin universallıq, dəyişməzlik və həqiqəti iddia edən hər hansı bir qayda-qanunların dekonstruksiyası da daxildir.

Postmodernizm metanarrativləri rədd edir və bununla da hər kəsə öz təcrübəsinə əsaslanaraq məqsədləri müəyyən etmək hüququ verir. Bu isə öz növbəsində lokallaşmaya, fraqmentarlığa, gerçəyi anlamaqda xaosluğa gətirib çıxarır. Postmodernizmdə tarixi yaddaş bütöv və obyektiv tarixin tənqidi, "böyük narrativlərin" [5] dekonstruksiyası, keçmişin çoxsaylı şərtləri, real və uydurmanın bir-birinə qarışması, yeni fraqmentar və subyektiv tarixlərin yaradılması ilə əlamətdardır. O, keçmişin sadəcə yadda saxlanılmasını deyil, necə qurulduğunu nümayiş etdirir. Postmodernizm universal və mütərəqqi tarix ideyasını qəbul etmir, keçmişə obyektiv şəkildə deyil, bir sıra diskurslar kimi baxır. O, tək bir milli və ya universal tarix əvəzinə, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxsaylı "kiçik tarixlərə", yerli xatirələrə və subyektiv təcrübələrə əsaslanır. Onun üçün tarixi yaddaş sənədli tarix, mif, incəsənət və kütləvi mədəniyyətin qarışdığı "oyun" [2] məkanına çevrilir.

Rəsmi keçmiş gerçək təcrübə ilə uyğun gəlmədikdə inamsızlıq yaranır. Bu zaman rəsmi narrativlərə, "narahət" yaddaşa, alternativ tarixə müqavimət özünü göstərir. Görünən odur ki, postmodernist narrativ bunun öhdəsindən gələ bilər. Postmodernizmdə belə narrativ bir qayda olaraq metafiksya, parodiya, fraqmentarlıq və rizoma ilə ötürülür.

Postmodernizmdə tarixi yaddaş dekonstruksiya olur, tarix həqiqət anlayışından çıxır və alternativ tarixlə əvəz olunur. Bu zaman fərdi yaddaş xatirələrə çevrilir, fərdi tarix rəsmi tarixi əvəz edir. Tarixi hadisələr yenidən yazılır və yeni şəkil alır. Postmodernizmdə keçmiş sorğulanır, rəsmi

tarix “ifşa” olunur, fərdi yaddaş gerçək tarix kimi qələmə verilir. Rəsmi tarix dərsliklər və media vasitəsilə təbliğ edilən keçmişin versiyasıdır, şəxsi yaddaş isə insanların eyni hadisələr haqqında subyektiv xatirələridir. Rəsmi tarix şəxsi yaşantıları təhrif etdikdə cəmiyyətdə yaddaş uğrunda mübarizədə “həqiqi” və “gerçək” keçmişlə bağlı ziddiyyət yaranır. Bu problemin həlli yolları postmodernist yazıçılar tərəfindən özünəməxsus şəkildə həll olunur.

Müasir ingilis yazıçısı Culian Barnsın romanlarında tarixin təfsiri fərdi və kollektiv yaddaşın fəaliyyəti nəticəsində, uydurma ilə gerçəyin qarşıdurması, metanarrativlərin və simulyakrların insan şüuruna təsiri ilə yaranır. Yazıçı obyektiv həqiqətləri ciddiylə almadan tarixi təhrif edir, təhkiyəçinin subyektiv hekayələrini irəli sürür. Culian Barns personajların psixologiyasını qeyri-adi şəraitdə açır. O, bir yazıçı kimi oxucunun şüurunda metanarrativləri sarsıdır, yaddaşın təbiətini və metanarrativlərə inamını itirir. Onun yaradıcılığında yaddaş şüur forması kimi demək olar ki, bütün personajların xatırlama mexanizmi kimi önə çıxır. Şüuraltı xatırlama mexanizmi “Aqibət duyğusu”, “Dünya tarixi 10 ½ fəsildə”, “Floberin tutuquşusu”, “İngiltərə, İngiltərə” romanlarında təhkiyə texnikasının əsasını təşkil edir. Bu romanların qəhrəmanları öz yaddaşlarının zirzəmisinə enir, tarixi fərdi yaddaşa çevirirlər.

İtib keçən, anlaşılmaz tarixi saxlamaq və yenidən qurmaq cəhdi “Dünya tarixi 10 ½ fəsildə” romanının qəhrəmanlarını da düşündürür. Onların yaddaşının bir hissəsi keçmişə müraciət edir. Neçə əsr əvvəl baş verən tarixi hadisələri xatırlayır və subyektiv təhlillər aparır: “Dünyanın tarixi? Qaranlıqdakı səslərin sadəcə əks-sədası; bir neçə əsr parlayan və sonra solan görüntülər; bəzən bir-birinə qarışan miflər, qədim miflər; qərribə əks-sədalar, inanılmaz əlaqələr” [4, s.60]. Culian Barns müxtəlif nəzər nöqtələri ilə tarixin və yaddaşın necə formalaşdığını, redaktə edildiyini və itirildiyini göstərir.

Yaddaşın etibarsızlığı “Floberin tutuquşusu” romanında uzanan və sonu bilinməyən reallıq kimi görünür. Roman Qustav Floberin həyatını onun əşyaları vasitəsilə araşdırır. Fransız yazıçısının tərcümeyi-halı faktlara deyil, şərhlərə çevrilir, tarixin və yaddaşın etibarsızlığı ideyası irəli sürülür. Qəhrəmanın xatirələrindəki əsas məqamlar Floberin həyat hekayəsinin yenidən qurulması kimi təqdim edilir. Bunun təsvirində Culian Barns yaddaşın olduqca subyektiv və etibarsız təbiətini vurğulayır: “Keçmiş uzaq, geri çəkilən bir sahil xəttidir” [3, s.117]. Digər yerdə isə o, tərəvəzlərin ulduza çevrilməsi metaforasını səsləndirir: “İki qanada çevrilmiş dəstə dərhal havaya qalxır və yuxarı qalxdıqdan sonra çevrilir. Səthi genişlənir, yuxarıdan yatmış şəhəri bürüyür, parlaq tərəvəzlər - yerkökü, turp, göy soğan isə onun içindən çıxır və bürclər kimi qara boşluqda asılı qalır” [3, s.45]. Başqa sözlə, göyə baxanda ulduzların göründüyünü deyir, əslində isə onlar subyektiv baxışdan yaranan bürc formasına salınan nöqtələri izah edir.

Subyektiv xatirələrə və onların təhrifinə əsaslanan yaddaşın etibarsızlığı mövzusu Culian Barnsın yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətidir. “Qorxacaq heç nə yoxdur” romanında yaddaşın dəqiq bir arxiv deyil, dekonstruksiya olduğunu göstərmək üçün şəxsi xatirələrdən istifadə edən yazıçı insan yaddaşını, olum və ölümü araşdırır. “Aqibət duyğusu” romanının qəhrəmanı Toni Vebster isə gənclik xatirələrinin natamam və təhrif olunduğunu dərk edir, bu səbəbdən keçmişin doğruluğunu şübhə altına alır.

Culian Barnsın yaradıcılığında yaddaş fərziyyələr, özünüaldatma və boşluqlarla dolu bir subyektiv anlayışdır. Tarixi yaddaşın insanın özünü və dünyanı anlamaq üçün etibarsız bir məkan olduğunu iddia edən yazıçı onu dekonstruksiya edir, yenidən yazır.

Açar sözlər: Culian Barns, tarixi yaddaş, kollektiv yaddaş, dekonstruksiya.

Ədəbiyyat

1. Хальбвакс, М. (2005). Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный Запас*, 2, 8-27.
2. Abdullayeva, Y.A. (2018). Play conception in British postmodern novel (in the context of the ideological and cultural typology of the novel). *Eurasian Journal of Philology. Science and Education*, 171(3), 4-10.
3. Barnes, J. (1990). *Flaubert's Parrot*. Vintage, 208.

4. Barnes, J. (2020). *A History of the World in 10 1/2 Chapters*. Naxos and Blackstone, 130.
5. Lyotard, J.F. (2014). *Postmodern Durum*. Bilgesu Yayıncılık, 128.

İNKLÜZİVLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN SOSIAL-MƏDƏNİ MAHİYYƏTİ

Səbinə Zalova

Azərbaycan Universiteti, Bakı

sabina.zalova@student.au.edu.az

Müasir humanist və inklüziv yanaşmalar insan dəyərinin yalnız funksional qabiliyyətlər və sosial nailiyyətlərlə ölçülə bilməyəcəyini vurğulayır. Fəlsəfi və psixoloji baxışlara əsasən, hər bir fərd ontoloji baxımdan bərabər və ayrılmaz dəyərə malikdir. Bu yanaşma insanın dəyərini onun performans və ya sosial rolundan asılı olmayaraq qəbul etməyi və hər bir fərdin cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi qiymətləndirilməsini zəruri hesab edir. Inklüzivlik sosial həyatın bir elementi olmaqla yanaşı, müasir cəmiyyətlərin fundamental prinsiplərindən biridir. UNESCO-ya görə, sosial inklüzivlik fərdlər və qruplar üçün cəmiyyətin bütün sahələrində - iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi həyatda iştirak şərtlərini yaxşılaşdırmaq və heç kəsin kənarda qalmaması üçün şərait yaratmaqdır. Inklüzivlik yalnız fərqliliklərin mövcudluğunu qəbul etmək deyil, bu fərqliliklərin sosial sistemlərin bütün səviyyələrində bərabər şəkildə təmsil olunmasını təmin edən kompleks bir yanaşmadır. Bu kontekstdə inklüzivlik cəmiyyətin strukturunda mövcud olan açıq və gizli baryerlərin müəyyənəşdirilməsi və aradan qaldırılması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Elm aləmində “sosial inklüzivlik” anlayışı yalnız sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin cəmiyyətə daxil olması deyil, həm də etnik, mədəni müxtəliflikləri, sosial sinif fərqliliklərini və digər struktur maneələri mənimsəmək kimi daha geniş sosial proses hesab olunur [3]. Məqsəd fərqli qrupların cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi kimi tanınması və onlara bərabər imkanların təmin edilməsidir.

Sosial inklüzivliyin təsviri elmi şərhərdə belə verilir: bu proses şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə və cəmiyyətdə iştirak ilə uzlaşır [4]. Inklüzivlik yalnız hüquqi status deyil, həm də sosial şəbəkələr və icma fəaliyyətləri vasitəsilə reallaşan dinamik bir prosesdir.

Inklüzivlik sosial bütövlüyün əsas təməl daşdır. Bu yanaşma diskriminasiyanın qarşısını almağa, ictimai məsuliyyət və ədalətin təmin olunmasına xidmət edir. Inklüziv siyasət nəticəsində bütün fərdlər - etnik azlıqlar, mədəni müxtəlif qruplar və istənilən sosial statuslu şəxslər cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü olurlar [5].

Sosial inklüzivliyin praktiki dəyəri yalnız fərdlərin hüquqlarını qorumaqla məhdudlaşmır; o, demokratik strukturların möhkəmlənməsinə, sosial sabilliyə və ədalətli ictimai münasibətlərin formalaşmasına da töhfə verir. Inklüzivlik eyni zamanda mədəni çoxluğu dəstəkləyir və fərqlilikləri zənginlik kimi qəbul edən mədəni icmaların formalaşmasına kömək edir. Bu yanaşma sosial ədalət prinsiplərini reallaşdırır, cəmiyyət daxilində qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq mühitini gücləndirir.

Modern cəmiyyətlərdə inklüzivlik həm də sosial resurslara bərabər çıxış deməkdir - təhsil, iş, səhiyyə və sosial xidmətlər kimi sahələrdə bərabərlik. Araşdırmalar göstərir ki, insanların sosial şəbəkələrə çıxışı onların həyat keyfiyyətinə və rifahına birbaşa təsir edir [2].

Sosial inklüzivliyin mədəni aspekti - cəmiyyət daxilində bütün fərdlərin mədəni həyat və ifadə azadlığına bərabər çıxışını təmin etməkdir. Bu, yalnız hüquqi sənəd və prinsip deyil; həm də fərdlərin öz mədəni kimliklərini ifadə edə bilməsi və bu prosesə cəmiyyətin bütün səviyyələrində qatılması ilə reallaşır [5]. Elmi araşdırmalar göstərir ki, mədəni fəaliyyətlərdə iştirak xüsusilə gənclər və həssas qruplar üçün sosial münasibətlərin genişlənməsini və sosial bacarıqların inkişafını təmin edir [4]. Bu isə onların cəmiyyətə daha aktiv və mənalı şəkildə inteqrasiyasını mümkün edir.

Inklüzivlik yalnız hüquqi sənədlərdəki prinsip deyil, həm də cəmiyyətin sosial münasibətlər və siyasət strukturlarında real şəkildə reallaşan bir prosesdir. Bu konsept sosial siyasət və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində - təhsil, mədəniyyət, sosial xidmətlər və iqtisadi imkanlara çıxışda fəaliyyət göstərir və fərdlərin kənarda qalmadan tam iştirakını təmin edir. Sosial inklüzivliyin

çoxölçülülük xarakteri onu yalnız humanitar ideal kimi deyil, həm də davamlı sosial siyasət üçün strateji hədəf kimi ortaya qoyur. Məqsəd tək-cə sosial ayrışeçkiliyi aradan qaldırmaq deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bu, fərdi və kollektiv rifah üçün mühüm təkan verir və sosial siyasət çərçivəsində inklüzivliyin ölçülməsi və təşviqi üçün daha sistemətik yanaşmalar tələb edir. Araşdırmalar göstərir ki, inklüzivlik sosial siyasət, sosial kapital və sosial vətəndaşlıq kimi anlayışlarla sıx bağlıdır və cəmiyyətlərin davamlı inkişafında kritik rol oynayır [1].

Sosial inteqrasiyanın dayanıqlı şəkildə təmin olunması inklüzivliyin yalnız rəsmi siyasət sənədləri və normativ çərçivələr səviyyəsində deyil, gündəlik sosial münasibətlər və praktikalar səviyyəsində də reallaşdırılmasından asılıdır. Inklüziv yanaşma yalnız formal prinsiplər kimi qalarsa, cəmiyyət daxilində real və davamlı dəyişikliklər yaratmaq gücünü itirə bilər. Bu baxımdan, inklüziv dəyərlərin ictimai şüurda möhkəmlənməsi, mövcud stereotiplərin tədricən zəiflədilməsi və empatiyanın sosial norma kimi təşviqi sosial həmrəyliyin və davamlı inteqrasiyanın əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Beləliklə, inklüzivliyin praktik müstəvidə tətbiqi fərdlərarası münasibətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin ümumi rifahına və uzunmüddətli inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: Inklüzivlik, sosial inklüzivlik, sosial ədalət prinsipi.

Ədəbiyyat

1. <https://www.cambridge.org/core/journals/social-policy-and-society/>
2. <https://link.springer.com/article/>
3. <https://www.researchgate.net/publication/>
4. <https://www.mdpi.com/>
5. <https://www.unesco.org/en/articles/>

SOYA (GLYCINE MAX) BİTKİSİNİN ABİOTİK STRESS FAKTORLARINA REAKSİYASI

Yaquət Zeynallı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə

Seyidova.yaquutt@gmail.com

Soya (*Glycine max* (L.) Merr.) ərzaq, yem və sənayedə geniş istifadəsinə görə müasir dünya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir bitkidir [15]. Bundan əlavə, o antioksidant, vitamin və mineral duzlar da daxil olmaqla müxtəlif faydalı birləşmələrlə zəngindir. [3]. Dünyadakı soya toxumunun səksən iki faizi Argentina, Braziliya və ABŞ-da istehsal olunur [14]. Soya yüksək temperatur və qısa günlər tələb etdiyindən [9] mülayim iqlim şəraitində yaxşı məhsul əldə etmək çətindir. Xüsusilə cücərmə və çiçəkləmə dövründə temperatur və yağıntı, eləcə də növün xüsusi fotoperiodu tələbləri becərmənin məhdudlaşdırıcı elementləridir [7].

Abiotik stress müəyyən bir mühitdə fiziki və kimyəvi amillərin bitki üzərində mənfi təsiri olaraq təyin olunur; bu təsir hüceyrə metabolizmi və gen ifadəsi daxil olmaqla müxtəlif bioloji proseslərdə dəyişikliklərə və nəticədə bitkinin böyümə və inkişafında pozulmalara gətirib çıxarır [17]. Temperaturun kəskin artımı və ya azalması, su çatışmazlığı, daşqın, duzlaşma və qida maddələrinin çatışmazlığı abiotik stressin tipik nümunələridir və fərqli ekoloji şərtlər fərqli fizioloji reaksiyalar doğura bilər [18].

Quraqlıq Stressi. Məhdud su mövcudluğu toxumalarda su çatışmazlığına səbəb olur ki, bu da transpirasiya, fotosintez və stoma keçiriciliyi kimi bir sıra fizioloji funksiyaları maneə törədir. Bu, bitkilərin böyüməsinə və inkişafına təsir göstərir, bu isə öz növbəsində kimyəvi tərkibə və toxum məhsuldarlığına təsir göstərir [13]. Vegetativ mərhələdə suyun olmaması yarpaq sahəsini, tumurcuqların quru çəkisini və kök uzanmasını azaldır [2], eyni zamanda düyünlərarası uzunluğu, düyünlərin sayı, bitkinin hündürlüyü və ilk pod dəstinin hündürlüyü kimi bitki morfoloji xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir [5].

Daşqın. Board və başqalarına görə su basma stressi soya yarpağının azot səviyyəsini qeyri-kafi səviyyəyə qədər kəskin şəkildə aşağı salır və bitkilər qida çatışmazlığının normal simptomlarını göstərir (köhnə yarpaqlar açıq yaşıl, sonra sarıya çevrilir və bitkilər kiçilir) [4]. Yığımdan əvvəlki mərhələdəki hava şəraiti soya toxumlarının keyfiyyətinə təsir edən əsas elementlərdən biridir. Toxumlar, yağış və ya nisbi rütubətin gündəlik dəyişməsi, xüsusən də HT ilə əlaqəli olanlar nəticəsində təkrarlanan su udma və itki dövrləri nəticəsində fizioloji, morfoloji və morfo-anatomik dəyişikliklərə məruz qalır. Belə hava şəraitində toxumlarda, əsasən, qum saati və parenxima hüceyrə təbəqələrində hüceyrə sıxlaşması və qırılması müşahidə edilə bilər ki, bu da hüceyrədaxili boşluqların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Aşınmış soya toxumları tez-tez qabıq səthində xarakterik qırıqlar göstərir. Aşınma zədələnməsi olduqda, toxumun gücü və cücərməsi azalır.

Duz Stressi. Duz stressi soya bitkilərinin morfoloji, fizioloji və biokimyəvi xüsusiyyətlərini dəyişdirərək bitkinin hündürlüyünü azaldır. Soya toxumlarının cücərməsi, fidanları və kök salması NaCl-nin yaratdığı duzluluq stressindən mənfi təsirlənir. Stressli toxumlar, həmçinin daha çox malondialdehid istehsal etməyə meyllidir və daha yüksək səviyyədə antioksidant fermentlərə (katalaza, superoksid dismutaza və peroksidaza) malikdir ki, bu da cücərməyə və cücərmədən sonrakı böyümə mərhələlərinə mənfi təsirləri azaldır [12]. Na^+ və Cl^- yığılmaqla duz stressi suyun udulmasını azaldır və qida maddələrinin mənimsənilməsində balanssızlığa səbəb olur [10]. Dolatabadian və digərlərinin [6] fikrincə, bitkinin hündürlüyü yalnız 50 mM və daha yüksək temperaturda mənfi təsir göstərmişdir, baxmayaraq ki, tumurcuq və kök quru çəkisi və təzə çəkisi 25, 50 və 100 mM NaCl-də ciddi şəkildə azalmışdır.

İstilik stressi. Həddindən artıq yüksək hava temperaturu termal stresslə əlaqələndirilə bilər ki, bu da ideal diapazonu aşan temperatur dalğalanmaları kimi müəyyən edilir. Bu, bitkinin böyüməsinə və inkişafına daimi zərər verə bilər [16]. Morfoloji, anatomik, metabolik və fermentativ dəyişikliklər istilik stressi ilə yaranır. Vegetasiya mövsümü ərzində soya paxlaları temperatura həssasdır. Bitki böyüməsinə və inkişafına məhdudlaşdıran ətraf mühit stressinin bir növü aşağı temperatur stressidir [1]. Membranların axıcılığı, qida maddələrinin və suyun udulması, zülalların və nuklein turşularının konformasiyası, metabolik sürətin azalması və ya gen ifadəsinin yenidən qurulması səbəbindən hüceyrə fiziologiyasında dəyişikliklər və sərbəst radikalların istehsalı əksər növlərdə aşağı temperaturun mənfi təsir göstərdiyi fizioloji proseslər arasındadır.

Məlum olmuşdur ki, soyuq stress altında bitkilər köklərində metabolik prosesləri aktivləşdirən fruktokinaz, fosfoqlükonat dehidrogenaz, NADP-spesifik izositrat dehidrogenaz, akonit hidrataz və qlisin dehidrogenaz kimi bir neçə metabolizmlə əlaqəli zülalların səviyyəsini artırır. Həmçinin, hüceyrə membranının keçiriciliyində və membran boyunca signal ötürülməsində iştirak edən aneksinlər, prohebitinlər, stomatinlər və dehidrinlər kimi zülalların miqdarının artmasına dair dəlillər mövcuddur. Soyuqla əlaqəli abiotik stressorlar bitki köklərini daha çox istilik şoku zülalları istehsal etməyə təşviq edir. Bu zülallar molekulyar şaperonlar kimi xidmət edir ki, bu da zülalların yenidən təşkil olunmasına və denaturlaşdırılmış zülalların bir-birinə yapışmasının qarşısını almağa kömək edir [11].

Açar sözlər: Soya, abiotik stress, *Glycine max*, duzluluq, quraqlıq.

Ədəbiyyat

1. Latef, A.A.H.A., Jan, S., Abd-Allah, E.F., Rashid, B., John, R., Ahmad, P. (2016). Soybean under abiotic stress: Proteomic approach. *Plant-Environment Interaction: Responses and Approaches to Mitigate Stress*, 28-42.
2. Akinci, S., Lösel, D.M. (2012). Plant water-stress response mechanisms. In *Water Stress*, 15-42. <https://studylib.net/doc/18748898/plant-water-stressresponse-mechanisms>
3. Bellaloui, N., Bruns, H.A., Abbas, H.K., Mengistu, A., Fisher, D.K., Reddy, K.N. (2015). Agricultural practices altered soybean seed protein, oil, fatty acids, sugars and minerals in the Midsouth USA. *Frontiers in Plant Science*, 6, 31.
4. Board, J.E. (2008). Waterlogging effects on plant nutrient concentrations in soybean. *Journal of Plant Nutrition*, 31(5), 828-838.

5. Desclaux, D., Huynh, T.T., Roumet, P. (2000). Identification of soybean plant characteristics that indicate the timing of drought stress. *Crop Science*, 40(3), 716-722.
6. Dolatabadian, A., Sanavy, S.A.M.M., Ghanati, F. (2011). Effect of salinity on growth, xylem structure and anatomical characteristics of soybean. *Notulae Scientia Biologicae*, 3(1), 41-45.
7. Gawęda, D., Nowak, A., Haliniarz, M., Woźniak, A. (2020). Yield and economic effectiveness of soybean grown under different cropping systems. *International Journal of Plant Production*, 14(3), 475-485.
8. Gaynor, L.G., Lawn, R.J., James, A.T. (2012). Agronomic studies on irrigated soybean in southern New South Wales. I. Phenological adaptation of genotypes to sowing date. *Crop and Pasture Science*, 62(12), 1056-1066.
9. Ghosh, D., Xu, J. (2014). Abiotic stress responses in plant roots: A proteomics perspective. *Frontiers in Plant Science*, 5, 6.
10. Kumar, A. (2017). Germination behaviour of soybean varieties under different salinity stress. *International Journal of Applied Agricultural Research*, 12(1), 69-76.
11. Lee, D.G., Ahsan, N., Lee, S.H., Lee, J.J., Bahk, J.D., Kang, K.Y., Lee, B.H. (2009). Chilling stress-induced proteomic changes in rice roots. *Journal of Plant Physiology*, 166(1), 1-11.
12. Shu, K., Qi, Y., Chen, F., Meng, Y., Luo, X., Shuai, H., ... & Yang, W. (2017). Salt stress represses soybean seed germination by negatively regulating GA biosynthesis while positively mediating ABA biosynthesis. *Frontiers in Plant Science*, 8, 1372.
13. Souza, G.M., Catuchi, T.A., Bertolli, S.C., Soratto, R.P. (2013). Soybean under water deficit: Physiological and yield responses. In *A Comprehensive Survey of International Soybean Research-Genetics, Physiology, Agronomy and Nitrogen Relationships*.
14. <https://www.statista.com/search/?q=soybean>
15. Sun, J., Mooney, H., Wu, W., Tang, H., Tong, Y., Xu, Z., ... & Liu, J. (2018). Importing food damages domestic environment: Evidence from global soybean trade. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(21), 5415-5419.
16. Waraich, E.A., Ahmad, R., Halim, A., Aziz, T. (2012). Alleviation of temperature stress by nutrient management in crop plants: A review. *Journal of Soil Science and Plant Nutrition*, 12(2), 221-244.
17. Zhang, H., Liu, S., Ren, T., Niu, M., Liu, X., Liu, C., ... & Xia, X. (2023). Crucial abiotic stress regulatory network of NF-Y transcription factor in plants. *International Journal of Molecular Sciences*, 24(5), 4426. <https://doi.org/10.3390/ijms24054426>
18. Zhang, H., Zhao, Y., Zhu, J. K. (2020). Thriving under stress: How plants balance growth and the stress response. *Developmental Cell*, 55(5), 529-543. <https://doi.org/10.1016/j.devcel.2020.10.012>